

PR. PROR DR. ENE BRANIȘTE

**«VREMEA ESTE
A FACE DOMNULUI...»**

**Studii de Teologie Liturgică
și Artă creștină**

Voi. II

**Ediție îngrijită de
Î.P.S. Dr. Laurențiu Streza,
Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului,
și Conf. Dr. Ciprian-Ioan Streza**

**Editura Andreiana
Sibiu, 2014**

Coperta: Adrian Stoia

Corectura: Prof. Mariana Oltean, Ionela Isailă

H^vT

Mii RoroiJA MOLDOVEI Ș» BLTOVINEI
BIBLIOTECA "LHMITRU ȘTĂNIL.OAt"
Sec») i Teologică

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BRANIȘTE, ENE

Liturghia: sufletul etern al Ortodoxiei în rugăciune:
studii de teologie liturgică / pr. prof. dr. Ene Braniște; ed.
îngrijită de ÎPS dr. Laurențiu Streza, arhiepiscopul Sibiului
și mitropolitul Ardealului și conf. dr. Ciprian Streza. - Sibiu:
Editura Andreiana, 2013-

4 voi.

ISBN 978-606-8106-92-2

Voi. 2.: Vremea este a face Domnului. - 2014. - ISBN
978-606-8602-08-0

I. Laurențiu Streza, mitropolit al Ardealului (ed.)

II. Streza, Ciprian (ed.)

264:281.95

© Editura Andreiana - 2014

Sibiu, Str. Mitropoliei, nr. 35

Tel.: 0269/217863; 0269/211584, int. 224

Fax: 0269/215521

www.editura-artdreiatia.ro

editura_andreiana@yahoo.com

Prefață

Sub genericul: „*Vremea este a face Domnului*”, luat din exclamarea diaconului de la începutul Sfintei Liturghii, care exprimă atât lucrarea noastră, cât și conținutul acesteia ca o viață de slujire lui Hristos, continuăm editarea celui de al II-lea volum, din cele patru programate, ale operei publicistice integrale a **Părintelui Prof. Univ. Dr. Ene Braniste**. Volumul de față este structurat pe patru părți:

Prima parte a acestui volum este dedicată celor 7 *Laude bisericești*, rânduielei ale Sfintei Bisericii care se săvârșesc în cursul unei zile liturgice, care începe seara și se termină a doua zi seara. Prima laudă este *Vecernia*, urmată de *Pavecerniță*, ca rânduielei de seară, apoi *Miezonoptica*, rânduiala de la miezul nopții, iar începând de dimineața *Utrenia și Ceasul întâi*, iar apoi *Ceasul III*, *Ceasul VI* și *Ceasul IX*, prin care se încheie spre seară serviciul liturgic al unei zile.

Prin aceste rânduiele, instituite de Biserică pentru nevoile credincioșilor din timpul unei întregi zile, se împlinește chemarea Mântuitorului la priveghere și rugăciune „*în toată vremea*” (Le. 21, 36) și îndemnul Sfântului Apostol Pavel: „*Rugați-vă neîncetat*” (ITes. 5, 17). Astfel, încă din secolul al patrulea erau cunoscute în rânduiala monahilor momentele de rugăciune din timpul nopții și al zilei. Aceste rânduiele bisericești au primit și o semnificație mistico-simbolică în legătură cu principalele lucrări dumnezeiești din istoria mântuirii, începând cu preamărirea *Creării*, a *Proniei divine* și a *venirii Domnului în lume*, în slujba *Vecerniei*, și a *învierii lui Hristos*, la slujba *Utreniei*. *Miezonoptica* are un profund caracter eshatologic, prin troparul care ne atrage atenția: „*Iată, Mirele vine în miezul nopții și fericită e sluga pe care o va găsi priveghind*”.

Dintre laudele bisericești cărora le-a acordat o preocupare deosebită Părintele Braniște, prin studii de referință privind istoria și explicarea lor, au fost *Vecernia* și *Utrenia*, care sunt cele mai importante slujbe pregătitoare pentru Sfânta Liturghie și care se săvârșesc în toate bisericile din parohiile noastre, nu numai în mănăstiri. Aceste studii liturgice au stat la baza capitolului *Laudele bisericești* din cartea: „*Liturgica specială pentru instituturile teologice*”, în care sunt cuprinse toate cele 7 laude.

Vecernia, ca slujbă de mulțumire adusă lui Dumnezeu, la apusul soarelui, pentru ziua ce a trecut și mijlocire pentru cea care urmează, actualizează cea mai lungă perioadă din istoria mântuirii, cuprinsă între creație și izgonirea lui Adam din rai și până la întrupare, tot Vechiul Testament și zorile creștinismului. În centrul acestei rânduieli se află *vohodul* și imnul „*Lumină lină*”. Lumina astrului ceresc, înlocuită în ritualul iudaic de aprindere a sfeșnicului cu 7 brațe, este desăvârșită ca reprezentare la slujba Vecerniei prin lumina lui Hristos, Lumina lumii și Soarele dreptății, preamărit în imnul vesperal, *Lumină lină*. Venirea în lume a lui Hristos, Lumina lină, apare mai întâi tainic, încă necunoscută, până la imnul rostit de Dreptul Simeon, „*Acum slobozește*”, când El este descoperit ca Mântuitorul lumii.

Tot legat de laudele de seara, Părintele Braniște a mai publicat două materiale privind *Litia*, laudă mică săvârșită în cadrul Vecerniei, primul fiind un studiu comparativ al rânduielii, după diferite ediții de liturghiere și manuale de tipic, iar al doilea prezentând rânduiala propriu-zisă a acestei laude, considerată de către Părintele Profesor Ene Braniște ca fiind „*unul dintre serviciile bisericești care prezintă cele mai multe greutăți și probleme de rezolvat la redactarea unui Tipic uniform al Bisericii noastre*”. După scurte lămuriri privind originea și semnificația simbolică a Litiei, magistrul nostru prezintă amănunțit rânduiala acesteia în *practica mănăstirească, tradițională și corectă, și în cea mai nouă, a bisericilor de enorie*. %

O altă laudă bisericească pe care o explică în studiile sale Părintele Profesor Ene Braniște este *Utrenia*, care a fost la început încadrată în *serviciul divin de toată noaptea (priveghere)*, care s-a scindat mai târziu în cele trei slujbe deosebite ale serviciului divin zilnic: *Vecernia, Mie-*

«Vremea este a face Domnului...»

zonoptica și Utrenia, aceasta din urmă fiind, prin urmare, ultima parte a serviciului divin nocturn de odinioară. Utrenia este serviciul divin în care obștea credincioșilor (Biserica) îndreaptă „îndată după scularea din somn, primele ei gânduri către Dumnezeu, aducându-I mulțumire pentru odihna cu pace din noaptea trecută și cerându-I ajutorul pentru trăirea creștinească a zilei care începe, odată cu lumina care alungă întunericul necunoștinței și al păcatului”. De aceea, Utrenia ca slujbă a dimineții închipuie, în general, începutul sau zorile creștinismului, ivirea luminii sau a revelației dumnezeiești, întrezărită încă de la sfârșitul Vecerniei. De la intonarea bucuriei: „Dumnezeu este Domnul și S-a arătat nouă”, printr-o alternanță dintre elemente veterotestamentare și elemente creștine, este preamărit Hristos cel înviat, rânduiala duminicală având un pronunțat caracter pascal.

Tot în această primă parte am introdus și un studiu referitor la *deosebirile de practică și tipic în slujba Vecerniei*, care exprimă preocupările sale privind uniformizarea cultului liturgic al Bisericii noastre. În bisericile de enorie, în zilele de sărbătoare, „se observă unele mici deosebiri și variante locale și regionale de tipic și practică (mod de a face)”, după cum arată Părintele Profesor. Ele pot fi observate la un studiu comparativ, atent și amănunțit, al cărților de slujbă grecești, slave și române, în care este expusă rânduiala acestor slujbe și de care se folosesc azi diferitele Biserici Ortodoxe autocefale.

Prima parte a acestui volum se încheie cu „*Câteva cuvinte referitoare la «lungimea» slujbelor sfinte ortodoxe*”. Această așa-zisă „problemă” apare și astăzi în multe cercuri de discuții și iată că magistrul nostru răspunde într-un studiu de autoritate teologică și liturgică numeroaselor glasuri și condeie, ortodoxe și neortodoxe, care au semnalat adesea, mai ales „în numele credincioșilor”, „*un defect care se poate reproșa cultului ortodox: lungimea unora dintre slujbele sale sfinte*”.

Pe această temă s-au ivit discuții controversate și soluții total diferite. Unii propuneau o restructurare totală a slujbelor bisericesti și adaptarea lor, ca dimensiune, la cerințele vieții moderne de azi, iar alții cereau, dimpotrivă, ca Biserica să rămână fidelă tradiției trecutului și „*să păstreze cu sfințenie rânduiala slujbelor prevăzută în Tipic, așa cum se oficiază ea în mănăstiri*”.

Autorul dovedește că adevărul trebuie căutat la mijloc, între aceste două atitudini extremiste. Biserica este obligată să țină pasul cu mersul vremii privind metodele și procedeele de lucru și condițiile specifice noi de viață ale credincioșilor ei, dar nu este nevoie de o reformă „*in capite et membris*” a cultului divin. Părintele Profesor propune, pentru a găsi o rezolvare justă a acestei probleme, „*o investigație în trecut, cu ajutorul istoriei cultului, care ne va ajuta să vedem cum a procedat Biserica în cazuri similare, iar observarea practicii generale actuale a Bisericii Ortodoxe de pretutindeni ne va învăța și ea unele lucruri care trebuie știute*”. Oricum, arată Părintele Profesor, *până la o rezolvare completă, definitivă și uniformă a problemei, slujitorii bisericești pot beneficia de dreptul pe care Tradiția bisericească înscrisă în Tipic îl acordă „celui mai mare”, de a hotărî asupra duratei serviciilor religioase, atunci când este nevoie.*

Cu toate acestea, trebuie păstrat un echilibru și în această direcție, iar slujitorii bisericești vor trebui să nu uite că orice *inovație* în domeniul rânduielilor de cult poate fi păgubitoare, diminuând înălțimea spiritualității ortodoxe exprimate de tezaurul liturgic al Bisericii. Mai bine să facem noi un efort și să ne ridicăm la nivelul spiritual al acestor valori ale ortodoxiei decât să le coborâm pe acestea la nivelul scăzut al vieții noastre spirituale.

A doua parte a acestui volum este dedicată Cărților de cult. Un amplu studiu, în două părți, a fost atribuit de Părintele Profesor Ene Braniște celei mai importante dintre cărțile de slujbă ale preotului, *Liturghierului ortodox*, atât din punct de vedere al calității traducerii textului și al revizuirii lui, cât și al dezvoltării îndrumărilor tipiconale. Acest studiu a fost făcut asupra ediției *Liturghierului* din anul 1937, care reprezenta o înnoire față de edițiile de mai înainte. Ea se distingea nu numai printr-un format nou, ci și prin unele schimbări în traducerea textului rugăciunilor și formulelor liturgice, dar mai ales prin importante adaosuri și dezvoltări în formularea notelor de tipic privitoare la rânduiala slujbei. Pentru ca noua ediție care era în pregătire (1950) să nu fie o copie a celui din 1937, magistrul nostru enumără și explică cu lux de amănunte îndreptările necesare, grupate astfel:

I. *Amănunte de revizuit*, în număr de 13; II. *Adăugiri, completări și precizări de făcut*, în număr de 5; III. *Părți care trebuie scoase din Liturghier*, IV. *Mirida pentru îngeri din rânduiala Proskomidiei*.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Magistrul nostru continuă să studieze critic și să propună îndreptări și la ediția următoare, 1950, cu titlul: „*Noua ediție a Liturghierului românesc în comparație cu cele anterioare. Studiu comparativ*”.

Liturghierul din 1950 se situează, în opinia Părintelui Ene Braniște, *atât în ceea ce privește textul sau cuprinsul rugăciunilor, cât și povățuirile de tipic sau ceremonial, pe linia tradițională a edițiilor anterioare ale Liturghierului românesc*. Deși nu a adoptat atitudinea net inovatoare și excesele ediției din 1937, arată magistrul nostru, „*recenta ediție face totuși un efort lăudabil de a aduce cât mai la curent atât stilul și vocabularul textului liturgic, cât și îndrumările scrise, de tipic și ritual, din edițiile anterioare, rămase mult în urmă față de practica generală actuală*”. Oricum de toate aceste aspecte s-a ținut cont atunci când s-au întocmit ultimele ediții ale Liturghierului, în special cea din 2008 și cea din 2012.

Părintele Ene Braniște a abordat și problema cărților vechi de cult, așa cum a fost cazul *Liturghierului slavon al lui Macarie* de la 1508, despre care face un studiu liturgic deosebit în anul 1958, la 450 de la tipărirea lui. Studiul cuprinde o prezentare amănunțită a cuprinsului acestui Liturghier, semnalând mai ales particularitățile lui tipiconale și textuale în comparație cu rânduiala și formularul din alte Liturghiere grecești și slave din epoca aceea și de mai târziu.

Atenția deosebită pe care magistrul nostru a arătat-o față de această importantă carte de slujbă reiese și din faptul că, la 30 de ani de la apariția ediției din 1950 a Liturghierului, autorul abordează din nou tema legată de „*Limba Liturghierului românesc. Evoluția și importanța ei pentru formarea și unitatea limbii noastre literare*”. Părintele profesor a demonstrat cum „limba Liturghierului, ca și a altor cărți românești de slujbă, a contribuit și ea, într-o largă măsură, la făurirea limbii noastre literare, precum și la plămădirea și păstrarea în poporul nostru a conștiinței unității sale de limbă, de neam și de credință”.

Un alt studiu valoros al Părintelui Braniște ne prezintă: „*Cărțile de cult tipărite între 1948-1968*”, atât cele folosite de preot, cât și cele de la străină.

A treia parte a prezentului volum cuprinde *Îndrumări tipiconale* pe care Părintele Profesor Ene Braniște le-a redactat ca fiind necesare slujbelor în sobor, slujbelor din diverse sărbători sau cu alte ocazii. Părintele a acordat

o atenție deosebită rânduielii legate de slujba în sobor, pentru că „*slujbele în sobor sunt, de regulă, mai pretențioase și mai complicate decât cele săvârșite de un singur preot, cu sau fără diacon; ele reclamă o grijă și o atenție deosebită din partea sfințiților slujitori, iar buna lor reușită este condiționată de anumite reguli elementare, privitoare la numărul și așezarea sau poziția slujitorilor, ordinea și înșiruirea lor la vohode sau ieșiri, rolul care revine fiecăruia dintre ei în cursul sfintei slujbe*”. Părintele Braniște nu se folosește doar de argumente de ordin practic, ci, pentru că „*viața sa întreagă a fost ca o Liturghie accentuează semnificația mistico-simbolică a Liturghiei, arătând că „o astfel de slujbă este icoana cea mai deplină a Liturghiei cerești, sau a «Dumnezeieștii Liturghii» săvârșite în ceruri de Biserica triumfătoare, a Sfinților și a îngerilor, în jurul altarului supraceresc pe care tronează Cel Preaînalt, așa cum a întrevăzut-o Sfântul Ioan Evanghelistul (Apocalipsă IV, 2 și urm.), cum ne-o înfățișează mai târziu Sfinții Părinți mystagogi și tâlcuitori ai Liturghiei*”.

Ca dovadă a faptului că studiile părintelui profesor răspundeau unei necesități pastorale a timpului, avem prezentate în acest volum și *Regulile tipiconale pentru sărbătoarea Sf. Gheorghe, atunci când aceasta cade în timpul Pâresimiorsza* în perioada Penticostarului. Necesitatea acestor noi îndrumări s-au datorat faptului că după anul 1924, când cea mai mare parte dintre Bisericile Ortodoxe autocefale (patriarhale) au adoptat *calendarul îndreptat* (printre acestea aflându-se și Biserica Ortodoxă Română), sărbătoarea Sfântului Marelui Mucenic Gheorghe (23 aprilie) cădea uneori în timpul Postului Mare, simțindu-se lipsa unor noi îndrumări tipiconale. Prin meticulozitatea sa și prin cunoașterea teologică și a ritualului slujbelor, Părintelui Profesor Braniște se face un vrednic urmaș al monahului Marcu, cel ce ne lasă astfel de îndrumări la finalul Mineielor sau al Triodului.

Ultima parte a prezentului volum cuprinde studiile de artă creștină pe care le-a realizat Părintele Profesor Ene Braniște, bazate pe importanța și semnificația spațiului liturgic. Mai întâi vom întâlni un studiu despre: „*Ve-chile locașuri creștine de cult dispărute. Martiriile*”. Dar o preocupare specială a avut Părintele Braniște în domeniul *iconografiei creștine*, ca „*o disciplină nouă, care a luat mare avânt în timpul din urmă, ca ramură independentă a Istoriei Artelor*”.

«Vremea este a face Domnului...»

De mare importanță și utilitate practică este: „*Programul iconografic al bisericilor ortodoxe. îndrumător pentru zugravi*”, care se constituie într-un adevărat ghid pentru pictorii de biserici, ca un rezumat al *Erminiei* picturale.

Importanța sfințelor icoane o evidențiază, asemenea marilor teologi străini, Părintele Braniște în studiul despre „*Teologia icoanelor*” ca. adevărate *ferestre spre cer*.

Mulțumim Bunului Dumnezeu pentru că ne-a ajutat să realizăm și acest al doilea volum și nădăjduim ca, spre pomenirea veșnică a Părintelui Profesor Ene Braniște, mentorul nostru, să reușim să oferim toate cele 4 volume ale scrierilor sale, spre cinstirea numelui acestui mare profesor de Teologie Liturgică.

t Dr. Laurențiu Streza,
Arhiepiscopul Sibiului și Mitropolitul Ardealului

V

LAUDELE BISERICESTI

ISTORIA ȘI EXPLICAREA SLUJBEI VECERNIEI*

1. SCOPUL ȘI SEMNIFICAȚIA RUGĂCIUNII DE SEARĂ ÎN VIAȚA RELIGIOASĂ CREȘTINĂ

Sfârșitul zilei și apropierea serii este un moment de popas important în viața noastră zilnică. Isprăvind munca unei zile, înainte de a da trupului nostru cuvenita odihnă, merită să-1 reconforteze pentru truda de a doua zi, gândul nostru se întoarce în chip firesc mai întâi spre ziua care s-a scurs și spre sporul pe care ea l-a adus în activitatea noastră, în împlinirea datoriilor și a năzuințelor noastre; dar totodată se îndreaptă și spre viitor, spre munca și datoriile care ne așteaptă în ziua următoare.

Sfântul Ciprian, episcopul Cartaginei (t 258), spune: „Ni se cuvine a ne ruga din nou la apusul soarelui și la sfârșitul zilei; căci Hristos este soarele adevărat și ziua adevărată. Și apunând soarele și (sfârșindu-se) ziua lumii, când ne rugăm și cerem ca să vină peste noi iarăși lumina, implorăm venirea lui Hristos, Cel ce ne va da harul luminii veșnice. Iar că Hristos este numit ziua o spune Sfântul Duh în psalmi: „Piatra pe care au aruncat-o ziditorii, aceasta s-a făcut piatra din capul unghiului. De la Domnul s-a făcut aceasta și este minunat întru ochii noștri. Aceasta este ziua pe care a făcut-o Domnul, să ne bucurăm și să ne veselim într-însa” (Ps. CXVII, 22-23). Și iarăși, că e numit soare o mărturisește proorocul Maleahi, zicând: „Iar vouă, celor ce vă temeți de numele Domnului, vă va răsări *Soarele Dreptății...*” (Mal. IV, 2). Pentru că dacă în Scripturile Sfinte Hristos este Soarele adevărat și ziua cea adevărată, să stăruim în rugăciuni și să ne rugăm în cursul întregii zile.

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV (1966), nr. 5-6, p. 513-532.

Și dacă, potrivit legilor firii, prin schimbările alternative noaptea urmează zilei, niciunul dintre cei ce se roagă nu poate fi păgubit în întunericul nopții, pentru că pentru fiii luminii, și în noapte este ziua. Căci, când este fără lumină acela care are lumină în inimă? Sau când este lipsit de soare și de ziua cel căruia Hristos îi este soare și ziua?"¹.

Cu un veac mai târziu, vorbind despre datoria creștină a rugăciunii de seară, Sfântul Vasile cel Mare spunea: „...Când ziua se sfârșește, se cade să mulțumim pentru toate câte am primit în curgerea zilei aceleia și pentru toate câte am împlinit cu bun spor; apoi să mărturisim toate câte nu le-am împlinit, fie că greșeala noastră e cu voie, sau fără de voie, sau în taină făcută, fie prin cuvinte, ori prin fapte, ori ascunsă în inimă; pentru toate trebuie să-L facem pe Dumnezeu îndurător, prin rugăciune. Căci cugetarea asupra celor trecute este de mare folos, ca să nu cădem iarăși în asemenea păcate; căci de aceea s-a și spus (Ps. IV, 4): «Cele ce ziceți în inimile voastre, întru așternuturile voastre vă umiliți»"².

Ideile Sfântului Vasile cel Mare despre scopul și semnificația rugăciunii de seară în viața religioasă creștină au inspirat, în cea mai mare parte, și textul celor șapte rugăciuni ale serii (ale luminilor), citite de preot în taină la începutul vecerniei; dintre ele cea mai frumoasă și mai expresivă este ultima: „Dumnezeule Cel mare și preaînalt, Cel ce... locuiești în lumina cea neapropiată; .. .Cel ce ai despărțit lumina de întuneric și ai pus soarele spre stăpânirea zilei, iar luna și stelele spre stăpânirea nopții; Care ne-ai învrednicit pe noi, păcătoșii, ca și în ceasul de acum să întâmpinăm fața Ta cu mărturisire și să-Ți aducem lauda de seară, însuși, Iubitorule de oameni..., **dâ-ne pașnică (eipî]ViKr|v) seara de acum și noaptea ce vine; îmbracă-ne cu armele luminii; izbăvește-ne de frica nopții și de tot lucrul ce se petrece în întuneric. Și ne dăruiește somnul, pe care l-ai dat spre odihna neputinței noastre, ferit de toată nălucirea diavolească. Așa, Stăpâne atoaate..., ca și în așternuturile noastre umilindu-ne, să pomenim noaptea numele Tău, și cu gândul la poruncile Tale luminându-ne, să ne sculăm întru bucurie sufletească, spre lauda bunătății Tale...**" etc.³.

¹ *De dominica oratione*, cap. 35 (P.L., IV, 560).

² *Regulile monahale mari*, XXXVII, 4 (P.G., XXXI, 1016 A).

³ *Liturghier*, București, 1956, p. 25-26.

«Vremea este a face Domnului...»

2. ORIGINEA ȘI ISTORIA RITUALULUI CREȘTIN AL RUGĂCIUNII DE SEARĂ. DESCRIERI VECHI ALE RÂNDUIELII VECERNIEI

Obiceiul de a sfinți seara printr-o rugăciune sau slujbă specială exista la evrei; esențialul acesteia îl constituia *ritul aprinderii și așezării sfeșnicului cu lumini*, în fața căruia arhiereul aprindea tămâie și care apoi trebuia să ardă toată noaptea „înaintea Domnului”, adică în fața perdelei din Cortul Mărturieii (vezi leș. XXX, 6-8 și Lev. XXIV, 1-4). Ritul acesta a trecut și în viața religioasă a primelor generații creștine, alcătuite în cea mai mare parte din foști evrei, el căpătând o semnificație nouă, creștină: lumina „lină” a sfeșnicului aprins la vreme de seară le aducea aminte creștinilor despre „Cuvântul (care) era lumina cea adevărată și Care, venind în lume, luminează pe tot omul” (Ioan I, 19)⁴. încă din veacul al II-lea, Tertulian amintește despre obiceiul aprinderii sfeșnicului la adunările de seara pentru rugăciune, în desfășurarea cărora domnea încă improvizația⁵. Curând însă s-a constituit un ritual întrebuițat peste tot, în cadrul căruia rugăciunea principală, care însoțea ritul aprinderii sfeșnicului de seara, avea ca temă predominantă exprimarea mulțumirii pentru lumina naturală a zilei și pentru cea spirituală, adusă de Mântuitorul. De o astfel de „mulțumire de seară” (emXuxvioc^uxapicrria) amintește atât Sfântul Grigorie de Nyssa, în *Viața Sfintei Macrina*⁶, cât și Sfântul Vasile cel Mare, care vorbește despre obligația creștinilor de a aduce lui Dumnezeu laudă de mulțumire la sfârșitul zilei, prin cântarea imnului „Lumină lină...”, din care el citează un scurt fragment⁷.

⁴ Cp. Prof. N. Uspenski, *Vecernia ortodoxă*, în „Bogoslovskie Trudi” (Opere teologice), voi. I, Moscova, 1960, p. 7 ș.u.

⁵ >*Apologeticum*, cap. 39 (P.L., I, 540 A): „După spălarea mâinilor și aprinderea luminii fiecare este îndemnat să cânte în mijloc, lui Dumnezeu, din Sfintele Scripturi sau din proprie inspirație”.

⁶ P.G., XLVI, 985: în clipa morții, văzând cum în camera ei se aprinde sfeșnicul, Sfânta Macrina se forțează să-și zică, la lumina lui, mulțumirea de seară, la sfârșitul căreia închide ochii pe totdeauna.

⁷ *Despre Sfântul Duh*, cap. XXIX, 73 (P.G., XXXII, 205 A): „Părinții noștri au socotit de cuviință să nu întâmpinăm în tăcere darul luminii de seara, ci, când apare ea, să aducem îndată mulțumiri. Noi nu putem spune care este autorul acelor cuvinte de

Cea dintâi descriere a ritualului rugăciunii de seara o găsim în documentul anonim cunoscut sub denumirea de *Rânduiala bisericeasca egipteană* sau *Constituția Bisericii Egiptene* (veacul al III-lea): „Când cade seara, diaconul aduce sfeșnicul. Episcopul salută adunarea: *Domnul cu voi toți!*

Poporul răspunde: *Și cu duhul tău!*

Episcopul: Să mulțumim Domnului!

Poporul: Cu vrednicie și cu dreptate, laudă și slavă Lui...

Episcopul: Îți mulțumim Ție, Dumnezeuule, prin Fiul Tău, Domnul nostru Iisus Hristos, pentru că ne-ai luminat cu descoperirea Luminii celei fără materie. Sfârșind curgerea zilei și ajungând la începutul nopții, plini de lumina zilei celei de Tine create pentru folosința noastră, nu ne-ai lipsit acum nici de lumina serii, după mila Ta. Te laudăm și Te slăvim prin unul Fiul Tău, Domnul nostru Iisus Hristos, prin Care, Ție și Lui slavă, putere și cinste (aducem) acum.

Poporul: *Amin*⁸.

Un ritual asemănător transmite și un alt document similar, din aceeași grupă a „Rânduielilor bisericești”, și anume *Testamentum Domini*?, unde găsim, în plus, mențiunea despre psalmi și imne duhovnicești, pe care le cântă copiii, în legătură cu aprinderea luminilor de seara („cantica ad accensionem lucernae”) și între care va fi fost, poate, și imnul „Lumină lină... ”¹⁰, păstrat până azi în *Ceaslovul grecesc* sub titulatura de „mulțumire la lumina de seară” (emAuxvioc, eu[^]apiaria)¹¹, pe care am găsit-o atât în *Viața Sfintei Macrina* de Sfântul Grigorie de Nyssa, cât și în tratatul *Despre Sfântul Duh* al Sfântului Vasile cel Mare (vezi în urmă)¹².

mulțumire la sfeșnic (Tfjc,£m\ux^voueu^aX^PiaTra<^ totu^{Și}> poporul cântă vechiul imn (xf)vâpxaîav9a>vr|v): „... *Lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh (al lui) Dumnezeu...*” Și dacă unii îl socotesc și ca imn al lui Atinoghen, pe care acesta l-a lăsat ucenicilor săi ca pe un fel de talisman, când se grăbea deja spre sfârșitul (mucenicia) focului, (înseamnă că) ei au cunoscut părerea martirilor, pe care o aveau despre Sfântul Duh”.

⁸ La G. Horner, *The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici*, London, 1904, p. 159-161.

⁹ Cartea a II-a, cap. 11 (trad. lat. la Ig.E. Rahmani, *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Moguntiae, 1899).

¹⁰ Mai pe larg despre acest imn, vezi mai departe, p. 526.

¹¹ Vezi, de exemplu, *Orobghionto mega*, Atena, 1890, p. 122.

¹² Cp. N. Uspenski, *op. cit.*, p. 9.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Mai amănunțit se descrie rânduiala slujbei de seara, în al treilea document din aceeași categorie cu cele dinainte, adică în *Constituțiile Apostolice* (Așezămintele Sfinților Apostoli, veacurile al IV-lea - al V-lea)¹³. Ea constă în citirea „psalmului de seară” (TOvemXuxviKOvyaXpdv, probabil Psalmul CUI sau CXL)¹⁴, urmat de o serie de ectenii speciale, rostite de diacon, pentru catehumeni, pentru energumeni, pentru cei către luminare (candidații la botez) și pentru penitenți, care luau și ei parte la slujbă și care erau apoi concediați, succesiv, din biserică; aceste rugăciuni erau probabil aceleași care se rosteau la sfârșitul liturghiei catehumenilor și al căror text îl dă, ceva mai înainte, același document (cartea a VIII-a, cap. 6-9). Rămânând în biserică numai credincioșii, diaconul rostea apoi ectenia mare (aceeași de la începutul liturghiei credincioșilor de odinioară) și apoi ectenia cererilor (dată aici în rezumat). După aceea episcopul rostea o rugăciune de cerere pentru petrecerea în pace a nopții (asemănătoare cu ultima dintre cele șapte rugăciuni ale luminilor, din rânduiala vecerniei de azi) și apoi încă una pentru binecuvântarea și concedierea credincioșilor, pe care ei o ascultau cu capetele plecate și după care, la invitația diaconului: „Ieșiți în pace!”, ieșeau din biserică, trecând pe rând pe sub mâinile episcopului, care îi binecuvânta.

Informații interesante despre felul cum se săvârșea slujba de seară la Ierusalim, mai ales în Săptămâna Patimilor, slujbă care prezenta multe analogii cu cea descrisă până aici, dă, pe la 380-385, pelerina apuseană *Etheria* (alias *Silvia*), în însemnările ei de călătorie la Locurile Sfinte.

La Ierusalim, în acea vreme, vecernia se răcea la ceasul al zecelea din zi, adică - precum precizează *Etheria* însăși - momentul numit la greci XUYVIKOV, iar la latini *lucernare*, în biserica învierii Domnului (*Anastasis*) Apnnzindu-se toate candelile și luminările de ceară, de la lumina care ardea neconținut la mormântul Domnului. Se cântau „psalmii de seară” (*psalmi lucernares*) și antifoane (*antiphonae*); apoi intra episcopul, care se așeza în altar, împreună cu preoții, cântându-se în continuare imne sau antifoane (*hymni vel antiphonae*). Sc\i\indu-se apoi episcopul, stătea în fața peșterii Mormântului

¹³ Cart. a VIII-a, cap. 35-37, trad. rom. de G.N. Nițu, în *Scrierile Părinților Apostolici*, în rom. de I. Mihălcescu, M. Pâslaru și G.N. Nițu, voi. II, 1928, p. 259-260.

¹⁴ Cel din urmă este menționat, în chip expres, ca psalm al rugăciunii de seară, în cartea a Ii-a, cap. 59 (trad. rom. cit., p. 90).

Sfânt (*ante cancellum*), în timp ce un diacon rostea o ectenie, în cursul căreia se făceau și pomeniri nominale, la care vocile de copii, în mare număr, răspundeau: „Doamne, *m\\n\zșie**” (*Kyrie eleyson, quoddicimusnos: Miserere, Domine!*). După aceea episcopul rostea o rugăciune pentru toți; credincioșii și catehumenii se rugau apoi împreună, după care, la invitația diaconului, catehumenii își plecau capetele, iar episcopul îi binecuvânta; la fel făceau apoi credincioșii, trecând fiecare pe sub mâna episcopului și ieșind din biserică. Se îndreptau toți spre biserica Crucii de pe Golgota (ad Crucem), unde episcopul era condus cu cântări de imne și unde se făcea întâi o rugăciune, urmată de binecuvântarea catehumenilor, apoi o altă rugăciune, urmată de binecuvântarea credincioșilor. Slujba se termina târziu, după căderea nopții („Finiuntur ergo haecomnia cum tenebris”)¹⁵.

Precum vedem, în a doua jumătate a veacului al IV-lea se fixase deja o rânduială a slujbei de seară, cu ritul original și central, al aprinderii luminilor, cu rugăciuni și cântări de imne și de psalmi (antifoane), care erau în generală întrebuințare în tot Răsăritul creștin; la această rânduială face aluzie și Sinodul din Laodiceea (can. 18)¹⁶.

Către sfârșitul veacului al VII-lea, Sinodul Trulan (692) vorbește, în canonul 90, despre intrarea preoților în altar la vecernia de sâmbătă seara și de duminică seara¹⁷, intrare care — precum vom vedea — stă la originea vohodului din rânduială de azi a vecerniei sărbătorilor.

Cele mai vechi manuscrise de cărți liturgice care se păstrează (ca de exemplu *Codicele-Evhologhiu Barberinigrec 336* din Biblioteca Vaticanului, veacurile al VIII-lea - al IX-lea) transmit textul rugăciunilor citite de preot

¹⁵ Vezi *Silviae velpotius Aetheriaeperegrinatio ad bea sancta*, cap. XXIV, Heidelberg, 1939 (IV. Aufl.hrsrg. von W. Heraeus), p. 29-30.

¹⁶ „Aceeși slujbă de rugăciuni (ТрѣвауТрѣВАѣТОUpYiavTU>veuY^v) trebuie să se facă peste tot (totdeauna), atât la Ceasul al IX-lea cât și la vecernie” (KalevTaicevvcraicKCiievTaiceaTtepaic,...).

¹⁷ „...Facem cunoscut credincioșilor că, după intrarea preoților în altar la vecernia de sâmbătă, după obiceiul în vigoare, nimenea să nu plece genunchii până la vecernia duminicii viitoare, întru care, după intrarea în altar, iarăși, plecând genunchii, așa aducem rugăciuni Domnului...” (Nic. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, trad. rom. de U. Kovincici și Nic. Popovici, voi. I, part. II, Arad, 1931, p. 471).

«*Vremea este a face Domnului...*»

în timpul vecerniei, iar manuscrise din veacul al X-lea înainte dau și alte amănunte din rânduiala vecerniei de odinioară, cu variațiile ei de timp și loc, asupra cărora nu stăruim¹⁸. Unele din aceste manuscrise păstrează încă elemente străvechi din rânduiala slujbei de seară, de mult ieșite din uz la data copierii manuscriselor respective, ca de exemplu, rugăciunile pentru catehumeni, de care amintește rânduiala descrisă în veacul al IV-lea de pelerina apuseană Etheria și de autorul anonim *A Așezămintelor Apostolice* (vezi în urmă).

Pe la începutul veacului al XV-lea, Simeon al Tesalonicului dă cea dintâi descriere amănunțită și explicare a vecerniei din timpul său¹⁹, care era absolut identică cu cea de azi, atât pentru zilele de rând, cât și pentru cele de sărbătoare. În afară de vecernia obișnuită, Simeon mai descrie și o rânduiala mai dezvoltată, a *Vecerniei cu cântări* (gauTiKOC, âanepivoc,), care se făcea mai mult la mănăstiri și catedrale, în ajunul duminicilor și al sărbătorilor mari, fiind combinată cu litia. Ea urma schema obișnuită a vecerniei, dar avea în plus unele *antifoane*, adică grupe de psalmi cântați antifonic. Începea prin căderea în toată biserica, în tăcere, de către diacon, cum se face încă și azi în mănăstiri, la priveghere; binecuvântarea se dădea însă ca la Liturghie („Binecuvântată este împărăția Tatălui...”) și, tot ca la liturghie, urma îndată ectenia mare. Se cânta apoi, alternativ, de către cele două strane, Psalmul LXXXV („Pleacă, Doamne, urechea Ta...”), cu refrenul „Slavă Ție, Dumnezeu!”, repetat după fiecare stih. Preotul (diaconul) rostea ectenia mică, urmată de mai multe antifoane (psalmi) și prochimene, între care Psalmul CXL, care însoțea intrarea clericilor în altar (vohodul). După aceasta se cântau pe amvon cântări ale învierii (Simeon al Tesalonicului are în vedere slujba de sâmbătă seara), în timp ce se făcea cădere și se cânta prochimenule zilei (cel de sâmbătă seara era „Domnul a împărățit”, ca și azi). Urma ectenia întreită și ectenia cererilor

¹⁸ Vezi, de exemplu, variantele din Evhologhiile și Tipicele manuscrise publicate de A. A. Dmitrievski, *Descrierea manuscriselor liturgice păstrate în mănăstirile Răsăritului ortodox*, 3 voi. (TuTUKctși EuxoXoyia), Kiev, 1895, 1901, Petrograd, 1917.

¹⁹ *Despredumnezeiasca rugăciune*, cap. 331-334, 336-348, trad. rom. publicată de T. Teodorescu, cu titlul *Traktat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe...*, București, 1865, p. 214-229.

(care se încheia cu ecfonismul „Că Ție se cuvine a ne milui...”, ca la sfârșitul utreniei). Se cântau apoi cele trei antifoane mici, numite așa, fiindcă era vorba de trei psalmi, din care se cântau numai câte patru stihuri, urmate de *Slavă*... > *Și acum*... Cel dintâi era Psalmul CXIV („Iubit-am că va auzi Domnul...”), cu refrenul „Pentru rugăciunile Născătoarei de Dumnezeu, Mântuitorule, mântuiește-ne pre noi!”; al doilea era Psalmul CXV („Crezut-am, pentru aceea am și grăit...”), cu refrenul „Mântuiește-ne pre noi, Fiul lui Dumnezeu, Cel ce ai înviat din morți” (la sărbătorile Sfinților: „... Cel ce ești minunat între Sfinți...”). La *Slava* se cânta „Unule-Născut...”, iar la *Și acum*: „Pe preacurata, slăvită, Maica lui Dumnezeu...”. Al treilea an tifon era Psalmul CXVI („Lăudați pre Domnul toate neamurile...”), cu refrenul „Sfinte Dumnezeule...”, care se repeta și după *Slavă*..., *Și acum*—
 Intre antifoane se punea ectenia mică.

Precum se vede, cele trei antifoane erau analoage cu cele care se mențin până azi la începutul liturghiei din sărbătorile împărătești.

Urma binecuvântarea dată de arhieru (protos), ectenia întreită și ectenia cererilor, „Pace tuturor!” și rugăciunea plecării capetelor, cu ecfonismul „Fie stăpânirea împărăției Tale...”. Se făcea apoi Litia, se cânta stihoavna (sau se citeau paremiile), troparele și otpustul.

De origine ierusalimiteană și răspândită mai înainte peste tot în catedrale și mănăstiri, pe vremea arhiepiscopului Simeon, acest gen de vecernie solemnă, pe care o găsim descrisă și în alte izvoare din veacurile al XV-lea și al XVI-lea²⁰, ieșite din uz mai peste tot, din cauza lungimii ei excesive și a lipsei de cântăreți buni. Se menținea numai la Tesalonic, de unde a dispărut, desigur, îndată după căderea acestuia sub Turci, odată cu moartea arhiepiscopului Simeon (decembrie 1429).

La uniformizarea rânduielii vecerniei, adică la fixarea ei în forma pe care o are azi, a contribuit și apariția cărților liturgice tipărite (Ceaslovul, Evhologhiul și Tipicul), de la sfârșitul veacului al XV-lea înainte.

Părțile componente cele mai vechi, ale rânduielii vecerniei au fost deci următoarele:

²⁰ Ca, de exemplu, Cod. 268/305 din Bibi. Patr. Ierusalimului, veac al XVI-lea (la A. A. Dmitrievski, *Serviciul divin din săptămâna Patimilor și din cea luminată la Ierusalim*, Kazan, 1894, p. 289-290).

«*Vremea este a face Domnului...*»

a) Cântarea de psalmi (variabili), moșteniți încă din uzul sinagogei iudaice și grupați mai târziu în „antifoane” de câte trei psalmi (dintre aceștia, cei mai de timpuriu atestați în documente sunt Psalmii CUI și CXL);

b) Rugăciunile citite de preot (arhiereu), între care, în veacurile al IV-lea - al VI-lea figurau și rugăciuni speciale pentru catehumeni, energumeni și penitenți;

c) Ectenii, rostite de diaconi, cu pomeniri nominale (între ele în epoca înfloririi catehumenatului erau și ectenii speciale pentru catehumeni);

d) Ritul, central și străvechi, al aprinderii luminilor de seară (sfeșnicului), moștenit din cultul iudaic și însoțit de intrarea solemnă a clerului în altar (vohod) și de cântarea imnului străvechi, al mulțumirii pentru lumină („Lumină lină...”);

e) Rugăciunea „Acum slobozește...” și rugăciunile începătoare („Sfinte Dumnezeule...” și celelalte).

Din veacul al V-lea înainte, un element nou începe să pătrundă în rânduiala vecerniei: troparele (stihirile) sau imnele noi, sub formă de strofe poetice, izolate sau grupate mai multe la un loc, care reprezintă produsele evlaviei religioase și inspirației poetice a marilor imnografi²¹. Acestea se intercalează la început printre stihurile celor două grupe principale de psalmi care se cântau odinioară în întregime la slujba de seară: cei dinainte de intrarea clerului, între care era și Psalmul CXL (acestea sunt „stihirile” de la „Doamne, strigat-am...”) și cei de după intrare (unde sunt plasate actualele „stihiri” de la stihoavnă). Stihirile acestea pătrund însă mai întâi în uzul bisericilor catedrale și parohiale, și abia mai târziu în bisericile mănăstirești, unde la început nu erau admise, pe motivul că strică atmosfera de sobrietate a slujbei²². În veacul al VII-lea, Ioan Moshul ne dă o descriere sumară a vecerniei, așa cum se oficia ea pe atunci în mănăstirile din Sinai, făcând mențiunea expresă că „Doamne, strigat-am...” se cânta „fără tropare”²³. Același lucru îl constatăm și din rânduiak descrisa Întî-Un *OîOIO*^U - *M*^o

²¹ Vezi cursul nostru de *Liturgica Generala* (manual dactilografiat), la cap. *Formele și denumirile poeziei religioase întrebuințate în cultul ortodox*.

²² Vezi Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericască*, București, 1937, p. 64-69.

²³ Nicon din Muntenegru, *Pandecte*, cuv. XXIX (la N. Uspenski, *op. cit.*, p. 32).

nuscris al lavrei Sfântului Sava din veacurile al VIII-lea — al IX-lea, păstrat în Biblioteca Sinodală din Moscova, sub nr. 863²⁴.

Curând însă, imnele noi sunt adoptate și în rânduiala mănăstirilor, generalizându-se peste tot, și devenind un element de căpetenie al slujbei de seară, care ia astfel locul ocupat mai înainte de cântarea antifonală a psalmilor.

3. EXPLICAREA SIMBOLICĂ A RÂNDUIELII DE AZI A VECERNIEI. PARTEA INTRODUCȚIVĂ PÂNĂ LA VOHOD

Precum am spus, toate cele șapte laude sunt puse în legătură intimă cu istoria sfântă a mântuirii neamului omenesc: fiecare din ele amintește sau simbolizează una ori alta dintre perioadele sau din momentele și faptele mai însemnate ale iconomiei mântuirii. Din punctul acesta de vedere, vecernia reprezintă epoca cea mai veche din istoria sfântă: epoca Vechiului Testament, adică vremea revelației nedepline, dinainte de venirea Mântuitorului.

Orice serviciu divin trebuie să înceapă cu binecuvântarea preotului (după cum se încheie tot cu binecuvântarea lui), deoarece săvârșirea serviciului divin constituie un drept exclusiv al preoției; preotul „închipuie pe Hristos, de la Care are preoția”, iar când dă binecuvântarea pentru începutul vecerniei, el „stă înaintea sfintei mese ca în cer, înaintea scaunului lui Dumnezeu”²⁵. Binecuvântarea preotului înseamnă, de fapt, o formulă de slăvire (laudă) a lui Dumnezeu, în slujba Căruia este pus preotul, deoarece în limbajul liturgic „a binecuvânta” pe Dumnezeu înseamnă a-L lăuda, a-L slăvi, a-L cinsti²⁶. *Formula de binecuvântare de la începutul vecerniei* („Binecuvântat este Dumnezeul nostru...”) arată că, în epoca de început al istoriei mântuirii, pe care o reprezintă această slujbă, omenirea nu știa altceva despre Dumnezeu decât că El există și e unul singur. Caracterul nedesăvârșit al Revelației din acele îndepărtate vremuri este simbolizat și prin faptul că, la începutul slujbei, se deschide numai dvera (perdeaua ușilor împărătești), pe când ușile

²⁴ La N. Uspenski, *op. cit.*, p. 32-33.

²⁵ Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 304 și 347 (trad. rom. cit., p. 199 și 224).

²⁶ Cp. Pr. P. Vintilescu, *Oficiul utreniei*, în „Glasul Bisericii”, XXII (1963), nr. 7-8, p. 689.

«Vremea este a face Domnului...»

împărătești rămân închise, închipuind astfel cunoașterea nedeslușită și vagă, pe care lumea o avea atunci despre Dumnezeu și care se întemeia mai mult pe amintirea revelației primordiale, de la creație.

Preotul dă binecuvântarea de început din altar, deoarece altarul bisericii închipuie cerul sau paradisul²⁷, iar preotul închipuie acum pe primii oameni, în timpul cât erau încă în rai, înainte de căderea lor în păcat.

Psalmul CUI („Binecuvântează, suflete al meu, pe Domnul...”), care are ca suprascriere (titlu) „Pentru facerea lumii”, ne vorbește despre creația lumii, despre frumusețea și minunățiile firii, așa cum se înfățișa ea atunci când ieșise din mâna Ziditorului și când toate câte făcuse Dumnezeu erau „bune foarte” (Fac. I, 31); el zugrăvește totodată, cu măiestrie, providența sau purtarea de grijă a lui Dumnezeu față de faptele Sale²⁸. De aceea, Biserica l-a găsit potrivit pentru preamărirea lui Dumnezeu - Creatorul la începutul unei noi zile: „Cât de minunate sunt lucrurile Tale, Doamne! Toate într-o înțelepciune le-ai făcut! Umplutu-s-a pământul de făptura Ta...” etc.²⁹. De aceea i se mai spune și *psalmul introductiv* sau *începător* al vecerniei și totodată al zilei: npooipiaKOc; \\/a\poc,, prednacinatelnîi psalom. El a fost consacrat ca psalm specific al slujbei de seară (\/a\uoc, eaTteptvocJ, mai ales pentru că în versetele 20-21 (care se repetă la sfârșitul psalmului) se vorbește și de apusul soarelui: „Soarele și-a cunoscut apusul său; pus-ai întuneric și s-a făcut noapte, într-o aceea vor trece toate hiarele pădurii”³⁰. Acest psalm apare la începutul vecerniei chiar în cele mai vechi tipice-manuscrise care se păstrează (ca *Orologiul Sinaitic* din veacurile al VIII-lea- al IX-lea), precum și în *Catehismul mare* al Sfântului Teodor Studitul, din aceeași epocă³¹.

Ieșirea preotului din altar și rămânerea lui în fața ușilor împărătești închise, unde el citește (în taină) rugăciunile luminilor și de unde rostește apoi ectenia mare, închipuie alungarea din rai a primilor oameni, după că-

²⁷ Vezi cursul nostru de *Liturgică Generală* (manual dactilografiat), cap. *Simbolismul locașului sfânt*.

²⁸ Comp. și Veniamin (Krasnopievkov), *Novaia Scrijal (Tabla Nouă)*, ed. XVII, Sankt Peterburg, 1908, p. 89.

²⁹ Cp. și Pr. T. Negoită, *Psaltirea în cultul divin*, București, 1940, p. 103.

³⁰ Cp. și S. Salaville, *Liturgies Orientales. La Messe*, voi. II, Paris, 1942, p. 98-99.

³¹ Vezi M. Scaballanovici, *Tipicul comentat*, Kiev, 1910, p. 395 ș.u.

împărătești rămân închise, închipuind astfel cunoașterea nedeslușită și vagă, pe care lumea o avea atunci despre Dumnezeu și care se întemeia mai mult pe amintirea revelației primordiale, de la creație.

Preotul dă binecuvântarea de început din altar, deoarece altarul bisericii închipuie cerul sau paradisul²⁷, iar preotul închipuie acum pe primii oameni, în timpul cât erau încă în rai, înainte de căderea lor în păcat.

Psalmul CUI („Binecuvântează, suflete al meu, pe Domnul...”), care are ca suprascriere (titlu) „Pentru facerea lumii”, ne vorbește despre creația lumii, despre frumusețea și minunățiile firii, așa cum se înfățișa ea atunci când ieșise din mâna Ziditorului și când toate câte făcuse Dumnezeu erau „bune foarte” (Fac. I, 31); el zugrăvește totodată, cu măiestrie, providența sau purtarea de grijă a lui Dumnezeu față de faptele Sale²⁸. De aceea, Biserica l-a găsit potrivit pentru preamărirea lui Dumnezeu — Creatorul la începutul unei noi zile: „Cât de minunate sunt lucrurile Tale, Doamne! Toate întru înțelepciune le-ai făcut! Umplutu-s-a pământul de făptura Ta...” etc.²⁹. De aceea i se mai spune și *psalmul introductiv* sau *începător* al vecerniei și totodată al zilei: ТрпooiptaKOC; \\\a\\i6c;, prednacinatelnîi psalom. El a fost consacrat ca psalm specific al slujbei de seară (\\aXuoc, ecrnepivoc;)* mai ales pentru că în versetele 20-21 (care se repetă la sfârșitul psalmului) se vorbește și de apusul soarelui: „Soarele și-a cunoscut apusul său; pus-ai întuneric și s-a făcut noapte, întru aceea vor trece toate hiarele pădurii”³⁰. Acest psalm apare la începutul vecerniei chiar în cele mai vechi tipice-manuscrise care se păstrează (ca *Orologiul Sinaitic* din veacurile al VIII-lea - al IX-lea), precum și în *Catehismul mare* al Sfântului Teodor Studitul, din aceeași epocă³¹.

Ieșirea preotului din altar și rămânerea lui în fața ușilor împărătești închise, unde el citește (în taină) rugăciunile luminilor și de unde rostește apoi ectenia mare, închipuie alungarea din rai a primilor oameni, după că-

²⁷ Vezi cursul nostru de *Liturgică Generală* (manual dactilografiat), cap. *Simbolismul locașului sfânt*.

²⁸ Comp. și Veniamin (Krasnopievkov), *Novată Scrijal (Tabla Nouă)*, ed. XVII, Sankt Peterburg, 1908, p. 89.

²⁹ Cp. și Pr. T. Negoită, *Psaltirea în cultul divin*, București, 1940, p. 103.

³⁰ Cp. și S. Salaville, *Liturgies Orientales. La Messe*, voi. II, Paris, 1942, p. 98-99.

³¹ Vezi M. Scaballanovici, *Tipicul comentat*, Kiev, 1910, p. 395 ș.u.

derea lor în păcat; preotul reprezintă acum omenirea de dinainte de venirea Mântuitorului, implorând mila dumnezeiască, în fața porților zăvorâte, ale cerului³².

Rugăciunile pe care preotul le citește în taină, în fața ușilor împărătești, se numesc rugăciunile vecerniei sau ale luminilor de seară (zvyafaox) XUXVIKOU, pentru că ele se citeau odinioară la vremea când se aprindeau în biserici luminile sfeșnicilor și ale candelor, menite să risipească întunericul serii și al nopții. De aceea, în ele este vorba de lumina spirituală a cunoștinței de Dumnezeu, care luminează cărările oamenilor în întunericul necunoștinței și al păcatului. În rânduială de azi a vecerniei ele sunt în număr de șapte, număr sfânt, care amintește atât cele șapte zile ale creației lumii³³, cât și numărul laudelor bisericesti ale unei zile liturgice. Ele alcătuiesc una dintre părțile cele mai vechi ale slujbei de seară; precum am văzut (în urmă, p. 516), o astfel de rugăciune ne transmite chiar cea mai veche rânduială a vecerniei, păstrată în *Rânduială bisericască egipteană*. Dintre cele șapte rugăciuni ale luminilor, cea mai frumoasă și mai expresivă pentru scopul vecerniei ca rugăciune de seară, este ultima³⁴.

Ca și cele 12 rugăciuni ale dimineții, de la începutul utreniei, rugăciunile luminilor din rânduială vecerniei actuale erau odinioară mai numeroase (în unele manuscrise erau, de exemplu, nouă) și răspândite de-a lungul întregii slujbe³⁵, fiind citite de preot în timpul ecteniilor rostite de diacon (prima rugăciune se citea în timpul ecteniei mari de

³² Cp. Prot. C. Nikolski, *Manual pentru învățătura serviciului divin al Bisericii Ortodoxe*, ed. VII-a, Sankt Petersburg, 1907, p. 179-180 și V.N. Iliin, *Denia (Privegherea) de toată noaptea* (rus.), Paris (1927), p. 30. Dar după alți tâlcuitori ruși (ca de exemplu Veniamin Krasnopievkov, *op. cit.*, ed. 1870, p. 92), preotul înfățișează, ca de obicei, pe Mântuitorul, mijlocitorul și răscumpărătorul făgăduit primilor oameni, înainte de alungarea lor din rai (comp. V. Mitrofanovici, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, ed. 1929, p. 473).

³³ V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 30.

³⁴ Vezi textul în urmă, p. 516. Expresii și fraze din această rugăciune le regăsim, identice, într-o rugăciune similară din *Constituțiile Apostolice*, cart. a VIII-a, cap. 38 (trad. rom. cit., p. 260-261).

³⁵ Vezi, de exemplu, rânduială vecerniei din Evhologhiul-manuscris nr. 105 al Bibi. Sinod, din Ierusalim (veacul al XIII-lea), la A.A. Dmitrievski, *op. cit.*, t. II EuxoXovia, p. 161-162 și la N. Uspenski, *op. cit.*, p. 36 ș.u.

«*Vremea este a face Domnului...*»

la începutul slujbei, a doua în timpul ecteniei mici de după prima stare a catismei din rânduiala vecerniei sărbătorilor, a treia concomitent cu ectenia mică de după starea a doua a catismei, ș.a.m.d., ceea ce se vede din ecfonisele rostite și acum de către preot după aceste ectenii, care sunt identice cu ale rugăciunilor respective; cu timpul, au fost grupate toate la un loc, la începutul slujbei (în timpul citirii Psalmului CUI), pentru ca preoții să rămână liberi și să poată rosti ei înșiși ecteniile rostite odinioară de către diaconi, după împruținarea și dispariția treptată a acestora din serviciul bisericilor parohiale. De altfel, cele mai vechi manuscrise ale Liturghierului nu cuprindeau decât rugăciunile preotului, așezate una după alta, fără ecteniile diaconale, care se scriau în manuscrise aparte, așa încât Liturghierele noi au preluat aceste rugăciuni așa cum erau așezate în manuscrisele vechi.

Catisma de rând, adică psalmii care se citesc la vecernie după ectenia mare (azi numai la vecernia zilelor de rând), reprezintă perioada de pregătire a omenirii de dinainte de venirea Mântuitorului, cu ajutorul învățăturilor divine date în Legea Veche, prin patriarhi și prooroci³⁶. Odinioară, cei trei psalmi de la începutul Psaltirii, întrebuințați la vecernia de sâmbătă seara, se cântau în întregime³⁷, cum, de altfel, prevede încă tipicul vecerniei mari (privegherii) de la începutul Liturghierului (luat din *Tipicul mare*)⁵⁸; precum spune Simeon al Tesalonicului, Psalmul I („Fericit bărbatul care n-a umblat în sfatul necredincioșilor...,”) se referă la Mântuitorul, căci Acesta, prin întrupare, s-a făcut „omul fericit”, care n-a săvârșit păcat; El este pomul vieții, răsărit lângă izvoarele apelor, care a dat roadă bogată tuturor celor ce au crezut în El și care nu veștejește niciodată, fiindcă este fără moarte³⁹.

³⁶ Pr. R Vintilescu, *Misterul liturgic*, București, 1929, p. 14.

³⁷ Vezi Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 332, trad. rom. cit., p. 215-216.

³⁸ Vezi *Tipicon*, Iași, 1816, cap. II, p. 3: „Deci cântăm Psaltirea pe glasul al optulea catisma cea dintâi: Fericit bărbatul..., antifonul cel dintâi; iar al doilea și al treilea antifon cântăm pe glasul zilei...”. Cp. *Liturghier*, București, 1956, p. 8.

³⁹ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 332, P.G., CLV, 597 (comp. și trad. rom. cit., p. 214).

Psalmul CXL („Doamne, strigat-am către Tine...”), care se cântă după catismă, e psalmul propriu și caracteristic al vecerniei. E menționat ca făcând parte din rânduiala rugăciunii de seară, chiar în *Constituțiile Apostolice* (cartea a II-a, cap. 59) și e întrebuințat, în această calitate, în toate riturile liturgice creștine, precum și la rugăciunea de seară a evreilor⁴⁰, împreună cu psalmii următori, cântați (citiți) în acest moment al vecerniei (Ps. CXLI, CXXIX și CXVI) și numiți în general *psalmii de seară* sau *psalmii luminilor*, el se cânta odinioară în timp ce în biserici se aprindeau sau se aduceau sfeșnicele cu lumini⁴².

Cădirea de la „Doamne, strigat-am...” este simbolul văzut al rugăciunii noastre, care se înalță spre Dumnezeu, așa cum se înalță în sus fumul de tămâie și pentru care ne rugăm să fie bineprimită de El ca o jertfa de seară, precum zice psalmistul, în versetul care se cântă la începutul cădirii: „Să se îndrepteze rugăciunea mea, ca tămâia, înaintea Ta; ridicarea mâinilor mele (ca) jertfa de seară, auzi-mă, Doamne!” (Ps. CXL, 2)⁴³. După unii liturgiști⁴⁴, cădirea aceasta ar fi, totodată, o reminiscență a ritualului iudaic prin care se împlinea porunca dată de Dumnezeu lui Moise de a se aduce ofrandă de tămâiere seara și dimineața, în fața altarului (Ieșire XXX, 7).

⁴⁰ în vechime, după fiecare verset al Ps. CXL se repeta refrenul „Auzi-mă, Doamne!” (care s-a păstrat numai după primele două versete); Ps. CXLI avea, de asemenea, refrenul „Strigat-am către Tine, mântuiește-mă!”, iar Ps. CXXIX refrenul: „Doamne, Mântuitorul meu, miluiește-mă!”. Vezi și F. Mercenier, *L'officedes Vepresselon Uritebyzantin* (trad. fr.), suppl. a *Irenikon*, Prieur* D'Amay-sur-Meuse, f. d, p. 15, n. 1.

⁴¹ în grec. = $\text{ΚεΚρυ\&}\pi\alpha$ (de la primele cuvinte ale Ps. CXL: $\text{Κυπ}\pi\epsilon$, $\text{^}\text{ΚεΚρυ}\text{^}\text{aT}\pi\text{oc}$, az.

⁴² Vezi, de exemplu, Ps. CXXIX, 1: „Dintru adâncuri am strigat către Tine, Doamne, Doamne, auzi glasul meu...”.

⁴³ „Atunci se aduce lui Dumnezeu tămâie văzută, începându-se de la altar, în toată biserica, pentru slava lui Dumnezeu și dându-ni-se nouă spre sfințire, căci prin laudă ni se dăruiește de la Dumnezeu dumnezeiescul dar” (Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 332, trad. rom. cit., p. 215).

⁴⁴ Ca, de ex., Veniamin, *Tabla noua*, Sanktpeterburg, 1881, partea a doua, p. 17 și V Mitrofanovici, *Liturgica*, ed. 1929, p. 475.

«Vremea este a face Domnului...»

4. ORIGINEA ȘI SEMNIFICAȚIA SIMBOLICĂ A RITUALULUI VOHODULUI (IEȘIREA CU CĂDELNIȚA) DIN RÎNDUIALA VECERNIEI SĂRBĂTORILOR

Cu toate că slujba vecerniei reprezintă, în general, vremea de dinainte de venirea Mântuitorului, totuși rânduiala ei anticipează, oarecum, venirea Aceluia în Care s-au împlinit aspirațiile precreștine și toate preînchipuirile și simbolurile Legii Vechi. De aceea, stihuri din unii psalmi, ca: „De Te vei uita la fărădelegi, Doamne, Doamne, cine va suferi? Că la Tine este milostivirea!” (Ps. CXXIX, 3), exprimă, de fapt, încrederea omului vechi-testamentar în mila și îndurarea lui Dumnezeu, deci nădejdea lui în mântuirea după care suspina. Astfel de versete servesc ca introducere la *stihurile* din rânduiala vecerniei, compuse sub inspirația mântuirii realizate în Noul Testament.

Cântările Legii Vechi, adică versetele sau stihurile din Psalmii CXL, CXLI, CXXIX și CXVI, cântate irmologic înainte de fiecare stihură, se împletesc deci și alternează cu cele ale Legii Noi, arătând astfel legătura indisolubilă dintre cele două mari perioade ale istoriei mântuirii⁴⁵. Odiioară, această legătură era exprimată în chip vizibil, mai ales la ultima stihură de la „Doamne, strigat-am...”, adică cea precedată de stihul „Că s-a întărit mila Lui peste noi și adevărul Domnului rămâne în veac” (Ps. CXVI, 2), când cele două grupuri (cete, coruri) de cântăreți, care cântau până aici alternativ, la cele două strane din șanurile naosului, veneau și se urcau pe amvonul din mijlocul bisericii, pentru a cânta *Slava* și stihură Născătoarei de Dumnezeu de la *Și acum...* (Dogmatica sau Bogorodicina)⁴⁶.

Stihurile de la „Doamne, strigat-am...” (ca și cele de la stihovăna) comemorează și slăvesc fie învierea Domnului (la vecernia din ajunul duminicilor), fie praznicul respectiv sau faptele sfinților pomeniți (sărbătoriți) în zilele respective. Numărul lor este în raport cu gradul de importanță al fiecărei sărbători: la vecernia învierii (duminicilor) sunt 10 stihuri (numărul desăvârșit), la vecernia sfinților mari 8 (închipuind „ziua cea de a opta și fără

⁴⁵ Cp. Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 13-14.

⁴⁶ Vezi Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 332, trad. rom., p. 217. Comp. și *Tipicon*, Iași, 1816, p. 3: „Și când zicem stihul: Că s-a întărit mila Lui peste noi, cântând amândouă stranele împreună...” etc.

de sfârșit, în care sfinții vor fi cu Dumnezeu de-a pururea"), iar la vecernia zilelor de rând, numai 6, arătând fie că sfinții sunt mai presus de simțuri (care sunt cinci), fie întreita laudă a Sfintei Treimi de către cele două strane (coruri, cete de cântăreți), care cântă alternativ aceste stihiri⁴⁷.

Venirea Domnului în lume o simbolizează mai sugestiv *ritualul vohodului* de la vecernia sărbătorilor, adică ieșirea cu cădelnița sau *intrarea mică* (ръжуй Крестъ еиръ Св. Соци, cum o numesc unele din Liturghierele vechi⁴⁸. După unii liturghiști⁴⁹, acest ritual reprezintă o influență sau o imitare a vohodului mic (intrarea cu Sfânta Evanghelie) din rânduiala liturghiei, fiind introdus spre a se da o solemnitate mai mare vecerniei sărbătorilor; analogia cu intrarea mică de la liturghie se observă mai clar la slujba vecerniei în sobor (slujba o începe preotul de rând, iar ceilalți intră în slujbă abia în momentul intrării preoților în altar, după ieșirea cu cădelnița)⁵⁰. Dar după alți liturghiști⁵¹, vohodul vecerniei sărbătorilor (ca și cel mic de la liturghie) n-ar fi decât prelungirea obiceiului din vechea Biserică a Ierusalimului, ca episcopul să vină, la mai toate slujbele, mai târziu decât clericii de rând care începeau slujba, precum ne informează pelerina apuseană Etheria, în însemnările ei de pelerinaj⁵².

Cu o deosebită solemnitate se oficia vohodul vecerniei sărbătorilor mai ales în bisericile catedrale din fiecare oraș în vechea Rusie (secolele al XIII-lea - al XVII-lea); pentru aceasta, erau obligați să vină la catedrală și să ia parte la acest act toți clericii din orașul respectiv, după ce oficiau vecernia mai devreme, fiecare la biserica sa⁵³.

Deschiderea ușilor împărătești înaintea de vohod simbolizează **redeschiderea** raiului pentru om, prin venirea lui Adam cel Nou, iar lumina purtată înaintea slujitorilor închipuie lumina adusă în lume de Mântuitorul, Care

⁴⁷ Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, și loc. cit. supra.

⁴⁸ Vezi, de exemplu, *Liturghii*, București, 1887, p. 26.

⁴⁹ Ca, de exemplu, Pr. P. Vintilescu, *Vohodul și partea finală a vecerniei*, în „Glasul Bisericii”, XX (1961), nr. 7-8, p. 578.

⁵⁰ Vezi *Tipicul serviciului arhieresc în zile de sărbători mari*, de episc. Silvestru Bălanescu, Cernica, 1925, p. 5 și Pr. D. Lungulescu, *Manual de practică liturgică*, p. 142-143.

⁵¹ Ca, de exemplu, Prof. N. Uspenski, *op. cit.*, p. 16-17.

⁵² *Peregrinatio ad loca sancta*, cap. XXIV, 4: „Ecce et commonetur episcopus et descendet et sedetsusum...” (ed. cit., p. 29).

⁵³ N. Uspenski, *op. cit.*, p. 46-47.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a spus despre Sine: „Eu sunt lumina lumii” (Ioan VIII,12)⁵⁴. După cum spune Simeon al Tesalonicului, prin ieșirea preotului în mijlocul bisericii și apoi intrarea lui din nou în altar, „se arată cum că Unul-Născut, Fiul lui Dumnezeu, pogorându-Se până la noi din crugurile cerului, iarăși la cer S-a înălțat și pe noi ne-a suit... Pentru că ieșirea și pogorârea (preotului) înseamnă pogorârea și smerenia lui Hristos; îmbrăcarea în veșminte (felon) înseamnă întruparea; starea în mijlocul bisericii și plecarea capului înseamnă că Mântuitorul S-a răstignit în mijlocul pământului, a murit și S-a pogorât în iad pentru noi... întoarcerea din nou și intrarea în altar înseamnă că (Domnul) S-a înălțat de pe pământ și S-a suit acolo de unde a venit, cu trupul pe care l-a luat... Vohodul vecerniei înseamnă totodată și pogorârea lui Dumnezeu, Care va fi în veacul cel de apoi. Drept aceea, mai cu seamă sâmbăta facem aceasta, pentru pogorârea în iad și pentru înviere; la praznice (împărătești) o facem pentru că Cel ce S-a pogorât a săvârșit taina care se prăznuiește; la pomenirea sfinților o facem pentru că, înălțându-Se El la ceruri, i-a înălțat și pe dânșii cu sufletele, și luându-i, îi are cu Sine și îi va învia cu trupurile, ca să-i aibă cu Sine pururea, desăvârșit”⁵⁵.

Ritualul vohodului reprezintă astfel o ilustrare intuitivă a stihirii de la *Și acum...*, în timpul căreia are loc vohodul și a cărei temă generală, mai ales în stihirile numite „dogmatice” ale celor opt glasuri din rânduiala vecerniei de sâmbătă seara, este întruparea Mântuitorului, venirea Lui în lume pentru răscumpărarea ei și înălțarea Lui la cer.

Cât privește *rugăciunea intrării*, zisă de preot în taină, la ieșirea din altar („Seara și dimineața și la amiază...”), o găsim, cu textul ei de azi, în cele mai vechi evhologhii manuscrise care se păstrează⁵⁶, dar sub titlul de „Ru-

⁵⁴ Cp. V. N. Iliin, *op. cit.*, p. 60.

⁵⁵ Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele slujbe*, cap. 333-334 (P.G., CLV, 605-608 și trad. rom. cit., p. 218). Comp. și cap. 347 (trad. rom., p. 227): „Toate acestea însemnează pogorârea din cer a Mântuitorului la veacul de apoi și la apusul vieții acesteia, viața Lui cea sfințită ca o tămâie și aducerea noastră către Părintele, prin prea Sfântul Său trup, ce o a făcut smerindu-se până la cruce și la moarte; și biruind cu Crucea, pogorându-se la iad, înviind și suindu-se, la Sfintele Sfințelor cele cerești ne-a făcut nouă intrare”.

⁵⁶ Ca, de exemplu, Cod. Bibi. Sin. din Moscova nr. 958 (veac al X-lea), nr. 961 și 962 (veacurile al XI-lea - al XII-lea), nr. 105 (veac. al XIII-lea), ș.a.

găciunea la *Doamne, strigat-am...*", fiind citită, probabil, în timpul cădirii de la „Să se îndrepteze rugăciunea mea..." (vezi cuvintele din rugăciune: „...îndreptează rugăciunea noastră, ca tămâia, înaintea Ta..."). Structura ei externă trădează o formă oratorică, iar în textul ei se străvede influența tendinței de simetrie, caracteristică multora dintre textele liturgice grecești⁵⁷.

Cădirea de la Vohod reprezintă tămâia despre care este vorba în rugăciunea intrării, ca simbol al rugăciunii noastre. Ea se aduce spre slava și cinstea lui Hristos, a Cărui venire în lume o înfățișează vohodul și ale Cărui viață și lucrare răscumpărătoare au constituit o adevărată jertfa bineplăcută lui Dumnezeu. După unii liturgiști, fumul de tămâie simbolizează acum norul în care Domnul S-a înălțat la cele cerești⁵⁸.

5. IMNUL „LUMINĂ LINĂ...”

Imnul <ⲡⲁϥ, iXapov, *lumen jucundum* = lumină aducătoare de bucurie⁵⁹, care se cântă sau se citește la vohod, este unul dintre cele mai vechi imne de inspirație creștină, intrate în uzul liturgic. După unii istorici, imnul provine chiar din veacul al II-lea sau al III-lea⁶⁰. Întrebuințarea lui în cult, ca imn specific al rugăciunii de seară, prin care creștinii aduceau lui Dumnezeu „mulțumirea pentru sfeșnic”, este menționată în chip expres, încă din veacul al IV-lea, de către Sfântul Vasile cel Mare, care citează un fragment din el, numindu-l „cântare veche” (ⲁⲡⲱⲁⲓⲁ 9Qⲱⲣ), cunoscută încă de pe atunci ca fiind a Sfântului Antinoghen martirul⁶¹, episcop originar din Sevastia Capodociei, martirizat în persecuția lui Dioclețian (303 sau 311) și amintit în sinaxarul ortodox la 16 iulie. Pe baza tradiției consemnate de Sfântul Vasile cel Mare, suprascrierile

⁵⁷ A. Baumstark, *Les textes liturgiques*, în „Irenikon”, an. 1934, p. 300-301.

⁵⁸ Juv. Stefanelli, *Liturgica Bisericii Ortodoxe-Catolice*, București, 1886, p. 87-88.

⁵⁹ Traducerea românească a începutului imnului („Lumină lină...”) este influențată de versiunea intermediară slavo-rusă: *Tihiisvet...* (comp. S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, II, p. 106, notă).

⁶⁰ M. J. Rouet de Journel, *En chiridion patristicum*, ed. X-XI, Freiburg im Breisgau, 1937, p. 39, sub titlul: *Hymnus vespertinus Graecorum*.

⁶¹ *Despre Sfântul Duh*, cap. XXIX, 73 (P.G., XXXII, 205), vezi textul citat în urmă, la nota 7.

«*Vremea este a face Domnului...*»

din Ceasloavele grecești prezintă, de asemenea, acest străvechi imn ca „facerea” (noir] ua = opera, compoziția) aceluiași sfinț episcop martir⁶². De altfel, vechimea imnului este confirmată și de faptul că îl găsim, ca parte a rânduiei vecerniei, și în riturile liturgice ale Bisericilor Vechi Orientale, necalcedoniene, adică la monofiziții sirieni (iacobiți) și egipteni (copti), cu mici variante de text. Numai Ceasloavele slave și românești îl pun, greșit, sub numele Sfântului Sofronie, patriarhul Ierusalimului (t 638)⁶³, căruia îi putem atribui, cel mult, consacrarea oficială sau generalizarea acestui imn în serviciul liturgic al Bisericii de Răsărit⁶⁴.

După cuprins, imnul „Lumină lină...” are un caracter hristologic și totodată trinitar. El este, adică, adresat lui Hristos, Care este „lumina cea lină (aducătoare de bucurie) a slavei Tatălui ceresc”— dar totodată afirmă, cu precizie, atât distincția celor trei persoane ale Sfintei Treimi, cât și unitatea lor în Dumnezeu („... lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh, Dumnezeu. . .”). Textul imnului ne face deci să bănuim că alcătuirea și introducerea lui în serviciul liturgic s-a făcut pe vremea discuțiilor trinitare și hristologice, din veacurile al III-lea-al IV-lea. Textul acesta constituie, de altfel, un ecou fidel al celei mai vechi rugăciuni de mulțumire pentru lumina de seară, care ni s-a transmis în cadrul ritualului descris în *Rânduiala bisericească egipteană*⁶⁵.

⁶² Vezi, de exemplu, *Orologhionto mega*, Veneția, 1870, p. 142, și *Orologhionto mega*, Atena, 1890, p. 122. Cp. și Simion al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 336, P.G., CLV, 609 A (cp. și trad. rom. cit., p. 219); „Iar la vecernie, săvârșindu-se intrarea (Vohodul) și zicându-se sfânta cântare cea de demult (xai uuvou iepoO XexOevtoc, âpXCUOD...) și potrivită pentru vecernie la intrare, adică *Lumină lină...*, despre care unii spun că este alcătuită de dumnezeiescul ieromartir Antinoghen, care propovăduiește frumos și pe Treimea și întruparea Cuvântului.

⁶³ Vezi, de exemplu, *Ceaslov*, edițiile rom. de Târgoviște, 1713, Brașov, 1835, Neamț, 1835, București, 1945 (p. 134), *Orologiu (mare)*, ed. a II-a a Sfântului Sinod (București 1896), p. 118, *Ciaslov (sârbesc)*, Liubliana, 1929, p. 176.

⁶⁴ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică...*, p. 42-44.

⁶⁵ Înrudirea de idei dintre imnul actual și rugăciunile amintite mai înainte se vede limpede din comparația următoarelor fragmente din textul lor:

Rugăciunea din Rând. bis. egipt. Imnul „Lumină lină...” (vezi în urmă, p. 516):

„Sfârșind curgerea nopții, plini de lumina zilei creată de Tine pentru îndestularea noastră, nu suntem lipsiți nici de lumina serii, după mila Ta, lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh, Dumnezeu. . .” „... Venind la apusul soarelui, văzând lumina cea de seară, Te lăudăm și Te slăvim pe Tine, prin Unul-Născut Fiul Tău, Domnul nostru Iisus Hristos”.

In vechime, imnul se cânta în momentul când pe cer se ivea luceafărul de seară, iar în biserici se aprindea (se aducea) sfeșnicul cu lumina menită să împrăștie întunericul serii⁶⁶, sfeșnic a cărui amintire clară o păstrează, de altfel, atât textul imnului („... *văzând lumina cea de seară*” = <ϣ>, âartepivov), cât și lumânarea aprinsă sau sfeșnicul purtat înaintea preotului la vohodul vecerniei sărbătorilor, dar mai ales ritul luminii (sfeșnicului) din rânduiala vecerniei unite cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, în Păresimi⁶⁷. Lumina care apărea în mijlocul credincioșilor adunați pentru rugăciunea de seară era ca o prezență simbolică (spirituală) a Mântuitorului (Ioan VIII, 12)⁶⁸. Rostirea sau cântarea imnului în acest moment voia să spună că, în haosul și întunericul în care se zbătea omenirea din perioada Legii Vechi, așteptarea și venirea lui Mesia era ca luceafărul de seară, ca o stea călăuzitoare, dătătoare de încredere și de nădejde.

De aceea, importanța momentului este marcată *prin formula* „înțelepciune, drepti!”, care — ca și cea de la vohodul cu Sfânta Evanghelie din rânduiala Liturghiei — vrea să atragă luarea-aminte a credincioșilor asupra prezenței

⁶⁶ în unele din vechile biserici rusești, imnul „Lumină lină...”, se cânta pe toate cele opt glasuri (ca *Slava* de la vecernia Adormirii Maicii Domnului), textul fiind împărțit în opt fragmente, cântate flecare pe alt glas, astfel:

Glasul I: „Lumină lină a sfintei slave,

Glasul II: „a sfașului, fericitului, Iisus Hristos,

Glasul III: „venind la apusul soarelui,

Glasul IV: „văzând lumina cea de seară,

Glasul V: „lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfașul Duh, Dumnezeu,

Glasul VI: „Vrednic ești în toată vremea a fi lăudat de glasuri cuvioase,

Glasul VII: „Fiul lui Dumnezeu,

Glasul VIII: „Cel ce dai viață! Pentru aceasta, lumea Te slăvește!” (N. Uspenski, op. cit., p. 48).

⁶⁷ Vezi mai pe larg în Cursul nostru de *Liturgica Specială** la cap. despre *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite*.

⁶⁸ Tipicul rusesc (cap. 24) prescrie până azi că, la începutul vecerniei, pentru a fi lumină puțină în biserică, se aprind numai lumânările (candelele) de la icoanele împărătești, candela de deasupra ușilor împărătești și cea de la icoana sfașului prăznuit (a praznicului), iar celelalte se aprind înainte de vohod, în timp ce se cântă stihurile și stihurile de la „Doamne, strigat-am...” (vezi *Typikonsiesti Ustav*, Moscova, 1906 (retip. în 1954), foaia 35 v. - 36 r. Cp. și N. Uspenski, op. cit., p. 52).

«*Vremea este a face Domnului...*»

simbolice a lui Hristos, Care este „înțelepciunea de la Dumnezeu” (I Cor. I, 30) și trebuie întâmpinat prin atitudine fizică de respect, adică prin poziția dreaptă a corpului și prin cuviința și atenția cu care trebuie să ascultăm imnul care se va cânta (citi) și care ne vorbește tot despre Hristos - Mântuitorul⁶⁹.

6. PARTEA DE DUPĂ VOHOD

a) *Prochimenele* și stihurile care le însoțesc sunt resturi din psalmii care se cântau printre lecturile biblice de la vecernie (paremii), utrenie și liturghie; acești psalmi se cântau odinioară în întregime, dar cu timpul au rămas sub forma unor simple versete așezate înainte de paremii (la vecernie), înainte de Evanghelia dimineții (la utrenie) sau înainte de Apostol și de Evanghelia (la liturghie). De aceea și poartă denumirea de *npOKEiuevoc*„, adică *așezat (pus) înainte*.

Prochimenele de la vecernie sunt rânduite pe zilele săptămânii, fiecare zi având prochimenu ei, iar cele de la utrenia duminicilor pe glasurile Octoihului; la utrenia altor sărbători se cântă prochimenu propriu al sărbătorii respective, iar la liturghie fiecare Apostol are prochimenu și stihul lui.

Prochimenele de la vecernie și stihurile respective sunt resturi din următorii psalmi:

- cel de sâmbătă seara („Domnul a împărățit...”) = Ps. XCII, 1-2, 7;
- cel de duminică seara („Iată, acum binecuvântați pre Domnul...”) = Ps. CXXXIII, 1;
- cel de luni seara („Domnul mă va auzi...”) = Ps. IV, 3, 1;
- cel de marți seara („MilaTa, Doamne...”) = XXII, 6 (7), 1;
- cel de miercuri seara („Dumnezeule, întru numele Tău mântuiește-mă...”) = Ps. LIII, 1;
- cel de joi seara („Ajutorul meu de la Domnul...”) = Ps. CXX, 2, 1 (CXXIII, 8);
- cel de vineri seara („Dumnezeule, sprijinitorul meu ești Tu...”) = Ps. LVIII, 10, 1.

Simeon al Tesalonicului numește prochimenele „proorocie pentru sărbătoare, care învață despre cele ale zilei (respectiv)”, sau „începuturi

⁶⁹ Cp. V. Mitrofanovici, *Liturgica*, p. 475 și V.N. Iliin, *op. cit*, p. 61, 62.

ale sărbătorilor și ale zilelor care vin"; el dă, totodată, și explicarea literală a prochimenelor de la vecernie⁷⁰.

Prezența prochimenului din rânduiala vecerniei de sâmbătă seara, urmat imediat de ectenia întreită (care de obicei urmează după lecturile biblice), indică existența unor lecturi biblice, dispărute din uz, care se citeau odinioară între prochimen și ectenie, ca și la vecernia praznicelor împărătești și a sfinților cu Polieleu, sau ca la vecernia zilelor de rând din perioada Triodului (miercurea și vinerea din săptămâna brânzei și toate zilele din Păresimi).

La vecernia din Sâmbăta Patimilor prochimenul nu se cântă, în semn de întristare pentru Domnul, Care atunci se află în mormânt.

b) *Paremiile*, care se citesc astăzi după prochimen, la vecernia sărbătorilor din perioada Octoihului și a Penticostarului și la Vecernia zilelor de rând din perioada Triodului (miercuri și vineri seara din săptămâna brânzei și toate zilele din Păresimi), sunt lecturi (pericope biblice) alese din anumite cărți ale Vechiului Testament. Cuvântul grecesc *7tapoiuia* înseamnă, de fapt, *proverb, parabolă, pildă* (cu acest înțeles era întrebuințat și în vechea limbă românească)⁷¹ și se aplica *Proverbelor (Pildelor) lui Solomon*. Cu timpul, denumirea *paremie* s-a generalizat pentru toate lecturile biblice folosite la vecernie, pentru că de cele mai multe ori aceste lecturi se iau din *Proverbele lui Solomon*. Numărul lor e variabil. La vecernia sărbătorilor din perioada Octoihului și a Penticostarului sunt de obicei trei. La vecernia de miercuri și de vineri seara în săptămâna brânzei se citește o singură paremie (cu câte două prochimene). La vecerniile zilelor de rând din Păresimi sunt câte două. Vecernia din ajunul marilor praznice împărătești se distinge și prin numărul mai mare de paremii care se citesc: la vecernia din ajunul Nașterii Domnului sunt opt, la cea din ajunul Bobotezei 12, iar la cea din Sâmbăta Patimilor (unită cu Liturghia Sfântului Vasile cel Mare) sunt 15⁷².

⁷⁰ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 337 (P.G., CLV, 609 și trad. rom. cit., p. 219).

⁷¹ „...Paza bună trece primejdia cea rea, *ziceparimia*” (N. Filimon, *Ciocoii vechi si noi*, în *Opere*, voi. I, București, 1957, p. 125). Cp. și *Dicționarul limbii române literare contemporane*, edit. de Acad. Republicii Socialiste România, voi. III, București, 1957, p. 325.

⁷² In vechea Biserică Rusă, la unele din sărbătorile sfinților naționali (Sfinții principi martiri Boris și Gleb la 2 mai și 24 iulie, Sfântul Vladimir la 15 iulie ș.a.); paremiile din

«*Vremea este a face Domnului...*»

După Simeon al Tesalonicului, citirea paremiilor de la vecernie simbolizează participarea spirituală a sfinților și dreptilor Vechiului Testament la sărbătoarea respectivă⁷³.

În afară de vecernie, se mai găsesc paremii (lecturi din Vechiul Testament) numai la câteva slujbe, ca de exemplu la utrenia Sâmbetei celei mari (Denia din noaptea Vinerii Patimilor, o paremie), la Ceasul al VI-lea în miercurea și vinerea din săptămâna brânzei și în toate zilele de rând din Păresimi (câte o paremie, cu câte două prochimene), la Ceasurile împărătești (câte o paremie la fiecare Ceas), la slujba sfințirii apei mari (aghiasma mare) de la Bobotează (trei paremii, la începutul slujbei), la slujba sfințirii bisericii, ș.a.

c) *Rugăciunea Invrednicește-ne, Doamne* pare să fie de o adâncă vechime prin stilul ei, care amintește nota de smerenie și evlavie caracteristică rugăciunilor Bisericii primare. După formă, ea nu reprezintă, de altfel, decât o variantă sau o prelucrare, mai dezvoltată, a imnului „Lăudați prunci (slugi) pe Domnul...”, care face parte din vechiul text al doxologiei creștine, așa cum o găsim redată în *Constituțiile Apostolice* (cart. a VII-a, cap. 47-48), ca rugăciune de seară⁷⁴.

d) Cât privește *ectenیا cererilor* („Să plinim rugăciunea noastră cea de seară, Domnului...”), care se rostește îndată după rugăciunea „Invrednicește-ne, Doamne...”, întrebuintarea ei în slujba de seară se ridică la o adâncă vechime; în rânduiala slujbei de seară, descrisă în veacurile al IV-lea-al V-lea în *Constituțiile Apostolice* (cart. a VIII-a, cap. 36), găsim textul ei actual, redat sub formă de rezumat.

e) Tot atât de veche trebuie să fie și *rugăciunea plecării capetelor*, pe care preotul o citește în taină după ectenia de mai sus („Doamne Dumnezeu nostru, Cel ce ai plecat cerurile...”); ea corespunde, ca idee și funcție celor două rugăciuni citite odinioară de către episcop pentru binecuvântarea

Vechiul Testament erau înlocuite cu lecturi din cronicile rusești, cu *Viețile* sau panegiricele sfinților respectivi (N. Uspenski, *op. cit.*, p. 48).

⁷³ „...Se zic, după Tipic, paremiile, ca și cum prin acestea s-ar propovădui și s-ar mărturisi sărbătoarea și de către sfinții cei mai de demult” (*Despre sfintele rugăciuni*, cap. 348, trad. rom. cit., p. 228).

⁷⁴ Cp. și Pr. P. Vintilescu, *Vohodul și partea finală a vecerniei...*, în „Glasul Bisericii”, XX (1961), nr. 7-8, p. 583.

credincioșilor, înainte de concedierea lor din biserică, la sfârșitul rugăciunii de seară, rugăciuni al căror text s-a păstrat în *Constituțiile Apostolice* (cart. VIII, cap. 37). Textul actual al acestei rugăciuni apare chiar în cele mai vechi manuscrise liturgice care se păstrează, din veacurile al VIII-lea — al IX-lea înainte. Ea are deci, în cadrul vecerniei, o origine și o funcție similară cu cea pe care o are rugăciunea rară titlu de la sfârșitul Utreniei („Doamne Sfinte, Care întru cele de sus locuiești...”), *rugăciunea pentru cei chemați* de la sfârșitul Liturghiei catehumenilor („Doamne Dumnezeu nostru, Cel ce întru cele de sus locuiești...”) și *rugăciunea amvonului* de la sfârșitul Liturghiei („Cel ce binecuvântezi pe cei ce Te binecuvântează, Doamne...”). După Simeon al Tesalonicului, „rugăciunea plecării capetelor (citită) de preot arată supunerea noastră către Dumnezeu și smerenia, precum și smerenia lui Dumnezeu cea până la chip de rob”⁷⁵.

f) *Stihoavna* sau *apostihurile* (rd dnoarixa), care urmează după ectenia cererilor, sunt o serie de stihiri, strofe sau tropare (de obicei patru sau cinci), numite așa fiindcă două (sau trei) dintre ele — și anume a doua, a treia (și a patra, când e cazul) - sunt totdeauna precedate de câte un stih (prima se cântă fără stih, iar a patra și a cincea cu *Slavă...*, *Și acum...*). Acest stih poate fi un verset din psalmi sau (mai rar) din alte cărți ale Vechiului Testament (ca, de exemplu, din *Pildele lui Solomon*).

Ca și stihurile de la prochimen, stihurile de la stihoavna reprezintă resturi ale unor psalmi care se cântau odinioară în întregime în acest moment al vecerniei, alcătuind a treia grupă de psalmi cântați la vecernie (al treilea antifon), după cei de la vohod („Doamne, strigat-am...”) și cei de la lecturi sau paremii (prochimenele de azi). Din veacul al V-lea înainte, printre versetele lor au început a fi intercalate, ca și în grupul psalmilor de la vohod (Ps. CXL și ceilalți), noile strofe ale poeziei innografice creștine, de inspirație nouă (troparele sau stihurile de azi); acestea înlocuiesc apoi, pe încetul, stihurile vechilor psalmi cântați, dintre care au rămas până azi numai două sau trei (și anume cele care precedă stihurile a doua, a treia și a patra).

g) *Rugăciunea dreptului Simeon* („Acum slobozește pe robul Tău, Stăpâne...”), care se citește îndată după Stihoavna, este una dintre puți-

⁷⁵ *Despresfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 348 (P.G., CLV, 633 C și trad. rom. cit., p. 228).

«*Vremea este a face Domnului...*»

nele rugăciuni de origine biblică, întrebuințate în cultul ortodox. Textul ei îl aflăm în Evanghelia după Luca (II, 29-32); acesta o pune în gura dreptului și bătrânului Simeon, în momentul când el întâmpină și ține în brațele sale pe pruncul Iisus, adus de Sfânta Sa Maică la templu, la 40 zile după naștere. Ca și cântarea „Mărește, suflete al meu, pe Domnul, pusă de același Sfânt Evanghelist în gura Maicii Domnului, această rugăciune de origine biblică aparține perioadei de întrepătrundere a celor două Testamente, adică epocii în care amurgul Legii Vechi se amestecă cu zorile Legii Noi. Autorul imnului, Sfântul Simeon, face parte din lumea Vechiului Testament, ca și alte personalități biblice pomenite în Sfintele Evanghelii (Sfântul Ioan Botezătorul, Sfântul Iosif și Sfânta Fecioară, Ana proorocită ș.a.). Toți aceștia reprezintă apusul epocii Vechiului Testament, după cum vecernia este amurgul zilei naturale. Cu ei se încheie și se stinge perioada omenirii dinainte de Hristos; după ei se începe o eră nouă în istoria omenirii: era creștină. Mesia, cel așteptat, venise, dar era încă prunc și nu se descoperise decât la puțini privilegiați ai cerului, ca bătrânul Simeon, care închide ochii cu sufletul împăcat și plin de bucuria venirii lui Mesia.

Pe bună dreptate s-a așezat deci către sfârșitul vecerniei cântarea de mulțumită a bătrânului Simeon, care exprimă liniștea împlinirii unui țel și împăcarea pe care o dădea acestor suflete nădejdea și siguranța apropiatei veniri a Răscumpărătorului făgăduit și așteptat de atâta amar de vreme. Ca și Simeon, putem închide și noi ochii în pacea nopții și a somnului aducător de odihnă și întremare. Iar cum somnul nopții închipuie pe cel al morții, rugăciunea dreptului Simeon ne aduce aminte și de sfârșitul vieții noastre, când va trebui ca și noi să spunem, cu conștiința liniștită și cu inima împăcată: „Acum slobozește, Doamne, pe robul Tău în pace.. „⁷⁶.

În cultul creștin, rugăciunea Sfântului Simeon s-a întrebuințat din cea mai adâncă vechime; o găsim în cele mai vechi „Rânduieli bisericesti”, ca de exemplu în *Constituțiile Apostolice* (cart. a Vtl-a, cap. 48), unde este așezată ca final al doxologiei („Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...”), cu

⁷⁶ Cp. Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 341 (P.G., CLV, 616-617 și trad. rom. cit., p. 221-222)

titlul „imn de seară” (ἀνεπιβόη, ἀνέβωη)» fiind folosită, probabil, încă de pe atunci, ca rugăciune de seară.

h) *Troparele*, care se cântă la sfârșitul vecerniei (înainte de otpust) și în care se proclamă pe scurt virtuțile de căpetenie ale sfinților zilei sau măreția și importanța sărbătorii, se numesc la greci *απολυτίκια*, adică troparele apolisului, tropare finale sau de încheiere a slujbei.

i) Pentru motivul arătat mai sus, la *otpustul (apolisul)* vecerniei pomenim pe Sfinții Ioachim și Ana, părinții Născătoarei de Dumnezeu. Ei reprezintă aici pe dreptii Vechiului Testament, care au așteptat pe Mesia, fără să fi avut bucuria de a-L vedea. Cu ei se încheie șirul sfinților pomeniți la otpustul de la sfârșitul vecerniei, deoarece cu ei s-a încheiat epoca Legii Vechi, pe care o reprezintă sau simbolizează această slujbă sfântă.

LITIA - STUDIU COMPARATIV AL RÂNDUIELII EI ÎN DIFERITE LITURGHIERE ORTODOXE SI MANUALE DE TIPIC*

»

I. Scurte lămuriri despre originea și semnificația simbolică a Litiei

Unul dintre serviciile bisericesti care prezintă cele mai multe greutăți și probleme de rezolvat la redactarea unui Tipic uniform al Bisericii noastre este *Litia*, care se săvârșește de obicei seara, în ajunul sărbătorilor mari, unită cu Vecernia și Utrenia (cum se face la mănăstiri) sau numai cu Vecernia (cum se face pe la bisericile de enorie).

Din punctul de vedere al structurii sau al rânduielii ei, *Litia* nu constituie o slujbă independentă, de sine stătătoare (&KoXou9ia, officium), încadrată de o formulă introductivă la început (binecuvântare) și una de încheiere (otrust sau apolis), așa cum se prezintă, de exemplu, Vecernia, Sfânta Liturghie sau Cununia. De aceea, ea nu se săvârșește niciodată singură; este alcătuită dintr-un șir de rugăciuni, cântări și ceremonii liturgice, care se încadrează de obicei în slujba de seară (Vecernia), mai rar în cea de dimineață (Miezonoptica și Utrenia).

Acest serviciu liturgic, propriu la început mănăstirilor, nu este generalizat sau practicat în toate bisericile de enorie, deoarece el nu face parte dintre cele *Șapte Laude* oficiale ale cultului ortodox, adică slujbele care alcătuiesc oficiul divin al oricărei zile liturgice și care au un caracter mai mult sau mai puțin normativ și obligatoriu (Vecernia, Pavecernița, Miezonoptica, Utrenia

* în rev. „Studii Teologice”, VIII (1956), nr. 5-6, p. 376-388.

și Ceasurile). De aceea, în bisericile de enorie Litia se oficiază numai sporadic, mai mult pe la orașe și mai rar la sate; aceasta a și contribuit la iyirea și persistența unor numeroase variante și deosebiri locale sau regionale în textul și în tipicul ei, consemnate în scris în Liturghiile diferitelor Biserici Ortodoxe, precum și în diferite manuale de Tipic și de Liturgică, în care se descrie sau se explică rânduiala ei.

Pentru a înțelege mai bine greutățile pe care acest serviciu liturgic le ridică în munca celor ce vor avea sarcina stabilirii unei uniformități a săvârșirii lui în toate bisericile ortodoxe, e necesar să amintim mai întâi câteva noțiuni sumare în legătură cu originea (istoria) și interpretarea Litiei.

În forma ei de azi, Litia este alcătuită din două părți, deosebite între ele atât ca origine, cât și ca semnificație religioasă și simbolică. Cea dintâi se compune din ectenia inițială („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Iau...” etc.) și rugăciunea care îi urmează („Stăpâne mult milostive, Doamne IISUSE Hristoase, Dumnezeul nostru...”). Ea constituie de fapt *Litia* propriu-zisă, în înțelesul original al acestui cuvânt și anume acela de *litanie*, adică rugăciune fierbinte, repetată și stăruitoare, împreună cu ieșirea clerului și a credincioșilor în procesiune, afară din biserică sau chiar din sat (oraș, cetate etc), pentru implorarea milostivirii lui Dumnezeu și a Sfinților, la vremuri de nevoie sau la prilejuri de mari calamități publice (molime, secetă, foamete, cutremure și revărsări de ape, năvălirea vrăjmașilor etc), așa cum se mai procedează încă și astăzi la țară, atunci când se face, de ex., „sfeștanie” pentru ploaie, la vreme de secetă.

Această parte a Litiei avea un caracter net penitențial; era o rugăciune de umilință, de pocăință și de invocare a ajutorului de sus, pentru îndepărtarea nenorocirilor abătute asupra Bisericii și socotite pedepse dumnezeiești pentru păcate. Când făceau Litie, credincioșii de odinioară se rugau cu atitudinea umilită a vameșului din Evanghelie, care, intrând în templu să se roage, dar fiind conștient de mulțimea păcatelor sale, s-a oprit într-un ungher din rundul templului, neîndrăznind măcar să-și ridice ochii spre cer sau spre altar și nezacând altceva decât: *Dumnezeule, milostiv fii mie, păcătosului!* (Luca XVIII, 13). De aceea, în vechime, Litia se săvârșea de regulă în pronaosul sau tinda bisericii, locul rezervat odinioară catehumenilor și penitenților, care, neavând voie să intre în biserică (naos), își plâneau acolo păcatele,

«*Vremea este a face Domnului...*»

ceea ce a făcut pe unii liturgiști să creadă că Litia a fost la început o slujbă destinată exclusiv penitenților.

A doua parte a Litiei, adică ocolirea mesei cu artosele și celelalte prinoase (vinul, grâul și untdelemnul), însoțită de cântarea troparelor respective și urmată de rugăciunea pentru binecuvântarea prinoaselor („Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru...”) și celelalte, este de origine mănăstirească. Ea reprezintă dezvoltarea unui act neliturgic la început, legat de slujba privegherii și desemnat cu termenul biblic de *dpTo'Aacia*, adică frângerea sau împărțirea pâinii (cf. Faptele Sfinților Apostoli, cap. II, vers. 42), termen întrebuintat până astăzi în Biserica grecească și în cea bulgărească pentru denumirea întregului serviciu al Litiei. Acest act avea loc în vechile mănăstiri atunci când se făcea denie sau priveghere de toată noaptea, adică Vecernia mare unită cu Utrenia. Deoarece slujba Privegherii se începea de cu seara și se prelungea până noaptea târziu, către sfârșitul Vecerniei se aduceau în biserică vreo câteva pâini, care erau binecuvântate de către cel mai mare, apoi se frângeau și se împărțeau monahilor prezenți la slujbă, care își astâmpărau astfel foamea și se mai întăreau puțin, pentru a putea suporta până la sfârșit oboseala privegherii și pentru a putea ajuna până a doua zi, la vremea împărțirii. Apoi se începea Utrenia sau Privegherea propriu-zisă¹.

După unii liturgiști, artosele aduse la Litie sunt rămășițe din pâinile aduse de creștinii de odinioară pentru Euharistie și pentru mesele frățești (agape), în vremea când, din pricina persecuțiilor, serviciul divin se făcea de obicei noaptea, sub formă de priveghere, mai ales în ajunul sărbătorilor sfinților martiri; obiceiul de a duce la biserică prinoase a rămas chiar și după ce agapele s-au despărțit de serviciul liturgic și apoi s-au desființat. Fiind încadrat, cu timpul, în slujbă și căpătând astfel caracter liturgic, actul împărțirii pâinilor a primit totodată o frumoasă semnificație simbolică, fiind pus în legătură cu una din minunile Mântuitorului și anume înmulțirea pâinilor în pustie și saturarea mulțimilor cu ele (Matei XIV, 15-21; XVI, 9-10 și loc. par.); după cum adică Mântuitorul a înmulțit în chip

¹ *Despre sfintele slujbe*, cap. 342, în trad. rom. cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe...*, tip. de T. Teodorescu, Buc, 1865, p. 222.

² Vezi de ex. P. Lebedew, *Liturgica sau explicarea serviciului divin*, trad. și prelucrare de Icon. N. Filip, Buc, 1899, p. 297.

minunat cele cinci pâini și a săturat cu ele mulțimile însetate de cuvântul Lui, tot așa se satură, din cele cinci artose binecuvântate, monahii și credincioșii care stăruiesc în rugăciune prin biserici. Cu vremea, și mai ales de când Litia a început să fie săvârșită și pe la bisericile de parohie, ea a împrumutat semnificația unei rugăciuni pentru binecuvântarea și înmulțirea grâului, a vinului și a untdelemnului, adică ale principalelor roade ale pământului, care alcătuiesc hrana noastră de căpetenie și care sunt aduse de către credincioși ca prinoase sau daruri în cinstea și spre pomenirea sfinților venerați mai mult sau pentru cinstirea deosebită a sărbătorilor mari (praznicele împărătești).

Având origine și semnificație religioasă deosebită, cele două părți ale Litiei nu erau odinioară atât de strâns legate una de alta, ca astăzi. Partea întâia se putea săvârși independent de a doua. Precum ne informează Simeon al Tesalonicului, în unele mănăstiri mai mici atunci când, din diferite cauze (neputința sau lipsa fraților), nu se făcea privighere, se săvârșea la timpul ei Litia propriu-zisă, fără binecuvântarea pâinilor, care, precum am văzut, era legată mai mult de privighere³. De altfel, chiar Tipicul prevede și azi că la unele sărbători se citesc sau se cântă stihirile Litiei din Minei, nu seara la Vecernie, ci dimineața, înainte de Miezonoptică sau de Utrenie, fără să se mai facă și sfințirea pâinilor, așa cum, de altfel, se și procedează încă pe la unele mănăstiri și biserici de enorie, mai ales prin Moldova de nord⁴.

II. Observații tipiconale în legătura cu rânduiala Litiei

Deosebirea de origine și de semnificație dintre cele două părți componente ale Litiei este încă evidentă în rânduiala veche și corectă a acestei slujbe, așa cum se săvârșește încă, de regulă, în mănăstiri și cum o găsim descrisă în *Tipicul cel mare* (cap. II, p. 5-6), în *Liturghiile rusești*⁵ și în

³ *Despre sfintele slujbe*, cap. 342, în trad. rom. cit., p. 222.

⁴ Vezi *Tipicul bisericesc* editat de Sf. Sinod, ed. a V-a, Cernica, 1925, p. 20, 28 și Dr. P. Procopoviciu, *Ritualistica sau manual de ritual al Bisericii Ortodoxe Române** Oradea, 1936, p. 22.

⁵ Vezi, de ex., *Slujebnik*, Kiev, 1907, foaia 43 verso și urm.

«*Vremea este Aface Domnului...*»

cele românești⁶, în *Tipice*⁷ și în manuale de Liturgica mai vechi⁸, precum și în unele cărți populare de explicare a Liturghiei⁹. Dar în practica bisericilor de enorie această slujbă a fost adoptată cu unele modificări care ating nu numai structura sau rânduiala ei tradițională, ci și sensul ei original. În chipul cum se săvârșește Litia prin aceste biserici, se observă aceeași vădită tendință generală de reducere și de simplificare a mai tuturor slujbelor sfinte și de adaptare a lor la nevoile și la condițiile vieții religioase din parohii, unde nu se poate consacra îndeplinirii serviciului liturgic tot atât de mult timp ca în bisericile mănăstirești. O astfel de rânduiala a Litiei a și fost consacrată oarecum oficial, în scris, la noi, prin Liturghierul tipărit cu binecuvântarea Sfanțului Sinod în anul 1937 (p. 39-48), de care se servesc încă o mare parte dintre slujitorii bisericilor noastre, iar în Biserica Bulgară prin Liturghierul tipărit la Sofia în anul 1928 (p. 166 și urm.).

Pentru a se putea vedea mai bine deosebiriile dintre practica mănăstirească, tradițională și corectă, de o parte, și cea mai nouă, a bisericilor de enorie, de alta, în săvârșirea Litiei, le vom descrie pe amândouă în chip sumar și subliniind deosebirile esențiale.

1. După rânduiala din *Tipicul cel mare*, respectată încă în mănăstiri, la unele catedrale și chiar la unele biserici de orașe cu slujitori mai pricepuți și mai conștiincioși, la începutul Litiei, adică după ecfonismul „Fie stăpânirea împărăției Tale...”, sfințiții slujitori ies din altar pe ușa dinspre miazănoapte, ușile împărătești rămânând închise. În timp ce se cântă stihirile Litiei, atât clerul, cât și cântăreții și toți cei din biserică (monahi sau credincioși) merg, ca în procesiune în pronaosul sau tinda bisericii și acolo săvârșesc prima parte a Litiei, adică ectenia „Mântuiește, Dumnezeule, poporul

⁶Vezi, de ex., ed. Buc, 1950, p. 37-44.

⁷De ex. *Tipiconul de Buda*, 1826, foaia 4; Pr. M. Draicinski, *Ritualul Bisericii Ortodoxe emokcc*, litogr., 1888, p. 13-15; />/WdeGherasimSaffirin, Buc, 1905, p. 78-81; Pr. G. Tdeaga, *Tipiconul cu note ritualistice*, manual litografiat, 1900, p. 52-54; Dr. Iosif Olariu, *Tipicul Bisericii Ortodoxe Orientale*, Caransebeș, 1924, p. 24; Dr. P. Procopoviciu, *op. cit.*, p. 21-22; Dr. V. Bojor și St. Roșianu, *Tipic bisericesc*, ed. a II-a, Blaj, 1931, p. 224-225.

⁸Vezi, de ex., *Liturgica* de Ierom. G. Rășcanu, Buc, 1876, p. 86; P. Lebedew, *op. cit.*, p. 295-296; V. Mitrofanovici și colab., *Liturgica*, ed. 1929, p. 618-620.

⁹Ca, de ex., Pr. C. Moisiu, *Să stăm bine, să stăm cu frică. Povățuitor liturgic pentru preoți și popor*, Buc, 1941, p. 183-184.

Tău..." și rugăciunea de la sfârșitul ei („Stăpâne mult milostive, Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru..."). Apoi se continuă slujba Vecerniei de acolo de unde s-a întrerupt, adică de la Stihovă înaintea. În timp ce se cântă stihirile Stihovă, clerul și poporul înaintea în naos, în jurul mesei cu artosele, așezată din vreme în mijlocul bisericii, și aici, după ce s-au cântat stihirile Stihovă, urmate de „Acum slobozește..." și rugăciunile introductive până după „Tatăl nostru...", se săvârșește a doua parte a Litiei, adică binecuvântarea pâinilor și celelalte. Troparele care se cântă de regula la Vecernie coincid astfel cu troparele Litiei. Apoi se face apolisul Vecerniei, dacă nu se face Priveghere, sau se începe Utrenia, cu citirea celor șase psalmi, dacă se face Priveghere.

Precum se vede, rânduiala mănăstirească păstrează și reflectă încă deosebirea inițială dintre cele două momente ale Litiei, separându-le prin partea finală a Vecerniei, adică cea dintre Stihovă și tropare. Amândouă părțile Litiei se încadrează în serviciul Vecerniei: cea dintâi se intercalează între ecfonisul „Fie stăpânirea împărăției Tale..." și Stihovă, iar a doua între tropare și apolisul Vecerniei (sau începutul Utreniei). Totodată, această rânduiala păstrează încă, destul de clar, caracterul original, de procesiune penitențială, pe care îl avea odinioară partea de la început a Litiei; ieșirea clerului și a credincioșilor în pronaos sau tinda bisericii — adică în locul unde odinioară ședeau penitenții -, ieșire care înlocuiește procesiunile, închipuie alungarea noastră din rai și pocăința noastră unită cu rugăciunea pentru redeschiderea ușilor cerului și a milostivirii dumnezeiești. De aceea ușile împărătești rămân închise în tot acest timp, iar la bisericile mănăstirești în care pronaosul este despărțit de naos prin perete de zid cu uși sau prin stâlpi (coloane) cu perdele (numite și „perdeaua ușilor frumoase"), după venirea clerului și a credincioșilor în pronaos se închid chiar și ușile acestea sau perdeaua, spre a simboliza și mai pregnant închiderea ușilor cerului, așa cum recomandă chiar unele manuale de tipic¹⁰. „Facem Litiile în tinda bisericii — zice Simeon al Tesalonicului —, căci Mântuitorul a venit jos și la micșorarea noastră, pentru ca prin aceasta să-L îmblânzim. Stând noi înaintea ușilor sfintei biserici, ne închinăm ca înaintea ușilor cerești, căci

¹⁰ Ca, de ex., *Tipicul de Gherasim Saffirin*, cd. cit., p. 79.

«Vremea este a face Domnului...»

nu suntem vrednici a căuta la înălțimea cerurilor, de nu ne vom întoarce (ca fiul cel risipitor), strigând: greșit-am; la care și El, ieșind și întâmpinându-ne cu milosârdie, ne va îmbrățișa. Deci, când ne rugăm și când preotul înalță rugăciuni înaintea ușilor, însemnează cum că ne rugăm ca sa ni se deschidă raiul și cerul, și mai cu seamă dumnezeiasca milostivire pe care rau o am închis"¹¹. Iar reîntoarcerea clerului și a poporului, din tinda în sânul bisericii, unde se va săvârși a doua parte a Litiei, închipuie redeschiderea ușilor raiului și a milostivirii dumnezeiești față de noi. Este „ca și cum s-ar fi deschis cerul pentru noi și ca și cum ne-am fi unit cu îngerii prin Hristos”, adaugă Simeon al Tesalonicului¹².

2. Această frumoasă semnificație simbolică a Litiei a fost pierdută din vedere și nu mai apare în rânduiala mai nouă, din bisericile de enorie, unde, de obicei, clericii ies din altar, pentru începutul Litiei, prin ușile împărătești deschise și nu mai merg în pronaos, ci se opresc în mijlocul bisericii, înaintea mesei cu artosele, unde fac toată slujba Litiei. După rugăciunea de la sfârșitul părții întâi („Stăpâne mult milostive, Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeuul nostru...”) urmează nemijlocit partea a doua, adică înconjurarea mesei cu artosele, însoțită de cădire și de cântarea troparelor respective și urmată de binecuvântarea prinoaselor și celelalte, după care se face de obicei otpustul Vecerniei. Nici distincția inițială dintre cele două părți ale Litiei nu se mai poate face, deoarece între ele nu se mai interpune partea ultimă a Vecerniei, ca în regula mănăstirească. În felul acesta, nu numai că se desființează și se ignoră sau se uită cu totul semnificația esențială și originară a unei vechi slujbe (Litia), dar se știrbește, de fapt, și integritatea slujbei Vecerniei, căci toată partea de la Stihovă înaintea se suprimă, fiind înlocuită cu Litia.

3. Unele manuale neoficiale de Tipic prescriu însă și o altă practică intermediară, adoptată mai ales la catedralele chiriarhale, care țin calea de mijloc între practica mănăstirească și cea a bisericilor de enorie: pentru motive de comoditate, lesne de înțeles mai ales la bisericile mici și neîncăpătoare, slujitorii ies din sfântul altar pe ușa dinspre mieznoapte, se opresc în mijlocul bisericii, înaintea mesei cu prinoase, unde săvârșesc toată Litia,

¹¹ *Despre sfintele slujbe*, cap. 339, trad. rom. cit., p. 220-221.

¹² *Op. cit.*» cap. 341, trad. rom. cit., p. 221.

dar intercalează între cele două părți ale ei stihoavna Vecerniei și celelalte, așa precum prescrie regula tipicului mănăstiresc¹³.

4. Confuzia și diversitatea practicilor în săvârșirea Litiei este mărită însă de unele manuale școlare de tipic, mai vechi, care prescriu și alte practici mixte, cu totul nelogice și nepotrivite cu spiritul original și autentic al acestei sfinte slujbe. Astfel, unii preoți, înainte de începerea Litiei, deschid ușile împărătești, dar ies pe ușa de miazănoapte a altarului, se opresc în mijlocul bisericii în fața mesei cu prinoasele, unde fac toată Litia ca la bisericile de mir, dar la sfârșitul ei, adică după cântarea „Bogații au săracit...”, preotul reintră în altar pe ușa de miazăzi, iar la strană se adaugă partea rămasă din Vecernie (de la Stihoavna înainte), în timp ce preotul miruiește pe credincioși și le împarte bucăți din artose, după care face otpustul. În felul acesta, la slujba de seară se cântă două rânduri de tropare: întâi cele ale Litiei (la înconjurarea și căderea mesei cu prinoasele) și apoi cele ale Vecerniei, înainte de apolis¹⁴. De altfel, cântarea Stihoavnei după binecuvântarea pâinilor este indicată și în Tipicul bisericesc al Sfântului Sinod¹⁵.

5. Sunt și autori de tipice care dau două rânduieli deosebite ale Litiei, după sărbători sau după numărul slujitorilor. Astfel, în Tipicul sau, arhiereul Gherasim Saffirin (fost episcop al Romanului), la capitolul slujbelor în sobor (p. 78-81), descrie Litia corect, întocmai după rânduiala din Tipicul cel mare; dar la rânduiala slujbelor pentru zilele Sfinților cu Polieleu de peste săptămâna (p. 32-34) descrie Litia ca la varianta de la nr. 4.

6. După practica Bisericii grecești și a celei bulgare, descrisă în liturgiile lor la locul respectiv din rânduiala Vecerniei, întreaga Litie se face în naos, fiind intercalată între ecfonisul „Fie stăpânirea împărăției Tale...” și Stihoavna Vecerniei. Slujitorii ies din altar prin ușile împărătești, vin în naos în fața mesei cu artosele și aici săvârșesc atât partea întâia, cât și a doua

¹³ Vezi această rânduiala recomandată la: Melchisedek, *Manual de Tipic...*, Iași, 1854, p. 60-61; Ic. D. Lungulescu, *Manual de practică liturgică*. Buc, 1926, p. 38-39 și Pr. FI. Geomoleanu, *Manual de Tipic ortodox*, Cluj, 1940, p. 50-51.

¹⁴ Vezi această rânduiala descrisă la Arhim. F. Balamace, *Explicațiuni la practica liturgică*, manual litografiat, București, 1924, p. 132-139 și la Genadie, *Liturgica*, București, 1877, p. 133-135.

¹⁵ Vezi, de ex., ed. 1925, p. 19.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a Litiei, fără întrerupere, iar după „Bogații au săracit...”, clericii intră în altar și la strană se continuă Vecernia de unde a rămas, adică de la Stihoavnă înainte, până la sfârșit¹⁶. Precum se vede, practica grecească și bulgărească este aproape identică cu cea românească de la nr. 4.

Dar deosebirile în săvârșirea Litiei privesc nu numai felul cum se combină ea cu Vecernia și locul sau partea din biserică unde se săvârșește, ci și modul de a proceda în unele amănunte ale rânduielii acestei slujbe.

1. Astfel, la unele mănăstiri, atunci când clericii și credincioșii ies în pronaos pentru începutul Litiei, protosul trece mai întâi și ia icoana Sfântului sau a praznicului respectiv, dinainte așezată pe tetrapodul sau iconostasul din naos, și purtând-o în procesiune, o duce și o așează pe analoghionul din pronaos, citind în fața ei ectenia și rugăciunea primei părți a Litiei; la reîntoarcerea în naos o ia și o aduce de o așează înapoi la locul ei, pe tetrapodul din naos, se închină înaintea ei (ceea ce fac și ceilalți clerici, dacă sunt) și apoi merge de se așează în fața mesei cu prinoasele. Această purtare procesională a icoanei, care mărește pompa și solemnitatea slujbei, nu e menționată decât în tipicul arhierelui Gherasim Saffirin (ed. cit., p. 78-79); toate celelalte tipice, liturghierele și manualele de Liturgică nu pomenesc nimic despre așa ceva.

2. De câte ori trebuie să răspundă cântăreții *Doamne, miluiește*, după fiecare alineat al ecteniei de la începutul Litiei? - Iată o chestiune asupra căreia nu există o deplină concordanță între diferitele tipice și liturghiere ortodoxe. După Tipicul cel mare, Tipiconul tipărit la Buda în 1826 (foaia 4), liturghierele rusești și cele românești (cu excepția celui din 1937), la primul alineat al ecteniei („Mântuiește, Dumnezeu, poporul Tău...”) cântăreții răspund *Doamne, miluiește* de 40 ori; la alineatul al doilea, în care se pomenește cărmuirea de stat, se răspunde *Doamne, miluiește* de 30 ori; la al treilea alineat, în care se pomenesc căpeteniile bisericești, *Doamne,*

¹⁶ВезилѣаТiК6v, C-pole, 1895, p. 13-17; H 0eîa AeîToepyia, Atena, 1924, p. 7-10 și *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 166-171.

miluieste de 50 ori, iar la fiecare din alineatele următoare *Doamne, miluieste* de 3 ori. Aceeași rânduială o găsim în manualele de Liturgică și de Tipic scrise de autori bucovineni, care urmează în general *Tipicul cel mare*¹⁷. După Liturghierul românesc tipărit la București în 1937, la alineatul pentru pomenirea căpeteniilor bisericești, se răspunde *Doamne, miluieste* de 30 ori, iar la alineatul cu cereri de obște („încă ne rugăm pentru tot sufletul creștinesc cel necăjit și dosădit...”), *Doamne, miluieste* de 50 ori.

Dar după practică mai nouă, generalizată în catedralele chiriarhale și la bisericile de enorie, la fiecare alineat al ecteniei se cântă *Doamne, miluieste* de trei ori (de obicei pe glasul al doilea), așa cum prevăd vechile liturghiere și evhologhii mari grecești tipărite la Veneția¹⁸, liturghierele bulgărești de azi¹⁹, liturghierele foștilor uniți ardeleni²⁰ și unele manuale școlare de Tipic²¹. Liturghierul grecesc actual (ed. Atena, 1924, p. 8) și Manualul de practică liturgică al Iconomului D. Lungulescu (p. 38), prevăd, de asemenea, *Doamne, miluieste* de trei ori după fiecare alineat, cu excepția alineatului „încă ne rugăm ca să se păzească sfânt locașul acesta...”, la care indică *Doamne miluieste* de 40 ori, rostit alternativ de câte 10 ori la fiecare din cele două strane. Liturghierul normativ al Bisericii Grecești din cuprinsul Patriarhiei Ecumenice prevede de asemenea *Doamne, miluieste* de câte trei ori după fiecare alineat, iar la alineatul menționat mai sus *Doamne, miluieste* de 12 ori, cântat alternativ de câte trei ori la cele două strane²².

3. După unii, preotul trebuie să citească rugăciunea de după ectenia Litiei („Stăpâne mult milostive...”) stând cu fața spre apus și cu capul descoperit, așa cum recomandă *Tipicul cel mare* (cap. II, fața 5), liturghierele românești²³ și unele manuale de tipic²⁴; după alții, preotul citește această

¹⁷ Vezi, de ex., Pr. M. Draicinski. *op. cit.*, p. 13-14; Pr. G. Teleaga, *op. cit.*, p. 53 și V. Mitrofanorici și colab., *op. cit.*, p. 619.

¹⁸ Ca, de ex., Εὐχολογίου τοῦ ἁγίου, Veneția, 1832, p. 29-30.

¹⁹ Vezi, de ex., *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 166.

²⁰ Vezi, de ex., *Liturghierul Ac Blaj*, 1931, p. 3-4.

²¹ Ca, de ex., Arhim. F. Balamace, *op. cit.*, p. 134.

²² Vezi *IepaTiKov, C-pole, 1895, p. 14.

²³ Vezi, de ex., ediția Buc, 1950, p. 11.

²⁴ Ca cel de Gherasim Saffirin, ed. cit., p. 33, 79; Pr. M. Draicinski, *op. cit.*, p. 14 și Pr. P. Procopovici, *op. cit.*, p. 22.

«*Vremea este a face Domnului...*»

rugăciune stând, ca de obicei, cu fața spre răsărit, cum specifică unele tipice²⁵ și cum presupun liturghiile grecești, bulgărești și rusești de azi, unele manuale de Liturgică și de Tipic, precum și Liturghierul românesc din 1937, care nu precizează nimic în această privință, lăsând a se înțelege că preotul nu-și schimbă orientarea obișnuită, în timpul citirii acestei rugăciuni.

Sunt și Tipice bisericesti mai vechi, care nu pomenesc despre rostirea cu glas a acestei rugăciuni, presupunând că ea se citește de către preot în taină, în timp ce cântăreții cântă *Ție, Doamne*²⁶.

4. Mai importantă și mai supărătoare este nepotrivirea dintre prevederile diferitelor cărți de slujbă și tipice, privitoare la troparele care trebuie cântate în timpul întreitei înconjurări și cădiri a mesei cu artosele, înainte de binecuvântarea lor. Astfel, după Simeon al Tesalonicului, troparul caracteristic al Litei este „Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...”, inspirat din salutarea îngerului către Sfânta Fecioară, la Buna Vestire (Luca I, 28 și urm.); acest tropar se cântă mai ales la deniile Duminicilor și la sărbătorile Sfinților, afară de praznicele împărătești, pentru că Sfânta Fecioară e mai mare decât toți Sfinții²⁷. De asemenea, după Tipicul cel mare, Liturghiile românești²⁸, Tipiconul de Buda (foaia 4 verso), în concordanță cu Evhologiile mari grecești²⁹, Liturghiile grecești mai noi³⁰ ca și Liturghierul bulgăresc actual, la Litia privegherii de sâmbătă seara se cântă numai troparul „Născătoare de Dumnezeu...”, pe glasul V. Liturghierul românesc din 1937 (p. 46) prevede și el „Născătoare de Dumnezeu...” de trei ori, dar adaugă ci la hramul bisericii se cântă mai întâi de două ori troparul praznicului și apoi al Născătoarei de Dumnezeu.

Tipicul bisericesc al Sfântului Sinod precizează că totdeauna la binecuvântarea pâinilor, atât la sărbătoarea oricărui Sfânt, cât și la praznicele dumnezeiești și ale Născătoarei de Dumnezeu, se cântă numai troparul „Născătoare de Dumnezeu...”. Indicația din acest tipic este însă în contra-

²⁵ De ex. Arhim. F. Balamace, *op. cit.*, p. 135.

²⁶ Vezi, de ex., *Tipiconul de Buda*, 1826, foaia 4 verso și Pr. G. Teleaga, *op. cit.*, p. 54.

²⁷ *Despre sfintele slujbe*, cap. 341, trad. rom. cit., p. 222.

²⁸ De ex., ediția Buc, 1950, p. 12 și 43.

²⁹ Vezi, de ex., Veneția, 1851, p. 23.

³⁰ Ca, de ex., ed. Atena, 1924, p. 9; Ieraticon-ul de C-pole, 1895, p. 15.

dicție cu indicațiile corespunzătoare din Tipicul cel mare, din Mineie și din Liturghierele rusești, care, la sărbătorile Sfinților, prevăd întâi troparul Sfântului respectiv de două ori și apoi „Născătoare de Dumnezeu...” o dată³¹, iar la praznicele împărătești și cele ale Născătoarei de Dumnezeu numai troparul praznicului respectiv de trei ori, așa cum recomandă și unele manuale particulare de tipic³². După Tipicul arhierului Gherasim Saffirin (ed. cit., p. 38), la Litia Sfinților cu polieleu, de peste săptămână, se cântă de două ori troparul Sfântului și „Născătoare de Dumnezeu...” o dată; la Litia pentru Duminici, când cade sfânt cu priveghere, se cântă „Născătoare de Dumnezeu...” de două ori și al Sfinților o dată, iar în toate celelalte cazuri, numai „Născătoare de Dumnezeu...” de trei ori.

După unii ritualiști, troparele de la Litie sunt aceleași prevăzute de regulile din Tipic pentru sfârșitul Vecerniei sărbătorilor respective³³.

Renunțăm să mai cităm ce spun, în această privință alte manuale de Liturgică sau de Tipic, care dau indicații greșite, ce nu pot fi luate în seamă³⁴. Adăugăm numai că, în practică, indicațiile din Mineie și din Tipice sunt rar respectate mai ales la bisericile de enorie, în care la Litia oricărei sărbători se cântă de obicei întâi troparul „Născătoare de Dumnezeu...”, apoi troparul Sfântului sau al sărbătorii respective (precedat uneori de „Slavă...”) și apoi din nou „Născătoare de Dumnezeu...” (precedat uneori de „Și acum...”), așa cum prevede, de ex., Tipicul arhimandritului F. Balamace (ed. cit., p. 135), care adaugă că, dacă hramul e sărbătoare împărătească, se cântă numai „Născătoare de Dumnezeu...”, de trei ori.

5. în sfârșit, un ultim amănunt din rânduiala Litiei, practicat în chipuri diferite, este modul binecuvântării prinoaselor de la Litie de către preot, în timpul rugăciunii respective („Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeuul nostru, Carele ai binecuvântat cele cinci pâini...”). După indicațiile din Tipicul cel

³¹ Vezi, de ex., *Tipicul cel mare*, fața 160 și *Mineiulpe dec. ziua 6*, ed. Cernica, 1927, p. 71.

³² Ca, de ex., *Tipicul de Melchisedek*, ed. cit., p. 61 și Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 38-39.

³³ Vezi, de ex., Mitrofanovici și colab., *op. cit.*, p. 619, și M. Draicinski, *op. cit.*, p. 14, care adaugă că spre Duminică se cântă numai „Născătoare de Dumnezeu...”, de trei ori.

³⁴ Ca, de ex., Pr. P. Procopovici, *op. cit.*, p. 22 și A. Popovici, *Tipicul Bisericii Ortodoxe*, ed. a II-a, Sibiu, 1927, p. 62.

«Vremea este a face Domnului...»

mare, din Tipiconul de la Buda (loc. cit.) și din Liturghierele românești, bulgare și rusești, atunci când preotul rostește cuvintele „însuți binecuvântează...” din rugăciunea de binecuvântare, arată cu dreapta succesiv spre pâinea, grâul, vinul și untdelemnul de pe masă (sau de pe litier), fără să binecuvânteze³⁵, pentru că prinoasele fiind așezate în chipul crucii, însăși arătarea lor succesivă cu mâna formează semnul crucii. După Simeon al Tesalonicului, degetele de la dreapta preotului trebuiesc așezate ca la binecuvântare, dar fără să binecuvânteze³⁶, recomandare pe care o găsim și în Liturghierul românesc din 1937 (p. 46-47) ca și în unele manuale de Tipic³⁷. Unii autori de Tipice adaugă că la cuvintele „Că Tu ești Cel ce binecuvintezi și sfințești toate...”, preotul face semnul binecuvântării deasupra prinoaselor³⁸. Liturghierul foștilor Uniți ardeleni (ed. Blaj, 1931, p. 23) pune semnul crucii cu roșu de patru ori în textul rugăciunii de binecuvântare, ceea ce înseamnă că preotul binecuvântează succesiv pe fiecare din cele patru prinoase în parte, făcând asupra lor semnul crucii cu dreapta, așa cum fac, de fapt, mulți preoți în practică. Liturghierele grecești nu precizează modul de binecuvântare a prinoaselor, ci indică numai rostirea cu glas mare a rugăciunii respective.

IV. Observații asupra textului Litiei

1. Litia începe cu o ectenie specifică acestui serviciu liturgic: „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”. Ea este o litanie, adică o rugăciune repetată, fierbinte și stăruitoare, alcătuită din mai multe alineate sau cereri, mai mari decât ale ecteniilor obișnuite; în ele, Biserica invocă și imploră pe Dumnezeu, ca prin mijlocirile tuturor Sfinților, dintre care pe mulți îi pomenim nominal, să ne izbăvească și să ne păzească de toate nevoile, necazurile și nenorocirile existente sau posibile, care s-au abătut peste noi, sau de care

³⁵ Vezi, de ex., *Liturghierul de Buc*, 1950, p. 12 și 43; *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 171; *Slujebnik*, Kiev, 1907, foaia 43 verso.

³⁶ *Despre sfintele rugăciuni*, cap. 342, trad. rom. cit., p. 222.

³⁷ Vezi, de ex., Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 39; comp. și Arhim. F. Bahmace, *Op. și ed. cit.*, p. 135-136.

³⁸ Vezi Pr. G. Teleaga, *^*, *cit.*, p. 30; Pr. M. Draicinski, *op. cit.*, p. 15 și Pr. P. Procopovici, *op. cit.*, p. 22.

ne temem. Cu acest prilej pomenim, adică încredințăm, prin rugăciunile noastre, deosebitei atenții și purtări de grijă a lui Dumnezeu, pe conducătorii Statului și căpeteniile bisericești, pe ctitorii, slujitorii și binefăcătorii sfințelor locașuri, pe credincioșii vii și morți, și așa mai departe.

Analizând textul ecteniei Litiei, în forma sa de azi, și luând ca normativ textul din ultima ediție a Liturghierului românesc, adică cea din 1950, observăm că unele din alineatele acestei ectenii sau părți din ele se regăsesc și în alte rânduieli sau slujbe bisericești. Astfel, primul alineat („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”), în care sunt invocați nominal o mulțime de Sfinți, îl găsim și în Molitfelnic, încorporat, cu puține schimbări, după epicleza rugăciunii principale pentru sfințirea apei, din rânduiala Agheasmei mici³⁹; el constituie, totodată, rugăciunea prevăzută în Liturghier să fie citită de preot sau de diacon la Utrenie, înainte de ecfonisul „Cu mila și cu îndurările...”, care precede cântarea Catavasiilor sau citirea Canoanelor (rugăciune care, în practică, se mai citește numai la puține biserici).

Cea mai mare parte a alineatului al treilea, care începe cu pomenirea episcopului locului („încă ne rugăm pentru Preasfințitul episcopul nostru...”), a fost transpus, cu timpul, în rânduiala Proskomidiei, cu rugăciune pentru pomenirea generală (nenominală) a credincioșilor vii, din Liturghierul românesc („Primește, Doamne, jertfa aceasta pentru iertarea păcatelor tuturor fraților celor întru Hristos...” etc, vezi-o în ed. Buc, 1950, p. 85-86).

Ultimele trei alineate (începând de la „încă ne rugăm pentru ca să se păzească sfânt locașul acesta...” și celelalte) se întrebuintează și la ectenia de la sfârșitul slujbei Agheasmei mici, la a patra stare din timpul procesiunii funebre în jurul bisericii din noaptea Prohodului, precum și la Litiile ocazionale sau extraordinare, împreunate cu procesiune, ca, de ex., la Rânduiala pentru vreme de secetă⁴⁰.

Numărul, ordinea și cuprinsul verbal al alineatelor (cererilor) care alcătuiesc ectenia Litiei nu sunt identice în diferitele versiuni și ediții ale Liturghierului ortodox. Astfel, lista sau numărul Sfinților pomeniți nominal în cadrul primului alineat („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”)

³⁹ Comp., de ex., *Liturghierul din 1950*, p. 37-38, cu *Molitfelnicul din 1937*.

⁴⁰ Vezi *Molitfelnicul*, Buc, 1950, p. 403-404.

«*Vremea este a face Domnului...*»

variază în Liturghiere. Cea mai sumară listă o găsim în Liturghierele grecești și românești pentru folosința foștilor Uniți, în care s-a păstrat situația din vechile Evhologhii mari tipărite la Veneția, adică nu sunt pomeniți nominal decât Sfinții Trei Ierarhi, Sfântul Nicolae și Sfântul zilei sau patronul bisericii respective, cum era, de altfel, și în Liturghierele românești dinainte de sec. XIX⁴¹. Cea mai lungă listă o aflăm în Liturghierele românești mai noi, în care sunt pomeniți, în plus față de Liturghierele grecești de azi și față de vechile Liturghiere românești, câțiva Sfinți al căror cult s-a dezvoltat mai mult în părțile noastre, mai ales pentru că aici li se păstrează sfintele moaște, și anume: Mina, Ioan cel Nou (de la Suceava), Haralambie, Nichia Romanul, Filofteia (de la Argeș), Grigorie Decapolitul (de la Bistrița), Nicodim cel sfințit (de la Tismana), Dimitrie cel Nou sau Basarabov (de la București) și cuvioasa Paraschiva (de la Iași). În locul acestor Sfinți, popoarele ortodoxe slave au înscris în Liturghierele lor numele altor sfinți naționali sau cu venerare locală. Astfel, în Liturghierele rusești găsim pomeniți pe sfinții Metodie și Chirii, apostolii slavilor, pe marele cneaz Madimir și cneaghina Olga, creștinătorii rușilor, pe sfinții ruși făcători de minuni Mihail, Petru, Alexe, Iona, Filip, Macarie, Dimitrie, Mitrofan, Tihon și Teodosie, pe sfânta marea muceniță Varvara (ale cărei sfinte moaște se păstrează în biserica Sf. Andrei din Kiev), pe cnejii Boris, Gleb și Igor, pe Antonie, întemeietorul vieții chinovitice de la lavra Pecerska din Kiev, ucenicul său Teodosie și pe ceilalți sfinți reputați ca făcători de minuni', din lavra Pecerska⁴².

În Liturghierele românești mai vechi (până la 1887), după primul alineat, urma alineatul în care se face pomenirea episcopului locului: „încă ne rugăm pentru episcopul (sau arhiepiscopul) nostru X..." și apoi cel pentru pomenirea căpeteniilor sau a conducerii Statului⁴³. Începând cu Liturghierul tipărit la București în anul 1887, care este prima ediție tipărită sub oblăduirea Sfântului Sinod, ordinea celor două alineate consacrate pomenirii căpeteniilor bisericești și de Stat a fost inversată: în toate edițiile tipărite

⁴¹ Vezi de ex. *Liturghierul de Râmnic*, 1759, foaia 12; *Evhologhiul cel mare*, Veneția 1832, p. 28-29; *Liturghierul*, Blaj, 1931, p. 19. *

⁴² Vezi, de ex., *Slujebnik*, Kiev, 1907, foile 44 v. și 45 r.

⁴³ Vezi, de ex., ed. Râmnic, 1862, p. 15.

de atunci încoace alineatul pentru pomenirea conducerii Statului a trecut înaintea celui pentru pomenirea căpeteniilor bisericești, așa cum e, de altfel și în vechile ediții ale *Evhologhiului* mare tipărit la Veneția, precum și în Liturghierele rusești și bulgărești de azi⁴⁴. Liturghierele grecești și cele românești pentru folosința foștilor Uniți au păstrat însă până astăzi ordinea tradițională a celor două alineate, ca în vechile Liturghiere românești: întâi căpeteniile bisericești și apoi cele de Stat⁴⁵.

Numărul, ordinea și cuprinsul verbal al alineatelor următoare din Liturghierele românești mai noi - atât cele pentru ortodocși, cât și cele pentru foștii Uniți - corespund întru totul cu cele din *Evhologhiile* mari grecești tipărite odinioară la Veneția. O poziție singulară are însă, în această privință, Liturghierul românesc din 1937, care se abate de la linia tradițională a celorlalte Liturghiere românești și în alte puncte. Urmând rânduiak din edițiile mai noi ale Liturghierului grecesc (Atena, 1924 și cele următoare), diortositorii acestei ediții au împărțit alineatul al treilea al ecteniei, din edițiile anterioare, în două alineate deosebite: unul mai scurt, pentru pomenirea episcopului locului, și altul mai lung, pentru pomenirile de obște („încă ne rugăm pentru tot sufletul creștinesc cel dosădit...” etc). Între acestea au intercalat un alineat nou, care nu mai figurează în nicio altă ediție a Liturghierului românesc („încă ne rugăm pentru mila, viața, pacea, sănătatea...” etc); acest alineat, tradus după Liturghierul grecesc de Atena, 1924 (p. 8), nu e altceva decât o combinație a alineatului penultim și a celui ultim din ectenia întreită de la Liturghie. Așa se face că numărul alineatelor ecteniei Litiei din Liturghierul menționat este mărit cu două față de toate celelalte ediții ale Liturghierului românesc. În cadrul acestui nou alineat, sunt prevăzute, în același Liturghier, și pomenirile nominale de vii și morți, care în celelalte ediții ale Liturghierului românesc sunt înscrise abia la sfârșitul alineatului penultim al ecteniei („încă ne rugăm ca să audă Domnul Dumnezeu glasul rugăciunii noastre...”). Ediția ultimă a Liturghierului românesc

⁴⁴ Vezi, de ex., *Evhologhiul cel mare*, Veneția, 1832, p. 29; *Slujebnik*, Kiev, 1907, f. 45 r, și *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 166.

⁴⁵ Vezi, de ex., *Dumnezeiasca Liturghie*, Atena, 1924, p. 8, și *Liturghierul*, Blaj, 1931, p. 19-20.

«*Vremea este a face Domnului...*»

(cea din 1950) a revenit însă la orânduirea veche și tradițională a textului ecteniei Litiei din edițiile românești dinaintea de 1937.

Cererea „Auzi-ne pre noi, Dumnezeule...” este înscrisă în unele Liturghiere ortodoxe ca ecfonis al preotului (în Liturghierele grecești, rusești și bulgărești, precum și în Liturghierul românesc din 1937), pe când în altele ea constituie un alineat deosebit al ecteniei - și anume ultimul -, care poate n deci rostit de către diacon, dacă este (așa e în toate Liturghierele românești, cu excepția celui din 1937).

Ultimele ediții ale Liturghierului Bisericilor din Constantinopol și din Grecia au înlocuit a doua parte a alineatului pentru pomenirea episcopului locului („încă ne rugăm pentru tot sufletul creștinesc cel necăjit și dosădit...” etc.) cu un alineat nou, consacrat pomenirii speciale a celor ce au adus prinoase la Litie: „încă ne rugăm pentru mila, viața, pacea, sănătatea... robilor lui Dumnezeu care săvârșesc această serbare...”⁴⁶. Acest alineat a fost adoptat și în Liturghierul bulgăresc actual (Sofia, 1928 p. 167), dar el nu înlocuiește, ci precede alineatul „încă ne rugăm pentru tot sufletul creștinesc necăjit...”, care a fost păstrat.

Cel mai simplificat text al ecteniei de la Litie, în comparație cu cel din vechile evhologhii grecești, îl găsim în Liturghierul actual al Bisericii Greccești din cuprinsul Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol. Această Biserică, rămasă până astăzi sub stăpânire politică turcească, a suprimat CU totul alineatul pentru pomenirea puterii de Stat, înlocuind totodată primele trei alineate ale ecteniei, din vechile evhologhii, cu formule mult mai scurte, ca în ectenia întreită astfel:

- „Miluiește-ne pre noi, Dumnezeule, după mare mila Ta, rugămu-ne Tie...” etc.

- „încă ne rugăm pentru bine-credincioșii și drept-măritorii creștini...” etc.

- „încă ne rugăm pentru arhiepiscopul nostru X...”.

- „încă ne rugăm pentru mila, viața, pacea, sănătatea, mântuirea... robilor lui Dumnezeu care săvârșesc această serbare și pentru robii Săi X” pomeniște pe cei ce au adus artose).

⁴⁶ Vezi W r W d e C - p o l e , 1895, p. 14 și *Dumnezeiasca Liturghie*, Atenz, 1924, p. 8.

Abia începând cu alineatul „încă ne rugăm ca să se păzească sfânt locașul acesta...” etc, textul ecteniei este identic cu cel din vechile evhologhii grecești și din Liturghierele românești actuale⁴⁷. Aceleași modificări ale textului primelor alineate din ectenie le-a adoptat și Liturghierul de azi al Bisericii Bulgare (Sofia, 1928), cu deosebirea că la alineatul al doilea a fost păstrată rugăciunea pentru conducerea Statului.

Liturghierul românesc de azi a păstrat deci mult mai fidel numărul, ordinea și cuprinsul verbal al alineatelor ecteniei de la Litie, în comparație cu Liturghierul grecesc de astăzi, în diferitele lui variante.

Așadar, dintre toate Liturghierele ortodoxe aflate astăzi în uz, cele românești și cele rusești au păstrat mult mai fidel numărul, ordinea și cuprinsul verbal al alineatelor ecteniei de la Litie din vechile evhologhii grecești, în contrast cu Liturghierele grecești și cele bulgărești de azi, care au adoptat, precum am văzut, modificări importante față de trecut.

2. *Rugăciunea care urmează după ectenie* („Stăpâne mult milostive, Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru...”) este, în fond, repetarea celei mai mari părți din primul alineat al ecteniei de la Litie, repetându-se aceeași lungă listă a numelor de Sfinți invocați, dar încadrată la început și la sfârșit, între alte formule decât la ectenie. Observațiile pe care le-am făcut cu privire la variantele listei sfinților pomeniți în textul primului alineat al ecteniei sunt valabile și pentru această rugăciune. Adăugăm numai că, în Liturghierul Bisericii Bulgare, Sfinții invocați în textul acestei rugăciuni sunt cei naționali, cinstiți în chip deosebit la bulgari: Metodie și Chirii, cu ucenicii lor: Climent, Naum făcătorul de minuni din Ohrida, Sava, Gorazd și Anghelar, apoi Sf. Ioan de Rila (Rilski), Ilarion episcopul Megleniei, Gavriil din Lesnovo, Ioakim de Osogorsk, Prohor și Teodosie al Tîrnovei, neomartirii Gheorghe și Nicolae ai Sofiei⁴⁸.

Finalul acestei rugăciuni (începând de la „acopere-ne pre noi cu acoperământul aripilor Tale...”) nu e altceva decât formula pentru acoperirea Darurilor cu Aerul (acoperământul cel mare), la Proskomidie, inspirată din textul psalmului XVI, 8. Această rugăciune figura, în unele ediții ale

⁴⁷ Vezi *Ieraticonul* de C-pole, 1895, p. 13-14.

⁴⁸ *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 169-170.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Molitfelnicului românesc și la sfârșitul slujbei Aghiazmei mici, înainte de otpust, dar reprodușă după ediții mai vechi, în care lista Sfinților pomeniți era mai scurtă decât în edițiile de azi⁴⁹; dar în ediția ultimă a Molitfelnicului cea din anul 1950), n-o mai găsim.

3. *Cit* privește textul rugăciunii pentru binecuvântarea artoselor „Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeuul nostru...”⁴⁹ este același în toate versiunile și edițiile Liturghierului ortodox cu excepția unor mici și neînsemnate variante. Astfel, edițiile grecești mai noi (cele de Constantinopol și de Atena) au adăugat atributul *robii Tai* (SouXouc, *aov*) la cuvintele „credincioșii care se împărtășesc dintr-însele...”, iar edițiile Liturghierului românesc, începând cu cea din 1887, au amplificat fraza „și le înmulțește în sfânt lăcașul (orașul) acesta și în toată lumea Ta”, din vechile ediții, astfel: „și le înmulțește în sfânt lăcașul acesta, în orașul (*satul*) acesta, în țara aceasta și în toată lumea Ta”.

*

Iată deci numai câteva din problemele și greutățile pe care au să le înfrunte și să le rezolve alcătuitoarii viitorului Tipic uniform, la redactarea capitolului cu rânduiala Litiei. De altfel, câteva din deosebirile și variantele de practică menționate în prezentul studiu în legătură cu Litia, au fost observate și sesizate încă mai de mult⁵⁰, ceea ce dovedește că nici în trecutul apropiat nu există la noi prea multă uniformitate în oficierea acestui serviciu liturgic.

« S T Î C ' Î e ^ / r ^ editiadeBuC » " 58 .ice.de Buc. 1937, p. 155-156.
Vezi Ic. D. Georgeșcu, *Observațiuni asupra serviciului divin*, Buc, 1911, p. 5-6

SERVICIUL LITIEI*

Ce este Litia

Cu Vecernia se unește - la unele din bisericile de enorie (mai mult la orașe) în ajunul sărbătorilor mari (praznice, sfinți cu priveghere, hramuri), iar la mănăstiri și în ajunul duminicilor - o rânduială deosebită, numită *Litie*. Ea nu constituie o slujbă aparte, de sine stătătoare, neavând nici formulă de binecuvântare la început, nici formulă de încheiere (otrust); de aceea nu se săvârșește niciodată singură, ci se încadrează fie în slujba de seară (Vecernia sau Privegherea), fie, mai rar, în cea de dimineață (Utrenia).

Acest serviciu liturgic, propriu la început mănăstirilor, nu este generalizat sau practicat în toate bisericile de enorie, deoarece el nu face parte din cele *Șapte Laude* oficiale ale cultului ortodox, adică slujbele care alcătuiesc oficiul divin al unei zile liturgice și care au un caracter mai mult sau mai puțin normativ și obligatoriu, atât pentru bisericile mănăstirești și catedrale, cât și pentru cele de enorie (Vecernia, Pavecernița, Miezonoptica, Utrenia și Ceasurile). De aceea, în bisericile de enorie Litia se oficiază numai sporadic, mai mult pe la orașe și mai rar la sate; aceasta a și contribuit la ivirea și persistența unor variante și deosebiri locale sau regionale în textul rugăciunilor, al cântărilor și în tipicul (rânduială) ei, existente nu numai în practică, ci consemnate chiar în scris, în liturghiile diferitelor Biserici Ortodoxe precum și în diferite manuale de *Tipic* și de *Liturgica*, în care se descrie sau se explică rânduială ei¹.

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVIII (1970), nr. 11-13, p. 1233-1245.

¹ Despre aceste variante și deosebiri vezi studiul nostru *Litia - studiu comparativ al rânduiei ei în diferite liturghiere ortodoxe și manuale de tipic*, în rev. „Studii Teologice”, an, 1956, nr. 5-6, p. 376-388.

«Vremea este a face Domnului...»

În ceea ce privește rânduială sau modul săvârșirii Litiei, putem distinge două variante principale:

a) Una mănăstirească - adică Litia așa cum se săvârșește de regula în mănăstiri, încadrată în serviciul Privegherii - care este rânduiala corectă și "t ^ m Î s i m p l ă", care se oficiază de obicei în bisericile de enorie, unită numai cu Vecernia.

Rânduiala Litiei la mănăstiri și la bisericile de enorie

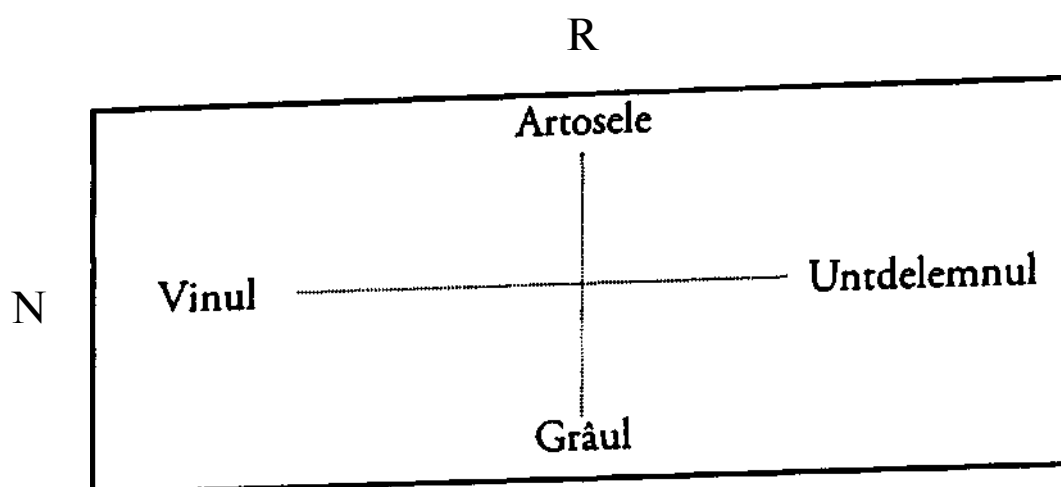
Vom descrie aici, mai pe larg, pe cea dintâi², arătând apoi numai prescurtările și simplificările care se fac la cea de a doua.

a) Când se face Litie, se așează din vreme, în mijlocul bisericii (sub ponicandru), o masă, pe care se pun cinci *artose*³, o sticlă cu vin, alta cu untdelemn și un vas mic (o farfurioară) cu puțin grâu, așezate în chip de cruce, astfel: artosele spre răsărit, grâul spre apus, vinul spre mieznoapte, iar untdelemnul spre miezăzi (a se vedea figura de mai jos)⁴.

² Vezi rânduiala aceasta descrisă în următoarele izvoare: Simion al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 339-342, trad. rom. cit., p. 220-222; *Tipicul mării* 1816, cap. 2, p. 5-6; *Liturghierul*, Buc., 1956, p. 9-10, 39-47; V. Mitrofanovici și colab., *Liturgica...*, că. 1929, p. 618-621; Gherasim Saffirin, *Tipic asupra serviciilor divine*, Buc., :905, p. 79-80; Dr. P. Procopovici, *Ritualistica...*, Oradea, 1936, p. 21-22; V. Bojor și Șt. Roșianu, *Tipic bisericesc*, ed. II, Blaj, 1931, p. 225; *Liturghierul grecesc 'Ispari Kov*, Atena, : 968, p. 22-25; *Liturghierul rusesc (Slujebnik)*, Kiev, 1907, foaia 43 v. și urm.; *Liturghierul aulghăresc (Slujebnik)*, Sofia, 1951, p. 185-193.

³ De la grecescul „apTOc” (pâine) = pâini, de diverse forme și mărimi (de obicei rotunde), care în unele părți se plămădesc cu apă de flori (trandafir), pentru a căpăta o aromă deosebită (vezi Pr. C. Moisiu, „Să stăm bine, să stăm cu frică...”. *Povățuitor liturgic pentru preoți și popor*, Buc. 1941, p. 183). În Muntenia și Moldova se numesc așa numai pâinile aduse la biserică pentru binecuvântare, la slujba Litiei, și pentru anafura care se dă credincioșilor la Paști („Pastele mic”; vezi *Molitfelnic*, Buc., 1937, p. 449: „Rugăciunea la binecuvântarea *artosului* care se numește de popor *Paște...*”). În alte părți ale țării (Ardeal, Banat, Moldova), pâinile acestea se numesc *litii* iar denumirea de *artose*, se dă în general pâinilor aduse la biserică și folosite la proscomidie (vezi Pr. V. Aga, *Simbolica biblică și creștină*, Timișoara, 1935, p. 26, la cuv. *artos* și p. 176, la cuv. *litii*).

⁴ La mănăstiri și catedrale există chiar un vas de metal, anume făcut pentru punerea pe el a prinoaselor de la *Litie*, numit *litier*, în formă de farfurie sau tavă, având uneori

Se pun, de asemenea, sfeșnice mici cu lumânări aprinse (sau trei lumânări așezate cruciș).

Făcându-se, după regulă, slujba Vecerniei mari, îndată după ecronisul de dinaintea Stihovnei („Fie stăpânirea împărăției Tale binecuvântată...”) > cântăreții încep să cânte stihurile Litiei (sau, cel puțin, *Slavă...* de la Litie), dar preotul, cu capul acoperit, ținând cădelnița în dreapta și precedat de un purtător de lumină (sfeșnic), iese pe ușa de miazănoapte a altarului (ușile împărătești fiind închise)⁵ și merge în pronaos, unde se așează cu fața spre răsărit, în fața unei mese (unui analog), pe care unii așază și icoana sărbătorii⁶ și în spatele căruia se pune și un sfeșnic cu lumină aprinsă (sau se pun două sfeșnice, de o parte și de alta). Când este și diacon, el merge înaintea preotului, ținând cădelnița.

Aici preotul cădește masa în cele patru laturi, icoanele, naosul și pronaosul (dacă este și diacon, el merge cu lumânare înaintea preotului); iar după ce cântăreții au terminat de cântat stihurile (Slava) de la Litie, diaconul (dacă nu este diacon, preotul însuși) rostește ectenia Litiei, din Liturghier

și scobituri pentru artose și grâu, precum și două pahare mici, fixe (în formă de potir), pentru untdelemn și vin.

⁵ Numai arhim. F. Balamace (*Explicațiuni la practica liturgică*, manual de Tipic dactilografiat, București, 1924, p. 132) recomandă deschiderea ușilor împărătești, deși, după el, clericii ies din altar pe ușa de nord.

⁶ După Gher. Saffirin (*op. cit.*, p. 78), la Litia cu Priveghere oficiată în sobor, clerul, mergând din altar spre nartică (pronaos), trece pe dinaintea iconostasului, unde protosul cădește icoana sărbătorii, pe care o ia apoi la piept și o duce în nartică pe analogul frumos îmbrăcat, în fața căruia va sluji.

«Vremea este a face Domnului...»

Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...» ctc)' La ultimul alineat al deniei se face pomenirea nominală a celor care au adus prinoasele și a celor; T_p r; care s-au adus (de obicei se pomenesc acum n u j c j ^ S După ecfonisul ecteniei, preotul zice (cu fața spre credincioși). „Pace ' TATCLUI (preotul)' Capetele noastre..." Toți își pleacă capetele

r^ rugăciunea Litiei: „Stăpâne, mult milostive..." (după tipicele vechi, preotul o citește cu fața spre apus).

P După aceasta, cler și credincioși, precedați de purtătorii luminilor, se întorc în naos, în timp ce cântăreții continuă slujba Vecerniei, cântând stihurile Stihoavnei, și celelalte până la tropare. Clerul se așază în fața mesei cu artosele și celelalte prinoase, iar după ce a rostit ecfonisul rugăciunii „Tatăl nostru...", preotul (cu capul acoperit) cădește în cele patru laturi ale mesei cu prinoasele, ocolind-o împrejur, fara sa-și plece capul⁹ (câild este și diacon, el stă în fața preotului, cu lumânarea aprinsă)¹⁰. În timpul câdirii se cântă troparele rânduite, începând de obicei clerul (primul tropar), continuând cântăreții (al doilea tropar) și încheind clerul împreună cu cântăreții și credincioșii (al treilea tropar)¹¹. După a treia înconjurare

⁷ În practică, la fiecare alineat al ecteniei, cântăreții răspund: *Doamne, miluiește*, întreit, cum este prevăzut în edițiile Liturghierului grecesc și în unele manuale românești, de tipic, ca cel de F. Balamace {*op. cit.*, p. 134) și cel de Ic. D. Lungulescu {*Manual de practică Uturgică*, București, 1926, p. 38).

⁸ Liturghierele vechi prescriu facerea pomenirilor în taină, nu în auz, cum se obișnuiește azi (vezi și Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 39 notă).

⁹ Pentru că nici masa și nici lucrurile de pe ea nu sunt sfințite (cp. Simion al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni*, cap. 342, trad. rom., p. 222 și Gher. SafBrin, *op. cit.*, p. 80).

¹⁰ În practică, la noi cădește preotul (în sobor protosul), dar după regula din *Tipicul mare* căderea aceasta o face diaconul, ca și pe cea de la începutul slujbei (în pronaos).

¹¹ Atât în indicațiile tipiconale din cărțile de slujbă, din manualele de *Liturhică* și cele de *Tipic*, cât și în practică, există o mare diversitate în ceea ce privește troparele care se cântă acum. În practica bisericilor de enorie se cântă aproape totdeauna la Litie numai troparul „Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te !...", de trei ori, cum prevăd, în general, *Liturghierele grecești* (vezi, de ex. 'H 0EÎa\£iTOU"yîa..." Atena, 1924, p. 9), *Tipicul bisericesc* (vezi, de ex., ed. București, 1893, p. 0-7,14) și unele manuale particulare de tipic ca cel de F. Balamace, *op. cit.*, p. 135). Dar după regula din *Tipicul mare*, din *Mineieși* din *Liturghierele rusești*, sâmbătă seara se cântă numai „Născătoare de Dumnezeu...", de

și cădere a mesei, preotul cădește, în continuare: icoanele împărătești, Iconostasul, jilțul arhieresc, apoi clerul și pe credinaoș,, închemd caduea în fata mesei cu artosele¹².

6upă cădere și cântarea troparelor, preotul ia în mana dreapta face cu el semnul crucii peste celelalte și îl asază la loc unul și săruta, înainte de a-l pune la loc, pe masă). Diaconul (preotul, dacă nu este diacon) zice: „Domnului să ne rugăm!”, iar preotul, cu capul descoperit, citește rugăciunea pentru binecuvântarea prinoaselor de pe masă („Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeul nostru...”); când spune: „Înșuți binecuvântează . . .”, face semnul binecuvântării întâi spre artose, apoi, pe rând spre celelalte prinoase de pe masă¹³. După aceea, preotul își acoperă capul, iar cântăreții cântă (ca și la sfârșitul Liturghiei): „Fie numele Domnului binecuvântat...” (Ps. CXII, 2), de trei ori. Apoi preotul (clerul) cântă „Bogații au săracit, (de obicei pe glasul al VII-lea), iar cântăreții repetă aceeași cântare de încă două ori, în timp ce preotul ia un artos, îl sărută, îl frânge în chipul Crucii și îl pune înapoi pe masă.

Preotul merge apoi pe treptele altarului și stând cu fața spre credincioși, îi binecuvântează, zicând: „Binecuvântarea Domnului peste voi. Cântăreții: „Amin. Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...” (de trei ori)

trei ori; la sărbătorile sfinților se cântă de două ori troparul Sfântului și apoi „Născătoare de Dumnezeu”... o dată, iar la praznicele împărătești se cântă numai troparul praznicului, de trei ori (la fel și în unele manuale particulare de Tipic, ca cel de Melchisedek al Romanului, Iași, 1854, p. 61 și Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 38-39).

¹²Mențiune expresă la Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 39 și Gher. Saffirin, *op. cit.*, p. 80.

¹³Vezi Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 39. Liturgiștii bucovineni recomandă ca preotul să arate întâi cu mâna spre fiecare din prinoase, pe rând, apoi să adauge îndată binecuvântarea, făcând semnul crucii peste toate deodată (vezi, de ex., Pr. P. Procopovici, *op. cit.*, p. 22 și G. Teleaga, *Tipiconulcu note ritualistice*, manual dactilografiat, 1901, p. 30). *Tipicul mare* (p. 5) și *Liturghiile românești* recomandă, în general, ca preotul să arate, numai cu dreapta, pe rând, spre fiecare din prinoasele de pe masă, așezate dinainte în chipul Crucii. „După descrierea din explicarea lui Simion al Tesalonicului {*op. cit.*, cap. 342, trad. rom., p. 222), atunci când preotul zice: „Înșuți binecuvântează și pâinile acestea...”, el face cu unul din artose semnul crucii peste celelalte patru; apoi, punându-l jos, repetă semnul binecuvântării cu mâna peste toate prinoasele, continuând rugăciunea. Despre variantele de practică în acest amănunt al serviciului Litiei, vezi lucrarea noastră citată la nota 1 și Ic. D. Georgescu, *Observațiuni asupra serviciilor divine*, București, 1911, p. 5-6.

«Vremea este a face Domnului...»

^{a x} începe citirea celor șase psalmi ai Utreniei, continuându-se astfel i ^ d u l Privegherii, în timp ce preotul, mergând în altar pe ușa dinspre X â z i citește acolo primele șase rugăciuni ale dimineții, continuându-^{^ *} S după regulă serviciul Utreniei sărbătorilor. În timpul cântam LZZ, preotul fusese la tetrapod (iconostas) și miruiește pe credmaoș;; « atunci se împart și artosele binecuvântate, care s-au taiat, între ump,

* ^b Retrezentată pe scurt, într-o schemă grafică, rânduiala Litiei mănăstirești (Încadrată în serviciul Privegherii) ar fi deci următoarea:

Preotul (din sfântul altar): Ecfonisul: „Fie stăpânirea împărăției Tale Ixnecuvântată...

Cântăreții: Stihirile (sau numai *Slava*) Litiei, concomitent cu ieșirea deului din altar, pe ușa de nord, intrarea în pronaos și căderea în jurul mesei (analogului) cu icoana sărbătorii.

Preotul (*diaconul* dacă este): Ectenia Litiei („Mântuiește, Dumnezeu, ponorul Tău...).

Preotul: „Pace tuturor!”

Preotul (sau *diaconul*): „Capetele noastre...”.

Preotul: Rugăciunea Litiei („Stăpâne, mult milostive...”).

Cântăreții: Stihovna Vecerniei - concomitent cu mergerea clerului în Băfos („Acum slobozește...”). Rugăciunile începătoare, „Sfinte Dumnezeule.. .” și celelalte).

Preotul: întreită înconjurare și cădere a mesei cu prinoasele, concomitent ai cântarea troparelor rânduite, de către preot și cântăreți.

Preotul: Rugăciunea pentru binecuvântarea prinoaselor („Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeuul nostru...”).

Cântăreții: „Fie numele Domnului binecuvântat...” (de trei ori).

Preotul și cântăreții: „Bogații au sărăcit...” (de trei ori: o dată clerul, 4c doua ori cântăreții).

⁴ Pentru mănăstiri, regula din *Tipicul mare* și din *Liturghiere* (la rânduiala Vecerniei BC Privegherii de toată noaptea) precizează că împărțirea și consumarea artoselor în bise-r-â axe loc numai în intervalul dintre 1 sept. și 25 martie (când nopțile sunt mai lungi), se în restul anului se face în trapeză (sala de mese), înainte de cină sau gustarea de seară TCZ: *Tipic*, Iași, 1816, p. 6 și *Liturghier*, Buc, 1956, p. 11).

Preotul: Frângerea simbolică a artosului binecuvântat, intrarea pe solee și binecuvântarea finală („Binecuvântarea Domnului peste voi...”) sau otpustul Vecerniei (dacă nu se face Priveghere).

b) *La bisericile de enorie*, unde, în ajunul sărbătorilor mai importante de obicei nu se face Priveghere, ci numai Vecernia unită cu Lina, aceasta din urmă se face mai simplu, cu următoarele deosebiri față de serviciul mănăstiresc, descris până acum: Ieșirea din altar a clerului pentru începerea Litiei se face prin ușile împărătești¹⁵. Întreaga slujbă a Litiei se oficiază în naos, lângă masa cu prinoasele (cu liderul), unde clericii se așază de la început¹⁶. Unii adaugă partea finală a Vecerniei (de la Stihoavnă înainte), între prima parte a Litiei (cea care la mănăstiri se oficiază în pronaos) și a doua parte (binecuvântarea artoselor)¹⁷; alții însă o omit, și de aceea, îndată după rugăciunea Litiei („Stăpâne, mult milostive...”), urmează cântarea troparului „Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te!...”, cu întreita cădere și înconjurare a mesei cu prinoasele, binecuvântarea pâinilor, și celelalte¹⁸; iar după ce se cântă „Bogații au sărăcit...”, preotul merge spre altar și face otpustul Vecerniei, ca de obicei. După otpust, preotul vine la tetrapod (iconostas) și miruiește pe credincioși cu untdelemnul binecuvântat la Litie (zicând la fiecare: „Ajutorul meu de la Domnul, Cel ce a făcut cerul

¹⁵ Vezi, de ex., Liturghierul grecesc, Ierusalim 1908, p. 17; Lit. bulgar (*Slujebnik*), Sofia, 1928, p. 166 și urm.; Lit. rom., București 1937, p. 39; M. Draicinski, *Ritualul bisericii ortodoxe-catolice* (manual de Tipic dact.), 1888, p. 15, ș.a.

¹⁶ Cp. și F. Balamace, *op. cit.*, p. 132.

¹⁷ Așa recomandă, de ex., Melchisedek al Romanului, *op. cit.*, p. 60-61; Ic. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 38-39; Pr. F. Geomolean, *Manual de tipic ortodox*, Cluj, 1940, p. 50-51, ș.a.

¹⁸ După rânduiala descrisă în *Slujebnik*, Sofia, 1928 (p. 166-171), *Ieraticon* (*Lhurghier grecesc*), Constantinopol, 1895 (p. 13-17), *Dumnezeiasca Liturghie...*, Atena, 1924 (p. 7-10), în bisericile grecești și bulgărești de enorie slujba Litiei se face ca și în cele românești, cu deosebirea că partea finală a Vecerniei (de la Stihoavnă până la otpust) se adaugă nu înainte de binecuvântarea pâinilor, ci între „Bogații au sărăcit...” și otpustul Vecerniei. La fel se procedează, probabil, și în bisericile rusești (vezi, de ex., Prof. N. Uspenski, *Vecernia ortodoxa*, studiu în *Bogoslovskie Trudi*, voi. I, Moscova, 1960, p. 43) și aceeași recomandare o găsim și în unele manuale românești de Liturgică și de Tipic, ca de ex.: *Tipicul bisericesc* al S(Sinod, ed. 1925, p. 19; F. Balamace, *op. cit.*, p. 132-139 și Episc. Ghenadie, *Liturgica*, București, 1877, p. 133-135.

«Vremea este a face Domnului...»

si pământul")¹⁹, împărțindu-li-se si din artosele binecuvântate stropite cu Jtul binecuvântat la Litie (când preotul însuși împarte artosul, el spune și Simula: „Hrana ce se dă celor ce se tem de Domnul) . ^

" În unele părți, Litia nu se face seara, la Vecernie, ci dimineața, înainte de Utrenie, fie după Miezonoptica, cum recomandă tipiconiștn bucovinenei ne în locul ei, cum recomandă *Tipicul bisericesc al Sfantului Sinod, h sărbătorile sfinților cu polieleu*²².

În primul caz, după ce se citește Miezonoptica, preotul, cu epitranil și filon, deschide dvera și ușile împărătești și iese în pronaos, în timp ce se cântă stihirile Litiei, și cădește în toată biserica, apoi face Litia, cu aceeași rinduială ca și seara.

În cazul al doilea, se dă binecuvântarea mică („Binecuvântat este Dumnezeu nostru..."), se citesc rugăciunile introductive (începând cu „Slavă Tic, Dumnezeu nostru..., împărate ceresc..." și celelalte, până la „Veniți să ne închinăm...", inclusiv), și Ps. 50. Apoi se cântă stihirile Litiei, se rostește ectenia și rugăciunea Litiei, după care se spun rugăciunile introductive (de h -Sfinte Dumnezeule..."), iar după „Tatăl nostru...", se cântă troparul Sfantului, se face otpustul și se rostește ectenia de la sfârșitul Miezonopticii, după care urmează Utrenia. Pâinile binecuvântate la Litia oficiată dimineața se taie în bucăți mici și se împart credincioșilor, făcându-se în aceeași timp și miruirea acestora, ori după Evanghelia de la Utrenie, ori la sarșitul Liturghiei²³.

În ziua Nașterii Domnului, a Bobotezii și a Bunei Vestiri, când aceste praznice nu cad duminica, Miezonoptica fiind înlocuită cu Pavecernița

¹⁹ Formula e prevăzută în *Liturghier*, ed. București, 1937, p. 179.

²⁰ Formula e prevăzută la Dr. P. Procopovici, *op. cit.*, p. 22. În unele din bisericile rusești, serviciul Litiei se înlocuiește cu un fel de Tedeum (*Moleben*) pentru binecuvântarea colivei adusă întru pomenirea și cinstea sfinților sărbătoriți, care se face la sfârșitul Vecerniei, în fața icoanei Sfântului (praznicului) respectiv, unde se citește, între altele, rugăciunea de binecuvântare a prinoaselor, care la noi se citește la Liturghie, după rugăciunea amvonului („Doamne, Cea ce cu cuvântul Tău ai plinit toate..."). Vezi N. Uspenski, *op. cit.* p. 49.

²¹ Ca de ex., M. Draicinski, *op. cit.*, p. 18.

²² Vezi *Tipic bisericesc*, ed. IV, Cernica, 1925, p. 19-20.

²³ Vezi V. Mitrofanovici și colab., *op. cit.*, p. 621-623.

mare (care ține loc de Priveghere și se face fie seara în ajun, ca la mănăstiri, fie dimineața, ca la bisericile de enorie), Litia se unește cu Pavecernița, precum se arată la locurile respective din Mineiele pe decembrie, ianuarie și martie.

În aceste trei cazuri, îndată după ce se citește Slavoslovia de la Pavecernița, se face ieșirea clerului din altar, cântându-se stihirile Litiei, apoi se rostește ectenia și rugăciunea Litiei, după care se cântă stihirile speciale ale Stihovnei Litiei (care înlocuiesc în aceste trei cazuri pe cele ale Vecerniei), urmate de „Acum slobozește...”, rugăciunile începătoare, troparul praznicului cu întreita înconjurare și cădere a mesei cu prinoasele, binecuvântarea artoselor și apoi serviciul Utreniei²⁴.

Triodul prevede Litia în duminica lăsatului *sec* de brânză, dimineața, după Utrenie, înainte de Ceasul I²⁵. Penticostarul prevede „Litie” (adică ieșire procesională din biserică) luni, în Săptămâna Luminată, după Utrenie (înainte de Liturghie). În toată Săptămâna Luminată litiile se fac afară din biserică, iar începând din duminica Tomii iarăși se fac în tinda bisericii, între Utrenie și Ceasul I, fiind precedate, în duminicile Penticostarului, de cântarea Voscesnei (stihira Evangheliei)²⁶.

Istoria Litiei (originea și formarea rânduielii ei de azi)

După cum s-a putut vedea deja din cele spuse până acum, rânduiala de azi a Litiei este compusă din două părți distincte, care au origini, caractere și scopuri deosebite.

a) Prima parte, destinată să fie săvârșită în pronaosul bisericii și intercalată între ectenia cererilor și Stihovna Vecerniei, cuprinde rugăciuni de umilință și de implorare a lui Dumnezeu (ectenia și rugăciunea Litiei); partea

²⁴ Vezi *Mineiulpe dec.* la ziua 25, *Mineiulpe ian.* la ziua 6 și *Mineiulpe martie*, ziua 25 înainte de Utrenia praznicului. Comp. și M. Draicinski, *op. cit.*, p. 18.

²⁵ Vezi, de ex., *Triodul*, ed. București, 1946, p. 120. Tipiconiștii bucovineni (ca de ex. S. Andrievici, *Liturgica*, p. 53) recomandă Litia și în Sâmbăta Floriilor, punându-se și binecuvântarea stâlpărilor.

²⁶ Vezi *Penticostarul*, învățătura de la sfârșitul Utreniei din Duminica Tomii și *Tipicul mare* (Iași, 1816), cap. 52, p. 588.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a doua, care se săvârșește în naos, este de fapt o rânduială a binecuvântării solemne a pâinilor și a celorlalte prinoase.

Prima parte este și cea mai veche și are, la origine, caracter penitențial; ea a dat numele ei întregii slujbe de azi a Litiei. Cuvântul *fi** vine de la grecescul *ctfi* care înseamnă rugăciune de implorare (de la el derivă cuvântul *htante*, *Jk* rugăciune lungă, repetată, stăruitoare și plângătoare în care invocăm pe Mântuitorul, pe Maica Domnului și pe toți Sfinții*). Odată, prin litie se "înțelegeau *litaniile* sau rugăciunile obștești, făcute de mulțimea credincioșilor în frunte cu clerul, sub formă de procesiune solemnă, afara din biserică, chiar din sat (oraș). Unii liturgiști văd originea acestor procesiuni în obiceiul existent la Ierusalim în sec. IV și menționat de pelerina apuseană Eihieria, după care mulțimile de credincioși, însoțite de episcop, de clerici și de uovdCovtec, (un fel de călugări, care trăiau în mijlocul lumii), mergeau în procesiune, mai ales în Săptămâna Patimilor, la toate bisericile construite până atunci pe locurile patimilor, morții și învierii Domnului, racând la fiecare biserică slujbe cu rugăciuni, rituri și imnuri potrivite cu momentul respectiv. Astfel, după slujba de seară (Vecernia), care se oficia zilnic în marea biserică a învierii (zidită pe locul mormântului Domnului), se mergea în procesiune cu imnuri, la biserică Crucii, de pe Golgota, unde se făceau alte rugăciuni²⁹. Legătura dintre această procesiune solemnă de la Ierusalim și ieșirea în pridvorul bisericii pentru Litia de la „sfârșitul Vecerniei din ritul liturgic ortodox s-a păstrat până târziu în conștiința Bisericii Răsăritene, deoarece în sec. XV iihiepiscolul Simion al Tesalonicului, explicând slujba Vecerniei, scria că Litia de la sfârșitul ei se face și în fața mormântului lui Hristos³⁰.

La romano-catolici *litaniile* se numesc procesiunile cu rugăciuni începute de cantor, și care participă sau pe care le continuă poporul (cum sunt la noi ecteniile), cu refrene de invocare, ca de ex.: *Kyrie eleison, Christe audinos, Christe exaudinos*, ș.a. (vezi J. Braun, 5. J., *Liturgisches Handlexikon*, zweite Aufl., Regensburg, 1924, p. 195-196).

²⁸ Ca de ex. Prof. N. Uspenski, *op. cit.*, p. 17, 18.

²⁹ Vezi *Peregrinatio ad loca sancta*, cap. XXIV (ed. IV de W. Heraeus, Heidelberg 1939, p. 30): „Et postmodum de Anastasim usque ad Crucem cum ymnis ducitur episcopus, simul et omnis populus vadet”.

³⁰ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 348 (Migne, P.G., t. CLV, col. 633 și trad. rom., p. 228): Tiverai benoic, KCU TO Kupie eXeiao, KciOârcep E6OC., dbc, KatevcoTiiov TOÎ Tacpoi) Xptcrrou.

Litie, în înțelesul de ieșire procesională din biserică sau din cetate, cu rugăciuni și cântări, se făcea și în Biserica din Constantinopol, încă din vechime mai ales în cazuri de mari nenorociri sau calamități publice (seceta, inundații, boli și molime, războaie, cutremure ș.a.), când se invoca mila și îndurarea lui Dumnezeu, pentru îndepărtarea nenorocirilor. Cu alte cuvinte, în antichitatea creștină se înțelegea prin *litie* ceea ce facem și noi astăzi la acele *litanii smprocesiuni* cu rugăciuni ocazionale, ca, de ex., la „sfeștaniile pentru ploaie, în vreme de secetă. Despre astfel de „litii”, adică litanii sau procesiuni de rugăciune, amintesc, de ex., Sf. Ioan Gură de Aur³¹, Fericitul Ieronim³², ș.a. Așa a procedat și patriarhul Proclu al Constantinopolului (437-446), cu prilejul unui cutremur de pământ, care bântuia orașul și împrejurimile; la una din litaniiile organizate de el s-ar fi cântat pentru prima dată imnul întreit-sfânt (Trisaghionul liturgic), generalizat apoi în toate slujbele bisericesti³³. Tot *litii* (litanii) se numeau și procesiunile de noapte, organizate de Sfântul Ioan Gură de Aur la Constantinopol, ca și de alți mari ierarhi din secolele al IV-lea - al V-lea, pentru combaterea ereziilor cu ajutorul imnurilor ortodoxe cântate de credincioși³⁴. De altfel, termenul *litie* se mai găsește încă întrebuințat, pe alocuri, atât în graiul popular, cât și în cărțile de slujbă, cu vechea lui însemnare, de *procesiune* pentru rugăciune³⁵.

³¹ *Omilia împotriva jocurilor și a teatrelor* (P.G., t. LVI, col. 265): „Acum trei zile, căzând o ploaie mare și apa ducând totul cu ea,... s-au făcut litanii și rugăciuni (Arraveîcu Kal iK&Tpr|CU.) și toată cetatea noastră se îndrepta ca un torent către locul (biserica) Sfinților Apostoli...”

³² *Contra Vigilantium*, I, 9 (EL., t. XXIII, col. 362-363).

³³ Vezi Sf. Ioan Damaschinul, *Dogmatica*, cart. III, cap. 10, trad. rom. de D. Fecioru, București, 1938 (Col. „Izvoarele Ortodoxiei”), p. 171. Despre semnificația unor astfel de litii vezi Simion al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 339 și 353, trad. rom., p. 220 și 236.

³⁴ Vezi, de ex., Socrate Scolasticul, *Istoria bis.*, VI, 8 (P.G., t. LXVII, col. 689 și trad. rom. de Iosif Gheorghian, București 1899, p. 293-294).

³⁵ „E datina ca Lunea, după Duminica Tomii, preotul să iasă cu *litia* în țarină și să facă rugăciuni împotriva grindinii”. (Tr German, *Meteorologie populară*, Blaj, f.a., citat la. I.C. Candrea și Gh. Adamescu, *Dicț. enciclopedic ilustrat*, „Cartea Românească”, 1926-1931, p: 719). „Rugăciune la toată litia și neputința, pentru a chema mila lui Dumnezeu” (*Molitfelnic*, București, 1937, p. 322); „Iar de este Litie afară din mănăstire sau din oraș...” etc. (însemnarea de la *Rânduiala sfințirii apei mici din săptămâna*

«*Vremea este a face Domnului...*»

Vechile rugăciuni ale litiilor procesionale din creștinătatea de odinioară ^ fost păstrate în uz până acum, dar au fost încadrate în serviciul divin din ^-n*rici și alcătuiesc prima parte a Litiei de azi. Ele au un accentuat caracter ^nitenrial, adică exprimă cu insistență sentimentul de pocăință și implorate ^ntre iertarea păcatelor, deoarece în concepția vechilor creștini, nenorocinle, ^ntre înlăturarea cărora se rugau, erau considerate urmări sau pedepse ale Statelor. Având în vedere acest lucru, unii liturgiști sunt de părere că rugăciunile Litiei au fost introduse în serviciul liturgic din biserici la început exclusiv Pentru penitenți, cărora le era interzisă intrarea înăuntrul bisericii (în naos) și de aceea aceste rugăciuni se citeau în pronaos (tindă), unde ședea aceia^{3*}.

b) La rugăciunile vechilor litii procesionale s-a adăugat, cu timpul, un ceremonial nou, care alcătuiește a doua parte a Litiei de azi și în cadrul căruia se binecuvântează pâinile (artosele) aduse de credincioși la biserică, spre cinstea și pomenirea Sfinților sărbătoriți, sau a praznicelor KSpptUYC, ACCdătă 2 doua parte a Litiei, care se intercalează la sfârșitul Vecerniei (între tropare și otpustul Vecerniei sau începutul Utreniei), are origine mănăstirească. Ea 2 luat ființă și se săvârșea adică la început numai în mănăstiri, atunci când se făcea denie sau priveghere mare de toată noaptea, adică Vecernia mare, unită cu Utrenia. Cum această priveghere se începea de cu seară și se prelungea până noaptea târziu (în unele biserici până dimineața), către sfârșitul \ ecerniei se aduceau în biserici vreo câteva pâini, care erau binecuvântate de către cel mai mare apoi se frângeau și se împărțeau fraților și celor ce luau parte la slujbă, care își astâmpărau astfel foamea și căpătau puțină putere, pentru a putea suporta până la sfârșit osteneala privegherii și pentru a putea ai una până a doua zi la vremea împărțirii³⁷. Apoi se începea Utrenia sau Privegherea propriu-zisă (serviciul de noapte).

• *uminatăy* în *Molitfelnic*, ed. cit., p. 157). Se mai dă titlul de litie (mică) rânduiei de rugăciuni pentru morți, care se face la mănăstiri, în pronaosul bisericii, în toate zilele de rind, seara, după apolisul Vecerniei sau dimineața, după apolisul Utreniei (rânduiala ei In Liturghier și în Panihidă).

³⁶ Vezi de ex. S.V. Bulgakov, *Cartea de masă pentru slujitorii bisericesti*, Harkov 1892, p. 528, n. 30.

³⁷ Simion al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 342 (P.G., t. CLV, col. 620 și trad. rom., p. 222). După unii liturgiști, artosele aduse la Litie ar fi rămășițe din pâinile aduse de creș-

Obiceiul acesta era cunoscut, până nu de mult, sub numele de *prokhaada*, (*fraaiopanisM^ petohleabne*), adică *frângerea pâinii* (q>. Fapte II, 42), denumire care se întrebuițează încă și azi pentru Line în Liturghierul grecesc și în cel bulgăresc**. Ritualul binecuvântării, frângerii și împărțirii pâinilor, care nu avea la început caracter liturgic, a luat treptat o dezvoltare și o solemnitate din ce în ce mai mare și s-a unit cu rugăciunile de implorare citite în vechile procesiuni, devenind o adevărată rânduială sau slujbă aparte.

c) în forma ei de azi, se pare că Litia a rămas multă vreme o particularitate a tipicului ierusalimitean, adică a mănăstirilor savaite din jurul Ierusalimului (la marea lavră a Sfântului Sava, după Vecernie, se făcea zilnic *litia* - adică o ieșire procesională la mormântul Sfântului Sava). Tipicurile mai vechi, de origine constantinopolitană (cel studit, cel everghetit, ș.a.) nu pomenesc despre Litie nici la Vecernia sărbătorilor. Introducerea și generalizarea ei în bisericile grecești, la Constantinopol și la Atos, s-a făcut, după unii liturgiști, abia în cursul secolelor al XII-lea - al XIV-lea³⁹.

Din mănăstiri, Litia a trecut cu timpul și în uzul bisericilor de mir⁴⁰, unde se săvârșește nu numai atunci când se face denie sau priveghere (adică la sărbătorile care au în Mineie stihiri speciale pentru Litie), ci și când se oficiază numai Vecernia obișnuită, atât în mănăstiri, cât și în bisericile de mir. Binecuvântarea pâinilor nu mai are astăzi rostul de odinioară (când se făcea priveghere de toată noaptea), ci a căpătat un rost pur simbolic, ca și prima parte a Litiei, precum vom vedea mai departe.

Deosebirea de origine și de scop dintre cele două părți componente ale serviciului de azi al Litiei se vede și din faptul că, chiar și azi, rugăciunile

tinii de odinioară pentru Euharistie și pentru mesele frățești (agape), în vremea când, din pricina prigoanelor, serviciul divin se făcea de obicei noaptea, sub formă de priveghere, mai ales în ajunul sărbătorilor sfinților martiri: obiceiul de a aduce la biserică prinoase a rămas chiar și după ce agapele s-au despărțit de serviciul liturgic și apoi s-au desființat (P. Lebedew, *Liturgica sau explicarea serviciului divin*, trad și prelucr. de Icon. N. Flip, București 1899, p. 297).

³⁸ Vezi, de ex., *Dumnezeiasca Liturghie...*, Atena, 1924, p. 7 și *Slujebnic*, Sofia, 1951, p. 17.

³⁹ Prof. N. Uspenski, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁰ Cp. și V. Mitrofanovici, *op. cit.*, p. 620-621.

« *Vremea este a face Domnului...* »

din prima parte a Litiei se citesc uneori, de către monahi, și fără a fi urmate de ritualul binecuvântării pâinilor⁴¹.

Explicarea Litiei (semnificația simbolică a rânduiei ei)

În vechime, când litiile se făceau afară din biserică sau din cetate, ieșirea credincioșilor afară din biserică simboliza alungarea omului din rai. „... .Fiind noi afară din biserică, arătăm căderea din rai și cum că ni s-a încuiat raiul și cerul”, zicea Simion al Tesalonicului, în secolul al XV-lea (*Despre sfintele slujbe*, cap. 342 și 353, trad. rom. cit., p. 224 și 236). Semnificația aceasta simbolică a Litiei se păstrează și atunci când ea se săvârșește în biserică, precum explică același mare liturgist al Bisericii Ortodoxe. După el, *ieșirea clerului și a credincioșilor în pronaosul sau tinda bisericii* (adică în încăperea în care odinioară ședea penitenții), la începutul Litiei, închipuie alungarea primilor oameni din rai și pocăința noastră, unită cu rugăciunea pentru redeschiderea ușilor cerului și a milostivirii dumnezeiești: „Facem litiile în nnda bisericii - zice Simion al Tesalonicului - pentru că Mântuitorul a venit în rai și la micșorarea noastră, pentru ca prin aceasta să-L îmblânzim. Stând înaintea ușilor sfintei biserici, ne închinăm ca înaintea ușilor cerești, căci nu suntem vrednici a căuta la înălțimea cerurilor, de nu ne vom întoarce (ca fiul cel risipitor), strigând: Greșit-am!; la care și El, ieșind și întâmpinându-ne cu milosârdie, ne va îmbrățișa. Deci, când ne rugăm și când preotul înalță rugăciuni înaintea ușilor, înseamnă cum că ne rugăm ca să ni se deschidă raiul și cerul, și mai cu seamă dumnezeiasca milostivire, pe care rău o am închis”⁴². Când făceau Litie, credincioșii de odinioară se rugau cu atitudinea umilită a vameșului din Evanghelie, care, intrând în templu să se roage, dar nind conștient de mulțimea păcatelor sale, s-a oprit într-un ungher din

⁴¹ Așa apar ele, de ex., în Tipicul ierusalimitean (din Cod. Bibi. Sinod. 1906, sec. XII-XIII (la A. Dmitrievski, *Descrierea manuscriselor liturgice...*, t. III, p. 22) și tot așa spune și Simion al Tesalonicului (*op. cit.*, cap. 342, col. 620 și trad. rom., p. 222) că se făcea și pe vremea lui, în mănăstirile unde nu se putea oficia priveghere de toată noaptea, din pricina neputinței sau a puținătății monahilor.

⁴² *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 339, trad. rom., p. 220-221. Cp. și V. Mi-rofanovici, *op. cit.*, p. 619.

fiindul templului, neîndrăznind măcar să-și ridice ochii spre cer sau spre altar și neșicând altceva decât: „Dumnezeule, milostiv fii mie, păcătosului. (Luca XVIII, 13)..

De aceea, după regula veche din Liturghiere și tipicuri, păstrata încă în unele mănăstiri, ușile împărătești rămân închise în timpul Litiei, iar clerul iese pe usa dinspre nord a altarului. Iar la bisericile de tip vechi, la care naosul este despărțit de pronaos prin zid, uși sau perdele („perdeaua ușilor frumoase”), aceste uși sau perdele se închid după ieșirea clerului și a credincioșilor în pronaos⁴³ și se redeschid după sfârșitul părții întâi a Litiei, atunci când clericii și credincioșii revin în naos.

Rugăciunile rostite de liturghisitori în pronaos - adică ectenia: „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...” și rugăciunea Litiei: „Stăpâne mult milostive...” - au un caracter larg universal, iar prin mulțimea sfinților pe care îi invocăm în cursul lor, se subliniază ideea cultului Sfinților și a puterii lor de mijlocire pe lângă Dumnezeu, pentru noi⁴⁴. Textul, numărul și ordinea alineatelor (cererilor) care alcătuiesc prima dintre aceste rugăciuni (ectenă) variază în diferitele versiuni și ediții ale Liturghierului ortodox. Astfel, cuprinsul primului alineat („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”, precum și al rugăciunii Litiei variază în ceea ce privește lista sau numărul sfinților pomeniți nominal în ele. Cea mai sumară listă o găsim în vechile Liturghiere grecești și românești precum și în Liturghierele mai noi, pentru uzul Uniților, în care nu sunt pomeniți decât Sfinții Trei Ierarhi și Sf. Nicolae⁴⁵. Cea mai lungă listă o aflăm în edițiile mai noi ale Liturghierului românesc, în care sunt pomeniți, în plus, față de cel grecesc, și alți sfinți, între care cei ale căror moaște se află la noi în țară: Mina și Ioan cel Nou de la Suceava, Haralambie, Nichita Romanul, Filofteia, Grigore Decapolitul, Nicodim cel Sfințit (de la Tismana), Dimitrie cel Nou (Basarabov) și cuvioasa Paraschiva. În locul acestora, Liturghierele ortodoxe slave au sfinții lor naționali sau cu venerare locală⁴⁶.

⁴³ Vezi, de ex., Gher. Saffirin, *op. cit.*, p. 79.

⁴⁴ Cp. V.N. Iliin, *Vsenoșnoe Vdeanie (Privegherea de toată noaptea)*, Paris (Ymca Press), 1927, p. 74, 75.

⁴⁵ De ex., *Liturghierul rom.*, ed. Râmnic, 1759, f. 12, și Blaj, 1931, p. 19.

⁴⁶ Precizări în studiul nostru citat la nota 1, p. 383, 387.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Părți din textul ecteniei de la Litie le regăsim și în alte rânduieli sau slujbe bisericești. Astfel, primul alineat, în care sunt invocați nominal o serie de sfinți, îl regăsim, cu foarte puține modificări, încorporat în textul rugăciunii principale pentru sfințirea apei din rânduiala agheasmei mici după epicleză); alineatul „încă ne rugăm pentru tot sufletul creștinesc cel necăjit și dosădit...” a fost transpus cu timpul în rânduiala Proskomidiei, ca rugăciune pentru pomenirea generală a credincioșilor vii („Primește, Doamne, jertfa aceasta pentru iertarea păcatelor tuturor fraților celor întru Hristos și pentru tot sufletul creștinesc cel necăjit și dosădit...”)

Rugăciunea Litiei („Stăpâne, mult milostive...”) o regăsim întreagă la sfârșitul rânduiei agheasmei mici, cu simpla deosebire că aci lista sfinților pomeniți și invocați e mai scurtă; iar sfârșitul acestei rugăciuni începând de la „Acopere-ne pe noi cu acoperământul aripilor Tale...” alcătuiește formula pentru acoperirea Darurilor cu Aerul (acoperământul mare), la Proskomidk. Ea se citește de către preot cu fața spre apus, arătând „cu această întoarcere că se roagă pentru cei ce s-au depărtat de la Dumnezeu, Răsăritul cel de sus...” (Simion al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni*, cap. 340, trad. rom. p. 221).

Reîntoarcerea clerului și a poporului, din pronaos în naos, unde se va săvârși partea a doua a Litiei, închipuie redeschiderea ușilor raiului și a milostivirii dumnezeiești față de noi. Este „ca și cum s-ar fi deschis cerul pentru noi și ca și cum ne-am fi unit cu îngerii prin Hristos”, precum zice Simion al Tesalonicului. De aceea, după cum ne informează același, odinioară cele două strane (coruri) se uneau simbolic în acest moment, cântând împreună stihurile Stihovnei⁴⁸. Din nefericire, această frumoasă semnificație simbolică a primei părți a Litiei, ca și conștiința despre originea și natura deosebită a celor două părți componente ale acestui serviciu divin, s-a pierdut cu desăvârșire din vedere în practica actuală a bisericilor de enorie, unde întregul serviciu al Litiei se oficiază în naos.

⁴⁷ Vezi și Simion al Tesalonicului, *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94 (trad. rom., p. 100); comp. și Pr. P Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, București, 1931, p. 52-53.

⁴⁸ *Despre sfintele slujbe*, cap. 341, trad. rom., p. 221.

Pâinile care se binecuvântează la Litie („artosele” sau Jitiile”) amintesc și simbolizează cele cinci pâini cu care Mântuitorul a saturat mușchii în pustie, în chip minunat, prin frângerea și înmulțirea lor. De aceea, după un Irgisti, ieșirea clerului și a credincioșilor în pronaos înseamnă mergerea poporului în pustie, spre a căuta pe Hristos, iar binecuvântarea artoselor de către preot în mijlocul bisericii înseamnă binecuvântarea pâinilor de către Hristos, în mijlocul adunării poporului⁴». Simbolismul acesta este, de altfel, indicat chiar în textul rugăciunii de binecuvântare: „Doamne, Carele ai binecuvântat cele cinci pâini și ai săturat cu ele cinci mii de bărbați în pustie...” etc. De aceea, atunci când preotul ia în mâini artosul pentru a-l binecuvânta și când apoi îl frânge și îl împarte în patru, el imită pe Mântuitorul însuși, Care, cu prilejul acelei minuni, a procedat așa, după cum tu istorisesc sfinții evanghelist! (Matei XIV, 15-21; XVI, 9-10; Marcu VI, 31-44; Luca IX, 12-17 și Ioan VI, 5-13); de altfel, tot așa a făcut El la Cina cea de Taină, ceea ce face pe Simion al Tesalonicului să spună că „rânduiala aceasta ne este dată întru întâi de însuși Mântuitorul”⁵⁰.

Cât privește *grâul, vinul și untdelemnul* care se aduc la Litie și se binecuvântează odată cu pâinile, ele reprezintă prinosul sau ofranda adusă de noi lui Dumnezeu, din roadele de căpetenie ale pământului și din elementele principale ale hranei noastre, după pilda jertfei aduse la începutul omenirii de către Abel și după modul jertfelor nesângeroase aduse la templul Legii Vechi, care constau din grâu, vin și untdelemn (comp. Numeri XVIII, 12 și Neemia X, 39). Când ne rugăm, deci, ca Dumnezeu să binecuvânteze și să înmulțească pe pământ aceste roade, ne rugăm de fapt pentru binecuvântarea și îmbelșugarea principalelor surse de întreținere a existenței noastre fizice⁵¹, ceea ce facem, de altfel, și în alte rugăciuni, în care implorăm pe Dumnezeu pentru înmulțirea aceluiași roade, ca de ex., la prima rugăciune din slujba Cununiei („Umple casele lor de grâu, de vin, de untdelemn și de toate bunătățile, ca toată îndestularea având, să dea și celor lipsiți...”). Grâul

⁴⁹ Vezi, de ex., Ierom. G. Rășcanu, *Liturgica sau serviciul divin al Bisericii Ortodoxe*, București, 1876, p. 86.

⁵⁰ Simion al Tesalonicului, *Despre sfintele slujbe*, cap. 342, trad. rom., p. 222. Comp. și V. Mitrofanovici, *op. cit.*, p. 620.

⁵¹ Cp. și Pr. P. Vintilescu, *Litia*, în rev. „Glasul Bisericii”, an. 1961, nr. 7-8, p. 587-588.

„ *Vremea este a face Domnului...*»

-STC. de altfel, roada pământului din care se face pâine (prescura), care, ca și vinul, este întrebuințată în cult ca materie a jertfei liturgice, amândouă acestea devenind, prin sfințire, Trupul și Sângele Domnului din Sfânta Euharistie; cât privește untdelemnul binecuvântat la Litie, acesta amintește, crăpă unii, untdelemnul din ulciorul văduvei din Sarepta Sidonului, care, datorită puterii dumnezeiești ce lucra prin proorocul Ilie, trebuia să nu se mai termine în timpul secetei (1 Regi XVII, 12-16)⁵².

Sunt și liturghiști care interpretează binecuvântarea pâinilor și a celorlalte rinoase de la Litie ca o rămășiță a *agapelor* sau meselor frățești din Biserica minară"

Troparul Născătoarei de Dumnezeu, specific Litiei („Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te!.. .”) este alcătuit în cea mai mare parte din salutarea adresată de înger și de Sfânta Elisabeta Sfintei Fecioare, la Buna Vestire (Luca I, 28, 42). De aceea se cântă la sfârșitul Vecerniei (Litiei), centru că, după tradiție, Buna Vestire ar *d* avut loc seara. Este considerat ca unul dintre cele mai vechi imnuri de inspirație creștină, dar cu baza biblică, introducerea lui în cult fiind atribuită patriarhului Chirii al Alexandriei (secolul al V-lea)⁵⁴; în tot cazul, alcătuirea lui constituie probabil unul dintre readusele imnografiei creștine prin care Biserica a căutat să dezvolte cultul Maicii Domnului, în urma discuțiilor mariologice provocate în secolul al V-lea, de erezia lui Nestorie și cea a lui Eutihie. Un echivalent latinesc al acestui imn îl constituie în cultul catolic cunoscutul imn *Ave Maria*, introdus în secolul al XIII-lea, de Bonaventura⁵⁵. Despre cântarea acestui tropar caracteristic serviciului Litiei, Simion al Tesalonicului spune: „Se cântă troparul sărbătorii și *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...*, cu glas mai înalt, ca și cum ar fi glasul îngerului care a binevestit dumnezeiasca zămislire a Fecioarei, de vreme ce aceasta este începătura mântuitoarei întrupări, care, ca și învierea, s-a întâmplat tot duminică. Drept aceea, se cântă această mai cu seamă la deniile duminicilor și la sărbătorile Sfinților,

-Vezi, de ex., Pr. V. Aga, *op. cit.*, p. 177.

⁵³Vezi, de ex., V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 193, n. 2.

⁵⁴Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București, 1937, p. 58-59.

⁵⁵Cp. V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 77 și p. 193, n. 41.

afară de praznicele împărătești, pentru că (Sfânta Fecioară) este mai mare decât toți sfinții și s-a Tăcut sfințenie Sfinților de la fecioreasca ei naștere .

Cântarea *.Bogații au săracii*, care se cântă după binecuvântarea pâinilor, este de fapt un rest (și anume versetul 10) din psalmul 33 („Bine voi cuvânta pe Domnul...”), psalm care, odinioară, se cânta sau se citea în întregime, atât la sfârșitul Liturghiei (după împărțirea analei), cât și la sfârșitul Lیتiei, după împărțirea pâinilor binecuvântate; de altfel, încă și acum/în unele mănăstiri, psalmul acesta se citește de la început, iar versetul al 10-lea se cântă, așa cum prevede încă rânduiala Lیتiei din Tipicul mare și de la începutul Liturghierului⁵⁷.

Tot un rest dintr-un psalm, cântat odinioară în întregime, este și cântarea *„Fie numele Domnului binecuvântat...”* (Ps. CXII, 2), care se cântă înainte de „Bogații au săracii...” și pe care Simion al Tesalonicului (*op. cit.*, cap. 342) o numește „mulțumirea lui Iov” (cp. Iov 1,21).

Despre calitățile prinoaselor binecuvântate la Lیتiesi despre întrebuințarea lor, Simion al Tesalonicului spune, pe scurt: „Pâinile și vinul, ca niște sfințite cu binecuvântarea, se dau celor ce se află acolo; ele sunt dătătoare de tămăduire și de alte multe daruri, celor ce le iau cu credință”⁵⁸. Iar învățătura de la sfârșitul rânduiei Lیتiei, din Liturghier, spune, ceva mai pe larg, despre același lucru: „Cade-se a ști că *pâinea*, care s-a binecuvântat, este izbăvitoare de toate relele, pentru cel ce o va lua cu credință... Și aceasta să știi, preotule, și să păzești, ca să se ferească untdelemnul acesta, ce s-a binecuvântat, ca nu cumva și a doua oară să-l binecuvântezi asemenea nici vinul, nici grâul, nici pâinile când vei face (din nou) Priveghere; ci altele, nebinecuvântate, să pui, fie cât de puține. Iar *untdelemnul* acesta care s-a binecuvântat, de este candelă la tetrapod, unde stă sfânta icoană spre sărutare, puindu-l în candelă, să miruești cu el pe popor; și poți să-l mănânci și în bucate. Iar *vinul* să-l bei cu bună cucernicie, ca pe un lucru binecuvântat. *Pâinile* să le tai și să le împărți credincioșilor, care pot să le mănânce cu cinste, fie în biserică, fie acasă, mai înainte de alte bucate. Iar *grâul* sau să-l semeni, sau

⁵⁶ *Despre sfintele rugăciuni*, cap. 341, trad. rom., p. 222.

⁵⁷ *Vezi, Tipicon*, Iași, 1816, cap. 2, p. 5: „Apoi psalmul 33: *Bine voi cuvânta pe Domnul...* și citim până la: *Bogații au săracii...* (acest stih îl cântăm pe glas 7)”.

⁵⁸ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 342, trad. rom., p. 222.

«Vremea este a face Domnului...»

oi altul *S2L-1* amesteci și cu mulțumită *szA* întrebuițezi. Să nu îndrăznești a *faoc* Liturghie cu aceste pâini sau cu acest vin, după cum zic sfintele canoane pentru lucrarea celor sfinte"⁵⁹.

La unele biserici (de obicei la orașe), din untdelemnul binecuvântat la Lhde se fac așa-numitele „*miruri*”, adică bucățele de vată înmuiate în acel untdelemn și puse în cornulețe de hârtie; acestea se împart la credincioși, care le păstrează la icoane, ca bune de leacuri. Aceste *miruri* se fac mai ales k Litia din ajunul hramurilor de biserici, precum și atunci când se săvârșește Paraclisul Sfântului în cinstea căruia se face Litia⁶⁰.

⁵⁹ *Liturghiei București, 1956, p. 47.*

⁶⁰ *Vezi F. Balamace, op cit., p. 139.*

SLUJBA UTRENIEI. ISTORIC ȘI EXPLICARE*

/. Originea Utreniei, rânduiala ei în Biserica creștină veche și evoluția ei până la rânduiala actuală. 2. Funcțiunea liturgică și simbolismul Utreniei. 3. Explicarea Utreniei. Prima parte (Prologul sau Introducerea). 4. A doua parte a Utreniei (până la canoane). 5. A treia parte (de la canoane înainte).

1. În cadrul Bisericii creștine primare, Utrenia a fost la început încadrată în serviciul divin de toată noaptea (priveghere), care s-a scindat mai târziu în cele trei slujbe deosebite ale serviciului divin zilnic: Vecernia, Miezonoaptea și Utrenia, aceasta din urmă fiind, prin urmare, ultima parte a serviciului divin nocturn de odinioară¹.

Cea dintâi mărturie despre o rugăciune publică de dimineață a creștinilor este socotită cunoscuta epistolă a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian, de la începutul secolului al doilea; din ea aflăm că creștinii, după ce se adunau în timpul nopții pentru serviciul lor divin, se împrăștiau și reveneau mai târziu, spre ziuă, spre a cânta din nou imne lui Hristos, ca unui Dumnezeu². Mărturii ulterioare avem la Clement Alexandrinul (*Pedagogul*, II, 10), Origen (*Despre rugăciune*, XIII, 2), Tertulian, care ne dă și cea dintâi descriere sumară a rugăciunii de dimineață (numită de el *Laudes*

*în rev. „Studii Teologice”, XXIV (1972), nr. 1-2, p. 70-89.

¹ Pr. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, în „Glasul Bisericii”, 1963, nr. 7-8, p. 682.

² *Epist.* X, c. 96 (97): „Ei (creștinii) susțin că toată greșeala și vina lor constă în aceea că aveau obiceiul să se adune într-o anumită zi (*stato die*) înainte de ziuă (*ante lucem*), că cântau alternativ un imn lui Hristos ca unui zeu...” etc. Vezi textul latin la J.P. Kirsch, *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae anticae*, Freiburg im Breisgau, 1910, p. 18-19.

«Vremea este a face Domnului...»

bu *Matutinae*), precum și explicarea ei (*De oratione*, 23-25), așa-numita *RtñJuiaU Bisericeasca Egipteana*, care este, de fapt, « J ^ ^ bolit³, Sfantul Vasile cel Mare (*Regulele monahale mart*, XXXVII), Canoa Mc °5 și 26 dintre cele atribuite lui Ipolit al Romei⁴, ș.a.

~ Lisând la o parte prețioasele informații din *Rânduiala Btsenceasca ^pteană* privitoare la rânduiala rugăciunii de dimineață, cea mai veche ^scriere completă a rânduiei Utreniei din Biserica creștină veche o aflam *Is Așezămintele (Constituțiile) Apostolice*⁵, scrise pe la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea. Această rânduiala, care are probabil în vedere uzul de atunci din părțile Antiohiei, constă în următoarele: Se ^rea mai întâi „psalmul dimineții”, adică Psalmul LXII („Dumnezeule, Dumnezeul meu, către Tine mîne...”), amintit și în altă parte a aceleiași scrieri (cartea II, cap. 59); erau evacuați apoi din sfântul locaș catenumenll, energumenii, candidații la botez și penitenții, după ce se rostea „rugăciunea trebuitoare”, adică rugăciunile speciale, făcute de protosul adunării, pentru secare din aceste categorii de participanți la slujbă, așa cum se proceda pe arunci și la sfârșitul liturghiei catehumenilor, ceea ce înseamnă că la restul duibei rămâneau în biserică numai credincioșii, adică cei botezați. Urma o scienie rostită de diacon, foarte asemănătoare cu *ectenia cererilor* din ritul ortodox de azi: „Mîntuiește-ne, Dumnezeule, și ne ridică cu harul Tău. Să cerem de la Domnul milele și îndurările Sale, dimineața aceasta și ziua pașnici și fără de păcat...” etc. Episcopul rostea după aceea o primă rugăciune de mulțumire matinală (opGpivr) *euxapiaxia*: „Dumnezeul duhurilor și a iot trupul, Cel neasemănat...”, și apoi pe a doua, precedată de îndemnul diaconului: „Plecați-vă pentru punerea mâinilor!”; în timpul acesteia din iirrni (corespunzătoare ca sens cu cea a plecării capetelor, rostită în taină

³ Cap. 35, 39 și 41, la B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte*, Miinster Xatf. 1963, p. 83, 87, 89.

⁴ Dacă este adunare în Biserică dimineața (eo tempore quo a somno surgunt), credincioșii sâ se strângă acolo, iar dacă nu, să recite la ei acasă o rugăciune după modelul celei ir. biserică (citată de H. Leclercq, *Matines*, în „Dictionnaire d'Archeologie chretienne et ac Lirurgie”, fasc. CXIV-CXV, Paris, 1932, col. 2678).

⁵ Cartea VIII, cap. 34, 38-39 (vezi trad. rom. de Econ. G.N. Nițu, în col. „Scrierile Pirinților Apostolici dimpreună cu Așezămintele Apostolice”, trad. de Pr. I. Mihălcescu, scon. M. Pîslaru și Econ. G. N. Nițu, voi. II, 1928, p. 260-261).

de către preot spre sfârșitul Utreniei de azi), cei prezenți treceau succesiv pe sub mâna episcopului, care îi binecuvânta, și apoi ieșeau, la îndemnul diaconului: „Ieșiți în pace!», cu care se încheia slujba. Nu este exclus că să se fi cântat doxologia mare (Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...), al cărui text ni-l dă aceeași scriere în alt loc (cartea VII, cap. 47-48) și care e recomandat ca imn al dimineții în alt document contemporan

Cam în aceeași vreme (circa 385), pelerina apuseană la locurile sfinte, *Aetheria* (alias *Silvia*), ne descrie, aproximativ, rânduiala serviciului divin din a doua parte a nopții, așa cum se desfășura el la Ierusalim, serviciu care se compunea din două părți. Prima parte, alcătuită din psalmi, imne, antifoane și rugăciuni, se oficia după miezul nopții, înainte de cântatul cocoșilor (*ante pullorum cantum*)\ la ea luau parte asceții, fecioarele și credincioșii mai zeloși, conduși de câțiva clerici (preoți și diaconi). A doua parte, la care duminica asista și episcopul însuși, începea cu cântarea imnelor dimineții (*Incipiunt matutinos hymnos dicere*). Episcopul însuși citea pericopa evanghelică de duminica, în care se vorbea despre învierea Domnului. Rugăciunile continuau apoi până la ziuă („usque în luce”)⁷.

Așadar, în rânduiala Utreniei din acea vreme (a doua jumătate a secolului al IV-lea) intrau două servicii, distincte la început: oficiul propriu-zis al privegherii (*Vigiliae, Nocturnae*), care se oficia dinspre ziuă, și laudele dimineții (*Laudes, Matutinae*), care, după informațiile Aetheriei și ale lui Cassian (vezi mai departe), se cântau la Ierusalim în continuarea serviciului de noapte, ca o încheiere a lui. În rânduiala Răsăritului Ortodox aceste două servicii s-au contopit de fapt într-o singură slujbă, cea a Utreniei de azi; în rânduiala Apusului Romano-Catolic, ele au rămas însă mai departe două servicii independente unul de altul, cum le aflăm până azi în ritul roman: *Nocturnum* sau *Matutinum* (Nocturne, Matines) - care corespunde primei

⁶ *Despre feciorie*, atribuită Sfântului Atanasie cel Mare, P.G. XLVIII, 265.

⁷ Vezi *Silviae velpotius Aetheriae peregrinatio ad loca sanda*, cap. 24 (în ediția H. Petre, Paris, 1948, p. 188-189). Comp. și Can. 21 din cele atribuite lui Hipolit (citată la H. Leclercq, *Laudes*, în „Dict. d'Archeol. chret. et de Liturgie”, t. VIII, col. 1892: „în fiecare zi, la cântarea cocoșului (*gallicinium* = cu 2-3 ore înainte de zori), preoții, ipodiaconii și lectorii și tot poporul să se adune și să se îndeletnicească cu rugăciunea, cântarea psalmilor, citirea Scripturilor și cu rugăciuni...”.

ule Te lăudăm..."), cântarea Sfintei Fecioare („Mărește, suflete al meu, pe Domnul..."), ectenia (litanie) și otpustul. Se rostea (ca la fiecare serviciu divin) rugăciunea „Tatăl nostru..." de către stareț".

În rânduielile descrise până în această vreme (sec. al VII-lea) am întâlnit deja elemente care fac parte din fondul comun al oficiului Utreniei: toate riturile liturgice creștine: Psalmul LXII și Psalmii laudelor CXLVI-II-CL), moșteniți din cultul iudaic, Psalmul L, unele din cântările biblice care vor forma mai târziu izvorul de inspirație al cântărilor respective din cadrul canoanelor imnografice¹¹, diferite grupe de psalmi (cântați și citați) și rugăciunea *Tatăl nostru*. La acestea se vor adăuga, în Răsărit, începând din secolele al V-lea și al VI-lea, noile cântări ale poeziei, imnografice, sub diferitele ei forme și numiri (tropare sau stihiri, condace și canoane), care vor îmbogăți treptat cuprinsul Utreniei, încât aceasta va deveni cea mai dezvoltată slujbă a serviciului divin zilnic, nu numai în ritul bizantin, ci în toate riturile liturgice răsăritene.

În ritul bizantin (ortodox) se formează cu timpul două tipuri diferite de Utrenie: unul al Utreniei cântate (Utrenia cu cântări), specific bisericilor din lume (κτῆρα τῆς κοίτης, *κτῆρα τῆς κοίτης*), originar probabil din Antiohia, și altul al Utreniei simple (necântate) propriu mănăstirilor (ὁμοῦς τῆς κοίτης, *ὁμοῦς τῆς κοίτης*), originar din mănăstirile de tip savait din jurul Ierusalimului¹². Amândouă s-au dezvoltat la Constantinopol, de unde s-au răspândit în tot Răsăritul ortodox din cuprinsul Imperiului Bizantin, până la căderea capitalei lui sub turci.

Utrenia cu cântări începea în nartică (pronaos) cu „Binecuvântată este împărăția Tatălui..." (ca la liturghie) și apoi continua în naos, caracterizându-se prin mulțimea psalmilor cântați în întregime (printre care și cei ai laudelor, adică Psalmii CXLVIII-CL) și împărțiți în mai multe stări sau antifoane, între care diaconii rosteau ectenii.

Cealaltă variantă a Utreniei era cea a Utreniei de azi; aceasta începea cu „Binecuvântat este Dumnezeu nostru..." și se caracteriza prin aceea că

¹⁰ *Regula*, cap. 12-13 (P.L., t. LXVI, col. 443-448. Comp. și trad. rom. din *Vechile rânduieli ale vieții monahale*, Dobrușa, 1929, p. 693-694).

¹¹ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București 1937, p. 92.

¹² 1. M. Funtuli, *Rânduiala Utreniei* (în grecește), Tesalonic, 1966, p. 14 ș.u.

«*Vremea este a face Domnului...*»

psalmii erau citați iar nu cântați și că cuprindea imne noi ale poeziei imnografice (stihiri și canoane). Ambele tipuri coexistau în aceleași centre și între ele s-au efectuat și împrumuturi sau influențe reciproce. Fiind mai greu de executat, tipul Utreniei cu cântări a fost abandonat treptat, în favoarea celui de-al doilea tip; pe la începutul sec. al XV-lea, în preajma dispariției Imperiului Bizantin, el se mai păstra în uz numai la catedrala patriarhală din Constantinopol (Sfânta Sofia) și la biserica Sfânta Sofia din Tesalonic, unde mitropolitul Simeon al Tesalonicului (f 1429) ne dă o descriere sumară a lui¹³.

În manuscrisele de Tipic din secolele al XIV-lea și al XV-lea Rânduiala Utreniei e aproape identică cu cea de azi.

2. Utrenia este serviciul divin în care obștea credincioșilor (Biserica) îndreaptă „îndată după scularea din somn, primele ei gânduri către Dumnezeu, aducându-I mulțumire pentru odihna cu pace din noaptea trecută și cerându-I ajutorul pentru trăirea creștinească a zilei care începe, odată cu iumina care alungă întunericul necunoștinței și al păcatului”¹⁴. Ea este ca o „jertfa de mulțumire Celui ce aduce lumina și Celui ce a risipit întunericul înșelăciunii și ne-a dat lumina dreptei credințe. Pentru aceea se împreună cu slujba dimineții și Ceasul I, pentru că este o pârgă (începătură) a zilei și el se aduce, împreună cu Utrenia, ca un dar și ca o jertfa de laudă lui Dumnezeu și pentru că toate fapăturile s-au arătat luminate cu lumina. De aceea le și chemăm pe ele, împreună cu îngerii, spre lauda lui Dumnezeu”¹⁵.

În Regulele sale monahale, Sfântul Vasile cel Mare explică astfel semnificația religioasă a rugăciunii de dimineața: „Nu se cade a nesocoti ceasurile de rugăciune, pe care le-am găsit de trebuință, căci fiecare dintre ele în chip deosebit ne amintește de darurile care ni se dau de la Dumnezeu. Așa, de

¹³ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 301 și 349-351 (P.G., CLV, 553 D-556 A și trad. rom. cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre creștine ortodoxe*, :ip. de T. Teodorescu, Buc, 1865, p. 229-234). O descriere mai amănunțită și mai clară, la Ambrozie Stavrinos, *Contribuție la sfintele rânduieli ale Vecerniei și Utreniei* (în grec), Constantinopol, 1923-1924, p. 107-137.

¹⁴ *Comp. Cons. Apost.*, cart. VIII, cap. 34 (trad. rom. cit., p. 258): „Dimineața (față de rugăciuni), mulțumind pentru că Domnul v-a luminat, alungând noaptea și aducând ziua”.

¹⁵ Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 299 (P.G., t. CD/, col. 552 A și trad. rom. cit., p. 196-197).

pildă, să nu se ocolească dimineața, pentru ca cele dintâi mișcări ale sufletului și ale minții să fie închinare lui Dumnezeu, ca să nu ne întoarcem grija spre niciun fel de lucru, până când nu ne vom înălța cu gândul la **Dumnezeu, după cum e scris: *Adusu-mi-am aminte de Dumnezeu și m-am veselit*** (Psalmul LXXVI, 4); ca să nu ne punem nici trupul în mișcare spre a lucra ceva, până când nu vom împlini cele zise: ***Către Tine mă voi ruga, Doamne. Dimineața vei auzi glasul meu \ dimineața voi sta înaintea Ta și mă vei vedea*** (Psalmul V, 3-4)¹⁶.

Din punct de vedere istorico-simbolic, rugăciunea de dimineață ne duce cu gândul la patimile îndurate de Mântuitorul de la miezul nopții până la ziuă, adică de ducerea Lui de la Anna la Caiafa, de scuipările, lovirile și batjocurile îndurate de El¹⁷. Utrenia ne aduce aminte totodată de cele două mari evenimente din viața Mântuitorului, întâmplate în ultima parte a nopții (spre ziuă), adică nașterea și învierea Lui. „Trebuie să ne rugăm și dimineața, pentru că prin rugăciunea de dimineață se pomenește învierea Domnului” — zicea Sfântul Ciprian¹⁸; iar mitropolitul Simeon al Tesalonicului adăuga că „este cu cale a se face noaptea închipuirea nașterii și arătării Mântuitorului cea după trup, de vreme ce noaptea S-a născut”¹⁹.

Așa se și explică în mare parte faptul că Utrenia se săvârșea odinioară în a doua parte a nopții (spre ziuă); totodată, slujba terminându-se spre zori, se sărbătorea și biruința luminii asupra întunericului nopții, simbolizându-se astfel venirea creștinismului, deoarece Mântuitorul a fost numit „Soarele dreptății” (Mal. III, 20), „Răsăritul cel de sus” (troparul Nașterii Domnului), „Lumina cea fără de ani, Care din mormânt trupește tuturor a răsărit” (Canonul învierii, peasna 7, stih. 4)²⁰. Această comemorare zilnică a învierii Domnului din întunericul mormântului, unită cu exprimarea sentimentului de bucurie pentru biruința luminii naturale a zilei și a soarelui

¹⁶ *Regulele monahale pe larg*, XXXVII, 3 (P.G., XXXI, 1013).

¹⁷ Vezi Povățuirile din Liturghier (ed. București, 1946, p. 415): „Săvârșind (preotul) Utrenia, cu umilință să gândească cum Domnul a fost dus cu defăimări de la Anna la Caiafa...” etc.

¹⁸ *De oratione dominica*, XXV, P.L., IV, 559.

¹⁹ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 309 (P.G., CLV, 568 A și trad. rom. cit., p. 205).

²⁰ Pr. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 685-686.

«*Vremea este a face Domnului...*»

împotriva întunericului nopții, făcea pe creștinii veacurilor primare să se ducă cu gândul mai departe, la momentul eshatologic al învierii morților și al trecerii noastre în lumina cea neînserată, de care se bucură Sfinții. Rugăciunea de la „cântatul cocoșilor” (din zori) - spunea Ipolit al Romei - ne aduce aminte de momentul din cursul Patimilor „când fiii lui Israel au renegat pe Hristos, pe Care noi L-am cunoscut prin credință; noi așteptăm nua învierii morților, în speranța luminii celei veșnice”²¹.

3. Precum am văzut, ca slujbă a dimineții sau a începutului zilei, Utrenia închipuie, în general, începutul sau zorile creștinismului, ivirea luminii sau a revelației dumnezeiești, care a urmat după noaptea întunericului, a păcatului și a necunoștinței²². De aceea, mai mult decât Vecernia, slujba Utreniei constituie o împletire de elemente din Vechiul și din Noul Testament, reprezentând, în general, epoca de tranziție de la Legea Veche la cea Nouă, epocă pe care o întrezărim încă de la sfârșitul Vecerniei. Astfel, psalmii profetici, care proorocesc și exprimă presimțirea venirii Mântuitorului, alternează cu cântări ca „Dumnezeu este Domnul...”, care vestesc venirea Mântuitorului în lume, sau cu troparele și stilurile diferitelor grupe de cântări (sedelne, antifoane, Laude etc.) care slăvesc atât lucrarea răscumpărătoare a Mântuitorului în lume, cât și viața, faptele și virtuțile Sfinților care au contribuit la răspândirea și întărirea credinței creștine în lume. Dar mai ales vohodul Utreniei duminicilor, adică scoaterea Sfintei Evanghelii în mijlocul bisericii, este actul care, precum vom vedea mai pe larg ceva mai târziu, închipuie și vestește învierea Domnului. Totuși, punctul de greutate în alcătuirea și cuprinsul rânduielii Utreniei rămâne, mai ales în prima ei parte, tot elementul din Vechiul Testament adică cel care simbolizează și reprezintă epoca anterioară venirii Domnului’

Sa luăm acum, rând pe rând, părțile alcătuitoare ale slujbei Utreniei pentru a vedea la fiecare originea și vechimea, rostul și simbolismul special pe care îi are în cadrul general al slujbei.

- *Tra^ia Apostolică*, cap. 41, în ed. Hipolyte de Rome, *La tradition apostolique d'apres s anaennesvemons*, introd., trad. et notes par B. Bocte, 2-ème ed., 1 ^ 9 6 8 * c f t -Sources Chretiennes), p. 133. v-oiccpa

o P V 0 0 ? , Y l ^ trofa " ovici , T _ Tam TM chi * N. Cotlarciuc, *Liturgică*, «1.1929, p. 483-?, P. V.nclescu, *M,sterul liturgic*, Buc, 1929, p. 14-17; Același, *Oficiul Utreniei?*, m.

a) De regulă, Utrenia este precedată, precum am văzut, de Miezonoptică sau polunoșniță. În mănăstiri și catedrale, aceasta se citește în pridvor sau în tinda bisericii (așa cum se făcea mai de mult și în bisericile de enorii); la sfârșitul ei, se face intrarea solemnă a clerului și a credincioșilor în biserică (naos), pentru a se începe Utrenia. Această intrare închipuie trecerea noastră de pe pământ la cer, ca și cum am fi răpiți în nori, norul fiind închipuit prin *fitmulde tămâie alcădirii de la începutul Utreniei*. La *Priveghere*, fumul de tămâie care umple biserica prin căderea de la începutul slujbei simbolizează, după unii liturgiști, slava lui Dumnezeu, care a umplut ca un nor, cortul mărturiei și templul lui Solomon²⁴, iar după alții suflarea Sfântului Duh²⁵ sau Duhul lui Dumnezeu, Care, la creația lumii, Se purta pe deasupra apelor²⁶; iar închiderea ușilor împărătești după încheierea cădirii simbolizează căderea în păcat a primilor oameni și alungarea lor din rai²⁷.

Partea de la începută Utreniei (până la „Slavă Sfintei... Treimi”), numită de unii liturgiști *prolog* szuproimion*, adică *introducere*, cuprinde rugăciuni pentru autoritatea sau conducerea supremă a statului, concretizată odinioară (în epoca sclavagistă și cea feudală) în persoana împăratului.

Rugăciunea pentru conducătorii statului își are temeiul scripturistic în îndemnul Sfântului Apostol Pavel, din prima sa epistolă către Timotei (cap. II, 1-2): „Va îndemn, deci, înainte de toate, să faceți cereri, rugăciuni, mijlociri, mulțumiri, pentru toți oamenii, *pentru conducători și pentru toți care sunt în înalte dregătorii*, ca să petrecem viață pașnică și liniștită, întru toată cuvioșia și buna cuviință...”. Primul gând al creștinului și al Bisericii de odinioară, după scularea din somn, era închinat celor doi stăpâni, de care depindea viața și destinul fiecărui om: *Cel din Cer* (Dumnezeu) și *cel de pe pământ* (împăratul). Una dintre obligațiile religioase elementare ale

²³Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 309, P.G., CLV, 561 C-Dșitrad. rom. cit., p. 201.

²⁴*Ibidem* cap. 346-347, P.G., CLV, 624 și trad. rom. cit., p. 224.

²⁵Paris 1927, p. 24, 27
 (în rus.: *W. A. O. D. I. U. P. u. r. T. M. « ^ W * * Bisericii Ortodoxe pentru mântuirea lumii*
Km rus. j., ed. IV, San Petersburg, 1894, p. 159.

N. IIUrf^{hie} Sr^{oP} ^ n i a m i n i , N o m i a S h i j a l (T a b l ă N o u ă -) > e d - X V I I » 1908, p. 89 și V.

²⁸Vezi, de ex., G. Teleaga, *Tipiconulcu note ritualistice* (curs litografiat), 1901, p. 460.

«Vremea este a face Domnului...»

oricărui creștin, înscrisă în porunca a cincea a Bisericii, este rugăciunea centru ocârmuitorii țării din care facem parte ca cetățeni.

De aceea, toate elementele care alcătuiesc această parte a Utreniei ne imintesc, într-un fel sau altul, despre împărații de odinioară. Astfel, cei doi psalmi care se citesc la început, adică *Psalmul XIX* („Sa te audă Domnul în ziua necazului...”) și *Psalmul XX* („Doamne, întru puterea Ta se va veseli împăratul...”), se numesc uneori și „psalmi împărătești”, pentru că în ei se vorbește, între altele, despre prerogativele, puterea și strălucirea cu care era investit odinioară cel ce reprezenta suveranitatea absolută în stat, despre supunerea pe care i-o datorau cetățenii și despre datoria lor de a se ruga pentru sănătatea și liniștea lui (vezi, de ex., versetul ultim al primului psalm: „Doamne, mântuiește pe împăratul și ne auzi pe noi, în orice zi Te vom chema!”).

Același caracter îl au și cele trei tropare ale Crucii din partea introductivă a Utreniei, numite uneori „tropare împărătești”, adică „Mântuiește, Doamne, poporul tău...” (troparul Crucii, cp. Psalmul XXVII, 12), „Cel ce Te-ai înălțat pe cruce de bună voie...” și „Folositoare, înfricoșată și neînfruntată...”, în acesta din urmă ne rugăm, de ex.: „Mântuiește pe aceia cărora le-ai poruncit să împărătească și le dă lor biruință din cer..”.

Ectenia întreită scurtă, de la sfârșitul prologului Utreniei, cuprinde, de asemenea, un alineat special de rugăciune pentru conducătorii statului²⁹.

Acest exordiu al Utreniei constituia la origine un serviciu religios deosebit de slujba propriu-zisă a Utreniei și analog cu tedeum-ul sau polihroniul de azi. La început, acest serviciu se săvârșea, între Miezonoaptea și Utrenie, numai în mănăstirile care erau ctitorii sau fundații împărătești. Cu timpul a intrat și în practica celorlalte mănăstiri, apoi s-a extins și în rândurile bisericilor de enorii, contopindu-se cu Utrenia și rămânând astfel ca un prolog sau o introducere inseparabilă a acestei slujbe. Importanța acordată odinioară acestui serviciu oficiat în cinstea împăraților și a ctitorilor de

m a n a s t i n s e v e d e î n c ă ? * a z i <*in faptul că numai preotul (iar nu diaconul)

²⁹ Ectenia întreită și nici troparele Crucii nu sunt amintite în descrierea rânduielii

slujbe), cap. 309, P.G., CLV, 561 ș.u. și trad. rom. cit., p. 202). După „Tatăl nostru...” se zicea „Intru numele Domnului...” și preotul dădea binecuvântarea: „Slavă Sfintei...”.

poate face căderea de la început și rosti ectenia din această parte a Utreniei. În răstimpul de la Paști la înălțarea Domnului, prologul Utreniei se suprimă, deoarece Utrenia din acest răstimp a rămas încă de la început scutită de el, predominând rugăciunea și lauda adresată lui Dumnezeu³⁰; el se suprimă, de asemenea, și în restul anului, atunci când Utrenia se face din ajunul sărbătorilor mari, sub formă de priveghere.

b) *în partea următoare a Utreniei*, adică începând de la „Slavă Sfintei... Treimi” până la Canoane (Catavasii), predomină lecturile sau citirile biblice; începutul acestei părți reprezintă prin excelență epoca Legii Vechi.

Formula „Slava Sfintei... Treimi”, cu care începe această parte, constituie binecuvântarea pentru începutul propriu-zis al Utreniei (în forma ei originală)³¹. Ea are un caracter trinitar destul de vădit: în loc să proslăvim pe Dumnezeu în unitatea esenței (ființei) Sale, ca la începutul Vecerniei, proslăvim pe Dumnezeu Cel în Treime lăudat³². Cu Utrenia ne aflăm, deci, într-o perioadă mai avansată a istoriei mântuirii și a revelației despre ființa și însușirile lui Dumnezeu. Lucrul acesta îl exprimă și formula cu care se începe răspunsul credincioșilor la binecuvântarea dată de preot: „Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu..’/”, care precede citirea celor șase psalmi și care nu este altceva decât cântarea îngerilor din noaptea nașterii Domnului (Luca II, 14). Astfel, de la început, Utrenia ne duce cu gândul înapoi la nașterea Domnului, care s-a întâmplat noaptea, și la zorile mântuirii noastre, precum am amintit mai înainte.

³⁰ De altfel, e știut că, în regulă generală, slujbele din perioada Triodului și a Penticostarului și-au păstrat mai cu fidelitate forma originală, decât cele din restul anului bisericesc (Cf. Dr. A. Baumstark, *Dos Gesetz der Erhaltung des Alten în liturgisch hochwertiger Zeit*, în „Jahrbuch für Liturgiewissenschaft”, an. VII (1927), p. 1-23).

³¹ Într-o formă scurtă, acest ecfonis apare mai întâi într-un manuscris din sec. al XI-lea al Tipicului Sfântului Teodor Studitul, iar în forma completă de azi îl găsim în manuscrisele liturgice din sec. al XIII-lea. întrebuintarea lui în cult poate fi însă mai veche, căci îndeosebi atributul „nedespărțitei” (Treimi) pare a fi un ecou al luptelor dintre ortodocși (partizanii formulei corecte *omoousios*) și diferitele partide ariene din secolele al IV-lea și al V-lea (V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 183 n. 5),

³² Comp. Simeon al Tesalonicului, *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 309 (P.G., CLV, c. 565 și trad. rom. cit., p. 202). La Simeon formula de binecuvântare apare adăugită, cu atributul „...și întru tot puternicei (Treimi)” (KCU TtavToSuvdurjcp Tpi&at...).

«Vremea este a face Domnului...»

Lecturile din această parte a Utreniei sunt alcătuite din grupul de psalmi care îl numim *Exapsalmul* (adică cei șase psalmi ai dimineții sau ai Utreniei: III, XXXVII, LXII, LXXXVII, Cil și CXLII). Acești psalmi alcătuiesc un grup sau buchet reprezentativ al întregii Psaltiri, ei fiind aleși de la Începutul, mijlocul și sfârșitul Psaltirii. Ei exprimă sentimente și stări sufletești foarte variate: când tânguirea omului Legii Vechi pentru păcatele, deznădejdea sa: neputința sa (mai ales Psalmul LXXXVII)³³, când speranța și încrederea sa în Li mântuirea făgăduită, care trebuia să vină (vezi mai ales Psalmul Cil).

După însemnarea din Tipic, acești psalmi se citesc cu glas lin și ușor, rar, Li auzul tuturor: „Și să cade cu luare-aminte și cu dinadinsul a asculta, că sunt plini de pocăință și de umilință acești psalmi, cu cucernicie și cu frica lui Dumnezeu, ca spre însuși cuvântul lui Dumnezeu vorbind și rugându-ne întru păcatele noastre”³⁴. Precum accentuează și o însemnare din Triod³⁵, citirea lor trebuie ascultată într-o atitudine de concentrare, de desăvârșită smerenie și cucernicie, rugându-ne pentru păcatele noastre și aducându-ne în minte de moarte, de munca ce va să Re și de viața veșnică. Citirea lor simbolizează vremea de întuneric de după căderea în păcat a primilor oameni; în acea, în mănăstiri, când Utrenia se face seara, în cadrul Privegherii, se sting în acest timp toate luminile din biserică, afară de cea de la analog, care se făcea odinioară în toate bisericile³⁶.

Cei șase psalmi au fost rânduiți să se citească la slujba dimineții pentru că Li textul lor se vorbește și despre scularea omului din somnul nopții și despre rugăciunea lui de dimineață: „Eu m-am culcat și am adormit; sculatu-m-am, și Domnul mă va sprijini...” (Psalmul III, 5); „Iar eu către Tine, Doamne, am strigat și dimineața rugăciunea mea Te va întâmpina...” (Psalmul

³³ Vezi, de ex., vers. 6: „Pusu-m-au în groapa cea mai de jos, întru cele întunecate și în

³⁴ *Octoih*, Râmnic 1811, f. 417_v și 418_r „... și am adormit; sculatu-m-am, și Domnul mă va sprijini...” (Psalmul III, 5); „Iar eu către Tine, Doamne, am strigat și dimineața rugăciunea mea Te va întâmpina...” (Psalmul

³⁶ *U începutul sfântului și marelui post* (ed. București 1946, p. 123, col. 1 jos și 2 sus) B. Cireseanu, *Tezaurul liturgic...*, t. III, București, 1912, p. 144. Comp. V.N. Hun; CIT., p. 00.

pe Tine Te caut dis-de-dimineată...") este *psalmul dimineții* prin excelență (âtoOivoc, sau opGpivoc, \\\a\u6c,, matutinus psalmus); împreună cu psalmul III el este moștenit în întrebuințarea cultului creștin, din serviciul sinagogii iudaice. îl găsim menționat ca făcând parte din rugăciunea de dimineată în *Constituțiile Apostolice* (II, 59 și VIII, 38), ca și în alte documente vechi³⁷; cu el se încheia în vechime citirea psalmilor din serviciul dimineții. El s-a păstrat, de asemenea, în slujba dimineții în toate riturile liturgice creștine, cu excepția celui romano-catolic, de unde a fost suprimat prin reforma Psaltirii romane din timpul Papei Pius XI³⁸.

Gruparea celor șase psalmi așa cum se citesc ei astăzi în Utrenia ritului bizantin e menționată în Apus prima dată la Benedict de Nursia, iar în Răsărit în secolul al VII-lea, în rânduiala Utreniei din tipicul sinaitic, așa cum o descrie Ioan Moshos în *Livada* sa duhovnicească, cu prilejul vizitei pe care o face la 606, împreună cu Sofronie (viitorul patriarh al Ierusalimului), la starețul Nil din Sinai³⁹. În rânduiala Utreniei cu cântări de odinioară (vezi în urmă) ei erau toți cântați, iar după fiecare din ei, sau măcar după primii trei, se rostea ectenia mică de către diacon⁴⁰.

Cele 12 rugăciuni citite în taină de către preot în timpul celor șase psalmi (*Rugăciunile dimineții* sau ale *Utreniei*) au un conținut variat. Textul, numărul și așezarea (locul) acestor rugăciuni în rânduiala Utreniei nu au fost de la început cele de azi. Astfel, în unele manuscrise vechi ele erau ori mai multe (13-14), ori mai puține (1, 3, 6, 9 sau 11) și nu se găseau grupate ca astăzi, sau strânse la un loc, în liturghier, ci risipite în cursul întregii slujbe⁴¹,

P G S i ? ^ t ^ 12, 16,20,
<r\ ,1 n , 7 (fecloarele // recitau ca rugăciune de dimineată); Sfântul Vasile cel Mare, *Epist. CCVII* (Către clericii din Neocezareia), nr. 3, P.G., XXXII, c. 764-

1 st au p dinafară); Sfântul Ioan Cassian, *op. cit.* cart. III, cap. 6, P.L., XLIX, c. 135-136

L S S ^ £ ^ *ci rap 12. u w 4 4 3 4 4 6 « — —

nr. 3 0 9 3 4 ^ ^ ^ ^ *""* " , fe * m w fe Unitis li ^giaues, în „Irenikon", t. XI,

³⁷ V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 194, n. 45 și P. Vetelevschi, *op. cit.*, p. 62.

Vezi Ambrosios Stavrinos, *op. cit.*, p. 148.

⁴¹ Vezi, de ex., manuscrisele descrise la Ambr. Stavrinos, *op. cit.*, p. 85 ș.u.

«*Vremea este a face Domnului...*»

deoarece ele erau citite concomitent cu ecteniile rostite de către diacon, așa cum ecfonisele lor alcătuiau o încheiere logică a acestor ectenii. Cu timpul, numărul lor a fost fixat definitiv la 12, după numărul orelor nopții trecute și al orelor zilei care începe. În Liturghierele tipărite au fost strânse și grupate toate la un loc, adică înșirate una după alta la începutul Utreniei, pentru ca după citirea lor, preotul să rămână liber pentru lucrarea proscomidiei, care în bisericile de enorie a început să se săvârșească de la o vreme în timpul Utreniei; de altfel, Liturghierele actuale nu au făcut altceva decât să continue tradiția din vechile manuscrise liturgice (*Evhologhii* și *Liturghiere*), care nu cuprindeau decât rugăciunile citite de către preoți, scrise una după alta. Fără ecteniile diaconale și fără însemnările de tipic sau rânduială, care s-au adăugat mai târziu.

Numai ecfonisele acestor rugăciuni au rămas și în locurile lor de ordinare din cadrul slujbei, *Re* pentru a încheia ecteniile în timpul cărora erau rostite rugăciunile respective, *Re* pentru a marca începutul diferitelor lecturi sau cântări din rolul cântăreților de strană. Legătura acestor ecfonise cu rugăciunile pe care le încheiau odinioară se vede încă lămurit. Astfel, ecfonisul de după cântarea a șasea a catavasiilor („Că Tu ești împăratul păcii și Mântuitorul sufletelor noastre...”) nu e altceva decât ecfonisul rugăciunii a șasea. Din cuprinsul rugăciunii a noua („Strălucește în inimile noastre...”), se vede că această rugăciune trebuie să se fi citit odinioară înainte de pericopa evanghelică a Utreniei; a zecea rugăciune are caracter penitențial, ea fiind legată invariabil de Psalmul L (psalmul pocăinței), iar a XI-a și a XII-a au conținut caracterologic, fiind amândouă în legătură cu psalmii laudelor și cu doxologia. Prin urmare, funcția și funcția originală a rugăciunilor de azi din rânduiala Utreniei este și altfel, confirmată și de subtitlurile pe care ele le purtau în unele manuscrise liturgice vechi, în care primele șase sunt numite, de ex., „rugăciuni ale anticilor” (amintind de antifoanele sau stările în care erau împărțiți psalmii din vechea rânduială a Utreniei cu cântări), a noua este numită „rugăciunea evanghelică a Utreniei”, a zecea „rugăciunea psalmului L”, a unsprezecea „rugăciunea laudelor”, iar a douăsprezecea „rugăciunea apolisului”⁴²,

⁴²Vezi și Prof. I.M. Funtuli, *op. cit.*, p. 19-22.

Cât privește cuprinsul acestor rugăciuni, ele exprimă, în general, mulțumirea de la sfârșitul nopții și cererea de la începutul zilei, adresate lui Dumnezeu din partea credincioșilor, prin preot, în calitatea lui de interpret al dorințelor și simțămintelor religioase ale comunității, deoarece „prin preoție se săvârșesc toate”⁴³. Cea mai frumoasă și mai expresivă dintre aceste rugăciuni pentru scopul Utreniei ca rugăciune de dimineață este ultima, care constituie un fel de sinteză a cuprinsului celor unsprezece rugăciuni anterioare: „Lăudăm, cântăm, binecuvântăm și mulțumim Ție, Dumnezeul părinților noștri, că ai depărtat umbra nopții și iarăși ne-ai arătat lumina zilei...” etc. .

Din cuprinsul unora dintre aceste rugăciuni (mai ales a șasea și a opta) se vede că ele se citeau odinioară în timp ce afară era încă noapte și întuneric, deoarece, precum am văzut, începutul Utreniei se făcea în vechime, mai ales în mănăstiri, cu două-trei ceasuri înainte de ziuă: „Doamne, Dumnezeule, Care... ne-ai chemat ca și noaptea să ne ridicăm mâinile..., primește rugăciunile noastre și închinările de noapte... dă-ne să ajungem la începutul zilei...” etc. (rugăciunea a opta). Ultimele șase dintre aceste rugăciuni se citesc afară din altar, în fața Ușilor împărătești închise, ca și rugăciunile luminilor de la începutul Vecerniei, preotul înfățișând, după unii, pe omul izgonit din rai; de aceea preotul iese din altar pentru citirea lor tocmai înainte de citirea Psalmului LXXXVII („Doamne, Dumnezeul mântuirii mele, ziua am strigat și noaptea înaintea Ta...”), care este cel mai expresiv dintre cei șase psalmi pentru sentimentul de adâncă durere și deznădejdea de moarte care cuprinsese sufletul omului din epoca veche, căzut în prăpastia păcatului, a neștiinței și a morții (vezi, de «., vers. 7: „Pusu-m-au în groapa cea mai de jos, întru cele întunecate și în umbra morții...”, verset folosit și ca prochimen la Vecernia din vinerea patimilor)⁴⁵. Pentru acest motiv atât citirea psalmilor Utreniei, cât și a rugăciunilor citite în taină de către preot în timpul lor, se suprimă la Utrenia din noaptea Paștilor și din toată Săptămâna Luminată, înlocuindu-se cu cântări care au menirea de a vesti și

⁴³ Pr. Prof. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 692.

⁴⁴ Vezi *Liturghierul*, Buc., 1956, p. 66-67.

⁴⁵ V.N. Iliin, *op. cit.* p. 87-88 și P. Vetelevschi, *op. cit.*, p. 64. Dar după alți tâlcuitori (ca Pr. R. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 691), preotul ar înfățișa acum pe Mântuitorul venit între oameni, să-i ajute și să-i mântuiască.

«Vremea este a face Domnului...»

i sărbători marea minune a învierii Domnului și de a exprima sentimentele ză bucurie ale credincioșilor⁴⁶.

Ectenia mare (r\ uEydXrj ovvanxr\), care urmează după citirea celor șase psalmi, e aceeași de la începutul Vecerniei și al Liturghiei; ea reprezintă rugă-njnea comună a credincioșilor, rostită prin glasul preotului ori al diaconului. Prin ectenie se afirmă precis spiritul comunitar, care formează caracterul s^cific al cultului divin public creștin⁴⁷; ea constituie tranziția de la lecturile biblice (psalmi) la cântările următoare, care, precum vom vedea, anunță xnie epocii Noului Testament sau prevestirea mântuirii care se apropie.

Cântarea „Dumnezeu este Domnul..!” este, de fapt, un prochimen, adică — fragment de psalm format din versetele 26 și 27 ale Psalmului CXVII, ssezat înaintea troparelor; psalmul acesta se cânta odinioară în întregime, i: - e altele pentru că el conține versetul profetic despre piatra unghiulară, *TM* înainte neluată în seamă de către ziditori (vers. 22), verset aplicat de ~-re Mântuitorul la Sine însuși (vezi Matei XXI, 42). „Dumnezeu este Dom-ruT se cântă de patru ori, ca o trâmbițare a venirii Domnului în cele patru ir^ri ale lumii. Spre a se arăta că este vorba de o „arătare” sau manifestare i Domnului; odinioară, în momentul când se începea această cântare, se scrindeau toate luminile care, precum am spus, fuseseră *stinse* la începutul nurii celor șase psalmi, ceea ce se face și azi prin unele biserici. „Se aprind ar-im toate făcliile - explică arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului - pentru zr.-ântul ce zice: *Slava lui Dumnezeu a strălucit peste ei*, adică peste păstori luca II, 2) și se cântă *Dumnezeu este Domnul...*, pentru că este cu cale a x face noaptea închipuirea nașterii și a arătării Mântuitorului Celui după rup, de vreme ce noaptea S-a născut. Pentru că Isaia zice: *Nouă celor ce x^am întru întuneric și în umbra necunoștinței, lumină mare s-a arătat.* ”⁴⁸

Arat „Dumnezeu este Domnul...”, cât și stihurile următoare (care pe alo-^rea nu se mai citesc deloc) sunt resturi din psalmul CXVII („Mărturisiți-vă Domnului ca este bun, că în veac este mila Lui...”), care odinioară se cânta în nregime in acest moment al Utreniei și care apoi a fost înlocuit treptat de im-

⁴⁶ Ci Pr. Prof. R Vintilescu, *op. cit*, supra, p. 691-692

*~ *Ibidem*, p. 692.

nele cele noi (tropare), rămânând sub forma celor câteva stihuri izolate (vers. 26, 27, 1, 11, 17, 22 și 23), care exprimă mai pregnant simbolismul momentului respectiv din rânduială slujbei, adică vestește apropiata venire a Domnului.

Troparele (în Postul Mare, *cântările treimice*) inaugurează șirul cântărilor de origine și inspirație mai nouă, pur creștină, în rânduială Utreniei, fiind primele producții ale poeziei imnografice încadrate în această slujbă. De aici înainte, cântările și citirile din Vechiul Testament se împletesc, în serviciul Utreniei, cu cele ale Noului Testament; dintre toate slujbele serviciului divin zilnic, Utrenia este aceea a cărei rânduială a fost cel mai mult îmbogățită cu producțiile poeziei imnografice creștine (bizantine), care este reprezentată aici sub toate formele și denumirile ei (tropare, stihiri, condace, icoase, antifoane, canoane etc.)⁴⁹ și prin care Utrenia se adaptează la serviciul anului liturgic (ciclul sanctoral sau mineal).

Cu *citirea catismelor de rând din Psaltire* începe o subdiviziune nouă și distinctă a primei părți a serviciului Utreniei, care ține până la canoane.

Catismele de rând din Psaltire, adică grupele mari de psalmi a căror citire urmează acum, se numesc așa, de la cuvântul grecesc *καθίστα* adică *ședere* (de la *καθίστα*), a șede), pentru că în timpul citirii lor se poate șede jos în stranii⁵⁰. În unele din cărțile noastre de slujbă (Liturghier, Tipicul bisericesc, Octoih, Triod, ș.a.) ele mai sunt numite și „stihologii” (ale Psaltirii), adică citirea psalmilor alcătuiți din „stihuri” sau versete. Fiecare catismă e împărțită în trei stări (părți), în cinstea Sfintei Treimi. În timpul citirii lor, dvera stă închisă, simbolizând vremea de pocăință dinainte de venirea Mântuitorului.

Se poate șede jos, de asemenea, în timpul cântării acelor stihiri care alternează cu citirea catismelor și care, pentru acest motiv, sunt numite *sedelne*, *șezânde*, sau (cu termenul grecesc) *catismale* καθίστα, adică cântări ale catismelor.

Atât catismele cât și sedelnele, exprimă în general sentimentele de umilință (sedelnele zilelor săptămânii, din Octoih, ori de pocăință și plecarea genunchilor (cele din perioada Triodului)⁵¹.

*Vezi Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică...*, passim.

cit., p. 204. ^{Simeon Tesdoni Cului, °P- cit -> «P- 311 > PG -> CLV, 569-572 și trad. rom.}

⁵¹V.N.Iliin, **/>.<>., p. 95-96.*

«*Vremea este a face Domnului...*»

Catismele și sedelnele reflectă - ca și stihurile de la „Dumnezeu este Domnul...” și troparele - antagonismul sau lupta dintre elementele Legii Ifcchi, de o parte, și cele ale Legii Noi, de altă parte, în evoluția cultului destin. Și aici se vede, încă de mult, tendința de suprimare sau comprimare a dementului vechi, precreeștin, în favoarea celui mai nou, de origine pur destină; în bisericile de enorii, precum am văzut, de cele mai multe ori se rimă citirea catismelor și se cântă numai sedelnele.

Aceeași lege a procesului de suprimare sau comprimare și-a făcut deja l și asupra altor grupe de cântări din restul Utreniei. Astfel, stihul ecuvântat ești, Doamne, învață-ne pe noi îndreptările Tale!", care se tă înaintea fiecărei stihiri (fiecărui tropar) de la *Binecuvântările învierii* rânduiala Utreniei de duminica, nu este altceva decât versetul 12 al ului CXVIII, psalm care alcătuiește singur catisma a XVII-a, adică treia catismă din rânduiala Utreniei de duminica⁵²; acest psalm se cânta¹ odinioară în întregime, dar cu timpul a fost subplantat de cântările *cdt* ale Binecuvântărilor învierii, intercalate la început printre stihurile lui.

4. *Cădirea* din timpul Binecuvântărilor învierii închipuie aromatele resmele) aduse de femeile mironosițe la mormântul Domnului, în di-eața învierii, pentru a completa ungerea trupului Domnului, potrivit duielilor tradiționale pentru morți⁵³.

Poliekul (de la TtoXueXeoc,, mult milostiv) este o cântare care, la praznice "ksărbătorile Sfinților mai importanți, înlocuiește Binecuvântările învierii duminica. La sărbătorile Mântuitorului și ale Sfinților, polieleul este al-znt din versete alese din Psalmii CXXXIV („Robii Domnului, Aliluia...") CXXXV („Mărturisiți-vă Domnului că este bun../"), care preamăresc în

^ Numit la greci și Aua>uoc. (fără prihană), după cuvântul din primul verset: Maxciptoi «țicuoi ev o6«p... („Fericiți cei fără prihană în cale..."). E întrebuințat și în serviciul nopticii de toate zilele, precum și în slujbele funebre (înmormântare și parastas). De Tipicul grecilor uniți prevede că la mijlocul acestui psalm (al catismeî a XVII-a) din a Utreniei de duminica se poate intercala pomenirea morților pe scurt (ectenă și Binecuvântările morților). Vezi *Office de Matines selon k vite byzantin*, trad fr F. Mercenier, în rev. „Irenikon", an. 1934 (suppl.), p. 138-142.

⁵³ Pr. Prof. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 692-693.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Catismele și sedelnele reflectă - ca și stihurile de la „Dumnezeu este Domnul...” și troparele - antagonismul sau lupta dintre elementele Legii Vechi, de o parte, și cele ale Legii Noi, de altă parte, în evoluția cultului creștin. Și aici se vede, încă de mult, tendința de suprimare sau comprimare a elementului vechi, precreștin, în favoarea celui mai nou, de origine pur creștină; în bisericile de enorii, precum am văzut, de cele mai multe ori se suprimă citirea catismelor și se cântă numai sedelnele.

Aceeași lege a procesului de suprimare sau comprimare și-a făcut deja efectul și asupra altor grupe de cântări din restul Utreniei. Astfel, stihul „Binecuvântat ești, Doamne, învață-ne pe noi îndreptările Tale!”, care se repetă înaintea fiecărei stihiri (fiecarui tropar) de la *Binecuvântările învierii* din rânduiala Utreniei de duminica, nu este altceva decât versetul 12 al Psalmului CXVIII, psalm care alcătuiește singur catisma a XVII-a, adică a treia catismă din rânduiala Utreniei de duminica⁵²; acest psalm se cânta deci odinioară în întregime, dar cu timpul a fost subplantat de cântările *cele noi* ale Binecuvântărilor învierii, intercalate la început printre stihurile lui.

4. *Câdirea* din timpul Binecuvântărilor învierii închipuie aromatele (miresmele) aduse de femeile mironosițe la mormântul Domnului, în dimineața învierii, pentru a completa ungerea trupului Domnului, potrivit rânduielilor tradiționale pentru morți⁵³.

Polieleul (de la TtoXueXeoc,, mult milostiv) este o cântare care, la praznice și la sărbătorile Sfinților mai importanți, înlocuiește Binecuvântările învierii de duminica. La sărbătorile Mântuitorului și ale Sfinților, polieleul este alcătuit din versete alese din Psalmii CXXXIV („Robii Domnului, Aliluia...”) și CXXXV („Mărturisiți-vă Domnului că este bun...”), care preamăresc în

⁵² ^ "Nu mit la greci și 'Auiouoc. (fără prihană), după cuvântul din primul verset: MaKdpid ai aucouoi ev 66a,... („Fericiți cei fără prihană în cale...”). E întrebuințat și în serviciul Miezonopticii de toate zilele, precum și în slujbele funebre (în mormântare și parastas) De aceea, Tipicul grecilor uniți prevede că la mijlocul acestui psalm (al catismei a XVII-a) din rânduiala Utreniei de duminica se poate intercala pomenirea morților pe scurt (ectenă moliftă și Binecuvântările morților). Vezi *Office de Matines selon le rite byzantin* trad fr par F. Mercenier, în rev. „Irenikon”, an. 1934 (suppl.), p. 138-142.

⁵³ Pr. Prof. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 692-693.

chip deosebit și laudă milostivirea lui Dumnezeu⁵⁴; după fiecare verset al Psalmului CXXXV se repetă refrenul „Că în veac e mila Lui” (ori ele; tflv aitova TO EXEOC, currou), ceea ce a și făcut ca această cântare să capete denumirea **de polieleu (mult milostiv sau multă milă)**. Fiind o cântare de laudă, care exprimă sentimentul de bucurie, la începutul polieleului, tipicul recomandă să se aprindă toate luminile din biserică, iar în vechime arhonul luminilor sau proestosul împărțea în acest moment luminări aprinse nu numai clerului slujitor, ci și credincioșilor prezenți, ca la înviere⁵⁵, așa cum prevedea și tipicul nostru mănăstiresc și cum prevede încă tipicul Bisericii rusești⁵⁶.

La sărbătorile Sfintei Fecioare și ale altor sfinte femei, polieleul este format din versete ale Psalmului XLIV („Cuvânt bun răspuns-a inima mea...”), după care se repetă un fel de refren (pripeală) care începe cu „Bucură-te. și care reprezintă frânturi din diferite imne și rugăciuni pentru Maica Domnului. În *Tipicul cel mare* (tradus la noi la începutul secolului trecut) acest polieleu nu e menționat; el a intrat în uzul Bisericii noastre probabil în cursul secolului trecut, prin mijlocirea călugărilor atoniți. În primele trei duminici ale *Triodului* (duminica Fiului risipitor, duminica lăsatului *ste* de carne și duminica lăsatului sec de brânză) se adaugă, la polieleul obișnuit al sărbătorilor Sfinților (Psalmii CXXXIV și CXXXV), și *Psalmul CXXXVI* („La râul Babilonului”) care exprimă plângerea și nostalgia poporului evreu pentru Țara Sfântă, atunci când se afla în robia babilonică, simbolizând acum plângerea creștinilor după raiul pierdut, patria originară și fericită a omului, din care l-au izgonit și l-au surghiunit păcatele.

Mărimurile (T& MeyaXuvdpia, la ruși veliceanie, germ. Verherr Uchungshed) cu stihurile lor, care urmează după polieleu, sunt o particularitate a ritului slav și românesc (grecii nu le au)⁵⁷?. Se numesc așa pentru că ele pro-

"Despre Polieleu vezi la Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 309, P.G. CLV 568 și trad. rom. cit., p. 203. ¹⁵ **

»V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 97-98. Psalmii CXXXIV și CXXXV se cântau în marea biserică din Constanunopol încă din sec. al VI-lea (menționați la anul 556). Vezi J B P U r a X * *ecclestasttei Graecorum historia et monumenta*, t. II, Roma 1867, p. 209

Vezi, de ex., *Tipicon, siest Ustav*, Moscova, 1954 (retip. după ed. 1906), f 61 v 192 r., 264 v., sau: *Tipic*, Iași, 1816, p. 66, 458, f.a.

⁵⁷Vezi *Tipicul bisericesc*, ed. Buc, 1893, p. 19 n. 1.

«*Vremea este a face Domnului...*»

slăvesc măreția praznicului sau minunilor și meritelor Sfinților sărbătoriți, începând totdeauna cu cuvintele: „Mărimu-te pe tine...”. Acestea alcătuiesc primul rând de mărimuri (propriu-zise) și sunt de origine rusească, fiind atribuite, după suprascrierile din unele ediții ale *Psaltirii* și *Catavasierului*, *Fericitului Macarie*, filozof și ritor (predicator), la care unele ediții adaugă pe *Timotei Monahul*.

Unele sărbători mai au și al doilea rând de mărimuri sau „pripele”, care încep, de regulă, cu „Veniți toți (credincioșii)...” și care sunt opera unui imnograf român din secolul al XIV-lea: *Kyr Filotei Monahul* (probabil de la Cozia), fost logofăt al lui Mircea cel Mare, cu numele mirenesc de Filos. Acestea sunt mai vechi decât cele anterioare, care au fost adăugate în cărțile noastre de slujbă după cele rusești, în timpul mai nou. Pripelele lui Filotei înlocuiesc vechiul refren *Aliluia*, care se repeta după fiecare verset din psalmii aleși, cântați odinioară în această parte a slujbei; ele au intrat mai întâi în uzul Bisericii românești și a celei bulgare, în cursul sec. al XV-lea, după care au fost adoptate și în Biserica rusească, dar la greci n-au pătruns⁵⁸.

Stihurile mărimurilor sunt, de fapt, diferite versete din psalmi, potrivite cu evenimentul sau cu Sfântul sărbătorit în ziua respectivă. Alegerea stihurilor pentru fiecare sărbătoare (de regulă câte șase) este atribuită în Suprascrierile din cărțile de slujbă lui *Nichifor Vlemide* (teolog bizantin, 1197-1272). În duminici, polielele se cântă (în mănăstiri) fără stihurile de psalmi și fără pripelele mărimurilor, așa cum se cânta până prin secolele XII-XIII la toate sărbătorile cu polielele, căci mărimurile și stihurile de psalmi s-au adăugat numai după această dată; prima mențiune despre folosirea lor la polielele o aflăm la Simeon al Tesalonicului⁵⁹.

Atât textul mărimurilor, cât și stihurile alese din psalmi, care se cântă cu ele, se află în *Psaltire* și în *Catavasier* (Octoihul mic). Ideea exprimată în textul mărimurilor era concretizată odinioară în ritualul scoaterii și închinării

⁵⁸ Vezi Pr. S. Teodor (Arhiepiscop Tit Simeon), artic. *Filotei Monahul de la Cozia - imnograf român*, în *Mitropolia Olteniei*, 1954, nr. 1-3, p. 20-35; Idem, artic. *Pripealele monahului Fibtei de la Cozia*, în aceeași rev., 1954, nr. 4-6, p. 177-190; Același, *Filotei Monahul de la Cozia. Data, locul și limba în care s-au alcătuit Pripelele*, în aceeași rev. 1955, nr. 10-12, p. 526-541.

⁵⁹ *Despresfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 309, P.G., CLV, 570 și trad. rom. cit., p. 203.

icoanei sfântului sau a praznicului respectiv, ritual care avea loc în timpul cântării mărimurilor și care se mai păstrează încă în unele mănăstiri, când se face priveghere mare.

Strofa sau stihira numită *ipacoi* (îmaKorj = ascultare, răspuns, ecou, răsunet) sau *subascultător* (cum a fost tradus cuvântul respectiv în unele ediții ale Octoihului mare și mic), precedă cântarea antifoanelor, în rânduiala Utreniei de duminică (la celelalte sărbători, ipacoi e așezat după cântarea a treia a canoanelor). „Ipacoi” însemna la început refrenul care se intercala printre versetele cântării psalmilor (cântarea psalmodică). Astăzi, stihirile numite astfel sunt rânduite pe cele opt glasuri și toate proclamă în chip solemn învierea Domnului; de aceea li s-a dat această denumire, ca unele care trebuie ascultate cu deosebită luare-aminte și fără să stăm jos⁶⁰. După vechii tâlcuitori ai cultului, denumirea de „ascultare” (ascultător, sau stihiră a ascultării) se referă la Hristos-Mântuitorul - Adam cel Nou - care, prin ascultare, adică prin împlinirea voii Tatălui, a anulat neascultarea vechiului Adam și l-a adus la vrednicia cea dintâi; se poate referi și la sfintele femei-mironosițe, care, în frunte cu Maica Domnului, au venit cele dintâi la mormânt și, ascultându-L pe Hristos Cel înviat, au vestit apostolilor bucuria învierii, anulând astfel neascultarea Evei, prin care s-a călcat porunca și a venit blestemul⁶¹.

Antifoanele sau treptele antifoanelor (&va(3a9uoi) din Octoih sunt cântări scurte, numite „antifoane” pentru că se cântă alternativ de către cele două strane sau coruri de cântăreți. Ele sunt compuse de Sfântul Ioan Damaschinul⁶² ori de Sfântul Teodor Studitul, după cum cred unii⁶³ pe baza psalmilor CXIX-CXXXIII (CXX-CXXXIV) care formează catisma a XVIII-a, numită și „cântarea treptelor”, pentru că se cânta pe treptele de la intrarea templului din Ierusalim, de către două coruri (cete) de cântăreți, care stăteau față în față și cântau pe rând⁶⁴. Fiecare dintre antifoanele celor

⁶⁰ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual...*, p. 194-195.

⁶¹ Vezi, de ex., *Tâlcuire prescurt, tălmăcită din ceapre largelinească, a lui Nichifor Callist Xantopulul, la antifoanele celor opt glasuri...*, de ierom. Gherontie, Neamțu 1817, f. 98 r

⁶² Vezi, de ex., Mitrofanovici, *op. cit.*, p. 606, și Pr. R Vintilescu, *Despre poezia imnografică...*, p. 112.

"Tâlcuire pre scurt..., trad. rom. cit., f. 1 verso. Comp. și V. N. Iliin, *op. cit.*, p. 102.

Vezi la V. Mitrofanovici, T. Tamavschi și N. Cotlarciuc (*op. cit.*, p. 606-607) indicarea surselor din psalmi, a fiecărui antifon.

« *Vremea este a face Domnului...* »

opt glasuri e format din nouă tropare sau stiluri scurte, grupate trei câte trei, în trei antifoane pentru fiecare glas, cu excepția celui de la glasul VIII, care e împărțit în patru antifoane, având astfel 12 tropare sau stihiri scurte, împărțirea aceasta a antifoanelor are deci o evidentă semnificație trinitară, referindu-se la cele nouă cete ale ierarhiei cerești a îngerilor, care cântă Sfintei Treimi lauda cea necurmată sau neadormită și cu care ne unim și noi, în năzuința de a urca de la pământ la cer. „Acestea s-au numit *trepte*, după dumnezeiescul David, care arată în psalmii săi suirea lui Israil din Vavilon către Ierusalim, iar a noului Israil, adică a noastră, suirea din păcat către Ierusalimul cel de sus, sau al raiului”⁶⁵.

d) *Citirea Evangheliei* este partea principală și specifică a Utreniei sărbătorilor; în jurul ei se grupează o serie întreagă de cântări și formule (Binecuvântările învierii ori polieleul, antifoanele, prochimenu, Toată suflarea..., învierea lui Hristos văzând..., ș.a.), menite să încadreze și să pună în lumină această lectură biblică, prin care se simbolizează, de altfel, arătarea sau venirea lui Hristos în lume și învățătura Lui mântuitoare (iar duminica învierea Lui).

Locul citirii Evangheliei în rânduiala Utreniei a variat în vechime; astfel, după vechiul *Tipic* al Marii Biserici din Constantinopol, Evanghelia se citea după slavoslovie, iar în vechiul tipic al studiilor de lângă Constantinopol era așezată după cântarea a șasea a canoanelor, adică în locul pe care îl ocupă astăzi sinaxarele sau proloagele (viețile sfinților, ori cuvântul de învățătură al praznicului).

Precum am văzut, duminica se citește la Utrenie una din *cele 11 Evanghelii ale învierii* (*JLvayyziXva* ecoGiva), deoarece duminica este ziua săptămânală închinată comemorării învierii Domnului. Odiu, Evanghelia învierii se citea spre ziuă, adică în momentul când a avut loc învierea Domnului. Citirea celor 11 pericope duminicale ale Evangheliei începe de la prima duminică după Rusalii (Duminica Tuturor Sfinților), ciclul lor repetându-se astfel din 11 în 11 duminici, în tot cursul anului, cu excepția perioadei Penticostarului, când șirul lor suferă unele modificări.

⁶⁵ *Tălmăcire pe scurt despre numirile sau titlurile date deasupra cântărilor ce se cuprind în slujbele dumnezeiești...*, în *Tipicul bisericesc*, ed. IV, Cernica, 1925, p. 292.

Pentru ce sunt numai 11 Evangheliile ale învierii și nu mai multe ori mai puține?

- Pentru că mai toate vorbesc despre arătările Mântuitorului către sfinții Săi apostoli, după înviere, când aceștia rămăseseră numai 11, din pricina căderii lui Iuda (vezi, de ex., Matei XXVIII, 18; Marcu XVI, 14; Luca XXIV, 22 ș.u.). După numărul evangheliilor învierii avem și 11 svetilne și 11 vo-scesne sau stihiri ale evangheliilor, precum se va arăta puțin mai departe.

Pentru ce Evangheliile învierii se citesc în latura dinspre miazănoapte a sfintei mese?

— Pentru că, pe de o parte, în această latură este situat capul Mântuitorului din scena iconografică numită *Epitafios* (punerea în mormânt), zugrăvită pe sfântul antimis și pe sfântul epitaf (când acesta se află așezat pe Sfânta Masă, adică de la Paști la înălțare) și deci de aici trebuie să citim Evanghelia, după cum citim la morți așa-numiții „stâlpi” (adică pericopele evanghelice) stând la capul mortului; pe de altă parte, preotul care citește Evanghelia învierii închipuie acum pe îngerul care a vestit femeilor mironosițe învierea, șezând pe piatra răsturnată a mormântului⁶⁶, „în partea dreaptă”, unde era căzută năframa capului, cum precizează Sfântul evanghelist Marcu (cap. XVI, 5). De aceea citește el Evanghelia dinăuntrul altarului, lângă sfânta masă, care închipuie mormântul Domnului, iar nu dintre Ușile împărătești și nu în văzul mulțimii din biserică, deoarece învierea nu este cunoscută încă decât femeilor mironosițe, care au auzit cele dintâi vestea fericită a mării minuni⁶⁷. Și tot de aceea citește preotul însuși, iar nu diaconul (ca la liturghie), mai ales că acesta nu poate citi din sfântul altar, ci numai din naos; precum am văzut, odinioară, la Ierusalim, Evanghelia din rânduiala Utreniei de duminică o citea episcopul însuși, precum ne informează pelerina Aetheria (Eucheria) în secolul al

⁶⁶ Simeon al Tesalonicului, *Despre Sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 335, P.G., CLV, 608 și trad. rom. cit., p. 218.

⁶⁷ Excepție se face, precum am văzut, numai în noaptea Paștilor, când Evanghelia se citește nu numai în afara altarului, ci chiar afară din biserică, în mijlocul și în văzul credincioșilor și chiar la începutul slujbei, pentru a se vesti astfel la toată lumea marea minune a învierii, a cărei amintire anuală o comemorăm atunci (comp. și Pr. Prof. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 694).

IV-lea⁶⁸. Odinioară, în Marea Biserică din Constantinopol, Evanghelia învierii de la Utrenie era citită de pe amvonul situat în fața altarului⁶⁹.

La sărbătorile din cursul săptămânii Evanghelia este rostită însă dintre Ușile împărătești (ca la liturghie), deoarece nu mai este vorba despre cele 11 Evanghelii ale învierii, și atunci preotul reprezintă pe Mântuitorul însuși, vorbind în fața mulțimilor, înainte de patima și învierea Sa⁷⁰; evangheliile respective se aleg atunci dintre pericopele al căror conținut vorbește despre evenimentul sărbătorit (la praznicele împărătești) ori stă în vreo legătură oarecare cu viața și virtuțile sfinților serbați.

Scoaterea Sfintei Evanghelii în mijlocul bisericii la Utrenia de duminică închipuie arătarea Domnului după învierea Sa și vestirea învierii la toată lumea. De aceea se cântă acum „Veniți, toți credincioșii, să ne închinăm sfintei învierii lui Hristos...”. Referitor la aceasta, Simeon al Tesalonicului spune: „Vohodul cel de dimineață (adică scoaterea sfintei Evanghelii la Utrenia de duminică) însemnează mai cu seamă pogorârea lui Hristos în iad cu sufletul, învierea cu trupul și propovăduirea învierii Lui de către îngeri... Preotul, fiind ca un înger, vestește învierea... vohodul acesta se face, mai înainte de a se cânta canoanele, după ce se citește dumnezeiasca Evanghelia a Utreniei, ca ceea ce arată cele ce s-au făcut dimineața, aproape de zori, în ziua învierii Domnului. Preotul iese ca din mormânt din înfricoșătorul jertfelnic și de la mormântul sfintei mese, fiind ca un înger Evanghelia și arătând pe Hristos, pe care L-a propovăduit. Toți venind către dânsul, se închină ca și ucenicii și mironosițele femei, sărută Evanghelia și cântă *învierea lui Hristos văzând..*”⁷¹. Și pentru că sfânta Evanghelia închipuie acum pe Iisus Cel înviat și slăvit (transfigurat), în semn de deosebită cinste, ea este purtată

⁶⁸ „Et tunc stat episcopus intro cancellos, prendet Evangelium et accedet ad hostium et leget resurrectionem Domini episcopus ipse”. S. Siiviae, *quaefertur, peregrinatio ad loca sancta*, 24, 10, în *Itinera Hierosolymitana*, ed. P. Geyer, în „Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum”, voi. XXXIX, Viena 1898, p. 73-74. Cf. și Dr. A. Baumstark, *La structure des grandes unites liturgiques*, în „Irenikon”, t. XI, n. 3 (1934), p. 137.

⁶⁹ Vezi Simeon al Tesalonicului, *Despre Sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 335, P.G., CLV, 608 și trad. rom. cit., p. 218.

⁷⁰ Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 335-336, P.G., CLV, 608-609 și trad. rom. cit., p. 218-1219.

⁷¹ *Ibidem*.

tot de preotul care a citit-o (iar nu de către diacon), atât la scoaterea ei din naos, cât și la readucerea în sfântul altar. Pentru același motiv se și iese acum cu sfânta Evanghelie prin Ușile împărătești, iar nu pe ușa de miazănoapte a altarului, cum facem la vohodul cu Evanghelia de la Liturghie.

Alcătuirea imnului „învierea lui Hristos văzând../' este atribuită Sfântului Ioan Damaschinul⁷².

Psalmul L este întrebuițat încă din vechime în rânduiala Utreniei⁷³, în același loc în care îl găsim și azi în toate riturile liturgice răsăritene; el și-a păstrat același loc și în ritul roman și monastic apusean, unde precedă ceea ce se numește oficiul *Laudelor* (a doua slujbă a dimineții)⁷⁴. El exprimă aici sentimentele de umilință și smerenie, cu care credincioșii întâmpină pe Hristos Cel ce S-a arătat mai-nainte prin citirea Evangheliei, ori prin cântările care ne vorbesc despre El⁷⁵. Odinioară el se cânta (antifonic).

Cu *stihira învierii* („înviind Iisus din mormânt...") se termină ciclul cântărilor în legătură cu Evanghelia, care alcătuiesc o parte distinctă — și anume partea cea mai importantă și mai caracteristică — a Utreniei duminicilor, prin care aceasta se deosebește de Utrenia zilelor de rând.

5. După aceasta urmează, precum am văzut, citirea *canoanelor sau*. cântarea *catavasiilor*, care alcătuiesc partea a treia a serviciului Utreniei.

Canoanele alcătuiesc una dintre cântările caracteristice serviciului Utreniei. Fiind produse ale poeziei religioase creștine, inspirate — precum am văzut — din cântările poetice ale cărților Vechiului și Noului Testament, ele reprezintă cea mai strălucită expresie poetică în cultul ortodox, a legăturii strânse dintre Vechiul și Noul Testament⁷⁶.

⁷² Vezi, de ex., Badea Cireșanu, *Tezaurul liturgic*, t. m, p. 147.

⁷³ Vezi, de ex., Sf. Vasile cel Mare, *Epist. 207*(către clerul din Neocezareea Pontului), P.G, XXXII, 764.

⁷⁴ Cp. F. Mercenier, *Office de Matines selon le rite byzantin* (trad. fr.), în „Irenikon", 1934, (suppl.), p. 147, n. 1.

⁷⁵ Pr. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, p. 695.

⁷⁶ Amănunte despre Canoane și Catavasii vezi la Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia imnografică*, p. 191 ș.u.

Cântările numite *svetilne* sau *luminânde* (ρά 9α)Ταγα)YiXc0⁷⁷ > care se cântă înainte de laude, se numesc așa, fie pentru că odinioară ele se cântau în momentul când începea să se lumineze de ziuă, fie pentru că în mai toate cântările care poartă această numire, e vorba de lumină: lumina naturală a zilei, adusă de soare, ori — mai ales — lumina cea adevărată și veșnică, întruchipată și adusă în lume de Hristos-Mântuitorul⁷⁸.

Denumirea de *luminânde* se potrivește, după conținutul lor, mai ales svetilnelor celor 8 glasuri pentru Postul Mare, pe care le găsim în *Triod* și în *Ceaslov* și în al căror text intervine mai totdeauna cererea: E(a7ioaTfiXXov TO (πoc, Zou Kupie („Trimite lumina Ta, Doamne..."). Pentru svetilnele din restul anului și îndeosebi pentru *cele 11 svetilne duminicale ale învierii* se întrebuintează și denumirea de *exapostilarii* (e^aTCoateiXdpiov, de la ϛcja7toctfXXa) - a trimite), redată uneori în românește prin *trimițătoare* ori *tropare ale trimiterii*; denumirea aceasta se explică prin aceea că în ele este vorba ori de trimiterea sfințelor femei către apostoli și a acestora la neamuri pentru propovăduirea învierii⁷⁹, ori de făgăduința trimiterii Sfântului Duh, făcută de Mântuitorul înainte de înălțarea Sa la cer. Se mai numesc așa și pentru că, odinioară, în Biserica cea Mare din Constantinopol se trimitea unul dintre cântăreți în mijlocul bisericii, spre a executa aceste cântări⁸⁰. Cele 11 svetilne duminicale sunt, ca și voscresnele, în legătură cu Evangheliile corespunzătoare ale învierii, pe care ele le parafrazează. Ele sunt alcătuite, după unii, de împăratul bizantin Leon Filosoful (înțeleptul)⁸¹ iar după alții, de fiul său Constantin VII Porfirogenetul (sec. al X-lea)⁸².

⁷⁷ Mai găsim și numirile de: *fotagoga* (*Dumnezeieștile Liturghii*, Buc, 1887, p. 50), *luminătoare* (mai ales la uniții ardeleni, vezi de ex. *Tipic bis.* de Bojor și Roșianu, ed. II, p. 85, 86, 228) sau *luminare* (Ghenadie, *Liturgica*, Buc, 1877, p. 73).

⁷⁸ „Svealilnă să cheamă, ca o cerere a trimiterii luminii cei de sus, ca ceace și numele iaste: *Trimite lumina Ta...*” (Mitrop. Iacov Putneanul, *Sinopsis*, Iași, 1751, f. 53 v). Comp. și Simeon al Tesalonicului, *op. cit.*, cap. 313, P.G., t. CLV, col. 572 și trad. rom. cit., p. 204.

⁷⁹ Vezi Nichifor Callis Xantopulos, *op. cit.*, f. 101 V.-102 r.

⁸⁰ Vezi Du Cange, *Glossarium adscriptores mediaeetinfimae Graecitatis...*, 1.1, Lugduni 1788, p. 392 (citată la V. Mitrofanovici, *op. cit.*, p. 346).

⁸¹ Nichifor Callist Xantopulos, *op. cit.*, f. 102 r.

⁸² Vezi, de ex., Pr. P. Vintilescu, *Despre poezia innografică...*, p. 128.

Stihul „*Sfânt este Domnul Dumnezeu nostru..!*” și celelalte, care se cântă duminica înaintea svetilnelor, sunt luate din Psalmul XCVTII (vers. 2, 3, 5 și 9), psalm care, probabil, se cânta odinioară în întregime imediat înainte de laude.

b) Cu *Laudele* începe a doua subdiviziune a acestei ultime părți a Utreniei, care ține până la sfârșitul slujbei.

Laudele, *Lăudările*** sau *hvalitele* (oi aîvoi, TO 7iaaa7tvodpiov)⁸⁴ sunt cântările principale și caracteristice ale rânduielii Utreniei. Ele sunt alcătuite din o serie de stihiri cu număr variabil (duminica 8, la praznice 6, la sărbătorile mai mici și în zilele de rând 4), care alternează cu versete din *Psalmii CXLVIII, CXLIX și CL*, numiți și psalmii *aleluiatici* sau de *laudă*, fiindcă se termină cu refrenul ebraic „Alleluia”, care înseamnă: „Lăudați pe Domnul!”. Întrebuințarea acestor psalmi în serviciul divin al dimineții, menționată încă din *sec. al IV-lea*⁸⁵, reprezintă o moștenire străveche, din cultul sinagogii iudaice, și este universală în toate riturile liturgice creștine, CU excepția celui romano-catolic, din care a fost suprimată în 1911, de către reformatorii Psaltirii romane⁸⁶. Odinioară, ei se cântau în întregime; după fiecare verset cântat sau rostit de către solist sau conducătorul cântării, poporul cânta refrenul: „Toată suflarea să laude pe Domnul!”. Astăzi, numai în zilele de rând care nu au stihiri la laude în *Minei* acești psalmi se mai citesc în întregime, ca odinioară (cum îi găsim încă în *Ceaslov*). La slujba din duminici și sărbători au rămas din ei numai primele două versete ale Psalmului CXLVIII, versete care se cântă pe larg la început, precum și celelalte câteva stihuri (versete) din ceilalți psalmi (Psalmul CXLIX, 9; Psalmul CL, 1-5; Psalmul IX, 32 și Psalmul CXXXVII, 1), cântate recitativ printre stihirile laudelor. Stihirile acestea reprezintă compoziții mai noi, de inspirație creștină, alcătuite de diferiți imnografi din secolul al VII-lea înainte și care au intrat, treptat, în *Mineie*, *Octoih*, *Triod* și *Penticostar*.

Ultimele două stihiri de la laude se cântă precedate nu de versete din psalmi, ci de *Slavă... Și acum...* \ duminica la Slava Laudelor se cântă una

⁸³ Vezi, de ex., *Dumnezeiestile Liturghii*, Buc., 1887, p. 50.

⁸⁴ *Liturghierul grecesc*, Atena, 1924, p. 18.

⁸⁵ Vezi, de ex., Ioan Cassian, *op. cit.*, III, 6, P.L., XLIX, 135-136.

⁸⁶ Vezi Dr. A. Baumstark, *op. cit.*, p. 135-136.

«*Vremea este a face Domnului...*»

dintre cele 11 stihiri ale Evangheliei, numite și *voscesne* (termen slav, care înseamnă înviere) sau *Eot(h)inale* (de la cuvântul grecesc, *etoGivoc*, rj, 6v, care însemnează matinal) sau *mâneacănde* (de la cuvântul latinesc *manico-are* — a se scula dis-de-dimineată), pentru că mai toate vorbesc despre „mâneacărea” (mergerea foarte de dimineată) femeilor mironosițe la mormântul Domnului, în ziua învierii. Ele corespund — ca și svetilnele — celor 11 Evanghelii ale învierii, pe care le comentează sau le parafrazează și sunt alcătuite de împăratul bizantin Leon înțeleptul sau Filosoful (I* 911). După cum arată mai ales denumirea mai veche de *eotinale*, stihirile Evangheliei sunt adevărate „imne ale aurorii”, care, în vechime, erau cântate în momentul când începea să se lumineze de ziuă⁸⁷.

Doxologia sau slavoslovia (numită uneori și mărinda)*⁸⁸, sau imnul îngeresc (deoarece primul ei verset — „Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...” — este imnul cântat de îngeri la nașterea Domnului (Luca II, 14), constituie una din cele mai vechi părți ale serviciului Utreniei. În forma sa de azi, doxologia este un imn cu caracter trinitar, adică alcătuit „în cinstea Treimii”, cum zice Simeon al Tesalonicului⁸⁹. Dar în serviciul liturgic ea a fost întrebuințată la început (în forma sa originală și cea mai simplă, adică așa cum o aflăm în Evanghelia de la Sfântul Luca (II, 14). În această formă o găsim, de ex., în *Constituțiile Apostolice* (cartea a VUI-a, cap. 13), inserată în rânduiala Liturghiei, îndată după „Unul sfânt, unul Domn...”; dar în același document o găsim, în alt loc (cartea a VII-a, cap. 47 și 48), deja amplificată aproape în forma de azi, ca un imn de laudă către Dumnezeu-Tatăl și Fiul, amplificare provocată, desigur, de discuțiile dogmatice hristologice (ariene) din sec. al IV-lea. Ulterior, din pricina ereziei pnevmatomahe a lui Macedonie, s-a adăugat și mențiunea Sfântului Duh, cea de a treia persoană a Sfintei Treimi („Doamne, împărate ceresc, Dumnezeule... și Duhule Sfinte”), imnul căpătând astfel un caracter expres trinitar, adică alcătuit „în cinstea Treimii”, cum zice Simeon al Tesalonicului⁹⁰, și devenind un mijloc de luptă al Ortodoxiei împotriva ereziilor

⁸⁷ Pr. P Vintilescu, *Despre poezia imnografică...*, p. 127 și *Oficiul Utreniei*, p. 697.

⁸⁸ Mai ales la liturghiștii bucovineni (ca, de ex., Calistrat Coca, *Liturgica*, 1905, p. 128, 129).

⁸⁹ *Despre sfintele rugăciuni (slujbe)*, cap. 313, P.G., t. CLV, col. 572 și trad. rom. cit., p. 697.

TM*Ibidem*.

antitrinitare. Amplificarea s-a făcut, ca de obicei, tot pe bază de texte biblice, îndeosebi cu versete din psalmi, luate textual sau cu mici adaptări. În Apus, răspândirea și consacrarea doxologiei mari ca imn liturgic s-a făcut ceva mai târziu decât în Răsărit; de ex., în Africa ea s-a produs prin secolul al VI-lea, ca o reacție împotriva vandalilor arieni⁹¹. În cultul romano-catolic de azi doxologia („Gloria în excelsis Deo...”) se cântă nu la Utrenie, ci la începutul Liturghiei (missei).

Odinioară, doxologia se cânta în momentul când se iveau pe cer prima rază de soare, adică lumina zilei. De aceea, cântarea ei era introdusă, ca și azi, prin ecfonismul rostit de diacon: „Slavă Ție, Celui ce ne-ai arătat nouă lumina”; slăvim deci pe Acela Care nu numai că ne dă lumina naturală a zilei, dar ne-a adus și lumina spirituală, a cunoștinței de Dumnezeu, El fiind „Soarele cel adevărat și lumina ce adevărată”⁹², iar noi „întru lumina Lui vom vedea lumină”. În cadrul Utreniei, slavoslovია ocupă un loc și rost analog cu cel ocupat de imnul „Lumină lină...” în cadrul Vecerniei⁹³. Ea înseamnă momentul culminant, apogeul laudei adusă de Biserică lui Dumnezeu, ca izvor al luminii naturale și totodată al celei spirituale, laudă care constituie scopul de căpetenie și elementul predominant al părții a doua a Utreniei, începând încă dinainte de svetilne. Cântarea svetilnelor ne duce cu gândul atât la momentul apariției luminii naturale a zilei, cu care odinioară coincidea această cântare, cât și la momentul din istoria mântuirii când s-a ivit Hristos. Venirea Acestuia ne-o prevestește diaconul sau preotul cu formula de la începutul cântării a noua a catavasiilor, „Pe Născătoarea de Dumnezeu și Maica Luminii...”, pentru ca, ceva mai târziu, după svetilnă și laude, să ne-o anunțe ca pe un fapt împlinit, la începutul doxologiei: „*Slavă Ție, Celui ce ne-ai arătat Lumina...*”. Atât laudele, cât și doxologia apar deci, în acest context, ca forme justificate ale slăvirii lui Dumnezeu ca izvor al luminii, care este atât de necesară pentru viața omu-

⁹¹ Despre originea, vechimea și evoluția textului Doxologiei vezi mai pe larg la H. Leclercq, artic. *Doxologies*, în „Dict. d'Arch. chret: et de Liturgie”, t. IV, col. 1525-1536.

⁹² Sf. Ciprian, *De dominica oratione*, cap. 35, P.L., t. IV, col. 560. — Comp. și Pr. P. Vintilescu, *Oficiul Utreniei*, în rev. cit., p. 698.

⁹³ Vezi studiul nostru despre *Istoria și explicarea Vecerniei*, în rev. „Bis. Ort. Rom.”, 1966, nr. 5-6, p. 526-528.

lui, ca și pentru existența întregului univers. De aceea ideea și termenul de „lumină” sunt predominante și centrale în structura și simbolismul părții finale a Utreniei, care ar putea fi numită slujba prin excelență a zorilor sau a luminării. Dacă în slujba de seară (Vecernia) răzbate melancolia discretă a amurgului, a micșorării și a dispariției treptate a luminii, în cea de dimineață (Utrenia), dimpotrivă, izbucnește exuberanța bucuriei, a jubilariei pentru lumina care revine care crește treptat și învăluie din nou lumea, aducând cu ea nădejde și făcând să pulseze viața, redeșteptată din amorțirea somnului și din întunericul nopții, așa cum venirea lui Hristos în lume a adus bucuria mântuirii.

Cele două tropare, care se cântă după doxologie la Utrenia de duminică, vorbesc amândouă despre *înviere*, de aceea în grecește se și numesc Τροπάρια ἀναστάσεως (tropare ale învierii); după supra-însemnarea din vechile Evhologhii mari grecești tipărite la Veneția, aceste tropare sunt facerea Sfântului Ioan Damaschin; ele au fost întrebuințate la început în slujba învierii.

În diferitele părți care alcătuiesc serviciul Utreniei se exprimă astfel un șir întreg de aspecte ale simțirii noastre religioase, pe care ni le trezesc, pe rând, rugăciunile, cântările și citirile slujbei. Începem cu sentimentul de tristețe, cu tânguirea și pocăința celor aflați odinioară în întuneric și păcat, exprimate prin cei șase psalmi; gustăm apoi sentimentul de mângâiere și de nădejde, pe care ni le aduce cântarea „Dumnezeu este Domnul...” și cele următoare; jubilăm în sentimentul de bucurie și proslăvire, pricinuite de polieleu și de citirea Evangheliei; după sentimentul de liniște și împăcare, pe care ni-l toarnă în suflete citirea (cântarea) lină a canonului și catavasiiilor, exultăm în lauda lui Dumnezeu prin intonarea laudelor și, în cele din urmă, bucuria noastră explodează culminând în slăvirea entuziastă a lui Dumnezeu, din cântarea doxologiei⁹⁴.

Rugăciunea (farâ titlu), pe care preotul o citește în taină la sfârșitul Utreniei, după ectenia cererilor („Doamne Sfinte, Carele întru cele de sus locuiești...”) este, de fapt, rugăciunea de binecuvântare și de concediere a credincioșilor din biserică, la sfârșitul Utreniei. Ca sens, ea corespunde, deci,

⁹⁴ Comp. V.N. Iliin, *op. cit.*, p. 82-84.

RUGĂCIUNE SOLEMNĂ CĂTRE SFÂNTA PARASCHEVA (citită la Iași, cu prilejul solemnităților pentru generalizarea cultului Sfintei)*

Cu umilință și cu evlavie ne plecăm astăzi genunchii înaintea slavei Marelui Dumnezeu, Cel ce te-a măritpre tine, Sfântă Preacuvioasă Maica noastră Parascheva, și smerit prinos de laudă și de mulțumită Îi aducem, pentru că te-a dăruit nouă fierbinte rugătoare și puternică ocrotitoare în ceruri.

Că tu, din tinerețile tale, pentru iubirea de Hristos ai lăsat și pe părinți, și bogăția și dulcelele cele trecătoare ale lumii; și cu multă postire, cu neîncetată priveghere, cu lacrimi și cu pustnicești nevoițe slăbindu-ți trupul cel firav, sufletul ți-ai întărit; și așa, luându-ți Crucea, ai urmat lui Hristos, cu pilda viețuirii tale învățându-ne să nu purtăm grijă de trupul cel trecător, ci de sufletul cel nepieritor. Ca fecioarele cele înțelepte, cu untdelemnul faptelor bune ți-ai umplut din belșug candela sufletului tău și pe Mirele cel Ceresc întru trezire l-ai întâmpinat. Pentru aceea, în cămara Lui de nuntă cu vrednicie ai intrat, îndulcindu-te neîncetat cu vederea de aproape a feței Lui; iar nouă pe pământ ai binevoit a ne descoperi prin vis și a ne trimite, ca pe un dar ceresc, cinstitele tale moaște, care, aduse fiind pe pământul nostru, prin râvna evlaviosului Voievod Vasile, s-au făcut acoperământ țării acesteia și izvor nesecat al tămăduirii tuturor celor ce aleargă la tine cu credință și nădejde.

Și, întinzându-se vestea vredniciilor și a minunilor tale peste tot pământul țării noastre, cu dragoste și cu bucurie te cinstesc pe tine bine-credincioșii români de pretutindeni.

*În rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXII (1955), nr. 11 și în rev. „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXI (1955), nr. 10-11, p. 594-597.

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

Drept aceea, și noi acum, cu mulțămită te lăudăm pe tine, Preacuvioasă Maică Parascheva, lauda Epivatului și ocrotitoarea cea bună a Moldovei. Și, sărutând cu evlavie cinstitele tale moaște, te rugăm să mijlocești pentru noi înaintea feței Ziditorului a toate, ca să ocrotească și de acum înainte cetatea aceasta, Moldova, și toată țara românească, izbăvind-o de tot râul. Pre cei ce cu credință și cu dragoste aleargă la ajutorul tău să-îpăzească în pace, sănătate trupului și sufletului să le dăruiască și întru toate bună sporire. Credința cea dreaptă să o întărească, tulburările eresului și ale dezbinării de frați să le strice cu puterea Preasfântului Său Duh, războaiele să le îndepărteze și pacea a toată lumea desăvârșit să o întemeieze.

Și așa, urmând pilda viețuirii tale, Preacuvioasă Maică, și avându-te pe tine neîncetat mângâiere întru necazuri și întărire de nădejde, să ajungem toți la limanul cel mult dorit al mântuirii și să lăudăm până la suflarea noastră cea de pe urmă pururea cinstită pomenirea ta, strigând lui Dumnezeu: Slavă Ție, Doamne, Cel ce ești mare și minunat între sfinți, în vecii vecilor. Amin!

RUGĂCIUNE SOLEMNĂ CĂTRE SFÂNTUL IERARH IOSIF CEL NOU DE LA PARTOS

»

Cu umilință și evlavie ne plecăm astăzi genunchii înaintea slavei Marelui Dumnezeu Cel ce te-a mărit pre tine, Preasfinte Părintele nostru Iosif, și prinos de slavă și de mulțumită Ii aducem, pentru că te-a dăruit nouă fierbinte rugător și puternic ocrotitor în ceruri.

Că tu ca un izbăvitor ai fost trimis de sus drept-măritorilor creștini din lăturile Banatului, la vreme de strâmtorare; și, ca un bun păstor și părinte, cu dragoste și înțelepciune i-ai păstorit pe dânșii, chip de smerenie, de întinare și de curățiefacându-te tuturor cu nevoițele tale pustnicești, cu postul, cu privegherea și cu rugăciunea. Pentru aceasta, încă mai-nainte de mutarea ta la veșnicile locașuri, te-ai învrednicit de darul cel mai presus de fire al minunilor, cununa biruinței s-a împletit ție în ceruri și la cetele sfinților și ale dreptilor celor ce de la începutul veacului au bineplăcut lui Dumnezeu te-ai adăugat, iară nouă pe pământ ai binevoit a ne lăsa cinstitele tale moaște, cape un izvor de daruri și tămăduiri celor ce aleargă la tine cu credință.

Drept aceea, și noi acum, cu bucurie și cu dragoste te laudăm pe tine, Sfinte ierarhe, și începătură a cinstirii tale celei de obște făcând, cu evlavie sărutăm sfintele tale moaște și cu smerenie ne rugăm ție: Ocrotește Biserica ta, țara aceasta și pe toți cei ce cu credință și cu dragoste cheamă întru ajutor numele tău cel sfânt. Și ca cel ce stai înaintea fetei Ziditorului tuturor, îndrăznire având către Dânsul, ajută-ne cu mijlocirile tale și roagă-L, Părinte Sfinte, milostiv să fie nouă, iertare de greșale să ne dăruiască și de toată reaua întâmplare să ne

*In rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIV (1956), nr. 10-11, p. 922-923, și în rev. „Mitropolia Banatului”, VI (1956), nr. 10-12, p. 99-100.

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

izbăvească. Credința cea dreaptă să o întărească, întărâțile eresurilor să le strice cu puterea Preasfântului Său Duh, dragostea să o înmulțească, ura să o stingă, războaiele să le înlăture și pacea a toată lumea desăvârșit să o întemeieze.

Și așa, virtuților tale urmând, Preasfinte, neîncetat să sporim în credință, în dragostea către Dumnezeu și către aproapele (oameni) și în toată fapta cea bună, ca să ajungem toți la limanul cel mult dorit al mântuirii. Și, laudând, până la sfârșitul veacului, pururea cinstită pomenirea ta, cu inimi curate să strigăm: Slavă Ție, Dumnezeule, Cel mare și minunat întru Sfinți, în vecii vecilor. Amin.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA UNIFORMIZĂRII CULTULUI NOSTRU LITURGIC: DEOSEBIRI DE PRACTICĂ ȘI TIPIC ÎN SLUJBA VECERNIEI*

»

Precum am spus și cu alte prilejuri, cultul oficial public al Bisericii noastre se caracterizează printr-o uniformitate reală, privit în liniile lui mari și generale, atât în lăuntrul Ortodoxiei românești, cât și în comparație cu celelalte Biserici Ortodoxe naționale sau autocefale (vezi mai ales studiile noastre: *Uniformitatea în săvârșirea serviciilor divine*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1949, nr. 9-10; *Despre „inovații” în săvârșirea serviciilor divine*, în aceeași rev., an. 1953, nr. 3-4 și *Unitate și varietate în cultul liturgic al Bisericilor ortodoxe autocefale*, în aceeași rev., an. 1955, nr. 7-8). Uniformitatea aceasta este mai accentuată îndeosebi în rânduiala serviciilor divine care alcătuiesc grupa numită a „celor șapte Laude”, adică slujbele serviciului divin zilnic, așa cum se săvârșesc în mănăstirile care respectă prevederile tradiționale ale Tipicului (Vecernia, Pavecernița, Miezonoptica, Utrenia și Ceasurile, la care se adaugă Sfânta Liturghie) și mai relativă în rânduiala celorlalte servicii ale cultului ortodox (Sfintele Taine și ierugiile).

Totuși, chiar în rânduiala slujbelor principale ale serviciului divin zilnic, adică Vecernia, Utrenia și Sfânta Liturghie, care se săvârșesc de regulă și în bisericile de enorie, în zilele de sărbătoare se observă unele mici deosebiri și variante locale și regionale de tipic și practică (mod de a face). Ele apar nu numai la un studiu comparativ, atent și amănunțit, al cărților de slujbă grecești, slave și române, în care e expusă rânduiala acestor slujbe și de care

*In rev. „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXIV (1958), nr. 11-12, p. 889-892.

se folosesc azi diferitele Biserici Ortodoxe autocefale, dar chiar limitându-ne numai la aria Bisericii Ortodoxe Române.

Deosebiriile acestea provin din mai multe pricini, dintre care cea dintâi este aceea că diferitele regiuni ale Bisericii noastre au adus și au păstrat în cultul lor multe din rămășițele influenței exercitate asupra lor din partea Bisericilor străine de care au aparținut canoniceste și politicește, înainte de dobândirea autocefaliei bisericești și de refacerea unității politice a statului român după Primul Război Mondial. Astfel, pe când în cuprinsul vechilor mitropolii a Ungro-Vlahiei și a Moldovei, dependente de Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol până la 1885, s-a păstrat ritul liturgic bizantin în forma lui cea mai pură, așa cum a fost preluat de la greci, în celelalte regiuni ale Bisericii noastre tipicul bizantin a suferit unele mărunte adaptări și modificări slavo-ruse (în răsărit), sârbești (în Banat și Bucovina, aceasta din urmă depedentă de Mitropolia Carlovițului între 1783-1873) sau chiar eterodoxe (catolice și protestante, în Ardeal). La deosebirile și particularitățile regionale provenite pe această cale s-au adăugat apoi și altele, ca cele strecurate de diferiții traducători, editori și diortositori ai cărților noastre de slujbă, tipărite până la 1918 în centre eparhiale diferite (București, Râmnic, Buzău, Iași, Mănăstirea Neamț, Sibiu, Blaj și altele) și lipsite de un organ unic de control. Dar chiar după acea dată, diversitatea în practica noastră liturgică a fost favorizată de unele cauze secundare, ca, de ex.: laconismul și lipsa de precizie sau chiar absența totală din cărțile noastre de slujbă a unor îndrumări clare de tipic, necesare în unele momente, acte și amănunte din rânduiala slujbelor, lăsate la voia slujitorilor sau pe seama practicii personale, apoi tendința progresivă de prescurtare a unor slujbe la bisericile de enorie, spiritul de inovație al unor liturghisitori lipsiți de respect față de prevederile Tipicului și ale bunelor noastre tradiții de cult, lipsa de preocupare a conducerii noastre bisericești din trecut pentru problema uniformității în săvârșirea cultului și așa mai departe.

Aceste mărunte diferențe, variante regionale și moduri personale de a interpreta unul sau altul din amănuntele de tipic și practică din rânduiala sfintelor noastre slujbe au rămas în mare parte necunoscute sau nesezitate de clericii noștri până nu de mult. Fiecare din ei avea felul său de a sluji,

Învățat din școală sau deprins din practica înaintașilor, fără să-l intereseze cum slujesc ceilalți. Abia la slujbele oficiate în sobor la anumite prilejuri destul de rare mai înainte ieșeau la iveală unele mărunte nepotriviri în modul de slujire al conliturghisitorilor, dar nici atunci ele nu prea erau băgate în seamă, deoarece soboarele erau formate de regulă din clerici de la biserici apropiate unele de altele.

Situația s-a schimbat însă fundamental din acest punct de vedere în ultimii ani. Atât la conferințele preoțești raionale, dar mai ales la cursurile de îndrumare misionară și socială a clerului ortodox, instituite prin noul Regulament pentru numirea și transferarea clerului din parohii, s-au întâlnit, îndeosebi la centrul de pe lângă Institutul Teologic din București, slujitori din cele mai depărtate regiuni ale Bisericii Ortodoxe Române. În slujbele religioase zilnice oficiate de ei în sobor deosebirile de amănunt de la unul la altul au început să iasă la iveală, să fie sesizate și să devină treptat motive de discuții și de controverse, adesea destul de aprinse, pentru că fiecare susținea, cum este și firesc, practica sau rânduiala cu care fusese deprins. Unele din ele sunt consacrate prin litera scrisă a unor ediții de Liturghiere mai vechi, aflate încă în uz (vezi mai ales ediția din 1937) sau a unor Tipice particulare, redactate de diferiți clerici (arhiepiscopul Gherasim Saffirin, Ic. D. Lungulescu, mitropolitul Silvestru Morariu Andrievici, profesorul G. Teleaga, arhimandritul profesor Fotie Balamace și alții), care au descris felul lor personal de a sluji sau pe cel obișnuit în regiunile lor, fără să aibă în vedere practicile din alte regiuni sau centre bisericesti.

Toate diferențele tipiconale semnalate sau sesizate de preoții cursiști au fost discutate și în parte rezolvate în ședințele de seminar de Liturgică, Tipic și Cântare bisericască din programul cursurilor de îndrumare a preoților. Însă nu totdeauna este ușor să te pronunți pentru una sau alta din două practici liturgice deosebite, dar egal îndreptățite, și una, și alta, printr-o veche și îndelungată respectare de către majoritatea liturghisitorilor, într-o regiune sau alta a Bisericii. Multe din aceste diferențe necesită o discuție mai amplă în publicațiile noastre bisericesti, precum și soluții de precizie, pe care nu le poate da, în ultimă instanță, decât Sfântul Sinod, forul suprem de conducere a Bisericii noastre, singurul în drept de a da hotărâri definitive și general obligatorii pentru toți clericii, în chestiuni controversate, de viață religioasă și cult.

În calitatea mea de profesor de Liturgică și Tipic la Institutul Teologic din București și de secretar al Comisiei instituite de Sfântul Sinod pentru pregătirea Tipicului uniform al Bisericii noastre, am avut curiozitatea și răbdarea de a întocmi un inventar aproape complet, cred, al nepotrivirilor și diferențelor regionale, locale sau personale, pe care le-am observat la preoții veniți la cursuri sau care mi-au fost aduse la cunoștință fie prin scris, fie verbal. Limitându-mă deocamdată la slujbele Laudelor zilnice, am studiat aceste diferențe mai amănunțit, în lumina diverselor ediții ale Tipicelor noastre bisericești și particulare, ale Liturghierelor și Ceasloavelor românești, comparându-le cu edițiile cărților de slujbă grecești și slave (rusești și bulgare) mai noi, pe care le-am avut la îndemână. Am socotit util să public măcar o parte din rezultatele cercetărilor mele de până acum pe această linie, ca lucrări pregătitoare în vederea redactării Tipicului uniform al Bisericii noastre, care este în lucru și e așteptat cu nerăbdare de către preoți. O fac și cu nădejdea că studiile de acest fel vor trezi interesul cuvenit în cercuri mai largi de clerici și vor aduce poate unele prețioase date noi, lămuriri și contribuții utile la rezolvarea justă a problemei uniformizării cultului nostru, din partea unor slujitori înaintați în vârstă și cunoscători ai acestor probleme. Începutul în această direcție l-am făcut cu studiul *Litia. Studiu comparativ al rânduiei în diferitele Liturghiere ortodoxe și manuale de Tipic*, publicat în rev. „Studii Teologice”, an. 1956, nr. 5-6. Continuăm acum cu articolul de față, privitor la rânduiala Vecerniei, în care vom enumera și discuta câteva din amănuntele de practică și tipic, controversate mai mult, din rânduiala acestei sfinte slujbe.

1. Atât Liturghierul, cât și Tipicul arată că oficierea Vecerniei este precedată de *citirea Ceasului IX*. În practică însă (și mai ales la bisericile din orașe) această regulă nu se respectă peste tot; lăsând la o parte cazurile regretabile (și, să sperăm, sporadice) în care Vecernia nu se săvârșește deloc, la unele biserici ea începe direct, fără să se mai citească înainte Ceasul IX. Această practică este, desigur, în primul rând, rezultatul tendinței de simplificare și reducere a duratei serviciilor divine, tendință generală la *bisericile* de enorie. Dar ea se poate întemeia pe considerația justă că Ceasul IX constituie o slujbă aparte, deosebită și independentă de cea a Vecerniei, iar nu inseparabil unită cu aceasta; Vecernia se poate săvârși deci și fără Ceasul IX, mai

«*Vremea este a face Domnului...*»

ales că Ceasul IX face parte din serviciul divin al zilei liturgice precedente (expirate), pe care îl încheie, pe când Vecernia inaugurează serviciul divin al zilei liturgice care începe (ziua următoare). De altfel, ultimele ediții ale Liturghierului grecesc, adaptate mai ales pentru uzul preoțimii de mir, nici nu mai menționează citirea Ceasului IX înainte de Vecernie (vezi, de ex., *Dumnezeiasca Liturghie*, Atena, 1924). Dimpotrivă, Liturghierele rusești și cele bulgare (vezi *Slujebnic*, Sofia, 1928) continuă să o menționeze, păstrând astfel mai fidel tradiția veche a cărților ortodoxe de slujbă, care au avut în vedere rânduiala din mănăstiri.

Întrebarea este: S-ar putea deci ca, în viitoarele ediții ale Liturghierului și Tipicului nostru bisericesc, să se prevadă că citirea Ceasului IX înainte de Vecernie rămâne obligatoriu numai pentru mănăstiri (și, eventual pentru catedralele episcopale) și devine facultativă pentru bisericile de enorie?

2. Nici Tipicul cel mare sau mănăstiresc (zis al Sfântului Sava), nici cel bisericesc al Sfântului Sinod (tradus în secolul trecut după cel grecesc al Patriarhiei de Constantinopol) și nici Liturghierele mai vechi nu precizează *dacă preotul dă binecuvântarea pentru începutul Vecerniei stând în altar, în fața Sfintei Mese, sau afară din altar.*

3. La Vecernia de sâmbătă seara, după ectenia mare, Tipicul bisericesc editat de Sfântul Sinod prevede să se citească *Fericit bărbatul...*, catisma toată (catisma I-a). Tot așa prevăd indicațiile de Tipic înscrise în toate Liturghierele ortodoxe la locul respectiv din rânduiala Vecerniei. Liturghierul românesc precizează în plus că, după fiecare stare a Catismei, se rostește câte o ectenie mică (vezi, de ex., ed. 1956, p. 28). Tipicul cel mare (cap. 9, fața 14) prevede că, după ecfonisul ecteniei mari, *cântăm* „Fericit bărbatul...”, adică toată Catisma I-a, și anume primul antifon (prima stare) pe glasul VIII, iar al doilea și al treilea pe glasul de rând al Octoihului, cu ectenie mică după fiecare antifon.

Dar, în practică, la toate bisericile de enorie, precum și la cele mai multe mănăstiri, atât sâmbătă seara, cât și în ajunul tuturor sărbătorilor, se cântă „Fericit bărbatul...”, adică numai cele câteva stihuri alese din starea I-a a Catismei I-a, care în unele ediții ale Psaltirii (ca cea de Buc, 1906) sunt însemnate cu cruce și pe care le găsim în cărțile de Psaltichie, și anume: psalmul I, vers. 1 și 6, ps. II, vers. 9 și 11, ps. III, vers. 6 și 8 (după Septuaginta). La mănăstiri, restul versetelor din psalmii catismei I-a se citesc.

Nu știm dacă se mai respectă la vreo mănăstire prevederea Tipicului bisericesc de a se citi toată Catisma I-a la Vecernia de sâmbătă seara, sau dacă pe undeva mai sunt și alte practici în această privință.

4. *Momentul îmbracării felonului la Vecernia sărbătorilor.* După *Rânduiala Vecerniei mari și a Privigherii* din Tipicul cel mare, tipărită și la începutul Liturghierelor românești dinaintea de 1937, la Vecernia sărbătorilor preotul îmbracă felonul înainte de vohod, adică în timp ce la strană se cântă ultimele stihiri de la „Doamne, strigat-am...” sau Slava (vezi Tipicul cel mare, fața 4 și Liturghierul de Buc, 1927, p. 9. Comp. și Liturghierul din 1956, p. 29). La fel prevăd absolut toate Tipicele particulare, ca, de ex., cele de: Arhiepiscopul Gherasim Saffirin (ed. cit., p. 71), Ic. D. Lungulescu (op. cit., p. 25), Arhim. Fotie Balamace (ed. cit., p. 67), M. Dracinschi (op. cit., p. 10), Pr. P. Procopoviciu (op. cit., p. 19), Pr. R. Geomolean (op. cit., p. 38), A. Popoviciu (op. cit., p. 58), Bojor și Roșianu (op. cit., p. 220) și alții. Numai Liturghierul din 1937 face excepție în această privință. Conformându-se practicii mai noi a unor preoți, acest Liturghier prevede îmbrăcarea felonului în momentul când se începe „Doamne, strigat-am...”, adică înainte de căderea mare, pentru ca astfel să se dea mai multă solemnitate acestui act, săvârșindu-1 preoții îmbrăcați în felon. Acesta era, de altfel, și uzul rusesc mai vechi (vezi, de ex., *Liturgica* lui I. Bulgakov, p. 525, n. 14), păstrat și azi în Liturghierul bulgar (vezi *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 15).

Regula din Liturghierele noastre și din Tipice e mai logică, deoarece felonul nu se îmbracă în vederea actului cădirii, ci în vederea vohodului (a ieșirii cu cădelnița), act liturgic specific Vecerniei sărbătorilor. De aceea, căderea din timpul cântării lui „Doamne, strigat-am...” trebuie făcută la Vecernia sărbătorilor numai cu epitrahilul, ca și la Vecernia zilelor de rând.

5. *Două feluri deosebite de a cădi la vohodul Vecerniei sărbătorilor.* Majoritatea preoților de enorie la Vecernia sărbătorilor ies la vohod fără să cădească altarul și încep căderea în naos, de la icoanele împărătești (sau de la iconostas), după ce au dat binecuvântarea intrării; în acest punct ei procedează așa cum prevede Tipicul cel mare (fața 4), Liturghierul rusesc (*Slujebnik*, Kiev, 1907, foaia 5), ca și toate edițiile Liturghierului românesc (vezi, de ex., ed. 1956, p. 29-30, dar mai clar în ed. 1937, p. 24). Aceeași

«Vremea este a face Domnului...»

rânduială e înscrisă și în Liturghierul bulgăresc aflat azi în uz, care precizează chiar că, înainte de a ieși la vohod, sfinții slujitori se închină în fața Sfintei *M.ese, fără a cădi* (vezi *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 16).

Dar în unele biserici mănăstirești și catedrale chiriarhale, sfinții slujitori cădesc sfântul altar înainte de a ieși la vohod, așa cum prevăd unele Tipice particulare, alcătuite de monahi sau deservenți ai catedralelor episcopale, ca de ex.: Arhiepiscopul Gherasim Saffirin (*op. cit.*, p. 31), Ic. D. Lungulescu (*op. cit.*, p. 25) și Pr. F. Geomolean (*op. cit.*, p. 38).

În cazul de față noi socotim mai corectă practica preoțimii de mir, care se conformează regulii din Tipicul cel mare și din Liturghier. Obiceiul de a cădi sfântul altar înainte de ieșirea cu cădelnița a venit din mănăstirile rusești (vezi, de ex. *Rânduială Vecerniei, Utreniei și Polunoșniței*, editată de Lavra Pecerskaia din Kiev, 1861-1884). El înseamnă de fapt o complicație excesivă a actului vohodului, care odinioară consta în simpla ieșire cu cădelnița, fără să se cădească deloc, nici în altar și nici în naos așa, cum se procedează la vohodul mic de la Liturghie, când se iese cu Sfânta Evanghelie; de altfel, la Vecerniile în rânduială cărora se citește Evanghelia și la care vohodul se face deci cu Sfânta Evanghelie (ca, de ex., în Duminica Pastelor), căderea de la vohod nu mai are loc.

6. Marea majoritate a preoților noștri (cei din Oltenia, Muntenia și Ardeal) rostesc atât formulele introductive ale otpustului Vecerniei și Utreniei („Cel ce este binecuvântat Hristos Dumnezeu nostru..., Preasfântă Născătoare de Dumnezeu..., Slavă Ție, Hristoase Dumnezeule...”), cât și formula propriu-zisă de otpust stând cu fața spre credincioși (vezi indicația din Liturghierul, 1956, p. 35-36); dimpotrivă, preoții moldoveni și cei bănățeni rostesc formulele introductive stând cu fața spre sfântul altar, plecându-se succesiv spre icoanele mari respective și abia după aceea se întorc cu fața spre credincioși, spre a rosti otpustul propriu-zis. Practica din urmă e urmată și la ruși, și la bulgari (vezi *Slujebnik*, edițiile de Kiev, 1907, f. 13 verso și Sofia, 1928, p. 24); pe cât se pare, ea poate fi fundamentată indirect pe indicațiile laconice de la locul respectiv din Liturghierele dinainte de 1956 (vezi, de ex., ed. din 1950, p. 45). Ea este, de altfel, mai naturală și mai comodă pentru orientarea preotului către icoanele împărătești, spre care se închină succesiv în timpul rostirii formulelor introductive.

7. *Cum se începe formula de otpust la Vecernia de sâmbătă seara?* Întrucât Mântuitorul a înviat după miezul nopții sau către ziuă, iar Vecernia și Pavecernița, în raport cu istoria sfântă a mântuirii, simbolizează în general vremea de dinainte de venirea Mântuitorului, formula pentru otpustul Vecerniei de sâmbătă seara (ca și al Pavecerniței) începe cu „Hristos, adevăratul nostru Dumnezeu...” (vezi și C. Erbiceanu, în rev. „Bis. Ort. Rom.”, an. VI, 1892, nr. 7, p. 533). Aceasta este formula întrebuițată de aproape unanimitatea preoților noștri, așa cum se și precizează de altfel în Liturghierele din 1937 (p. 34) și 1956 (pi 36).

Dar unii preoți, bazându-se pe o indicație greșită din Liturgica lui Mitrofanovici (și colaboratorii ed. 1919, p. 605), încep otpustul Vecerniei de sâmbătă seara cu „*Cel ce a înviat din morți*, Hristos, adevăratul Dumnezeu nostru...”, ca la Utrenia sau Liturghia de duminică. Aceștia alcătuiesc, de altfel, o mică minoritate din totalitatea preoților noștri slujitori. Credem că, având în vedere atât practica marei majorități a preoțimii, cât și indicațiile exprese din edițiile citate mai sus ale Liturghierului nostru, care nu mai lasă nicio îndoială, trebuie să rămânem în acest punct la formula de otpust care începe cu „Hristos, adevăratul Dumnezeu nostru...”.

CÂTEVA CUVINTE DESPRE „LUNGIMEA” SLUJBELOR SFINTE ORTODOXE*

Este îndeobște recunoscută frumusețea și valoarea teologică și catehetică a cultului ortodox. Nu numai cunoscătorii ortodocși ai cultului Bisericii noastre, ci și cei catolici, protestanți și anglicani, au afirmat adesea, în timpul din urmă, importanța acestui cult în viața religioasă ortodoxă, vechimea și valoarea lui ca monument venerabil al trecutului și al tradiției creștine, frumusețea și varietatea formelor lui externe, bogăția ideilor dogmatice și morale pe care el le îmbracă în expresia poetică a imnelor și a rugăciunilor sale ș.a.m.d.¹.

Numeroase glasuri și condeie autorizate, ortodoxe și neortodoxe au semnalat însă adesea, mai ales din partea credincioșilor, un defect care se poate reproșa cultului ortodox: lungimea unora dintre slujbele sale sfinte². Sunt vizate, de exemplu, slujba Utreniei, a Botezului și Mirungerii, a Sfântului Maslu, a Pavecerniței, a înmormântării și chiar a Sfintei Liturghii. S-a semnalat, de asemenea, lungimea excesivă a unor părți constitutive din rânduiala anumitor servicii religioase, ca, de exemplu, prima pericopă evanghelică din cele 12 care se citesc la slujba deniei din Joia Patimilor

*în rev. „Glasul Bisericii”, XXV (1966), nr. 1-2, p. 49-56.

¹ Vezi: S. Salaville, *Liturgies orientales. Notions generales, elements principaux* > Paris» 1932 (Bibi. Cath. des Sciences religieuses), p. 52 și urm.; Dr. I. Zugrav, *Cultul nostru văzut de cunoscători străini*, Cernăuți, 1939 (extras din rev. „Candela”); Pr. Prof. E. Braniște, *Cultul Bisericii Ortodoxe Române față de cultul celorlalte confesiuni creștine și al sectelor din țara noastră*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1951, nr. 1-2, p. 3-25.

² Vezi, de exemplu, Prof. D. Balanos (Atena), *înflorirea și decadența Bisericii*, trad. din lb. greacă de Diac. Har. P. Hagiopol, București, 1946, p. 11-13 ș.a.

(Ioan XIII, 31 - XVIII, 1), precum și numărul prea mare al paremiilor din rânduiala vecerniei Sâmbetei Patimilor, unită cu Liturghia Sfântului Vasile cel Mare (în Triod), întocmită în vremuri de mult trecute, pentru credincioși care aveau mai mult răgaz pentru o participare de mai lungă durată la serviciul divin.

Ce este de făcut acum? - Se poartă pe această temă discuții controversate și s-au propus soluții diametral opuse. Unii cer o reformă fundamentală a cultului, o restructurare totală a slujbelor bisericești și adaptarea lor, ca dimensiune, la cerințele vieții religioase și la posibilitățile credincioșilor de azi; alții, mai conservatoriști, susțin, dimpotrivă, că Biserica trebuie să rămână fidelă tradiției trecutului și să păstreze cu sfințenie rânduiala slujbelor prevăzută în Tipic, așa cum se oficiază ea în mănăstiri.

Credem că, între aceste două atitudini extremiste, adevărul trebuie căutat la mijloc. Fără îndoială, Biserica este obligată să țină pasul cu mersul vremii și să-și adapteze metodele și procedeele de lucru la necesitățile și condițiile specifice de viață ale credincioșilor ei din epoca în care trăim; dar pentru aceasta nu este nevoie de o reformă *in capite et membris* a cultului divin. Pentru a găsi o rezolvare justă a acestei probleme, o investigație în trecut, cu ajutorul istoriei cultului, ne va ajuta să vedem cum a procedat Biserica în cazuri similare, iar observarea practicii generale actuale a Bisericii Ortodoxe de pretutindeni ne va învăța și ea unele lucruri care trebuie știute.

Mai întâi, aceia care susțin că nu este posibilă o prescurtare a rânduiei serviciilor divine pentru că ea ar fi fixă și imutabilă trebuie să știe că rânduiala sfintelor slujbe nu a fost de la început și peste tot exact aceeași pe care o avem astăzi. Înainte de a căpăta forma actuală, cu care noi ne-am obișnuit și pe care suntem înclinați să o socotim definitivă și intangibilă, ea a variat multă vreme, atât în ceea ce privește numărul și textul rugăciunilor, al cântărilor sau imnelor și al riturilor sau ceremoniilor care o compun, cât și în ceea ce privește ordinea sau succesiunea acestora în cadrul slujbelor respective³. Așa, de exemplu, începând din sec. V-VI înainte, se constată în istoria cultului creștin o tendință de continuă dezvoltare și îmbogățire

³ Pentru evoluția rânduiei Laudelor bisericești zilnice și a Sfintei Liturghii, vezi mai ales Pr. Prof. P. Vintilescu, *Istoria Liturghiei*, curs (dactilografiat), București, 1940 și *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a rânduielii unor slujbe (îndeosebi a Vecerniei și a Utreniei), prin introducerea noilor imne, compuse de marii poeți creștini, sub forma troparelor (stihirilor), a condacelor și a canoanelor, care se înmulțesc treptat, năzuind toate să fie folosite în serviciul bisericesc; cu deosebire *condacele* și *canoanele* - poeme innografice de mare întindere (vechile condace aveau câte 18-24

unor slujbe sfinte (ca Utrenia) să crească în chip excesiv, deoarece adesea mai mulți autori compuneau condace și canoane diferite pentru aceeași slujbă sau pentru aceeași zi liturgică. Din această pricină, de la o vreme (mai ales de la începutul mileniului al doilea) se observă tendința contrară, de simplificare, de descongestionare și de prescurtare a conținutului cărților de slujbă, multe dintre vechile imne, introduse mai înainte în serviciul cultului, fiind lăsate treptat la o parte, integral sau parțial. Așa, de pildă, dintre numeroasele strofe poetice ale condacelor de odinioară, care rivalizau cu canoanele innografice ca întindere, s-au păstrat în cărțile noastre de ritual numai primele două strofe, pe care le găsim azi așezate una după alta, după cântarea a șasea a canoanelor din serviciul Utreniei, sub denumirea de *condac* sau *icos*⁴. N-a fost nevoie pentru aceasta de o hotărâre expresă și formală a autorității bisericești; lucrurile s-au petrecut de la sine, în chip firesc, din nevoia logică a restabilirii unui echilibru just între sentimentul care inspiră cultul de o parte și formele sale de expresie, de alta⁵.

Al doilea lucru care trebuie amintit partizanilor exclusiviști ai păstrării intacte a rânduielilor din Tipic este că rânduiala completă a serviciilor noastre bisericești, așa cum este ea formulată în regulile scrise ale Tipicului, a avut în vedere inițial nu nevoile credincioșilor din enorii, ci posibilitățile viețuitorilor din mănăstiri, pe măsura cărora este întocmită pravila ae slujbă din Tipic. încă de la început, îndeletnicirea principală, dacă nu exclusivă, a monahilor a fost rugăciunea, atât cea particulară (personală), cât și cea încadrată în cultul oficial, public, al Bisericii. De aceea, Tipicul slujbelor

⁴ Amănunte vezi la Pr. Prof. P. Vintilescu, *Despre poezia innografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București, 1937 (mai ales p. 145 și urm.).

⁵ Mai pe larg despre *echilibrul liturgic*, vezi Pr. Prof. P. Vintilescu, *Principiile și ființa cultului creștin-ortodox*, curs (litografiat) de Liturgică Generală, București, 1940, p. 224 și urm.

bisericești folosit aproape exclusiv, în toată Biserica Ortodoxă până pe la mijlocul secolului trecut, era de origine mănăstirească: Tipicul zis *cel mare* sau *al Sfântului Sava*⁶. În mănăstiri, serviciul divin, reglementat de prescripțiile acestui Tipic, s-a săvârșit mai totdeauna și peste tot în întinderea lui maximă, fără nicio scădere sau abatere, mai ales în grupa slujbelor numite *Laudele bisericesti*, care alcătuiesc serviciul divin zilnic al Bisericii (Vecernia, Pavecernița, Miezonoptica, Utrenia și Ceasurile). Pravila liturgică din mănăstiri a fost luată ca model și la bisericile de enorie, dar în bisericile parohiale condițiile externe pentru săvârșirea cultului au fost întotdeauna și sunt și azi cu totul altele. Aceste biserici nu dispun nici de numărul mare al slujitorilor din mănăstiri și nici de timpul pe care aceștia îl au la dispoziție pentru săvârșirea zilnică a cultului, iar credincioșii laici cu atât mai puțin.

Iată de ce, în principiu vorbind, nu se poate impune de fapt bisericilor de enorii același program de slujbă, cu aceeași durată și cu aceeași scrupulozitate în respectarea Tipicului, ca în mănăstiri. Lucrul acesta l-a recunoscut autoritatea bisericească însăși; pe la mijlocul secolului trecut, patriarhul ecumenic Grigorie VI a însărcinat pe Constantin, protopsaltul catedralei patriarhale din Constantinopol, să alcătuiască un Tipic nou, în care să se prevadă prescurtările ce se pot face în rânduiala slujbelor săvârșite la bisericile de enorie. Vechiul Tipic complet, mănăstiresc, a rămas mai departe normativ și obligatoriu pentru mănăstiri, iar noul Tipic, care avea în vedere și nevoile bisericilor de enorie, a fost adoptat apoi și de Biserica Bulgară și cea Română; la noi a fost tradus de Anton Pann și preotul I. Călărășanu de la Biserica Lucaci din București (tipărit prima dată la București, 1851) și a devenit Tipicul oficial al Bisericii Ortodoxe Române, înlocuind Tipicul cel mare, care nu s-a mai tipărit după aceea⁷.

Pentru a justifica simplificările și prescurtările îngăduite în oficierea slujbelor, noul Tipic a formulat și a consacrat oficial o regulă a tradiției, care de altfel, se aplica, sporadic, și în practica de mai înainte, chiar la bisericile

⁶ Tradus și în românește, după originale grecești și slavo-ruse, de Schimonahul Isaac Dascălul și tipărit de mitropolitul Veniamin Costache al Moldovei, Iași, 1816; retipărit la Chișinău, 1857.

⁷ Vezi t Mitrop. Tit Simedrea, *Pe marginea unui proiect de Tipicon*, art. în rev. „Mitropolia Olteniei”, an. 1957, nr. 7-8, p. 425 și urm.

«*Vremea este a face Domnului...*»

catedrale și mănăstirești: la nevoie, în săvârșirea slujbelor se va proceda „după cum va vrea cel mai mare”, îngăduindu-se adică unele abateri de la prevederile Tipicului mănăstiresc și scurtându-se ori lungindu-se slujba, la nevoie, după cum cer împrejurările de timp și de loc⁸. În astfel de cazuri, în bisericile de enorie decide socotința protosului slujitorilor (în cazul că sunt mai mulți), în mănăstiri a egumenului (starețului), iar la catedralele chiriarhale episcopul eparhiot (dacă e de față) sau marele ecleziarh; aceștia hotărăsc care și câte lecturi, rugăciuni sau cântări din rânduiala unor slujbe (ca de exemplu Utrenia) pot fi lăsate la o parte, atunci când coincid două sărbători importante (una cu dată fixă și alta cu dată variabilă), având fiecare slujba ei deosebită. Tipicul însuși lasă atunci slujitorilor bisericesti latitudinea de a adăuga sau nu unele rugăciuni, lecturi sau cântări: „Când este neapărată trebuință sau osebuită grabă, în locul Chinonicului, zicând Psalmul 50, cântăm Canonul răposaților, lăsând celelalte tropare și irmoasele a se cânta în urmă, după sfârșit (otпуст)”; sau „*De va fi cu voie, și este hramul, zi antifoane...*”⁹.

Iată deci că însăși istoria sau evoluția cultului creștin, precum și Tipicul bisericesc ortodox ne arată că aplicarea regulilor tipiconale nu s-a făcut întotdeauna și peste tot în chip absolut uniform și rigid, ci cu unele adaptări de amănunt, cerute de variabilitatea condițiilor de timp și de loc, în care se desfășoară viața credincioșilor. „Biserica în toate timpurile a și făcut pe terenul cultului acele modificări, care s-au pretins de oarecare necesitate adevărată, scoțând din întrebuintare unele datine bisericesti și forme liturgice, iară altele introducându-le sau modificându-le, precum s-a întâmplat cu agapele sau ospețele obișnuite după serbarea liturghiei, cu disciplina relativă la catehumenat și la penitență, cu introducerea unor rugăciuni și cântări în liturghie chiar după prescurtarea ei de către Sfântul Vasile cel Mare și de Sfântul Ioan Hrisostom”¹⁰. La astfel de forme ale cultului, supuse schimbării, liturgiștii citați aici enumera, de exemplu, limba liturgică¹¹, modul

⁸ Comp. și Pr. Prof. P. Vintilescu, *Principiile și ființa cultului ortodox...*, p. 255-256.

⁹ Vezi *Tipic bisericesc...*, ed. a IV-a, Cernica, 1925, p. 31, nr. 1 și p. 53, n. 1.

¹⁰ V. Mitrofanovici, T. Tarnavski și N. Cotlarciuc, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, Cernăuți, 1929, p. 29.

¹¹ Recenta hotărâre a Conciliului II Vatican cu privire la înlocuirea limbii latine cu limbile naționale în cultul catolic e o ilustrare vie a acestui principiu.

(melodia) cântării bisericești, citirea evangheliilor și rostirea ecteniilor pe cale la petrecerea morților spre biserică sau cimitir (neprevăzute în rânduiala înmormântării din Molitfelnic), oficierea panihidei după înmormântare în casele celor decedați etc.¹².

Pe temeiul acestui principiu, se și fac în practică, de multă vreme, în serviciul liturgic al bisericilor de parohii, nu numai la noi, ci în toată Ortodoxia, unele prescurtări și simplificări, care pe alocuri au pătruns chiar și în mănăstirile mai mici, cu puțini slujitori, fără ca nimeni să se plângă împotriva lor sau să le socotească drept încălcări ale regulilor de Tipic. Prescurtările acestea ating acele părți secundare, neesențiale, ale rânduiei sfintelor slujbe, a căror lipsă nici nu păgubește cu ceva credinței ortodoxe și nici nu desfigurează structura generală a slujbelor respective. Așa, de exemplu, este îndeobște cunoscut că, mai pretutindeni (cu rare excepții), la bisericile de enorie nu se oficiază, nici măcar sărbătoarea, serviciul Pavecerniței, al Miezonopticii sau al Ceasurilor liturgice, care fac parte din programul complet al serviciului divin zilnic, așa cum se oficiază el în mănăstiri. Iar în serviciul Vecerniei și al Utreniei se fac la bisericile de enorie prescurtări față de serviciul mănăstiresc, lăsându-se la o parte, în primul rând, *citirile* sau *lecturile biblice din Vechiul Testament*, precum și parte din acele creații ale poeziei imnografice creștine, care au fost încadrate în rânduiala cultului divin, dar care, prin marele lor număr, lungesc prea mult durata serviciului divin. Așa, de exemplu, se omit *catismele* (grupele de psalmi din Psaltire) care ar trebui citite, conform Tipicului, la Vecernie (înainte de „Doamne, strigat-am”) și la Utrenie (după „Dumnezeu este Domnul” și tropare), precum și *Canoanele din* serviciul Utreniei, înlocuite, în zilele de sărbătoare, de *Catavasii* (care, de altfel, nu sunt altceva decât un rezumat reprezentativ al Canoanelor corespunzătoare); se suprimă, la fel, citirea Catismei a XVII-a și cântarea Canonului din slujba înmormântării, din care se cântă, cel mult, câteva stihuri și stihiri, însemnate în Molitfelnic cu roșu sau scrise cu litere mai groase.

În al doilea rând, sunt supuse aceluiași proces de prescurtare acele părți din rânduiala slujbelor care au fost introduse în cult pentru satisfacerea unor

¹²V. Mitrofanivici și colab., *op. cit.*, p. 30.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

nevoi și condiții de mult dispărute, specifice vieții religioase de odinioară. Așa este cazul, de exemplu, cu *ectenii pentru catehumeni* sau *cei chemați* („Rugați-vă, cei chemați, Domnului!”) și *ectenii pentru cei către luminare* sau candidații la Botez, de odinioară (cea din urmă numai în rânduiala Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite); Biserica Ortodoxă a Greciei a suprimat aproape cu desăvârșire în practică rostirea acestor ectenii, cu toate că ea păstrează încă, în edițiile ultime ale Liturghierului ei, textul lor.

Se suprimă, de asemenea, părți din rânduiala serviciilor divine, care se repetă de mai multe ori în cursul aceleiași slujbe și care devin deci de prisos sau excesive, ca *ectenii mici* care se interpun în rânduiala Utreniei, după cântarea a treia și a șasea a Catavasiilor, ectenia cererilor de după Axionul din rânduiala Liturghiei, care este o repetare a celei de după Heruvic („Ziua toată...”); în plus, în bisericile din Muntenia și Oltenia se suprimă în general ectenia întreită („Miluiește-ne pre noi, Dumnezeu...”) și cea a cererilor („Să plinim rugăciunea noastră de dimineață...”) de la sfârșitul Utreniei sărbătorilor, pentru motivul că ele se repetă și în rânduiala Liturghiei, care urmează iradiată (la unele din aceste biserici nu se mai rostește nici otpustul final al Utreniei, dacă începe imediat Liturghia).

Pe temeiul aceluiași principiu, se fac în practică prescurtări în serviciul divin la acele slujbe care cuprind grupuri sau serii mai mari de cântări, reducându-se numărul lor, acolo unde sunt prea multe, ca, de exemplu, stihirile de la „Doamne, strigat-am...” la Vecernia de sâmbătă seara (zece, după prevederile Tipicului), stihirile Laudelor de la Utrenia duminicilor (reglementar opt), stihirile Fericirilor din rânduiala Liturghiei, troparele din slujba Aghiazmei Mici și cele din rânduiala Maslului, strofele celor trei stări ale Prohodului de la slujba deniei din Vinerea Patimilor (Utrenia Sâmbetei celei Mari) ș.a.

La rândul lor, partizanii reformei Tipicului liturgic trebuie să nu piardă din vedere că, cu excepția Maslului, a înmormântării și a altor câteva slujbe bisericesti, care sunt, într-adevăr, prea lungi, din pricina numărului prea mare de lecturi, rugăciuni și cântări care le alcătuiesc, se poate spune că, în general, slujbele sfinte nu sunt nici lungi, nici scurte în ele însele, ci durata lor atârnă mai mult de felul cum sunt oficiate. Să luăm cazul Sfintei Liturghii, slujba principală a cultului ortodox și totodată cea mai cunoscută și

frecventată de către credincioși. Oficiată fără nicio prescurtare, dar într-un ritm moderat (nici prea lent, dar nici prea grăbit), această dumnezeiască slujbă nu depășește de obicei 1 *Vi* sau cel mult 2 ore, ceea ce nu e deloc prea mult pentru credincioșii care ar vrea să participe la ea de la început până la sfârșit. Sunt însă preoți și cântăreți care lungesc ei înșiși slujba religioasă, fie prin rostirea sau cântarea lentă sau tărăgănată a ecteniilor, a rugăciunilor și a imnelor, fie prin adăugarea unor rituri, cântări și rugăciuni noi, în afară de prevederile Tipicului. Așa, de exemplu, în unele biserici de la noi durata Sfintei Liturghii se mărește, în zilele de sărbătoare, cu cel puțin o jumătate de oră, din pricina intercalării unor pomelnice, pe care preoții respectivi le pomenesc fie la ieșirea cu Sfintele Daruri (vohodul mare), *Re* la cererile speciale din rugăciunile pentru diferite trebuințe, care se adaugă, regulat, la ectenia întreită de după Evanghelie (mai ales în nordul Moldovei și în Ardeal). Corurile bisericesti, existente pe alocuri, complică și ele lucrurile, fie prin „concertele” cântate în locul Chinonicului (în timpul împărtășirii clericilor și credincioșilor) sau al predicii, fie prin muzicalizarea excesivă a unor texte liturgice care, prin însăși destinația și firea lor, nu trebuie *cântate*, ci *rostate* (ca, de exemplu, rugăciunea „Acum slobozește...” din rânduiala Vecerniei și *Crezul szxx Simbolul credinței* din rânduiala Liturghiei).

În al doilea rând, nu atât *durata* slujbelor contează în problema care ne preocupă, căci ea poate fi lungită sau scurtată (ori corectată) *prin felul* în care sunt oficiate aceste slujbe și prin care izbutim, sau nu, să menținem încordată atenția și interesul credincioșilor care iau parte la ele și să-i facem să nu se plictisească sau să obosească prea repede. În această privință decide, prin urmare, destoinicia slujitorilor de a valorifica sau a pune în evidență frumusețea intrinsecă a formelor externe ale cultului și de a susține atenția și interesul credincioșilor prezenți, printr-o oficiere cât mai conștiincioasă, mai îngrijită și mai ideală.

În concluzie, nevoia firească de acomodare a Bisericii și a metodelor ei de lucru la condițiile, mereu schimbătoare, ale vieții credincioșilor ridică, între altele, și problema reconsiderării rânduiei unor servicii religioase, în vederea adaptării lor. Fără îndoială, orice măsură privitoare la modificarea ordinii existente în cult este de competența exclusivă a conducerii bisericesti

«*Vremea este a face Domnului...*»

supreme, adică a sinodului arhierilor. Iar cum cultul ortodox constituie un tezaur comun al Ortodoxiei întregi și una dintre formele de manifestare ale unității ei religioase, hotărârile de asemenea natură nu pot *îi* luate de fiecare Biserică în parte, ci numai de toate laolaltă, în bună înțelegere, pentru a se păstra și mai departe unitatea de cult, care le leagă între ele. De aceea, între problemele de interes general ortodox, care sunt înscrise pe ordinea de zi a viitorului prosinod panortodox, este și aceea care privește revizuirea și editarea critică a textelor liturgice, precum și uniformizarea rânduielii sfintelor slujbe. Pentru rezolvarea acestei probleme, reprezentanții autorizați ai Bisericilor Ortodoxe se vor călăuzi, probabil, atât de principiul variabilității rânduielii sfintelor slujbe în trecut, cât și de premisele deja date în practica bisericilor de enorie, care, precum am văzut, indică un proces de lentă și firească simplificare a rânduielii acelor servicii divine excesiv dezvoltate în trecut.

Până la o rezolvare completă, definitivă și uniformă a problemei, slujitorii bisericești pot beneficia de dreptul, pe care Tradiția bisericească înscrisă în Tipic îl acordă „celui mai mare”, de a hotărî asupra duratei serviciilor religioase, atunci când *este* nevoie. Principiul acesta trebuie aplicat, bineînțeles, cu măsură și cu simțul respectului pe care îl datorăm cu toții rânduielilor sacre ale Tipicului, consfințite prin Tradiție, adică prin practica unanimă, generală și neîntreruptă a Bisericii. Căci dacă este îngăduit să facem, la nevoie, prescurtări prin omiterea unor părți neesențiale ale cultului, de felul celor enumerate mai înainte (citiri, ectenii, cântări etc), ar fi o impietate să prescurtăm, de exemplu, Sfânta Liturghie prin suprimarea unor părți de primă importanță pentru ființa ei, ca rugăciunile citite în taină de către preot în timpul ecteniilor rostite de diacon sau al unor cântări executate de cântăreți (cor), ca cea din timpul Heruvicului, rugăciunea pentru oferirea Darurilor de după vohodul mare, epicleza și rugăciunile de mijlocire din timpul Axionului (care fac parte din rugăciunea Sfintei Jertfe sau *anafora*) și altele, care sunt legate de *dogma* ortodoxă și de înlănțuirea sau ordinea generală, tradițională, a cultului ortodox, care trebuie să rămână neschimbată¹³.

¹³Comp. Pr. Prof. P. Vintilescu, *Principiile...*, p. 256-257.

Păstrând echilibrul just sau calea de mijloc dintre tendința conservatoare a cultului (care cere păstrarea neștirbită a rânduielilor consacrate de tradiție și tipic) și tendințele inovatoare (care vor adaptarea rânduielilor de cult la mersul vremii), slujitorii bisericești vor trebui să nu uite că orice inovație, modificare și prescurtare grăbită sau excesivă în domeniul rânduielilor de cult poate fi păgubitoare pentru simțul religios al credincioșilor, extrem de sensibil la asemenea modificări. Interesul pentru slujbele bisericești se asigură prin respectul sincer și adânc față de rânduieli, prin pietatea și credința cu care slujim nevăzutului Dumnezeu, prin demnitatea ținutei noastre fizice și sufletești în timpul slujirii și prin fiorul sacru pe care vom ști să-1 insuflăm credincioșilor noștri și care nu poate *R* transmis altora decât de către acei slujitori care știu să trăiască mai întâi ei înșiși, cu adevărat, sentimentul religios al contactului intim și invizibil cu divinul, mijlocit de formele externe ale cultului bisericesc.

VI

CĂRȚILE DE CULT
,

>

OBSERVAȚII SI PROPUNERI PENTRU O NOUĂ EDIȚIE A UTURGHIERULUI ROMÂNESC CONTRIBUȚIE LA PROBLEMA REVIZUIRII CĂRȚILOR NOASTRE DE RITUAL (I)*

Î.P.S. Patriarh Nicodim al României a împlinit, de curând, biblica vârstă de 80 ani. Fără să mai socotim vasta și variata operă - originală, traduceri și prelucrări - cu care Î.P.S. Sa a îmbogățit literatura noastră teologică de popularizare, păstoria Sanctității Sale va rămâne crestată pe răbojul cronicilor vieții noastre bisericești prin monumentală traducere a Bibliei românești din 1944/45. Poate că tot Î.P.S. Sale îi va fi dat să inițieze și să patroneze o a doua operă de o acută necesitate și de epocală însemnătate pentru Biserica Românească, și anume revizuirea fundamentală și editarea din nou a cărților noastre de slujbă, care, în tezaurul scris al ortodoxiei ocupă, ca importanță, locul al doilea, îndată după Sf. Scriptură.

Fără îndoială, o revizuire serioasă și completă a tuturor cărților noastre de ritual înseamnă o întreprindere complicată și de mari proporții, care prezintă numeroase greutăți de ordin științific, teologic și literar. Ea presupune rezolvarea în prealabil a o mulțime de probleme importante, ca aceea a traducerii Sfintei Scripturi, studiul manuscriselor și tipăriturilor vechi (originale, slavonești și românești), cunoașterea unor chestiuni de istoria cultului și a doctrinei teologice, unificarea tipicului și a diferitelor practici și variante regionale, precizarea și respectarea stadiului de dezvoltare a limbii noastre populare, bisericești și literare, și atâtea altele. Rezolvarea ei fericită

*In rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXIII (1945), nr. 11-12, p. 599-613.

cere, desigur, un îndelungat timp de studii serioase și cercetări adâncite depinzând, în primul rând, de interesul conducerii bisericești pentru astfel de probleme, precum și de competența, de cultura științifică, teologica și literară, de experiența liturgică, de râvna, dragostea și osteneala celor ce vor fi însărcinați cu această uriașă și grea lucrare.

În rândurile care urmează, nu vom discuta problema revizuirii în toată complexitatea și în toate aspectele ei, abia schițate mai sus¹. Deocamdată ne vom limita la câteva modeste observații și propuneri cu privire numai la *liturghien* cea mai importantă dintre cărțile de slujbă.

Ultima ediție a liturghierului nostru - cea de la București, 1937 - s-a tipărit sub îngrijirea I.P.S. Irineu Mihălcescu, actualul mitropolit al Moldovei (pe atunci vicar al Sfintei Patriarhii și profesor la Facultatea de Teologie din București), și a preotului Paraschiv Angelescu. Ea a făcut un însemnat pas înainte față de edițiile anterioare, mai ales în ceea ce privește redactarea notelor de tipic pe care le-a adăugat, le-a dezvoltat și le-a clarificat într-o bună măsură, lucru foarte util mai cu seamă liturghisitorilor începători și fără experiență, care au nevoie de îndrumări tipiconale mai multe, mai lămurite și mai dezvoltate.

Înseamnă însă aceasta că noul liturghier, ce urmează să se tipărească în curând, ar putea să fie o simplă retipărire a celui din 1937, fără nicio schimbare, sau înlocuindu-se aici și colo un cuvânt cu altul, cum se întâmpla de obicei, până nu de mult, cu marea majoritate a vechilor ediții ale cărților noastre de slujbă? Fără îndoială că nu! Cu toate îmbunătățirile aduse, liturghierul românesc din 1937 nu este încă scutit de numeroase

¹ Pentru orientarea de ansamblu în problema revizuirii cărților liturgice ortodoxe, a se vedea: Goscheff L., *Die Revision der liturgischen Texte und die heutige liturgische Gesetzgebung der Orthodox Kirche* (comunicare făcută la Congresul de Teologie Ortodoxă de la Atena din 1936), în *Proces-Verbaux du premier Congres de Theologie orthodoxe à Athenes 29 Nov. - 6 Dec. 1936*. Publiés par les soins du President Prof. H. Alivizatos, Athenes, 1939, p. 324-328; Schweigl J., *Revisio librorum liturgicorum byzantino-slavicorum*, în „Periodica de re morali, can., liturg.”, XXVI (1937), p. 361-386; Alivizatos H., *Та еККХrjaiaawcâ KCCI Xeiwvpyi Kâ pifi Xia*, în *Nsa Zid>v*, VIII, 486-97; Pantelakis Emm. G., *Les livres ecclesiastiques de l'Orthodoxie*. Etude historique în „Irenikon”, t. XIII, n. 5 (Sept.-Oct. 1936), p. 521 seq.; P.N. Trembela, *Ai xpeiț Xeitovpyiai Kocxă TOIC iv Adfvccic*, KWSIKCCC., Atena, 1935, p. Y''K'P' (Prefața și Introducerea).

«*Vremea este a face Domnului...*»

greșeli, scăzăminte și lipsuri, care impun o reexaminare și revizuire de fond a multe amănunte, fie în traducerea textului, fie în redactarea tipicului, fie în delimitarea cuprinsului însuși al diferitelor slujbe și rânduiei. Multe din ele au fost deja semnalate de alții, în diferitele recenzii scrise după apariția lui². Pe acestea nu le vom repeta decât în treacăt, iar dacă, întâmplător, vom relua pe unele din ele, vom face-o numai pentru a exprima noi puncte de vedere. Vom adăuga la ele și ne vom ocupa, în primul rând, de alte amănunte, care au scăpat atât vigilenței diortositorilor, cât și celei a recenzenților de până acum, sau pe care nu le-au sesizat nici unii, nici alții. Vom lăsa, de asemenea, la o parte punctele din slujba proscomidiei și din Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, deja semnalate sau rezolvate în studiul similar, mai vechi, al Păr. Prof. P Vintilescu de la Facultatea de Teologie din București³, pe care îngrijitorii Liturghierului din 1937 l-au folosit, de altfel, într-o largă măsură, fără să o spună. În felul acesta, voim să punem în vedere și la îndemâna celor ce vor fi însărcinați cu supravegherea tipăririi viitoarei ediții un material de note și sugestii pentru îmbunătățirea Liturghierului românesc. Observațiile și propunerile noastre nu sunt atât fructul experienței, practicii și observației pe terenul liturgic, cât al cercetării și studiului manuscriselor și tipăriturilor vechi și noi, Străine și românești, precum și al diferitelor traduceri și studii științifice făcute în ultimul timp asupra liturghiilor bizantine.

Pentru a pune oarecare ordine și sistemă în materialul nostru, vom semnală și vom discuta, la început, locurile care ni se par susceptibile de o revizuire și modificare, atât în ceea ce privește traducerea textului, cât și redactarea tipicului, conducându-ne în general de ordinea în care acestea intervin în cuprinsul liturghierului; vom enumera după aceea, pe scurt,

² Vezi: Prof. I. Zugrav, *Noul Liturghier*, în rev. „Candela” (Cernăuți), an. 1938, p. 405-409; Icon. V. Iordache, *Noul Liturghier*, în rev. „Cronica Romanului”, an. XVI, n.r. 1 (ian. 1939), p. 1-13; Pr.T. Iordache, *O lacună în liturghierul din 1937*, în rev. „Sinaxarul”, an. 11, n. 10 (15 aug. 1942), p. 2, ș.a. - Cel din urmă se referă numai la lipsa inițială, din cuprinsul liturghierului, a ecteniilor și a rugăciunilor la tot felul de trebuințe, lipsă care, de altfel, fusese remediată la cererea insistentă a preoțimii, prin tipărirea ulterioară a acestora într-un adaos anexat la restul exemplarelor nevândute până atunci (1941).

³ *Contribuții la revizuirea liturghierului român. Proscomidia și Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur. Studiu și text*, Buc, 1931.

adaosurile, precizările și dezvoltările mai mărunte ce trebuie^cute: £ în sfârșit, părțile care trebuie scoase din cuprinsul Liturghierului din 1937.

I. AMĂNUNTE DE REVIZUIT

1. Când se toarnă miridele în Sfântul Potir?

În primul rând, voim să atragem atenția asupra unui amănunt de tipic în legătură cu împărtășirea credincioșilor, amănunt care deși în ordinea cuprinsului Liturghierului nu este cel dintâi de avut în vedere, prezintă totuși o importanță mai mare și necesită o discuție mai amănunțită, întrucât atinge o interesantă problemă de teologie liturgică.

Este adevărat că, din nefericire, împărtășirea credincioșilor, care constituia la început nu numai scopul principal, ci însăși rațiunea de a fi a liturghiei creștine, a devenit de la un timp un fenomen excepțional și extrem de rar⁴. Ceva mai mult, pe alocuri, împărtășirea credincioșilor a fost pur și simplu izgonită din liturghie, deoarece chiar cele trei sau patru împărtășiri generale de peste an (Paști, Crăciun, Sâmpetru, Sântă-Măria-Mare) au de obicei loc fie înainte de începerea (pentru copii) fie după sfârșitul liturghiei (pentru cei mari), sub pretextul că în felul acesta se asigură mai bine ordinea și buna rânduială în biserică în timpul sfintei slujbe. Așa încât chemarea diaconului: „*Cu frica lui Dumnezeu, cu credința și cu dragoste să va apropiați!*” a rămas, de fapt, în practica liturgică de azi, un fel de strigăt în pustiu⁵. Pentru motive lăaturalnice și nu destul de întemeiate, împărtășirea credincioșilor - altădată încadrată strict și organic în rânduială liturghiei - a ajuns oarecum un act exterior liturghiei, deoarece se săvârșește în afara ei și uneori chiar fără nicio legătură cu ea. De aceea, unele liturghiere grecești mai noi (ca cel de Ierusalim, 1907) nu cuprind absolut nimic care să amintească despre împărtășirea credincioșilor la vremea convenită din cursul liturghiei, vorbind numai despre împărtășirea liturghisitorilor. Este, fără îndoială, o regretabilă deviere de la doctrina și practica autentică și originară a Bisericii creștine, pe care cei mai mulți dintre noi au uitat-o, o ignoră sau o

⁴ A se vedea lucrarea noastră *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, Buc. 1943, p. 61-62.

⁵ Cp. și S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe. II*, Paris, 1942, p. 62-63.

«*Vremea este a face Domnului...*»

disprețuiesc. Pe drept se ridică deci proteste împotriva ei, nu numai din sânul Bisericii Ortodoxe, ci și din al celei Romano-Catolice⁶.

Ca în atâtea alte cazuri, practica s-a abătut și aici de la litera Liturghierului. Căci teoretic, Liturghierul românesc și cel bulgăresc continuă încă să insereze ritualul împărtășirii credincioșilor la locul lui normal din rânduiala liturghiei⁷. Tocmai în legătură cu aceasta, vrem să reamintim un amănunt de tipic pe care ultimele ediții românești ale Liturghierului l-au omis, în ciuda unei doctrine bine stabilite a Bisericii Ortodoxe.

Anume, se știe că *miridele* sau părțile scoase din prescurile de la proscomidie în cinstea sfinților și spre folosul viilor și al morților nu se prefac în Sfântul Trup al Domnului (cum se preface *Agnețul*), ci numai se împărtășesc din sfințenia acestuia⁸. Este și acesta unul dintre punctele deosebitoare de teologie liturgică, între noi, ortodocșii, de o parte, și romano-catolici și unioniștii greci, de altă parte, care au adoptat teza contrarie. Fără să fie proclamată dogmatic, învățătura aceasta este totuși un punct de tradiție bine câștigat în Biserica Ortodoxă, care și-a însușit-o oficial, prin faptul că a consemnat-o chiar în cărțile ei de slujbă.

Într-adevăr, luând ca bază pe Sfântul Simeon al Tesâlonicului - *Cktt MI* numai că formulează cel dintâi această doctrină, dar trage și consecințele ei practice pentru ritualul liturgic al împărtășirii credincioșilor, sfetlind în termeni clari pe preot să nu împărtășească pe laici din miride, ci să fie atent și să ia cu lingurița din Sfântul Trup⁹ -, Liturghierele ortodoxe au inserat

⁶ Vezi de ex. P. Rompotis, *XpiaTiaviKrij 'HBIKYI KOCI AenovpyiKrij*, Atena, 1869, p. 381; J. E. Mesoloras, *'EyxetpiSiov AeiTovpyiterjc, rffq opdodoțov âvccroXiKffjq 'EKKX^aiaq*, Atena, 1895, p. 172; Mgr. Harscouet, *Horizons liturgiques*, Paris-Tournai, 1942, p. 57-58.

⁷ Vezi *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii...*, Buc. 1937, p. 174 (Cp. și *Povâtuirile...*, din aceeași ediție, p. 374) și *Slujebnic*, Sofia, 1924, p. 110.

⁸ Vezi Sf. Simeon al Tesâlonicului, *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94: „... .Miridele nu se prefac nici în trupul Stăpânului, nici în trupurile sfinților, ci sunt numai daruri și prinoase și jertfe prin pâine, după urmarea Stăpânului, și aduse Acestuia în numele lor” (Migne, P.G., t. CLV, col. 281 C și trad. rom. cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe...*, retip. de Tonia Teodorescu, Buc., 1865, p. 100).

⁹ *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94, trad. rom. cit., p. 100-101: „Trebuie a se ști că la cuminecarea înfricoșatelor Taine, preotul să nu ia din miride, ci din Trupul Stăpânului

la locul respectiv din rânduiala liturghiei o „însemnare (învățătură) pentru sfărâmarea Sfântului Agnef. Reproducând aproape textual cuvintele Sfântului Simeon, această notă de tipic previne pe preot să nu împărtășească pe credincioși din miride, căci acestea nu sunt Trupul Domnului. Acest avertisment, pe care îl înscriu și manualele de Liturgică mai răsărite, e menținut și în ultima ediție a Liturghierului românesc: „Cade-se a ști ca păticia XC se împarte preoților și diaconilor care slujesc, iar celelalte două sfinte părți, adică NH și KA, se sfărâmă în atâtea păticele câte să fie de ajuns pentru cei ce se vor împărtăși. Iar din păticia Preasfintei Născătoare de Dumnezeu, din păticelele celor nouă Cete și din cele pentru vii și morți nu se împărtășește nimeni, ci numai din Sfânta Pâine...”¹¹.

Dacă teoretic poziția ortodoxă este precizată aici clar, totuși, din felul cum același Liturghier descrie mai departe rânduiala împărtășirii clericilor, nu se vede de loc respectarea și aplicarea în practică a acestei doctrine, deoarece prescrie că cele două părți din Sfântul Trup destinate împărtășirii credincioșilor se toarnă în Sfântul Potir odată cu *miridele*, imediat după împărtășirea liturghisitorilor și *înainte* de împărtășirea mirenilor¹². Cum va putea distinge deci preotul, în momentul împărtășirii credincioșilor, miridele de cele două părți din Sfântul Trup, mai ales că și acestea din urmă au fost sfărâmate în mici păticele, ca să ajungă tuturor celor ce voiesc să

să cuminece pe cei ce vin către dânsul. Căci măcar că toate s-au făcut una prin unirea Preasfântului Sânge - și de se va cumineca cineva cu miride se împărtășește Sângelui celui stăpânesc -, dar de vreme ce trebuie din Trupul și Sângele lui Hristos să se cuminece tot credinciosul, preotul, luând cu lingura Trupul și Sângele Stăpânului, cuminecă pe cel ce vine la dânsul. În adevăr, toate miridele puindu-se în potir s-au împreunat Trupului și Sângelui lui Hristos; mai bine este însă - după cum socotesc - a păzi și a lua cu lingura din dumnezeiescul Trup”.

¹⁰ Vezi de ex. B. Cireșeanu, *Tezaurul liturgic al sfintei Biserici creștine ortodoxe de Răsărit*, t. 111, Buc, 1912, p. 210.

¹¹ Vezi Liturghierul de Buc, 1937, p. 168 și 242.

¹² „După aceea (adică după împărtășirea diaconului cu Sfântul Sânge), diaconul ia Sfântul Disc, îl pune deasupra Sfântului Potir și trage în el, cu Sfântul Burete, mai întâi păticelele NH și KA, apoi pe a Sfintei Fecioare, ale celor nouă Cete și la urmă pe ale viilor și morților, zicând:...” etc. După rostirea rugăciunilor respective, urmează apoi chemarea la împărtășire a poporului (*Liturghierul*, aceeași ediție, p. 172-174).

«*Vremea este a face Domnului...*»

se împărtășească, așa cum prescrie clar Liturghierul? Cum rămâne atunci cu prescripția tipiconală amintită că poporul trebuie împărtășit numai din Sfântul Trup? Iată deci o dificultate de practică liturgică, pe care o prezintă nu numai ultima ediție a Liturghierului românesc, ci și altele câteva, anterioare ei (Iași, 1845, București, 1887, 1895, 1912, 1921, Cernica, 1927 și altele).

Vechile Liturghiere românești, deși mai sărace și mai laconice în instrucțiunile de tipic pe care le presară printre textul sau formularul liturghiilor, rezolvă dificultatea de mai sus, prescriind categoric că miridele nu se pun în potir odată cu cele două părți din Sfântul Trup, din care trebuie să se împărtășească poporul, ci abia *după* împărtășirea acestuia. Intr-adevar, mai toate vechile ediții ale Liturghierului românesc au în plus, față de Liturghierele mai noi, un tipic sau o rânduiaia deosebită pentru cazurile când sunt credincioși de împărtășit în cadrul liturghiei. De obicei, ele intercalau această rânduiaia între „învățătura pentru sfărâmarea Sfântului Agneț” sau figura care reprezenta așezarea pe disc a părților Sfântului Trup și ceremonialul plinirii Sfântului Potir, delimitând-o grafic, în chip destul de vizibil, prin două semne convenționale, pentru ca liturghisitorii să o poată deosebi ușor de restul și să treacă peste ea dacă n-aveau credincioși de împărtășit. Ea era precedată de o notă specială de tipic, sub forma unui avertisment către preot, redactată în termenii următori: „Și de nu va fi nimenea să se cuminece, după aceste învățături ce sunt mai jos, îndată să treci înainte la foaia (sau pagina), unde este semnul... Iar de va fi cineva să se cuminece, trebuie mai de cu vreme să știi această învățatură și însemnare care s-a pus aici în față...”. Urma îndată o *Insemnare* (învățatură) *pentru sfărâmarea Sfântului Agneț și pentru cum trebuie a cumineca pe norod, și cu ce părți ale Sfântului Agneț*. După ce arată cum trebuie făcută sfărâmarea Sfântului Agneț, adaugă: „Iară din partea Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, sau a celor nouă cete, sau dintr-altele câte sunt pe Sfântul Disc, pentru vii și pentru morți, să nu îndrăznești a cumineca pe nimenea nicidecum, *nici care cumva să le ștergi de pe Sfântul Disc în Sfântul Potir, până nu vei cumineca pe toți câți vor fi rânduiți*, ci numai din cele două părți care au rămas din Sfântul Agneț, adică din NH și KA să-i cumineci”. După această învățatură urma apoi rânduiaia împărtășirii clericilor, chemarea la împărtășire și rânduiaia împărtășirii poporului și abia după aceea, nota de tipic: „Atunci diaconul

luând Sfântul Disc, îl ridică deasupra Sfântului Potir și șterge (miridele) cu buretele foarte bine, cu luare aminte și cu bună cucernicie, zicând: „*Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit aici...*” etc.¹³.

Si mai lămurite erau în acest sens explicațiile pe care le dădeau manualele românești de Liturgică mai vechi. Cităm astfel pe acela al episcopului Ghenadie Enăceanu: „După ce se împărtășesc liturghisitorii, atunci unul din diaconi, de nu vor fi laici de împărtășit, pune toate părticelele de pe disc în Sfântul Potir, zicând troparele învierii, precum se arată la liturghie; iar de vor fi de împărtășit, atunci se pun sfărâmate în potir numai doua părți din Sfântul Agneț, NH și KA, punându-se și lingurița, pentru a se da împărtășirea cu dânsa, iar părticelele celelalte se pun în potir după ce se termină împărtășirea de afară, ca nu punându-le înaintea, să se întâmple din nebagare de seamă să împărtășească și dintr-însele pe popor”¹⁴. La fel glăsuiesc și manualele de Liturgică mai noi¹⁵, ca și unele studii¹⁶, ediții neoficiale ale liturghiei¹⁷ și manuale de tipic¹⁸. Se pare că modul de a face, prescris de vechile Liturghiere, se respectă cu mai multă strictețe în Ardeal, unde amănuntele tipiconale de mai sus s-au impus până și în unele modeste tâlcuiri ale liturghiei¹⁹.

¹³Vezi de ex. Liturghierele de Iași, 1759 și 1793; Râmnic, 1767, 1787, 1813 și 1862; București, 1729, 1798, 1833 și 1862; Sibiu, 1798, 1809, 1814, 1827, 1831 ș.a. într-o formă deosebită, dar în fond același lucru, găsim în edițiile de Chișinău ale Liturghierului românesc (1815, 1837 și 1859) și Blaj, 1905. Pentru unele din aceste ediții vezi și Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea liturghierului român*, Buc, 1931, p. 150, nota 281.

¹⁴Ghenadie, fost episcop de Argeș, *Liturgica*, Buc, 1877, p. 121.

¹⁵Vezi de ex. B. Cireșeanu, *op. și tom. cit.*, p. 214; Mitrofanovici V., Tarnavschi T. și Cotlarciuc N., *Liturgica Bisericii ortodoxe*, Cernăuți, 1929, p. 593.

¹⁶T. Tarnavschi, *Despre cele mai însemnate liturghii...*, Cernăuți, 1893, p. 147, 149.

¹⁷*Oratoriu, cuprinzând orafiuni și rugă...*, combinat de Melchisedek, 1869, p. 299-302.

¹⁸Icon. D. Lungulescu, *Manual de practică liturgică*, Buc, 1926, p. 73: „Dacă sunt de cuminecat până la patru sau cinci credincioși, se pot pune în Sfântul Potir toate (părticelele) de pe disc, preotul putând rupe cu lingurița din părticelele NH și KA. Dacă sunt mai mulți, le sfărâmă mai întâi pe acestea două, le pune în Sfântul Potir, pune lingurița și-l acoperă...” etc

¹⁹Vezi de ex. Pr. N. Vonica, *Talcuirea sfintei liturghii*, Sibiu 1942 p. 113 și 116: „După ce preotul s-a împărtășit cu sfintele taine, ia părticelele din trupul Domnului rămase, anume cele cu literele NH și KA sfărâmându-le, ca să ajungă credincioșilor ce se vor împărtăși,

«*Vremea este a face Domnului...*»

Dar nu numai în Biserica Românească, ci și în cea Grecească, doctrina Sfântului Simeon al Tesalonicului că miridele nu se prefac în Sfântul Trup și că deci ele nu pot constitui materie a Sfintei împărtășiri, a fost literă de Evanghelie pentru mai toți teologii și tâlcuitorii vechi și noi ai liturghiei, deși se pare că în ceea ce privește modalitatea aplicării practice a acestei doctrine nu sunt nici ei destul de clari. Cităm astfel din sec. XVII pe vcsntul «olog Meletie SiriguP, iar din zilele noastre pe Dim. Panaghiotopulos . Iata însă că unele din edițiile mai noi ale liturghierului grecesc se preocupa în chip evident de amănuntul vizat de noi, precizând momentul când trebuie turnate în potir miridele: „Având preotul să împărtășească pe credincioși, nu trebuie să toarne (în potir) alte părți, în afară de ale Trupului Domnului, care se sfarmă în mici părțicele, până se va da dumnezeiasca împărtășanie. Numai după aceea toarnă și celelalte miride în potir”²².

Și Biserica Rusească împărtășește doctrina Sfântului Simeon, precum și respectarea ei în praxa liturgică. Cităm în acest sens pe cunoscutul liturgist AL Maltzew, care în traducerea germană a liturghiilor ortodoxe făcUță de el după izvoade grecești și slavonești, descrie ritul împărtășirii credincioșilor ținând cu grijă seama de considerațiile de mai SUS²³. Liturghiemi blllgar / mCIIți-

le pune în potir. Apoi ia potirul cu amândouă mâinile și după ce crâșnicul deschide ușile din mijloc ale Sf. Altar, preotul se arată și ridicând potirul în sus zice: *Cu frica lui Dumnezeu... etc.* După ce toți credincioșii s-au împărtășit..., preotul se întoarce la masa din Sf. Altar și luând Sf. Disc, trage cu buretele în potir toate celelalte părțicele de pe disc, zicând: *Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit aici...*” ftc. Cp. și Pr. D. Tudor, *Jertfa laudei. Predici liturgice pentru toate duminicile anului bisericesc*, Arad, 1945, p. 312.

²⁰ Vezi explicarea sa liturgică, inserată în scrisoarea sinodală a patriarhului ecumenic Paisie I către patriarhul Nikon al Moscovei, la K. Delikanis, */J^TpiapxiKă iyypecfa*, t. III, C-pol 1905, p. 53: „Trebuie să ia aminte preotul ca să nu împărtășească pe vreun creștin din miride, ca să nu cadă în idolatrie...”.

²¹ *'Epf4t]veioc eiq rrjv Oeiccv Xsnovpyiav*, ed. a M-a, Atena, 1933, p. 247: „După împărtășire, diaconul varsă în Sf. Potir părțile rămase din Sf. Pâine, iar cu ele și miridele de pe disc ale sfinților și ale credincioșilor pomeniți (deși acestea nu sunt trupul lui Hristos)

²² Vezi *'H Qeia, Xeiwvpyia...*, ed. a IV-a, Tripolis, 1892, p. 54, nota (a) și *H deiaXeirovpyia...*, Atena, 1924, p. 56, nota (a), din col. 2.

²³ Vezi Al. Maltzew, *Die Liturgien der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes*, Berlin, 1894, p. 109-111. Cp. și *Dumnezeiasca liturghie meditată de Nicolae Gogol*, trad. de Pr. M. Dumitrescu, Râmnicu Vâlcea, 1937, p. 98.

Un cuvânt de adăugat mai avem în legătură cu locul formulei: „*Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit aici, cu cinstit Sângele Tău, pentru rugăciunile sfinților Tăi*”, pe care diaconul o rostește, pe lângă altele, în timpul turnării miridelor în potir. Obișnuit, Liturghierul românesc o așază în fruntea troparelor învierii prescrise de Liturghier pentru acest moment liturgic, adică înainte de *Invierea lui Hristos văzând...*^{28*}. Nu ni se pare însă fără temei părerea că locul cel mai logic și mai potrivit al acestei formule ar fi în urma tuturor celor ale învierii, adică după „*O Pastile cele mari...*”. Rostirea ei ar coincide atunci exact cu turnarea ultimelor miride de pe disc - adică cele pentru vii și morți - la care textul formulei se și referă în chip exclusiv, în timp ce troparele precedente au însoțit turnarea celor dintâi miride, adică cea a Sfintei Fecioare și cele ale celor nouă cete. O asemenea părere și-a găsit aplicarea practică în uzul liturgic al unora dintre bisericile grecești încă din sec. XVII, când învățatul teolog Meletie Sirigul o semnala și o justifica, în explicarea sa liturgică: „... Părerea Bisericii noastre este că miridele se toarnă în potir pentru ca să spele păcatele celor pomeniți, cu cinstitul Sânge al Domnului, așa ca și cum Sf. Ioan, care a fost de față la Răstignire, ar lua pe un păcătos oarecare ca să-l poarte pe sub rănilor lui Iisus, din care a curs sângele și ca să-l spele cu el... De aceea, mulți în eparhia noastră, care cunosc această părere, spun că toarnă miridele în potir *după* rugăciunile învierii, odată cu cuvintele următoare: *Spală, Doamne, păcatele celor ce s-au pomenit aici, cu scump Sângele Tău, pentru rugăciunile sfinților Tăi*”²⁹.

Uzul semnalat de Meletie Sirigul este cu atât mai justificat când nu sunt credincioși de împărtășit și când, prin urmare, miridele se pot turna în potir odată cu părțile din Sfântul Trup; în acest caz, rostirea troparelor învierii însoțește turnarea în potir a părților Sfântului Trup, iar „*Spală, Doamne, ...*” pe a miridelor sufletelor, așa cum prescrie, de ex., Liturghierul grecesc al Bisericii din patriarhatul Antiohiei³⁰. Nu e deci de mirare dacă edițiile citate ale Liturghierului grecesc consacră oficial această situație, plasând formula în chestiune abia după „*O, Pastile cele mari...*” și prescriind rostirea ei concomitent cu turnarea în potir a miridelor pentru credincioșii vii

²⁸ Vezi *Liturghierul fe* Buc, 1937, p. 174.

²⁹ Vezi lucrarea citată la nota 20, *ibidem*, p. 53-54.

³⁰ Vezi H0£/aAmot;py/a..., Tripolis, 1892, p. 54 și 86.

«*Vremea este a face Domnului...*»

si morți³¹ La fel au procedat încă mai demult Liturghierele rusești, fiind imitate de cele bulgărești de azi", precum și traduceri moderne citate de noi mai sus³³. Este interesant să menționăm că găsim aceeași așezare chiar și în edițiile de Chișinău ale Liturghierului românesc³⁴, precum și într-una din edițiile românești neoficiale, mai vechi, ale liturghiei Sfântului. Ioan, care are la bază izvoare rusești³⁵.

2. „Vremea este a face Domnului...”, sau „Venit-a vremea să lucreze Domnul...”?

Un caz semnificativ pentru strânsa legătură dintre revizuirea cărților liturgice și traducerea oficială a Sf. Scripturi ni-1 oferă formula invitatone cu care diaconul anunță clipa începutului sfintei liturghii, cerând de la preot binecuvântarea cuvenită. Această formulă, integrată în ritualul pregător pentru începerea liturghiei, apare pentru prima oară în codici din sec. XII-XIII (deși întrebuințarea ei e cu mult mai veche), având, în absolut toate manuscrisele și edițiile, textul: *Kaipdqrovnoiffaairâ) Kvpiti...*³⁶, adică: „*Vreme(a) este a face Domnului...*”, așa cum o găsim în chip constant tradusă în Liturghierul românesc până la 1937³⁷. În forma aceasta, ea avea un înțeles literal și direct destul de limpede și era în perfectă concordanță cu cadrul și momentul liturgic în care era plasată, dacă avem în vedere că verbul *a face*

³¹ *Liturghierul grecesc* de Tripolis, 1892, p. 54 și *Liturghierul* de Atena, 1924, p. 56-57.

³² Vezi de ex. *Slujebnic*, Moscova, 1854, Sofia, 1924 și 1928 (Pentru ultima ediție cp. și Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 150, n. 281).

³³ R. Mercenier et Fr. Paris, *op. și tom. cit.*, p. 249; Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 111.

³⁴ Vezi de ex. *Liturghierul de Chișinău* 1859, foaia 159, fața întâi.

³⁵ *Oratoriu...* combinat de Melchisedek, p. 302. La fel și în *Tipicul arhieresc bizantino-slavon la sfintele liturghii*, Chișinău, 1943, p. 42-43 (tradus după *Rânduiala slujbei arhieresti*, ediția Sinodului, Moscova, 1907).

³⁶ Vezi A. Dmitrievski, *Descrierea manuscriselor liturgice păstrate în bibliotecile Răsăritului ortodox* (rus.), t. II - EuxoX6via-, Kiev, 1901, p. 140 și P. Trembela, *op. cit.*, p. 20.

³⁷ Singura variație existentă în traducerea românească a acestei formule era doar înlocuirea cuvântului *vreme(a)*, de origine slavă, prin termenul corespunzător de origine latină *timpul*, la unii editori sau liturgiști influențați de curentul latinist (ca de ex. Melchisedek, *op. cit.*, p. 229; Mitrofanovici și colab., *Liturgica...*, p. 535; *Liturghierul de Blaj*, 1905, p. 73), ceea ce nu schimba cu nimic înțelesul.

este aici echivalent cu *a sluji*, *a liturghisi* sau *a aduce jertfa*, așa cum l re au, pe bună dreptate, toate traducerile moderne ale liturghiilor bizantine³⁸. Așa au înțeles, de altfel, și așa explică toți tâlcuitorii care au avut prilejul să se ocupe de acest amănunt al formularului liturgic³⁹.

E interesant să remarcăm că verbul *a face* (Ttoifjaai) din această formula figurează, cu același înțeles, în porunca dată de Mântuitorul sfinților Săi apostoli, la instituirea Sf. Euharistii: „Aceasta (*sa*) *faceți* (rtoieÎTE) întru pomenirea Mea" (LucaXXII, 19)⁴⁰. Este, desigur, motivul principal pentru care formula în chestiune a fost aleasă și înserată în ritualul liturgic, întrucât ea răspundea, aproape ca un ecou, poruncii divine.

Ca atâtea alte formule sacramentale, folosite în slujbele bisericești, propoziția „*Vremea este a face Domnului...*” este de proveniență biblică: ea constituie prima parte a vers. 126 din ps. CXVIII (în Septuaginta) sau CXIX (în textul ebraic). În forma de mai sus, consacrată de o veche și generală întrebuințare în Liturghierul ortodox, versetul acesta e luat din versiunea greacă a Septuagintei, care stă la baza mai tuturor traducerilor românești ale Bibliei, terminând cu ediția oficială a Sf. Sinod din 1914.

Ce s-a întâmplat însă? În ultimul timp, revizuiuându-se traducerea românească a Bibliei, respectiv a Vechiului Testament, după alte izvoare decât Septuaginta, versetul biblic, de care ne ocupăm, a fost tradus într-un chip cu totul altfel decât până acum, și anume: „*Este vremea ca Domnul să lucreze...'* (edițiile britanice)⁴¹, „*Vremea este, Doamne, ca*

³⁸ „Il est temps *de sacrifier* au Seigneur...” (vezi de ex. C. Charon, *Les saintes et divines liturgies...*, Beyrouth-Paris 1904, p. 14; Dom PI. de Meester, *La divine liturgie de S. Jean Chrysostome...*, ed. a III-a, Paris-Roma, 1925, p. 25 și E Mercenier et Fr. Paris, *op. și t. cit.*, p. 218), sau: „Es ist Zeit, *zu dienen* dem Herrn...” (Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 48).

³⁹ „Prin această invitație, diaconul vestește pe preot că acum a venit momentul să înceapă slujba sfântă, orânduită de Iisus Hristos întru pomenirea morții Lui și să aducă Ființei supreme proslăvirea cea mai de preț și mulțimirea cea plină de zel” - 1. Dmitrevski, *Expunere istorică, dogmatică și mistică a liturghiei* (în rus.), ed. a III-a, Moscova, 1823, p. 36-37 din a treia serie de paginație. Cp. și *Dumnezeiasca liturghie meditată* de N. Gogol, trad. rom. cit., p. 34: „Este vremea să săvârșim slujba noastră față de Domnul.

⁴⁰ Cp. și V. Mitrofanovici și colab., *op. cit.*, p. 535.

⁴¹ Ca în unele traduceri franceze: „Il est temps que l'Eternel agisse...” (vezi, de ex.: *La Sainte Bible...* par L. Segond, nouv. ed. revue, Paris, 1930, p. 539).

«*Vremea este a face Domnului...*»

sa lucrezi..." (trad. păr. prof. Gr. Pișculescu și pr. V. Radu, în *Biblia* editată de Fundațiile Culturale Regale)⁴², sau: „*Venit-a vremea să lucreze Domnul.*” (trad. I.R. Sf. Patriarh Nicodim, în diferite ediții ale N T. cu psalmii și în *Biblia* Institutului Biblic, 1945). Din dorința de a pune textele liturgice de origine biblică de acord cu noua traducere a Sf. Scripturi, îngrijitorii Liturghierului din 1937 au înlocuit versiunea veche („*Vremea este a face Domnului*”), cu una nouă, și anume: „*Venit-a vremea să lucreze Domnul.*”.

S-a procedat bine? - Credem că nu. Mai întâi, pentru că, din punctul de vedere al exactității filologice, textul original ebraic nu sprijină deloc noua traducere, cum s-ar putea crede, ci - dimpotrivă - în acest loc el este de perfect acord cu Septuaginta⁴³. Al doilea, pentru că, din punctul de vedere care ne interesează - adică cel liturgic -, noua traducere schimbă fundamental înțelesul formulei noastre, ceea ce face ca menținerea ei în locul respectiv din rânduiala liturghiei să devină absurdă și fără noimă. Căci, pe când în versiunea veche accentul se punea pe acțiunea liturghisitorilor, noua versiune atribuie, dimpotrivă, un rol activ Mântuitorului, în slujba care stă să înceapă. Și ce ar putea, oare, să însemne aceasta? Că liturghia pământească este *o lucrare a lui Dumnezeu*, în care noi am avea deci un rol pasiv? - Să nu fie! Noi știm că, în liturghie, Mântuitorul nu intervine activ decât în clipa sfințirii darurilor, când El însuși, prin puterea Sf. Duh și prin mâna preotului, preface darurile noastre și le primește în Sfântul Său Trup și Sânge. Dar până atunci, ca și după aceea, rolul activ revine liturghisitorilor; liturghia este o slujbă omenească, pe care obștea credincioșilor, adică Biserica pământească sau luptătoare, o aduce lui Dumnezeu, prin reprezentanții ei sfințiți (clerici), așa cum și în liturghia cerească rolul activ revine Bisericii triumfătoare, adică îngerilor și sfinților.

S-ar putea ca varianta „*Vremea este ca Domnul să lucreze...*” să pară mai nimerită și mai în concordanță cu contextul psalmului din care

⁴² Ca în *Vulgata*: „Tempus faciendi, Domine...” (vezi L.-Cl. Fillion, *La Sainte Bible commentiz d'apres la Vulgate et Ies textes originaux*, VIII-e ed., t. IV, Paris 1924, p. 360).

⁴³ ...!n ^frfrn'în. *Biblia hebraica...*, edit. Rud. Kittel, ed. III, Stuttgart, 1937, p. 1084 (la ps. 119, vers. 126).

face parte, motiv pentru care ar putea fi menținută *în Biblie*; adoptată însă *în liturghie*, ea ar încurca foarte rău lucrurile, precum vedem. De aceea, ea n-a fost acceptată până acum în nici un alt liturghier ortodox și în nicio traducere modernă a liturghiilor bizantine, dar a început a fi reprodusă, după Liturghierul din 1937, în unele explicări populare ale liturghiei⁴⁴.

Iată deci motivele pentru care sperăm și credem că viitoarea ediție a Liturghierului românesc va reveni la vechea versiune „*Vreme(a) este a face Domnului...*”, care nu numai că reprezintă o traducere literală și exactă a originalului ebraic și a Septuagintei, dar corespunde perfect rostului pentru care a fost introdusă în întrebuințarea Liturghierului ortodox.

OBSERVAȚII SI PROPUNERI PENTRU O NOUĂ EDIȚIE A LITURGHIERULUI ROMÂNESC (II)'

3. Epicleza din liturghia Sfântului Vasile

În Liturghierul din anul 1937, textul epiclezei (rugăciunea pentru Sfântului Duh) din liturghia Sfântului Vasile (p. 224-226) a fost învocat în întregime desfigurată, mai întâi prin menținerea intercalării nelogice, înălăuntrul lui, a troparului ceasului al treilea cu stihurile respective și al doilea prin amplificarea lui cu două adaosuri fără rost, luate din liturghia Sfântului Ioan. Vom vorbi despre fiecare din aceste greșeli în parte...

În ceea ce privește troparul ceasului al treilea cu stihurile respective, amintim că, în general, vechile ediții ale Liturghierului grecesc și românesc îl intercalau, atât în liturghia Sfântului Ioan, cât și în cea a Sfântului Vasile, chiar înălăuntrul epiclezei, farâmițându-i astfel unitatea și întrerupându-i cursivitatea logică a textului original. Liturghierele și evhologhiile grecești mai noi, ca și ultima ediție a Liturghierului bulgar (Sofia, 1928) au simplificat problema, excluzând din rânduiala liturghiei troparul în cauză, cu toate anexele lui. La noi s-a adoptat însă soluția intermediară, propusă de alcătuitoarea *Pidalionului* (lit. e, nota 1, la tâlc. can. 19 Laodiceea), menținându-se adică troparul, dar nu în locul nepotrivit pe care îl fixaseră vechile liturghiere, ci strămutându-l în fruntea epiclezei, adică înainte de cuvintele „încă aducem Ție această slujbă cuvântătoare”. Așa procedaseră, de exemplu, două din edițiile Liturghierului românesc din veacul trecut, și anume: cele de București, 1855 și Râmnic, 1862, precum și Liturghierul bulgar de la Sofia, 1924. Bazat pe aceste motive

In rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXIV (1946), nr. 11-12, p. 194-217 și p. 331-333.

și pe altele, Părintele profesor P. Vintilescu aplică recomandarea *Pidalionului* la textul liturghiei Sfântului Ioan din studiul de atâtea ori citat, așezând troparul ceasului al treilea între „Ale Tale dintru ale Tale...” și „încă aducem Ție această slujbă cuvântătoare...¹”. De altfel, P.C. Sa a fost nevoit după aceea să reia chestiunea, susținându-și și fundamentându-și punctul de vedere cu noi și solide argumente, într-un studiu aparte².

Editorii Liturghierului din 1937 au ținut seama de precedentele de mai sus, dar au făcut treaba doar pe jumătate: au făcut adică îndreptarea cuvenită numai la liturghia Sf. Ioan Gură de Aur (p. 154-155), dar nu și la liturghia Sf. Vasile, unde întreruperea textului epiclezei prin intercalarea troparului ceas. III apare și mai nelogică, mai nenaturală și mai supărătoare decât în liturghia Sf. Ioan. într-adevăr, textul epiclezei Sf. Vasile („Pentru aceasta, Stăpâne Preasfinte, și noi păcătoșii și nevrednicii robii Tăi..., îndrăznind ne apropiem de sfântul Tău jertfelnic... și cerem... să vie Duhul Tău cel Sfânt... peste darurile acestea... să le sfințească și să le arate...” etc.) se întrerupe, după cuvintele „și să le arate”, pe care le separă de urmarea lor logică și firească („...pâinea aceasta însuși cinstitul Trup al Domnului... iar paharul acesta însuși cinstitul Sânge al Domnului...”), nu numai prin intercalarea, în acest loc, a troparului ceas. III cu stihurile lui, ca în vechile liturghiere, ci și prin adăugirea, fără niciun rost, a epiclezei din liturghia Sf. Ioan („încă aducem Ție această slujbă duhovnicească și fără de sânge și cerem și ne rugăm și ne cucerim: trimite Duhul Tău cel Sfânt peste noi și peste aceste daruri ce sunt puse înainte”).

Această ultimă inovație, care nu se mai întâlnește în niciun alt liturghier ortodox, e de prea mare importanță ca s-o trecem cu vederea ca pe o simplă „greșală de tipar”, cum a fost socotită de unii recenzenți îngăduitori³. S-a ajuns, astfel, la o dublă epicleză în anafora Sf. Vasile, fapt care constituie un caz unic și bizar în istoria textului liturghiilor bizantine.

¹ Vezi *Contribuții la revizuirea liturghierului român*, București, 1931, p. 133-134 și nota 224.

² *Troparul ceasului al treilea în rânduiala epiclezei*, București, 1937 (extras din rev. „Bis. Ort. Rom.”). Cp. și *Liturghiile bizantine privite istoric în rânduiala și structura lor*, Buc, 1943, p. 93-94.

³ Vezi de ex. Dr. I. Zugrav, *Noul Liturghier*, în rev. „Candela”, 1938, p. 409.

«*Vremea este a face Domnului.*»

Dar n-a fost destul atâta: pe lângă că unitatea epiclezei a fost spartă prin plasarea în mijlocul ei a celor două fragmente străine, sfârșitul ei a fost încă amplificat prin menținerea formulei „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt”, pe care câteva din liturghiile românești vechi o adaugă după cuvintele: „carele s-a vărsat pentru viața lumii”⁴.

E timpul să precizăm că acest adaos, transplantat aici tot din epicleza liturghiei Sf. Ioan, nu aparține textului original al epiclezei Sf. Vasile, ceea ce se vede de altfel clar din faptul că el nu se articulează nici gramatical, nici logic, în acest loc al liturghiei. Nu-l găsim în cele mai vechi și mai bune manuscrise ale liturghiei Sf. Vasile, în care de obicei cuvintele „carele s-a vărsat pentru viața lumii” (TO ΕΚΧΥΘΕΝ ἡμῶν ἕνεκα; ΚΟΧΟΥ (κοίη) corespund cu „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt” (Meta^aXcov Tip IlvsuuaTt aou Tâ> Ayicp) din liturghia Sf. Ioan, constituind de fapt formula pentru a treia binecuvântare a cinstitelor daruri⁵. De altfel, în sec. XI-XII, Teodor, episcopul Andidelor, observa, în comentariul său liturgic, că una dintre diferențele specifice ale epiclezei Sf. Vasile față de cea a Sf. Ioan este tocmai că „Marele Vasile, în loc de prefacându-le cu Duhul Tau cel Sfânt, a pus: carele s-a vărsat pentru viața lumii”⁶.

Cercetând numeroasele manuscrise liturgice din Biblioteca Națională a Atenei, publicate de dl Pan. Trembela, putem constata că interpolarea epiclezei Sf. Vasile cu adaosul Mera^aXcov rtb nveuucm aou Tu) A/iâ) apare

⁴ Lucru observat și de Icon. V. Iordache, *Noul Liturghiei* în rev. „Cronica Romanului”, an. 1939, p. 7-8.

⁵ Vezi de ex. Cod. Barberini (sec. VIII-DQ, la F.E. Brightman, *Eastern Liturgies*, Oxford, 1896, p. 330; Cod. E.M. 6 din Bibi. Naț. Karlsruhe (an. 1200), la R. Engdahl, *Beiträge zur Kenntnis der byzantinischen Liturgic* Berlin, 1908, p. 67; Cod. nr. 958 și 1020 Bibi. M-rii „Sf. Ecaterina” din Sinai (sec. X și XII-XIII) și Cod. nr. 133 (744) din Bibi. M-rii Vatoped, Athos (sec. XIV), la A. Dmitrievski, *Descrierea manuscriselor liturgice păstrate în bibliotecile Răsăritului ortodox*, t. II (EuxoXoyia), Kiev, 1901, p. 19, 143, 273; multe din manuscrisele colationate dej. Goar, *EuxoXoytov sive Rituale Graecorum*, Paris, 1647, p. 177-178 (nota Y de la Lectiones variae în sanctam Basilii Magni missam), între care cele de la Grottaferrata; Ms. cu textul lit. Sf. Vasile, din Biblioteca Universității din Iași (anul 1419), vezi Pr. Dr. I. Zugrav, *Un manuscris din anul 1419 al Liturghiei Sfântului Vasile cel Mare*, Cernăuți, 1938, p. 15 ș.a.

⁶ Teodor de Andida, *Upoewpia KeyaXaiwSnq*, cap. 27, la Migne, P.G., t. CXL, col. 453 A.

abia în codici „de a doua mână”, din sec. XV-XVII, dintre care cel mai vechi e Codicele (pergament) nr. 661 din sec. XV⁷. De notat că acest adaos nu figurează nici în cele mai vechi traduceri românești ale Liturghierului, care au circulat, mai ales în Ardeal, în stare de manuscris⁸, precum nu găsim nici în unele din edițiile românești ale liturghierului tipărit (ca de ex. Sibiu, 1827).

Nu e de mirare că o asemenea alterare a textului liturghiilor a putut primi consfințirea tiparului în toate edițiile de la Veneția ale Liturghierului grecesc de până în a doua jumătate a veacului trecut, a căror lipsă de acuratețe e îndeobște cunoscută, sau chiar în unele ediții de proveniență mai puțin suspectă, ca Arhieraticonul de Constantinopol din 1820. Mai de mirare este că ea s-a putut strecura chiar în textele respective din unele colecții liturgice apusene, care conțin ediții așa-zise „critice” ale liturghiilor ortodoxe, ca acelea ale lui J. Goar⁹ și H. Daniel¹⁰, precum și în edițiile din evhologhiile și liturghierele de origine romană, pentru uzul uniților¹¹. Din liturghierele grecești a trecut și în unele (nu toate) liturghiere slave (ca cel de Moscova, 1854) și românești¹².

Reacția împotriva unei astfel de interpolări a început însă de timpuriu, chiar din inima ortodoxiei. Iată cum se exprimau în această privință, încă de pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea, alcătuitoarii *Pidalionului*: „Preoții, când liturghiesc liturghia Marelui Vasilie, trebuie în ceasul prefacerii și al sfințirii dumnezeieștilor Taine să nu zică prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt. Căci aceasta este adăogire a oarecărui prost de învățătură și îndrăzneț, carele împotrivindu-se Latinilor, au luat cuvintele acestea de la liturghia lui Hrisostom și le-au pus la liturghia Marelui Vasilie. Că nici în cele vechi de mână scrise liturghii se găsesc acestea, precum cu multă silință s-au cercetat. Ci nici după alcătuire au loc acolo acest feliu de cuvinte”¹³.

⁷ Vezi P.N. Trembela, *Ai rpeiq Xeirovpyiai Kccră rovq ev AOfjvaiq KcbSiKCcq*, Atena, 1935, p. 183-184.

⁸ Ca de ex. *Liturghieru* Manuscris nr. 707 din Bibi. Acad. Rom. (anul 1699).

⁹ *Op. cit.*, p. 169.

¹⁰ *Codex liturgicus Ecclesiae universae*, t. IV, Lipsea, 1853, p. 431.

¹¹ Ca *Evhologhiul de Roma 1873* și *Liturghierele rom.* de Blaj, 1905 și 1931.

¹² Ca de ex. Blaj, 1756, Sibiu, 1831, București, 1833, 1862, 1887, 1912, Râmnic, 1813, 1862, Iași, 1759, 1845, Neamț 1860, Cernica, 1927 ș.a.

¹³ *Pidalion* > trad. rom., Neamț, 1844, foaia 291, nota 1, punctul 4, la tâlcuirea can. 19 al sin. din Laodiceea.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

Ca și alcătuitoarii *Pidalionului*, liturgiștii contemporani — atât apuseni, cât și răsăriteni — se pronunță hotărât împotriva adaosului „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt” în liturghia Sf. Vasile. Astfel, un reputat cunoscător de azi al liturghiilor răsăritene socotește că această interpolare, pe care el o etichetează, pe drept cuvânt, o „sfidare a gramaticii și a logicii”, a fost făcută de mâini stângace, cu scopul de a accentua mai bine prefarea darurilor prin actul sfințirii, pe care cuvintele „să le sfințească și să le arate...”, proprii epiclezei Sf. Vasile, se părea că n-ar exprima-o îndeajuns de categoric¹⁴. Dintre liturgiștii ortodocși cităm pe dl P. Trembela, care, după ce enumera diferitele manuscrise ateniene interpolate ale liturghiei Sf. Vasile, conchide: „Că ΜεΤαπαΧτιρν... nu-și are aici locul, nici nu mai e nevoie să o spunem”¹⁵.

E explicabil deci pentru ce, încă din cursul secolului trecut, unele ediții grecești ale *Evhologhiului Mare* au exclus conștient pe ΜεΤα(α\ (bv din epicleza Sf. Vasile, inserând chiar, la locul respectiv din textul acestei liturghii, o notiță în care se amintește părerea lui Nicodim Aghioritul, principalul alcătuitoar al *Pidalionului*¹⁶. Astfel, toate edițiile următoare ale Liturghierului grecesc (Tripolis, 1892, Constantinopol, 1895, Atena, 1912, 1924, 1927 și 1930 etc.) au scos definitiv pe ΜεταπαΧcbv din textul liturghiei Sf. Vasile, fiind imitate de ultimele ediții ale Liturghierului bulgar (ca Sofia, 1924).

Iată, prin urmare, suficiente motive pentru care adaosul „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt” la liturghia Sf. Vasile trebuie înlăturat și din Liturghierul românesc.

¹⁴ S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, II, Paris, 1942, p. 32, nota 1. Cp. și Dom Pi. de Meester, *Genese, sources et developpements du texte grec de la liturgie de Saintjean Chrysostome* > Roma, 1908, p. 100.

^x *Op.cit.*, p. 184.

¹⁶ „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt, transplantat din liturghia dumnezeiescului Hrisostom, privit după context, nu-și are nicidecum locul aici în liturghia Marelui Vasile, ci este un adaos îndrăzneț al vreunei mâini neînvățate, precum a însemnat și Nicodim în Pidalionul lui... Ci la a treia binecuvântare a cinstitelor Daruri, obișnuiesc unii să rostească: Cel vărsat pentru viața lumii. Așa se întâlnește și în manuscrisele vechi”. Vezi, de ex., *EvxoXoyiov ro Miya*, Veneția, 1851, p. 90 și *Liturghierul* de Atena, 1877, p. 101. Cp. și F.E. Brightman, *op. cit.*, p. 406, nota a și Al. Maltzew, *Die Liturgien der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes*, Berlin, 1894, p. 90, nota 1.

În rezumat, deci, pentru a reda traduceri românești a epiclezei Sf. Vasile unitatea și cursivitatea originală a textului, pe care ea și-a recăpătat-o deja în ultimele ediții ale Liturghierului grecesc, trebuie mai întâi ca troparul ceasului al treilea cu stihurile respective să fie scos din mijlocul epiclezei și transferat înaintea ei, adică între „Ale Tale dintre ale Tale...” și „Pentru aceasta, Stăpâne Preasfinte...”; al doilea, textul epiclezei să fie curățat de cele două interpolări fără rost din Liturghierul 1937, adică de epicleza Sf. Ioan, introdusă aici pentru prima (și să sperăm: pentru ultima) oară, și de „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt”, moștenit prin rutină de la vechile ediții.

Adăugăm, în treacăt, că termenul „să le arate”, din textul epiclezei Sf. Vasile, reprezintă o traducere prea literală a verbului corespunzător *δεδείχθη*, din originalul grecesc. Credem că el ar putea fi înlocuit, fără niciun prejudiciu, cu „să le facă”. Că acesta este aici înțelesul adevărat al verbului *δεδείχθη*, ca și al echivalentului său *ἐδείχθη* din liturghia pseudo-clementină (*Constituțiile Apostolice* cart. VIII, cap. 12)¹⁷. Se vede nu numai din context și din comparația cu textul corespunzător din epicleza Sf. Ioan sau din alte formule de epicleze, ci și din analogia cu alte texte liturgice, în care verbul *δεδείχθη* are, în chip evident, sensul de a face (*ποιᾶσαι*, *efficere*)¹⁸, precum și din faptul că în unele texte paralele, din alte rugăciuni, verbul *δεδείχθη* este chiar înlocuit cu *ποιᾶσαι*¹⁹. De aceea, traduceri mai noi ale liturghiilor bizantine redau de obicei, și pe bună dreptate, verbul *δεδείχθη* prin a face (*faire*, *rendre*), nu numai în epicleza Sf. Vasile, ci și în toate locurile similare citate aici, în care acest verb e susceptibil de o asemenea traducere²⁰.

¹⁷ Cp. S. Salaville, „Epiclese eucharistique”, în *Dictionnaire de Theologie catholique*, t.V, col. 195.

¹⁸ Vezi, de ex., Rugăciunea ce se zice când se potrivesc Sfintele, de la Liturghia darurilor mai înainte sfințite: „...și ne arată (*δεδείχθη*) moșteni împărăției Tale...”.

¹⁹ Comp., de ex., Rugăciunea pentru cei ce se gătesc pentru sfânta luminare din Liturghia celor mai înainte sfințite: „...arată-i (adică *ποιᾶσαι* = *δεδείχθη*) mădulare cinstite ale Hristosului Tău...”, cu Rugăciunea pentru cei chemați din Liturghia Sf. Vasile: „Fă-i (*ποιᾶσαι*) pe dânșii mădulare cinstite ale sfintei Tale Biserici...”.

²⁰ Vezi de ex. S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, II, p. 30, 113 și 124 (text și note). F. Mercenier et Fr. Paris, *LaprieredesEglisesde rite byzantin* > 1.1, traduc pe *δεδείχθη* în epicleza prin *consacrer* (p. 262), iar în locurile citate din Liturghia celor mai înainte

traduceri apusene ale liturghiilor bizantine²⁶, s-a reprodus și în Liturghierul de București 1937 (p. 227)²⁷. Ea trebuie îndreptată la viitoarea ediție, traducându-se corect: „Mai ales cu Preasfânta...” așa cum cere contextul și cum găsim de altfel în majoritatea edițiilor vechi ale Liturghierului românesc²⁸.

5. Termenul pentru indicarea cinului arhieresc în pomenirile din Liturghie

Sunt numeroase cazurile — nu numai în Liturghier, ci și în celelalte cărți de slujbă — când, datorită legilor firești ale evoluției semantice, unele cuvinte românești, deși reprezintă traduceri literale ale termenilor corespunzători din originalul grecesc, nu mai evocă totuși în mintea noastră înțelesul exact și adevărat pe care l-au avut odinioară sau care se impune din context și din istoria liturghiei. Un astfel de exemplu ni-l oferă unul din componenții formulei prin care se face pomenirea generală a treptelor ierarhiei clerului, prima oară în rânduiala proscomidei (la prima părțică din prescura a patra) și a doua oară în cursul rugăciunii de mijlocire de după sfințirea darurilor (atât în liturghia *Sf. Vasile*, cât și în cea a *Sf. Ioan*, cu foarte mici diferențe verbale): „Pomenește, Doamne (Stăpâne), toată *episcopia* ortodocșilor (ndarjc, £TtaKOTIfc, 6p666oța)v)..., cinstita preoțime și cea întru Hristos diaconime și tot cinul preoțesc...” (vezi de ex. *Liturghierul*, București, 1937, p. 101, 158, 232).

Am subliniat într-adins cuvântul *episcopia* din această formulă, pentru a atrage atenția că, cel puțin în stadiul actual al evoluției lui semantice, el nu mai trezește în conștiința noastră înțelesul original. Prin *episcopie* noi înțelegem astăzi fie instituția episcopatului în general, *de* starea, însușirea sau calitatea de episcop, fie locul de reședință. E clar însă că nu de așa ceva e vorba în formula de mai sus. Aici se face o pomenire generală a întregului cin arhieresc, adică a tuturor episcopilor ortodocși; nu este deci vorba

²⁶ Vezi, de ex., traducerea franceză a Liturghiei *Sf. Vasile*, din F. Mercenier et Fr. Paris, *op. și t. cit.*, p. 263: „Surtout pour notre tres sainte... Vierge Marie... pour saint Jean Baptiste..., pour saint dont nous celebrons la memoire, et pour tous vos saints...”.

²⁷ Vezi și Icon. V. Iordache, *artic. și loc. cit.*, p. 5.

²⁸ Ca, de ex., ed. Târgoviște, 1713, Blaj, 1756, Iași, 1818, 1834, 1845, Neamț, 1860, București, 1729, 1887, 1912.

«*Vremea este a face Domnului...*»

de noțiunea abstractă pe care o trezește în limbajul nostru de azi termenul episcopie, ci de una mai concretă, care se referă nu la o stare, ci la persoane, adică la totalitatea celor investiți cu puterea episcopală. Este o noțiune pe care nici Liturghierul slav n-a putut s-o redea absolut exact prin traducerea episcopstvo (episcopstvo)²⁹ și pentru care nu e propriu nici termenul de episcopat, adoptat de unele traduceri moderne ale liturghiilor bizantine³⁰, pentru că acest termen, ca orice substantiv terminat cu un asemenea sufix, se referă mai mult la treapta sau la instituția însăși, decât la persoanele care o dețin (ca de pildă, diaconat, presbiterat, profesorat etc). Cu atât mai puțin nimerită e expresia „toate episcopiile”, pe care o găsim în cele mai vechi traduceri românești ale Liturghierului³¹.

Dacă ar fi să creăm un cuvânt nou, care să exprime exact și exclusiv noțiunea de care e vorba aici, acela ar trebui să fie episcopime, prin analogie cu celelalte două cinuri (tagme) ale preoției, enumerate în continuare, pentru desemnarea cărora chiar Liturghierul din 1937 a adoptat termenii corecți de preoțime și diaconime³² (pentru ΤΤρσαρUTepiou KCU SictKOViac), în loc de preoție și diaconie, cum se găsea în vechile liturghiere. Termenul de episcopime a și fost pus, de altfel, în circulație de unele explicări populare ale liturghiei³³. Altfel, nu ne rămâne decât să traducem prin expresii perifraستice, ca, de pildă: „toți episcopii ortodocși”, așa cum au procedat

²⁹ Episcopstvo înseamnă în paleoslavă atât episcopie cât și episcopat. Vezi Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, 1862, p. 1158.

³⁰ „Souvenez-vous... de tout l'episcopat orthodoxe...” (vezi de ex. Dom PI. de Meester, *La divine iiturgie de notre Pere S. Jean Chrysostome*. Texte grec et trad. franc, avec introd. et notes, III-e ed., Rome-Paris, 192\$, p. 19, 79 și F. Mercenier et Fr. Paris, *op. și t. cit.*, p. 21\$, 242; „...Gedenke des ganzen rechtgläubigen Episcopates...”, la Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 43 (în rânduiala proscomidiei).

³¹ Vezi, de ex., *Liturghierul* Ms. n. 707 din Bibi. Acad. Rom. (an. 1699), foile 39 și 74, fața 1, și *Liturghierul* lui Dosoftei (Iași, 1679 și 1683): „Pomenește, Doamne, toate Episcopiile pravoslavnicilor...”.

³² întrebuițați în Liturghierul lui Dosoftei (Iași, 1679 și 1683) și propuși din nou de Pir. Prof. P. Vintilescu {*Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, p. 98, nota 112 și p. 137), adoptați și în *Liturghierul* de Blaj, 1931, p. \$6, 63, 92.

³³ Vezi de ex. *Sfânta liturghie lămurită pe înțelesul tuturor*, de Pr. C. Dron și C. Vuiescu, ed. a II-a, Buc, 1943, p. 134.

deja unele traduceri moderne ale liturghiilor³⁴, precum și ultima ediție a Liturghierului românesc al uniților ardeleni³⁵.

6. O distincție de făcut în ultimul alineat al ecteniei întreprinse de după Evanghelie

În ultimul alineat al ecteniei întreprinse de după Evanghelie, Liturghierul românesc face de obicei o singură categorie din „cei ce se ostenesc și cântă” (vezi, de ex., ed. 1937, p. 130, ca și edițiile anterioare), pe când în Liturghierul grecesc aceștia alcătuiesc două categorii distincte: *imep Ttov... KOTUCUVTCOV, \aXX6vTO)v*, adică: pentru cei ce se ostenesc, pentru cei ce cântă.

Prin cei ce se ostenesc (*TCDV KOTUUVTIUV*) trebuie să înțelegem pe toți aceia care își dau osteneala pentru buna întreținere a sfântului lăcaș, pe paraclisieri și pe credincioșii mireni care îndeplinesc astăzi, din râvnă pentru casa Domnului, serviciile umile pe care odinioară le făceau servitorii bisericești inferiori, azi dispăruți, ca de pildă întreținerea curățeniei³⁶. E foarte firească menționarea lor ca motiv al rugăciunii noastre de cerere, alături de „cei ce aduc daruri și fac bine în sfânta biserică”, ca unii care „iubesc podoaba casei Domnului și locul sălășluirii slavei Sale” (cp. Ps. XXV, 8). „Cei ce se ostenesc sau, mai adecvat limbajului nostru de azi, cei ce își dau osteneala pentru sfântul lăcaș, alcătuiesc deci o ceată aparte și deosebită de cei ce cântă, care pot fi atât cântăreții propriu-ziși ai bisericii (canoniceștii psalți, cum le spune can. 15 al sin. de la Laodiceea), cât și aceia, dintre simplii credincioși, care li se alătură în timpul sfintei slujbe, dând împreună cu ei răspunsurile rezervate străinii, corului sau poporului.

³⁴Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 93 (la pomenirea de după sfințirea Darurilor): „...Gedenke, o Herr, aller rechtgläubigen Bischöfe...”; S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, I, p. 42 (la proscomidie): „Souvenez vous... de tout le corps episcopal de ceux qui ont la vraie foi”.

³⁵Vezi Liturghierul de Blaj, 1931, p. 151 (la dipticele Liturghiei Sf. Vasile): „Adu-ți aminte, Doamne, de toți drept-credincioșii Episcopi...” (la proscomidie, p. 56, a păstrat ca și până aici: „toată episcopia drept-credincioșilor”).

³⁶Verbul *Komda* se întâlnește de mai multe ori în Sf. Scriptură (Matei VI, 28; Luca V, 5; Ioan IV, 38; I Tim. IV, 10, V, 17), având totdeauna sensul de efort fizic: a-și da osteneala, a se trudi, a depune muncă etc.

«*Vremea este a face Domnului...*»

De aceea, în Liturghierele slave, distincția dintre cele două categorii pomenite în acest alineat al ecteniei întreprinse e destul de vizibilă, fiind despărțite prin virgulă, ca și în Liturghierul grecesc. De altfel, și în edițiile vechi ale Liturghierului nostru exista această virgulă („pentru cei ce se ostenesc, și cântă”), pe care ultimele ediții (București, 1912, 1937) au suprimat-o cu totul. Dinstincție netă între cele două categorii de mai sus fac și tâlcuirile liturgice³⁷, traducerile moderne ale liturghiilor ortodoxe³⁸, ba chiar și unele ediții românești oficiale³⁹ și neoficiale ale textului liturghiilor⁴⁰.

Socotim deci că există suficiente motive ca această distincție să se introducă și în Liturghierul nostru, traducându-se adică: „Pentru cei ce se ostenesc și pentru cei ce cântă”, în loc de „pentru cei ce ostenesc și cântă”, cum s-a tradus până acum.

7. Se deschid ușile împărătești înainte de simbolul credinței?

Am afirmat la început că meritul de căpetenie al Liturghierului din 1937 este completarea, precizarea și dezvoltarea indicațiilor de tipic presărate printre textul slujbelor. Facem acum rezerva că, din nefericire, parte din notele noi de tipic, introduse pentru prima dată în acest Liturghier, sunt expresia unor practici noi și locale sau regionale, care nu se pot impune și generaliza în Liturghierul oficial, întrucât ele nu pot invoca în sprijinul lor nici vechimea, nici generalitatea și permanența, nici utilitatea practică și nici măcar vreo semnificație doctrinară, mistică sau simbolică oarecare, ci sunt

³⁷ Vezi, de ex., Dim. Panaghiotopoulos, *'Epfir]ve(a sic, rqv Oeicc v Xeiwvpyiav*, ed. a III-a, Atena, 1933, p. 123: „Ne rugăm în chip special și pentru cei ce se ostenesc în orice fel de biserică și pentru cei ce cântă”. Cp. și Pr. C. Dron și C. Vuiescu, *op. cit.*, p. 88.

³⁸ Vezi, de ex., Dom. Pl. de Meester, *La divine liturgie de S. Jean Chrysostome*, p. 47: „Pour ceux qui y travaillent, qui y chantent...”. Cp. și S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, I, p. 87; F. Mercenier et Fr. Paris, *op. și t. cit.*, p. 228; Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 64: „...für die Miihewaltenden, Singenden...” etc.

³⁹ Vezi, de ex., *Liturghierul* lui Dosoftei (Iași, 1679, 1683): „Ostenitori cântători”; *Liturghierul*, Buc, 1887, p. 80 și cel de Blaj, 1931, p. 73: „pentru cei ce se ostenesc, pentru cei ce cântă”.

⁴⁰ Vezi, de ex., *Oratoriu...*, combinat de episcopul Melchisedek, Buc, 1869, p. 254: „încă ne rugăm pentru ostenitori, pentru cântători...”.

inovații ale bunului plac al unor liturghisitori care nu cunosc sau nu vor să respecte tipicul. Astfel, conformându-se practicii mai noi furișate de câțva timp într-unele din bisericile românești mai ales de la orașe, Liturghierul din 1937 (p. 149, 215) a introdus o notă nouă de tipic, în care prescrie că, în momentul când diaconul rostește: „Ușile, ușile”, atunci „se ridică sau se trage perdeaua și se deschid Sfintele Uși”.

Nu discutăm prima parte a acestei note de tipic, adică cea referitoare la tragerea dverei, practică destul de veche și îndătinată menționată în Tipicul bisericesc mai vechi, zis al Sf. Sava⁴¹ și înscrisă chiar oficial în Liturghierul bulgar⁴², deși Liturghierele românești nu o consacraseră încă grafic.

Cu totul altfel stau însă lucrurile când e vorba de a doua parte a notei de tipic, adică cea referitoare la deschiderea ușilor împărătești. Deschiderea ușilor împărătești în acest moment ni se pare a fi o practică inovatoare, sporadică și fără sens, considerată de unii liturghiști ca o influență sau o imitație de la liturghia arhierescă, în timpul căreia ușile împărătești stau deschise în permanență, deschizându-se și închizându-se numai perdeaua⁴³. Ea se explică însă mai degrabă ca un rezultat al neștiinței sau al greșitei interpretări date de unii liturghisitori arhaicei formule liturgice: „Ușile, ușile, cu înțelepciune să luăm aminte”, care se rostește în acest moment. Știut este că, în Biserica veche, acest avertisment era adresat ipodiaconilor sau celor ce păzeau ușile bisericii (ostiarii), care, în clipa aceasta solemnă a profesiunii de credință și a începerii anaforei, trebuiau să-și îndoiască atenția și vigilența, pentru ca niciun necredincios sau catehumen să nu pătrundă în sfântul lăcaș. Dacă ar fi deci să punem în vreo legătură simbolică acest arhaic vestigiu al liturghiei primare cu ușile altarului de astăzi, ar trebui să le închidem⁴⁴ (dacă ele nu s-ar afla închise încă mai dinainte, imediat după intrarea cu cinstitele da-

⁴¹ Vezi *Typikon...*, Iași, 1816, p. 38.

⁴² Vezi *Slujebnik*, Sofia, 1924, p. 89.

⁴³ Cp. Iconom D. Lungulescu, *Manual de practica liturgică*, Buc, 1926, p. 168.

⁴⁴ De altfel, în comentariul liturgic atribuit sfântului Gherman (P.G., t. XCVIII, col. 425 D), se vorbește despre închiderea ușilor și întinderea perdelei (catapeteasma) în timpul Crezului, ca despre un uz păstrat în mănăstiri: 'H Se T̄̄v Guptbv KXēiaic, Kal r| endvoSev TOVTIOV e^cmA-tomc, TOIJ KaTarterdapaTcoc, (bc, oi ev TOIC, uovaoTnpioic, *eiwQaoi...* etc. De asemenea, chiar unii liturghiști moderați vorbesc și astăzi de închiderea ușilor iconostasului, în acest moment, ca un ecou al închiderii ușilor bisericii de odinioară. Vezi, de ex., C.

«Vremea, este a face Domnului...»

ruri) -, iar nicidecum să le deschidem, căci asta ar însemna să interpretăm și să aplicăm tocmai pe dos vechea formulă liturgică, al cărei sens literal e destul de clar.

De altfel, odinioară ușile împărătești stăteau în permanență închise, de la intrarea cu cinstitele daruri până la împărtășirea credincioșilor, așa cum s-a păstrat până astăzi în multe biserici și mai ales în mănăstiri⁴⁵. Mai târziu, s-a luat obiceiul ca ele să se deschidă în timpul dialogului dintre preot și popor, care constituie introducerea la marea rugăciune pentru sfințirea darurilor (anaforă)⁴⁶. Liturgiștii precizează însă cu grijă că, atunci când diaconul rostește: „Ușile, ușile...”, se deschide numai perdeaua ușilor împărătești, iar ușile împărătești se deschid abia mai târziu, și anume la: „Harul Domnului nostru Iisus Hristos...”, pentru ca preotul să iasă în ele cu fața spre popor și să-l binecuvânteze⁴⁷.

În tot cazul, deschiderea ușilor împărătești înainte de rostirea Simbolului credinței, așa precum prescrie Liturghierul românesc din 1937, este prea prematură și nelogică. Nu fără dreptate o condamnă deci edițiile mai noi ale Liturghierului grecesc, în termeni foarte categorici, invocând în acest sens cele spuse, încă din sec. XVIII, în tratatul *Despre azime* al teologului grec Eustatie Argentis (t 1759)⁴⁸. Tot așa de prematură ni se pare deschiderea, atât a dverei, cât și a ușilor împărătești, chiar mai înainte, și anume atunci când preotul rostește „Pace tuturor”, precum am văzut la câteva biserici din Capitală.

Charon, *Les saintes et divines liturgies*, Beyrouth, 1903, p. 46, nota 1 și S. Salaville, *op. cit.*, I, p. 119.

⁴⁵Vezi *Typikon...*, Iași 1816, p. 38. Cp. și Dr. P. Procopoviciu, *Ritualistica sau manual de ritual al Bisericii ortodoxe române*, Oradea, 1936, p. 170.

⁴⁶Uzul deschiderii ușilor în acest moment e destul de vechi, căci în comentariul liturgic atribuit patriarhului Gherman (P.G., t. XCVIII, col. 428 B-C) ni se vorbește despre deschiderea ușilor concomitent cu ridicarea perdelei, imediat după rostirea Crezului: Αtpouivou 6ε TOI) depoc,, KCU TOO KaTcmerdauaToc, auαTeMouevou, TCUV Gupurv TE dvoiyouevcov... KCU i)\\|/ã)v TO KaTcmâTaaia, (povei 6 âidxovoc, Xevarv- „ETCOJIEV KaXtoc,...” etc.

⁴⁷Vezi Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, p. 128-129. Cp. și Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 66 și 168.

⁴⁸Vezi, de ex., ed. Tripolis, 1892, p. 46, nota (a) și Atena, 1924, p. 49, nota (a): „Rău și greșit fac unii dintre preoți de deschid (acum) ușile împărătești...”.

8. „Sfânta” căldură sau căldura?

Imitând unele vechi ediții grecești, ca aceea din J. Goar (*op. cit.*, p. 82), sau a Liturghiei Sf. Ioan tipărită la Veneția 1644 și 1657, care au: „Binecuvântează, Stăpâne, această sfântă căldură” (EuXoyrjaov, Aeanora, trjv ctyiav (eav TauTrjv)⁴⁹, Liturghierul din 1937 întrebuițează peste tot expresia de sfânta căldură: „Diaconul ia sfânta căldură și zice către preot: Binecuvântează, Stăpâne, Sfânta Căldură” etc. (p. 168, 242)⁵⁰. În afară de edițiile citate mai sus, care sunt, de fapt, ediții neoficiale, făcute de neortodocși și nu pentru interese liturgice, ci cărturărești, varianta „Binecuvântează sfânta căldură” sau: „această sfântă căldură” nu apare decât în câteva manuscrise din cele mai noi (*sec. XVI-XVII*) și mai puțin importante⁵¹. Restul tuturor edițiilor grecești, ca și Liturghierele slave și cele românești, fără nicio excepție, au, simplu: „Binecuvântează... căldura”⁵².

Și în adevăr, ne întrebăm: De ce să zicem „sfânta” căldură, când e vorba de apă simplă, încă binecuvântată de preot? Nu e nelogic să zici: „Binecuvântează, stăpâne, sfânta căldură”, adică să ceri binecuvântarea unui lucru pe care-l numești deja sfânt? Credem deci că este exagerată întrebuițarea adjectivului sfânt chiar pentru apa încălzită, dar încă binecuvântată, căci nu e aceeași situație ca în cazul unor obiecte întrebuițate constant în liturghie și deci oarecum sfințite printr-un îndelungat uz sacramental sau prin contactul direct cu Sfântul Trup și Sânge, ca: sfântul potir, sfântul disc, sf. aer etc. Și apoi, dacă pâinea și vinul deja consacrate prin ritualul de la proscomidie, înainte de momentul sfințirii nu se numesc încă sfintele daruri, ci numai cinstitele daruri, iar pâinii binecuvântate nu i se spune sfânta anafura, ci simplu anafura, atunci de ce să zicem sfânta căldură apei care încă n-a primit binecuvântarea? Și cu atât mai nelogic e să-i zicem sfânta căldură înainte de binecuvântare, iar după binecuvântare să-i zicem

⁴⁹ Cp. Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 145, nota 261.

⁵⁰ Cp. și Pr. C. Dron și C. Vuiescu, *op. cit.*, p. 147 (inconsecvent): „Diaconul ia sfânta căldură și zice către preot: Binecuvântează, Stăpâne, căldura” (sic!).

⁵¹ Vezi la P. Trembela, *op. cit.*, p. 136-137.

⁵² Unele ediții vechi românești (ca Iași, 1759, Râmnic, 1813, Sibiu, 1827 și 1831, București, 1833 și 1862) înlocuiesc doar termenul „căldura” cu cel slavon de „teplota”.

«*Vremea este a face Domnului...*»

doar căldură, cum face același Liturghier *{ibidem}*, ceva mai jos, în nota de tipic): „Diaconul.... toarnă căldura în sfântul potir...” etc.

. Credem deci că este cazul să se revină la simplitatea austeră a editorilor vechilor Liturghiere, care făceau mai puțin abuz de atributul sfânt, tocmai pentru că aveau prea mult respect pentru cele cu adevărat sfinte.

9. Pe unde intră diaconul în altar, după Rugăciunea Amvonului?

Se poate reproșa, pe bună dreptate, Liturghierului din 1937 că a copiat prea servil unele particularități de tipic din principalele izvoare străine care i-au servit ca normative, adică din ultimele ediții ale Liturghierului grecesc și bulgăresc. Astfel, la p. 178 și 252, citim că, după Rugăciunea Amvonului, diaconul intră în altar pe ușa dinspre miazăzi⁵³. În acest punct, Liturghierul nostru a preferat să se pună de acord cu Liturghierul bulgar de Sofia, 1928⁵⁴ și să rămână în dezacord cu absolut toate celelalte ediții ale Liturghierului ortodox, atât cele grecești⁵⁵, cât și slave⁵⁶ și românești, precum și cu manualele de Liturgică și de Tipic⁵⁷ și cu studiile de specialitate⁵⁸, care, în unanimitate, prevăd lămurit intrarea diaconului prin ușa dinspre miazănoapte a altarului⁵⁹. Motivul este lesne de înțeles: diaconul trebuie să meargă acum direct la proscomidiar, unde are să „potrivească” Sfintele, iar proscomidiarul se găsește în latura de nord a altarului. Intrarea diaconului prin ușa de miazănoapte e firească și devine obligatorie atunci când proscomidiarul constituie o încăpere aparte, deosebită de a altarului

⁵³ La fel reproduce Pr. C. Dron și C. Vuiescu, *op. cit.*, p. 161.

⁵⁴ Vezi Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 156 nota 297. Poate că Liturghierul de Sofia s-a condus după traducerea germană a lui Al. Maltzew *{op. cit.}*, p. 115, nota 1), care prescrie la fel.

⁵⁵ Vezi de ex. *EvxoXoyiov rd Miycc*, ed. Veneția 1737, 1792, 1806, 1832, 1839, 1851 ș.a. Cp. și Brightman, *op. cit.*, p. 398; H. Daniel, *op. și t. cit.*, p. 371:6idTOO Popeiou uâpoc,.

⁵⁶ Vezi de ex. *Slujebnik*, Moscova, 1854.

⁵⁷ Mitrofanovici, Tarnavschi și Cotlarciuc, *Liturgica Bisericii Ortodoxe*, Cernăuți, 1929, p. 600; B. Cireșanu, *Tezaurul liturgic*, t. III, p. 217; Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 75; Melchisedek, *Oratoriu*, p. 308 ș.a.

⁵⁸ Vezi Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 156.

⁵⁹ „Iară diaconul intrând și el pre dvera (sau prin ușa) cea despre miazănoapte...” etc. (Liturghierele românești mai vechi), sau: „Deci intră preotul pe Sfintele Uși, iară diaconul pe ușa despre miazănoapte...” (edițiile mai noi, începând cu cea de Iași, 1845).

propriu-zis, și despărțită de aceasta prin zid, așa cum era în general în vechile biserici răsăritene și cum este uneori chiar la cele de azi (ca, de pildă, la „Sf. Dumitru” — Colentina din Capitală).

Iată pentru ce credem că viitoarea ediție a Liturghierului românesc trebuie să revină în acest punct la tipicul tradițional, chiar cu riscul de a rămâne în dezacord cu Liturghierul bulgăresc.

10. Mici greșeli copiate după Liturghierele străine

Influența ultimelor ediții ale Liturghierului bulgăresc (Sofia 1924 și 1928) și grecesc (Atena 1924) asupra Liturghierului românesc din 1937 - despre care vorbeam în paragraful precedent - se trădează și prin unele mici greșeli care sunt comune tuturor acestor Liturghiere.

Astfel, în „învățătura pentru dumnezeiasca liturghie a celor mai înainte sfințite” din Liturghierul—1937 (p. 256), între sărbătorile din timpul Postului Mare, în care se săvârșește Liturghia celor mai înainte sfințite, dacă ele cad în zilele de luni, marți sau joi, se enumără și „A treia aflare a capului Sf. Ioan Botezătorul”, pentru că așa e scris în Liturghierul grecesc de Atena, 1924 (p. 89 nota 1), ca și în cel de Sofia, 1924 (p. 175). De altfel, greșeala e moștenită de la *Ieraticonulăc* C-pol, 1895 (p. 124). Corect însă trebuie aici: „Prima și a doua aflare a capului Sf Ioan Botezătorul”, care se serbează la 24 februarie (iar nu la 23 februarie, cum scrie în locurile citate, din cele trei Liturghiere de mai sus)⁶⁰.

Viitoarea ediție a Liturghierului românesc va trebui deci să facă rectificarea cuvenită, în acest sens.

11. Un amănunt de revizuit, în ectenia pentru cei spre luminare, din Liturghia darurilor mai înainte sfințite

Liturghierul ortodox a păstrat, în cadrul Liturghiei celor mai înainte sfințite, o veche ectenie specială pentru cei ce se găteau spre luminare sau Botez ((pumCousvoi sau (3a7TTi(6jifV0i, competentes), care se zice din

⁶⁰ A treia aflare a cinstului cap figurează în toate sinaxarele și calendarele ortodoxe la 25 mai, așa încât ea nu poate cădea nicidecum în perioada Triodului, când se săvârșește Liturghia celor mai înainte sfințite.

«*Vremea este a face Domnului...*»

miercurea înjumătățirii Postului Păresimilor înainte, imediat după ectenia pentru cei chemați (catehumeni)⁶¹. Ea începe cu concedierea catehumenilor („Câți sunteți chemați, ieșiți...”) și cu o invitație specială adresată celor ce se pregătesc de Botez, invitație pe care absolut toate edițiile Liturghierului românesc o redau în felul următor: „Câți sunteți pentru luminare, ieșiți. Rugați-vă cei pentru luminare...” etc. Urmează îndemnul către credincioși de a se ruga pentru cei spre luminare și rugăciunea (molitva) pentru aceștia, rostită de preot în taină, apoi din nou invitația diaconului: „Câți sunteți pentru luminare, ieșiți. Cei pentru luminare, ieșiți...” etc. Liturghierul de București 1937 nu face excepție de la această regulă (vezi p. 277-280).

Am subliniat într-adins cuvântul ieșiți, din prima invitație adresată de diacon acestei categorii de catehumeni, adică cea din fruntea ecteniei pentru cei spre luminare, pentru că discuțiile care urmează se referă numai la el, iar nu și la al doilea ieșiți, adică cel din invitația de concediere, de la sfârșitul aceleiași ectenii. Nonsensul primului ieșiți apare destul de evident, la o simplă scrutare a textului și a momentului liturgic respectiv. În mod firesc, se naște întrebarea: De ce să iasă cei în cauză, tocmai când urmează să se facă în biserică rugăciuni speciale pentru ei, pentru ca după aceea să *Re* invitați încă o dată să iasă? Este adevărat că, în acest punct, Liturghierul românesc s-a conformat întru totul textului original, traducând ca de obicei, fidel, pe „Οαιο Τποο, ΤΟ (ρσβτιαπα, 7τποεX0£Te”, așa cum găsim în toate tipăriturile grecești ale Liturghiei și cum au tradus și Liturghierele slave.

Apelând însă la manuscrisele grecești ale liturghiei celor mai înainte sfințite, pe lângă unele care ne dau versiunea de mai sus, găsim și altele, de aceeași vechime, care în loc de 7τποε\8£TS (ieșiți), au aici: npoasAGeTE, adică: înaintați, apropiați-vă, variantă pe care liturgistul grec, d. P. Trembela, editorul acestor manuscrise, o găsește mai corectă. Căci, demonstrează d-sa,

⁶¹ în multe din vechile Liturghiere manuscrise, această ectenie era încadrată însă în rânduiala liturghiei Sf. Vasile. Vezi de ex. Cod. 769 din Bibi. Națion. Atena (sec. XV) și Cod. Evhol. 668 din aceeași bibi. (sec. XVII) la R Trembela, *op. cit.*, p. 168; Liturghierul manuscris nr. 707 din Bibi. Acad. Rom. (din anul 1699), Liturghierul popii Ion din Suiug-Bihor (manuscris, copie din 1724 a unui manuscris mai vechi), vezi Prof. Gh. Șerban-Cornilă, *Un manuscris prețios din Bihorul înstrăinat: Liturghierul popii Ion din Suiug* (extras din „Revista Teologică”), Sibiu, 1941, p. 27, 30.

„cei spre luminare”, alcătuind o categorie de sine stătătoare, deosebită de catehumeni, erau invitați să rămână pentru ca să ia parte la rugăciunile ce urmau să se facă anume pentru ei, în timp ce catehumenii erau concediați prin $\tau\pi\omicron\epsilon\chi\omicron\tau\varsigma$ (ieșiți)⁶². Justețea părerii dlui Trembela reiese, de altfel, perfect din vechea rânduială a liturghiei creștine, așa cum ne-o descrie bunăoară cartea a opta a *Constituțiilor apostolice* (cap. 8), unde concedierea fotizomenilor avea loc după a catehumenilor și a energumenilor și înainte de a penitenților, după un ritual comun pentru toate cele patru clase: după ieșirea energumenilor, fotizomenii înaintau spre mijlocul bisericii, unde se rostea ectenia specială pentru dânșii și unde trebuiau să primească binecuvântarea episcopului, care citea asupra lor o rugăciune (corespunzătoare celei citite astăzi în taină de către preot), în timp ce ei își plecau capetele, după care erau concediați.

Ca și d. P. Trembela, noi credem deci că redacția originală și corectă a formulei primei invitații adresate de diacon celor spre luminare conținea verbul $\tau\pi\omicron\alpha\epsilon\chi\omicron\tau\epsilon$, adică înaintați, apropiați-vă, iar nu $\tau\pi\omicron\epsilon\chi\omicron\tau\varsigma$ (ieșiți). Altfel, n-ar avea niciun sens ca să li se spună „Rugați-vă cei pentru luminare”, după ce li s-a poruncit să iasă din biserică. Forma $\tau\pi\omicron\alpha\epsilon\chi\omicron\tau\epsilon$ a putut fi ușor asimilată, prin neglijența copiștilor, cu $\tau\pi\omicron\epsilon\chi\omicron\tau\varsigma$, care figurează în aceeași ectenie nu mai puțin de trei ori, și anume: de două ori înainte (în formula pentru concedierea catehumenilor) și odată după ea (în formula pentru concedierea fotizomenilor)⁶³.

⁶² Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 209.

⁶³ Al. von Maltzew (*op. cit.*, p. 146, nota 1) susține același punct de vedere ca și noi, dar îl fundamentează într-un mod cu totul diferit. După el, în originalul grecesc, invitația este $\tau\pi\omicron\alpha\epsilon\chi\omicron\tau\epsilon$ atât pentru catehumeni, cât și pentru illuminandi, numai că, în raport cu cei dintâi, ea trebuie tradusă ieșiți, plecați, pe când în raport cu ceilalți ea are sensul contrar de înaintați, apropiați-vă. De fapt - explică Maltzew - verbul $\tau\pi\omicron\alpha\epsilon\chi\omicron\tau\epsilon$ înseamnă a merge înainte; numai că, în cazul nostru, mișcarea înainte se interpretează în două sensuri opuse: către altar, sau către ușa de ieșire, după poziția atât a celui care rostește invitația, cât și a celor către care se adresează. După cât se pare, $\tau\pi\omicron\alpha\epsilon\chi\omicron\tau\epsilon$ adresat catehumenilor era rostit de un diacon așezat la ușa de ieșire și îndreptat cu fața spre ei, pe când $\tau\pi\omicron\epsilon\chi\omicron\tau\varsigma$ adresat illuminanzilor era rostit de alt diacon așezat lângă sfintele uși, cu fața spre ei. Deci, în timp ce catehumenii erau poftiți să înainteze către ieșire, ceilalți erau invitați să înainteze în sensul opus, adică spre altar, pentru a primi binecuvântarea episcopului.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Începutul ecteniei pentru cei spre luminare trebuie deci tradus: „Câți sunteți chemați, ieșiți. Cei chemați, ieșiți. Câți sunteți pentru luminare, apropiați-vă. Rugați-vă cei pentru luminare...” etc. E interesant să notăm că această traducere o găsim chiar în cele mai vechi Liturghiere românești care au circulat în stare de manuscris, mai ales în Ardeal, probabil încă din cursul veacului al XVI-lea⁶⁴. Liturghierul bulgar a adoptat, de asemenea, aceeași versiune⁶⁵, ca și unele traduceri moderne ale liturghiilor bizantine⁶⁶. În favoarea ei sunt, de altfel, liturghiști de valoare, ca d. P. Trembela, pe care l-am citat mai înainte, S. Salaville⁶⁷ și V. Mitrofanovici⁶⁸.

12. Semnele tipiconale ale zilelor liturgice din Sinaxar

Una dintre piesele care alcătuiesc cuprinsul Liturghierului de astăzi este Sinaxarul sau Minologhiul (Μνολογιον), adică înșirarea sfinților din fiecare zi a anului bisericesc, pe luni (începând cu septembrie), așezat fie imediat după textul liturghiilor (ca în Liturghierul bulgar de Sofia, 1924), fie ceva mai către sfârșit, și anume înainte de rugăciunile și cererile la tot felul de trebuințe - cum e în general în edițiile mai vechi ale Liturghierului românesc —, fie la sfârșit de tot, cum e în Liturghierul grecesc de Atena, 1924 și în edițiile mai noi ale Liturghierului nostru. Pentru a stabili o gradație sau distincție

Teoria lui Maltzew, deși destul de ingenioasă, e dezmințită însă de faptul că, în textele liturgice, Τροεπξουαι înseamnă în general a ieși (de ex.: 'Ev ξιπρ)ν νποξ(6u)UEV - Cu pace să ieșim), iar acolo unde înțelesul cere verbul a se apropia, avem în grecește νποαεπξοπαι, iar nu ρποâπξουαι (de ex.: Diacone, apropie-te - AiciKOve νποαeXGe, sau: Cu frica lui Dumnezeu... să vă apropiați - Τρ6aeX0εTe).

⁶⁴ Ca, de ex., Liturghier manuscris nr. 707 din Bibi. Acad. Rom. (anul 1699), foaia 54, fața 1; Lit. ms. n. 1832 din aceeași bibi. (din anul 1739), foaia 156 verso; Liturghierul popii Ion din Suiug (manuscris din anul 1724), la Prof. Gh. Șerban-Cornilă, *op. cit.*, p. 27, 30: „Câți cătră luminare apropiați-vă”.

⁶⁵ Vezi *Slujebnik*, Sofia, 1924, p. 188.

⁶⁶ Vezi, de ex., F. Mercenier et Fr. Paris, *op. și t. cit.*, p. 278: „...Vous tous qui etes admis a l'illumination, approchez...”; Al. Maltzew, *op. cit.*, p. 146: „...So vielle euer sich zur Erleuchtung vorbereiten, tretet vor...”

⁶⁷ *Op. cit.*, voi. II, p. 112 nota 2.

⁶⁸ *Liturgica Bisericii Ortodoxe*. Cernăuți, 1929, prelucrată și publicată de Tarnavschi și Cotlarciuc, p. 667: „...Câți cătră luminare, apropiați-vă”).

între diferitele categorii de sărbători din cursul anului liturgic, cărțile de slujbă întrebuintează de obicei, în sinaxare, un sistem de semne tipiconale convenționale⁶⁹, care indică, pentru fiecare zi, gradul ei de importanță din punct de vedere heortologic. Astfel, cu un anumit semn se notează zilele praznicelor împărătești, cu altul sărbătorile cu ținere, ale sfinților mari, care se bucură de prăznuire generală în toată creștinătatea ortodoxă, cu altele sărbătorile bisericesti (fără ținere), ale sfinților mai mici ș.a.m.d.

În general, Mineiul este acela care indică gradul de importanță a diferitelor sărbători, prin bogăția sau sărăcia slujbei (a producției iconografice) pe care o conține pentru fiecare din ele. Pe baza unui astfel de criteriu a încercat vechiul tipic bisericesc, numit al Sf. Sava, să stabilească un sistem oficial și uniform de semne. În acest tipic, un capitol special (al XLIX-lea) intitulat „Pentru semnele praznicilor celor stăpânești, și ale Născătoarei de Dumnezeu, și ale sfinților”, era consacrat tocmai acestei chestiuni, împărțind praznicile în trei categorii: mari, mijlocii și mici. Cele mijlocii și mici erau, la rândul lor, fiecare de câte două feluri, așa că, în total, tipicul Sf. Sava avea cinci semne deosebite.

În prima categorie (praznice mari) intrau sărbătorile Mântuitorului, ale Sf. Fecioare, două ale Sf. Ioan Botezătorul (Nașterea și Tăierea Capului) și a Sf. Petru și Pavel (29 iunie), toate acestea având ca semn o cruce în cerc și slujba cea mai bogată, cu priveghere.

Printr-o cruce încadrată în partea de jos de un semicerc se indica prima parte a praznicelor de mijloc, adică cele cu priveghere, la care se adăuga și Canonul Născătoarei de Dumnezeu la Utrenie.

Cu cruce simplă— t - se indica a doua parte a sărbătorilor mijlocii, adică cele fără priveghere, având la Vecernie, în loc de catismă, „Fericit bărbatul” cântat, 6 stihiri la „Doamne, strigat-am”, trei citiri și stihoavnă, iar la Utrenie polieleu, evanghelie, canonul pe 8 și slavoslovie mare.

Sărbătorile din categoria a treia se notau printr-un cerc cu trei puncte în el, care când era scris cu roșu arăta sărbători cu catisma obișnuită la Vecernie, cu stihirile la „Doamne, strigat-am” pe 6, canonul Utreniei pe 6 și

⁶⁹ Cp. Dr. V. Bojor și Șt. Roșianu, *Tipic bisericesc* (pentru uzul uniților ardeleni), ed. all-a, Blaj, 1931, p. 20.

«Vremea este a face Domnului...»

slavoslovie mare, iar când era scris cu negru, arăta sărbători care, față de cele precedente, n-aveau doar slavoslovie mare. La sărbătorile fără niciun semn, stihirile Vecerniei sunt pe trei, iar canonul Utreniei pe patru⁷⁰.

Precum vedem, tipicul Sf. Sava, care reprezenta tradiția liturgică monastică a Bisericii Ierusalimului, pune praznicile împărătești pe picior de egalitate cu unele din sărbătorile sfinților (cele două ale Sf. Ioan Botezătorul și una a Sf. Petru și Pavel) care se bucurau de un cult foarte accentuat în regiunea palestiniană. Cu timpul, tipicul acesta a fost înlocuit la noi cu acela, mai simplu, al Marii Biserici din Constantinopole și al Sf. Munte (Athos). Fie pentru acest motiv, fie pentru că din punct de vedere grafic era destul de greoi și nepractic, sistemul de semne preconizat și întrebuințat în *Tipicul românesc al Sf. Sava*, la începutul secolului trecut, a fost adoptat numai în Sinaxarele din Ceaslov, dar nu s-a putut impune și generaliza în Liturghiere. El n-a fost aplicat întocmai nici măcar în Sinaxarul din cele două ediții ale Liturghierului românesc (Iași, 1818 și 1834) revăzut și tipărit de mitropolitul Veniamin Costache însuși, care patronase traducerea și tipărirea ediției românești a *Tipicului Sfântului Sava* (Iași, 1816). Încercarea de a se crea un sistem uniform și invariabil în notarea sărbătorilor liturgice a dat astfel greș, de aceea, mai fiecare ediție a Liturghierului românesc are sistemul ei propriu, alcătuit din 3, 4 sau mai multe semne, după criteriul adoptat și după gradul de precizie, de scrupulozitate și de cărturărie al diortositorilor sau îngrijitorilor respectivi.

Varietatea și - nu de puține ori - confuzia existentă în mulțimea acestor sisteme de semne tipiconale provine atât din lipsa unui criteriu unitar și precis pentru ierarhizarea sărbătorilor din calendarul bisericesc, cât și din dificultatea pe care o provoacă în sinaxarele noastre categoria așa-numitelor sărbători bisericești, adică zilele sfinților care se bucură de un cult național, regional sau local, adică mărginit numai la unele Biserici Ortodoxe naționale, sau numai la anumite regiuni sau biserici unde fie că sunt sărbătoriți ca patroni (hramuri) de biserici sau de bresle (asociații profesionale), fie că li se păstrează acolo moaștele (întregi sau în parte). La început, acești sfinți nu aveau slujbe proprii în Mineie, dar cu vremea li s-au alcătuit slujbe, răspândite mai întâi în

⁷⁰ Vezi *Typikon*, Iași, 1816, p. 56 și urm.

cărțulii separate și introduse apoi, treptat, în Mineie, la ziua respectivă, la fel ca pentru sfinții care se bucurau de veche și generală cinstire în creștinătatea întreagă sau măcar în toată ortodoxia⁷¹. Așa se face că diortositorii diferitelor ediții au trebuit să țină seama de preferințele regiunilor cărora aparțineau și să sublinieze în sinaxarele lor, ca sărbători importante sau praznice, zilele unor sfinți care în alte părți nu sunt sărbători cu ținere, ca, de ex.: Metodi și Chirii, apostolii slavilor (14 febr. și 6 aprilie) la bulgari și sârbi; Sf. Filofteia și Sf. Dimitrie Basarabov (7 dec. și 27 octombrie), la munteni; Sf. Ioan cel Nou de la Suceava și Sf. Parascheva (2 iunie și 14 oct.), la moldoveni; Sf. Grigore Decapolitul (20 noiembrie) la olteni și așa mai departe.

De aceea, foarte puține din sistemele de semne folosite în sinaxarele din vechile noastre Liturghiere reușesc să fie complete și consecvente, adică să dea un tablou precis, amănunțit și riguros exact, al reliefului anului bisericesc ortodox. Astfel, unele sunt complicate până la refuz prin numărul prea mare de semne⁷², iar altele, dimpotrivă, sunt cu totul deficitare și incomplete, din pricina reducerii semnelor la abia unul sau două, ceea ce face ca sărbători deosebite ca grad și importanță să fie indicate prin unul și același semn (ca de ex. în Liturghierele: Iași, 1559, Râmnic, 1813 și 1833).

În această din urmă categorie se poate situa și Liturghierul din 1937, în al cărui sistem de semne tipiconale, întrebuițate în sinaxar, domnește destulă confuzie. Găsim aici patru semne diferite (cruce roșie cu și fără paranteze, cruce neagră cu și fără paranteze) întrebuițate fără niciun criteriu unitar și fără consecvență. Astfel, acest Liturghier, pe de o parte, folosește două semne deosebite pentru sărbători de aceeași categorie, notând, de ex., pe unele din praznicele împărătești (Nașterea Domnului și Adormirea Maicii Domnului) cu un semn (cruce roșie simplă), iar pe altele (Bobotează, întâmpinarea etc.) cu alt semn (cruce roșie între paranteze roșii); pe de altă parte, întrebuițează unul și același semn pentru sărbători de grade cu mult deosebite, punând, de ex., pe același plan praznicul împărătesc al Nașterii Domnului cu ziua de 12 dec. (Sf. Spiridon, sărbătoare bisericească) — ambele fiind notate cu cruce roșie simplă — sau praznicul Schimbării la Față cu Tăierea capului Sf.

⁷¹ Cp. *Tipicul Bisericesc*; ed. București, 1893, p. 23, nota 1.

⁷² Ca în Sinaxarul din Liturghierul de Buc. 1887 (p. 179 și urm.), care ne oferă nu mai puțin de 12 semne.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Ioan Botezătorul (29 aug., sărbătoare cu ținere), notându-le pe amândouă cu cruce roșie între paranteze. În al treilea rând, se scade valoarea unor sărbători importante, ca a Sf. Trei Ierarhi (30 ian.), care în vechiul tipic al *Si Sava* era clasată între praznicele din a doua categorie (mijlocii), iar în Tipicul bisericesc mai nou este trecută ca sărbătoare cu ținere, pe când în Liturghierul din 1937 a fost degradată, punându-i-se înainte același semn (cruce neagră simplă) ca și zilelor unor sfinți mai puțin cunoscuți, ca Sf. Teodosie (11 ian.), sau Sf. Mucenic Eustratie și cei dimpreună cu dânsul (13 dec), care nu sunt nici măcar sărbători bisericești (fără ținere).

Iată deci dovezi că întrebuițarea semnelor tipiconale ale sărbătorilor din sinaxarul Liturghierului, care la prima vedere ar putea părea o chestiune simplă și fără nicio importanță, constituie în fond o treabă destul de dificilă, complicată și nu fără oarecare interes pentru capitolul heortologiei, adică al anului bisericesc sau liturgic. Desigur, crearea unui sistem stabil și uniform în acest domeniu se izbește de relativitatea și diversitatea criteriilor personale, naționale și regionale sau locale, după care se face câteodată ierarhizarea unora dintre sărbătorile calendarului ortodox. Această dificultate nu constituie însă un motiv suficient pentru a se renunța complet la semnele tipiconale, așa cum fac de obicei Liturghierele grecești și bulgărești în Sinaxarele lor. Credem, dimpotrivă, că, studiindu-se cu atenție și coordonându-se datele pe care ni le oferă în această privință Tipicul, Mineiele, Ceaslovul mare, diferitele calendare bisericești și sinaxarele din unele ediții mai vechi ale Liturghierului nostru (ca cel de Buc, 1912), se poate ajunge la stabilirea unui sistem mai complet, mai exact și mai consecvent decât cel folosit în ultima ediție a Liturghierului nostru, pentru a se nota diferitele categorii de sărbători din cursul anului bisericesc ortodox. Din multiplicitatea pe care ne-o oferă sistemele întrebuițate până acum, va trebui desigur să fie ales acela care va avea calitatea de a fi cel mai simplu, mai practic și, în același timp, cel mai corect din punctele de vedere formulate mai sus.

13. În care parte a bisericii se săvârșește Litiia?

Conformându-se unei practici mai noi și greșite, rezultată din neștiința sau din neglijența liturghisitorilor, Liturghierul din 1937 lasă să se înțeleagă - deși nu o spune de-a dreptul - că slujba Litiiei se săvârșește întreagă în

mijlocul bisericii, adică în naos⁷³: preotul și diaconul ies în fața mesei cu artoasele, care e așezată „în mijlocul bisericii, sub policandru” (p. 39)⁷⁴. Tradiția cea veche și bună, pe care mănăstirile și multe biserici de mir cu preoți cunoscători ai tipicului o păstrează încă neștirbită, este că prima parte a acestei slujbe (și anume până după rugăciunea „Stăpâne, mult milostive...”) se face în tinda bisericii (pronaos sau nartică) și numai a doua parte (binecuvântarea pâinilor și celelalte) se face, în continuare, în naos, lângă masa pe care sunt așezate pâinile, vinul, grâul și untdelemnul. Așa prescrie însuși Sf. Simeon al Tesalonicului⁷⁵, iar după el toate evhologhiile mari grecești⁷⁶, Liturghiarele românești fără nici o excepție⁷⁷ și manualele de Liturgică și de Tipic⁷⁸.

Oficierea începutului Litiei în tinda bisericii, adică în locul penitenților de odinioară, așa cum se procedează și cu alte slujbe ca botezul, are la bază o adâncă și frumoasă semnificație simbolică, expusă magistral de către Sf. Simeon al Tesalonicului⁷⁹. Suntem deci pentru revenirea la tipicul din vechile Liturghiere în ceea ce privește locul din biserică destinat slujbei Litiei.

⁷³ Cp. și Dr. I. Zugrav, *Noul Liturghier*, în „Candela”, 1938, p. 4-6.

⁷⁴ La fel ca la Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 38. Vezi și Ieraticon, C-pol, 1895, p. 13; *Liturghierul de Ierusalim*, 1907, p. 17 („în mijlocul naosului”) și trad. franc, din F. Mercenier et Fr. Paris, *op. cit.*, p. 31-32 („au milieu de la nef”).

⁷⁵ „Despre Sfintele Rugăciuni, cap. 339-341, în trad. rom. tipărită de Toma Teodorescu la Buc, 1866, p. 220-221.

⁷⁶ Vezi de ex. *EvxoXoyiov rb Meva*, Veneția, 1851, p. 20, 23.

⁷⁷ Vezi, de ex., ediția București, 1912, p. 38, 45: „După acestea, ieșim în pridvor, săvârșind Litia... După aceea începem cântările stihirale și cântându-le intrăm în bisenca”.

⁷⁸ Vezi, de ex., Mitrofanovici și colab., *op. cit.*, p. 618-619. Juv. Stefanelli, *Liturgica Bisericii Ortodoxe-Catolice*, Buc, 1886, p. 88; Bojor și Roșianu, *op. cit.*, p. 225; Dr. C. Procopoviciu, *Ritualistica sau manual de ritual al Bisericii ortodoxe române*, Oradea 1936, p. 21-22 ș.a.

⁷⁹ *Op. cit.*, cap. 339: „Litia este o slujbă de umilință și căință care se face — fie la vreme de neazuri și nevoi, fie spre mulțămărită pentru mulțimea bunătăților ce am primit - atât afară din biserică, în mijlocul cetății, cât și în biserici, dar numai în tindă sau pridvor. Când se face afară din biserică arătăm cu aceasta «căderea din rai și cum ni s-a încuiat raiul și cerul...» . Iar când o facem stând în tinda bisericii, atunci «stând înaintea ușilor sfintei biserici, ne închinăm ca înaintea ușilor cerești, căci nu suntem vrednici a căuta la

«Vremea este a face Domnului...»

II. ADĂUGIRI, COMPLETĂRI ȘI PRECIZĂRI DE FĂCUT

1. Câteva adăugiri și precizări mărunte de făcut în redactarea notelor de tipic

Adaosurile, precizările și dezvoltările pe care le credem necesare în viitoarea ediție a Liturghierului românesc se referă mai ales la redactarea tipicului, latură în care ediția din 1937, cu toate îmbunătățirile și progresele de netăgăduit pe care le-a realizat, a lăsat totuși câteva goluri, lipsuri și imprecizii. La început vom semnală, în fugă, câteva amănunte de mai mică importanță, dintre care unele au fost observate și de recenzenții anteriori ai Liturghierului din 1937, pentru a trece după aceea la unele chestiuni care necesită mai multă atenție.

a) Astfel, în nota de tipic de la începutul Lیتiei (lit. 19-7, p. 39), să se precizeze că preotul și diaconul ies din altar pe ușa dinspre miazănoapte (fiind Ușile împărătești închise), cum prevăd Liturghierele mai vechi⁸⁰ și manualele de tipic⁸¹.

b) După ectenia „Să plinim rugăciunile noastre cele de dimineață...” de la sfârșitul Utreniei (lit. 1937, p. 85), să se adauge: vosglasul „Că Dumnezeu milelor și al îndurărilor...”, „Pace tuturor” și „Capetele noastre...”, care au fost omise⁸².

c) în nota de tipic privitoare la căderea din timpul Heruvicului (lit. 1937, p. 140), să se adauge: se trage sau se ridică perdeaua (înainte de a deschide sfintele uși), pentru că, după același Liturghier (p. 134), perdeaua se află închisă de la sfârșitul ecteniei pentru cei chemați⁸³.

înălțimea cerurilor...» A ne ruga și a face preotul rugăciuni înaintea ușilor, înseamnă CUM că ne rugăm ca să ni se deschidă raiul și cerul și mai cu seamă dumnezeiasca milostivire pe care rău o am închis...” (trad. rom. cit., p. 220-221).

⁸⁰ Vezi de ex. ediția București, 1912, p. 38.

⁸¹ Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 38; Bojor și Roșianu. *op. cit.*, p. 225. De curiozitate, menționăm că *Ieraticonul* de C-pol, 1895 (p. 13) și *Liturghierul grec* de Ierusalim 1907 (p. 17) prescriu ieșirea preotului prin ușile împărătești.

⁸² Cp. Icon. V. Iordache, *Noul Liturghier*, în „Cronica Romanului”, an. 1939, p. 4 și Dr. I. Zugrav, *Noul Liturghier*, în „Candela”, 1938, p. 406.

⁸³ Cp. și Icon. V. Iordache, *artic. și loc. cit.*, p. 4.

d) La notița de tipic din fruntea liturghiei Sf Vasile cel Mare, în care se enumără cele 10 zile din cursul anului când se săvârșește această liturghie (lit. 1937, p. 183), trebuie adăugate excepțiile de la regula generală pentru cele două Ajunuri (al Nașterii și al Bobotezei)⁸⁴, și anume:

- În Ajunul Nașterii și al Bobotezei, liturghia Sf Vasile se face, de obicei, unită cu Vecernia (ca și în Joia și Sâmbăta Patimilor).

- Când însă cele două Ajunuri cad Sâmbăta sau Duminica — și când, prin urmare, Nașterea și Bobotează cad Duminică sau Luni — atunci în ziua Ajunului se săvârșește liturghia Sf Ioan (Vecernia făcându-se la timpul ei obișnuit, adică Vineri după masă), iar liturghia Sf Vasile se face în înseși zilele praznicelor, așa precum prevăd lămurit Mineiele respective⁸⁵, Tipicele bisericești⁸⁶ și manualele de Liturgică⁸⁷, ba chiar și unele Liturghiere⁸⁸. De pildă, în anul acesta (1946), serbarea Bobotezei căzând Duminica, în Ajun (adică Sâmbătă) săvârșim liturghia Sf Ioan⁸⁹, iar a doua zi pe a Sf Vasile.

e) În Liturghierul din 1937 (p. 211), în rânduiala liturghiei Sf. Vasile se face un mare hiatus, sărindu-se de la textul Heruvicului din Sâmbăta Mare direct la ectenia de după Vohod, fără nicio explicație⁹⁰. Aici trebuie intercalată măcar notița că rânduiala actelor liturgice omise (cădirea mare, ieșirea cu Sf Daruri, pomenirile din mijlocul bisericii etc.) urmează ca și la liturghia Sf Ioan, cum găsim în Liturghierele mai vechi (atât grecești, cât și

⁸⁴ Cp. Dr. I. Zugrav, *artic. și loc. cit.*, p. 409.

⁸⁵ Vezi, de ex., *Mineiulpe decembrie*, ediția Buc, 1892, p. 379, 386, 399 și *Mineiul pe ianuarie*, ed. Buc, 1852, p. 91.

⁸⁶ Vezi, de ex., *Tipicul Sf. Sava*, Iași, 1816, p. 185, 211; *Tipicul bisericesc* tipărit după ediția (Nifon) din 1851, Buc, 1893, p. 105, 120. Cp. și Dr. V. Bojor și Roșianu St., *op. cit.*, p. 96-97, 251-252, 255-256; Dr. I. Olariu, *Tipicul Bisericii orientale*, Caransebeș, 1924, p. 8, nota 1; Dr. P. Procopoviciu, *Ritualistica sau manual de ritual al Bisericii Ortodoxe Române*, Oradea, 1936, p. 82 ș.a.

⁸⁷ V. Mitrofanovici și colab., *Liturgica*, ed. Cernăuți, 1929, p. 628, 632, 638, nota 3; B. Cireșeanu, *Tezaurul liturgic*, t. III, p. 268, 275.

⁸⁸ Vezi, de ex., *Liturghierromânesc manuscris nr. 707 din Bibi*. Acad. Rom. (an. 1699), foaia 86 v. și 87 r.; *Liturghierul de Blaj*, 1905, p. 131 și *Liturghierul*, Blaj, 1931, p. 113; *Ieraticon*, C-pol, 1895, p. 94; *Liturghierul grecesc de Atena*, 1924, p. 65, nota 1.

⁸⁹ Iar nu pe a Sf. Vasile, cum greșit scrie în calendarul de perete pe 1946, al Episcopiei Argeșului, într-o notiță din josul lunii ianuarie.

⁹⁰ Cp. Icon. V. Iordache, *artic. și loc. cit.*, p. 5.

«Vremea este a face Domnului...»

românești): „Și aicea preotul și diaconul fac și zic aceleași ca și la liturghia Sf. Ioan Gură de Aur. Iar după sfârșitul rugăciunii și a marei intrări, diaconul venind la obișnuitul loc, zice...” etc.

f) în notița de tipic care precede vosglasul „Că tu ești sfințirea noastră...”, al ecteniei de după împărtășire, de la Liturghia celor mai înainte sfințite (lit. 1937, p. 291), trebuie adăugat că preotul strânge sf. antimis, înainte de a face cu Evanghelia semnul crucii peste el, așa cum se precizează și la locurile corespunzătoare din rânduiala celorlalte două liturghii (același Liturghier, p. 176, 250).

2. Formula pentru îmbricarea orarului

După cum se știe, Liturghierul ortodox nu cuprinde, în niciuna din versiunile lui, vreo formulă rituală pentru îmbrăcarea orarului de către diacon. Intr-adevăr, toate edițiile Liturghierului — atât cele grecești, cât și cele slave și românești — prevăd că, după ce s-a îmbrăcat cu stiharul, diaconul „sărută orarul și îl pune pe umărul stâng”, fără să zică nimic, precum adaugă în chip expres, unele ediții grecești⁹¹. Orarul diaconal este, astfel, singurul, dintre veșmintele și insignele (omatele) bisericești, care se îmbracă de către slujitorul respectiv, fără nicio formulă sacramentală. Lipsa aceasta, cu care generații de liturghisitori s-au obișnuit, este totuși cu atât mai izbitoare, cu cât mânecutele - deși atribuite mai târziu diaconilor și mult mai puțin indispensabile decât orarul, în înveșmântarea liturgică a diaconului - au formulele lor proprii.

De obicei, formulele sacramentale care însoțesc îmbrăcarea veșmintelor liturgice sunt la origine versete scripturistice (mai ales din psalmi), citate fie textual, fie cu ușoare modificări și adaptări, dar alese totdeauna în așa fel încât să fie în legătură cu semnificația simbolică sau cu întrebuintărea liturgică a veșmântului respectiv. A existat oare cândva, în uzul liturgic, o asemenea formulă și pentru orar? - Credem că da. De altfel, unele din vechile manuscrise ale liturghiilor ne și transmit textul ei. Așa, de pildă, șase codici din Biblioteca Națională din Atena, provenind din sec. XVI-XVIII, prevăd că diaconul îmbracă orarul zicând: Ayioc,, AYIOC,, Ayioc; Kupioc,

⁹¹ Ca cea de Ierusalim, 1907, p. 56.

Za(3ad)0 — „Sfânt, Sfânt, Sfânt, Domnul Savaot...”⁹². Așadar, ca formulă pentru îmbrăcarea rituală a orarului servea imnul serafimic sau trisaghionul biblic, pe care Serafimii din viziunea lui Isaia (VT, 3) îl cântă neîncetat lui Dumnezeu în ceruri (cp. și Apoc. IV, 8). Cântarea îngerească întreit sfântă exprimă, cum nu se poate mai bine, atât funcția liturgică a diaconului, cât și semnificația simbolică a orarului, care au fost puse totdeauna, de către comentatorii liturghiei, în legătură cu rolul îngerilor în liturghia cerească⁹³. Faptul că această formulă nu se găsește menționată decât în puține manuscrise este, probabil, un indiciu că întrebuințarea ei nu va fi fost generală, ci limitată la anumite regiuni ale ortodoxiei grecești, pe care le-am putea determina numai dacă am cunoaște precis proveniența manuscriselor respective sau a originalelor după care au fost copiate.

Când și pentru care motive a încetat cu totul uzul formulei pentru îmbrăcarea orarului e greu de precizat. Presupunem numai că de la un timp consemnarea ei în manuscrisele liturgice a început să pară copiștilor un lucru de prisos, atâta vreme cât ea era scrisă chiar pe orare, așa precum menționa Sf. Simeon însuși (vezi nota 135) și precum de fapt e până astăzi la greci. Cu vremea, a început să se dea uitării chiar rostirea ei și, probabil, de aceea, copiștii manuscriselor menționate, din Biblioteca Națională a Atenei, simt nevoia să o insereze din nou în formularul liturgic.

Repunerea în circulație a formulei rituale pentru îmbrăcarea orarului ar putea *R* luată în considerație cu prilejul unei revizuii serioase și temeinice a Liturghierului ortodox, care așteptăm, desigur, să înceapă întâi cu Liturghierul grecesc, pentru a fi aplicată apoi celui românesc, cum s-a întâmplat în atâtea cazuri până acum.

⁹² Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 231.

⁹³ Vezi, de ex., Sf. Simeon al Tes., *Despre sfintele hirotonii*, cap. 173 și 174 (trad. rom. cit., p. 136): „...Diaconul se înfășură cu orarul, care arată firea cea nevăzută a îngerilor și care, atârând pe umeri, însemnează aripi; pe dânsul este întreita sfântă cântare a îngerilor...”. Cp. de același, *Tâlcuire despre sfânta biserică*, *ibidem*, p. 256. Cp. și *Comentariul liturgic* atribuit patr. Gherman, în P.G., t. XCVIII, col. 393 C; *Omilia la pilda fiului risipitor*, probabil de Severian de Gabala (f. c. 408), atribuită Sf. Ioan Gură de Aur, în P.G., t. LIX, col. 520; Teodor de Mopsuestia, *Omilii catehetice*, în vers. lat. editată de A. Rucker, *Ritus Baptismi et Missae quem descripsit Jheodorus ep. Mopsuestenus în sermonibus cateheticis*, Miinster 1933, p. 20-21.

«*Vremea este a face Domnului...*»

3. Chestiunea răspunsului „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pe noi”, de la ectenii

Procesul veșnic al antagonismului dintre tradiție și inovație sau progres se poate constata și în domeniul liturgic, în care de obicei litera scrisă a cărților de slujbă reprezintă tendința conservatoare. Este de ajuns să ne gândim, de pildă, la rezistența îndelungată a Liturghierului în fața formelor și a formulelor noi sau a dezvoltărilor create sau puse în circulație de inventivitatea liturghisitorilor sau impuse de pietatea anonimă și colectivă a poporului. Acestea circulă adică, în practică, fie sporadic la început, și chiar și după generalizarea lor într-o anumită Biserică sau regiune, cu mult înainte ca manuscrisele sau edițiile Liturghierului să ia act de ele și să le înscrie oficial în rânduiala sau în formularele respective. Ba în unele cazuri, procesul acesta de recunoaștere și introducere oficială în codul sacrosant al literei scrise se consumă nu dintr-odată, adică într-o singură ediție, ci treptat, în mai multe ediții succesive și cu concesiuni de o parte și de alta.

Un exemplu tipic în această privință ni-l oferă răspunsul poporului la ectenii „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pe noi”, care, deși generalizat încă de multă vreme în practica liturgică a Bisericii noastre, n-a căpătat până acum consacrarea grafică a Liturghierului românesc.

Este știut că, în bisericile românești, ultimul alineat al ecteniei celei mari de la începutul liturghiei precum și alineatul corespunzător din ectenia mică, în care se face pomenire despre Sfânta Fecioară dimpreună cu toți sfinții, este despărțit în două, prin intercalarea invocației „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pe noi”, cântată de strană sau popor. De aceea, spre deosebire de Liturghierele grecești și bulgărești, care mențin unitatea originară a acestui alineat, Liturghierul nostru, începând cu ediția de București 1902, ia act de noua practică românească, desfacând propoziția respectivă din ectenie în două membre alinate deosebit, pentru a indica astfel locul invocației de mai sus, însă fără a o consfinți grafic, adică fără să o înscrie oficial în textul formularului liturgic⁹⁴.

⁹⁴ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, p. 58-59 și nota 120, p. 99-100 și *Verbul „a mântui” ca termen de invocare a Preasfintei Născătoare*

Este interesant să urmărim semnele de punctuație care fac demarcația grafică dintre cele două părți ale alineatului în chestiune, pentru că ele constituie indicii foarte semnificative pentru atitudinea pe care revizuitorii și îngrijitorii diverselor ediții au avut-o față de însăși formula pusă în discuție. Astfel, în edițiile anterioare celei de București, 1902, cele două membre ale alineatului alcătuiau o singură frază, fiind despărțite de obicei numai prin virgulă, exact cum este până astăzi în Liturghierul grecesc și cel slavon. Edițiile de după anul 1902 (Buc, 1912 și 1921, Cernica, 1927) le despart, punând punct după prima parte a alineatului („pomenind-o”), ca și după toate celelalte cereri ale ecteniei. În *Contribuții la revizuirea Liturghierului român* (p. 99), părintele profesor P. Vintilescu menține despărțirea în două alineate distincte, începând fiecare de la cap de rând și cu literă mare, fiind despărțite prin punct și virgulă. Imitându-o numai pe jumătate, editorii Liturghierului din 1937 mențin punctul și virgula după cuvântul „pomenind-o”, dar fără să facă din restul frazei un alineat deosebit, ci scriindu-l în continuare, cu literă mică. Acest procedeu grafic, care reprezintă un fel de compromis între Liturghierul grecesc, fidel tradiției vechi, și cel românesc mai nou, nu este însă corect nici din punctul de vedere al legilor ortografiei, nici din punct de vedere logic.

Noi credem că nu ar fi o inovație condamnată dacă viitoarea ediție a Liturghierului românesc ar face pasul decisiv și ultim pentru a pune complet de acord litera Liturghierului cu practica sau situația de fapt, despărțind adică, definitiv, cele două părți ale alineatului în chestiune și înscriind oficial între ele răspunsul poporului „Prea Sfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pe noi”, care este destul de generalizat și prea adânc înrădăcinat în uzul liturgic al Bisericii românești, pentru ca Liturghierul nostru să mai păstreze față de el atitudinea de ezitare și rezervă de până acum. Aceasta cu atât mai mult, cu cât uzul acestei formule nu se limitează, de fapt, la granițele ortodoxiei românești, ci se poate observa pe alocuri chiar în bisericile bulgare și grecești⁹⁵. Ba chiar și sirienii ortodocși (melkiții) din Patriarhatul Antiohiei

de Dumnezeu în pietatea ortodoxă (extras), Buc, 1941, p. 6-7. Rev. „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXIV (1946), nr. 7-9.

⁹⁵ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Verbul a „mântui”...*, p. 6.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

și al Ierusalimului întrebuințează, ca răspuns al poporului, această invocație, sub forma ei greacă (ΥΤΤεραγία GEOTOKE, acoarv r)|iâc;)⁹⁶.

Eventualei obiecții că, prin înscrierea acestei formule, Liturghierul nostru s-ar singulariza față de Liturghiile celorlalte Biserici Ortodoxe, i se poate răspunde ușor că un asemenea pas n-ar fi nici primul și nici singurul caz în care Liturghierul nostru ia act de particularități locale românești, sfârșind prin a înscrie în formularul său piese care nu există în niciunul din celelalte Liturghii ortodoxe, ca cele două mari rugăciuni (molifte) pentru vii și morți din rânduiala proscomidiei, sau pomenirea specială a ctitorilor prin miridă aparte, la proscomidie.

Cât privește suspiciunea de neortodoxie, pe care unii dintre teologi și liturghisitori o manifestă față de această formă românească de exprimare a iperduliei sau venerației deosebite ce se acordă Sfintei Fecioare în raport cu ceilalți sfinți, ea este cu totul neîntemeiată. În ciuda aparențelor, s-a făcut deja dovada că ideea care stă la baza acestei formule este perfect ortodoxă și că ceea ce a dat naștere la suspiciune a fost numai formularea sau modul de exprimare. Invocația „mântuiește-ne”, adresată Sfintei Fecioare, nu are aici sensul propriu și direct de mântuire metafizică, ca atunci când e adresată Mântuitorului sau persoanelor Sfintei Treimi, ci unul derivat și indirect, de salvare fizică din nevoi și din neazuri, prin intervenția sau prin rugăciunile de mijlocire pentru noi ale Sfintei Fecioare către dumnezeiescul ei Fiu. Lucrul acesta se vede, de altfel, mai clar, dacă privim această formulă de iperdulie chiar în cadrul imnelor din slujba Sfeștaniei și a Paraclisului, în care ea a apărut la origine și de unde a fost dislocată și întrebuințată fragmentar ca răspuns la ectenii⁹⁷.

4. Rânduiala ieșirii cu Sfintele Daruri la liturghia celor mai înainte sfințite

Se știe că, în general, slujba liturghiei darurilor mai înainte sfințite are un caracter tainic și mistic mult mai pronunțat ca la celelalte două liturghii ale

⁹⁶ Vezi C. Charon, *Le rite byzantin et la liturgie Chrysostomienn dans les patriarchats melkites*, în „XpuaoaTOHiKa”, Roma, 1908, p. 682.

⁹⁷ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Verbul „a mântui”...*, îndeosebi p. 13-14.

ritului bizantin, lucru pe care îl sublinia încă din sec. IX Sf. Teodor Studitul⁹⁸. Nicăieri nu este mai vădită nota aceasta de mister, în cursul liturghiei celor mai înainte sfințite, decât în timpul vohodului celui mare sau al ieșirii cu Sfintele Daruri, care are un ceremonial sau o rânduială proprie, deosebită de aceea a vohodului corespunzător din liturghia obișnuită.

În ceea ce privește însă informațiile de tipic care descriu desfășurarea acestui important rit liturgic în diferitele versiuni și ediții ale Liturghierului, ca și în manualele de tipic și de Liturgică, domnește o mare varietate, confuzie și lipsă de precizie. Care este ritualul sau rânduială amănunțită a vohodului liturghiei celor mai înainte sfințite și care sunt deosebirile față de vohodul celorlalte liturghii? - Iată o întrebare pe care ultima ediție a Liturghierului nostru a lăsat-o fără răspuns, ocolind-o. În loc de lămuririle îndestulătoare pe care ni le oferă asupra câtorva locuri obscure până aici în rânduială liturghiei, Liturghierul din 1937 ne dă asupra acestui punct următoarea indicație laconică; „După tămâiere, diaconul stă împreună cu preotul în fața Sfântului Prestol și se roagă zicând: Acum puterile cerești..., de trei ori. Și închinându-se de trei ori, merg și aduc Sfintele Daruri, după rânduială. Și mergând nu zic nimic. Și intrând, le pune preotul, după obicei, pe Sfântul Antimis...” etc. (p. 283). Dar de care rânduială este vorba aici? Oare de rânduială obișnuită de la celelalte liturghii, sau de alta? - Liturghierul din 1937 nu ne lămurește, mulțumindu-se doar să copieze Liturghierele grecești mai noi, care sunt tot atât de incomplete în această privință”.

Îndeosebi, două lucruri trebuia să ne informeze Liturghierul nostru: 1. Cum se iau Sfintele Daruri pentru a fi purtate? 2. Pe unde și cum se desfășoară procesiunea cu Sfintele Daruri?

Dacă am încerca să ne documentăm asupra acestor două chestiuni recurgând la informațiile pe care ni le-ar putea furniza manuscrisele grecești ale liturghiei, vom constata că manuscrisele mai vechi, care în general se dezinteresează de tipic sau de felul de a face, nu ne sunt de niciun folos în ceea ce ne interesează, iar dintre cele mai noi, numai câteva ne servesc oarecare indicații sumare, prescriind aproape aceeași rânduială ca la vohodul Liturghiei Sf. Ioan și al celei a Sf. Vasile (discul e purtat de diacon, iar potirul

⁹⁸ *'Epttrjveia rfjq deiaq Xeirovpyiaq rCbn potjyiaafivwv*, P.G., t. XCIX, col. 1688 B.

⁹⁹ Vezi *Liturghierul grecesc* de Atena, 1924, p. 95: Kaxa xd SiaTeTav|iEva.

«*Vremea este a face Domnului...*»

de preot, sau, dacă e numai preot, ia potirul în dreapta și discul cu stânga, cu deosebirea că, în timpul procesiunii, slujitorii rostesc în taină „Sfinte Dumnezeule, Sfinte tare, Sfinte fără de moarte, miluiește-ne pre noi” și „Pe voi pre toți să vă pomenească Domnul Dumnezeu întru împărăția Sa, totdeauna...” tot în taină, iar nu tare, ca la celelalte Liturghii¹⁰⁰.

Trecând la edițiile vechi grecești ale liturghiei, singura care ne dă o descriere a acestui rit liturgic este cea a lui Morelius, tipărită la Paris în anul 1560: „Preotul tămâiază Sfintele și sărută aerul, închinându-se și zice: Ca fiul cel pierdut, viu și eu, milostive... Și ia dumnezeieștile (Daruri) după obicei, cu evlavie și iese, mergându-i înaintea cu lumini, și zice: Pe voi pre toți să vă pomenească Domnul Dumnezeu, întru împărăția Sa, totdeauna, acum și pururea...”¹⁰¹. Mergând mai departe pe filiera tipăriturilor, absolut toate edițiile de Veneția ale Liturghierului și ale Evhologhiului mare, care reproduc în general manuscrise vechi, nu ne dau nicio indicație de tipic la locul respectiv din rânduiala liturghiei celor mai înainte sfințite.

Trecând, în sfârșit, la edițiile mai noi ale Liturghierului grecesc (C-pol, Atena, Ierusalim, Tripolis, Alexandria) și comparându-le cu edițiile mai vechi ale Liturghierului slav și românesc, cu edițiile romane ale Liturghierului pentru uzul uniților, precum și cu diferitele studii și traduceri moderne ale liturghiei bizantine, cu manualele de Tipic și de Liturgică, vom constata că, în toate acestea, îndrumările tipiconale referitoare la ritul vohodului liturghiei celor mai înainte sfințite prezintă nu numai serioase deosebiri și variante, dar sunt adesea contradictorii. Lipsa de uniformitate a acestor îndrumări provine de acolo că însăși practica acestui act liturgic prezintă sensibile diferențe de la o Biserică Ortodoxă la alta, sau chiar de la regiune la regiune. Am putea distinge în această privință trei practici deosebite: 1. una, care este cea mai veche și mai simplă, uzitată în Biserica Greacă și în

¹⁰⁰ Vezi Cod. 762 Bibi. Nat. Atena (sec. XVII), Cod. 751 (sec. XVI-XVII) și 765 (sec. XVIII) din aceeași bibliotecă, la P. Trembela, *op. cit.*, p. 213-214. Cp. și Ms. Esfigmenu (Athos) 120, din anul 1602, la A. Dmitrievski, *Descrierea manuscriselor liturgice...*, t. II (Ei>xo\6Yia), p. 963.

¹⁰¹ *Aei Tovpyiat TWV äyicov narepcov Icaccbpov rov anoaroXov..., BccaiXeiov rov [izyâXov..., Icoâvvov rov xpvaoro ^iov*, citat după J. Goar, *op. cit.*, p. 203, col. 1, nota v în *Variae lectiones in Praesantificationum officium*.

cea Bulgară, consemnată în Liturghiile respective și reprezentând un ritual cu mai puține deosebiri față de cel al vohodului din liturghia obișnuită; 2. alta, specifică Bisericii Ruse și celei Românești, consemnată în Liturghiile slave și românești mai vechi, reprezentând un ritual mai dezvoltat și mai complicat, cu multe și importante deosebiri față de acela al vohodului din liturghia obișnuită; 3. în sfârșit, a treia, adoptată de Liturghiile și Evhologhiile uniților de rit ortodox ca și de studiile și traduceri apusene ale liturghiei bizantine, reprezentând un fel de soluție intermediară sau de compromis între primele două, căutând să împacă și pe una, și pe cealaltă.

Spre a nu complica lucrurile, noi vom reproduce aici practica românească descrisă în Liturghiile noastre vechi, indicând doar, în note subsidiare, diferitele variante și deosebiri de amănunt față de celelalte două tradiții sau practici.

De fapt, nici vechile Liturghii românești nu sunt mai bogate în informații de tipic la locul respectiv din rânduiala liturghiei celor mai înainte sfințite, unde ele prescriu doar că luarea și transportarea Sfințelor Daruri se face „după obicei”. În schimb, ele compensau această lipsă, printr-o însemnare mai dezvoltată, intitulată „Arătare pentru oarecare îndreptări la slujirea liturghiei celor mai înainte sfințite”, care apare pentru prima oară în Liturghierul moldovenesc al mitropolitului Iacob Putneanul (Iași, 1759), fiind tradusă și adaptată după Liturghiile rusești. Această însemnare era tipărită ca o piesă aparte, diferită de slujba propriu-zisă a predeosefșteniei, fie înainte a acesteia¹⁰², fie după ea¹⁰³, dar Liturghierul din 1937 a omis-o, probabil sub influența Liturghierului grecesc și bulgar mai nou, deși era foarte necesară: ea constituia o completare firească a rânduiei sau a tipicului sumar din formularul liturghiei celor mai înainte sfințite, descriind pe larg ritualul a două acte mai importante din această liturghie, și anume: ieșirea cu Sfințele Daruri și împărțășirea liturghisitorilor.

Iată ce spune prima parte a acestei însemnări: „Cade-se a ști, că la liturghia celor mai înainte sfințite, cântându-se Acum Puterile Cerești, preotul și diaconul după tămâiere merg la Jertfelnic¹⁰⁴, și tămâind preotul

¹⁰² Ca în edițiile de Iași, 1818, 1834 și 1845, Neamț, 1860, Buc, 1887 ș.a.

¹⁰³ Ca în edițiile de Iași, 1759, Râmnic, 1813, Sibiu, 1827 și 1831, Buc, 1833 și 1862 ș.a.

¹⁰⁴ Adică la proscomidia. Înainte de aceasta, Liturghiile grecești de Tripolis, 1892 (p. 99) și Atena, 1924 (p. 95) prescriu: „Inchinându-se preotul cu diaconul (în fața Sfintei

«Vremea este a face Domnului...»

jertfelnicul¹⁰⁵, ia Aerul și-l pune pe umărul diaconului¹⁰⁶; iar Sfântul Disc cu dumnezeieștile Taine le ia cu dreapta și le pune pe capul său; iar Sfântul Pahar cu Vinul luându-l în stânga sa, îl ține în dreptul pieptului¹⁰⁷. Diaconul însă merge înainte cu cădelnița, tămâind adeseori¹⁰⁸, și, mergând, nu

Mese), merg în ușile împărătești și luând iertăciune de la popor..." (deci la fel ca la liturgia obișnuită). Al. Maltzew {*op. cit.*, p. 150) prescrie sărutarea Sfintei Mese.

¹⁰⁵T. Tarnavschi, *Despre cele mai însemnate liturghii...*, (în rev. „Candela”, an. 1893, p. 205) și Mitrofanovici și colab., *Liturgica* (p. 669), adaugă: „(Și preotul și diaconul) zic: Dumnezeule, curățește-mă pe mine, păcătosul, de trei ori”. După Al. Maltzew {*op. cit.*, p. 150), preotul și diaconul se prosternază mai întâi în fața Sfintelor Daruri de trei ori, cu cuvintele: Dumnezeule, milostiv fii mie, păcătosul, după care, preotul, luând cădelnița de la diacon, tămâiază Sfintele de trei ori. în traduceri franceze făcute de S. Salaville (*La messe*, II, p. 116), Mercenier et Fr. Paris {*op. cit.*, p. 281) și C. Charon {*op. cit.*, p. 143), care toate urmează în general tipicul din Evhologhiu mare pentru uniți, tipărit la Roma 1873, se prevede invers: întâi tămâierea și apoi metaniile.

¹⁰⁶ După *Manuscrisul Esfigmenu 120* din anul 1602 (la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 963), preotul pune aerul pe umărul său. După Mitrofanovici {*Liturgica*, p. 669): „Deci zice diaconul către preot: Ridică, Stăpâne. Preotul, ridicând acoperământul cel mare, îl pune pe umărul diaconului, zicând: Ridicați mâinile voastre la cele sfinte și binecuvântați pe Domnul” (deci exact ca la celelalte liturghii). Maltzew {*op. și loc. cit.*) precizează că preotul pune aerul pe umărul stâng al diaconului. După traduceri franceze de Mercenier et Fr. Paris (p. 281) și C. Charon (p. 143), preotul pune aerul pe brațul său stâng.

¹⁰⁷ După trad. franc, de Mercenier et Paris (p. 281), potirul e ținut în dreptul feței (nu al pieptului). După trad. franc, de C. Charon (p. 143) și cea de S. Salaville (p. 116), preotul ridică acoperământul potirului și pune discul cu Sf. Pâine, acoperit cu acoperământul lui, peste potir. Ținând potirul cu mâna stângă la înălțimea capului, el susține discul cu dreapta. La fel în *Tipicul bisericesc* de Bojor și Roșianu (p. 147). După J.M. Hanssens, *Inst. Ut.*, t. III, p. 549) și *Liturghierul grecesc* de Atena, 1877 (p. 112-113, notă), preotul ia Sfintele în același mod ca și la celelalte liturghii: discul cu stânga, iar potirul cu dreapta. *Lit. grec.* de Tripolis, 1892 și Atena, 1924 (p. 95): „Luând Sfintele după rânduială, nu zic nimic decât: Pentru rugăciunile Sfinților Părinților noștri... ș.c, în taină”.

¹⁰⁸ Al. Maltzew {*op. și loc. cit.*) adaugă: „îndreptat cu fața spre Sfintele Daruri” > iar trad. franc, de Salaville și cea a lui Charon: „având în mână o lumânare aprinsă”. După trad. franc, de Mercenier et Paris {*loc. cit.*}, și *Tipicul de Bojor și Roșianu* {*loc. cit.*): „mergând înainte acoliții cu lumânări aprinse”. După Salaville {*loc. cit.*}, Charon {*loc. cit.*} și Hanssens {*op. și loc. cit.*}, clericii care nu slujesc escortează Sfintele Taine îmbrăcați cu epitrahilul și purtând făclii.

zic nimic¹⁰⁹. Iar într-acest timp, poporul stă plecat până la pământ într-o adâncă tăcere, până ce (liturghisitorii) intră în Sfântul Altar cu Sfintele."¹¹⁰

După cum se vede, vechile Liturghiere sunt destul de precise și lămurite în ceea ce privește prima parte care ne interesează, adică modul cum se iau și se poartă Sfintele Daruri. Pentru înlăturarea oricăror eventuale nedumeriri sau abateri, notița aceasta trebuia reintrodusă în viitoarea ediție a Liturghierului românesc, dar nu tipărită izolat, în afara liturghiei, ca în vechile Liturghiere, ci încadrată la locul ei firesc din rânduiala liturghiei și, la nevoie, completată cu precizările de amănunt necesare.

În ceea ce privește însă punctul al doilea care ne interesează, adică itineranții procesiunii, sau pe unde anume se face ocolirea cu Sfintele Daruri, însemnarea din vechile Liturghiere nu ne dă nicio indicație. În această privință, practica, neîngrădită de nicio normă oficială amănunțită, variază chiar în lăuntrul Bisericii Românești, dând naștere la două feluri deosebite de a face: unii liturghisitori fac înconjurarea ca și la liturghia Sf. Ioan, adică prin mijlocul bisericii, cum se precizează în unele manuale de Liturgică¹¹¹, alții însă o fac trecând numai prin fața icoanei Maicii Domnului, adică pe solee, printre catapeteasmă și sfeșnicele împărătești¹¹². Unele manuale de tipic adaugă că, fie din mijlocul bisericii, fie din ușile împărătești, înainte de a intra în sfântul altar, preotul se întoarce puțin cu fața spre popor¹¹³ sau chiar îl binecuvântează¹¹⁴.

¹⁰⁹ După Salaville, Charon, Mercenier și Hanssens: „Preotul zice cu glas șoptit trisa-ghionul: Sfinte Dumnezeule, Sfinte tare, Sfinte fără de moarte, miluiește-ne pre noi” (ca în manuscrisele grecești citate). *Liturghierul grecesc* de Atena, 1924, p. 95): „Și mergând, nu zic nimic, decât: Pentru rugăciunile... ș.c. în taină”.

¹¹⁰ Citat după ediția Buc, 1887, p. 145-146. La fel e în toate edițiile anterioare și în Liturghierul rusesc (vezi de ex. *Slujebnik*, Moscova 1854, foaia 116 verso). Comp. și B. Cireșeanu, *Tezaurul liturgic*, III, p. 234.

¹¹¹ Vezi de ex. B. Cireșeanu, *loc. cit.* și Hanssens, *op. și /. cit.*, p. 549 („per consu-etam viam”).

^{1,2} Vezi de ex. Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 109 și Bojor și Roșianu, *op. cit.*, p. 147. Cp. B. Cireșeanu (*loc. cit.*), care critică acest uz, ca pe un act care nu este „în legătură cu datinile liturgice”. După Liturgica lui Mitrofanovici și colab. (p. 669), preotul „face înconjurarea prin ușa cea despre amiazăzi” (probabil o greșeală de tipar).

¹¹³ Icon. D. Lungulescu, *op. și loc. cit.*

¹¹⁴ Bojor și Roșianu, *op. și loc. cit.*

«Vremea este a face Domnului...»

Chiar dacă nu se poate stabili o uniformizare absolută și riguroasă asupra tuturor acestor amănunte, viitoarea ediție a Liturghierului românesc va trebui totuși să remedieze lacuna Liturghierului din 1937 cu privire la rânduiala sau ritualul vohodului celui mare al liturghiei celor mai înainte sfințite, înscriind — pe lângă notița de tipic reprodusă de noi din vechile Liturghiere - suficiente lămuriri și indicații asupra modului de desfășurare a procesiunii cu Sfintele Daruri, din acest mistic și impresionant moment liturgic.

5. Rânduiala împărtășirii liturghisitorilor, la liturghia celor mai înainte sfințite

Liturghierul din 1937 este deficitar nu numai pentru vohodul liturghiei celor mai înainte sfințite, ci și în ceea ce privește tipicul împărtășirii liturghisitorilor și ritualul actelor manuale pregătitoare, din aceeași liturghie¹¹⁵. La locul respectiv, el înscrie doar următoarea notă laconică de tipic: „Acum, preotul ridică Sfântul Aer și se împărtășește după rânduiala. Asemenea și diaconul, dacă este” (p. 289). Precum se vede, acest Liturghier nu face altceva decât să schimbe expresia „dupre obicei”, din vechile ediții românești, în „după rânduiala”. Dar expresia „după rânduiala”, fără altă determinare mai îndeaproape, nu poate fi interpretată, la prima vedere, decât în sensul că ceremonialul împărtășirii liturghisitorilor se desfășoară exact ca și la celelalte două liturghii, cum de altfel chiar prescriu Liturghierele grecești¹¹⁶ și unele studii¹¹⁷, care s-au conformat indicațiilor sumare din unele manuscrise¹¹⁸ și din vechea ediție parisiană a lui Morellius¹¹⁹. În toate celelalte ediții, mai

¹¹⁵ Cp. și Icon. V. Iordache, *artic. și loc. cit.*, p. 7.

¹¹⁶ *Vezi'leraticon*, C-pol, 1895, p. 141 și *Liturghierul*, Atena, 1924, p. 97: „Iar preotul, descoperind Sfintele, împlinește împărtășirea dumnezeieștilor Daruri ca și la liturghia lui Hrisostom”.

¹¹⁷ Ca, de ex., J. Hanssens, *op. și t. cit.*, p. 550: „Haec autem omnia (fractio, infusio aquae ferventis, communio...) sicut in missa integra aguntur... .

¹¹⁸ *Vezi* Cod. 775 (sec. XVI), 751 (sec. XVI-XVII), 770, 776 (sec. XVII) și 765 (sec. XVIII), toți din Bibi. Națională Atena (La P. Trembela, *op. cit.*, p. 217-218): „Și astfel împlinesc împărtășirea zicând cele ce sunt scrise la liturghia lui Hrisostom”.

¹¹⁹ *Aeiwvpyicci rcov cxyicov Tlaripcov Icuctofiov xov ânnooroXov Kcci &aeX<poβ£ov, BaoiXeiov iov usyâXov, Icoävov rov XPVOOOTOUOV*, Parisiis, MDLX, apud G. Morelium

vechi și mai noi, ale Liturghierului grecesc, nu găsim absolut nicio notă de tipic despre felul cum se desfășoară actul plinirii Sfințelor Daruri și al împărtășirii liturghisitorilor la liturghia celor mai înainte sfințite. Toate întrebunțează formula stereotipă: „Apoi (preotul), descoperind darurile, săvârșește împărtășirea dumnezeieștilor Daruri”¹²⁰.

În practică însă, cel puțin în Biserica Rusească și în cea Românească, ceremonialul împărtășirii liturghisitorilor, în cadrul acestei liturghii, prezintă unele deosebiri față de liturghia obișnuită, potrivit cu caracterul ei mistic mai accentuat, ca, de pildă, săvârșirea pe tăcute a unor acte și rituri, fără rostirea formulelor sacramentale care le însoțesc de obicei în celelalte liturghii. Liturghierele vechi slave și românești au consemnat și au sistematizat aceste deosebiri, destul de amănunțit, în a doua parte a notei de tipic, intitulată „Arătare pentru oarecare îndreptări la slujirea liturghiei celor mai înainte sfințite”, despre care am vorbit în paragraful precedent. Transcriem aici descrierea ritului împărtășirii liturghisitorilor după această notă, subliniind cu caractere groase deosebirile față de liturghia obișnuită și indicând totodată, în note subsidiare, variantele și amplificările sau adaosurile pe care le găsim în diferite manuale de Liturgică și de Tipic, precum și în unele traduceri moderne.

„Deci, la vremea împărtășirii, după ce zice: Cele mai înainte sfințite, Sfintele sfinților, preotul ridică Sfântul Aer¹²¹, iar diaconul intră în Sfântul Altar și stând aproape de preot, zice: Sfărâmă, Stăpâne, Sfânta Pâine. Preotul o sfarmă pe ea cu multă luare aminte, în patru părți, zicând: Sfarâmă-se și se împarte Mielul lui Dumnezeu. Și pune pârțica (IC) în sfântul Pahar, nimica zicând. Și diaconul toarnă Căldura în Pahar, asemenenea nimica zicând¹²²; și stă puțin mai deoparte¹²³. Iar preotul zice: Diacone, apropie-te. Și venind diaconul, face închinăciune cu evlavie, cerându-și iertare și zice:

(Iaj. Goar, *op. cit.*, p. 203, col. II, nota cp, în *Variae lectiones in Praesantificationum officium*): „...Iar preotul, diaconul și corul săvârșesc și rostesc aceleași ca și la liturghia lui Hrisostom”.

¹²⁰ Vezi, de ex., *EvxoXâyiov ro Msyct*, Veneția, 1851, p. 117.

¹²¹ De adăugat: și steluța, precum precizează Al. Maltzew (*op. cit.*, p. 153), Mercenier et Paris (*op. cit.*, p. 284) și S. Salaville (*op. și voi. cit.*, p. 121).

¹²² După *Lit. grec.* de Tripolis, 1892 (p. 101-102), atât la plinirea paharului, cât și la binecuvântarea căldurii și punerea ei în potir, preotul zice: „Pentru rugăciunile sfinților... etc”, formulă pe care acest Liturghier o prescrie și la celelalte liturghii.

¹²³ Roșianu și Bojor (*op. cit.*, p. 148): „Apă caldă nu se pune în potir”.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Iată vin la nemuritorul împărat; și: Dă-mi mie, Stăpâne¹²⁴. Iar preotul luând o părticică din Sfintele Taine, dă diaconului, zicând: Diaconului (sau Iero-diaconului) se dă cinstitul și Sfântul Trup și Sânge... Și sărutând diaconul mâna preotului, merge și stă în dosul Sfintei Mese, și plecându-și capul, se roagă ca și preotul. Asemenea și preotul, luând o părticică din Sfintele Taine, zice: Cinstitul și Sfântul Trup și Sânge...; și plecându-și capul, se roagă, zicând: Cred, Doamne...; și: Al cinei Tale...; și: Nu spre judecată..., tot. Și așa se împărtășește cu Sfintele Taine, cu frică și cu toată evlavlia. Apoi luând preotul buretele, șterge mâna¹²⁵, zicând: Mărire Ție, Dumnezeuule, de trei ori. Și sărutând buretele, îl pune la loc. Deci luând Sfântul Potir cu amândouă mâinile, gustă de trei ori, nimica zicând¹²⁶. Apoi își șterge buzele și Sfântul Potir cu acoperământul ce-l are în mâini și-l pune pe Sfânta Masă. Și luând și anafora și puțin vin cu apă, își clătește gura și-și spală mâinile și buzele, și stând puțin mai de o parte, zice rugăciunea mulțumirii toată: Mulțumim Ție. Iar diaconul nu bea atuncea din Potir, ci mai pe urmă, după rugăciunea amvonului, și după potrivirea părticelelor Sfintelor Taine ce au rămas. (Iar de slujește preotul singur fără diacon, și el după împărtășirea Sfintelor Taine nu bea din Potir, ci după terminarea Sfintei Liturghii și după potrivirea Sfintelor Taine. Că măcar de este și sfințit vinul prin părticelele ce s-au pus în Potir, dar nu (este) chiar (prefăcut) în Dumnezeiescul Sânge; de vreme ce nu s-au zis cuvintele Sfințirii preste Dânsul, precum se face la Liturghia Marelui Vasilie și a Sfântului Ioan Chrisostom). Iar diaconul luând Sfântul Disc, îl ridică deasupra Sfântului Potir și șterge Sfintele cu buretele, nimica

¹²⁴ Înainte de acestea, Liturghierul de Tripolis, 1892 prescrie, atât preotului cât și diaconului, recitarea mai multor stihuri și tropare, la fel ca la celelalte liturghii.

¹²⁵ Al. Maltzew *Ńop. cit.*, p. 154): „degetele mâinii, cu care a luat părticica din Sfânta Pâine”.

¹²⁶ După Bojor și Roșianu (p. 148), preotul „din potir nu bea fiindcă e vin. Dacă ar bea, frânge ajunul, care trebuie observat până după consumarea Sfintelor” (aici se are în vedere cazul când preotul liturghisește singur, fără diacon). După Mercenier et Paris (p. 285), preotul gustă din potir după ce a zis de trei ori: Slavă Ție, Dumnezeuule. După *Lit. grec.*, Tripolis, 1892 (p. 103) și C. Charon (p. 147-148), preotul „bând din potirul cu vin nesfințit, zice în sine: Pentru rugăciunile Sfinților Părinților noștri, Doamne, lisuse Hristoase, Dumnezeul nostru, miluiește-ne pe noi, Amin. Iată a atins buzele tale, a șters nedreptățile tale și te-a curățit de păcatele tale”.

zicând¹²⁷. Și închinându-se de trei ori, deschide ușile împărătești. Apoi luând sfântul Potir de la preot, zice după rânduială: Cu frica lui Dumnezeu..."și celelalte, după cum la rând se arată"¹²⁸.

Pentru preîntâmpinarea și risipirea eventualelor nedumeriri sau greșeli — posibile mai ales la liturghisitorii începători și fără experiență — lămuririle tipiconale de mai sus vor trebui încadrate la locul respectiv din rânduială liturghiei celor mai înainte sfințite, *Re* exact așa cum se găsesc în vechile Liturghiere, fie în redactare nouă sau în rezumat (evidențiindu-se numai particularitățile), cum au procedat editorii Liturghierului bulgăresc¹²⁹.

III. PĂRȚI CARE TREBUIE SCOASE DIN LITURGHIER

Dintre toate Liturghierele ortodoxe, cel românesc este cel mai bogat în cuprins și mai mare ca volum. Conținutul lui s-a îmbogățit treptat nu numai cu piese noi (unele molitve sau rugăciuni), care reprezintă plusuri față de celelalte Liturghiere ortodoxe, ci și cu formulare din ce în ce mai dezvoltate, prin sporirea, adăugirea și amplificarea progresivă a îndrumărilor de tipic dinlăuntrul diferitelor rânduiești sau slujbe. În unele cazuri însă, formularele sau textele diferitelor slujbe, care alcătuiesc cuprinsul Liturghierului românesc, au fost amplificate zadarnic, cu amănunte de prisos, care fac parte nu din rânduială sau rolul liturghisitorilor, ci din aceea a stranei, corului sau cântăreților și care se găsesc, ca atare, în Ceaslov sau în Catavasier (Octoihul mic). Suprimarea sau omiterea lor, la o nouă ediție a Liturghierului, ar degaja formularele liturgice de balastul unor adaosuri inutile și ar mai micșora puțin volumul, destul de umflat, al acestei cărți românești de slujbă.

¹²⁷ După *Lit. grec*, Tripolis, 1892: „zicând: Pentru rugăciunile sfinților...” etc.

¹²⁸ Citat după ediția Buc. 1887, p. 146. La fel în Liturghierul slav (vezi, de ex., *Slujebnik*, Moscova, 1854, foile 116-118). Cp. și B. Cireșeanu, *op. și t. cit.*, p. 236-238; Mitrofanovici și colab., *Liturgica*, p. 671; Salaville *{op. cit.*, p. 121-122, citează pe Mitrofanovici) ș.a.

¹²⁹ Vezi, de ex., ed. Sofia, 1924, p. 196-197. Nu suntem însă pentru procedeul întrebuițat în *Lit.*, Atena, 1877, unde instrucțiunile de tipic mai dezvoltate, amestecate cu lămuriri de ordin istoric, s-au pus în josul paginilor, în note.

«*Vremea este a face Domnului...*»

În categoria aceasta intră, de exemplu:

1. Prochimenele din fiecare zi a săptămânii, cu stihurile respective, inserate în rânduiala Vecerniei (vezi, de ex., *Lit.*, 1937', p. 25-26).

2. Rânduiala de la „Dumnezeu este Domnul”, cu stihurile respective, intercalate în slujba Utreniei (*ibidem*, p. 69-70).

3. Heruvicele și Axioanele speciale pentru Joia și Sâmbăta Patimilor, inserate în rânduiala liturghiei Sfântului Vasile (*ibidem*, p. 208 și 228).

4. În afară de părțile de acest fel, pe care ultima ediție a Liturghierului nostru le-a moștenit, în virtutea tradiției și a inerției, de la câteva din edițiile precedente, în Liturghierul din 1937 (p. 257), la învățătura pentru dumnezeiasca liturghie a celor mai înainte sfințite, s-a adăugat, între altele, următoarea indicație: „Liturghia celor mai înainte sfințite este alcătuită de Sfântul Grigorie Dialogul (papă al Romei, în veacul VII)...”. O asemenea însemnare nu se află nici măcar în Liturghierul grecesc de Atena, 1924, de unde îngrijitorii Liturghierului din 1937 au împrumutat celelalte informații tipiconale puse în învățătura care precede rânduiala liturghiei celor mai înainte sfințite. Ceva mai mult, conținutul ei este destul de discutabil din punctul de vedere al adevărului istoric, întrucât studiile mai noi de istoria liturghiei resping categoric paternitatea Sfântului Grigore cel Mare asupra acestei liturghii, nerecunoscându-l nicidecum ca „alcătuitor” al ei, ci cel mult ca un transcriitor și sistematizator¹³⁰. Probabil că acesta este, chiar, motivul - îndreptățit - pentru care ultimele ediții ale Liturghierului grecesc au și scos numele Sfântului Grigore Dialogul din lista sfinților enumerați de obicei în apolisul liturghiei de care este vorba¹³¹. O asemenea însemnare și-ar afla locul, cel mult, într-o ediție critică a textului liturghiilor, sau în manualele de studiu Liturgicii; nu vedem însă utilitatea ei într-un Liturghier, adică o carte de slujbă, unde n-au ce căuta discuțiile despre originea și istoria liturghiei.

¹³⁰ Vezi, de ex., *Lit. grec*, Atena, 1877, p. 122-123, în notă, și S. Salaville, *op. și voi cit.*, p. 88.

¹³¹ Vezi, de ex., *Ieraticonul* de C-pol, 1895, p. 144 și *Lit.*, Atena, 1924, p. 99.

IV. MIRIDA PENTRU ÎNGERI, DIN RÂNDUIALA PROSCOMIDIEI

În afara celor trei subdiviziuni în care am încadrat, conform planului de la început, cele câteva observații și propuneri pentru îmbunătățirea Liturghierului românesc, ținem să exprimăm punctul nostru de vedere față de mirida în cinstea îngerilor, din rânduiala proscomidiei (la prima miridă din prescura a treia), care a fost primită în general ca cea mai îndrăzneată dintre inovațiile introduse în ultima ediție a Liturghierului românesc (p. 99)¹³².

De fapt, încă dinainte de apariția acelei ediții, Părintele prof. P. Vintilescu semnalase existența miridei pentru îngeri în Liturghierele grecești și cele slavone, e drept, fără să admită introducerea ei în Liturghierul nostru¹³³. Reluând însă de curând această problemă, P.C. Sa o tratează mai pe larg și cu date noi, fără să se pronunțe pro sau contra miridei însăși, dar justificând îndeajuns, din punct de vedere teologic, pomenirea îngerilor în liturghie¹³⁴, încât ea să nu mai sperie pe nimeni ca o „erezie în liturghie”, cum a fost denunțată.

Pentru sublima ei semnificație doctrinală și pentru importanța mistico-simbolică pe care o are în ritualul proscomidiei¹³⁵, socotim că mirida în cinstea sfinților îngeri poate fi menținută în Liturghierul românesc, fără nicio teamă de știrbirea sau încălcarea dreptei credințe.

CONCLUZII

Precum s-a putut constata din cele expuse până acum, modestele noastre observații și sugestii pentru îmbunătățirea Liturghierului românesc se referă, aproape exclusiv, la rânduiala celor trei liturghii, care constituie conținutul original și principal al Liturghierului ortodox. Dintre amănuntele semnalate de noi ca fiind susceptibile de o revizuire sau îndreptare, unele sunt

¹³² Vezi Pr. Niță Mihai, *Erezie în Liturghie?*, articol în rev. „Sinaxarul”, an. I, n. 8 (20 dec. 1940).

¹³³ *Contribuții pentru revizuirea Liturghierului român*, p. 44 seq. și nota 54.

¹³⁴ *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, p. 36-37, 129-131.

¹³⁵ Vezi pentru aceasta mai ales Sf. Simeon al Tesalonicului, *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94 (trad. rom., Buc, 1866, p. 99-100).

«Vremea este a face Domnului...»

propriu Liturghierului din 1937, constituind inovații sau adaosuri noi ale acelei ediții, altele sunt comune tuturor edițiilor Liturghierului românesc, iar câteva privesc chiar Liturghierul în limba lui originală (grecească). Pentru acestea din urmă, ultima ediție a Liturghierului românesc (București, 1937) nu ne-a servit decât ca prilej și punct de plecare al observațiilor și propunerilor noastre.

Departate de noi pretenția că am fi epuizat, cu aceasta, problema revizuirii Liturghierului românesc. Sunt încă, desigur, o mulțime de alte amănunte, care ar putea fi studiate sau puse în discuție și care fie că au scăpat atenției noastre, fie că au fost cu bună știință trecute cu vederea, deoarece în stadiul actual al publicării și studierii documentelor și izvoarelor liturgice nu avem încă suficiente date și temeuri pentru a ne forma o convingere, sau pentru a propune o soluție, cum ar fi, de ex., cazul formulei rituale pentru plinirea potirului. Nu ne îndoim că atât specialiștii în studiul Liturgicii, cât și liturghisitorii mai în vârstă și mai cunoscători ai practicii liturgice din diferitele centre monahale și episcopale vor adăuga, vor confirma, sau, poate, chiar vor infirma vreunele din observațiile și părerile noastre.

Am ținut însă să dovedim că, în actualul stadiu de evoluție - destul de înaintat, de altfel -, Liturghierul nostru este încă departe de a fi perfect și că mai sunt unele lucruri de făcut pentru desăvârșirea lui. Și dacă așa stă cazul cu Liturghierul - care este nu numai cea mai importantă, dar și cea mai mult studiată dintre cărțile liturgice ortodoxe - cu atât mai mult când e vorba de celelalte cărți de slujbă, mai mari, mai complicate și mai puțin studiate, ca Triodul, Mineiele, Penticostarul și Octoihul, în ale căror ediții venețiene, unii neo și pseudosimnografi strecurau câteodată, în voie, producții sau improvizații inografice personale, netrecute prin controlul autorității bisericesti competente.

Iată de ce afirmam la început că revizuirea și editarea din nou a cărților românești de slujbă constituie una din problemele cele mai importante și urgente ale vieții noastre bisericesti și că ea trebuie tratată de către autoritatea competentă cu toată grija, atenția și seriozitatea cuvenite. În ceea ce ne privește, vom fi mulțumiți dacă rândurile de față vor izbuti să dea măcar semnalul unei discuții și să stârnească un interes mai larg pentru astfel de probleme, în lumea clericilor, a teologilor și a cărturarilor noștri.

NOUA EDIȚIE A LITURGHIERULUI ROMÂNESC ÎN COMPARAȚIE CU CELE ANTERIOARE Studiu comparativ*

De sub teascurile tipografiei Institutului nostru Biblic a apărut de curând o nouă ediție a Liturghierului românesc (1950). Cum se prezintă această ultimă ediție față de edițiile anterioare? Aduce ea unele schimbări, îndreptări sau îmbunătățiri față de cele tipărite mai înainte? Reprezintă adică un progres față de trecut sau este, dimpotrivă, o simplă retipărire stereotipă a vreuneia din edițiile mai vechi, așa cum se întâmpla cu cele mai multe din edițiile de odinioară ale cărților noastre de slujbă? Tocmai la această întrebare vom căuta să răspundem în rândurile care urmează.

Ediția penultimă a Liturghierului nostru - și anume aceea din 1937 - constituia, în multe privințe, o inovație față de edițiile de mai înainte. Ea se distingea nu numai printr-un format nou, ci și prin unele schimbări în traducerea textului rugăciunilor și formulelor liturgice, dar mai ales prin importante adaosuri și dezvoltări în formularea notelor de tipic privitoare la rânduiala slujbei. Am arătat câteva, mai importante, dintre acestea, în unul din studiile noastre, publicat acum câțiva ani în urmă (*Observații și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*, București, 1945/1946, extras din revista „Biserica Ortodoxă Română”). Așa se face că această ediție a întâmpinat o primire nu prea călduroasă din partea preoțimii ortodoxe române, mai ales când e vorba de slujitorii mai în vârstă, obișnuiți cu vechile ediții, și așa se explică pentru ce a trebuit să așteptăm un interval de timp

*în rev. „Studii Teologice”, III (1951), nr. 9-10, p. 563-580.

«*Vremea este a face Domnului...*»

ceva mai lung ca de obicei, până la epuizarea ei (1937-1950), pe când, în general, edițiile anterioare se succedau la intervale mult mai scurte (1895-1902-1905-1912-1921-1927).

Ținându-se în seamă, probabil, și experiența trecutului, din care se constată că orice schimbări mai importante în cuprinsul cărților noastre de slujbă este primit, îndeobște, cu o atitudine de rezervă tacită dacă nu de netă și manifestă opoziție, îngrijitorii ediției ultime (ale căror nume, contrar tradiției de până aici, nu sunt menționate nicăieri) au revenit la tradiția trecutului, adoptându-se în general ca normative edițiile dinainte de 1937, încât aceasta din urmă rămâne ca un incident izolat în istoria Liturghierului românesc. În amănunt însă, dacă studiem cu atenție noua ediție, observăm și unele mici modificări în traducerea textului, precum și unele mărunte schimbări, adaosuri și dezvoltări în redactarea notelor de tipic, în comparație cu edițiile dinainte de 1937. Vom arăta mai departe pe cele mai importante dintre ele, precum și explicația sau motivarea lor, după ce vom da câteva indicații privitoare la formatul și cuprinsul acestei ediții.

I. Ca format sau mărime, Liturghierul cel nou a revenit la tipul general, devenit tradițional pentru toate edițiile dintre 1895-1927 ale Liturghierului românesc, care sunt în uzul actualei generații de preoți. Formatul este adică mult mai mic și deci mai comod decât cel al ediției din 1937, ocupând mai puțin loc pe Sfânta Masă.

Fiecare pagină e încadrată într-un chenar dublu-liniar, de culoare roșie. Textul rugăciunilor și al diferitelor formule liturgice e tipărit cu literă neagră citeată, iar ecfonisele și ecteniile cu literă mai mică, neagră. Tot cu literă mică, dar roșie, sunt tipărite îndrumările de tipic.

Icoanele și frontispiciile care împodobesc paginile de început, precum și figurile explicative (ca, de pildă, cea din rânduiala Proscomidiei) sunt luate, în cea mai mare parte, după ediția din 1937.

Atât cuprinsul, cât și ordinea de înșirare a diferitelor slujbe, rânduiele și rugăciuni care alcătuiesc cuprinsul, sunt aceleași ca și în edițiile mai vechi. Noul Liturghier începe deci cu Rânduiala (Tipicul) Vecerniei mari sau a Privegherii, așa cum se face de obicei în mânăstiri. Rânduiala Ceasului al nouălea, a Litiei și a Miezonopticii, tipărite în ediția din 1937 ca slujbe

distincte una de alta (cum de fapt și sunt), acum au fost din nou contopite toate cu rânduiala Vecerniei, ca în Liturghierele vechi: despre Ceasul al no- uălea se pomenește doar pe scurt la începutul Vecerniei, Litia e încadrată în Vecernie (cum se face în general în bisericile de mir), ca și cum ar face parte integrantă din ea, iar Miezonoptica e adăugată, fără titlu deosebit, la sfârșitul Vecerniei, tipărindu-se doar textul ecteniei de la sfârșitul Miezonopticii.

Tipăritura este în general foarte îngrijită. Observăm, totuși, unele gre- șeli de scriere devenite oarecum tradiționale în Liturghierul românesc, ca de exemplu: „*Iubite-voiu* > Doamne, ...” (p. 126, la fel ca în edițiile 1887, 1895 și 1937). A se vedea, de asemenea: însuși, în loc de însuți (la p. 197, rândul 9 de jos în sus); *multâmind*, în loc de *multămim* (la p. 115, rândul 1 din text) ș.a.

II. Să trecem acum la textul noului Liturghier, adică la limba folosită în rugăciunile și formulele liturgice din slujbele cuprinse în această carte.

1. In această privință, recenta ediție nu reprezintă o traducere nouă sau o revizuire fundamentală a traducerii de până acum, pe baza textului original, cum era cazul câtorva din edițiile mai vechi, ca de exemplu cea a lui Antim Ivireanul, tipărită la Râmnic în 1706 și Târgoviște în 1713, cea a lui Iacov Putneanul, tipărită la Iași în 1759, sau cea a lui Veniamin Costaki (Iași, 1818). S-a respectat textul tradițional al edițiilor dinainte de 1937, luându-se mai ales ca normativă ediția din 1921, cea dintâi ediție tipărită după Primul Război Mondial și destinată, deci, și românilor ortodocși din Ardeal, care se folosiseră până atunci de edițiile tipărite la Sibiu. Ediția din 1921 fusese revizuită de o comisie de arhieriei din care făceau parte doi ier- rarhi ardeleni; această comisie a adoptat unele particularități de vocabular și tipic, caracteristice ediției de Sibiu, 1902 (a Episcopului Ioan Mețianu), ultima ediție tipărită pentru românii ortodocși din Ardeal. La rândul ei, aceasta din urmă adoptase unele mici inovații de limbă, caracteristice ediți- ilor de București din 1887 și 1895. Ediția tipărită apoi la Cernica în 1927 renunțase la acele particularități, revenind la textul normativ al edițiilor de București din 1902, 1912 ș.a.

Așa se face că, dacă studiem cu atenție vocabularul și tipicul ediției 1950, se poate observa lesne că în unele locuri ea se apropie de edițiile București din

«*Vremea este a face Domnului...*»

1887, 1895 și 1921, precum și Sibiu din 1902, depărtându-se de celelalte ediții. Cele mai multe din particularitățile ediției noi le aflăm însă numai în ediția București, 1921, ceea ce dovedește că îndeosebi această din urmă ediție a fost luată ca normativă.

Pentru exemplificare, cităm felul cum s-a tradus începutul rugăciunii din Randuiala pregătirii pentru Liturghie, pe care o zice preotul în mijlocul bisericii (p. 14). Dăm, pe două coloane paralele, de o parte traducerea comună edițiilor din 1921 și 1950 și de alta pe cea din celelalte ediții (ca, de pildă, Cernica, 1927), precizând că cea de a doua este mai fidelă față de originalul grecesc:

Ed. 1921 și 1950	Ed. 1912, 1927 s.a.
„ <i>Doamne, trimite mâna Ta din locașul Tău cel înalt și mă întărește spre slujba Ta de acum...</i> ” etc.	„ <i>Doamne, trimite mâna Ta dintru înălțimea locașului Tău și mă întărește spre slujba Ta ce-mi este pusă înainte*</i> .. ” etc.

De asemenea, textul formulei sacramentale pentru îmbrăcarea mânecuței drepte e redat după edițiile București, 1887, 1895 și 1921 (ca în Liturghiile grecești mai noi): „Mâna Ta cea dreaptă, Doamne, s-a preamărit întru tărie; dreapta Ta, Doamne, a sfărâmat pre vrăjmași...” etc, în loc de varianta corectă care se găsește în toate celelalte ediții românești ale Liturghierului și în toate edițiile și versiunile Sfintei Scripturi: „Dreapta Ta, Doamne, s-a proslăvit întru tărie; mâna Ta cea dreaptă, Doamne,...” etc. (Exod XV, 6).

Tot ediției din 1921 se datorește curioasa amplificare din textul rugăciunii pentru spălarea mâinilor, din randuiala Proscomidiei (p. 11, ultimul rând): „locul *sâlâsluirii cortului* măririi Tale...”. Formula este, de fapt, din Ps. XXV, 8 (în traducerea veche a Sf. Sinod). Textul grecesc corespunzător este *ΤΟΤΟΒ ΑΚΝΥΤΒ ΑΤΟΚ, ΣΕΚΙ<; ΑΟ*), iar edițiile mai vechi ale Liturghierului românesc traduceau de obicei: „locul *sâlâsluirii* (locașului) slavei Tale”, CU excepția edițiilor din 1887 și 1895, care aveau: „locul *cortului* slavei Tale”. Revizuitorii ediției din Sibiu, 1902, și București, 1921 - după care s-au condus aici revizuitorii ediției din 1950 - au adoptat traducerea: *cortului* (după edițiile 1887 și 1895), dar au păstrat și varianta din celelalte ediții, adică:

sălașluirii, punându-le unul lângă altul, deși ele reprezintă două traduceri diferite ale aceluiași cuvânt din textul grecesc ((7Kῖvd)uaTO<:).

In aceeași rugăciune (p. 78, r. 6), s-a adoptat traducerea din edițiile București 1887, 1895 și 1921: „*Răscumpără-mă, Doamne, și mă miluiește...*”, în loc de: „*Izbăvește-mă, Doamne, și mă miluiește...*”, cum e în toate celelalte ediții ale Liturghierului românesc și în traducerea veche a Bibliei Sfântului Sinod (Ps. XXV, 11).

Adaosul: *sau pentru lene*, din rândul antepenultim al Moltfei pentru pomenirea generală a morților, din rânduiala Proscomidiei (p. 88), se află, de asemenea, numai în ediția 1921.

În alineatul pentru pomenirea generală a clerului, din ectenia întreită de după Evanghelie (p. 111, 265, 293), ca și în cel de la ieșirea cu Sfintele Daruri (p. 120), sunt pomenite și *monahiile* (călugărițele), a căror pomenire nu o mai găsim inserată decât în ediția 1921, dar numai la ieșirea cu Sfintele Daruri.

Tot după ediția din 1921 a fost luată formula de pomenire rostită de diacon la ieșirea cu Sfintele Daruri (p. 120): „Pre tot neamul cel creștinesc și de Hristos iubitor, Domnul Dumnezeu să-l pomenească întru împărăția Sa”, în loc de: „Pre voi pre toți dreptmăritorilor (binecredincioșilor) creștini, să vă pomenească Domnul Dumnezeu...”, cum era în toate celelalte ediții ale Liturghierului românesc.

În ceea ce privește traducerea textului, noua ediție a Liturghierului românesc vine însă și cu unele modificări sau înnoiri, care reprezintă contribuția originală a diortositorilor acestei ediții. E vorba mai ales de folosirea unor termeni noi în vocabular și mici schimbări sau modernizări în sintaxa (topica) frazelor, menite să aducă limba cărților de slujbă - uneori rămasă la expresii și întorsături de stil arhaice - mai aproape de cea literară sau de cea vorbită azi.

Astfel, pretutindeni unde se întâlnește în edițiile anterioare cuvântul *slavă* și derivatele lui (ca de exemplu în ecfonise), s-a înlocuit cu *mărire* (sau derivatele respective), dar s-a pus alături, în paranteză, și *slavă* (se știe că acest din urmă cuvânt e familiar îndeosebi preoților din Muntenia și Moldova, pe când *mărire* e obișnuit celor din Ardeal). Sfințiții slujitori pot alege astfel, după preferință, pe unul sau pe altul din cei doi termeni, cu toate că, din

«*Vremea este a face Domnului...*»

punct de vedere filologic (semantic), ei nu sunt absolut identici (vezi Pr. P. Angelescu, *Slavă și Mărire* > București, 1939).

În toate locurile unde trebuie pomenită autoritatea supremă de Stat (ca, de exemplu, la ectenii sau la ieșirea cu Sfintele Daruri), s-a pus doar începutul formulei respective, iar în paranteză nota: „aici pomenește cârmuirea, după îndrumările Sfântului Sinod”.

La ectenia de la Litie („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”, p. 37), pentru a se evita expresia de origine biblică „înălță *cornul* creștinilor ortodocși”, cum era în vechile Liturghiere (conform originalului grecesc: *Κερα*); s-a pus: „înălță *puterea* creștinilor ortodocși”. Ediția din 1937 avea aici: „înălță *fruntea* dreptslăvitorilor creștini”, iar unii preoți zic: „înălță *crucea...*” etc. În alt alineat al aceleiași ectenii („încă ne rugăm pentru I.P.S. Arhiepiscopul...” etc, p. 39), în loc de „pentru pacea și întemeierea a toată lumea”, cum era în vechile ediții (afară de cea din 1937), s-a spus: „pentru pacea și bună așezarea întregii lumi” (la fel în textul corespunzător din Rânduiala Proscomidiei, p. 86, r. 3).

Alineatul ultim al ecteniei întreprinse de la începutul Utreniei (p. 49) a fost tradus: „încă ne rugăm pentru toți frații noștri și pentru toți *cucernicii creștini ortodocși...*”, adăugându-se deci cuvântul *cucernici* față de edițiile anterioare, care aveau: „pentru toți binecredincioșii creștini”. Probabil că diortositorii au vrut să țină seama de textul Liturghierului grecesc în uz astăzi, care are: *vnkp T(IV) euaej3u)v Kai 6p0o66S(3v npiaTtavdrv* - pentru bine-cinstitorii și drept-credincioșii creștini.

La pagina 50, în rândul 6 din textul Rugăciunii întâia din Rânduiala Utreniei, în loc de: „numele Tău cel sfânt, și să ne rugăm...”, trebuie: „numele Tău cel sfânt; și ne rugăm...” (așa cum era în toate edițiile anterioare, conform textului original).

În textul Rugăciunii a patra de la Utrenie (p. 53, r. 4) s-a adăugat pentru prima dată: *în aer*.

Sunt unele cazuri când modernizarea traducerii atrage după sine și o modificare a înțelesului frazei. Astfel, la p. 51, în textul Rugăciunii a doua **din rânduiala Utreniei, a fost luată după ediția din 1937 următoarea fraza:** „Adu-Ți aminte, Doamne, de numele tuturor celor ce sunt aici și se roagă împreună cu noi”, în loc de: „Pomenește, Doamne, pe cei ce sunt aici și se

roagă împreună cu noi, pre toți pre (după) numele lor", cum era în vechile Liturghiere, conform textului grecesc (pentru că Dumnezeu nu-Și aduce aminte numai de numele noastre, ca o persoană cu bună memorie, ci de noi toți, după numele fiecăruia). La fel, în textul Rugăciunii de după depunerea cinstitelor Daruri pe Sfânta Masă, din Liturghia Sfântului Ioan (p. 125, r. 6), s-a pus: „întru noi”, în loc de „peste noi”, cum aveau absolut toate edițiile de până aici, conform textului original (ecp'rjuâc;).

2. Noutăți (modificări și adaosuri) în textul rugăciunilor și al formulelor.

a) La formula pentru pomenirea guvernului de la ieșirea cu Sfintele Daruri (p. 120, rândul ultim), s-a adăugat la sfârșit: „și pe tot poporul”. La pomenirile de la ieșirea cu Sfintele Daruri s-a suprimat formula pentru pomenirea eroilor (care figura în edițiile din 1921 și 1937, fiind generalizată în practică), dar a fost înlocuită cu două formule noi, dintre care cea dintâi pentru pomenirea generală a aducătorilor Darurilor (folosită în practica din Ardeal și consemnată numai în ediția de Sibiu, 1902), iar cea de a doua pentru pomenirea generală a morților (folosită în practica multor preoți de dincoace de munți, dar neconsemnată până acum în nicio ediție).

b) Troparul ceasului al treilea („Doamne, Cela ce ai trimis pe Prea-sfântul Tău Duh...”), cu stihurile respective, este așezat corect la Liturghia Sfântului Ioan (p. 132-133), adică înainte de începutul epiclezei („încă aducem Ție această slujbă cuvântătoare...”), așa precum recomanda Pidalionul, precum propuneau liturgiștii (vezi, de exemplu, Pr. P. Vintilescu, *Troparul ceasului al treilea în rânduiala epiclesei*, București, 1937, extras din revista „Biserica Ortodoxă Română”), și precum făcuseră deja tipăritorii Liturghierelor de București 1855 și 1937 și Râmnic, 1862. Ca o justificare a acestei abateri de la tradiția greșită a Liturghierelor dinainte de 1937, care în general așezau acest tropar chiar în lăuntru textului epiclezei (după cuvintele „încă aducem Ție această slujbă cuvântătoare...”), diortositorii ediției din 1950 au pus în josul paginii 132 notița respectivă din Pidalionul de Neamț, 1844, privitoare la locul corect al troparului ceasului al treilea în acest loc din Liturghie.

Notița a fost repetată și la locul corespunzător din rânduiala Liturghiei Sfântului Vasile (p. 190), dar probabil ca o simplă indicație pentru

«*Vremea este a face Domnului...*»

liturghisitori, căci diortositorii înșiși n-au ținut seama de ea, ci au lăsat troparul tot în textul epiclezei, ca și în edițiile de până acum (la fel cum procedaseră și tipăritorii ediției din 1937). De asemenea, la p. 192 s-a reprodus, tot din Pidalion, o notă în care se arată că formula „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt” este în textul epiclezei Sfântului Vasile o infiltrație din Liturghia Sfântului Ioan. Conținutul notei este exact (vezi pentru aceasta studiul nostru *Observații și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*, p. 19 și urm.), numai că n-a fost deloc aplicat, deoarece formula în chestiune a fost păstrată, ca și în edițiile de până aici, în loc să fie suprimată.

În ceea ce privește textul troparului (p. 133 și 190), s-a menținut traducerea tradițională, greșită, din edițiile de până acum: „*ci ne înnoieștepre noi, care ne rugăm Ție*”. Traducerea corectă este: „*ci înnoiește-l întru noi (nouă), cei ce ne rugăm Ție*” (*ăW eyKaivicrov rjpiv TOIC; 5&OJ_IEVOIC CTOU*), așa cum au tradus deja Liturghierul de la Blaj din 1931 și Triodul de București, 1946 (p. 132. Vezi și Pr. P. Vintilescu, *însemnări pentru o nouă ediție a Liturghierului*, București, 1947, p. 14-15).

c) în textul troparului „în mormânt cu trupul...”, de la sfârșitul Proscomidiei și din rânduiala Liturghiei (p. 83 și 123), ca și în rugăciunea Sfintei Jertfe (anaforă) din Liturghia Sfântului Vasile (p. 183), apare pentru prima dată traducerea: „Cela ce ești *necuprins de minte**. în textul original, este: 6 &7tepiYpa7rro<;, care se traduce: necircumscriș, nescris împrejur (cum traduceau mai toate edițiile de până acum), adică nelimitat (care nu poate fi cuprins). Textul original, ca și înțelesul din context, indică deci ideea de *infiniț spațial*, iar nu numai *infiniț conceptual sau mintal*, cum presupune noua traducere. Mult mai potrivită era deci traducerea „Cela ce ești *necuprins*”, la care rămăsese ediția din 1937 (și pe care o propusese mai dinainte Pr. Prof. P. Vintilescu, în lucrarea *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, București, 1931, p. 94).

d) Peste tot, diaconul, când cere binecuvântare, se adresează preotului cu formula „stăpâne *sfințite*” (vezi, de exemplu, p. 94, 134 ș.a.), în loc de „stăpâne *sfinite*”, cum era în toate edițiile de până acum.

e) Formula pentru plinirea Sfântului Potir, înainte de împărtășire (p. 143) e cu totul nouă: „*Plinireapotirului credinței prin Sfântul Duh*”, în loc

de: „Plinireapaharului credinței Sfântului Duh”, cum aveau toate edițiile de până aici (cu excepția celei din 1937, care avea o variantă proprie). Această formulă nouă, fără nicio bază în tradiția scrisă a Liturghierului, este mai mult o redactare interpretativă a textului vechi și corect, vrând probabil să spună că plinirea potirului (adică unirea Sfântului Trup cu Sfântul Sânge) se face prin puterea Sfântului Duh.

f) începutul rugăciunii Sfintei Jertfe (anaforă) din Liturghia Sfântului Vasile (p. 183: „Cela ce ești Stăpân, Doamne Dumnezeule...”), stilizat altfel decât în toate edițiile anterioare, este necorect din punctul de vedere al conformității cu originalul (vezi traducerea exactă în edițiile Iași, 1845, Neamț, 1860, București 1902, 1912 și Cernica 1927). În textul acestei rugăciuni (ca de altfel și în alte rugăciuni din Liturghia Sfântului Vasile), s-au făcut și alte simplificări și restilizări de texte, fără să se țină seama de textul original. Astfel, la p. 188 jos, avem: „Asemenea și paharul umplându-l, luând din roadă viței, mulțămînd...” etc, în loc de: „Asemenea și paharul, din roadă viței luând, umplând, mulțumînd...” etc, cum aveau de obicei edițiile anterioare (afară de cele din 1887 și 1895). E de mirare însă cum vechii traducători români, care știau foarte bine grecește, au redat pe grecescul *Kepdaac*, din textul original cu *umplându-l*, căci înseamnă *a turna apă în vin, a amesteca sau a drege*, cum au și tradus unele din edițiile mai vechi, care, în loc de *umplând*, au tradus *dregând* (vezi, de exemplu, edițiile Iași, 1834 și 1845, Neamț, 1860 și București, 1902).

3. Lipsuri (omisiuni) în text.

a) La p. 77, din formula pentru îmbrăcarea bederniței (rândul 2), lipsesc cuvintele// *cu frumusețea Ta* (compară Ps. 44, 4-6).

b) La p. 118, r. 8, lipsește cuvântul *singur*. „Cela ce (singur) ești bun” (TOV UOVV dya66v) (comp. și p. 175).

c) La p. 124 a fost lăsată la o parte titulatura tradițională a rugăciunii în taină de după depunerea Darurilor pe Sfânta Masă: *Rugăciunea Proscomidiei* (cum aveau toate edițiile dinainte de 1937) sau *Rugăciunea punerii înaintea* (cum era în ediția 1937).

d) La p. 129, r. 10 (începutul rugăciunii Sf. Jertfe din Liturghia Sfântului Ioan), după cuvântul „căzând” s-a omis cuvântul „noi”, care era în toate

urgia, iar în alte locuri unde se întâlnește acest alineat (de exemplu la p. 100), s-a pus termenul mai nou *mânia*.

e) In unele locuri (ca, de exemplu, p. 140), s-a păstrat traducerea din vechile ediții: „Unirea credinței...*cerșind*...”, pe când în altele (p. 153 și 202) s-a îndreptat: *cerând*(ca în edițiile 1887, 1895 și 1937).

f) In alineatul „Pentru sfânt locașul acesta,..” din textul ecteniei mari de la începutul Vecerniei (p. 27) s-a tradus corect: „cei ce locuiesc într-însele”, conform originalului (TCOV OIKOUVTCUV) și cum au mai toate edițiile vechi, pe când în alte locuri (la începutul Vecerniei și al Liturghiei, p. 62, 100, 162), același cuvânt a fost tradus: „cei ce viețuiesc într-însele” (ca în ed. 1887, 1895/1921 și 1937).

g) In ecfonismul cuvintelor de instituire din Liturghia Sfântului Ioan (p. 131) avem: »*a dat-o* sfinților Săi *ucenici* și apostoli”, iar în locul corespunzător din Liturghia Sfântului Vasile (p. 188): „*A dat-o* sfinților Săi *învățăcei* și apostoli...” (termenul *învățăcei*, folosit numai la reveniții ardeleni, nu se află în nicio ediție românească din ultimele două secole).

h) Se observă o sensibilă diferență de stilizare (ca sintaxă sau topică), între cele două redactări ale troparului (p. 93) și cea din rânduiala Liturghiei (p. 122).

i) întâlnim și mici inconsecvențe de forme gramaticale în felul cum e scrisă aceeași formulă liturgică în două locuri diferite. Așa, bunăoară, la p. 129 (în Liturghia Sfântului Ioan) avem: „Treimei *cei* de o ființă...”, iar la pagina 183 (Liturghia Sfântului Vasile): „Treimei *celei* de o ființă...”. Sau, la Proscomidie (p. 89): „înspre darurile ce sunt puse înainte”, pe când în Liturghia Sfântului Vasile (p. 198): „*dinspre* darurile ce sunt puse înainte”.

5. Modernizări în vocabular.

S-au înlocuit unii termeni arhaici din edițiile vechi cu corespondenții lor moderni, ca, de exemplu, paraclisiarh cu paraclisier. In loc de vosglas (cuvânt slavon) s-a pus peste tot echivalentul grecesc ecfonis. S-a adoptat însă scrierea: „Iubite-voi, Doamne, virtutea mea...” (p. 126, 180), ca în ediția 1887, ceea ce ne depărtează de sensul originalului. Toate celelalte ediții aveau aici ori vârtutea, ori tăria, cu înțelesul de putere sau vigoare (tărie fizică), după cum indică originalul (r| *ioxvq*, nu rj dp£Tf|).

«*Vremea este a face Domnului...*»

6. Poate că era mai bine să se mențină unele înnoiri justificate, pe care ie adoptaseră deja unele din edițiile anterioare, în loc să se revină \z *forme și expresii arhaice*, din vechile ediții, care nu mai au înțeles sau nu mai corespund cu stadiul actual de evoluție a limbii, ca de exemplu:

- formula Prochimenului de Sâmbătă seara (p. 33): „Domnul *S-a împărățit...*” (ediția 1937 avea: „Domnul aîmpărățit...”);

- alineatul pentru pomenirea morților, din ectenia întreită (p. 67 ș.a.): „Care zac” (edițiile 1887 și 1937 aveau: „care odihnesc”);

- *rugăciunea pentru catehumeni* (p. 114, r. 19: »*în vreme cuvioasa'* (mai bine; *la vreme potrivită sau cuvenită*);

- ecfonisul pentru introducerea trisaghionului biblic, din textul anaferei, a rămas tot în forma tradițională greșită: „*Cântare de biruință...*” (p. 130, 184), în loc de „*Cântarea de biruință...*”, cum cere textul original (TOV £7UVtKiov uuvov) și contextul, cum recomandă studiile liturgice (vezi de exemplu Pr. P. Vintilescu, *Contribuții...*, p. 131 și *însemnări...*, p. 11-13) și cum adoptase deja Liturghierul din 1937.

La otpustul Liturghiei (p. 156, 207 și 240) a fost păstrată formula din vechile ediții, care nu prevede și pomenirea hramului (prevăzută în ediția 1937, conform uzului general). Nu s-a adăugat nici formula finală a otpustului („Pentru rugăciunile...”), generalizată în practică și care, de asemenea, fusese introdusă în ediția 1937.

7. îndreptări de făcut la o viitoare ediție.

a) Ar fi de dorit să se revizuiască și *vechea traducere a imnului Heruvimic* (p. 119 și 176), care e și obscură și nici nu traduce exact textul original. De asemenea, titlul rugăciunii citită de preot în taină pentru catehumeni: *Rugăciunea pentru cei chemați, mai înainte de desfacerea sfântului antimis* (titlu care apare în edițiile românești de după 1860): în practică, această rugăciune se citește după desfacerea sfântului antimis. Titlul ar putea deci să rămână, simplu: *Rugăciunea pentru catehumeni (cei chemați)*.

b) Menționăm și *finalul ecfonisului pentru pomenirea Episcopului locului*, după sfințirea Darurilor (p. 137), care a fost lăsat tot ca în edițiile anterioare: „drept îndreptând cuvântul adevărului Tău”. Corect este: „drept *învățând* cuvântul adevărului Tău” (vezi Pr. P. Vintilescu: *însemnări...*, p.

«*Vremea este a face Domnului...*»

îndrăznit să dea o consacrare oficială grafică acestei formule, adică n-a înscris-o la locul respectiv din ectenii în textul Liturghiei. Totuși, prin felul cum diferiții diortositori ai ultimelor ediții au ortografiat alineatul respectiv din ectenii, ei au acordat o oarecare acreditare acestei formule, lăsând să se înțeleagă că ea este întrebuințată în practică. Prin diferite semne de punctuație, ei au despărțit adică acest alineat în două alineate deosebite, indicând astfel locul sau momentul când se rostește această formulă, deși n-au scris-o acolo.

Cea dintâi ediție care procedează astfel e cea de București, 1895. Toate edițiile posterioare au mers pe urmele ei, deosebindu-se doar prin felul cum au făcut despărțirea alineatului: diferențele se pot vedea mai bine din tabloul comparativ de mai jos (sublinierile ne aparțin):

Ed. Buc. 1895	Ed. Buc. 1902, 1912, 1921, 1927	Ed. 1937	Ed. 1950
„Pre Prea Sfânta Curata... Fecioara Măria, cu toți sântii <i>pomenindu-o</i> . <i>Pre noi înșine</i> și unul pre altul..." etc.	„Pe prea sfânta curata... Fecioara Măria, cu toți Sfinții <i>pomenindu-o</i> . <i>Pre noi înșine</i> și unul pre altul..." etc.	„Pe prea sfânta... Fecioara Măria, cu toți sfinții <i>pomenindu-o</i> ; <i>pre noi înșine</i> si unul pre > > * altul..." etc.	„Pe prea Sfânta... Fecioara Măria, cu toți sfinții <i>pomenindu-o</i> , Pe noi înșine și unul pe altul..." etc.

Precum vedem, grafia Liturghierelor noastre din ultima vreme reflectă o atitudine de compromis între tradiția trecutului și practica mai nouă; pe de o parte, ele mențin rezerva vechilor Liturghiere față de formula „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pre noi”, pe care n-au consimțit s-o înscrie în formularul liturgic; pe de alta, lasă să se întrevadă întrebuințarea ei în practică, prin felul cum ortografiază ultimul alineat al ecteniilor. Chiar și noua ediție se menține în această atitudine echivocă. A făcut bine că n-a înscris oficial răspunsul „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pre noi”?

- Credem că da. Și iată pentru ce.

1. Întrebuințarea acestui răspuns la ectenii e de origine destul de nouă. Precum am spus deja, nu putem stabili cu precizie cronologică data la care începe să se constate o asemenea practică. Dar din punct de vedere cronologic, întrebuințarea aceasta constituie, fără îndoială, o inovație.

2. Practica aceasta nu poate invoca în sprijinul ei nici argumentul spațial: precum am văzut, ea nu este general ortodoxă. Nu există nici la greci, nici la celelalte popoare ortodoxe. Ceva mai mult, ea nu s-a putut generaliza nici măcar în întreaga Biserică Ortodoxă Română. Există numai în bisericile din Muntenia, Oltenia și Moldova. În restul Ortodoxiei românești, adică în Ardeal și Bucovina, a pătruns numai pe alocuri, în ultimul timp, prin influența bisericilor din celelalte regiuni. Întrebuințarea acestui răspuns la ectenii este deci specifică numai unei părți din Biserica Ortodoxă Română, care se află astfel izolată de grosul Ortodoxiei, din acest punct de vedere.

3. Din punct de vedere gramatical și logic, întrebuințarea acestui răspuns fărâmițează, precum am văzut, unitatea ultimului alineat al ecteniilor, împărțindu-l în două părți, dintre care cea dintâi rămâne oarecum neterminată din punct de vedere al construcției gramaticale, neavând niciun înțeles, ceea ce e lucru neobișnuit în textul cărților de slujbă, a cărui corectitudine gramaticală și eleganță stilistică, sunt îndeobște cunoscute. De aceea, am auzit unii preoți care caută să corecteze acest defect, stilizând astfel prima parte a alineatului: „Pre Preasfânta Curata... să o pomenim dimpreună cu toți Sfinții”.

4. Dar ceea ce e mai grav e că problema are și un aspect dogmatic. Prin felul cum este formulat acest răspuns al poporului, el poate da naștere la unele nedumeriri și întrebări în legătură cu doctrina despre rolul și limita puterilor Sfintei Fecioare în procesul mântuirii noastre: poate, adică, Sfânta Fecioară să ne mântuiască ea însăși, prin propriile ei puteri sau mijloace? Evident, s-a căutat să se justifice o asemenea formulă, spunându-se că ea constituie o formă specific ortodoxă de manifestare a cultului de iperdulie (supravenerare), pe care îl dăm Sfintei Fecioare, în comparație cu ceilalți Sfinți, că ea se găsește întrebuințată și în alte locuri din cărțile noastre de slujbă (astfel, de ex., ca pripeală înaintea irmosului cântării a 9-a la Canoane sau Catavasii) și că, din punct de vedere semantic, verbul *mântuiește-ne* nu

«*Vremea este a face Domnului...*»

âre aici înțelesul direct și propriu, obișnuit în soteriologie, ci unul derivat și indirect: el nu înseamnă adică mântuire metafizică, în sensul celei săvârșite de Mântuitorul, ci salvare fizică din nevoi și din necazuri, prin rugăciunile de mijlocire făcute de Sfânta Fecioară către dumnezeiescul ei Fiu, pentru noi (vezi Pr. P. *Vmtilescu, Verbul „a mântui” ca termen de invocare a Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu în pietatea ortodoxă*, București, 1941, și Diac. Ene Braniște, *Observații și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*, București, 1945/1946, extras p. 48).

Totuși, suspiciunea de neortodoxie asupra acestei formule rămâne și a fost des exprimată. Nu se poate tăgădui că, luată așa cum e, formula „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pre noi” constituie o formă exagerată și nu tocmai ortodoxă a cultului de supravenerare. Ea are darul de a favoriza și a acredita — cel puțin în rândurile credincioșilor simpli, nefamiliarizați cu subtilități dogmatice - doctrina romano-catolică despre infinitele puteri și daruri mântuitoare ale Sfintei Fecioare, doctrină care tinde să așeze pe Maica Domnului — ființă creată — pe picior de egalitate cu persoana necreată a dumnezeiescului ei Fiu, în ceea ce privește puterea de izbăvire și mântuire a oamenilor.

Pe scurt, formula „Preasfântă Născătoare de Dumnezeu, mântuiește-ne pre noi”, întrebuițată în unele părți ale Ortodoxiei românești ca răspuns al stranei (corului) la ectenii, nu e nici veche, nici generală în Biserica Ortodoxă Română și nici în acord cu doctrina ortodoxă sau corectă despre rolul și puterile Sfintei Fecioare în procesul de mântuire. Iată - credem - suficiente motive pentru care ea nu trebuie nici de aici înainte înscrisă în cărțile de slujbă. Rămâne însă ca o viitoare ediție a Liturghierului românesc să facă pasul decisiv și ultim de revenire la tradiția corectă a trecutului, ortografiind ultimul alineat al ecteniilor așa cum este și în celelalte Liturghiere ortodoxe și cum a fost și în Liturghierul nostru până la 1895, adică astfel: „Pre Preasfânta, curata, preabinecuvântata, slăvită Stăpâna noastră de Dumnezeu Născătoarea și pururea Fecioara Măria, cu toți Sfinții pomenind-o, pre noi înșine și unii pre alții și toată viața noastră lui Hristos Dumnezeu să o dăm”.

III. Să trecem acum la partea de *tipic și rânduială* din noua ediție a Liturghierului românesc.

Se știe că, în această privință, Liturghierul nostru este mult mai conservator și mai tradiționalist decât în ceea ce privește textul rugăciunilor și al formulelor liturgice, care a ținut mai bine pasul cu timpul. El reproduce adică și astăzi, aproape stereotip, edițiile de acum câteva sute de ani în urmă, care se mărginesc să dea aproape numai formularul, adică textul rugăciunilor și al formulelor liturgice, nespunând nimic, sau aproape nimic, despre ritual sau ceremonial, adică despre mișcările rituale care însoțesc recitarea sau cântarea acestor texte: despre cădiri, înveșmântarea preotului, închiderea și deschiderea ușilor împărătești și a dverei, mânuirea obiectelor sfinte folosite în timpul slujbelor și despre atâtea și atâtea alte lucruri pe care trebuie să le facă liturghisitorii în timpul slujbei și pe care vechile ediții le treceau sub tăcere, presupunându-le știute din practică.

Iată, de pildă, cum descriu aceste Liturghiere Vohodul Vecerniei: „Și dacă este Sâmbătă seara sau spre altă sărbătoare, preotul face vohod și zice încet rugăciunea aceasta...” (ediția 1950, p. 30). Deci nimic despre îmbrăcarea felonului de către preot, despre purtarea cădelniței cu care face Vohodul, despre felul cum face ocolirea sau pe unde merge ș.a.m.d.

Din felul cum sunt redactate puținele și scurtele însemnări de tipic din Liturghierul ortodox se observă că ele au avut în vedere slujba așa cum se făcea odinioară în mănăstiri sau în catedralele episcopale, iar nu în bisericile de mir. De exemplu, în rânduiala Utreniei, la *Dumnezeu este Domnul* (ed. 1950, p. 61): „Apoi canonarhul, mergând și stând în mijlocul bisericii, spune glasul cu stihurile de mai jos...” etc. (ori se știe că astăzi nu mai există canonarhi nici în mănăstiri și nici la catedrale). Ba s-au păstrat până și în vocabularul acestor note de tipic unii termeni tehnici învechiți, care nu mai sunt înțeleși de oricine și care azi, în vremea atâtor prefaceri și înnoiri, ar putea fi înlocuiți, fără nicio pagubă, cu alții din vocabularul curent. De exemplu: „După aceea, obișnuita *stihologie*” (ed. 1950, p. 62). Dar de ce nu: *catisma* de rând sau *citirea din Psaltire*?

Se înțelege că, în această formă, Liturghierul ortodox n-a putut fi util decât slujitorilor în vârstă și cu experiență, adică aceleora care, în momentul hirotoniei, știau deja să slujească. De ce folos poate fi însă acest Liturghier unui slujitor de curând hirotonit, fără practică și fără experiență și fără un confrate mai bătrân pe lângă el, care să-l învețe? Necesitatea unor îndrumări

«*Vremea este a face Domnului...*»

de tipic — despre felul cum trebuie să procedeze sau ce să facă preotul în cutare sau cutare moment al slujbei - s-a simțit, desigur, și în trecut și se vede din aceea că mai toate exemplarele vechilor ediții sunt adnotate cu mâna de preoții care s-au servit de ele și care au scris, din loc în loc, cu creionul sau cu pana: *aici cădește* sau: *deschide (închide) dvera (zâveasa)* ș.a.m.d.

Astfel de indicații sunt cu atât mai necesare astăzi, când se pune problema uniformizării ritualului slujbelor divine și când e îndeobște cunoscută diversitatea sau felurimea practicilor rituale, de la preot la preot. Liturghierul din 1937 încercase să rupă cu tradiția trecutului, înmulțind și amplificând în chip simțitor îndrumările de tipic pe care le conținea (păcat că nu toate erau corecte). Noua ediție a ignorat însă sau n-a vrut să adopte mai nimic din adaosurile sau îmbunătățirile de ordin tipiconal ale ediției din 1937, ci a revenit la tipul tradițional în ceea ce privește indicațiile despre acțiunea, ritualul sau ceremonialul divin. Am citat și până acum câteva exemple grăitoare în acest sens.

1. S-au păstrat și au fost reproduse, cu fidelitate, după edițiile dinainte de 1937, chiar notele de tipic al căror conținut nu mai corespunde deloc cu situația și cu practica generală actuală. Cităm astfel:

a) Mențiunea de la p. 119 că, în timpul Heruvicului, cădește diaconul (după Liturghierul rusec), pe când în practica românească de azi preotul (protosul) e acela care cădește în acest moment al Liturghiei, iar diaconul, dacă este, îl însoțește cu lumânarea (așa cum prevede și Liturghierul grecesc și cum prescrie și ediția din 1937).

b) însemnarea de la p. 142 că diaconul îmbracă orarul cruciș înaintea Sfintelor Uși și abia în timpul ultimei rugăciuni citite de preot în taină înainte de împărtășire („Ia aminte, Doamne Iisuse Hristoase,,.”). Se știe însă că, în practică, diaconul schimbă orarul *stând în mijlocul bisericii* și ceva mai înainte, adică în timpul rugăciunii *Tatăl nostru*.

c) La p. 142 jos: „Iar când diaconul vede pe preot întinzând mâinile și atingându-se de Sfântul Trup, spre a face sfânta înălțare, zice CU glâS! Sa luăm aminte!”. Dar cum poate să vadă diaconul (din mijlocul bisericii) pe preot (care se află în altar), când în acest moment ușile împărătești și dvera sunt închise? (vezi și Pr. P. Vintilescu, *Contribuții...*, p. 143, nota 251).

d) Atât la Liturghia Sfântului Ioan, cât și la cea a Darurilor mai înainte sfințite se prevede împărțirea anafurei de către preot între Rugăciunea Amvonului și otpust (p. 155 și 240). Dar se știe că, în practică, ea se face la sfârșit de tot, după otpust, așa cum era prevăzut în ediția 1937 și cum, de altfel, e plasată și în rânduiala Liturghiei Sfântului Vasile, chiar în edițiile mai vechi, ca și în ed. 1950 (p. 207).

e) Tot din edițiile vechi s-au moștenit și unele mici nepotriviri de tipic. De exemplu, în rânduiala Liturghiei Sfântului Ioan *Tatăl nostru* îl zice strana (p. 140), pe când la Liturghia Sfântului Vasile îl zice *Cel mai mare* (p. 202).

2. Ceva mai mult: ediția din 1950 e atât de fidelă față de litera edițiilor dinainte de 1937, încât reproduce din ele chiar și unele vădite greșeli. Astfel, la p. 288, în notița despre apolis sau otpust, citim: „Iar peste toată săptămâna, otpustul la sfârșitul Liturghiei se face cum am arătat mai sus la Vecernie și la Utrenie, după zile și nu se mai adaugă și numele sfântului a căruia este Liturghia...” etc. Adică tocmai pe dos, în loc să se spună că *doar se adaugă* și numele sfântului autor al Liturghiei.

De unde provine greșeala? În edițiile dinainte de 1927 fraza în chestiune era așa: „Iar peste toată săptămâna, otpustul la sfârșitul Liturghiei se face cum s-a arătat mai sus la Vecernie și Utrenie, după zile, *nu mai se adaugă și numele sfântului a căruia este Liturghia...*” etc. (vezi de exemplu ediția 1921, p. 230). La tipărirea ediției 1927, s-a despărțit însă, probabil din nebăgare de seamă, cuvântul numai în două, schimbându-se astfel cu totul înțelesul întregii fraze: „Iar peste toată săptămâna..., *nu mai să adaugă* și numele sfântului a căruia este Liturghia...” (p. 261). Conducându-se de această ediție, tipăritorii ediției din 1950 au luat greșeala de bună și au desăvârșit-o, stilizând-o și mai lămurit (de altfel, la fel făcuse și ediția din 1937, p. 295).

3. Am *R* nedrepti dacă n-am recunoaște însă că diortositorii ediției din 1950 au compensat aceste mici scăpări din vedere cu unele prețioase îndreptări în textul notelor de tipic reproduse după edițiile dinainte de 1937. Cităm în acest sens nota de tipic de la p. 148-149, privitoare la rânduiala împărțirii slujitorilor în sobor de preoți și diaconi. Nota aceasta apare pentru prima dată în ediția Liturghierului de Iași, 1818 (diortosit

«*Vremea este a face Domnului...*»

de Mitropolitul Veniamin Costalei), de unde e reprodusă în edițiile de Iași 1845, Neamț 1860, București 1887 și toate edițiile următoare tipărite la București (inclusiv cea din 1937), ca și în cea de Sibiu, 1902. Dar numai în primele două ediții menționate aici (cele de Iași) a fost tipărită corect, adică fără nicio modificare. Începând cu ediția de Neamț, 1860, se strecoară în ea următoarea schimbare, care reprezintă probabil o practică locală de pe vremea aceea, a mănăstirii Neamțu: diaconii vin cei dintâi și primesc păticia din Sfântul Trup (înaintea preoților) și totuși protosul rămâne să-și ia păticia tot la urmă (după ce iau ceilalți preoți). Această greșală a fost reprodusă apoi în toate edițiile următoare și este meritul tipăritorilor ediției din 1950 că au îndreptat-o și au fixat regula corectă (p. 149): cei dintâi își iau preoții păticia din Sfântul Trup (începând cu al doilea după protos), apoi protosul dă diaconilor și după aceea își ia și el însuși păticia (așa cum, de altfel, se și face peste tot în practică).

4. Cu toate că, precum am spus, ediția din 1950 a rămas, în general, la sobrietatea, laconismul și chiar felul de redactare al îndrumărilor de tipic din vechile Liturghiere, totuși îngrijitorii ei au strecurat, pe alocuri, cu destulă abilitate, unele înnoiri față de vechile ediții, făcând adică mici precizări, adaosuri și dezvoltări în îndrumările de tipic, dintre care unele fuseseră introduse deja (cu altă stilizare) în ediția din 1937, iar altele constituie aportul original și exclusiv al diortositorilor ediției din 1950. Numărăm mai departe asemenea îndrumări cu care Liturghierul cel nou a fost îmbogățit față de edițiile dinainte de 1937.

a) în rânduiala Vecerniei (p. 21) se precizează că binecuvântarea pentru începutul Vecerniei se dă din fața Sfintelor Uși (ca și la începutul Ceasului al nouălea), adoptându-se astfel uzul mănăstiresc (de proveniență rusească), contrar Liturghierului din 1937, care recomanda uzul bisericilor de mir, adică binecuvântarea din fața Sfintei Mese (cum e la greci și cum recomanda și tipicele manuale românești).

b) În rânduiala Utreniei s-au făcut precizări (adaosuri) de tipic la citirea Evangheliei (p. 64): cum se citește Evanghelia Duminică și cum în zilele de sărbătoare din cursul săptămânii, cum se scoate Sfânta Evanghelie în naos, Duminică. La pagina 66 s-a introdus, de asemenea, notă despre readucerea

Sfintei Evanghelii în altar, la sfârșitul Utreniei, numai că nota a fost pusă la loc nepotrivit: a fost intercalată, fără rost, în mijlocul notei din vechile ediții despre troparul de la sfârșitul Utreniei de Duminică.

c) În rânduiala Liturghiei s-a precizat modul cum se cântă *Doamne, mântuieștepre cei bine credincioși* (p. 105) și felul cum se așază Sfânta Evanghelie pe Sfânta Masă, după citirea ei (p. 110); s-a adăugat o notă nouă despre felul cum se iau cinstitele Daruri la Vohodul mare, la slujba în sobor de preoți fără diaconi (p. 119-120). La sărutarea păcii în sobor (p. 126) s-a consemnat pentru prima oară în scris, conform practicii uzuale: „încheind cel dintâi: totdeauna...” etc. Tot acolo, la „Ușile, ușile...”, s-a făcut mențiune despre deschiderea dverei, ca în ediția din 1937 (care însă prescria și deschiderea ușilor împărătești în același moment).

La paginile 126-127 se prevede încetarea clătinării Aerului deasupra cinstitelor Daruri, la cuvintele din Crez: „Și a înviat a treia zi...” (ca în ediția 1937, în Liturghierul grecesc și în practica generalizată mai peste tot).

La pagina 135 se menționează deschiderea dverei la Axion (ca în ediția 1937), iar la pagina 138 închiderea dverei după ecfonisul „Și să fie milele marelui Dumnezeu...” (vezi și ediția din 1937).

La sfârșitul rânduiei Liturghiei Sfântului Ioan (p. 158) s-a adăugat (ca și în ediția 1937) mențiunea despre obligația preotului de a-și citi molitfele de mulțumire pentru împărtășire.

La notița de tipic din fruntea Liturghiei Sfântului Vasile (p. 161), despre zilele din cursul anului când se săvârșește această Liturghie, s-a adăugat excepția pentru cazurile când cele două ajunuri (al Nașterii și al Bobotezei) cad Sâmbăta sau Duminica.

În învățătura de tipic dinaintea rânduiei Liturghiei celor mai înainte sfințite, unde se arată cum se pregătesc Agnețele pentru această Liturghie (p. 211), se menționează că aceste Agnețe se pun alături de cel dintâi sau *peste el* (în plus față de edițiile anterioare).

Se disting, de asemenea, unele mici și utile adaosuri în textul *Povățuirilor* de la sfârșitul Liturghierului (p. 361, r. A-7 de jos în sus și p. 386, r. 20-22).

5. Întâlnim și unele *note noi de tipic, utile dar incomplete*. Astfel, la p. 122: după intrarea cu cinstitele Daruri „se lasă perdeaua” (fără a se adăuga

«*Vremea este a face Domnului...*»

și închiderea ușilor împărătești, cum făcea ediția din 1937). De asemenea, la p. 129, după ce preotul zice *Să mulțumim Domnului*, se prevede numai închiderea dverei, nu și închiderea Sfintelor Uși (cum se face azi peste tot în practică, ușile fiind deschise dinainte de „Darul Domnului nostru Iisus Hristos...”).

6. Prin unele din povătuirile cele noi de tipic, pe care ediția din 1950 le are în plus față de edițiile anterioare, se încearcă, din nefericire, consacrarea unor practici noi, izolate sau cu totul locale și sporadice, specifice fie unei regiuni a Ortodoxiei, fie numai unor biserici sau preoți.

a) Astfel, la p. 113 se prevede închiderea dverei prea devreme și anume înainte de ectenia pentru catehumeni (după uzul greșit al unor biserici din Ardeal), pe când corect și în practica generală este să se închidă după această ectenie (așa cum prevedea, de exemplu, ediția din 1937).

b) La paginile 140 și 141 se prevede, de asemenea, deschiderea perdelei înainte de *Tatăl nostru* și deci închiderea ei după această rugăciune (cum fac unii preoți inovatori din Capitală). E semnificativ faptul că această notă a fost introdusă numai în Liturghia Sfântului Ioan, nu și în celelalte două Liturghii.

c) La pagina 137 s-a introdus (ca și în ediția din 1937) o notă dezvoltată de tipic despre binecuvântarea anafurei în timpul Axionului. Formula de binecuvântare recomandată aici („Doamne, Iisuse Hristoase, pentru rugăciunile Maicii Tale, miluiește-ne pre noi”) este însă cu totul nouă față de cele pe care le găsim în practică sau chiar consemnate în scris (ediția din 1937 sau diferitele manuale de tipic, ca cel de Ic. D. Lungulescu). Având oarecare analogie cu *Rânduiala Panaghiei*, bănuim însă că ea ar putea fi de origină mănăstirească. La sfârșitul notei se interzice facerea anafurei din alte prescuri decât din primele două folosite la Proscomidie (adică cea din care se scoate Sfântul Agneț și cea din care se scoate părticica Sfintei Fecioare); celelalte prescuri ar urma să fie mâncate „de slujitor în altar, după potrivirea Sfintelor”, ceea ce practic nu e posibil, mai ales când la Proscomidie se strâng multe prescuri.

În schimb, nu se pomenește aici nimic despre spălarea mâinilor preotului, generalizată în practici mai peste tot și recomandată de tipice ca și de ediția din 1937.

7. Figura din rânduiala Proscomidiei, care reprezintă așezarea Sfântului Agneț și a miridelor pe sfântul disc (p. 80) e reprodusă după ediția din 1937, care la rândul ei o luase după edițiile din 1912 și 1927. În această figură se prevede miridă specială pentru ctitori (a treia din cele trei de sub Sfântul Agneț). Ediția din 1937 fusese însă consecventă figurii, prevăzând și la locul respectiv din rânduiala Proscomidiei scoaterea miridei și formula specială pentru pomenirea ctitorilor (p. 102), însă din prescura a patra, deci la vii. Mirida și formula erau prevăzute și în edițiile Liturghierului românesc din prima jumătate a secolului trecut, dar la morți, adică din prescura a cincea. Liturghierul din 1950 păstrează figura din ediția anterioară, dar nu mai prevede la locul respectiv scoaterea de miridă deosebită pentru ctitori, ci include pomenirea acestora în molitfa pentru pomenirea generală a morților, cu mențiunea: „aici pomenește pe ctitori” (p. 87), așa cum fac edițiile din a doua jumătate a secolului trecut (Iași, 1845, Neamț, 1860, București, 1887 și cele următoare). Este deci o inconsecvență care rămâne să fie înlăturată la viitoarea ediție a Liturghierului.

8. S-au făcut (probabil din greșală) și unele suprimări sau omisiuni ale unor note de tipic, utile, care figurau în edițiile anterioare.

Așa, de exemplu, la pagina 119, după mențiunea că slujitorii zic în taină de trei ori imnul heruvimic, s-a suprimat continuarea: „Și după fiecare sfârșit se închină o dată” (vezi, de exemplu, ediția 1927, p. 108). La pagina 135 s-a omis mențiunea strana cântă, înainte de textul Axionului duminical (comp. ediția 1927, p. 123), încât se pare că Axionul face parte din rolul preotului, ca o continuare directă a ecfonisului pentru pomenirea Sfintei Fecioare. La pagina 138, înainte de textul ecteniei de după Axion, s-a omis, de asemenea, următoarea indicație din edițiile vechi: „Iar diaconul, luând binecuvântare de la preot și ieșind și stând la obișnuitul loc, zice...” (vezi, de exemplu, ed. 1927, p. 126).

În concluzie, Liturghierul cel nou se situează în general, atât în ceea ce privește textul sau cuprinsul rugăciunilor, cât și povățuirile de tipic sau ceremonial, pe linia tradițională a edițiilor anterioare ale Liturghierului românesc. Deși nu a adoptat atitudinea net inovatoare și excesele ediției din 1937, recenta ediție face totuși un efort lăudabil de a aduce cât mai la curent

«Vremea este a face Domnului...»

atât stilul și vocabularul textului liturgic, cât și îndrumările scrise, de tipic și ritual, din edițiile anterioare, rămase mult în urmă față de practica generală actuală. Diortositorii au avut greaua sarcină de a da o ediție care să pună măcar temelia și începutul rezolvării marii probleme a uniformizării felului de slujire pe tot întinsul Bisericii Ortodoxe Române; dacă și în ce măsură au reușit să se achite de această grea și nobilă sarcină, se va vedea cu timpul. În tot cazul, e greu de sperat ca opera lor să satisfacă toate așteptările sau să împace pe reprezentanții tuturor practicilor și variantelor rituale, regionale sau locale, destul de numeroase și de variate, care există astăzi înlăuntrul granițelor Ortodoxiei românești.

Mai sunt, fără îndoială, destule revizuri și îmbunătățiri de făcut, atât în ceea ce privește formularul (limba textelor), cât și tipicul sau rânduiala. Pe unele din ele le-am pomenit chiar, în treacăt, în cursul acestui studiu comparativ. Să nădăjduim că ceea ce n-a izbutit să facă ediția din 1950 va face mai ales Tipicul cel nou, amănunțit, exact și uniform, la care se lucrează sub îndrumarea Sfântului Sinod și care este din ce în ce mai stăruitor cerut și așteptat de către preoțimea noastră.

LITURGHIERUL SLAVON TIPĂRIT DE MACARIE LA 1508 Studiu liturgic*

Se împlinesc, în luna noiembrie din anul acesta (1958), 450 de ani de când smeritul monah munte negrean Macarie isprăvea, într-o localitate pe care nu ne-o spune — poate Târgoviște, capitala de atunci a Țării Românești, sau mănăstirea apropiată Dealu, cum se crede îndeobște —, tipărirea unui Liturghier în limba slavă, întrebuițată pe atunci ca limbă de cult în Biserica noastră și totodată ca limbă de stat și de cultură.

Evenimentul acesta are destulă însemnătate în istoria noastră culturală, fiind vorba de cea dintâi carte tipărită pe pământ românesc (căci e puțin probabil ca acest Liturghier, ca și celelalte cărți tipărite de Macarie, să fi fost comandate și tipărite la Veneția sau în altă parte, cum cred unii). Din punct de vedere bisericesc, evenimentul se cuvine să fie reținut, fiind vorba de începutul tipăririi uneia din cele mai importante cărți de slujbă, Liturghierul, care va fi întrebuițat în forma lui slavă cel puțin încă două secole de atunci înainte în Biserica Românească. Iată de ce, cu prilejul acestei comemorări, închinăm Liturghierului tipărit de Macarie în 1508 prezentul studiu, din punct de vedere strict bisericesc, mai precis, liturgic. Nu ne preocupă deci problemele istorice legate de persoana lui Macarie, de începuturile tipografiei în țara noastră, de locul tipăririi Liturghierului ș.a., despre care s-a mai scris și în trecut și se scrie și cu prilejul acesta, ci ne vom ocupa de o latură nestudiată deloc până acum a Liturghierului lui

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVI (1958), p. 1035-1068.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Macarie. Vom face la început prezentarea amănunțită a cuprinsului lui, semnalând mai ales particularitățile lui tipiconale și textuale în comparație cu rânduiala și formularul din alte Liturghiere grecești și slave din epoca aceea și de mai târziu; pe temeiul acestor particularități vom încerca apoi să stabilim, pe cât va & posibil, proveniența și caracterul redacției slave folosite de Macarie ca izvod, precum și circulația Liturghierului lui Macarie în Biserica Românească, urmărind în același timp evoluția Slujebnicului folosit la noi în țară, atât în edițiile tipărite, posterioare lui Macarie, cât și în copiile manuscrise care ne-au stat la îndemână și cărora Liturghierul lui Macarie le-a servit ca model direct sau indirect, până la înlocuirea completă și definitivă a Liturghierului slavon prin cel românesc în Biserica noastră.

LITURGHIERUL LUI MACARIE,
CEA DINTÂI EDIȚIE A LITURGHIERULUI SLAVON

Se știe că cele dintâi exemplare cunoscute ale Liturghierului lui Macarie au fost descoperite în anul 1860 de către Al. Odobescu, la Mănăstirea Bistrița din Oltenia¹. Înainte de această dată și încă multă vreme după aceea, cea dintâi ediție tipărită a Liturghierului slavon era socotită cea apărută la Veneția în anul 1519, sub îngrijirea ieromonahului muntenegrean Pahomie, din porunca principelui Bojidar Vucovici al Muntenegrului².

În secolul nostru, dimpotrivă, alții consideră Liturghierul lui Macarie din 1508 drept o copie a unei ediții precedente, care ar fi fost tipărită tot de el la Cetinje, în Muntenegru, ceva mai înainte³. E știut însă că în tipografia

¹ Vezi art. său *Despre unele manuscripte și cărți tipărite, aflate în Mănăstirea Bistrița*, în *Revista Română*, voi. I, an. 1861, p. 703 și urm.

² Descriș la I. Karataev, *Opisanie slaviano-russkih knig, nâpeceâtânnih kirillovskimi bukvami (Descrierea cărților slavo-ruse tipărite cu litere cirilice)*, Sanktpeterburg 1883, p. 44-47. Vezi de ex. J. Bocian, *De modificationibus în textu slavico liturgiae S. Joannis Chrysostomi apud Ruthenos subintroductis*, în voi. *XpiaootOfii KOL, Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del Comitato per iiXV-ocentenario della sua morte*, Roma, 1908, p. 959.

³ Vezi, de ex., Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de Saintjean Chrysostome*, în voi. cit. *XpiooowfUKOt*, p. 736: „Tandisque la premiere impression de la liturgie slave provient de Cettigne, la seconde en a ete faite àTârgoviște, capitale de la Valachie, en 1508”.

de la Cetinje Macarie n-a apucat să tipărească decât trei cărți, și anume: *Octoihul* (numai partea I-a, la 1494), *Psaltirea* (la 1495) și *Molitfelnicul* (nu se știe în ce an, poate în 1496), căci din pricina năvălirii turcilor tipografia de acolo s-a risipit, în anul 1496.

Unii istorici cred că Macarie ar fi tipărit un Liturghier slavon în 1483, dar nu la Cetinje, ci la Veneția, unde el însoțea atunci pe principele muntenegrean Gheorghe Cernojevici, cel care va înființa mai târziu tipografia de la Cetinje⁴. Inșă aici e vorba de o confuzie: la anul 1483, ca și la 1494, s-a tipărit, într-adevăr, un Liturghier, probabil la Veneția (locul tipăririi nu e indicat în carte), dar nu e vorba de un Liturghier ortodox în limba slavă, ci de unul catolic (Missale) în limba croată și cu litere glagolitice pentru croații catolici din Slovenia și Dalmația⁵, pentru care s-au tipărit, de altfel, în acel timp și alte cărți liturgice de felul acesta, cum e de exemplu *Breviarul* sau Cartea de rugăciuni din 1493⁶ (vezi și reproduceri din cele două ediții ale Liturghierului din 1483 și 1494, la Br. Vodnik, *Istoria literaturii croate*, Zagreb, 1913, p. 38, 40).

Așadar, Liturghierul tipărit de Macarie în anul 1508 este nu numai cea dintâi carte tipărită pe pământ românesc, ci totodată și cea dintâi ediție tipărită a Liturghierului slavon din câte cunoaștem până acum, ceea ce sublinia, pe la sfârșitul secolului trecut, și cunoscutul slavist rus A.J. Jațimirski, într-o mică lucrare anume consacrată acestei cărți⁷, ca și în recenziile sale la primele fascicule din *Bibliografia românească veche*, a lui N. Hodoș și I. Bianu⁸. Dintre toate țările ortodoxe, Țara Românească s-a învrednicit deci de cinstea de

⁴ Vezi, de ex., N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, voi. I, Buc, 1940, p. 54; *Istoria Bisericii Române*, manual pentru Institutele Teologice, voi. I, Buc, 1957, p. 330.

⁵ Vezi Dr. V. Jagici, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vomjahre 1494*, Wien 1894, p. 1. Comp și Al. Odobescu, *art. cit.*, p. 809; Al. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, 1922, p. 85; N. Hodoș, *Începuturile tipografiei în Țara Românească*, în rev. „Convorbiri literare”, an. XXXVI (1902), p. 1053.

⁶ Un exemplar din această carte a fost descoperit de curând la noi în țară (în Muzeul Bruckental din Sibiu), de către dl V. Molin, care pregătește un studiu asupra lui.

⁷ *Pervûipecatnûi slavianskii Slujebnik (Celdintâi Liturghier slav tipărit)*, S. Petersburg, 1896, extras din *Izvestia otdeleniia russkogo iazîka i slovesnosti imp. Akademii Nauk*, t. I (1896), cart. IV, p. 792-797.

⁸ *Novûi trudpostaroslavianskoi bibliografii*, Sanktpeterburg, 1898, p. 2 și *Novûi Trud...* (același titlu), Sankt Petersburg, 1900, p. 22.

« *Vremea este a face Domnului...* »

a fi dat la lumină cea dintâi ediție tipărită a uneia din cele mai importante cărți ortodoxe de cult, din inițiativa și sub oblăduirea unor voievozi români (Radu cel Mare și Mihnea). Edițiile princeps ale Slujebnicului tipărit pentru ortodocșii din alte părți apar în urma celei a lui Macarie, în tipografiile din diferite alte centre, în ordinea următoare: pentru sârbi și bulgari, la Veneția în 1519 (tipărită de ieromonahul munte negrean Pahomie, sub oblăduirea voievodului munte negrean Bojidar Vucovici), pentru ruteni și ucrainieni la Vilna în 1583, pentru rușii din Rusia Mare la Moscova, în 1602⁹, apoi la Striatin (Sniatin) în 1604¹⁰, la Kiev în 1620 și 1629¹¹ (alta la 1539), la Liov (Lemberg) în 1646 și 1666, și așa mai departe.

E de reținut, de asemenea, că Liturghierul ortodox se tipărește întâi sub forma lui slavă, cu mult înaintea celei dintâi ediții în limba greacă, ediție care va apărea abia în anul 1526, concomitent la Veneția (ca parte a Evhologhiului mare grecesc)¹² și la Roma (ediție separată, pentru interese științifice și propagandistice)¹³.

TITLUL LITURGHIERULUI

Ca mai toate tipăriturile slave și române din veacul al XVI-lea, Liturghierul lui Macarie nu are o foaie care să indice titlul cărții¹⁴. Denumirea cărții o aflăm numai în *Tabla ei de materii*, tipărită pe foaia 3 verso și urm.: „Arătarea capetelor acestei sfinte cărți numită *Liturghie..*”, precum și însemnarea de la sfârșit (foaia 128 recto, jos)¹⁵, în care Macarie indică timpul tipăririi cărții: „începutu-s-a această sfântă carte ce se numește *Liturghie..*”.

⁹ Vezi și Dom PI. de Meester, articolul *Grecques (iiturgies)*, în *Dictionnaire d'Archeologie chretienne et de Liturgie*, red. par Dom H. Leclereq et R Cabrol, t. VI, col. 1649.

¹⁰ Exemplar în Biblioteca Acad. R.P.R., cota I. 71800.

¹¹ *Liturgiarion si est Slujebnik...* Ediția din 1620 descrisă la Karataev, *op. cit.*, p. 360, nr. 256. Pentru ediția din 1629 vezi exemplarul din Biblioteca Acad. R.P.R., cota III. 154775.

¹² Vezi H. Legrand, *Bibliographie hellenique aux XV-e et XVI-e siecles*, t. I, p. 195.

¹³ Idem, *op. și voi cit.*, p. 192-195. Comp. și Dom Pi. de Meester, *stud. și voi cit.* din *Dict. d'Arch. chret. et de Lit.*, col. 1647.

¹⁴ Comp. N. Hodoș, *art. și rev. cit.*, p. 1052.

¹⁵ Ca toate tipăriturile slave și române din sec. XVI, Liturghierul lui Macarie nu are numerotate nici paginile, nici foile cărții, ci numai coaiele sau fasciculele (pe prima și

Precum vedem, Macarie nu adoptă denumirea de *Slujebnik*, adică *Liturghier* (echivalent cu termenul grecesc ΑειΤουπυιΚΟV sau ΑσιΤΟΟρΥictpiov), care se va întrebuița mai târziu și va rămâne ca titlu consacrat al acestei cărți de slujbă la ortodocșii slavi, ci pe aceea de *Liturghie*, care va trece și la unele din edițiile Liturghierului românesc (ca cea de Iași, 1759)¹⁶ și va rămâne uzuală în graiul popular românesc¹⁷. Ea are în vedere unitatea dumnezeieștii slujbe cuprinse în această carte, deși fixată în trei formulare diferite — așa precum cartea cu pericopele evanghelice folosite la sfintele slujbe și luate din toate cele patru Evanghelii, se numește, simplu, *Evanghelie*.

CUPRINSUL LITURGHIERULUI

Înainte de a trece la analiza mai amănunțită a formularului liturgic din Liturghierul lui Macarie, este necesar să arătăm cuprinsul pe scurt al cărții, indicând titlurile slujbelor și rânduielilor pe care le cuprinde¹⁸.

A celui între Sfinți Părintelui nostru arhiepiscop al Cezareei Capadocii, Vasile cel Mare, *povățuire către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre împărtășire* (f. Ir - 3 r)¹⁹.

Arătarea capetelor (capitolelor) acestei sfinte cărți, numită Liturghie (f. 3 v _ 4 v = tabla de materii a cărții, fără indicarea foilor respective).

Rânduiala dumnezeieștii slujbe, în ea și diaconicalele (f. 5 r. și urm. = Rânduiala Proskomidiei, în care s-au pus și cele ale diaconului).

ultima pagină, jos). Pentru indicarea paginilor sau a foilor la care ne vom referi în cursul studiului nostru, vom folosi numerotarea foilor făcută cu creionul pe exemplarul 1 (unicat) din Biblioteca Acad. R.P.R. (Secția „Cărți Vechi”, cota 1), pe care l-am folosit cu precădere.

¹⁶ Vezi I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. II, Buc, 1910, p. 145.

¹⁷ Preoții și credincioșii nu zic *Liturghier*, ci *Liturghie*. Vezi, de exemplu, însemnarea făcută în josul primei pagini din coala I-a, exempl. din Lit. lui Macarie aflat la mănăstirea Bistrița (azi în Biblioteca Acad. R.P.R., „Cărți Vechi”, 1): „Această *Liturghie* iaște a mănăstirii Bistrița”. Vom fi siliți totuși să întrebuițăm des, în prezentul studiu, termenul curent de *Liturghier*, pentru a deosebi *slujba* Sfintei Liturghii de *cartea* în care e scrisă.

¹⁸ Vom corecta, cu acest prilej, și traducerea greșită sau neclare ale titlurilor, date în *Bibliografia românească veche*, 1.1, p. 1-8.

¹⁹ În *Bibi. rom. veche*, I = ...despre *grijire* (probabil în loc de *Grijanie*).

îndoielnică²². Ea cuprinde prețioase îndrumări despre pregătirea preotului pentru slujirea Sfintei Liturghii și despre atitudinea lui în timpul slujbei. După unele informații, acest cuvânt de sfatuire ar fi fost scris de Sfântul Vasile cel Mare în anul 375, ca o circulară destinată să se dea în copie fiecărui preot nou hirotonit, în vederea slujirii corecte și demne a Sfintei Liturghii de către preoții eparhiei sale. Începe: „Sârguiește-te, o, preote, să te înfățișezi pe tine lucrător (săvârșitor) neînfruntat, drept îndreptând cuvântul adevărului...”.

Traducerea slavă a acestei Povățuiri alcătuiește de fapt capitolul al 24-lea din *Cormciaia Kniga* (colecția slavă de canoane și de legi civilo-bisericești), tradusă probabil de arhiepiscopul Sava (Nemania), al sârbilor, din sec. XIII, la 1219, în Mănăstirea Hilandar din Sfântul Munte. Poate că de aici a extras Macarie textul ei, deoarece n-o găsim în niciunul din puținele manuscrise slave ale Liturghiei, anterioare lui Macarie, păstrate, cunoscute și studiate până acum, ci doar în puține manuscrise grecești, dinaintea de sec. XVI²³. Împreună cu *Scara cuprinsului*, ea a fost tipărită într-o coală fără semnatura (numerotarea) obișnuită și așezată ulterior la începutul volumului, ca un supliment sau adaos (căci numerotarea coaielor începe cu următoarea), ceea ce arată că, în intenția editorului, această piesă nu făcea parte din cuprinsul propriu-zis al Liturghierului, deoarece nu va fi existat nici în Liturghierul-manuscris care a servit ca original (izvod).

Utilitatea Povățuirii Sfântului Vasile cel Mare pentru preoții acelor vremuri este în afară de orice discuție; ea suplinea, în oarecare măsură, lipsa îndrumărilor mai dezvoltate, din actualele *Povățuiri* tipărite la sfârși-

²² Text grecesc în *Sintagma dumnezeieștilor și sfintelor canoane...*, ed. de G.A. Ralli și M. Podi, t. IV, Atena, 1854, p. 391-392 și la J.P. Migne, P.G, t. XXXI, col. 1685-1688. Trad. rom. la Ghenadie, *Liturgica*, Buc, 1877, p. 194 și la Nic. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, trad. rom. de N. Popovici și Uroș Kovincici, voi. II, partea 2, Arad, 1936, p. 259-260.

²³ Vezi, de ex., ms. (sul de pergam.) Mănăstirii Esfigmenu din Sf. Munte, din an. 1306 și Cod. 88 din Lavra „Sf. Atanasie Atonitul”, an. 1475, la Al. Dmitrievski, *Opisanie liturghiceskih rukopisei, hraniacihsia v bibliotekah pravoslavnao Vostoka (Descrierea manuscriselor liturgice păstrate în bibliotecile Răsăritului ortodox)*, t. II = EurjoXoyia, Kiev, 1901, p. 269 și 435.

« *Vremea este a face Domnului...* »

tul Liturghierelor slave și românești, care vor apărea mult mai târziu (sec. XVIII). Ea va fi reprodusă nu numai în edițiile slave ale Liturghierului tipărit la noi în sec. XVI și XVII (de Coresi, la Brașov, între 1568- 1570, de Șerban Coresi, la Brașov, în 1588, și de arhimandritul Ioan la Mănăstirea Dealu, în 1646), ci și în edițiile tipărite în sec. XVI de celălalt călugăr muntenegrean, Pahomie, la Veneția (în 1519, 1527 și 1554). N-o mai găsim în edițiile slavo-române ale Liturghierului tipărit la noi în țară (începând cu ediția lui Teodosie, București 1680), precum nici în edițiile slavo-ruse din diferite centre răsăritene (Liov, Striatin, Kiev și Moscova). Nu va fi tradusă nici în Liturghierul românesc; chiar ediția lui Coresi din 1570, care, precum vom vedea, e o traducere textuală a Liturghierului lui Macarie, o omite. De altfel, lipsa ei va fi suplinită, începând din sec. XVII, de *Povățuirile* dezvoltate, de la sfârșitul Liturghierului. Reapare abia în ultimele ediții ale Liturghierului grecesc tipărite la Atena, care o așază însă nu la început, ci după cele trei Liturghii²⁴, ținând astfel locul cunoscutelor *Povățuiri* din Liturghierele slave și românești, pe care Liturghierele grecești nu le-au tipărit niciodată.

Dintre copiile manuscrise ale Liturghierului lui Macarie din sec. XVI, păstrate până azi în întregime, una singură reproduce *Povățuirea către preot* a Sfântului Vasile, și anume Manuscrisul slav cu nr. 496 din Biblioteca Academiei R.P.R., iar dintre Slujebnicele-manuscrise de mai târziu o regăsim numai în Manuscrisul slav nr. 651 din aceeași bibliotecă, scris la 1654 (f. 69-70).

RÂNDUIALĂ DUMNEZEIEȘTII SLUJBE, ÎN EA ȘI DIACONICALELE (diaconstvele sau rolul diaconului), cu care se începe conținutul propriu-zis al Liturghierului lui Macarie (coala numerotată 1, f. 1 și urm.), este o traducere textuală a *Diataxeii* (Rânduiei) liturgice alcătuite de patriarhul Filotei al C-polei din sec. XIV, pe când era egumen al M-rii „Sf. Atanasie” din Sfântul Munte. Faptul că Macarie nu adaugă, la titlul *Rânduiei dumnezeieștii slujbe*, și numele autorului ei (Filotei), ci o dă ca o rânduială anonimă, nu trebuie să ne deruteze, deoarece faptul se întâlnește nu numai

²⁴ Vezi *Dumnezeiasca Liturghie...* (grec), cu îngrijirea preotului Nic. Papadopoulos, Atena, 1924, p. 100.

în cele mai multe manuscrise și ediții slave, ci și în unele variante grecești ale Diataxei lui Filotei²⁵.

Diataxa lui Filotei este de o importanță capitală în istoria Liturghiei ortodoxe, deoarece ea a pus ordine mai ales în evoluția formularului și a rânduiei Proscomidiei. Ea fixează tipicul Proscomidiei și al Liturghiei Sfântului Ioan într-o formă care, cu puține adaosuri și dezvoltări ulterioare, va rămâne definitivă până azi în practica liturgică ortodoxă. Atât în originalul grecesc, cât și în Liturghierul lui Macarie, ea începe așa cum o găsim și în Liturghierele de azi: „Vrând preotul să săvârșească dumnezeiasca taină, trebuie să *Re.* mai întâi împăcat desăvârșit cu toți, să nu aibă ceva asupra cuiva și inima pe cât îi va fi puterea, să-și păzească de gânduri urâte...” etc. O primă traducere slavă a acestei Rânduiei a fost făcută chiar de un contemporan al lui Filotei, și anume de patriarhul Eftimie al Târnovei (1375-1393), mare cărturar și organizator al Bisericii Bulgare din sec. XIV (t 1400), care a revizuit traducerea slavă a mai tuturor cărților liturgice folosite de bulgari²⁶. Traducerea Diataxei lui Filotei, făcută de Eftimie, răspândită ulterior în Bisericile Bulgară, Sârbă și Română, a fost introdusă și în Rusia, de mitropolitul Ciprian, în același veac. Ea a înlăturat aproape complet din uz pe cele mai vechi, care totuși continuă să se copieze și după aceea, pe alocuri, până la introducerea tiparului, care pune oarecare stabilitate în evoluția și diversitatea de până aici a formularelor și rânduiei liturgice. Ea însăși se amplifică progresiv cu noi adaosuri și dezvoltări de formule liturgice sau de indicații tipiconale²⁷.

Din fericire, ne-a rămas însă redacția originală (autentică) a Diataxei lui Filotei, într-un manuscris grecesc din sec. XIV, copiat de unul din discipolii acestui patriarh și păstrat în Mănăstirea Pantelimon din Sfântul

²⁵ Vezi, de ex., Cod. 21 al M-rii „Atanasiu” (1435), Cod. 452 Dionisiat din Sf. Munte (sec. XV), și Cod. 31 din Salonic (sec. XVI), la A. Dmitrievski, *op. și voi. cit.*, p. 415, 644, 918.

²⁶ Vezi P. Syrku, *Vremia i jizn patriarha Evthimia Ternovskago (Epoca și viața patriarhului Eftimie)* > Sankt Petersburg 1898, și *Liturgiceskie trudi patriarha Evthimia (Lucrările liturgice ale Patriarhului Eftimie)*, Sanktpeterburg 1890; Em. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393) nach den besten Handschriften*, Wien, 1901, p. XXVIII și urm.

²⁷ Comp. Al. Petrovski, *Histoire de la redaction slave de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, în *voi. cit.*, *Hpioaro(4iKâc*, p. 861.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Munte (Cod. nr. 6277-770)²⁸. Comparând această redacție cu versiunea ei slavă din Liturghierul lui Macarie, se poate vedea ușor că e vorba de una dintre cele mai fidele traduceri ale redacției originale a lui Filotei, cu mici și neînsemnate adaosuri, dintre care unele comune tuturor variantelor redacției lui Filotei din acea vreme, iar unele specifice Liturghierului lui Macarie, precum vom vedea. Vom enumera mai departe particularitățile acestea, care constituie specificul rânduielii Proskomidiei din Liturghierul lui Macarie, în comparație cu redacția grecească originală a lui Filotei și cu Liturghierele de azi.

După obișnuita introducere privitoare la pregătirea preotului pentru slujbă, tradusă exact după Rânduiala lui Filotei și aproape identică cu cea din Liturghierele de azi, Liturghierul lui Macarie reduce ritualul pregătirii din biserică (mult mai complicat azi), la următoarele: „Iar sosind vremea, după ce a făcut obișnuita metanie întâistătătorului, intrând în biserică preotul, împreună cu diaconul, fac amândoi trei metanii și câte una spre strane și așa merg. Iar când se închină, zic în sine rugăciunea aceasta: „*Doamne, trimite mâna Ta din înălțimea locașului Tău celui sfânt...* (ca în Liturghierele de azi). *Că a ta este puterea*²⁹ > *în vecii vecilor, amin*”. Precum se vede, nu se prescriu aici nici rugăciunile începătoare și nici rugăciunile pe care le zic liturghisitorii la icoane și care preced rugăciunea de mai sus, în Liturghierele de mai târziu și în cele de azi.

Liturghierul lui Macarie continuă cu ritualul îmbrăcării veșmintelor liturgice de către preot și diacon, descris ca în Liturghierele de azi, cu deosebirea că la formula pentru îmbrăcarea felonului lipsește finalul *totdeauna, acum și pururea...*, din Liturghierele actuale, care apare mai târziu; lipsește, de asemenea, mențiunea punerii bederniței de către preot și formula respectivă, care nu există decât în Liturghierele românești mai noi³⁰. După aceea

²⁸ Publicată de P. Trembela, *Cele trei liturghii după manuscrisele din Atena* (în grec), Atena, 1935, p. 1-16, coloana din dreapta, paralelă cu altă Diataxă mai veche, anterioara lui Filotei. Pentru comparație, vezi tot acolo, p. 226 și urm., textul evoluat al Diataxei lui E, după manuscrise mai noi, din sec. XVI-XVIII.

²⁹ Liturghierele de mai târziu adaugă: și slava.

³⁰ Privitor la această parte, avem de observat, de asemenea, că în codicele Pantelimon al redacției lui R, publicat de P. Trembela, *op. cit.*, lipsește mențiunea îmbrăcării orarului

indică spălarea mâinilor, fără rugăciunea respectivă din rânduiala actuală („Spăla-voi între cei nevinovați mâinile mele...”); urmează rostirea troparului „Răscumpăratu-ne-ai pre noi...”, întocmai ca în Diataxa lui Filotei.

Apoi urmează titlul cu roșu, înlăuntrul rândului: *Proscomidia*. După binecuvântare, „preotul ia în mâna stângă prescura³¹, iar în dreapta sfânta copie”. Ritualul scoaterii Agnețului e descris exact ca azi³². Dar după junghierea crucișă a Agnețului și întoarcerea lui cu fața în sus, adică pe partea unde are cruce (pecete), adaugă: „Dacă (pâinea) încă e caldă și aburește, atunci să *Re* așezată pe dos (cu miezul sau tăietura în sus), pentru ca să nu facă umezeală dedesubt” (f. 9 r). Tradusă de Macarie exact după redacția originală a lui Filotei³³, această curioasă însemnare, care a dispărut din Liturghierele de mai târziu, se găsește în mai toate manuscrisele grecești și slave ale Rânduiei lui Filotei din sec. XIV-XVIII³⁴; în unele din manuscrisele slavo-ruse ea e amplificată cu adaosul că, în asemenea caz, Agnețul rămâne în poziția indicată mai sus până la vohodul mare, când preotul, înainte de a ieși cu cinstitele Daruri, vâra mâna pe sub pocrovețul discului și întoarce Agnețul în poziția reglementară (cu pecetea în sus)³⁵.

Ritualul potirului este, de asemenea, descris ca în Liturghierele de azi, cu deosebirea că nu se indică formula pentru binecuvântarea amestecului de vin și apă din sfântul potir („Binecuvântată este amestecarea Sfintelor Tale...”), ci, la invitația diaconului către preot: *Binecuvântează, Stăpâne,*

de către diacon, precum și toată partea privitoare la îmbrăcarea preotului, ceea ce nu poate fi decât o greșală (omisiune) a copistului respectiv. Traducerea slavă care a folosit ca izvod Liturghierul lui Macarie s-a făcut, desigur, după copii mai corecte (complete) ale originalului grecesc al lui F.

³¹ Macarie întrebuițează termenul grecesc *deprosforâ* (*npooyopă*).

Pâine^{2MaCafie nU întrebuițea2ă nidodată termenul &4M. ^ spune simplu: *Sfânta*}

³³ Comp. textul original grecesc la P. Trembela, *op. cit.*, p. 2, col. 2

³⁴ Vezi, de ex., Cod. 425 din Bibi. Mân. Sf. Mormânt din C-pol, sec. XVI la A Dmitrievski, *op. si voi. cit.*, p. 820, sus; mai multe ms. grec. din sec. XVI-XVIII la P Trembela, *op. cit.*, p. 233.

³⁵ Vezi, de ex Cod. 344 din Bibi. Sinodală Moscova, sec. XIV, Ia Al. Petrovski, *stud cit. din Hrysostomikâ*, p. 887.

«*Vremea este a face Domnului...*»

se adaugă doar, exact ca în redacția lui Filotei: „Și luând din aceasta binecuvântare” (f. 9 v)³⁶, trecând imediat la ritualul scoaterii părticelelor (miridelor).

La prima miridă - adică cea scoasă în cinstea Maicii Domnului - lipsește formula din Liturghierele de azi, cu care se așează părticica pe sfântul disc („De față a stătut împărăteasa...”); se arată numai că ea se așază „de-a stânga sfintei Pâini” (f. 9 v).

E necesar să reproducem textual pasajul următor, privitor la miridele celor 9 cete, care se scot din prescura a treia, fiindcă el e unul din cele mai expresive pentru originea arhetipului slav de care s-a servit Macarie la tipărirea Liturghierului său:

„La a treia prescură (preotul) zice:

Cu puterea cinstitei și de viață făcătoarei Cruci.

A cinstitelor cerești Puteri fără de trupuri.

(întru slava și cinstea) Cinstitului și slăvitului prooroc Înainte-Mergătorul și Botezătorul Ioan.

A sfinților, slăviților și întru tot lăudaților Apostoli.

A sfinților Părinților noștri sfințiilor ierarhi Vasile cel Mare, Grigore de Dumnezeu cuvântătorul și Ioan Gură de Aur, Atanasie și Chirii, și Nicolae cel din Mira, Sava sârbul, și ale tuturor sfinților ierarhi.

A sfântului apostol, întâiul mucenic și arhidiacon Ștefan, a sfinților mucenici Gheorghe, Dimitrie, Teodor, și ale tuturor sfinților mucenici.

A prea cuvioșilor și de Dumnezeu purtătorilor Părinților noștri Antonie, Eftimie, Sava, Onufrie, Atanasie din Aton, Simeon sârbul (și) ale tuturor preacuvioșilor.

A sfinților fără de arginți și făcătorilor de minuni Cosma și Damian, Pantelimon și a tuturor sfinților fără de arginți.

A sfinților și dreptilor dumnezeiești Părinți Ioachim și Ana.

A sfântului a căruia e ziua și a tuturor Sfinților. Cu ale căror rugăciuni, cercetează-ne pre noi, Dumnezeule.

Și așa, luând părticică, o așază tot acolo în partea stângă, dedesubt, iar pe celelalte le așază pe rând” (f. 10).

³⁶în acest punct, situația a rămas aceeași până azi în Liturghierele slave.

Am subliniat anume particularitățile Liturghierului lui Macarie din textul citat. Avem de reținut de aici următoarele:

Atât în Diataxa originală a lui Filotei, cât și în traducerea ei slavă tipărită de Macarie nu se indică deloc numărul de ordine al cetelor (categoriilor) de Sfinți, pentru care se scot miride; după numerotarea făcută de noi aici, se pare că e vorba, tot ca azi, de 9 cete, număr pe care îl găsim fixat încă din sec. XV, la Simeon al Tesalonicului³⁷ și în redacții mai târzii (amplificate) ale Diataxei lui Filotei³⁸.

Primele trei cete (categorii) de Sfinți enumerate la Macarie nu corespund cu cele din Liturghierele de azi: pe când în Liturghierele de azi prima miridă se scoate în cinstea Sfântului Ioan Botezătorul, a doua pentru ceilalți sfinți prooroci, a treia pentru Sfinții Apostoli, și așa mai departe, în Liturghierul lui Macarie prima miridă se scoate în cinstea Sfintei Cruci și a Sfinților îngeri, a doua pentru Sfântul Ioan Botezătorul, a treia pentru Sfinții Apostoli, și așa mai departe, așa cum găsim în cele mai multe din redacțiile vechi ale Diataxei lui Filotei, grecești și slave, precum și în edițiile tipărite ale Liturghierului slavon din sec. XVI și XVII³⁹.

E știut, de altfel, că pomenirea Sfinților îngeri la proskomidie a stârnit discuții și împotriviri, care au obligat pe unii copişti de manuscrise să o justifice prin inserarea la locul respectiv a unui text din lucrările arhiepiscopului Simeon al Tesalonicului privitor la această chestiune⁴⁰;

³⁷ *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94, P.G., t. 155, col. 285 și trad. rom. cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe*, tip. de Toma Teodorescu, Buc, 1865, p. 99.

³⁸ Comp. Pr. P. Vintilescu, *Liturghiile bizantine privite istoric în rânduiala și structurile lor*, Buc, 1943, p. 33.

³⁹ Vezi, de ex., Ms. (sul de pergam.) din an. 1370 al Mănăstirii Zografu din Sf Munte la P. Syrku, *Liturgieskie Trudi...*, p. 5; Ms. (sul de pergam.), din an. 1306 al M-rii Esfigmenii din Sf. Munte, Cod. Sinaitic 986, din sec XV și Cod. 425 Sf. Mormânt din C-pol, sec. XVI, la A. Dmitrievski, *op. și voi. cit.*, p. 263, 604, 820; Cod. 8 (662) Bibi. Naț. Atena, sec. XII-XIII, la P. Trembela, *op. cit.*, p. 3, col. 1; Ms. slave 30, 228, 230, 231 234 492 și 496 Bibi. Acad. R.P.R. (toate din sec XVI); *Liturghier slav*, Veneția 1554 (exemplar în Bibi. Acad. R.P.R., I, 153635); Lit. Slav., Striatin, 1604, f. 29; Ut., Kiev, 1629, p. 121 (numai Sf. îngeri); *Liturgiarion și est Slujebnik*, Dealu, 1646 ș.a.

⁴⁰ Ἄναγκυρόν ἐστιν Τροακοπέειν κού βία τυφλά αακούδτοβ. (Trebuie să proskomidim și pentru netrupeștile Puteri...) *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 94. Vezi de ex. ms. grec din sec. XV-XVIII editate la Trembela, *op. cit.*, p. 235, r. 3 și urm.

«*Vremea este a face Domnului...*»

ea a iscat unele controverse chiar în Biserica Românească, după tipărirea Liturghierului din 1937, în care se prevăzuse miridă în cinstea Sfinților Arhangheli⁴¹. O reminiscență a practicii vechi o aflăm și în ultimele ediții ale Liturghierului grecesc și bulgar, care continuă să pomenească, la prima miridă din cele 9 cete, pe Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil și pe toți îngerii⁴².

Pentru restul cetelor (categoriilor) de Sfinți enumerate în rânduiala din Liturghierul lui Macarie, ordinea e aceeași ca și în Liturghierele de azi, cu deosebirea că lipsește pomenirea sfântului autor al Liturghiei săvârșite, în cinstea căruia se scoate azi ultima miridă din cele 9 ale cetelor.

Numărul Sfinților pomeniți nominal în cadrul celor 9 cete la Macarie e mult mai mic decât în Liturghierele de azi. Așa, de exemplu, dintre sfinții prooroci nu e pomenit decât Sfântul Ioan Botezătorul, iar dintre Sfinții Apostoli niciunul (azi se bucură de pomenire specială Sfinții Apostoli Petru și Pavel); la cetele sfinților martiri și preacuvioși (călugări, pustnici și asceți) nu e pomenită niciuna dintre sfintele mucenițe și preacuvioase ale căror nume figurează în liturghierele de azi⁴³.

Dar ceea ce deosebește în acest punct Liturghierul lui Macarie de originalul grecesc al lui Filotei, pe care îl traduce cu fidelitate, este pomenirea celor doi sfinți naționali sârbi: Sava și Simeon, cel dintâi pomenit între sfinții ierarhi, celălalt între preacuvioși⁴⁴. Pomenirea acestora nu se întâlnește în niciunul dintre manuscrisele sau edițiile grecești ale Diataxei lui Filotei și nici în manuscrisele sau edițiile slavo-bulgare și slavo-ruse ale Slujebnicului, ci numai în Liturghierele tipărite la Veneția și în Țara Românească pentru folosul sârbilor și românilor și care reproduc întocmai ediția

⁴¹ Vezi literatură la Pr. R. Vintilescu, *op. cit.*, p. 36-37 și 129 și Diac. E. Braniște, *Observațiuni și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*, Buc, 1945-1946 (extras din rev. „Biserica Ortodoxă Română”), p. 58-59.

⁴² *Dumnezeiasca Liturghie*, Atena, 1924, p. 30 și *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 75.

⁴³ Pomenirea acestora începe să fie adăugată chiar în unele din copiile cele mai fidele ale Liturghierului lui Macarie din sec. XVI, ca, de ex., Ms. slav din Bibi. Acad. R.P.R., care la f. 9 v pomenește nominal (într-o singură ceată) pe marile mucenițe și preacuvioase femei: Tecla și Varvara, Ecaterina, Evfimia și Măria Egipteanca.

⁴⁴ Simeon e numele de călugărie al fostului țar sârb Ștefan Nemanja (t. 1200), iar Sava e fiul său, marele arhiepiscop și organizator al Bisericii Sârbești din sec. XIII.

lui Macarie⁴⁵, precum și în prima traducere românească a Liturghierului, făcută și tipărită de Coresi la Brașov în anul 1570⁴⁶. Dintre numeroasele copii-manuscrite ale Liturghierului lui Macarie, făcute și păstrate în Țara Românească, numai câteva păstrează pomenirea celor doi sfinți naționali sârbi⁴⁷, pe când cele mai multe o omit, deși în alte privințe reproduc fidel Liturghierul lui Macarie⁴⁸. Cei doi sfinți sunt pomeniți și azi în rânduiala Proscomidiei din Liturghierele slave pentru folosința sârbilor ortodocși, fiind trecuți amândoi în ceata sfinților ierarhi, sub denumirea de Simeon izvorătorul de mir și episcopul Sava⁴⁹.

O deosebită atenție merită, în sfârșit, indicațiile vagi și confuze din Liturghierul lui Macarie privitoare la poziția miridelor pe sfântul disc în raport cu Agnețul, căci ele au produs mare încurcătură în practica liturgică a ortodoxiei slave din sec. XVI și XVII. Precum am văzut, Liturghierul lui Macarie prescrie preotului să așeze părticica scoasă în cinstea Maicii Domnului (Bogorodicina) în stânga Agnețului, fără să precizeze dacă prin stânga Agnețului se înțelege dreapta sau stânga liturghisitorului. Confuzia se mărește însă când, la sfârșitul pomenirii celor nouă cete, pentru care se proscomidește din prescura a treia, se adaugă că miridele scoase în cinstea Sfinților se pun în aceeași parte a Agnețului unde a fost pusă Bogorodicina, adică tot în stânga, dedesubtul ei. În ambele cazuri, Macarie traduce ad litteram indicațiile din Diataxa originală a lui Filotei⁵⁰, care se transmit astfel tuturor copiilor manuscrite și tipărite din sec. XVI și XVII ale Liturghierului lui Macarie, menționate până acum. Așa se face că liturghisitorii din acea

⁴⁵ Vezi, de ex., *Lit. slav*, Veneția, 1554; *Slujebnic*, Brașov, 1568-1570 (Bibi. Acad. R.P.R., „Cărți Vechi”, cota 32 A); *Slujebnic*, Brașov, 1588.

⁴⁶ Vezi prof. N. Sulică, *O nouă publicație românească din sec. alXVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi tipărit la Brașov în 1570*, Târgu-Mureș, 1927, p. 14.

⁴⁷ Vezi, de ex., Ms. slav 228 din Bibi. Acad. R.P.R. (sec. XVI), f. 5 v și 6 r și Ms. slav 496 din aceeași Bibi. (sec. XVI).

⁴⁸ MS. SkVe 230, 231, 2 M } 492 din Bibi. Acad. R.P.R. - (toate din sec. XVI). Nu putem preciza dacă pomenirea celor doi sfinți sârbi exista sau nu în acele manuscrite din sec. XVI, care ne-au parvenit fără foile de la început, ca, de ex., ms. slave 26, 28 și 420 din Bibi. Acad. R.P.R.

⁴⁹ Vezi *Slujebnik*, Belgrad, 1928, p. 83.

⁵⁰ Vezi ed. P. Trembela, p. 3, col. 2.

«*Vremea este a face Domnului...*»

vreme puneau atât Bogorodicina, cât și miridele celor nouă cete în aceeași parte a Agnețului, când la dreapta, când la stânga lui, precum se și vede din cele două figuri care reprezintă această dublă așezare a pâinii pe sfântul disc la proscomidie, din Slujebnicul tipărit la Striatin în 1604 (p. 24 și 25)⁵¹.

Confuzia aceasta e corectată în manuscrisele grecești ale Diataxei lui Filotei din sec. XV și XVI, care precizează că Bogorodicina se pune în dreapta Agnețului (stânga preotului), iar cele nouă cete în stânga lui, adăugând că prin stânga Agnețului se înțelege partea unde e însemnată litera Hs din pecete (dreapta liturghisitorului)⁵², dar ea durează încă în cele dintâi Liturghiere slavo-ruse tipărite la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII, în care se adaugă la locul respectiv explicația că dreapta Sfintei Pâini se numește nu cea în care stă sfântul potir (deci stânga liturghisitorului) și că acolo se așază atât mirida Maicii Domnului, cât și cele nouă cete⁵³, O asemenea însemnare, dar corectă, clară și mult mai dezvoltată, găsim și în Evhologhiile mari grecești tipărite la Veneția, care o asază la sfârșitul rânduiei Proscomidiei⁵⁴.

Rânduiala Proscomidiei din Liturghierul lui Macarie continuă cu scoaterea miridelor pentru credincioșii vii și morți din următoarele două prescuri, pe care nu le mai numerotează ca pe primele trei, ci le menționează doar cu expresia: altă prosforă. La prima din acestea (respectiv a patra din cele cinci întrebuințate la proscomidie) se pomenesc:

Episcopul locului (nominal) și tot cinul preoțesc (în general);

Domnitorii țării;

Egumenul (starețul) mănăstirii (nominal) și clerul bisericesc (în general).

În această parte Liturghierul lui Macarie se deosebește de cele actuale, prin următoarele:

⁵¹ Nu știm dacă această ediție nu reproduce edițiile anterioare slavo-ruse de la Vilna, 1583 și Moscova, 1602, din care nu avem exemplare în țară.

⁵² Vezi de ex. ms. indicate de d. P. Trembela, *op. cit.*, p. 234-235. Comp. și Pr. P. Vintilescu, *op. cit.*, p. 33, 38.

⁵³ Vezi ed. cit. de Striatin, 1604, p. 24 și 25 (figurile de acolo), precum și ed. de Kiev 1629, p. 121.

⁵⁴ Vezi, de ex., *Bvhologbiulmare*, Veneția, 1832, p. 56-58: „Explicare pe scurt despre: Care e partea dreaptă a Sf. Agneț, în care obișnuim să așezăm sfântul potir, partea Născătoarei și celelalte nouă miride ale Sfinților și pentru ce pomenim nouă și nu mai multe sau mai puține”.

Formulele de pomenire nu încep cu: „Pomenește, Stăpâne lubitorule de oameni, toată episcopia ortodoxă...”, ca în Liturghierele de azi, ci cu: „Pentru toată episcopia (pentru toți episcopii ortodocși...)” etc.

Formula pentru pomenirea episcopului și cea pentru pomenirea egumenului alcătuiesc azi o singură formulă, despărțită însă de Liturghierul lui Macarie prin pomenirea domnitorului țării, care se intercalează în mijlocul ei.

Din ediția lui Macarie lipsește rugăciunea pentru pomenirea generală a celor vii („Primește, Doamne, jertfa aceasta...”), după cum lipsește și cea corespunzătoare pentru pomenirea generală a morților („Pentru pomenirea și iertarea păcatelor tuturor celor din veac adormiți...”); amândouă aceste rugăciuni, în forma lor dezvoltată de azi, nu apar în niciuna din edițiile tipărite ale Liturghierului grecesc și slavon, ci constituie o particularitate a Liturghierului românesc, începând cu ediția de Iași, 1845⁵⁵.

La pomenirea morților, Liturghierul lui Macarie și Diataxa lui Filotei recomandă următoarele:

„Iar la cealaltă prescură zice așa: Pentru fericita⁵⁶ pomenire și iertarea păcatelor fericitorilor ctitori ai sfântului locașului acestuia. Apoi pomenește pe arhierul care l-a hirotonit și pe câți are pe nume dintre morți. Iar la sfârșit zice așa: Și pe toți cei ce întru nădejdea învierii vieții veșnice și întru părtășia cu Tine au adormit, părinții și frații noștri ortodocși, lubitorule de oameni, Doamne⁵⁷. Și scoate (ia) părticică” (f. 11).

O particularitate importantă a Liturghierului lui Macarie, în comparație cu Liturghierele de azi, provenită tot din redacția originală a Diataxei lui Filotei, este și proscomidirea de către diacon. într-adevăr, după textul citat mai sus, urmează: „Iar diaconul, luând și el o prescură și sfânta copie, zice așa: Pomenește, Doamne, și nevrednicia mea, după mulțimea îndurărilor Tale și-mi iartă toată greșeala cea de voie și cea fără de voie. Apoi pomenește

⁵ Vezi și Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, Buc , 1931 p. 52-53.

⁵⁶ *Fericita* lipsește în originalul Diataxei lui Filotei.

⁵⁷ În textul original al Diataxei lui F. avem doar în plus cuvintele: „Pomenește, Doamne. ..”, la începutul acestei formule.

«*Vremea este a face Domnului...*»

și pe câți vrea dintre vii, iar la cealaltă prescură, de asemenea, pe cei morți. Așează părțile dedesubtul Sfintei Pâini, așa ca să fie așezate cu toată grija și băgarea de seamă, ca să nu cadă ceva" (f. 11 v - 12 v. - compară cu textul grecesc al Diataxei lui Filotei, din ediția Trembela, p. 4, col. 2).

În Liturghierele de azi toate acestea sunt puse pe seama preotului, iar nu a diaconului, iar formula pentru pomenirea personală a liturghisitorului, atribuită diaconului în Liturghierul lui Macarie, se continua numai în Liturghierele românești mai noi, cu adaosul: „...Și să nu oprești, pentru păcatele mele, harul Sfântului Tău Duh dinspre Darurile ce sunt puse înainte", adaos care nu figurează nici în Liturghierele grecești și slave de azi

Precum vedem, dreptul diaconului de a proscomidă se reduce aici la scoaterea de miridă personală pentru el și pentru credincioșii vii și morți, pe care vrea să-i pomenească; în documentele liturgice mai vechi, acest drept era chiar mult mai larg, extinzându-se la întregul ritual al Proscomidiei⁵⁹. El este restrâns treptat și apoi interzis complet, începând cu arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului⁶⁰. Interdicția aceasta este formulată categoric și fundamentată pe larg într-o însemnare introdusă la locul respectiv din rânduiala Proscomidiei în edițiile Liturghierului slav și în cele slavo-române tipărite la noi în țară în sec. XVII și urm.⁶¹, precum și în copiile lor manuscrise⁶²,

⁵⁸ Rugăciunea aceasta (în forma ei completă) este luată din Liturghia Sfântului Vasile, unde face parte din rugăciunea dipticelor (de mijlocire generală pentru vii și morți) de după sfințirea Darurilor, îndată ducă ecfonisul pentru pomenirea nominală a episcopului locului (vezi de ex. *Liturghier...*, Buc, 1956, p. 227).

⁵⁹ Vezi, de ex., Gherman al C-polului, *Descriere a bisericii și contemplație (explicare) mistică*, P.G., t. 98, col. 397 D; trad. latină a Lit. Sf. Vasile făcută de Nicolae al Idruntului, la E.I. Mone, *Lateinische undgriechische Messen aus dem zweiten bis sechsten Jahrhundert*, Frankfurt 1850, p. 140-141 și *Liturghierul* al episc. Varlaam de Khutin din 1102 (la J.M. Hanssens, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, t. III, Romae, 1932, p. 29-30).

⁶⁰ *Despre Sfânta Liturghie*, cap. 96, în P.G., t. 155, col. 29 și urm. și trad. rom. cit., p. 102-103. Vezi amănunte la Pr. P. Vintilescu, *Liturghiile bizantine...*, p. 38-40.

⁶¹ Vezi, de ex., *Liturgiarion și est Slujebnik*, Dealu, 1646, f. 9 v - 10 v: *Că este oprit diaconilor săproscomidească; Liturghierul slavo-român*, Buzău, 1702, f. 13: *Pentru proscomidirea diaconilor. De ce iaște oprită*.

⁶² Vezi, de ex., *Slujebnikul mitropolitului Ștefan al Țării Românești* (arhieratikon trilinguu din sec. XVII), în Bibi. Acad. R.P.R., ms. rom. 1790, f. 4 v - 5 r, și *Liturghier* ms. slav 651 din Bibi. Acad. R.P.R. (anul 1654), f. 18-19: *De ce e oprit diaconilor săproscomidească*.

din care a fost reprodusă și în unele ediții ale Liturghierului românesc⁶³. Proscomidirea de către diacon în forma din Liturghierul lui Macarie și în Diataxa lui Filotei s-a menținut până astăzi numai în Liturghierul uniaților de rit bizantin⁶⁴.

Restul rânduielii Proscomidiei din Liturghierul lui Macarie (tămâierea și acoperirea Darurilor, rugăciunea punerii-înainte și căderea finală) urmează, de asemenea, cuvânt cu cuvânt, originalul grecesc al Diataxei lui Filotei din sec. XIV și este aproape la fel ca în Liturghierele de azi; lipsește doar formula de *apolis* sau *otпуст* de la sfârșitul slujbei, pe care o adaugă Liturghierele de mai târziu.

Același lucru putem spune despre ritualul de după *apolis* Proscomidiei („împărate ceresc..., Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...” și celelalte), care se numește în grecește *Κεϋοc*. (adică vremea sau momentul începem Liturghiei) și pe care ultima ediție a Liturghierului românesc (București, 1956) l-a așezat, pe bună dreptate, ca un capitol aparte între Proscomidie și Liturghie, intitulat *Rânduiala pregătirii sfințiților slujitori pentru începutul dumnezeieștei Liturghii* (p. 106-108).

În Diataxa lui Filotei, rânduiala Proscomidiei continuă de fapt cu rânduiala Liturghiei, în care se dă pe scurt numai urmarea sau tipicul slujbei, rugăciunile în taină ale preotului și ecteniile diaconului fiind numai indicate prin primele cuvinte⁶⁵ (în vechile Liturghiere și Evhologhii mari grecești textul integral al ecteniilor și al rugăciunilor alcătuiau rânduiala Liturghiei propriu-zise, care urma după Diataxa). Spre deosebire de Filotei, Liturghierul lui Macarie continuă rânduiala Proscomidiei cu rânduiala completă a Liturghiei Sfântului Ioan, în care se dau atât amănuntele de tipic sau de rânduiala din Diataxa lui Filotei, cât și textul complet al rugăciunilor citite de preot în taină și al ecteniilor rostite de diacon, ca în Liturghierele de azi.

LITURGHIA SFÂNTULUI IOAN (f. 16 r - 56 v). Titlul Liturghiei Sfântului Ioan este pus în Liturghierul lui Macarie nu acolo unde ar trebui (adică la f. 16 r, unde începe de fapt Liturghia Sfântului Ioan, cu binecuvântarea), ci mult mai înainte, în lăuntru rânduielii Proscomidiei, ocupând

⁶³Vezi, de ex., *Liturghier*, Râmnic, 1747 și 1759 (la sfârșitul Rânduielii Proscomidiei).

⁶⁴Vezi, de ex., *Dumnezeiești le și Sfintele Liturghii*, Blaj, 1931, p. 57.

⁶⁵Vezi ed. P. Trembela, p. 5, col. 2 și urm.

«*Vremea este a face Domnului...*»

toată pagina din dos a foii a 12-a și fiind precedat de un frumos frontispiciu cu stema Țării Românești în mijloc⁶⁶. Rânduiala Proskomidiei continuă însă după aceea pe încă 4 foi, cu rugăciunea cădelniței, ritualul acoperirii și cădirii Darurilor și celelalte. Este, oare, o greșală de ordin tehnic a colaboratorilor care au ajutat pe Macarie la tipărirea cărții, neobservată la timp de iscusitul meșter care făcuse o atât de îndelungată și strălucită ucenicie și practică tipografică la Veneția și la Cetinje? Sau, poate, e vorba de imitația servilă a izvodului, în care Liturghia Sf. Ioan va fi început cu *Rugăciunea Proskomidiei și Rugăciunea cădirii* (euxn TOO SvuiduaTOC), ca într-unele din vechile manuscrise grecești? (vezi Cod. 973 Sinai, sec. XII, la Dmitrievski, *op. cit.*, p. 83). Oricum ar fi, ea a fost reprodusă, cu o fidelitate exemplară, de toți copiiștii și editorii Liturghierelor slave din sec. XVI, tipărite atât la Brașov (1568-1570 și 1588), cât și la Veneția (1519, 1554 și 1570), care reproduc Liturghierul lui Macarie și care lasă titlul Liturghiei Sfântului Ioan (cu sau fără frontispiciu) tot acolo unde îl găsiseră în izvodul lor.

În general, Liturghia Sfântului Ioan din Liturghierul lui Macarie IM Se deosebește prea mult de cea din Liturghierele de azi ca rânduiala sau urmare (acoluthia). Izvodul lui Macarie continuă să se țină strâns de originalul Diataxei lui Filotei în ceea ce privește indicațiile sau îndrumările de tipic (ceva mai laconice decât în Liturghierele actuale), pe care le traduce cu fidelitate, intercalând printre ele, la locurile convenite, textul rugăciunilor citite de preot în taină și al ecteniilor rostite de diacon, precum și al unora dintre răspunsurile poporului (stranei sau cântăreților), pe care Diatasa lui Filotei le neglijează sau le indică numai prin primele cuvinte. În comparație cu Liturghierele actuale, avem de observat doar următoarele amănunte:

Rugăciunea antifonului I (citită în taină de preot) e așezată nu după ultimul alineat al ecteniei mari (Pre noi înșine...), ca azi, ci după alineatul „Și pentru ca să ne izbăvim noi...”, dar între textul ei și ecfonisul respectiv („Că Ție se cuvine...”) se interpun ultimele alineate ale ecteniei rostite de diacon („Apără, mântuiește...” și celelalte)⁶⁷. Rugăciunea antifonului II e intercalată

⁶⁶ Reprodus în facsimil în *Bibliografia românească veche*, I, p. 4.

⁶⁷ Aceeași așezare o găsim în unele manuscrise grecești mai vechi, ca, de ex., Ms. 394 din Bibi. Naț. Atena (sul) din sec. XII, Cod. 662 din aceeași Bibi. (Evhologhiu din sec. XII-XIV) și Cod. 661 din aceeași Bibi. sec. XV (la P. Trembela, *op. cit.*, p. 26, jos);

între primele două alineate ale ecteniei mici, iar rugăciunea antifonului III e plasată îndată după Antifonul II (înainte de a doua ectenie mică).

În plus față de Liturghierele de azi, ediția lui Macarie are textul celor trei Antifoane cântate de credincioși în prima parte a Liturghiei, și anume:

Antifonul I: „Bine este a ne mărturisi Domnului...”, adică stihurile 1, 2 și 15 din Psalmul 91 (după Septuaginta), urmate de Slavă... Și acum... și alternând cu refrenul „Pentru rugăciunile Născătoarei de Dumnezeu, Mântuitorule, mântuiește-ne pre noi” (f. 18 r).

Antifonul II: „Domnul S-a împărățit...”, adică stihurile 1, 2 și 7[^]ale Psalmului 92, alternând cu refrenul „Pentru rugăciunile Sfinților Tăi...” și urmate de Slavă... Și acum... Unule-Născut... (f. 19 v- 19 v).

Antifonul III: „Veniți să ne bucurăm de Domnul...”, adică stihurile 1-5 din Psalmul 94 (aici nu se mai indică refrenul reglementar „Mântuiește-ne pre noi, Fiul lui Dumnezeu...”, ci se spune doar: „Cântăm Fericirile sau Antifonul”, f. 19v-20r).

Precum se vede, Antifoanele din Liturghierul lui Macarie sunt cei trei psalmi numiți antifonici, care se cântau încă dintr-o adâncă vechime la începutul Liturghiei de peste tot anul și care au rămas mai târziu prevăzuți de Tipic numai la Liturghia din zilele obișnuite și la unele praznice împărătești, pe când la Liturghia din duminici și din sărbătorile Sfinților au fost înlocuiți, aproximativ din sec. XIV înainte, prin psalmii numiți tipici (102, 145 și Fericirile cu troparele), luați din slujba Obedniței sau Prânzândeii (Tipică)⁶⁸. Izvodul lui Macarie urmează deci în acest punct un prototip grecesc de tip arhaic, dinainte de sec. XIV, adică de pe când la slujba Liturghiei nu se cântau în tot anul decât psalmii antifonici. Diataxa lui Filotei, în forma ei primitivă, nu pomenește nimic despre Antifoane, dar ele se găseau în manuscrise grecești din sec. XII și se copiază și în manuscrise mai târzii ale

ea persistă în mai toate copiile-manuscrise și tipărite ale Liturghierului lui Macarie din sec. XVI, dar unele din ele (ca, de ex., ms. slav 234 din Bibi. Acad. R.P.R.) o schimbă, punând rugăciunile antifoanelor îndată după ectenii și apoi ecfonisele respective (ca în Liturghierele sârbești și rusești mai noi), iar altele (ca, de ex., Ms. slav 231 din aceeași Bibi.) așează ecfonisele la sfârșitul ecteniilor și apoi textul rugăciunilor antifoanelor (ca în Lit. bulgărești, grecești și românești de azi).

⁶⁸ Vezi mai pe larg la Pr. P. Vintilescu, *Liturghiile bizantine...*, p. 51-54.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Liturghiei, până în sec. XVIII⁶⁹. În unele Liturghiere slave manuscrise din sec. XV se mențin cu exclusivitate antifoanele cele vechi, pe care le aflăm și la Macarie⁷⁰; dar prin sec. XVI, în manuscrisele și edițiile Slujebnicului, antifoanele cele noi ale psalmilor tipici încep să fie introduse deocamdată alături de cele vechi⁷¹, pe care după aceea le înlocuiesc definitiv. Numai în Liturghierele tipărite pentru rutenii uniți (înainte de revenirea la Ortodoxie) au fost păstrate tot vechile antifoane din ediția lui Macarie⁷².

După cântarea Trisaghionului (Sfinte Dumnezeule...), înainte de a trece în dosul Sfintei Mese, preotul merge direct la scaunul de sus (sintron) și zice: „Binecuvântat este cel ce vine în numele Domnului”; în acest punct, Liturghierul lui Macarie, urmând exact Diataxa lui Filotei, e de acord cu manuscrisele grecești ale Liturghiei din sec. XVI-XVIIIF și cu Liturghierele rusești și sârbești de azi⁷⁴, deosebindu-se de Liturghierul bulgăresc și de cel românesc, care prescrie preotului să meargă întâi la proscomidie, zicând: „Binecuvântat este cel ce vine întru numele Domnului...” și apoi să treacă spre scaunul de sus⁷⁵. Din formula binecuvântării de către preot a scaunului de sus („Binecuvântat ești pe scaunul slavei împărăției Talc...”) lipsesc la Macarie cuvintele „Cela ce șezi pe Heruvimi”, care nu se află nici în Diataxa lui Filotei și nici în manuscrisele grecești și slave ale Liturghiei.

⁶⁹ Vezi de ex. ms. grecești din sec. XII-XVIII colaționate la P. Trembela, *op. cit.*, p. 31,34,36.

⁷⁰ Vezi, de ex., m-sul de tip slavo-bulgar din sec. XV al M-rii Zografu din Sf. Munte, editat la P. Syrku, *op. cit.*, p. 32-44 și la Em. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. 359-360.

⁷¹ Așa, de ex., ms. slav 26 din Bibi. Acad. R.P.R. (Diaconar din sec. XVI), f. 5 r, prevede la Antif. III să se cânte Fericirile, iar ms. slav 231 din aceeași Bibi. (sec. XVI) prevede la antifonul al treilea întâi psalmii tipici și apoi pe cei antifonici, astfel: La antifonul I: Binecuvântează suflete al meu pre Domnul..., sau: Bine este a ne mărturisi Domnului..., (f. 13 r); la antif. II: Laudă suflete al meu pre Domnul..., sau: Domnul S-a împărățit... Și acum, Unule-Născut... (14 r); la fel în ms. slave 234 și 420 din aceeași Bibi. (ambele din sec. XVI).

⁷² Vezi J. Bocian, *art cit* din *Hrysostomikâ*, p. 959.

⁷³ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 45.

⁷⁴ Vezi *Slujebnik*, Kiev, 1907, f. 85 r și *Slujebnik*, Belgrad, 1928, p. 109.

⁷⁵ Liturghierul grecesc de azi și unele ms. grecești din sec. XVI-XVIII indică preotului să meargă la scaunul de sus sau la proscomidie (vezi *Dumnezeiasca Liturghie...*, Atena, 1924, p. 42, col. 2, sus, și P. Trembela, *op. cit.*, p. 4G).

Înainte de citirea Apostolului, precedat de Prochimenul respectiv, citețul zice „Psalmul lui David”, iar după citirea Apostolului, diaconul zice: înțelepciune, iar cântărețul Aliluia și Psalmul lui David. Diaconul: Să luăm aminte. Și se cântă Aliluia (f. 23 v). Și cu privire la acest moment liturgic izvodul lui Macarie traduce exact Diataxa lui Filotei, reprodusă de altfel și în manuscrise grecești din sec. XVI-XVIII⁷⁶, care reflectă încă rânduiala din Biserica veche, când citirile din Sfânta Scriptură erau încadrate de psalmi cântați, ale căror resturi sunt astăzi prochimenele dinaintea de Apostol și stihurile unite cu cântarea Aliluia de după citirea Apostolului (Alliluiarion)⁷⁷. De altfel, unele din Liturghierele slave de azi (ca cele rusești și sârbești) păstrează încă în parte indicațiile din Liturghierul lui Macarie în acest moment liturgic.

Câdirea care se face astăzi la noi în timpul citirii Apostolului e prescrisă la Macarie, ca și la Filotei, în timpul cântării Aliluia de după Apostol sau mai înainte și ea se limitează la tămâierea Sfintei Mese împrejur, a sfântului altar și a preotului (f. 23 v - 24 r), așa cum găsim, de altfel, și în manuscrisele grecești⁷⁸ și cum prevede încă Liturghierul rusesc (ed. cit., f. 86 sus) și cel sârbesc (ed. cit., p. 110).

Formula binecuvântării diaconului de către preot pentru citirea Sfintei Evanghelii („Dumnezeu, pentru rugăciunile...”) e amplificată cu finalul „pentru iubirea Sa de oameni și cu al Său dar” (f. 25 r), care, în afară de copiile manuscrise și tipărite ale Liturghierului lui Macarie, nu se găsește decât în Diataxa lui Filotei și în unii codici grecești ai Liturghiei din sec. XVI-XVIII, în care se adaugă în plus: „totdeauna, acum și pururea...”⁷⁹.

În timpul citirii Sfintei Evanghelii (dacă o citește diaconul), preotul stă în spatele Sfintei Mese, dacă are loc, iar dacă nu, în fața ei (f. 25 v), exact cum recomandă și Diataxa lui Filotei (ed. cit., p. 8, col. 2).

La ectenia întreită de după Evanghelie lipsește alineatul (cererea) pentru arhiereul locului; în schimb, există alineat deosebit pentru doamna țării, în afară de cel pentru domnitor (așa cum era și în Liturghierele rusești și sârbești

⁷⁶ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 47-52.

⁷⁷ Vezi amănunte la Pr. P. Vintilescu, *Liturghiile bizantine...*, p. 64-65.

⁷⁸ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 52, 54.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 55, sus.

dinainte de actuala situație politică)⁸⁰, precum și un alineat special „pentru cei ce au slujit și slujesc în sfânt locașul acesta” (f. 27 r), care nu se găsește decât în Diataxa lui Filotei și în manuscrise grecești din sec. XVI-XVIII⁸¹.

Indicația pentru desfacerea antimisului e pusă îndată după ecfonisul ecteniei întreprinse, ca în mai toate vechile Liturghiere⁸². Ca și la Filotei, nu există ectenia și rugăciunea pentru cei morți, adăugate în Liturghierele slave și în cel românesc de azi după ectenia întreprinse.

Între ectenia pentru catehumeni și rugăciunea pentru catehumeni (f. 27 v) se adaugă cu roșu: „De aici treci la slujba Marelui Vasilie”, indicându-se astfel sfârșitul părții comune celor două Liturghii, deoarece din acest moment Liturghia Sfântului Vasile are rugăciuni proprii.

Rugăciunea citită de preot în taină pentru catehumeni are titlul *Rugăciunea pentru oglasenici dinainte de Sfânta înălțare* (traducere a expresiei grecești corespunzătoare: EtyflTMv Karn_x npo v\ŧ âyiac, dvacpopdc; din cele mai vechi manuscrise grecești ale Liturghiei)⁸³. Denumirea aceasta o găsim și în Liturghierele românești dinainte de 1860; după această dată ea a rămas numai în Liturghia Sfântului Vasile, pe când în a Sfântului Ioan a fost înlocuită cu cea actuală: *Rugăciunea pentru catehumeni înainte de desfacerea antimisului*, pe care o găsim în unii codici grecești din sec. XVI și XVII (la P. Trembela, ed. cit., p. 64, sus), ca și în edițiile grecești tipărite din sec. XVIII înainte⁸⁴.

Căderea din timpul Heruvicului o face diaconul (f. 32 v - 33 r), așa cum recomandă și Diataxa lui Filotei și toate manuscrisele și edițiile tipărite ale Liturghierului⁸⁵.

La ieșirea cu Cinstitele Daruri nu figurează pomenirile multiple pe care le fac preoții în mijlocul bisericii după Liturghierele românești și

⁸⁰ *Slujebnik*, Kiev, 1907, f. 88 și *Slujebnik*, Belgrad, 1928, p. 114-115.

⁸¹ La P. Trembela, *op. cit.*, p. 60.

⁸² Vezi, de exemplu, Liturghierul tip. de Antim Ivireanul la Râmnic, 1706 (cu titlul de *Evhologhion*) și la Târgoviște în 1713.

⁸³ Cod. Barberini gr. 336 (sec. VIII-IX), Cod. 713 Bibi. Nat. Atena (sec. XII) și Cod. 662 Bibi. Nat. Atena (sec. XII-XIV), la P. Trembela, *op. cit.*, p. 64, sus.

⁸⁴ Vezi Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, nota 157, p. 113-114.

⁸⁵ Numai în Liturghierele grecești de Atena, în Lit. bulgar și în ed. rom. de Buc, 1937 și 1956, se prescrie căderea făcută de preot, conform practicii actuale.

slave de azi, ci doar se indică: „Mergând în naos, (preotul și diaconul) se roagă și ei amândoi pentru toți credincioșii: *Pre voi pre toți să vă pomenească Domnul Dumnezeu întru împărăția Saiț.* 33 v), adică exact ca în Diataxa lui Filotei (ed. Trembela, p. 9, col. 2) și edițiile actuale ale Liturghierului grecesc de Atena (ed. cit., p. 47, col. 1). Reintrând în sfântul altar, preotul zice: „Ridicați, boieri, porțile voastre. Și: *Ridicați-vă, porți veșnice, și va intra împăratul slave?*”\ Iar diaconul zice: „Binecuvântat cel ce vine întru numele Domnului, Dumnezeu este Domnul și S-a arătat nouă” (f. 34). Formulele acestea le aflăm în Diataxa lui Filotei, în manuscrise grecești din sec. XIII-XVIII⁸⁷, ca și în mai toate manuscrisele liturghierului slav din sec. XV, în diverse variante⁸⁸. Dintre cele trei tropare funebre pe care preotul le zice azi în șoaptă, intrând în sfântul altar, nu e amintit în Liturghierul lui Macarie decât unul („Iosif, cel cu bun chip...”).

După ce descrie ritualul intrării sfințiților slujitori în sfântul altar (ca azi), Liturghierul lui Macarie adaugă: „Dar unii nu fac așa. Ci când intră diaconul, așează astfel sfântul Disc pe Sfânta Masă; el însuși, întorcându-se, cădește pe preot. Și face pe toate celelalte după rânduială, precum este scris” (f. 34 v), ceea ce nu aflăm nici în Diataxa lui Filotei, ci numai în copiile manuscrise și tipărite ale Liturghierului lui Macarie. Adnotarea aceasta se datorește, desigur, ori lui Macarie însuși, ori chiar traducătorului din grecește al Diataxei lui Filotei, care, văzând că practica urmată pe atunci prin acele părți nu corespunde întocmai cu ceea ce scrie în regula scrisă și tradusă, se simte dator să o menționeze, pentru ca ea să nu pară abatere sau greșală, celor ce vor citi regula din Liturghier.

La f. 35 v scrie cu roșu: început după *vohodul mare* (nu e la Filotei).

După îndemnul rostit de diacon: „Să stăm bine, să stăm cu frică...”, Liturghierul lui M. are în plus față de F. răspunsul credincioșilor, sub forma: *Mila, pace, jertfa de lauda* (Milost. Mir. Jrătva peania), care e forma originală și autentică a acestui răspuns, așa cum îl găsim în cele mai vechi documente

⁸⁶ Cuvintele subliniate lipsesc în Diataxa lui Filotei.

⁸⁷ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 82 r. 15-20 și A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 173.

⁸⁸ Pentru cele rusești vezi Al. Petrovski, *stud. cit.* din *Hrysostomykă*, p. 906.

«*Vremea este a face Domnului...*»

liturgice⁸⁹ și în toate copiile manuscrise și tipărite ale Liturghierului lui M. din sec. XVI⁹⁰, precum și în unele din edițiile tipărite de mai târziu⁹¹.

Nu se prevede clătinarea aerului de către preot deasupra Cinstitelor Daruri în timpul rostirii Crezului, ca azi, iar ridicarea lui de pe Cinstitele Daruri are loc când diaconul spune: „Să stăm bine, să stăm cu frică...”. Iar „în timp ce diaconul zice aceasta, preotul ia aerul de pe Sfintele Daruri, îl ridică puțin și zice: *Sfinte Dumnezeule, Sfinte tare, Sfinte fără de moarte, miluiește-ne pre noi. Și sărutându-l, îl pune la loc*” (f. 38 r). Indicația aceasta, tradusă exact după F. (ed. cit., p. 11, col. 2), o găsim în unele manuscrise grecești, în mai toate manuscrisele Liturghierului slav din sec. XIV-XVI, inclusiv cele slavoruse⁹³ și s-a păstrat în Liturghierul sârbesc și cel rusesc de azi, care adaugă că preotul face aceasta zicând: „Darul Domnului nostru Iisus Hristos... ”.

Când preotul zice ecfonismul „Ale Tale dintruale Tale...”, arată în același chip spre Sfintele Daruri, amândoi, și preotul, și diaconul (f. 11 Y) așa cum recomandă și F. Ritul sfințirii darurilor este descris tot după E, în continuare: „Când e gata preotul să facă invocarea Sfântului Duh și să săvârșească Sfintele Daruri, diaconul lasă din mână ripida sau pocrovățul, vine lângă preot și se închină amândoi în fața Sfintei Mese, rugându-se în sine...” etc. (f. 42 r). Nu se menționează recitarea de către preot a troparului Ceasului al treilea cu stihurile respective, care au apărut în Liturghierele de mai târziu și care, de altfel, au fost suprimate din ultimele ediții ale Liturghierului grecesc⁹⁵, iar în Liturghierul bulgăresc au fost lăsate ca o variantă neobligatorie pentru preot⁹⁶.

⁸⁹ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 95-96, nota 26 și Pr. P. Vintilescu, *Mila păcii, jertfa laudei în Liturghiile bizantine*, Buc., 1940 (extras din rev. „Studii Teologice”); același, *Liturghiile bizantine...*, p. 80-81.

⁹⁰ Vezi, de ex., m-sele slave din Bibi. Acad. R.P.R.: 30 f. 41 r; 228 f. 32 v; 231 f. 33 v; 234 f. 42 r; 492 f. 66 v.

⁹¹ Vezi *Lit. slav.*, Striatin, 1604, p. 141-142.

⁹² Vezi, de ex., Ms. 986 Sinai (sec. XV), la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 611.

⁹³ Vezi Al. Petrovski, *op. cit.*, în *Hrysostomikâ*, p. 908 și 921.

⁹⁴ Vezi *Slujebnik* de Kiev, 1907, f. 103 r și *Slujebnik*, Belgrad, 1928, p. 142.

⁹⁵ Vezi mai pe larg la Pr. P. Vintilescu, *Troparul Ceasului al treilea în rînduiala epiclesei*, București 1937 (extras din rev. „Biserica Ortodoxă Română”).

⁹⁶ Vezi *Slujebnik*, Sofia, 1928, p. 119-120, notă: „în unele Slujebnice aici e indicat pentru preot să se roage în taină și să zică de trei ori: Doamne, Cea ce pre Prea Sfantul I a u Duh... etc”.

Textul rugăciunii citite în taină de către preot după ecfonismul pentru pomenirea episcopului eparhiot e amplificat cu adaosul, luat din locul corespunzător al Liturghiei Sfântului Vasile: „Pomenește, Doamne, după mulțimea îndurărilor Tale, și pe nevrednicia mea. Iartă-mi greșala cea cu voie și cea fără de voie. Și să nu oprești, din pricina păcatelor mele, harul Sfântului Tău Duh, dinspre Darurile ce sunt puse înaintea” (f. 45), ca în unele manuscrise grecești din sec. XII, XV și XVI-XVIIIF, și în unele explicări bizantine ale Liturghiei⁹⁸.

Formula pentru punerea părțicelei *îs* din Sf. Agneț în sfântul potir este redată, ca la E, în varianta ei cea mai simplă: „*Plinirea Sfântului Duh*” (f. 49 v), așa cum o găsim în documentele liturgice în care ea apare pentru prima oară și cum a rămas încă în Liturghierul rusesc și cel sârbesc”; iar *căldura* (apa caldă, binecuvântată) e turnată în sf. potir de către diacon (ca și azi), dar formula respectivă o zice preotul și este, de asemenea, simplă: *Căldura Sfântului Duh* (f. 50 r), ca în vechile manuscrise liturgice¹⁰⁰.

Incingerea orarului cruciș de către diacon, prevăzută în Liturghierele de astăzi în timpul rugăciunii Tatăl nostru, e indicată la M. ceva mai târziu, și anume imediat înainte de împărtășirea liturghisitorilor (f. 50 r), ca la E

Rânduiala împărtășirii liturghisitorilor este, de asemenea, tradusă exact după E Nu se specifică din care anume parte a Sfântului Agneț se împărtășesc clericii. Textul primei rugăciuni pe care o rostesc sfințiții slujitori înainte de împărtășire începe: „Cred, Doamne, și mărturisesc că Tu ești Fiul lui Dumnezeu Celui viu, *Carele Te-ai pogorât din ceruri și Te-ai întrupat de la Duhul Sfânt, Carele ai venit să mântuiești pe cei păcătoși...*” (mai departe ca în Liturghierele de azi). Cuvintele subliniate, în plus față de textul actual, nu se află decât în Diataxa lui E și în manuscrise grecești din sec. XV și XVII¹⁰¹.

⁹⁷ Vezi Cod. Sinaitic 973 (sec. XII), la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 85; Cod. 6 Muz. bis. Atena (sec. XII), Cod. 685 Bibi. Naț. Atena (sec. XV) și alții, la P. Trembela, *op. cit.*, p. 124.

⁹⁸ Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea dumnezeieștei Liturghii*, cap. 34, în trad. rom. de Diac. Ene Braniște, Buc., 1946, p. 84-85.

⁹⁹ Vezi ed. Kiev 1907, f. 116 v și ed. Belgrad, 1928, p. 163.

¹⁰⁰ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 13, col. 2, p. 136-137 și Pr. P. Vintilescu, *Liturghiile bizantine* ..., p. 110-111.

¹⁰¹ Vezi P. Trembela, *op. cit.*, p. 13, col. 2, jos și p. 140.

«*Vremea este a face Domnului...*»

După ce diaconul se împărtășește din Sfântul Sânge, i se prescrie să sărute pe preot pe obraz, zicând preotul: *Hristos în mijlocul nostru*, iar diaconul răspunzând: *Este și va fi* (f. 52), ca în Diataxa lui R și în unele din manuscrisele vechi ale Liturghierului slav¹⁰². În schimb, nu se dă formula „Iată s-a atins de buzele mele...”, pe care liturghisitori o zice azi, după ce s-au împărtășit din sfântul potir și care apare în manuscrise grecești din sec. XVI-XVII. Lipsesc, de asemenea, cele pe care le zice azi diaconul când toarnă în sfântul potir conținutul discului („învierea lui Hristos văzând...”, și celelalte) și care nu există nici în primele ediții ale Liturghierului românesc.

Prima parte a formulei pentru chemarea credincioșilor la împărtășire („*Cu frica lui Dumnezeu și cu credința*) o zice preotul, iar diaconul, care ține sfântul potir, adaugă: „*Să vă apropiații 53 v*), adică așa cum prevede Diataxa lui R (ed. cit., p. 14, col. 2, jos) și toate manuscrisele liturgice slave din sec. XV¹⁰³. După împărtășire, preotul binecuvântează pe credincioși cu formula știută (Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...), ținând diaconul sfântul potir, așa cum recomandă Diataxa lui R și manuscrisele grecești din sec. XVI-XVIII¹⁰⁴.

Formula „Cu pace să ieșim” e pusă pe seama diaconului (f. 54 r), ca în cele mai vechi manuscrise grecești¹⁰⁵ și în edițiile slavo-române ale Liturghierului (Buc. - 1680 și Buzău - 1702).

Sfârșitul Liturghiei este, de asemenea, descris exact ca în Rânduiala lui E, nu se dă formula de otpust (ci numai: „Pentru rugăciunile Sfinților Părinților noștri...”) și nu e indicată nici citirea de către liturghisitori a rugăciunilor de mulțumire din Rânduiala împărtășirii (vezi f. 56 și Trembela, *op. cit.*, p. 15-16, col. 2).

¹⁰² Vezi Al. Petrovski, *stud. cit.*, din *Hrysostomikâ*, p. 910-911.

¹⁰³ Vezi de ex. Cod. Nr. 534 și 538 Bibi. Naș. Sofia, Cod. 280 și 381 Bibi. Sinodală Moscova, la Al. Petrovski, *stud. cit.*, *d'm Hrysostomikâ*, p. 912.

¹⁰⁴ Vezi uzul diferitelor Biserici în aceasta privința, la Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului român*, p. 152, n. 287.

¹⁰⁵ Vezi Cod. Barberini gr. 336 (Bibi. Vaticanului din Roma), sec. VIII-IX; Ms. 713 și 394 (suluri) din Bibi. Naș. Atena (sec. XII) și Cod. 88 Muz. biz. Atena (sec. XVII), la P. Trembela, *op. cit.*, p. 154.

LITURGHIA SFÂNTULUI VASILE, al cărei titlu, cu frumoase majuscule împletite, e precedat de același frontispiciu de la începutul cărții, ocupă foile 57-86 ale Liturghierului lui M. Ea nu conține de fapt decât rugăciunile al căror text e propriu acestei Liturghii (deosebit de cel al rugăciunilor corespunzătoare din Liturghia Sfântului Ioan). Începe deci cu rugăciunea anta de preot în taină pentru catehumeni, precedată de însemnarea că pana aici se cântă toate cele de la Liturghia Sfântului Ioan până la rugăciunea pentru catehumeni, de unde trecem la Liturghia Sfântului Vasile.

O particularitate a Liturghierului lui M. în comparație cu cele de azi este prezența în Liturghia Sfântului Vasile a ecteniei speciale și a rugăciunii pentru cei spre luminare (fotizomeni, competente sau candidații la Botez de odinioară), care astăzi figurează numai în Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, adăugându-se, după ectenia obișnuită pentru catehumeni, numai în a doua jumătate a Postului Mare, adică din miercuria săptămânii a patra înainte. După formula pentru concedierea catehumenilor de odinioară („Câți sunteți chemați, ieșiți...”), Liturghierul lui M. are în marginea din dreapta a textului o cruce roșie mare, pentru atragerea atenției liturghisitorilor și adaugă: „E de știut că adăugăm și aceste ectenii și rugăciuni, din Miercuria Crucii până în Marea Miercuri” (f. 58 r), dând mai departe textul ecteniei pentru cei spre luminare, al rugăciunii respective citite de preot în taină și al formulei pentru concedierea lor, așa cum le găsim azi la Liturghia Darurilor mai înainte sfințite.

Acest grup de ectenii și de rugăciuni figurează, de altfel, în rânduiala Liturghiei Sfântului Vasile, și în unele manuscrise grecești mai vechi și mai noi¹⁰⁶, în mai toate vechile Liturghiere slave manuscrise și tipărite până în sec. XVII inclusiv¹⁰⁷, ca și în unele din vechile Liturghiere manuscrise

¹⁰⁶ Vezi, de ex., M-sele 730 Patmos și cel din Esfigmenu (Athos), ambele din sec. XIII, la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 160, 175; Cod. 769 Bibi. Naț. Atena (sec. XV) și Cod. 668 din aceeași Bibi., sec. XVII, la P. Trembela, *op. cit.*, p. 166; Cod. grec. 199 din Bibi. Univ. Iași (an. 1503), la Prof. Pr. I. Zugrav, *Un interesant manuscris liturgic din Biblioteca Universității din Iași*, în rev. „Mitropolia Moldovei”, an. 1955, nr. 5-6, p. 288.

¹⁰⁷ Vezi, de ex., Ms. slave din Bibi. Acad. R.P.R. de sub numerele: 28, f. 48-49; 30 f. 68; 228, f. 55-56; 231, f. 52 v și urm.; 234, f. 65 și urm.; 420, f. 32 v și urm.; 492, f. 115 și urm.; 496, f. 33-34; *Lit. slav.*, Veneția, 1554, fasc. 6, f. 1 v și urm.; *Lit.* de Brașov, 1568-1570 și 1588; *Lit.*, Striatin, 1604, p. 258; *Slujebnik*, Kiev, 1629, p. 140 și urm'.

«*Vremea este a face Domnului...*»

românești¹⁰⁸. Întrebuințarea lor la această Sfântă Liturghie constituia de altfel în vechime o regulă, iar nu o excepție. Odată cu dispariția disciplinei catehumenatului, întrebuințarea lor la Liturghia Sfântului Vasile a început să fie din ce în ce mai rară, dar în virtutea tradiției s-a menținut totuși multă vreme, până când a devenit regulă întrebuințarea lor numai la Liturghia Darurilor mai înainte sfințite (Liturghia specifică a Postului Mare), ca azi.

Ca în toate vechile ediții de Liturghiere, îndrumările de tipic inserate printre textele rugăciunilor din slujba Sfântului Vasile sunt destul de sărace și de laconice; pentru economie de spațiu și de hârtie, nu se repetă mai nimic din cele ce s-au pus la locurile corespunzătoare din Liturghia Sfântului Ioan (de ex. pentru vohodul mare sau pentru ritualul împărtășirii). Lipsesc, de asemenea, Heruvicele speciale ale Liturghiei Sfântului Vasile din Joia și Sâmbăta Patimilor, care apar în Liturghierele românești tipărite de Antim Ivireanul (Râmnic, 1706, cu titlul de *Evhologhiu*, și Târgoviște, 1713); de altfel, al doilea dintre ele e tipărit de Macarie separat, la sfârșitul cărții sale.

îndemnul „Să stăm bine, să stăm cu frică...”, rostit de diacon înainte de dialogul introductiv la *anaforă* (Rugăciunea Sfintei Jertfe), alternează astfel cu *Sfinte Dumnezeule*, spus încet de către preot:

„Diaconul: Să stăm bine...

Preotul: Sfinte Dumnezeule...

Diaconul: Să stăm cu frică...

Preotul: Sfinte tare...

Diaconul: Sfânta Jertfa în pace să o aducem.

Preotul: Sfinte fără de moarte, miluiește-ne pre noi" (f. 65 r).

Răspunsul credincioșilor la îndemnul de mai sus are aceeași formă ca la Liturghia Sfântului Ioan: Milă, pace, jertfa de laudă (jratva hvalenia, f. 65 r).

Ca și la Liturghia Sfântului Ioan, lipsește troparul Ceasului al treilea cu stihurile respective din rânduiala epiclezei, care apar pentru prima dată la noi în *Liturghierul slavo-român al mitropolitului Teodosie* (Buc, 1680).

¹⁰⁸ Vezi, de ex_M Ms. rom. 707 din Bibi. Acad. R.P.R. (Liturghier din anul 1699) și *Liturghierul popii Ion din Suiug-Bihor* (copie din 1724 a unui ms. mai vechi), la Prof. Gh. Șerban-Cornilă, *Un manuscris prețios din Bihorul înstrăinat*, Sibiu, 1941 (extras din „Revista Teologică”), p. 27, 30.

Formula pentru sfințirea Darurilor (epicleza) e împărțită în așa fel încât a treia binecuvântare a Sfințelilor (al treilea semn al Sfintei Cruci) se face cu cuvintele- *Carele s-a vărsat pentru viața lumii* (f. 73 r), adică așa cum indicau cele mai vechi manuscrise grecești¹⁰⁹, iar nu ca în Liturghierele de azi, cu cuvintele „Prefacându-le cu Duhul Tău cel Sfânt”, care reprezintă, de fapt, o interpolare, luată din Liturghia Sfântului Ioan¹¹⁰.

După Tatăl nostru (f. 28 r): „Capetele *noastre* Domnului să *te plecăm*, pe când în toate celelalte Liturghiere, ca și la Liturghia Sfântului Ioan, avem: „Capetele *voastre* Domnului să *te plecați*”.

Formulele pentru plinirea potirului și pentru turnarea căldurii în potir (fi 83 v) sunt aceleași ca și la Liturghia Sfântului Ioan (vezi în urmă).

După împărtășirea liturghisitorilor, preotul zice: *Cu frica lui Dumnezeu și cu credință*, iar diaconul ia potirul și adaugă: *să vă apropiați* (f. 84 v), adică tot ca la Liturghia Sfântului Ioan, dar aici formulat mai clar.

Rugăciunea de mulțumire citită de preot în taină („Mulțumim Ție, Doamne Dumnezeul nostru pentru împărtășirea cu Sfințele...”), care în Liturghierele de azi e plasată îndată după împărtășirea clericilor, la M. e așezată după împărtășirea credincioșilor și binecuvântarea lor de către preot cu formula „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...” (f. 84), așezare mult mai corectă, ca în vechile manuscrise grecești, în care această rugăciune era citită de preot în timp ce diaconul rostea ectenia „Drepti, primind...”, încât ecfonismul „Că Tu ești sfințirea noastră...” venea ca o încheiere firească a rugăciunii și totodată a ecteniei¹¹².

Formula pentru concedierea credincioșilor („Cu pace să ieșim”) este atribuită diaconului (f. 58 v), ca și la Liturghia Sfântului Ioan (vezi în urmă).

Liturghia Sfântului Vasile se termină cu rugăciunea pentru potrivirea Sfințelilor (aceeași de azi), lipsind deci otpustul și celelalte indicații finale din Liturghierele de azi.

¹⁰⁹ Vezi codicii din sec. XII și urm., indicați la P. Trembela, *op. cit.*, p. 183.

¹¹⁰ Vezi amănunte în lucrarea noastră *Observațiuni și propuneri pentru o noua ediție a Liturghierului românesc*, p. 18-23.

¹¹¹ Așa numai în ms. din sec. XV al m-rii Zografu din Sf. Munte, editat la Em. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. 371.

¹¹² Vezi manuscrisele grecești indicate la P. Trembela, *op. cit.*, p. 192.

«*Vremea este a face Domnului...*»

LITURGHIA DARURILOR MAI ÎNAINTE SFINȚITE (PREJDEOSFEȘTENIA) începe în Liturghierul lui M. de la f. 87 r, cu titlu de majuscule împletite, precedat de același frontispiciu de la începutul Liturghiei Sfântului Ioan (f. 5). Izvodul lui M. urmează pentru această Sfântă Liturghie un prototip mai vechi, pe care îl regăsim în copii manuscrise grecești din sec. XVI, puțin adăugite¹¹³. Acest prototip nu cuprindea cele două îndrumări (una intitulată învățătură... și *zltz Arătare pentru oarecare îndreptări la slujba Liturghiei celor mai înainte sfințite*), care precedau textul (formularul) propriu-zis al acestei Sfinte Liturghii în edițiile românești mai vechi și care, alcătuind de fapt tipicul Liturghiei, au fost intercalate, pe bună dreptate, în slujba însăși a Liturghiei în ultima ediție a Liturghierului românesc (Buc. 1956). De aceea, Macarie începe direct cu rânduiala Liturghiei, expusă destul de simplu, în felul următor:

„După *Pomenește-nepre noi, Doamne...*, întru împărăția Ta.. \ cântăm: *Ceata celor fără de trupuri...* (din slujba Obedniței, care precede Prejdeosfeștenia). Intră preotul și diaconul (în biserică) și fac metanie la egumen sau la locul lui. Apoi fac trei închinăciuni înaintea Sfințelor Uși și către fiecare strană. Și așa intră în sfântul altar. Și îmbrăcând preotul odăjdiile, *zicând la ele după obicei* \ merge în fața Sfintei Mese și face început. Iar diaconul, luându-si vreme (binecuvântare), stă așteptând până ce frații fac metanii. Și așa iese și stă la locul obișnuit și face trei închinăciuni. Și zice cu glas: *Binecuvântează, Stăpâne. Iar preotul: Binecuvântat este Dumnezeu nostru...*”(f. 88 r).

Precum vedem, Liturghierul lui M. prevede la începutul Prejdeosfeșteniei formula de binecuvântare ca la începutul Vecerniei, având în vedere că partea de la început a acestei Sfinte Liturghii este de fapt prima parte a Vecerniei. Aceeași formulă o găsim și în manuscrise grecești mai vechi și mai noi ale acestei Sfinte Liturghii¹¹⁵; ea a fost reprodusă și în toate copiile manuscrise și tipărite ale Liturghierului lui Macarie din sec. XVI, mențio-

¹¹³ Ca, de ex., Cod. 435 Pantelimon (Athos), la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 833.

¹¹⁴ În toate Liturghierele de azi se indică numai: *Domnului să ne rugăm*, ca în unele ms. grecești (la R Trembela, *op. cit.*, p. 200).

¹¹⁵ Vezi, de ex., Cod. 662 din Bibi. Naș. Atena (sec. XII-XIV), la P. Trembela, *op. cit.*, p. 200: *Kcu xov euXovnTOv 0e6v euXovnaavtoc, v/â\XeTai auvuOox; 6 TipooiniaKoc, \a^6c,...* Cod. 133 Vatoped și Cod. 435 Pantelimon din Athos, sec. XVI, la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 273, 833.

nate până acum, în primele Liturghiere slavo-ruse tipărite la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII¹¹⁶, precum și în ediția Liturghierului slav tipărit de Ariiimandritul Ioan la Mănăstirea Dealu în 1646 (f. 79 v). Abia edițiile corectate și tipărite de mitropolitul Petru Movilă al Kievului (pe când era încă arhimandrit al Lavrei Pecerska) îndreaptă în Liturghierul slav aceasta greșală, înlocuind vechea formulă cu cea corectă, proprie Liturghiei („Binecuvântată este împărăția Tatălui...”), ca în Liturghierele de azi (vezi ed. Slujebnicului de Kiev, 1629, p. 231). Există și manuscrise în care găsim ambele formule și care redau deci epoca de tranziție de la Liturghierele de tipul celui al lui M. la edițiile corecte în această privință¹¹⁷.

Mai departe, rânduiala Liturghiei urmează la M. ca în Liturghierele de azi, cu deosebirea că așază rugăciunile celor trei antifoane (stări) înaintea ecteniei mari (invers decât azi); deducem de aici că ele erau citite de preot în timpul psalmului 103 de la început, cum indică unele manuscrise grecești din sec. XII și XVII¹¹⁸, iar nu în timpul citirii celor trei stări ale Catismei, ca azi. De asemenea, după prima Paremie, atunci când preotul face cruce cu sfeșnicul (lumânarea și cădelnița), prima parte a formulei respective (înțelepciune, drepti!) o zice diaconul, iar preotul continuă *Lumina lui Hristos luminează tuturor* (f. 93 r), ca în manuscrisele grecești de tip tranzitoriu (sec. XVI-XVIII), care împart această formulă între preot și diacon¹¹⁹, pe când cele mai vechi manuscrise atribuiă diaconului întreaga formulă¹²⁰.

După formulele introductive la citirea Paremiei a doua, *diaconul închide Sfintele Uși* (f. 93 v), ca la Vecernie, pe când după rânduiala de azi, Ușile împărătești rămân mai departe deschise. După citirea Paremiei a doua urmează indicația: „Și cântă cântărețul: *Să se îndrepteze rugăciunea mea*. Iar preotul cu diaconul stau în fața Sfintei Mese” (f. 93). Izvodul lui M. reflectă

¹¹⁶ Vezi ed. Striatin, 1604, p. 359.

¹¹⁷ Vezi, de ex., Ms. 120 Esfigmenu, Athos, an. 1602, la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 963 și Cod. din sec. XVI-XVIII indicați la P. Trembela, *op. cit.*, p. 200: „Preotul zice: *Binecuvântat este Dumnezeuul nostru...* Dar alții zic: *Binecuvântată este împărăția..?*”

^{1,8} La P. Trembela, *op. cit.*, p. 200 și la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 134-135.

¹¹⁹ Vezi Codicii 775, 751 și 765 din Bibi. Naș. Atena, la P. Trembela, *op. cit.*, p. 205.

¹²⁰ Vezi, de ex., Cod. 1040 Sinaitic (Diaconicon din sec. XII), la A. Dmitrievski, *op. cit.*, p. 135 și Cod. 776 Bibi. Naș. Atena (copie din sec. XVII), la P. Trembela, *op. cit.*, p. 206.

«*Vremea este a face Domnului...*»

deci situația din manuscrisele grecești mai vechi, după care cântarea „Să se îndrepteze rugăciunea mea...” era cântată întâi de cântăreți sau numa. de ei; abia din sec. XVI înainte manuscrisele încep să atribuie preotului executarea pentru prima oară a acestei cântări¹²¹.

Ectenia întreită, care urmează după aceasta, e numită *ecteniamare* (h 93 v) La sfârșitul ei găsim indicația pentru desfacerea antimisului, ca și la celelalte două Liturghii. La f. 95 v - 96 v se adaugă, ca și la Liturghia Sfântului Vasile, ectenia și rugăciunea pentru cei spre luminare, încadrate între două cruci mari roșii adăugate pe marginea textului și precedate de obișnuita indicație: „Iar din miercurea de la mijlocul Postului, adaugă și aceste molitve până la Marea Miercuri: *Câți (sunteți) pentru luminare, apropiati-va!*...”¹²²

Căderea din timpul Heruvicului se reduce la tămâierea Sfintei Mese de către diacon (f. 99 v), iar ritualul ieșirii cu Sfintele Daruri e descris sumar: după ce diaconul cădește Sfânta Masă, „iese cu preotul și mută Sfintele. Și le așează preotul după obicei pe Sfânta Masă. Și acoperă cu aerul. Și nimic nu zice asupra lor. Le cădește în tăcere,..” etc. (f. 99 v).

După Tatăl nostru, diaconul: „Capetele *noastre* Domnului să *zplecăm*” (f. 102 v), ca în manuscrisele și edițiile grecești¹²³ și în toate edițiile slave de azi (spre deosebire de Liturghierele românești, care au: „Capetele *voastre...*”, ca și la celelalte două Liturghii).

Pentru ritualul împărtășirii, indicația laconică: se face după obicei (p. 104 r). După aceea: „Luând diaconul sfântul potir, zice: *Apropiati-vâ!* Apoi duce Sfintele la proscomidiar. Preotul în taină: *Binecuvântat este Dumnezeu, Cel ce ne luminează și ne sfințește pe noi*¹²⁴. Apoi, cu glas: *Totdeauna, acum și pururea... Oamenii (cântăreții): Bine voi cuvânta pre Domnul în toată*

¹²¹ Vezi ms. resp. la P. Trembela, *op. cit.*, p. 206.

¹²² Pentru forma corectă: *apropiați-vâ!*, restabilită în ultima ediție a Liturghierului românesc (Buc, 1956, p. 270), vezi lucrarea noastră *Observațiuni și propuneri...*, p. 33-36 și Pr. P. Vintilescu, *Însemnări pentru o nouă ediție a Liturghierului*, Buc, 1947, p. 40-42.

¹²³ La E Trembela, *op. cit.*, p. 217.

¹²⁴ O particularitate a Liturghierului lui Macarie, care nu se mai întâlnește decât în copiile lui manuscrise și tipărite, din sec. XVI. După rânduiala de azi și din toate Liturghierele mai vechi, preotul zice în sine: „*Binecuvântat este Dumnezeul nostru...*”.

" (f. 104 v). Precum se vede, răspunsul ultim, care în Liturghierele de azi ~~de azi~~ pus fie după „Cu frica lui Dumnezeu...” (ca în Liturghierul românesc, cel sârbesc și cel rusesc), fie după „Mântuiește, Dumnezeule poporul Tău ..” (ca în Liturghierul bulgar și cel grecesc)¹²⁵ e pus în Liturghierul Im M. în locul unde în Liturghierele de azi figurează imnul „Să se umple gurile noastre de lauda Ta, Doamne...”.

Invitația de concediere a credincioșilor („Cu pace să ieșim) e atribuita tot diaconului (f. 105 v), ca și la celelalte două Liturghii (vezi în urmă).

Liturghia Darurilor mai înainte sfințite se termină cu Rugăciunea potrivirii Sfintelor (f. 106 v).

CELELALTE PIESE LITURGICE, care alcătuiesc partea ultimă a cuprinsului Liturghierului lui M. (f. 107 r și urm.), intră și în conținutul Liturghierelor actuale, cu excepția a două dintre ele, și anume: cele două rugăciuni pentru dezlegarea de păcate de la f. 122-127, care se tipăresc, de regulă, acum în Molitfelnic. Câteva cuvinte de lămurire pentru fiecare din ele.

Rugăciunile pe care le zice diaconul la Litia Vecerniei Mari (fi 107 r - 111 r) cuprind esențialul rânduielii Litiei: ectenia inițială, rostită de diacon („Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”), rugăciunea următoare, citită de preot („Stăpâne mult milostive Doamne...”) și rugăciunea principală din slujba Litiei, citită de preot la binecuvântarea pâinilor (artoselor). Toate acestea, sporite cu îndrumările necesare de tipic sau rânduiala, se tipăresc azi de obicei la începutul Liturghierului, îndată după rânduiala Vecerniei (sau sunt încadrate în Vecernie). Dar Liturghierul lui M. reproduce un izvod mai vechi, în care nu sunt nici indicațiile de tipic, cu care e dezvoltată rânduiala Litiei din Liturghierele actuale și nici numeroasele nume de Sfinți pomeniți în primul alineat al ecteniei de la început și în rugăciunea următoare, citită de preot. În ectenia Litiei din Liturghierul lui M. nu sunt pomeniți nominal decât Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Ștefan și Sfinții Ioachim și Ana.

Rugăciunea care se zice la coliva pomenirii Sfinților (f. 111 v — 112 r) e cea care în Liturghierele de azi se tipărește de obicei sub titlul *Rânduiala binecuvântării colivei* (în Liturghierele slave și românești) sau *Rugăciunea*

¹²⁵ Pentru diversitatea practicilor în acest moment liturgic, vezi studiul nostru despre *Liturghia darurilor mai înainte sfințite*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1958, nr. 3-4, p. 191, n. 104.

Rânduiala Utreniei (f. 115 v - 117 v), tipărită în Liturghierele de azi ca și Vecernia, înaintea Liturghiilor, e tot așa de schematică în Liturghierul lui M ca și aceea a Vecerniei. Nu cuprinde decât formula de binecuvântare de la început, ecfonisele din cursul întregii slujbe și textul rugăciunii (Pară titlu) de la sfârșitul Utreniei (aceeași ca cea de azi). Lipsesc deci indicațiile de tipic sau rânduiala și cele 12 rugăciuni ale dimineții din Liturghierele de azi, pe care preotul le citește în taină în timpul celor 6 psalmi. Începutul ecteniei dinaintea de cei 6 psalmi e indicat greșit: „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...” și celelalte.

La otpusturi (f. 117 v și urm.), în afară de cele ale praznicelor împărătești și ale zilelor de peste săptămână, care se tipăresc și în Liturghierele de azi, sunt date și otpusturi pentru slujbele din sărbătorile unor Sfinți mai însemnați, în ordinea anului bisericesc, începând cu luna septembrie. Așa, de exemplu, pentru luna septembrie se dau otpusturile zilelor de 1 (începutul anului bisericesc și Sf. Simeon Stâlpnicul), 24 (Sf. Muceniță Tecla), 26 (Sf. Ioan Evanghelistul), 28 (Sf. Hariton Mărturisitorul) și 30 (Sf. Grigore al armenilor). Acestea nu se mai tipăresc în Liturghiere, deoarece lipsa lor e suplinită de *Sinaxarul* (lista Sfinților din toate zilele anului bisericesc) tipărit la sfârșitul Liturghierelor mai noi.

Între otpusturi se dau, fără un titlu deosebit (la f. 120 v), și ecfonisele de după pesnele Canonului de la Utrenia Paștilor, tipărite în Liturghierele de azi sub titlu aparte. Seria otpusturilor se termină cu cele de la slujbele pentru morți (f. 122 r).

Rugăciunea pe care o zice arhiereul sau duhovnicul pentru toate păcatele cu voie și fără de voie, la tot jurământul și blestemul și la orice păcat (f. 122 v - 126 v) începe: „Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeul nostru, Fiule și Cuvântule al Dumnezeului Celui viu, Păstorule și Mielule, Cel ce ridici păcatele lumii...” și o găsim, cu același titlu, în Molitfelnicele de azi, așezată de obicei în legătură cu rânduiala Mărturisirii (fie înainte, fie după ea, ca în Molitfelnicele mai vechi), sau în altă grupă de rugăciuni, ca în ultimele două ediții ale Molitfelnicului românesc (București, 1937 și 1950). Liturghierele grecești mai noi continuă să o păstreze încă în cuprinsul lor¹²⁸.

¹²⁸ Vezi, de ex., ed. Atena, 1924, p. 103-104.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Cea de a doua rugăciune pentru aceeași, din Liturghierul lui M. (f. 126 v 127 r), mult mai scurtă decât cea dintâi, o găsim în Molitfelnicele de azi ca a treia rugăciune din *Rânduiala la împărtășirea grabnica*. Ea începe: Domnul Cel prea milostiv să Se îndure de tine. Domnul Iisus Hristos sa-ți dea toate cererile cele bune. Domnul, Cel ce toate le poate, să te izbăvească de toată urgia..." etc. O regăsim în cele mai multe din copiile Liturghierului lui M., din sec XVI.

Cuprinsul Liturghierului lui M. se încheie cu cele doua Heruvice (t. 127 r - 128 r), dintre care cel dintâi se cântă la Liturghia Sfântului Vasile din Sâmbăta cea Mare („Să tacă tot trupul pământesc...”), iar al doilea e cel obișnuit, de la Liturghia Sf. Ioan și cea a Sf. Vasile („Care pre Heruvimi cu taină închipuim...”). Amândouă sunt încadrate azi la locul convenit din rânduiala Liturghiei respective. Bănuim că Macarie le-a adăugat numai ca să umple (împreună cu epilogul) ultimele două foi ale cărții sale (127 și 128), rămase albe. La amândouă Heruvicile, începutul părții a doua (care se cântă după ieșirea cu Darurile) e tipărit cu roșu, restul cu negru.

CONSIDERAȚII GENERALE ASUPRA LITURGHIERULUI LUI MACARIE

Ce izvor a folosit Macarie? încheind această analiză a cuprinsului Liturghierului tipărit de Macarie, vom încerca mai departe să fixăm locul și importanța acestei cărți în evoluția Liturghierului ortodox sub forma sa slavă.

Precum am spus, încă de la început, cartea editată de Macarie reprezintă cea dintâi ediție tipărită a Liturghierului slavon. Prima întrebare care se pune curiozității noastre este: Ce izvod sau ce variantă a Liturghierului slavon, aflat pe atunci în circulație numai în stare de manuscris, a folosit M. pentru tipărirea cărții lui? Sau, cu alte cuvinte, manuscrisul după care s-a tipărit acest text reprezintă el o redacție sau variantă bulgară, sârbească sau rusească a Liturghierului slavon întrebuițat în Ortodoxia de limbă slavă în sec. XV-XVI?

Răspunsul la această întrebare necesită reamintirea câtorva date privitoare la istoria începuturilor Liturghierului slavon. După unii cercetători ruși, se pot distinge în istoria și evoluția Liturghierului slavon cel puțin cinci

versiuni principale până la revizuirea ultimă și liturgice rusești Tăcută de patriarhul Nikon în sec. XVII (1654-1655). Liturghiile ortodoxe, care alcătuiesc conținutul principal al Liturghierului de azi, au fost traduse pentru prima oară în slavonește chiar din sec IX-X fie de unul din cei doi apostoli-misionari ai slavilor de sud, Metodiu și Chirii fie de unul din ucenicii lor direcți. Această primă traducere, care aparține epocii Sfinților Metodiu și Chirii, constituie fondul original și comun al tuturor redacțiilor de mai târziu. Ea a circulat în toate Bisericile de limbă slavă, deci și la români, din sec. X-XI, de când s-a introdus la noi limba bisericească slavă. Prin sec. XII-XIII ea primi modificări și adaosuri impuse de dezvoltările survenite între timp, formându-se astfel cel puțin două noi redacții, diferite de cea veche. De aceea, în a doua jumătate a sec. XIV, patriarhul Eftimie al Târnovei (1375-1393) întreprinde o revizuire a traducerii tuturor cărților principale de slujbă folosite de bulgari, traducând din nou și rânduiala Liturghiei, pentru care ia ca bază Diataxa liturgică întocmită de contemporanul său, patriarhul ecumenic Filotei, fost egumen în Sfântul Munte și mitropolit al Tesalonicului. Același lucru a făcut pentru Rusia mitropolitul Ciprian din aceeași vreme. Noua traducere a rânduiei Liturghiilor s-a introdus în circulație în toate Bisericile Ortodoxe de limbă slavă încă de la sfârșitul sec. XIV, deși variantele vechii traduceri continuă să se copieze încă multă vreme.

Dar un lucru trebuie precizat de la început: izvodul lui Macarie nu reprezintă nici vreuna dintre formele evaluate ale vechii traduceri din epoca Sfinților Metodiu și Chirii și nici traducerea mai nouă, datorită patriarhului Eftimie sau mitropolitului Ciprian, din sec. XIV, care era întrebuințată, în forme evaluate, pe vremea lui Macarie, ci o traducere deosebită a Diataxei grecești a patriarhului Filotei, asemănătoare cu cea făcută de Eftimie, dar nu identică și nici contemporană cu ea. Copiile traducerii slave a lui Eftimie scrise în sec. XV și XVI, în Bulgaria, Serbia, Țările Românești și, mai ales, în Rusia, se amplifică treptat cu adaosuri și modificări de text (formular) și tipic, depărtându-se tot mai mult de traducerea inițială făcută de Eftimie

¹²⁹ Vezi Prot. M. Orlov, *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare* (în rus.), Sankt Petersburg 1909, citat la Dom PI. de Meester, *Grecques (liturgies)*, în *Dict. d'Archeol. chret. et de Liturgie*, t. VI, col. 1608-1609.

«*Vremea este a face Domnului...*»

și deosebindu-se între ele. Dintre ele, copiile din manuscrisele slavo-ruse se depărtează cel mai mult de Liturghierul lui Macarie, prin particularități evidente¹³⁰, deci niciuna din ele nu poate fi socotită ca sursă a ediției lui M. Ar putea fi atunci izvodul lui Macarie un text slavo-bulgar al traducerii lui Eftimie, din cele care circulau la noi la sfârșitul sec. XV și începutul sec XVI?

S-a precizat, într-adevăr, că pentru tipărirea cărților sale, destinate românilor ortodocși, Macarie a adoptat un text de redacție bulgară, nu sârba, cum ne-am fi așteptat dacă se are în vedere originea sârbească și activitatea anterioară a lui M. și că prin aceasta Radu cel Mare, care patronează tipărirea Liturghierului lui M., a făcut o politică realistă: deoarece sârbii aveau deja carte tipărită, care lipsea bulgarilor, domnitorul Țării Românești tipărește și pentru bulgari, căutând să reînnoade cu ei, pe plan cultural, firul legăturilor strânse care existau mai înainte între români și bulgari pe plan politic și bisericesc¹³¹.

Dar din aceasta nu trebuie să deducem că izvodul Liturghierului tipărit de Macarie ar fi unul de proveniență bulgară, deoarece manuscrisele bulgare ale Liturghierului slavon din sec. XIV, XV și XVI, păstrate până azi, cuprind variante și particularități pe care nu le are nici Diataxa grecească a lui Filotei al C-polei și nici Liturghierul lui M.¹³². Precum am văzut, cel puțin la cele două piese principale din cuprinsul Liturghierului lui M. - adică Rânduiala dumnezeieștii slujbe (Proscomidia) și Liturghia Sfântului Ioan -, izvodul lui M. urmează pas cu pas Diataxa liturgică a lui Filotei, fiind cea mai fidelă traducere slava a acestei rânduielei grecești dintre toate cele care circulau în manuscrisele slavo-bulgare din timpul acela. Descinde oare izvodul lui M. direct din traducerea inițială (neinterpolată) a lui Eftimie sau dintr-o copie fidelă a ei, păstrată în Serbia sau în Țara Românească?

¹³⁰ Vezi câteva din ele menționate la Al. Petrovski, *stud. cit.*, din voi. *Hrysostomikă*, p. 890 și urm.

¹³¹ Vezi Aur. Sacerdoțeanu, *Radu cel Mare, ctitorul bisericii Mănăstirii Dealu-Târgoviște. Cu prilejul împlinirii a 450 de ani de la moartea lui*, în rev. „Glasul Bisericii”, an. 1958, nr. 4, p. 361.

¹³² Vezi, de ex., ms. nr. 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 540, 546, 556, 564, 574, 567, 590, 738, 836 și 973 din Bibi. Naț. Sofia, la Al. Petrovski, *stud. cit.*, din voi. *Hrysostomikă*, p. 890 și urm.

Se pare că nu ni s-a păstrat traducerea lui Eftimie chiar în forma ei autentică (originală), într-un manuscris (rotul de pergament) scris de Eftimie însuși sau de unul din contemporanii lui, la anul 1370 și păstrat în Mănăstirea Zografu din Sf. Munte. Manuscrisul acesta a fost studiat și editat - parțial sau integral - de mai multe ori până acum¹³³, iar traducerea din el a Diataxei lui Filotei este considerată îndeobște printre operele de autenticitate sigură (neîndoielnică) ale lui Eftimie¹³⁴. Comparată însă cu originalul grecesc al Diataxei lui Filotei¹³⁵ și cu secțiunea respectiva din Liturghierul lui M., traducerea lui Eftimie se depărtează de acestea două prin multe amănunte, de natură atât lexicală, cât și tipiconală, încât ea face impresia nu a unei traduceri fidele a Diataxei lui Filotei, ci mai degrabă a unei prelucrări a acesteia, care a ținut seamă de particularitățile practicii liturgice bulgare din sec. XIV.

Așa, de exemplu, după Filotei și Macarie, rugăciunea „Doamne, trimite mâna Ta din înălțimea locașului Tău...” se zice în naos, înainte de intrarea liturghisitorilor în altar pentru îmbrăcarea cu sfintele veșminte (ca azi), pe când după Eftimie ea se zice în fața Sfintei Mese, după închinarea la icoane¹³⁶. La a treia prescură întrebuițată în rânduiala Proskomidiei, pomenirea celor nouă cete începe la Eftimie: *Cu puterea Cinstitei și de viața Jucătoarei Cruci*¹³⁷, dar nu adaugă și pomenirea Sfinților îngeri, ca la F. și M. La ceata sfinților ierarhi și cea a sfinților mucenici E. nu pomeneste pe sfinții naționali sârbi (Simeon și Sava), ale căror nume figurează în Liturghierul lui M. În schimb, copii bulgare mai târzii ale traducerii lui Eftimie pomenesc la Proskomidie, ca și în alte locuri, pe patriarhul Eftimie însuși și pe țarul Ioan Sișman (ultimul țar al Imperiului Bulgar înainte de căderea sub turci la 1393, deci contemporan cu Eftimie) cu

¹³³ Noi am avut la îndemână și am folosit edițiile tip. de P. Syrku, în *Liturgiceskie trudîpatriarha Euthimia Ternovckogo (Kistorii ispravleniaknig v Bolgarii vXIVveke, voi. 2)*, Sankt Petersburg, 1890, p. 1 și urm. și de Em. Kaluzniacki, *Werke des Patriarhen von Bulgarien Euthymius (1375-1939) nach den besten Handschifien*, Wien, 1901, p. 283 și urm.

¹³⁴ Vezi E. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. XXXII.

¹³⁵ Editată de P. Trembela, *op. cit.*, p. 1 și urm., col. din dreapta.

¹³⁶ Vezi P. Syrku, *op. cit.*, p. 1.

¹³⁷ Idem, *ibidem*, p. 5.

„ *Vremea este a face Domnului...*»

soția sa Mana»». La ceata prea cuvioșilor Părinți, E. pomenește în plus pe Sf Teodor Studitul. La ceata sfinților fără de arginți, E. nu indica pe nici unul nominal, pe când la R și M. sunt pomeniți Cosma, Damian și Pantelimon (vezi în urmă). La Liturghia Sfântului Ioan, E. nu da textul celor trei antifoane din Diataxa lui R și Liturghierul lui M. În randuiala Liturghiei Sfântului Vasile din Slujebnicul atribuit lui E. nu figurează ectenia și rugăciunea pentru cei spre luminare¹³⁸», care alcătuiesc una din caracteristicile Liturghierului lui M. (vezi în urmă). Liturghia Darurilor mai înainte sfințite apare la M. ca o liturghie anonimă (ca în marea majoritate a manuscriselor grecești), pe când la E. e atribuită Sfântului Vasile, ca în cele mai multe din manuscrisele slave ale Liturghierului. Tipicul ei începe altfel decât la M., iar formula de binecuvântare de la începutul acestei Liturghii e la Eftimie cea corectă, de azi („Binecuvântată este împărăția Tatălui...”) ¹⁴⁰, spre deosebire de M. (vezi în urmă). De asemenea, *Povățuirea Sfântului Vasile către preot, cu care se deschide Liturghia* lui M., nu figurează în Slujebnicul lui E., ci numai în copii mai târzii ale lui, cu multe adăugiri, dintre care una sârbească, scrisă de un oarecare Popa Stamate în anul 7001 (1493) și păstrată în Mănăstirea Zografu¹⁴¹.

Izvodul lui M. nu poate fi deci nici traducerea (sau mai bine zis prelucrarea) slavă a Diataxei lui E făcută de Eftimie în sec. XIV, și nici vreuna din copiile ei interpolate, de mai târziu. El reprezintă o altă traducere slavă a Diataxei lui E, făcută și copiată fie în Serbia - de unde a putut fi adusă de Macarie însuși sau chiar de Maxim Brancovici, sârb și el, care ținea locul de mitropolit al Țării Românești pe vremea tipăririi Liturghierului lui M., fie

¹³⁸ Vezi de ex. cele două ms. din sec XVI (dintre care unul copiat la 1503) din M-rea Zografu Atos la Em. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. Cil și 358, care le consideră pe amândouă ca redacții sârbești ale traducerii lui Eftimie.

¹³⁹ Vezi ed. lui P. Syrku, *op. cit.*, p. 44-45 și ed. lui Em. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. 374-389, după un manuscris din sec. XV de la Zografu.

¹⁴⁰ Vezi de ex. cele două ms. din sec XVI (dintre care unul copiat la 1503) din M-rea Zografu Atos la Em. Kaluzniacki, *op. cit.*, p. Cil și 358, care le consideră pe amândouă ca redacții sârbești ale traducerii lui Eftimie.

¹⁴¹ Idem, *ibidem*, p. XXVI. O însemnare scrisă cu mâna pe această pagină din exemplarul de la Academie al cărții lui Syrku (cota II. 46315), provenit de la episcopul Ghenadie Enăceanu, adaugă în dreptul ms. de care e vorba aici: *originalul lui Macarie*).

(mai sigur) în Țara Românească, unde se refugiaseră, în sec. XIV și XV, mai toți cărturarii clerici din Bulgaria și Serbia, după căderea acestora sub turci. Aici ea putea fi făcută, încă din sec. XIV, de Nicodim însuși (t 1406), care, născut din tată grec și mamă sârboaică, știa bine atât grecește, cât și siavonește (în 1375 face oficiu de interpret între greci și delegația sârbă care mijlocea împăcarea Bisericii Sârbe cu Patriarhia Ecumenică) și care cunoscuse probabil pe Filotei, autorul Diataxei liturgice, încă de la Athos, unde fuseseră amândoi egumeni de Mănăstiri, întreținând cu el legături și după aceea (târnosirea bisericii mănăstirii Tismana, ctitorită de Nicodim, s-a făcut la 1377, când patriarhul F. acordă lui Nicodim dreptul de a purta bederniță, cinste pe care nu o va mai căpăta decât egumenul mănăstirii de la Argeș, mai târziu)¹⁴²; Nicodim putuse avea deci, de la Filotei însuși, chiar originalul Diataxei liturgice a acestuia, pe care el o putea traduce în limba slavă, pentru folosul călugărilor din mănăstirile zidite și organizate de el în Țara Românească.

Dar e mult mai probabil ca o nouă traducere slavă a Diataxei lui Filotei să fi fost făcută de însuși Sfântul Nifon, fostul patriarh al Țarigradului, adus de Radu cel Mare pentru reorganizarea Bisericii Românești la începutul sec. XVI (probabil în 1503), sau din inițiativa și în vremea acestuia. Ca și Sfântul Nicodim, acesta știa nu numai grecește, ci și siavonește, fiind născut din tată sârb și mamă grecoaică, crescut în curtea despotului sârb Gheorghe Brancovici (unde tatăl său fusese dregător) și ucenic al dascălului Zaharia, știutor de carte grecească și slavenească¹⁴³. Biograful său, călugărul atonit Gavriil Protul, spune că, între alte lucruri de care trebuia să se preocupe reforma bisericească a lui Nifon în Țara Românească, era și îndreptarea Tipicului și deci a cărților de slujbă: la soborul convocat de el și alcătuit din egumenii mănăstirilor și reprezentanți ai clirosului bisericesc, Nifon „le grăia lor din Pravilă și din Lege, despre tocmirea (orânduirea) Bisericii și despre dumnezeieștile slujbe...”¹⁴⁴. Revizuirea Liturghierului slav folosit atunci de clericii români intra deci în prevederile reformei bisericești întreprinse de Nifon în Țara Românească. Nu

¹⁴² *Viața și traiul Sf. Nifon, patr. C-polului*, ed. de f Tit Simedrea, Buc, 1937, p. 30.

¹⁴³ Vezi și Diac. Nic. M. Popescu, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, București, 1914, p. 53, n. 4.

¹⁴⁴ Vezi *Viața și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru Nifon, Patriarhul Țarigradului*, scrisă de Gavriil Protul, ed. de Iosif Naniescu și C. Erbiceanu, Buc, 1888, p. 37.

este deci exclus ca el însuși să fi întreprins personal sau măcar să fi inițiat și patronat o nouă traducere a Diataxei lui Filotei, care reprezenta tipicul atonit și pe care intenționa să o pună la îndemâna preoților români, ca îndreptar normativ pentru oficierea corectă a celei mai importante dintre sfintele slujbe. Vreuna din copiile ei — sau chiar originalul — va fi slujit ca izvod pentru tipărirea Liturghierului lui M., cea dintâi carte tipărită, care, în intenția lui Nifon și a lui Radu cel Mare, trebuia să pună ordine în rânduiala slujbelor ortodoxe oficiate de clerul românesc din acea vreme. Pledează în sprijinul acestei presupuneri și faptul că traducerea Diataxei lui Filotei, folosită în izvodul lui Macarie, este — repetăm - cea mai pură versiune slavă a acesteia, deci la data tipării ei de către M. era încă recentă, nu avusese vreme să fie interpolată cu adaosuri și dezvoltări noi, cum se întâmplase deja cu copiile traducerilor mai vechi, făcute de Eftimie și Ciprian în sec. XIV.

Prezența numelor celor doi sfinți naționali sârbi (Simeon și Sava), pomeniți în rânduiala Proskomidiei (vezi în urmă), care ar indica o sursă sau redacție de origine sârbească a Liturghierului lui M., s-ar putea explica foarte bine și prin originea tipăritorului, care putea adăuga, într-o redacție de origine românească a Liturghierului slav, folosită de el, numele sfinților sârbi cunoscuți și cinstiți de el, fie din proprie inițiativă, fie din porunca sau cu blagoslovenia lui Maxim Brancovici (Sârbul), care ținea pe atunci locul de mitropolit al țării.

Este greu de presupus că izvodul lui M. ar fi fost o redacție slavo-sârbească a Liturghierului, adusă cu el din patrie, iar nu din cele pe care el le-a găsit copiate și folosite în vreo mănăstire din Țara Românească, noua lui patrie. Dovadas-ar putea face și mai precis dacă am avea la îndemâna manuscrise ale Liturghierului slav, anterioare lui M. și provenite atât din Serbia cât și din Țara Românească, spre a face comparația între ele și tipărirea lui M. Din nefericire, cele mai vechi manuscrise ale Liturghierului slav folosite în Țara Românească, ajunse până la noi, provin abia din sec. XVI. Dar din descrierea sumară a unora din ele, făcută în primul sfert al veacului nostru, de marele slavist rus Jațimirski¹⁴⁵, nu putem afirma decât că ele nu se

¹⁴⁵ În lucrarea sa: *Opisanie iujno-slavianskih i russkih rukopisei zagranicnih bibliotek (Descrierea manuscriselor sud-slave si rusești din bibliotecile străine)*, Petrograd, 1921.

aseamănă deloc cu Liturghierul lui M. în ceea ce privește cuprinsul; ele au cuprinsul mult mai bogat, al *Liturghierului-Molitvelnic* (Evhologhiul Mare[^]. reprezentând raza mai veche a evoluției Liturghierului ortodox, când aceasta carte de slujbă constituia de fapt o parte a Evhologhiului mare, în extensiunea în care se va tipări acesta în edițiile grecești de Veneția, până în secolul trecut¹⁴⁶. Pe de altă parte, precum am mai spus, slaviștii noștri au stabilit că limba cărților tipărite de M. este limba slavă bisericească de ortografie și redacție medio-bulgară, folosită de Biserica și de cancelaria munteană, iar nu limba de ortografie și redacție sârbească, folosită pe atunci la Veneția (din pricina vecinătății cu Dalmația) și în tipografia din Muntenegru (vezi de ex. P.P. Panaitescu, *Începutul tipografiei în Țara Românească*, în voi. *Prima sesiune științifică de Bibliologie și documentare a Academiei R.P.R.*, București, 1957, p. 269).

În concluzie deci, pentru rânduiala Proscomidiei și a Liturghiei Sfântului Ioan, Macarie a folosit o traducere nouă, recentă, a Diataxei lui Filotei, mai fidelă față de original decât cele vechi și redactată, după toate probabilitățile, în Țara Românească. Dar pentru celelalte două Liturghii (cea a Sfântului Vasile și Prejdeosfeștenia), de care Rânduiala lui F. nu se preocupă, M. a avut la îndemână traduceri slave din manuscrise mai vechi, nerevizuite, care copiază și transmit particularități (arhaisme) trecute și în Liturghierul lui M., ca de exemplu prezența ecteniei și a rugăciunii pentru cei spre luminare în rânduiala Liturghiei Sfântului Vasile sau formula „Binecuvântat este Dumnezeu nostru...” la începutul Liturghiei a treia.

Circulația Liturghierului lui M. în Țara Românească și importanța lui în cadrul evoluției Liturghierului slav. Dacă nu avem probe sigure că Liturghierul lui M. a fost folosit și la slavii de peste Dunăre sau la cei din Nord și Răsărit, în schimb avem suficiente dovezi că el a avut o largă circulație în bisericile ortodoxe de pe tot întinsul pământului românesc, ca mai toate tipăriturile noastre liturgice din vechime, atât slave, cât și românești. Au fost descoperite până acum și se păstrează în țară cinci exemplare din acest Liturghier, dintre care trei în Biblioteca Academiei R.P.R. (la Secția Cărți

¹⁴⁶ Vezi cuprinsul unor astfel de Slujebnice sârbești din sec. XVI, păstrate în biblioteci din Viena și din Berlin, la Jațimirski, *op. cit.*, t. I, p. 65 și urm. și 311 și urm.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Vechi, cota 1), altul în Biblioteca Centrală de Stat, iar altul în Biblioteca Institutului Teologic din Sibiu (sub nr. 1380-899). Cele trei exemplare din Biblioteca Acad. R.P.R. (dintre care unul defect, cu completări scrise de mână, după o ediție mai nouă) se pare că provin toate din Mănăstirea Bistrița olteană, unde Al. Odobescu găsisse la 1860 șapte exemplare, mai mult sau mai puțin complete, din Liturghierul lui M.^w. Exemplarul de la Sibiu a fost găsit la biserica din comuna Alun (Hunedoara), de unde la 1898 a trecut în biblioteca Mitropoliei Sibiului. Al șaselea exemplar cunoscut până acum se păstra, pe la sfârșitul secolului trecut, în colecția colecționarului rus P.J. Sciukin din Moscova, care îl cumpărase de la preotul Teofan Geneț din Vorniceni¹⁴⁸. Așadar, cele trei mari regiuni ale Ortodoxiei românești de odinioară: Țara Românească, Moldova și Ardeal, sunt toate reprezentate în aria de circulație a Liturghierului lui M., prin puținele lui exemplare, păstrate și identificate până acum.

În afară de exemplarele originale, Liturghierul lui M. a circulat la noi și în numeroase copii, manuscrise și tipărite în Țara Românească, până în sec. XVII. într-adevăr, celelalte două ediții ale Liturghierului slav tipărite la noi în cursul sec. XVI - dintre care cea dintâi probabil la Brașov, de Coresi între 1568-1570, iar a doua de fiul său Șerban, tot la Brașov în 1588¹⁴⁹ - reprezintă, așa cum am mai spus, ediții stereotipe ale Liturghierului lui M.; iar dintre cele 29 de manuscrise ale Liturghierului slav, adunate până acum și păstrate în Biblioteca Academiei R.P.R.¹⁵⁰, cel puțin 6 (și anume cele de sub n. 28, 228, 231, 234, 420 și 496), toate din sec. XVI, reprezintă copii fidele ale Liturghierului lui M. sau ale izvodului său, scrise unele în Țara Românească (ca cele de sub nr. 228 și 496), altele în Moldova (ca cele de sub nr. 231, 234 și 420).

Tot Liturghierul lui M. a servit ca original pentru prima traducere românească a Liturghierului cunoscută până acum, făcută și tipărită de Coresi

¹⁴⁷ Vezi Al. Odobescu, *Despre unele manuscripte...*, în rev. cit., p. 818.

¹⁴⁸ Vezi A. Jațimirski, *Prima ediție a Liturghierului slavon* (în rus.), p. 2.

¹⁴⁹ Vezi *Bibi rom. veche*, t. IV (în colaborare cu Dan Simonescu), p. 11 și t. I, p. 99-100.

¹⁵⁰ La ms. slave, sub n. 26-31, 227-236, 326, 420, 480, 492, 496, 502, 531, 619, 650-652, 664. Vezi și D. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, Buc. 1940, p. 1 și urm.

la Brașov în 1570¹⁵¹; traducerea aceasta, care de altfel se pare că nu cuprinde decât Rânduiala Proscomidiei și Liturghia Sfântului Ioan¹⁵², este atât de fidei. față de originalul macarian încât ea nu s-a putut impune în circulație generală la români, așa cum s-a întâmplat și cu a doua traducere românească, tipărită peste un secol de mitropolitul Dosoftei al Moldovei (Iași, 1679 și 1683 depășită și ea de traducerea definitivă, făcută și tipărită mai târziu de Antim Ivireanul (Râmnic, 1706, sub titlul de Evhologhiu, și Târgoviște, 1713).

Ceva mai mult: Liturghierul tipărit de Macarie reprezintă prototipul Liturghierului slavon tipărit și folosit nu numai la noi în țară în tot cursul sec. XVI, ci și al celor tipărite mai târziu la Veneția, pentru uzul slavilor sud-dunăreni (sârb; și bulgari). Într-adevăr, toate cele patru ediții ale Liturghierului slavon tipărite în Veneția în cursul sec. XVI (la 1519, 1527, 1554 și 1570) sunt reproduse întocmai după cea a lui Macarie, de care nu se deosebesc decât prin ușoare îndreptări de text și de tipic și prin îmbogățirea cuprinsului lor cu noi adaosuri, precum arată și titlul lor, tipărit, ca și la M., în însemnarea de la sfârșit (pe verso ultimei foi): „Liturghie, în care am adăugat și otpusturile, cântările Vecerniei și Utreniei, rugăciunile Litiei și diferite altele de trebuință, Evangheliile Patimilor și ale învierii, Apostolele și Evangheliile pentru praznicele împărătești și pentru Sfinții aleși, din luna septembrie și până în luna august, Apostolele și marile Evangheliile ale Păresimilor”¹⁵³. Asemănarea până la identitate a edițiilor venețiene cu cea a lui M. nu se poate explica printr-un izvod comun, de origine sârbească, folosit și de M. și de editorii venețieni; edițiile acestora din urmă nu pot fi decât copii ale Liturghierului lui M., deoarece ele reproduc și unele insuficiențe de ordin tehnic tipografic ale ediției lui M., cum e, de pildă, așezarea deplasată a titlului Liturghiei Sfântului Ioan (vezi în urmă), care nu poate proveni dintr-un izvod manuscris comun. Aceasta cu atât mai mult cu cât îngrijitorul primei ediții venețiene (1519), ieromonahul Pahomie, muntenegrean și el de origine, ca și Macarie, nu e exclus să fi fost unul dintre ucenicii sau colaboratorii lui M. din tipografia condusă de el la Cetinje între 1493 și 1496.

¹⁵¹ Exemplar în Bibl. Institutului Teologic din Sibiu (găsit la Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului).

¹⁵² Vezi și Prof. N. Sulica, *op. cit.*, p. 14.

¹⁵³ Vezi exemplarele din ed. Veneția, 1544, în Bibl. Acad. R.P.R., cotele II. 195446 și I. 153635. Apostolele și Evangheliile lipsesc numai din ediția 1527 (vezi J.P. Safarik, *Geschichte der sildslavischen Literatur*, III, Praga, 1865, p. 258).

N -am avut la îndemână exemplare din primele ediții tipărite pentru slavii de nord și de răsărit, la Vilna, 1583 și Moscova, 1602, pentru a vedea dacă și în ce măsură ele au fost influențate de Liturghierul lui M. în orice caz, edițiile slavo-rutene și slavo-ucrainene de la începutul sec. XVI (Striatin, 1604, Kiev, 1620, 1629 și 1639) reprezintă un alt tip de Liturghier slavon, mult evoluat față de al lui M. Dar în Țările Românești, Liturghierul slav din 1508 continuă a fi în exclusivă întrebuințare până pe la mijlocul sec. XVII, când noua ediție a Liturghierului slavon, tipărită de arhimandritul Ioan la Mănăstirea Dealu în 1646, se depărtează de tipul macarian, orientându-se vădit, atât ca tipic, cât și conținut, spre Slujebnicul de tip ucrainean, corectat și tipărit mai înainte de marele mitropolit Petru Movilă al Kievului. Această nouă orientare a Liturghierului slav tipărit în Țara Românească va fi menținută și în edițiile slavo-române ale Liturghierului (cu textul rugăciunilor în slavonește și îndrumările de tipic în românește), tipărite la noi (București, 1680, Buzău, 1702, Iași, 1715 și Rădăuți, 1745), care fac tranziția către Liturghierul în întregime românesc și despre care vom vorbi, poate, mai pe larg, într-un alt studiu. Toate acestea lasă în umbră și scot treptat din întrebuințare edițiile și copiile manuscrise ale Liturghierului lui M.

Oricum ar ^ Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508 reprezintă nu numai începutul tiparului în Țările Românești, ci înscrie și un glorios capitol în istoria celei mai importante cărți ortodoxe de slujbă în versiunea ei slavă. Fiind cea dintâi ediție tipărită a acestei cărți, Liturghierul lui M. fixează și consacără, prin autoritatea pe care o are slova tipărită și prin puterea ei de multiplicare și de răspândire, prototipul tuturor edițiilor viitoare ale Slujebnikului, într-o formă care va fi întrebuințată cu exclusivitate nu numai în Biserica Românească, ci și la marea majoritate a ortodoșilor de limbă slavă (bulgari, sârbi și poate chiar ruteni, ucraineni și ruși) timp de cel puțin un secol și jumătate și ale cărei ecouri se resimt chiar în edițiile de după aceea ale Liturghierului slavon din diferitele regiuni ale Ortodoxiei.

Iată de ce pomenirea harnicului și iscusitului călugăr muntenegrean Macarie, cu prilejul împlinirii a 450 de ani de la tipărirea Liturghierului său și totodată de la moartea patronului și ocrotitorului său, domnitorul Radu cel Mare al Țării Românești (t 1508), este un act de binemerită cinstire a acestor două mari figuri, din partea Bisericii și a culturii românești.

LIMBA LITURGHIERULUI ROMÂNESC, EVOLUȚIA ȘI IMPORTANȚA EI PENTRU FORMAREA ȘI UNITATEA LIMBII NOASTRE LITERARE*

*

Este îndeobște cunoscută și recunoscută puternica înrâurire pe care a exercitat-o limba cărților de cult, folosite în Biserica Ortodoxă, asupra formării limbii noastre literare și rolul important pe care ea l-a avut în încheierea și păstrarea unității limbii la români¹. La prima vedere s-ar părea că meritul cel mai mare în această privință l-au avut, în primul rând, acele cărți folosite de cântăreții de strană, care au circulat mai mult printre credincioși, ca *Ceaslovul* și *Psaltirea*, „cea mai căutată și mai citită carte a Sfintei Scripturi”²; este știut că acestea au constituit multă vreme lectura preferată a bătrânilor noștri și îndrumătorul lor pentru rugăciunea particulară, lucru subliniat și de marii noștri scriitori³. Cărțile de *cazani*, ale căror cuvinte de învățătură strămoșii noștri le ascultau cu sfințenie în biserici, în toate zilele de sărbătoare, au, de asemenea, partea lor de contribuție în

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, C (1982), nr. 3-4, p. 305-314.

¹ Pentru documentație trimitem la cartea P.S. Episcop Dr. Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși ctitori de limbași cultură românească*, București, 1977, admirabilă sinteză critică, în care autorul indică și pune la contribuție toată literatura mai veche și mai nouă, până la zi, a chestiunii. Cartea este inclusă și în volumul, mai nou, de același, *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981.

² Justin (Moisescu), Mitropolitul Moldovei și Sucevei, *Cuvânt-înaintelz* ediția critică a *Psaltirii în versuri* a Mitropolitului Dosoftei, Iași, 1974, p. XX.

³ Vezi, de ex., cunoscuta poezie „Bătrânii” a lui Octavian Goga: „...Așa... vă treceți, dragi bătrâni, / Cu rugi la Preacurata, / Și plânge mama pe *Ceaslov I* Și-n barbă plânge tata...” (O. Goga, *Poezii*, ed. îngrijită de I.D. Bălan, București, 1961, p. 22).

«*Vremea este a face Domnului...*»

acest domeniu⁴; iar dintre cărțile de slujbă folosite de preoți, un astfel de merit revine *Molitfelnicului*, din al cărui cuprins fac parte acele rânduieli de slujbă și rugăciuni oficiate și citite mai des în afara zidurilor bisericii, pe la casele și gospodăriile credincioșilor, în cimitirele unde dorm și sunt pomeniți morții lor ș.a.m.d.⁵. Însuși semnatarul acestor rânduri a învățat în copilărie scrierea chirilică buchisind pe un Ceaslov, un Molitfelnic și o Cazanie, tipărite toate în veacul trecut și cu filele îngălbenite de picăturile de ceară din făcliile la lumina cărora străbunii și bunicii lui după mamă, ctitori de biserici, își făceau obișnuita citanie în fiecare seară, înainte de culcare.

Din punctul de vedere care ne preocupă aici a fost neglijată până acum importanța *Liturghierului*, cartea folosită de preoți la slujba Sfintei Liturghii săvârșită în biserici. Fiind slujba bisericască cea mai mult frecventată, ascultată și cunoscută de credincioși, ea a exercitat cea mai mare influență asupra sufletului românesc și a spiritualității lui, precum și asupra limbii vorbite de poporul nostru. Nu este deci de mirare că Liturghierul românesc este una dintre cărțile noastre de cult cel mai des tipărite (până acum aprox. 90 de ediții)⁶, în centre tipografice care reprezintă absolut toate provinciile românești (Brașov, Iași, Chișinău, Neamț, București, Buzău, Târgoviște, Râmnicu Vâlcea, Sibiu, Blaj, Rădăuți și Craiova). Exemplare din edițiile acestea au circulat în toate părțile locuite de românii ortodocși; folosite de preoții români în biserici și vehiculând, într-o anumită epocă, una și ace-

⁴ Vezi poezia „Limba noastră” de Al. Mateevici: „Limba noastră-i limbă sfântă: / Limba vechilor *Cazanii*, / Care-o plâng și care-o cântă / Pe la vatra lor țărani”

⁵ Vezi Pr. Victor N. Popescu, *Molitfelnicul, cartea de căpătâi a evlaviei ortodoxe*. București 1937 (extras din rev. B.O.R.).

⁶ Enumerate toate și descrise în lucrarea noastră *Liturghierul. Studiu istorico-liturgic*, București, 1938 (teză de licență, în manuscris dactilografiat). Altă enumerare, mai veche și cu unele lacune, la Ch. Auner, *Les versions roumaines de la Liturgie de Saintjean Chrysostome*, în voi. *Xpvooarox/nxct. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, a cura del comitato per il centenario della sua morte, 407-1907*, Roma, 1908, p. 731-769. În articolul său despre *Cartea veche românească*, din „Mitropolia Olteniei”, 1959, nr. 9-12, p. 601, regretatul profesor Barbu Teodorescu enumera 52 de ediții ale Liturghierului numai până la 1830, dar între ele intră și edițiile slave, slavo-române și în alte limbi, ale Liturghierului ortodox. Cf. de Același, *Repertoriul cărții românești vechi 1508-1830*, în „B.O.R.”, 1960, nr. 3-4, p. 339-366.

eași traducere a textelor liturgice, mereu ascultate de credincioși în fiecare sărbătoare, limba lor a intrat în conștiința religioasă a românilor ortodocși de pretutindeni, trecând din biserică în graiul lor zilnic și apoi în primele lor manifestări literare așternute în scris.

În felul acesta limba Liturghierului, ca și a altor cărți românești de slujbă, a contribuit și ea, într-o largă măsură, la făurirea limbii noastre literare, precum și la plămădirea și păstrarea în poporul nostru a conștiinței unității sale de limbă, de neam și de credință, care l-a ținut strâns legat de pământul strămoșilor, de altarele străbune și de frații săi de „o lege”, de același neam și cu același destin istoric.

De aceea merită să amintim, pe scurt, în rândurile care urmează, evoluția lentă a limbii Liturghierului românesc, în diferitele lui ediții și variante, de la primele traduceri ale textelor liturgice până la edițiile noi, folosite astăzi în biserici, pomenind totodată pe vrednicii „ctitori de limbă și cultură românească”⁷, adică aceia cărora le datorăm făurirea acestui minunat instrument de expresie a credinței religioase și a sufletului românesc, care este limba noastră literară de azi.

1. Înainte de a se răspândi pe calea tiparului, primele traduceri românești ale Liturghierului s-au păstrat și au circulat, ca și la alte cărți de slujbă, sub formă de *manuscrite*. Mai ales trei dintre cele păstrate până azi merită să fie amintite aici, pentru că ele reprezintă traduceri deosebite, independente de edițiile tipărite și rămase până acum inedite. Unul a fost scris de călugărul *Mihail Moxa* de la Episcopia Râmnicului, pe la 1620-1630⁸, al doilea este un Molitfelnic scris de Popa Ursu din Cotiglet, înainte de 1695⁹, iar al treilea este transcris de cunoscutul copist dascălul *Vasile Sturdza Moldovanul*, în anul 1699¹⁰. Limba acestora din urmă, ca și a altor manuscrise de molitfel-

⁷ Vezi *op. cit.*, la nota 1.

⁸ Menționat de Dr. I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare Ia Români din stânga Dunării*, Cernăuți 1897, p. 88 (pe vremea aceea manuscrisul se afla în biblioteca învățatului episcop Ghenadie Enăceanu al Râmnicului).

⁹ Descriș de Al. Mareș, *Liturghierul lui Coresi*, București, 1969, p. 43-46.

¹⁰ Fost în biblioteca lui Vasile Mangra, azi în Biblioteca Academiei Române (nr. 707) și descriș de I. Bianu și R. Caracas, în *Catalogul manuscriselor românești*, t. II, București, 1913, p. 459-460 și de G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, Bu-

«*Vremea este a face Domnului...*»

nice și liturghiere, scrise de același dascăl, este intermediară între cea a lui Coresi și cea a lui Dosoftei (vezi mai departe), dar fără să copieze nici pe unul, nici pe altul dintre aceștia. Manuscrisele din această grupă, provenite toate din nord-vestul Transilvaniei, au probabil la bază una dintre cele mai vechi traduceri românești ale Liturghierului, care au circulat la românii ortodocși din Transilvania.

Manuscrisele ulterioare ale Liturghierului, care se păstrează până astăzi - destul de numeroase - sunt lipsite de importanță, întrucât ele reprezintă de fapt copii, mai mult sau mai puțin fidele, ale edițiilor tipărite.

2. Este știut & *prima traducere românească tipărită a Liturghierului ortodox-o* traducere parțială, căci ea nu cuprinde decât rânduiala Proscomidiei și Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur - se datorește diaconului Coresi, care a imprimat-o *la Brașov* în 1570¹¹. Ea este făcută în parte de Coresi însuși, care a folosit pentru aceasta un manuscris al unei traduceri mai vechi, manuscris îndreptat de el, ajutat fiind la aceasta de preoții cărturari Mihai și Jane de la Biserica „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului. Este o traducere greoaie, plină încă de slavonisme, de forme arhaice și termeni regionali, care lipsesc fraza de cursivitate și de limpezime.

Deși această *editio princeps* a fost mult folosită în Transilvania - ceea ce se vede și din faptul că ea a circulat și în copii manuscrise -, ea nu s-a putut impune, nemaifiind retipărită, și a trebuit să fie înlocuită de traduceri ulterioare, mai bune. Totuși, Liturghierul lui Coresi, ca și toate celelalte cărți

curești, 1959, p. 234; Același, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei /c/?Â*, București, 1978, p. 163-164. Cp. și Prof. Gh. Șerban-Cornilă, *Un manuscris prețios din Bihorul înstrăinat: Liturghierul Popii Ion din Suiug*, în „Revista Teologică” (Sibiu), an. 1941, nr. 1-2, p. 8 și urm. El cuprinde numai rânduiala Proscomidiei și primele două liturghii (cea a Sf. Ioan și cea a Sf. Vasile) la care se adaugă unele molitve și formule de otpust (apolis), cuprinse și în liturghierele de azi.

¹¹ Singurul exem plar cunoscut până acum (azi în biblioteca Mitropoliei Transilvaniei din Sibiu) a fost descoperit și descris de Prof. Gh. Sulică, *O noua publicație românească din secolul al XV-Iea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov în 1570*, Târgu Mureș 1927. Textul publicat de Pr. Prof. Sp. Căndea, *Primul liturghier românesc tipărit*, în „Mitropolia Ardealului”, IV (1959), nr. 9-10, p. 722-771; Același, *Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi*, în aceeași rev., V (1960), nr. 1-2, p. 70-92. Ediție fascimilată, cu studiu introductiv, transcriere și indice, de Al. Mareș, *op. cit.*

românești tipărite de el, „reprezintă un început; începutul scrierii într-o limbă destinată tuturor românilor, care urma să se impună ca limbă literară cu ajutorul difuzării prin tipar. Această limbă era graiul românesc din sudul Transilvaniei și din nordul Țării Românești”¹². Ele „aduceau prestigiul limbii bisericești și al cărții tipărite, două însușiri care nu trebuie subapreciate. În felul acesta, începând chiar cu secolul al XVI-lea, s-au impus, la baza limbii literare, particularități ale limbii textelor din Țara Românească”¹³.

3. *A doua traducere românească tipărită a Liturghierului* este cea a mitropolitului Dosoftei al Moldovei. „Conștient de necesitatea introducerii limbii române în biserică, mitropolitul Dosoftei este, la noi, cel dintâi ierarh care începe o acțiune organizată de înlocuire al limbii slavone din serviciul religios, traducând în românește și publicând cartea de căpetenie a cultului, *Liturghierul...*”¹⁴. Traducerea lui Dosoftei a fost tipărită de el la Iași în 1679 și retipărită la 1683 (sub denumirea de *Molitfelnic*)¹⁵. Ea reprezintă, fără îndoială, un mare progres față de cea tipărită de Coresi, ceea ce o dovedește și retipărirea ei, la un interval așa de scurt și faptul că a circulat și peste hotarele Moldovei. Dar nici nu s-a putut impune ca o traducere definitivă. Făcută după Evhologhiile grecești tipărite până atunci la Veneția, din care reținuse unele particularități de tipic, ea păstra în vocabular o abundență de slavonisme, încerca să îmbogățească lexicul cu neologisme latine și neogrecești, avea în topica frazei construcții greoaie și nefirești și încerca să

¹² *Istoria literaturii române*, Edit. Acad. Române, I, București, 1964, p. 308.

¹³ Al. Rosetti - B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 44. Cf. și Pr. V. Coman, *Însemnătatea culturală și religioasă a tipăriturilor coresiene*, în „Mitrop. Moldovei și Sucevei”, 1970, nr. 11-12, p. 638-645, care subliniază că atât Liturghierul, cât și Psaltirea românească tipărită de Coresi în același an (1570), inaugurează seria tipăriturilor coresiene curat ortodoxe, lipsite de influențe protestante, fiind prin aceasta „nu numai monumente de valoare ale culturii noastre, ci și documente inestimabile despre statornicia în legea strămoșească, mărturii ale dreptei credințe a poporului nostru” (p. 645).

¹⁴ Al. Rosetti - B. Cazacu, *op. cit.*, p. 111-112.

¹⁵ Descriere bibliografică și facsimile la I. Bianu — N. Hodoș, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, tom. I, București, 1903, p. 222-225 și 262. Cf. și tom. IV, p. 202. Vezi și Pr. Prof. I. Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de Mitropolitul Dosoftei, 1679-1979*, București, 1980 (extras din „Glasul Bisericii”, 1979, nr. 9-10), cu bibliografie la zi.

«Vremea este a face Domnului...»

reda în românește termeni grecești prin expresii stângace (ca de ex. „om dragostea” pentru *filantropia* ș.a.)¹⁶.

Meritul lui Dosoftei rămâne totuși mare, el fiind cel dintâi ierarh român care a cutezat să tipărească liturghiile în întregime în românește, părăsind drumul slavonei bisericești, bătătorit de înaintași, fără să adopte nici pe acela al grecismului, promovat în epoca lui de pătura conducătoare. Traducerea Liturghierului, ca și a celorlalte cărți de slujbă traduse de el (Molitfelnicul, Psaltirea, Acatistul Născătoarei de Dumnezeu, Paremiile, Viețile Sfinților), ținea la introducerea limbii române în Biserică, integrându-se în acel curent general din a doua jumătate a sec. al XVII-lea și începutul celui următor, de afirmare a românilor ca neam independent și unitar; reprezintă deci „o contribuție conștientă a Bisericii la renașterea națională a neamului nostru”¹⁷. Prin el, limba română este consacrată definitiv, în Moldova, ca limbă a cultului, ceva mai înaintea Munteniei. Iar din punctul de vedere al dezvoltării limbii literare, Dosoftei reprezintă un moment important, mai ales prin contribuția sa la îmbogățirea vocabularului, ca și prin încercarea îndrăzneată de a supune limba moldovenească a vremii sale la rigorile și necesitățile versificației, în cunoscuta sa *Psaltire în versuri*TM.

4. O nouă traducere a Liturghierului pentru românii ortodocși s-a făcut la Sibiu între 1687 și 1689, din ordinul mitropolitului Varlaam al Transilvaniei¹⁹. Nu știm dacă această traducere a văzut lumina tiparului (nu se cunoaște încă niciun exemplar), dar avem o parte a ei în *Diaconariul* tipărit la Bălgrad (Alba Iulia) în 1687 și intitulat „*Rânduiala diaconstvelor și cu a vâzglășeniilor, care se zic la Lyturghie. Și rânduiala Vecerniei și cu a Utreniei...* Scoase și tocmită dipre limba sloveniască, pre limba rumăniască, cu bla(goslo)venia prea Svințitului Kyr Varlaam arhiepiscop și mitropolit Belugradului... Acum întâi s-au tipărit, întru folosul și înțăliagerea pravos-

¹⁶ O analiză foarte amănunțită și competentă a limbii din cărțile lui Dosoftei, la A. Rosetti - B. Cazacu, *op. cit.*, p. 113 și urm.

¹⁷ Iustin (Moisescu), Mitropolitul Moldovei și Sucevei, *op. cit.*, p. XVII și XXI.

¹⁸ Al. Rosetti - B. Cazacu, *op. cit.*, p. 138-139.

¹⁹ Menționat de Dr. T. Tamavschi, *Despre cele mai însemnate liturghii ale Bisericii Orientale, mai ales cu privire la cele ce sunt întrebuintate în timpul de față în Biserica Ortodoxă*, în „Candela” (Cernăuți), 1893, nr. 5, p. 260.

lavnicii rumânești Besearci ca toți preoții și diaconii, ca să poată cunoaște pre lesne de a sluji cum se cade, pre orânduiala lor..."²⁰.

După părerea lui N. Iorga²¹, traducerea acestui diaconariu e făcută de un „popă ceva mai cărturar decât ceilalți”, *Ioan Zoba* din Vinți pe Mureș, cunoscut și din alte tipăriri. Judecând după textele din el, cu o limbă mult evoluată față de cea a lui Coresi, Diaconariul, ca și Liturghierul din care va fi făcut parte, reprezintă un vădit progres în limbă și trebuie să fi fost folosit mult la vremea lui, înlocuind cu succes pe cel al lui Coresi.

5. Ceea ce nu putuse să facă nici Coresi în Transilvania în 1580 și nici Dosoftei în Moldova la 1679 și 1683, a izbutit să facă marele mitropolit al Țării Românești, *Antim Ivireanul*, care, pe lângă atâtea altele, ne-a dat și traducerea normativă și definitivă a Liturghierului românesc, pentru folosul românilor de pretutindeni, încă de pe când nu era decât episcop la Râmnic. Traducerea lui apare pentru prima dată la *Râmnic în 1706*, sub titlul de „*EvxpXoyiov, adecă M(o)l(i)tv(e)nic* acum întâi întracesta chip tipărit și așezat, după rânduiala celui grecesc...”²².

²⁰ Vezi la I. Bianu - N. Hodoș, *op. cit.*, I, 280. Singurul exemplar cunoscut se afla la 1938, în biblioteca fostului seminar greco-catolic din Blaj.

²¹ *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, p. 200-201.

²² Descriere bibliografică la I. Bianu - N. Hodoș, *op. cit.*, I, la cota 1501, unde cartea este trecută numai ca Evhologhiu, așa cum apare și la cercetătorii ulteriori (ca, de ex., Pr. N. Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, în „B.O.R”, an. 1956, nr. 8-9, p. 731-732). Cercetând însă exemplarele păstrate în Biblioteca Academiei Române la cota respectivă, se poate vedea că este vorba de două tipăriri sau volume distincte, care au, într-adevăr, același titlu, aceeași prefață și aceeași pinaxă (tablă „a cuprinsului”), dar au conținut diferit; primul volum cuprinde partea de la început a Evhologhiului Mare, adică liturghiile, fiind deci în realitate un Liturghier, iar al doilea cuprinde restul Evhologhiului grecesc mare (Tainele și ierurgiile), fiind deci un Molitfelnic propriu-zis. Fiecare din aceste două volume are paginație proprie. Aceste constatări le-am făcut încă din anul 1938, cu prilejul redactării tezei mele de licență în Teologie cu titlul: *Liturghierul. Studiu istorico-liturgic*, unde sunt consemnate (la p. 181-182). Cel dintâi care sesizase lucrul acesta, menționând *Liturghierul* lui Antim de la Râmnic, 1706, a fost Prof. N. Dobrescu (*Istoria Bisericii Române*, București, 1923, p. 1147). Sesizarea mea a fost folosită ulterior de Drd. N. Goravu (fără să mă citeze) în lucrarea sa de seminar *Precizări și contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Mitropolia Olteniei”, 1968, nr. 9-10, p. 7212-729. Cf. și Pr. Prof. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 9, 13-14. Acesta din urmă consideră că Antim și-a intitulat Litur-

«*Vremea este a face Domnului...*»

Cartea începe cu stihul din epistola I Corinteni 14, 19 („Dar în biserică vreau să grăiesc cinci cuvinte cu mintea mea, ca să învăț și pe alții, decât zece mii de cuvinte în limbi”), pe care traducătorul îl ia „ca o Mărturie cum că nu este oprit a sluji liturghie fieștece pravoslavnic în limba sa” (Răspunsul lui Teodor Balsamon patriarhul Antiohiei, la întrebarea canonică a patriarhului Marcu al Alexandriei). Se continuă cu o prefață a ipodiaconului Mihai Iștvanovici tipograful, care ne încunoștințează că tălmăcirea s-a făcut din grecește, de către vlădica Antim. Pinaxa (tabla de materii) care urmează enumera toate piesele unui evhologhiu mare, conform titlului, dar în realitate cartea are cuprinsul unui Liturghier: începe cu Rânduiala Proscomidiei tradusă din grecește după Diataxa patriarhului Filotei al Țarigradului, continuă cu rugăciunile citite de preot la Vecernie și Utrenie (reproduse exact după Liturghierul slavo-român de Buzău, 1702), și apoi slujba celor trei Liturghii și otpusturile (vosglasurile).

Dintr-o notă de la sfârșitul volumului al doilea (Evhologhiu)²³ aflăm că pentru textul rugăciunilor și al cântărilor din rânduiala Vecerniei, a Utreniei și a celor trei Liturghii, Antim a folosit Evhologhionul grecesc tipărit de Nicolae Glyki la Veneția în 1691²⁴, pe care îl urmează foarte fidel, scoțând Liturghierul românesc de pe linia celui slavonesc, folosit de traducătorii anteriori ca original, și punându-l pe linia celui grecesc; dar pentru învățăturile de tipic el a păstrat, în general, limba din Liturghierul slavo-român tipărit de Mitrofan la Buzău în 1702, care reproduce și el prima ediție a acestui Liturghier, tipărită de mitropolitul Teodosie la București, în 1680, unde traducerea românească a învățăturilor de tipic aparține ieromonahului Inocențiu. Antim modernizează însă limba acestor învățături, înlocuind

ghierul său din 1706 *Evhologhiu* din motive de „tact, înțelepciune și pogorământ”. Dar explicația acestui titlu este simplă: Antim respectă originalul grecesc tradus de el, care era un „Evhologhiu Mare”, cuprinzând în partea sa de început liturghiile, cum continuă încă să facă până astăzi mai toate edițiile grecești ale acestei cărți de slujba (vezi, de ex., *EvxoXoyiov rd Meva*, Atena, 1970).

²³ Retipărită și în Molitfelnicul de Târgoviște, 1713, și reprodusă și la I. Bianu - N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 551.

²⁴ Titul complet al acestei Evhologhiu la E. Legrand, *Bibliographie hellenique ou description raisonnee des ouvrages publies en grec par des grecs au XVII-esiecle*, t. III, Paris, 1895, p. 1.

unii termeni slavi, ca, de ex. *molitvă* cu *rugăciune*, *popă* cu *preot*, *spăsenie* cu *mântuire* ș.a.

Ajuns mitropolit al Țării Românești, Antim retipărește Liturghierul său la Târgoviște în 1713 cu unele ușoare șlefuiți de limbă și cu un mic adaos de rugăciuni (pentru blagoslovenia colivei, a sălciei la Florii, a cărnurilor la Paști și a strugurilor la 6 august), dar cu titlul nou, care s-a păstrat până astăzi: „D(u)mnezeieștile și sf(i)nte liturghii, a celor dintre sf(i)nți Părinților noștri a lui Ioan Zlatoust, a lui Vasilie cel Mare și a Prejdesștenii acum întâi tipărite...”, tipograf fiind Gheorghe Radovici²⁵ (în același an se retipărește, ca o carte deosebită, și Molitfelnicul din 1706).

În forma aceasta de îmbinare a unei traduceri mai vechi, din a doua jumătate a sec. al XVII-lea (învățăturile de tipic) cu traducerea proprie după originalul grecesc, făcută de el însuși (pentru textul rugăciunilor și al cântărilor), limba Liturghierului lui Antim, în cele două ediții ale sale (Râmnic, 1706, și Târgoviște, 1713), atinge o treaptă de perfecțiune neîntrecută până atunci. Edițiile principale următoare, nu i-au adus decât puține și ușoare îmbunătățiri de limbă, fără să întrecă însă niciodată frumusețea traducerii prime a lui Antim, care rămâne prototipul Liturghierului nostru de astăzi. Același lucru se poate spune, de altfel, și despre celelalte cărți principale de slujbă, pe care tot Antim le-a tradus pentru prima oară sau pentru care a desăvârșit traduceri anterioare, dându-ne traducerea lor definitivă, valabilă până astăzi: *Psaltirea* (1694 și 1710), *Ceaslovul* (Târgoviște, 1715), *Molitfelnicul* (1706 și 1713), *Catavasierul* (două ediții, Târgoviște, 1714 și 1715) și *Octoihul* (Târgoviște, 1712), cărți prin a căror traducere în românește Antim a contribuit cel mai mult la „naționalizarea serviciului divin” în biserici și la „făurirea unei limbi liturgice românești, care dăinuiește până astăzi”²⁶.

²⁵ Descrierea bibliografică la I. Bianu - N. Hodoș, *op. cit.*, I, 487 și la Pr. N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 741-742. Considerată de obicei ca prima ediție a Liturghierului românesc al lui Antim (vezi, de ex., Ch. Auner, *op. cit.*, p. 748 și Pr. N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 741 și 762. Ediția anterioară (Râmnic, 1706) nu este menționată nici la Barbu Teodorescu, *Cartea veche românească*, în rev. cit., p. 601, și nici în cap. despre Antim Ivireanul din *Istoria literaturii române*, Ed. Academiei, I, p. 532.

²⁶ N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 147 și Marea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1972, p. 194-195.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Limba românească din aceste cărți de slujbă a rămas aproape neschimbată până astăzi, căpătând, prin Antim, „curgerea ei naturală”, adică o frază cu un curs firesc, eliberată de topica frazei străine a cărturarilor de mai-nainte și apropiată, atât ca lexic, cât și ca sintaxă, de graiul vorbit al poporului din vremea aceea²⁷.

Spre deosebire de înaintașii săi, Antim a avut și avantajul de a fi cunoscut fără îndoială și de a fi putut folosi limba românească din *Biblia lui Șerban* (București 1688), „operă de proporții monumentale pentru acea epocă, prin care se pune în circulație o limbă literară care reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecleziastici români de până atunci și se deschide calea pe care se va dezvolta limba română literară de mai târziu”²⁸. Ea va impune ca limbă literară tocmai graiul muntenesc²⁹, pe care îl promovează și tipări-turile lui Antim. Este știut apoi că Antim a fost „unul dintre cei mai mari oratori bisericești ai tuturor timpurilor”³⁰. Aceași limbă folosită de el în cunoscutele sale *Didahii*, ale cărei calități îl situează pe autor „printre cei mai de seamă propagatori ai limbii române literare”³¹, o regăsim și în noua traducere românească a *Liturghierului* făcută de el, ca și în cea a celorlalte cărți de slujbă traduse de el.

Datorită acestor calități *Liturghierul* lui Antim se impune repede și se generalizează în toate bisericile românești. Exemplare din el circulă în toate provinciile locuite de români (unul, din ed. Râmnic, 1706, azi într-o bibliotecă particulară, a fost folosit în corn. Becicherecu Mic din Banat); fie în prima ediție (Râmnic, 1706), fie în cea de a doua (Târgoviște, 1713), el este luat ca normativ și reprodus stereotipic, uneori cu adaosuri de noi rugăciuni și îndrumări pentru preoți în cuprins, în toate centrele tipografice

²⁷ Pr. N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 758 și urm.

²⁸ Al. Rosett - B. Cazacu, *op. cit.*, p. 147 și *Istoria literaturii române*, Ed. Academiei, I, p. 463.

²⁹ Episcop Dr. Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși...*, p. 26. Vezi de același, *Biblia de la București, ce „s-au dăruit neamului românesc la anul 1688”, în voi. Dascăli de cuget și simțire românească*, p. 219-241.

³⁰ G. Ștrempel, în „Studiul introductiv” la ediția critică a *Operele* lui Antim Ivireanul, București, 1972, p. XLII.

³¹ Al. Rosett - B. Cazacu, *op. cit.* p. 160.

din diferitele regiuni românești unde se vor tipări noi ediții pentru folosința preoților: Râmnic (1733,1747,1759,1767,1768,1787,1813,1817,1862), București (1728, 1741, 1742, 1746, 1747, 1754,1759, 1780, 1787, 1796, 1797, 1833, 1841, 1855, 1858, 1892), Buzău (1769, 1835, 1840, 1856), Iași (1715,1747,1754), Sibiu (1798,1807,1808,1809,1813,1814,1827, 1831,1835, 1852, 1856, 1863,1902), Rădăuți (1745) și Blaj (ediții pentru uniți, 1756, 1775, 1776, 1779, 1786, 1807, 1817, 1870, 1905 și 1931).

Multipliat în centre tipografice din atâtea regiuni românești diferite și în ediții atât de numeroase, Liturghierul lui Antim a avut o arie de circulație și folosință care acoperea aproape tot pământul românesc, contribuind la formarea și unitatea limbii literare române într-o măsură mult mai mare decât minunatele predici și didahii, ale lui Antim, a căror limbă este „poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor epocii”³², dar care au rămas închise în câteva manuscrise, date la lumina tiparului abia în a doua jumătate a secolului trecut.

Datorită însă numeroaselor retipăriri, ediția prototip a Liturghierului lui Antim a primit și unele mici variante în conținut, tipic și limbă. De aceea, pe la mijlocul veacului al 18-lea, monahul Evloghie, din porunca mitropolitului *Iacob Putneanul* al Moldovei, i-a făcut o primă revizuire mai serioasă, confruntând-o cu un nou original grecesc (probabil *Evhologhiul Mare de Veneția*, 1752) și tipărind-o la Iași în 1759. Ediția aceasta a fost reprodușă apoi în cele următoare de la Iași (1794 și 1802), dar la rândul ei, a fost și ea din nou revizuită de mitropolitul *Veniamin Costachi* al Moldovei, „ultimul mare luptător pentru limba românească”³³, care a confruntat-o cu un nou original grecesc (*Evhologhiul Mare de Veneția*, 1759), dar a ținut seama și de edițiile rusești de până atunci, împrumutând îndeosebi (din Liturghierul de Chișinău, 1815, al mitropolitului Gavriil Bănulescu) lunga „învățătură povățuitoare” pentru preoți și Pravila de rugăciune, cu care Liturghierul de azi se găsește tributar celui rusesc. În noua sa formă, Liturghierul, revizuit de Veniamin Costachi, a apărut la Iași în 1818.

³² M. Sadoveanu, *Limba povestirilor istorice* (comunicare la Academia Română), în „Contemporanul”, nr. 67436 din 11 febr. 1955, p. 3.

³³ Ep. Dr. Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși...*, p. 31.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Reprodus fidel în edițiile ulterioare apărute la Iași (1834³⁴, 1845 și 1868), va fi și el îmbunătățit prin *ediția de Iași* 1845, care se îmbogățește mai ales prin introducerea, pentru prima oară, a celor două mari și frumoase rugăciuni de pomenire generală a credincioșilor vii și a celor morți, din rânduiala Proskomidiei („Primește, Doamne, jertfa aceasta pentru iertarea păcatelor tuturor fraților celor întru Hristos...” și: „Pentru pomenirea și iertarea păcatelor tuturor celor din veac adormiți întru dreapta credință...”), care constituie până azi o particularitate a Liturghierului românesc³⁵. Forma aceasta îmbunătățită, trecută ulterior prin filiera edițiilor de Neamț, 1860 și 1864, va fi adoptată de primul Liturghier unic și oficial al Bisericii Ortodoxe Române, tipărit la București în 1887. Cu puține excepții (Sibiu 1902 și Blaj 1905 și 1931), Liturghierul românesc va fi tipărit de acum înainte numai la București, sub supravegherea Sfântului Sinod, toate edițiile ulterioare (1892, 1895, 1902, 1912, 1921 și 1927) reproducând, cu mici variații verbale, pe cea din 1887. O abatere de la acest tip devenit normativ, prin introducerea unor inovații în rânduiala cuprinsului și în învățăturile de tipic, mai puțin în limba textelor, se încearcă prin *ediția de București 1937* (revizuită de Pr. prof. Mihălcescu și Pr. Paraschiv Angelescu), dar acestea sunt repede abandonate³⁶, iar cu ediția din 1950³⁷ se revine la limba tradițională, inaugurată de Antim Ivireanul și adoptată oficial de Sinodul Bisericii noastre în 1887.

O ultimă revizuire de fond, după originalele grecești și îmbunătățită cu adăugirea și dezvoltarea învățăturilor de tipic, puse de acord cu practica curentă, a fost făcută de regretatul Pr. prof. P. Vintilescu (t 1974), în

³⁴ A doua ediție a lui Veniamin Costachi. Remarcabilă este Prefața acestei ediții, „una dintre primele de acest fel în cultura noastră”, în care venerabilul mitropolit face o adevărată expunere academică despre originea noastră latină și despre principiile pe care le-a aplicat în revizuirea Liturghierului (Cf. Episcop Dr. Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși...*, p. 31).

³⁵ Amănunte și bibliografie despre aceasta în lucrarea noastră *Liturgica Specială*, București, 1980, p. 263-264.

³⁶ Amănunte în studiul nostru *Observațiuni și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*, București, 1945-1946 (extras din „B.O.R”).

³⁷ O prezentare critică a acestei ediții vezi în art. nostru *Noua ediție a Liturghierului românesc/ în comparație cu cele anterioare. Studiu comparativ*, în „Studii Teologice”, 1950, nr. 9-10, p. 563-580.

colaborare cu adormitul în Domnul patriarhul Justinian al României (î 1977). Tipărită până acum de patru ori (1956, 1967, 1974 și 1980, cea din urmă cu ușoare îmbunătățiri de semnatarul acestor rânduri), ediția aceasta reprezintă, incontestabil, cea mai bine pusă la punct, sub toate aspectele, dintre variantele lingvistice ale Liturghierului ortodox.

Pe scurt, în ceea ce privește limba, Liturghierul românesc ortodox de astăzi este muntenesc la origine, reprezentând o traducere fidelă a textului rugăciunilor din Evhologhiul grecesc patriarhal, făcută de Antim Ivireanul la începutul veacului al XVIII-lea și revizuită în Moldova la 1759; iar în ceea ce privește cuprinsul și îndrumările de tipic el ține linia de mijloc dintre Liturghierul grecesc și cel slavo-rusesc. Reprodușă la început cu fidelitate în edițiile de după Antim Ivireanul, traducerea acestuia a fost apoi îmbunătățită și menținută neconținut în pas cu limba vorbită a poporului și cu cea literară, păstrând în vocabularul ei doar puținele forme arhaice și termeni specifici limbajului liturgic al cărților bisericești de slujbă.

Transcriem, pentru exemplificare, pe coloane paralele, textul rugăciunii numită „a amvonului”, pe care preotul o citește cu glas tare, în auzul credincioșilor, în traducerea primă, din Liturghierul lui Coresi 1570 (foaia 42, în ed. Mareș, p. 147-148), în traducerea din prima ediție a Liturghierului lui Antim (Râmnic, 1706, p. 99) și în forma curentă astăzi, din ultima ediție a Liturghierului românesc (București, 1980, p. 158):

Coresi, Brașov — 1570

„Blagosloveaște ceia ce blagoslovesc tine, Doamne, și sfînteaște ceia ce pre tine nă(dăjdu)iesc. Spășeaște, Doam(ne), oamenii tăi și blagosloveaște partea ta. Implerile besearecilor (tale) fereaște, sfînțește ceia ce iubesc dulce firâmseatea beseareciei tale, aceia mîreaste cu dumnezeiasca a ta tărie și nu lăsa ceia ce nădăjduiesc spre tine.

Pacile lumiei tale dâruiaste besearecilor tale, preuților, împăraților noștri, voincilor și tuturor oamenilor tăi, că toată darea du(l)ce și t(o)atâ dăruirea ce iaste desfârșită de sus iaste, deștinge dela tine tatăl luminilor. Și ție mărie și dulce-dare, cinste și închinăciune tremeatem, tatăl și fiul și sfântul Duh, acmu (și) pururea și în vea(cii) de vea(ci)”.

«Vremea este a face Domnului...»

Antim, Râmnic —1706

„Cel ce blago(slo)veștipre ceia ce bine Te cuvintează, Doamne, și sfințești pre ceia ce nădăjduesc întru Tine. Mântuiaște norodul Tău, și blago(slo)veaște moștenirea Ta. Plinirea Besearecii Tale păzește-o, sfințește pre ceia ce iubesc podoaba casei Tale. Tu pre aceia îi proslăveaște cu dumnezăiasca putearea Ta, și nu ne lăsa pre noi cei ne nădăjduim întru Tine. Pace lumii Tale dăruiaște, besearecilor Tale, preoților, și bun credinciosului domnului nostru (cutarele) ostașilor lui, si tot norodului Tău. Că toată darea cea bună, si tot darul desăvârșit de sus iaste, pogorânddela Tine Părintele luminilor, și Ție slavă, și mulțămită, și închinăciune îți trimitem. Părintelui, și Fiului, și Sfântului Duh, acum, și pururea, și în veacii veacilor\

Forma curentă azi:

„Cel ce binecuvintezi pe cei ce Te binecuvântează, Doamne, și sfințești pe cei ce nădăjduiesc întru Tine, mântuieștepoporul Tău și binecuvântează moștenirea Ta. Plinirea Bisericii Tale, o păzește; sfințește pe cei ce iubesc podoaba casei Tale, Tu pe aceștia îi preamărește cu dumnezeiască puterea Ta; și nu ne lăsa pe noi cei ce nădăjduim întru Tine. Pace lumii Tale dăruiește, bisericilor Tale, preoților (aici se pomenește Cărmuirea țării) și la tot poporul Tău. Că toată darea cea bună și tot darul desăvârșit de sus este, pogorând de la Tine, Părintele luminilor, și Ție slavă și mulțumire și închinăciune înălțăm, Tatălui și Fiului și Sfântului Duh, acum și pururea și în vecii vecilor'.

Se vede din acest tablou comparativ cât de mult a îmbunătățit traducerea lui Antim pe cele anterioare (cea a lui Coresi și cea a lui Dosoftei) și cât de apropiată este ea, totodată, de cea definitivă, din Liturghierul actual.

CĂRȚI DE CULT TIPĂRITE ÎNTRE 1948-1968*

Pentru săvârșirea deplină și corectă a sfintelor slujbe ale cultului ortodox, slujitorii bisericești - clerici și cântăreți - au nevoie de cărțile de slujbă necesare. De aceea, una dintre cele dintâi griji ale Preafericitului Patriarh Justinian după venirea sa la cârma Bisericii Ortodoxe Române, în calitate de președinte al Sfântului Sinod, a fost aceea de a pune la îndemâna slujitorilor noștri bisericești cărțile de slujbă de care aveau nevoie pentru îndeplinirea conștiincioasă a îndatoririlor lor sacramentale. Și în sectorul acesta, ca în atâtea alte domenii, întâistătătorul Bisericii noastre a trebuit să umple multe și mari goluri. În 1948, multe cărți de cult ale Bisericii noastre, și încă dintre cele mai indispensabile pentru bunul mers al activității liturgice a preoților și cântăreților, se găseau de mult epuizate și nu mai putuseră fi retipărite, din cauza greutăților și lipsurilor pricinuite de război; așa era cazul, de exemplu, cu *Liturghierul, Molitfelniculy Mineiele, Octoihul, Triodul și Penticostarul*. Altele, de mult tipărite prin reproducerea stereotipă a unor ediții mai vechi, nu mai puteau fi nici retipărite și nici folosite în forma lor din ultimele ediții, ele având nevoie de îmbunătățiri ale limbii folosite, ori de adaosuri și de limpeziri în formularea regulilor privitoare la rânduiala sfintelor slujbe, conform practicii liturgice tradiționale și generale din Biserica noastră, precum și de unele retușări și adaptări la noile situații intervenite în viața statului și a Bisericii; așa era cazul, de exemplu, cu vechiul *Tipic bisericesc* (tipărit în ultima sa ediție la Cernica, în 1925) și cu cartea de slujbă numită *Tedeum sau Doxologie*.

*în rev. „Studii Teologice”, XX (1968), nr. 5-6, p. 471-482.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Un eveniment de importanță istorică, petrecut chiar în anul investiției actualului Patriarh, a făcut și mai simțită nevoia de noi cărți de cult: reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române din Ardeal, la a căreia înfăptuire Preafericirea Sa însuși a contribuit într-o mare măsură. Preoții și cântăreții români care slujiseră până atunci în cealaltă „strană” a Ortodoxiei românești din Ardeal, reveniți acum la unitatea administrativă și sufletească a Bisericii străbune, aveau și ei nevoie de cărți noi de slujbă, în care să poată regăsi rânduiala corectă a slujbelor divine și limba neaoș-românească a cărților de care se folosiseră toți românii ortodocși din Ardeal până în secolul al XVIII-lea, fără inovațiile catolicizante, de ritual și de limbă, introduse în ele de editorii de la Blaj ai fostei Biserici Unite¹. Iată deci încă un motiv care făcea și mai necesară retipărirea unor noi ediții ale cărților noastre de slujbă, într-un tiraj sporit, care să poată scoate din uz cărțile folosite până aici în bisericile foste greco-catolice.

Aceasta a și fost de la început sarcina principală atribuită editurii Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii noastre, după reorganizarea și reactivarea lui prin Regulamentul organelor centrale din Patriarhia Română din 1950 (art. 178, alin. b). Cum însă cele mai multe dintre cărțile de cult trebuiau serios revizuite, pentru îndreptarea lipsurilor și a greșelilor păstrate până aici din neatenție sau printr-o greșită înțelegere a respectului față de ceea ce era vechi, s-a făcut apel la o seamă de teologi, cărturari și buni cunoscători ai limbii grecești și ai rânduielilor de tipic, pentru verificarea și diortosirea textelor și pentru îmbunătățirea îndrumărilor tipiconale. Și-au dat până acum contribuția la această vastă operă de diortosire și retipărire a cărților noastre de slujbă, întreprinsă sub directa îndrumare și supraveghere a Preafericitului Patriarh Justinian, ierarhi și slujitori cu experiență veche în domeniul practicii liturgice din biserici mănăstirești și parohiale, începând cu Preafericirea Sa însuși și continuând cu I.P.S. mitropoliți pensionari Tit Simedrea și Efrem Enăcescu, Î.P.S. Mitropolit Firmilian al Olteniei, profesori specialiști în astfel de probleme, ca Pr. P. Vintilescu (azi profesor onorar), regretatul preot prof. univ. Niculae M. Popescu, Teodor M. Popescu (azi

¹A se vedea, mai ales, Pr. Prof. Sp. Căndea, *Limba veche liturgică și inovațiile introduse în ea de fosta Biserică Unită*, Sibiu, 1954.

profesor onorar), M. Chialda și Pr. Ene Braniște, teologi buni cunoscători ai limbii grecești, ca preoții Dr. D. Fecioru (azi consilier patriarhal) și Dr. O. Căciulă și alții.

I. CĂRȚI DE SLUJBĂ PENTRU PREOȚI

Cele mai necesare cărți de slujbă pentru folosința preoților sunt *Liturghierul* și *Molitfelnicul*. De aceea, ele au și fost printre cele dintâi care s-au retipărit în perioada de timp de care ne ocupăm.

1. În primii 20 de ani de patriarhat, *Liturghierul* a fost tipărit în trei ediții (1950, 1956 și 1967).

a) *Prima ediție*, apărută în 1950 (cu titlul tradițional: *Dumnezeieștile Liturghii...*) și menită să umple mai ales nevoile preoților reveniți din Ardeal, a trebuit să fie tipărită mai în grabă, fără o diortosire mai temeinică, nefiind posibilă într-un timp atât de scurt. Grija tipăririi a fost încredințată Î.P.S. Efrem Enăcescu, luându-se ca bază nu ultima ediție apărută până atunci (cea din 1937, datorită fostului profesor I. Mihălcescu și Pr. Paraschiv Angelescu), ci cea anterioară, din 1927, care a fost retipărită întocmai, cu ușoare retușări de limbă, din care cea mai de seamă a fost dubla traducere a lui 6oța din originalul grecesc (cuvânt aproape nelipsit mai ales din formulele finale ale rugăciunilor, numite ecfonise), prin *mărire* și *slava* {*slavă* fiind totdeauna pus în paranteză)²; slujitorii puteau astfel rosti, după preferință, unul sau altul din cei doi termeni, cel dintâi (de origine latină) fiind întrebuințat aproape exclusiv în eparhiile din Ardeal, cel de-al doilea (de origine slavă) fiind folosit în celelalte eparhii. Pentru rest, noul *Liturghier* păstra încă multe din lipsurile și insuficiențele de fond și de formă ale edițiilor anterioare³. El a fost împodobit cu stampe și vignete datorate pictorului Gh. Rusu.

b) Epuizată în scurt timp după apariția ei, ediția din 1950 a *Liturghierului* a trebuit să fie înlocuită printr-o nouă ediție, care apare în 1956, sub

² Despre acești doi termeni vezi mai ales Pr. Nicolae M. Popescu, *Slavă sau mărire? Diortosind Molitfelnicul*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1937, nr. 7-10, p. 492-497 și Pr. Paraschiv Angelescu, *Slavă și Mărire. Studiu de documentare liturgică*, București, 1939.

³ A se vedea îndeosebi Pr. Prof. Ene Braniște, *Noua ediție a Liturghierului românesc în comparație cu cele anterioare. Studiu comparativ*, în „Studii Teologice”, III (1951), nr. 9-10, p. 563-580.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

un nou titlu⁴, fiind diortosită de însuși Preafericitul Părinte Patriarh și de P.C. Prof. P. Vintilescu, fostul titular al catedrei de Liturgică și Pastorală de la Institutul Teologic din București. Din colaborarea fericită a celor doi diortositori a ieșit cea mai bună ediție a Liturghierului românesc din câte s-au tipărit până acum și poate cel mai bun Liturghier dintre toate cele folosite în diferitele Biserici Ortodoxe autocefale. Experiența îndelungată de slujitor la sfântul altar a celui dintâi, dublată de competența de specialist a celui de-al doilea (a fost și P.C. Sa însuși multă vreme preot de parohie) ne-a dat un *Liturghier* care, păstrând caracterul arhaic specific limbii noastre bisericești, în textele rugăciunilor și ale imnelor, constituie de fapt o revizuire integrală a traducerii lor prin confruntarea cu originalele grecești, înlăturându-se greșelile de traducere, limpezindu-se frazele și formulele cu înțeles obscur din edițiile anterioare și totodată adoptându-se o nouă formulare a învățăturilor de tipic, în care au fost adăugate toate îndrumările necesare mai ales pentru slujitorii începători, privitoare la rânduiala corectă și la ritualul sfintelor slujbe, care lipseau din edițiile de până aici.

Principiile de care s-au călăuzit diortositorii și îmbunătățirile de căpetenie aduse ediției celei noi sunt indicate, de altfel, pe scurt, în însemnarea postfață de la sfârșitul cărții (p. 465): „întemeindu-se pe învățatură agonisită de-a lungul celor peste 30 de ani de slujire preoțească și folosind pentru îndreptări și întregiri cele mai bune Liturghiere din întreaga Ortodoxie, ostenitorii acestei cărți de slujbă au împlinit lipsurile aflate în Liturghierele românești tipărite până acum, au lămurit și întregit îndrumările de tipic, pentru ca slujitorii Bisericii Ortodoxe Române să poată găsi toate povățuirile de care au trebuință, spre săvârșirea sfintei liturghii după dreapta rânduiala, care trebuie să fie una pentru întreaga Biserică.

Pentru atingerea acestui țel, atât Liturghia Sfântului Vasile cel Mare, cât și Liturghia Darurilor mai înainte sfințite au fost întregite cu acele părți pentru care în cărțile de până acum se făcea numai trimitere la Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur; s-au dat îndrumările trebuitoare pentru lămurirea liturghisitorilor în toate locurile unde tăcerea edițiilor din trecut dădea

⁴ *Liturghier, cuprinzând dumnezeieștile Liturghii ale Sfinților noștri Părinți: Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, și Liturghia celor mai înainte sfințite, precum și rânduiala Vecerniei, Utreniei și dumnezeieștii Proscomidii și altele de trebuință la sfânta slujbă în biserică.*

prilej fiecărui slujitor să urmeze după priceperea lui; s-au făcut numeroase îmbunătățiri în cuprinsul rugăciunilor, căutând să se păstreze pretutindeni înțelesul limpede și frumusețea graiului românesc. De asemenea, ori de câte ori s-au repetat în Liturghier unele rugăciuni sau unele cuvinte, s-a căutat a se păstra, pe cât a fost cu putință, aceeași întocmire".

Noua ediție fusese, de altfel, îndelung pregătită prin studiile anterioare ale P.C. Pr. Prof. P. Vintilescu și ale altora, în care fuseseră deja formulate propunerile de revizuire și îmbunătățire care și-au găsit aplicarea pentru prima dată în acest Liturghier⁵. Așa se și explică buna primire de care s-a bucurat *Liturghierul românesc* din 1956 în cuprinsul Bisericii noastre⁶, precum și aprecierile favorabile ale specialiștilor din alte Biserici Ortodoxe⁷. De aceea el s-a epuizat curând și a fost necesară o nouă ediție.

c) Această ultimă ediție a *Liturghierului românesc* a apărut în cursul anului 1967, fiind a treia tipărită în timpul ultimului patriarhat. Ea este de fapt o retipărire a ediției anterioare (1956), păstrând titlul, formatul și structura internă a acesteia, dar revăzută cu grijă de aceiași diortositori, care au mai făcut unele mici îmbunătățiri și adaosuri, mai ales în formularea îndrumărilor de tipic și în grafica tiparului, ținând seama de diferitele propuneri făcute între timp de către unii dintre clericii noștri⁸.

2. *Molitfelnicul (Evhobghiul)*, cea de a doua carte de slujbă pentru preoți în ordinea importanței și a necesității, a apărut până acum în două ediții.

⁵ Vezi, de ex.: Pr. Prof. P. Vintilescu, *Contribuții la revizuirea Liturghierului românesc*, București, 1931; *Însemnări pentru o nouă ediție a Liturghierului*, București, 1947; *Pentru o nouă ediție în pregătire a Liturghierului*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXIII (1955), nr. 3-4, p. 295-310; *Cartea numită Liturghier*, în „Studii Teologice”, XI (1959), nr. 9-10, p. 507-524. Cp. și Diac. Ene Braniște, *Observațiuni și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc. Contribuție la revizuirea cărților noastre de ritual*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXIV (1945), nr. 11-12 și LXV (1946), nr. 4-6 și 7-9.

⁶ Vezi, de ex.: Pr. Prof. P. Procopovici, *Ediție nouă a Liturghierului*, în „Mitropolia Ardealului”, IX (1957), nr. 5-8, p. 559-564; N. D(onos), la *Recenzii*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXIII (1957), nr. 10-12, p. 888-891.

⁷ Vezi, de ex., Episc. Nicolae de Makariopol (Sofia), *Trei ediții noi ale Liturghierului* (în limba bulgară), în „Duhovna Cultura” (Sofia), XL (1960), nr. 6, p. 27-32, după Pr. I. Runcu, în „Ortodoxia”, XII (1960), nr. 4, p. 625-631.

⁸ Ca, de ex., Pr. Romul Grecul, *Sugestii pentru o nouă ediție a Liturghierului din București 1956*, în „Mitropolia Ardealului”, III (1958), nr. 5-6, p. 488-491.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a) Prima ediție, tipărită în 1950, aproape concomitent cu Liturghierul, a fost reprodusă după ediția anterioară din 1937, diortosită prin osteneala preotului prof. univ. Nicolae M. Popescu. Această primă ediție a fost tipărită, ca și cea precedentă, în bune condiții grafice, pe o hârtie de calitate și păstrându-se stampele și vignetele ediției model, datorate pictorului Gh. Russu⁹. Între puținele modificări făcute în textul rugăciunilor din această ediție au fost cele din formulele ecteniei funebre din slujba înmormântării pruncilor, modificări care, de altfel, erau dinainte în uz în practica rusească („încă ne rugăm pentru odihna nevinovatului prunc X și pentru ca Domnul, după nemincinoasa-i făgăduință, să-l învrednicească cereștii Sale împărății...”, în loc de: „...și pentru ca să i se ierte lui toată greșeala cea de voie...” etc).

Pentru a se micșora volumul cărții și a-l face mai ușor de purtat, în ediția din 1950 nu s-au mai tipărit rânduielile călugăriei (inclusiv slujba înmormântării călugărilor), care, nefiind necesare preoților de enorie, vor forma cuprinsul unei cărți aparte (vezi mai departe). Au fost, de asemenea, lăsate la o parte unele, rânduieli de sfințire și tedeumuri din cuprinsul ediției 1937 (p. 481-509), dintre care unele nu mai erau actuale, iar altele vor intra în cuprinsul cărții cu titlul *Tedeum* (vezi mai departe).

b) Repede epuizată, ediția din 1950 a *Molitfelnicului* se cerea înlocuită cu alta nouă, care a apărut în 1965-1966. Luând ca bază pe cea precedentă, noua ediție reprezintă însă și o treaptă nouă în îmbunătățirea acestei cărți românești de slujbă, prin diortosirea graiului rugăciunilor de către Preafericitul Patriarh Justinian însuși, căruia se datorează și întregirea cuprinsului cărții cu unele rugăciuni și slujbe de folos preoților.

Au fost adăugate, astfel (la p. 535-616), mai întâi două dintre cele mai necesare *Acatiste*, cel al Domnului nostru Iisus Hristos și cel al Bunei Vestiri, precum și cele două *Paraclise* de rugăciune ale Preasfintei Născătoare de Dumnezeu, toate acestea fiind reproduse din ultima ediție a *Ceaslovului* (București, 1945, p. 232 ș.u.), cu ușoare retușări de limbă. La sfârșitul cărții (p. 617-620) s-au adăugat, de asemenea, două rânduieli de slujbă care apar acum pentru prima oară în *Molitfelnicul românesc*. Cea dintâi este

⁹ Cp. și Pr. O. Căciulă, *Cartea de cult în ultimul deceniu (1948-1958)*, în „Glasul Bisericii”, XVII (1958), nr. 6-7, p. 556.

Rânduiala binecuvântării și sfințirii crucii ce se așează la mormânt, traduși după Molitfelnicul sârbesc (Trebnic) tipărit la Belgrad în 1956 (p. 408-412)¹⁰, cu întregirea unor rugăciuni și îndrumări de tipic. Cea de a doua este *Rânduiala la înfierea de copii*, luată (cu îndreptări de limbă) după o ediție mai veche a Molitfelnicului românesc, tipărit la Chișinău, 1908 (cu titlul slavo-rus de *Trebnic*), p. 692-694 (tradusă după Molitfelnice rusești mai vechi).

Utilitatea unor astfel de slujbe, introduse acum în cuprinsul Molitfelnicului nostru, este în afară de orice discuție. Rugăciuni și rânduiele de acest fel, care să corespundă nevoilor și condițiilor noi ivite în viața religioasă a credincioșilor noștri și pe care preoții nu le găsesc în cărțile de slujbă de până acum, au fost adesea cerute și nădăjduim că edițiile viitoare ale Molitfelnicului vor pune la îndemâna preoților noștri și altele, tot atât de necesare, ca de exemplu: o rânduiala pentru binecuvântarea așa-numitei „nunți de argint” și a „nunții de aur”, slujba sfințirii cimitirului nou (care există deja în Molitfelnicele slave) s.a.m.d.¹¹.

În schimb, pentru a nu se mări prea mult volumul cărții, au fost lăsate la o parte rânduielele în legătură cu primirea la Ortodoxie a celor de alte credințe, care se aflau în ultimele două ediții ale *Molitfelnicului* (vezi, de exemplu: ed. 1937, p. 534-572) și care vor fi acum tipărite într-o carte deosebită (vezi mai departe).

Grija pentru efectuarea îmbunătățirilor și adaosurilor făcute de Preafericitul Patriarh a avut-o P.C. Pr. Ioan Găgiu, directorul Administrației Patriarhale. Pentru împodobirea cărții s-au păstrat aceleași vignete și stampe ale pictorului Gh. Russu, folosite și la edițiile anterioare, din 1937 și 1950.

Nădăjduim ca la edițiile viitoare să se limpezească și unele nelămuriri preluate din vechile ediții, care mai stăruiesc încă în *Rugăciunile ce se citesc după patruzeci de zile femeii care a născut* (ed. 1965, p. 42-47), unde sunt rugăciuni pentru două cazuri diferite: unul când pruncul este botezat și

¹⁰ Ea se afla, de altfel, mai dinainte, în *Parohialnicul* de Belgrad, 1890, p. 408-412. Cp. recenzia noastră cu titlul *Ediții noi ale unor cărți de slujbă în Bisericile Ortodoxe vecine*, în „Ortodoxia”, XI (1959), nr. 4, p. 628.

¹¹ Cp. studiul nostru *Unitate și varietate în cultul liturgic al Bisericii Ortodoxe autocefale*, în „Studii Teologice”, VII (1955), nr. 7-8, p. 413.

«*Vremea este a face Domnului...*»

altul când pruncul nu e încă botezat, fără să se precizeze care rugăciuni se citesc în primul caz și care în al doilea.

*

3. Un extras din Molitfelnic este, precum se știe, *AghiazmataruU* carte de slujbă mai comodă și mai ușor de purtat afară din biserică, întrucât ea cuprinde numai acele slujbe, rânduieli sfinte și rugăciuni mai des săvârșite în activitatea liturgică a preoților (Sfintele Taine și unele ierurgii de căpetenie, ca sfințirea apei mici și mari, înmormântarea mirenilor în vârstă, parastasul ș.a.).

Ca și Molitfelnicul, această carte de slujbă s-a tipărit până acum, de două ori în timpul păstoririi Preafericitului Părinte Patriarh Justinian, prima dată în 1950 și a doua oară în 1965. Prima ediție este o reproducere fidelă a ediției anterioare, din 1937 (286 p.), iar a doua ediție reproduce exact textul slujbelor și rânduielilor respective din *Molitfelnicul* tipărit în același an (1965) și diortosit de Preafericitul Patriarh, având, prin urmare, aceleași îmbunătățiri menționate mai înainte.

4. Tot un extras din Molitfelnic alcătuiesc de fapt *Rânduielile călugăriei și slujba înmormântării călugărilor* care au fost tipărite, în 1951, pentru a doua oară sub forma unei cărți aparte, independentă de Molitfelnic (96 p. de format octav)¹², cuprinzând: rânduiala la facerea rasoforului, învățătură pentru cel ce vrea să primească schisma, adică starea monahală, rânduiala schismei sau a chipului celui mic (intrarea în călugărie), rânduiala schismei celei mari, slujba înmormântării călugărilor și o scurtă învățătură cum să se înmormânteze arhieriei. Toate acestea, nefiind necesare preoților de mir, ci numai viețuitorilor din mănăstiri, au fost scoase din *Molitfelnic* și tipărite în carte deosebită, textul lor fiind reprodus întocmai după cel din ediția din 1937 a *Molitfelnicului* (p. 237-256 și 573-624).

5. Intr-o înfățișare cu totul nouă apare acum și o altă carte de slujbă trebuitoare preoților, anume *Panihida*, care cuprinde slujbele funebre și rânduielile tradiționale pentru pomenirea morților și care este și ea, la origine, tot un extras din *Molitfelnic*. Noua ediție, diortosită tot prin grija

¹² Prima ediție a fost *Rânduiala tunderii chipului monahicesc*, tip. de starețul Calinic Cernicanul, la București, 1842.

și osteneala Preafericitului Patriarh, a fost tipărită în 1967. Ea este de fapt a șaptea dintre edițiile acestei cărți tipărite de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române până acum (ultima, adică a șasea, apăruse în 1948, cu puțin înainte de moartea patriarhului Nicodim).

Noua ediție apare nu numai cu titlu nou (*Panihidă cuprinzând slujbele înmormântării, precum și alte slujbe ce se săvârșesc de preot pentru cei răposați..?*), ci și în condiții grafice cu totul superioare față de edițiile anterioare, fiind împodobită cu aceleași stampe și vignete folosite la tipărirea noului *Liturghier* și a noului *Molitfelnic*, datorită pictorului Gh. Russu. Cuprinsul cărții a fost, de asemenea, mult îmbogățit față de ediția ultimă. Pe lângă slujbele și rânduielile din ediția 1948 (rânduiala înmormântării mirenilor, rânduiala înmormântării pruncilor, rânduiala înmormântării în ziua de Paști și în săptămâna luminată, rânduiala parastasului, rugăciunea la hainele și lucrurile ce se dau de pomană, Litia mică pentru morți și cele 11 Evanghelii ale învierii), au fost adăugate: rânduiala înmormântării preoților și diaconilor de mir (luată din *Molitfelnic*, 1965-1966), rânduiala înmormântării călugărilor (luată din *Rânduielile călugăriei*, 1951), rânduiala binecuvântării și sfințirii crucii ce se așază la mormânt (luată din *Molitfelnic*, 1965-1966), rânduiala ce se săvârșește pentru pomenirea morților la 3 zile, la 9 zile și la trei săptămâni de la ziua morții, rânduiala ridicării Panaghiei pentru cei răposați (ambele luate, cu unele restilizări, după cărticica *Rânduiala ridicării Panaghiei*, tipărită mai demult de Iacov Antonovici, episcopul Hușilor, în mai multe ediții) și 15 pericope evanghelice, adăugate sub titlul general „Alte Evanghelii care pot fi citite ca adaos și podoabă la stâlpi, precum și în drum spre locul de veci”. Sursa acestor pericope (neindicată în *Panihidă*) este următoarea:

Evangelhia 1 -a (Ioan V, 17-24) = Evangelhia de luni pentru morți;

Evangelhia a 2-a (Ioan VI, 40-44) = Evangelhia de joi pentru morți;

Evangelhia a 3-a (Luca XII, 16-21) = Evangelhia de la liturghie din Duminica a XXVI-a după Rusalii;

Evangelhia a 4-a (Matei XXII, 23-33) = Evangelhia de vineri în săptămâna a X-a după Rusalii, la liturghie;

Evangelhia a 5-a (Matei XXIV, 27-33 și 42-51) = Evangelhia de vineri în săptămâna a XI-a după Rusalii, la liturghie;

«*Vremea este a face Domnului...*»

Evanghelia a 6-a (Matei VI, 23-33) = Evanghelia din Duminica a III-a după Rusalii, la liturghie;

Evanghelia a 7-a (Ioan VI, 48-54) = Evanghelia de vineri pentru morți;

Evanghelia a 8-a (Luca XIV, 1, 12-15) = Evanghelia de luni în săptămâna a XXVI-a după Rusalii, la liturghie;

Evanghelia a 9-a (Matei XXV, 31-46) = Evanghelia din Duminica lăsatului sec de carne (a înfricoșătoarei Judecăți), la liturghie;

Evanghelia a 10-a (Matei V, 42-48) = Evanghelia de sâmbătă în săptămâna I-a după Rusalii, la liturghie;

Evanghelia a 11-a (Matei XII, 44-54) = Evanghelia de vineri în săptămâna a VI-a după Rusalii, la liturghie;

Evanghelia a 12-a (Ioan VIII, 51-59) = Evanghelia de marți în săptămâna a V-a după Paști;

Evanghelia a 13-a (Matei XII, 30-37) = Evanghelia de sâmbătă în săptămâna a VIII-a după Rusalii;

Evanghelia a 14-a (Ioan VII, 24-26, 35-36) = Evanghelia de la liturghia din 23 februarie (Sfântul Mucenic Policarp al Smirnei);

Evanghelia a 15-a (Luca XII, 32-40) = Evanghelia de sâmbătă în săptămâna a XXVIII-a după Rusalii.

Textele slujbelor și rânduielilor cuprinse în această ediție (cu excepția celor două luate din *Rânduiala Panaghiei*) au fost luate din ultima ediție a *Molitfelnicului* și poartă deci pecetea graiului îndreptat prin osteneala Preafericitului Patriarh Justinian, iar pericopele evanghelice de la sfârșit (atât cele 11 ale învierii, care se aflau și în ediția din 1948, cât și cele 15 adăugate acum pentru prima dată) sunt luate din ediția ultimă a *Evangheliei* (1964), diortosită tot de întâistătorul Bisericii noastre (vezi mai departe).

Căutând să pună de acord rânduielile scrise din cărți cu practica de fapt, noua ediție a *Panihidei* răspunde, fără îndoială, unor nevoi adesea semnalate de către preoțimea noastră, fiind menită să contribuie la stabilirea unei uniformități, măcar relative, în domeniul slujbelor funebre și al rânduielilor pentru pomenirea morților din Biserica noastră.

6. Și, ca să terminăm cu extrasele din *Molitfelnic*, amintim încă un extras care se tipărește acum, pentru prima oară, sub forma unei cărți aparte: *Rânduiala primirii la Ortodoxie a celor de alte credințe*, apărută în 1966. Ea

cuprinde: rânduiala primirii la Ortodoxie a celor de credință mozaică, rânduiala primirii luteranilor, a calvinilor, a bapțiștilor și a altor neoproteștanți, rânduiala ungerii cu Sfântul Mir a ereticilor care vin la dreapta credință, rânduiala primirii catolicilor și Mărturisirea de credință dată în scris, în biserică, de cei întorși de la schismă sau de la diferite eresuri. Toate acestea au fost retipărite după edițiile anterioare ale *Molitfelnicului* din 1937 și 1950.

7. După Liturghier și Molitfelnic, cartea cea mai de trebuință pentru folosința preoților este *Sfânta Evanghelie*. Aceasta nu se mai tipărise din 1941. În 1964 a apărut *Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie, tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române și cu osârdua Preafericitului Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române*. Ea reprezintă cea de a VIII-a ediție a Evangheliarului tipărit de Sfântul Sinod până acum și reprezintă, din punct de vedere grafic, una dintre cele mai frumoase ediții apărute până acum, fiind împodobită cu admirabile ilustrații (cadre marginale, stampe, icoane, frontispicii, inițiale și vignete) datorate pictorului Iosif Keber. Din punctul de vedere al graiului folosit pentru redarea textului Evangheliilor, de asemenea, noua ediție este cea mai bună de până acum, datorită îmbunătățirilor aduse prin osteneala Preafericitului Patriarh însuși.

Precum ne avertizează Preafericirea Sa, în „Cuvântul către cititori” de la începutul cărții (p. 3 ș.u.), pentru îndreptările care au fost făcute s-a luat ca temelie - potrivit îndrumării date chiar de Sfântul Sinod - tălmăcirea Noului Testament făcută de regretatul profesor și scriitor părintele Gala Galaction, din ediția tipărită în 1951 și revăzută, tot cu purtarea de grijă a Preafericitului Patriarh, de Î.P.S. Tit Simeșdea și răposatul prof. univ. Nicolae M. Popescu. Dorința Preafericirii Sale a fost însă să realizeze o ediție de Evanghelie care să înlăture nepotrivirile existente până aici între textul din diferitele ediții ale cărții de cult cu acest titlu, de o parte, și textul din diferitele ediții ale Bibliei și ale Noului Testament, de alta¹³. Pentru aceasta, Preafericirea Sa a cercetat mai toate edițiile românești ale Evangheliei, care s-au tipărit după 1682, când a apărut prima ediție de acest fel. A izbutit astfel să îplinească, prin noua ediție, cele două năzuințe pe care le urmă-

¹³ Despre aceste nepotriviri vezi Tit Simeșdea, *Evanghelia carte liturgică în limba română*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XXVII (1958), nr. 12, p. 1112-1119.

«*Vremea este a face Domnului...*»

rea: pe de o parte să păstreze și tradiția graiului, statornicită de înaintași în diferitele ediții ale Evangheliei, folosite în biserici la serviciile divine, iar pe de alta, să se apropie și de textul Noului Testament în ultima sa traducere, folosită astăzi în chip curent în școlile de învățământ teologic și în lectura personală a clericilor și a credincioșilor.

În afară de îndreptările făcute în graiul textelor, tot Preafericitului diortositor al acestei ediții i se datorează o formulare nouă, mult mai dezvoltată decât în vechile ediții, a vieților celor patru Sfinți Evangheliști, de la p. 9-12 (Sfântul Evanghelist Ioan), p. 53-56 (Sfântul Evanghelist Matei), p. 129-132 (Sfântul Evanghelist Luca) și p. 219-222 (Sfântul Evanghelist Marcu).

În plus față de edițiile anterioare s-au adăugat (ori măcar au fost indicate, la locurile respective din cursul Sinaxarului) Evangheliile care se citesc în zilele sfinților români canonizați în 1955 și 1956, adică: Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș (15 septembrie, vezi p. 291), Sfinții Mărturisitori Visarion Sărai și Sofronie de la Cioara și Mucenicul Oprea (21 octombrie, p. 296), Sfântul Ierarh Calinic Cernicanul (11 aprilie, p. 328), Sfinții Ierarhi Iorest și Sava Brancovici (24 aprilie, p. 329) și Sfântul Mucenic Ioan Valahul (12 mai, p. 331).

La sfârșitul cărții s-a adăugat *Evanghelistarul*, adică cele 35 tabele calendaristice indicând șirul Evangheliilor din fiecare an, după data schimbătoare a Sfințelor Paști. Ediția precedentă a *Evangheliei* (1941) se tipărise fără *Evanghelistar*, care rămăsese să fie tipărit ulterior, separat, după ce va fi fost îndreptat de Sfântul Sinod, dar n-a mai apărut niciodată. În forma în care se tipărea mai înainte, el corespundea calendarului neîndreptat, după care Biserica noastră a mers până în anul 1924 și după care Paștile se sărbătorea între 22 martie și 25 aprilie. Pentru prima dată *Evanghelistarul* acesta a fost acum adoptat situației actuale din Biserica noastră (calendar îndreptat, cu Pascalie rămasă pe calendarul neîndreptat, Paștile sărbătorindu-se de fapt între 4 aprilie și 8 mai după calendarul îndreptat, corespunzător datelor de 22 martie și 25 aprilie din calendarul neîndreptat, pe care îl păstrează încă Bisericile Rusă, Bulgară și Sârbă). Au fost reformulate, de asemenea, într-un grai mai limpede, lămuririle tipiconale din fruntea celor 35 de tabele pascale (p. 363-367) și a fost

adăugată o listă cu data Paștilor de la 1961 până la 2118 după veches Pascalie, cu calendar îndreptat, adică așa cum se sărbătoresc Pastile în toate Bisericile Ortodoxe care și-au îndreptat calendarul, începând din 1924 (p. 368). Atât această listă, cât și adaptarea celor 35 de tabele pascale la situația actuală și reformularea regulilor de tipic din fruntea lor se datoresc ostenelilor scriitorului acestor rânduri.

8. În legătură cu Sfânta Evanghelie amintim și cărticica intitulată *Evanghelia pentru Vecernia Sfintelor Paști*, cea dintâi în ordinea cronologică, dintre cărțile de cult tipărite în răstimpul de care ne ocupăm (1949). Ea cuprinde textul Evangheliei care se citește, la Vecernia din ziua de Paști - numită în popor și *A doua înviere* (Ioan XX, 19-25), în 12 limbi, conform obiceiului din Biserica noastră și din cele grecești (limbile: română, greacă, ebraică (aramaică), latină, paleoslavă, rusă, bulgară, turcă, franceză, germană, ungară și albaneză).

Textele în limbile străine sunt transcrise în așa fel încât să poată *h* citite chiar și de clerici care nu ar cunoaște limbile respective (indicându-se și accentele).

9. Printre cele dintâi cărți de slujbă tipărite îndată după venirea Preafericitului Patriarh Justinian la conducerea Bisericii Ortodoxe Române, este și cea cu titlul *Carte de Tedeum (Doxologii) la diferite prilejuri obștești*, apărută în 1950 și folosind deopotrivă atât preoților, cât și cântăreților bisericești. Ea cuprinde slujbele numite cu termenul general, de origine latină, *Tedeum*, care reprezintă o creație proprie Bisericii noastre, din a doua jumătate a secolului trecut¹⁴. Apărută de la început ca o carte separată, în diferite ediții (ca, de exemplu, Neamț, 1862, Buzău, 1869, București, 1879 ș.a.), Tedeumul fusese tipărit pentru ultima dată în această formă în 1922 (ediția a treia a Sfântului Sinod). *Molitifelnicul* din 1937 indusese și el în cuprinsul lui unele slujbe din conținutul Tedeumului (ca rânduiala la începerea anului școlar), la care ediția următoare a *Molitifelnicului* (1950) a renunțat (vezi în urmă).

¹⁴ Vezi Arhim. Ghenadie Enăceanu, *Un sbornic. Istoria Te-Deumurilor în Biserica creștină și specialitatea în cea română*, în „Biserica Ortodoxă Română”, VIII (1864), nr. 11 și 12*, p. 830-850 și 942-960.

«Vremea este a face Domnului...»

a) Ultima ediție a cărții *Tedeum* (1950) reproduce, în general, cuprinsul ediției anterioare, din 1922, dar cu unele rânduieli noi și adaptările necesare la situațiile noi din viața politică și religioasă, de după 1944. Așa, de exemplu, *Tedeum-ul pentru începutul anului școlar* a devenit *Tedeum la începerea catehizării sau a anului școlar la institutele de învățământ bisericesc* (p. 51-58) ș.a.m.d.

b) *Un Tedeum pentru pace*, întocmit probabil de către P.S. Episcop Valerian al Oradiei, a apărut într-o ediție eparhială, cu titlul: *Carte de Tedeum pentru pace*, Editura Episcopiei Oradea, 1956 (32 p.).

II. CĂRȚI DE SLUJBĂ PENTRU CÂNTĂREȚII BISERICEȘTI

1. Trecând acum la *cărțile de slujbă necesare cântăreților de strană*, cea dintâi care se retipărește în timpul celui de al treilea patriarhat este *Octoihul mare*, cuprinzând cântările învierii, ale celor opt glasuri, care se folosesc la slujba vecerniei, a utreniei și a liturghiei din toate zilele săptămânii. Noua ediție, apărută în 1950 și cuprinzând 750 p., pe o hârtie de bună calitate, este de fapt reproducerea stereotipică a ediției anterioare (a IV-a a Sfântului Sinod, din 1942), în care nu s-au înlocuit decât câteva dintre cuvintele mai vechi, care nu mai puteau fi păstrate.

Octoihul rămâne deci printre puținele cărți de slujbă care își așteaptă încă revizuirea.

2. În schimb, *Penticostarul*, apărut în cursul anilor 1952-1953 (473 p.), reprezintă o ediție temeinic revizuită față de cele anterioare, prin osteneala și priceperea distinsului cărturar bisericesc, Î.P.S. Mitropolit Tit Simezea, care a confruntat textele cântărilor cu originalele grecești, îndreptând traduceri greșite, neclare sau eliptice din edițiile anterioare și uniformizând peste tot traducerea aceluiași cântări, care până aici apăreau uneori într-un fel traduse într-un loc și într-altfel în alt loc din cuprinsul cărții.

Traducerea revizuită a Sinaxarelor din cuprinsul acestei ediții a *Penticostarului* se datorează preotului prof. univ. Nicolae M. Popescu. Menționăm că pe copertă e indicat, greșit, ediția a V-a, când de fapt această ediție este a VI-a a Sfântului Sinod (a V-a a apărut în 1936, a IV-a în 1924 ș.a.m.d.).

3. În 1954 a început *retipărirea unei noi ediții a Mineiilor*, de mult epuizate. Noua ediție reprezintă, ca și *Penticostarul*, o revizuire serioasă a traducerilor din edițiile anterioare, făcută prin confruntarea cu textele originale. Retipărirea a început cu *Mineiulpe luna ianuarie*, apărut în 1954 (ed. a IV-a, 548 p.) și diortosit tot prin osteneala I.P.S. Mitropolit Tit Simedrea. Numai traducerea nouă a Sinaxarelor din cuprinsul lui se datorează Pr. Dr. O. Căciulă.

4-5. Din păcate, retipărirea Mineiilor pe lunile următoare nu s-a putut continua în ritmul dorit de Preafericitul Patriarh Justinian și impus de nevoi, din pricina încetinelii lucrărilor de diortosire. Abia în 1957 au mai putut apărea încă două *Mineie* din seria începută în 1954, și anume: *Mineiulpe luna decembrie* (600 p.) și *Mineiulpe luna februarie* (378 p.), ambele diortosite tot de I.P.S. Tit Simedrea pentru textul cântărilor; pentru textul Sinaxarelor îndreptările au fost făcute de Pr. Dr. D. Fecioru (la *Mineiul pe luna decembrie*) și Pr. Dr. O. Căciulă (la *Mineiul pe luna februarie*).

6-7. A urmat iarăși o întrerupere și abia peste 10 ani au mai apărut încă două *Mineie* — ultimele apărute până acum —, și anume: *Mineiul pe luna martie* (1967, 251 p.) și *Mineiulpe luna aprilie* (1967-1968, 299 p.), revizuite, cel dintâi, de Pr. Dr. O. Căciulă, iar al doilea, de dl profesor onorar T.M. Popescu. La amândouă s-a adăugat colaborarea semnatarului rândurilor de față, care a restilizat și a adaptat, la situația actuală calendaristică a Bisericii noastre, îndrumările de tipic privitoare la rânduiala slujbei Bunei Vestiri din *Mineiulpe luna martie* (p. 173-202) și la sărbătoarea Sfântului Gheorghe din *Mineiulpe luna aprilie* (p. 205-215).

În plus, este vrednic de semnalat că noua ediție a *Mineiului pe luna aprilie* include acum, pentru prima oară, între filele ei, și *Slujba Sfântului Ierarh Calinic Cernicanul* de la 11 aprilie (p. 88-106), întocmită de I.P.S. Efrem Enăcescu și Pr. Prof. Ene Braniște, precum și *Slujba Sfinților Ierarhi Iorestși Sava Brancovicide* la 24 aprilie (p. 225-243); ambele aceste slujbe au fost tipărite întâi în cărți aparte încă din 1957 (vezi mai departe).

În prezent sunt în curs de revizuire, în vederea tipăririi, Mineiele pe lunile octombrie și mai.

8. *Psaltirea* era de mult epuizată în 1948, când Preafericitul Patriarh Justinian a luat cârma Bisericii noastre. Retipărirea ei punea însă grele

«*Vremea este a face Domnului...*»

probleme, când era vorba de ales ce text să se reediteze. Circulau până atunci trei traduceri diferite, tipărite în diverse ediții, pentru folosirea în slujbă. Cea mai veche, făcută după textul grecesc al Septuagintei, reprezenta traducerea din Biblia românească a Sfântului Sinod editată în 1914, din care se luase nu numai textul psalmilor, ci și al altor pericope vechi-testamentare folosite în rânduiala serviciilor noastre divine; ea fusese editată, de exemplu, în 1913 (ed. a V-a), în 1926, la Cernica (ediția a VI-II-a a Sfântului Sinod) și în 1939 (la Râmnicu Vâlcea). În ultima vreme apăruseră însă alte două traduceri, dintre care una, pretinsă după textul original ebraic (masoretic), făcută de preoții profesori Gala Galaction și Vasile Radu (tipărită la București, 1929), iar alta, făcută mai mult după traduceri rusești și datorată fostului patriarh Nicodim Munteanu, tipărită în mai multe ediții, din diverse centre tipografice (Chișinău, 1927, București, 1931, Cluj, 1943). Această ultimă traducere fusese adoptată și pentru textul psalmilor folosiți în rânduiala diferitelor servicii divine din unele cărți de slujbă tipărite în timpul păstoririi fostului patriarh (ca, de exemplu, în ultima ediție a *Ceaslovului*, tipărit la 1945), provocând proteste mai ales din partea viețuitorilor din mănăstiri și a slujitorilor în vârstă, obișnuiți cu vechea traducere.

Ca și în alte cazuri, Preafericitul Patriarh Justinian a dat și aici soluția cea mai înțeleaptă. A fost alcătuită o comisie din trei membri, cunoscători ai limbii ebraice (preoții profesori VI. Prelipcean și M. Chialda de la Institutul Teologic din București) și ai celei grecești (Pr. Dr. D. Fecioru), cărora li s-a indicat să ia ca temei vechea traducere din Biblia Sfântului Sinod de la 1914, care urma să fie curățită, prin confruntarea cu textele originale, de cuvintele prea arhaice și de frazele cu înțeles neclar. Aceleași principii urmau să fie aplicate și la textul celor nouă *Cântări ale lui Moise*, care se întrebuintează la slujbele din Postul Mare și fac parte integrantă din cuprinsul Psaltirii ortodoxe. Îndeplinindu-și cu succes sarcina, comisia a dat, într-adevăr, cea mai potrivită traducere a Psaltirii - carte de slujbă, pentru vremea noastră. Ea păstrează cu fidelitate mireasma bisericească a traducerii Bibliei 1914, făcând astfel legătura cu trecutul, dar a înlocuit termenii prea vechi și a limpezit locurile cu întorsături mai greu de înțeles, apropiind astfel graiul Psaltirii de vorbirea curentă.

Revăzută de I.P.S. Efrem Enăcescu, adânc cunoscător și iubitor al limbii cărților noastre de cult, care i-a dat o ultimă șlefuire¹⁵, noua traducere a *Psaltirii* s-a tipărit până acum de două ori: prima dată în cursul anilor 1957 și 1958 (422 p.) și a doua oară în 1967-1968 (351 p.).¹⁶ Ambele ediții au apărut în excelente condiții grafice, fiind împodobite cu stampe și vignete din cele ale pictorului Gh. Russu. În ambele ediții a fost adăugat, la sfârșit, *al doilea Paraclis al Maicii Domnului* (facerea lui Teodor Lascaris, deosebită de *Al doilea Paraclis* din Ceaslov și Molitfelnic), care se afla și în edițiile mai vechi ale *Psaltirii*, dar fusese înlăturat din ultima ediție. Au fost adăugate, de asemenea, la capitolul *Pripelelor* sau *Mărimurilor* din slujba *Praznicelor* și a *Sfinților* cu *Polieleu*, *Pripele* sau *Mărimuri* noi, cu stihurile respective, pentru sărbătorile sfinților români canonizați în 1955-1956: la 15 septembrie pentru Sfântul Iosif cel Nou de la Partoș (p. 293-294)¹⁶, la 21 octombrie pentru Sfinții Visarion, Sofronie și Oprea (p. 296), la 11 aprilie pentru Sfântul Ierarh Calinic de la Cernica (p. 314) și la 24 aprilie pentru Sfinții Ierarhi Iorest și Sava Brancovici (p. 315); nu s-au pus *Pripelele* pentru ziua Sfântului Ioan Valahul (12 mai), a cărei slujbă n-a fost încă definitivată.

9. *Octoihul mic sau Catavasierul*, un extras al *Octoihului mare*, cuprinzând cântările învierii celor opt glasuri numai pentru duminici, precum și alte cântări din slujba unor sărbători, nu mai fusese tipărit din 1940, când apăruse în a opta ediție a Sfântului Sinod. Preafericitul Patriarh Justinian a binevoit să încredințeze semnatarului rândurilor de față sarcina de a revizui textul acestei cărți, în vederea retipăririi.

Noua ediție a apărut în 1959 (303 p.), cu titlul: *Catavasier (Octoih mic)*, care cuprinde: *rânduiala Vecerniei, a Utreniei și a Sfintei Liturghii, cu cântările învierii din duminici pe cele opt glasuri, podobiile celor opt glasuri, Polieleul și Mărimurile (Pripelele), Catavasiile praznicelor împărătești, svetilnele și stihurile Evangheliei (Voscresnele din slujba: Utreniei de duminică)*, tipărit acum pentru a noua oară... Textele imnelor și ale rugăciunilor din rânduielele care alcătuiesc cuprinsul cărții au fost temeinic revizuite, prin

¹⁵ Cp. și Pr. O. Căciulă, *art. cit.*, p. 557-558.

¹⁶ Indicăm paginile din ed. a II-a (1968).

«*Vremea este a face Domnului...*»

confruntarea cu originalele grecești, cercetându-se și toate vechile traduceri, începând cu cea a lui Antim Ivireanul, din prima ediție a *Octoihului românesc* (Târgoviște, 1712) și până la cele mai noi. Au fost îndreptate greșeli de traducere, au fost limpezite textele cu înțeles mai întunecat, au fost înlocuiți termenii prea arhaici, ieșiți de multă vreme din folosința graiului bisericesc. Au fost îndreptate, de asemenea, greșeli tradiționale în formularea îndrumărilor de tipic, care se perpetuau de la o ediție la alta (ca, de exemplu, formula de binecuvântare pentru începutul liturghiei, care în cele mai multe ediții era: „Binecuvântat este Dumnezeu nostru...” etc); au fost adăugate rânduielele unor slujbe care lipseau din edițiile anterioare și de care cântăreții aveau nevoie (ca de exemplu, *Rânduiala Miezonopticii de duminică*, p. 21 -24, și *Rânduiala Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite*, p. 80-84). Au fost întregite rânduielele câtorva slujbe cu textele unor cântări schimbătoare pe care cântăreții trebuiau să le caute în alte cărți de slujbă (ca de exemplu, Heruvicile din Joia Mare și din Sâmbăta Mare, p. 66-67, sau Axioanele praznicelor împărătești, p. 70 ș.u.). Unele cântări, care erau tipărite în edițiile anterioare ca piese izolate, au fost plasate la locul lor firesc din rânduiala slujbelor la care sunt folosite (ca de exemplu, „Binecuvântările învierii” din rânduiala utreniei duminicilor, p. 37-38).

Ca și în noua *Psaltire* din 1957-1958, la Mărimurile de la Polieleul praznicelor și al sfinților aleși au fost adăugate stihurile și stihurile pentru sărbătorile sfinților români canonizați în 1955-1956 (vezi p. 194, 197, 216 și 217). S-a dat o formulare mai clară titlurilor rânduielelor diferitelor slujbe sau ale grupelor de cântări, care alcătuiesc cuprinsul cărții, iar îndrumările **de tipic au fost considerabil îmbogățite, adăugându-se noi povățuiri la cele vechi** (ca, de pildă, cele privitoare la ordinea cântării catavasiilor în întreg anul bisericesc, p. 44-45, notă), iar cele vechi au dobândit o formulare nouă, mai clară, mai precisă și cu lămuriri în plus pentru unele amănunte neprevăzute în edițiile vechi.

Textele psalmilor și ale stihurilor folosite în rânduiala vecerniei, a utreniei și a altor slujbe au fost luate după traducerea ultimă din *Psaltirea*, 1957 (vezi în urmă).

Fiind de mare folos îndeosebi cântăreților mai tineri și începători, ediția din 1959 a Catavasierului s-a epuizat repede și își așteaptă acum retipărirea.

10. *Apostolul fusese* tipărit ultima dată în 1940, adoptându-se textul din traducerea Noului Testament făcută de patriarhul de atunci, Nicodim Munteanu. Abia în 1960 a putut fi retipărită această carte de cult pentru prima oară în timpul arhipăstoririi Preafericitului Patriarh Justinian, care a însărcinat cu revizuirea lui pe Preoții Ioan Gagi, directorul Administrației Patriarhale, și Vasile Ștefan, consilier patriarhal. Aceștia au luat ca bază traducerea din Noul Testament, ed. 1951, datorată părintelui Gala Galaction și revăzută de I.P.S. Tit Simedrea și preotul prof. univ. Nicolae M. Popescu, și au dat o ediție de 471 p., mult îmbunătățită ca limbă față de cele anterioare, tipărită pe hârtie de o bună calitate, în condiții grafice excepționale, fiind împodobită prin frumoase chenare marginale pentru fiecare pagină și prin frontispicii, inițiale și vignete, toate în culori, datorate pictorului Iosif Keber. Grija tiparului au avut-o Pr. Dr. O. Căciulă și regretatul Virgil Molin, iscusitul conducător de atunci al Tipografiei Institutului Biblic. Păcat că diortositorii nu s-au gândit să adauge la Sinaxar și pericopele pentru sfinții români canonizați în 1955, cum s-a făcut la ediția din 1964 a Sfintei Evanghelii (vezi în urmă).

11, Tot între cărțile de cult trebuie să numărăm și *Cazania*, cu cuvintele ei de înțeleaptă învățătură creștină, atât de mult gustată și prețuită de credincioșii noștri, atât în trecut, cât și azi. Tot Preafericitului Patriarh Justinian îi datorăm inițiativa și osteneala de a fi pus la îndemâna slujitorilor Bisericii noastre o nouă Cazanie mai potrivită pentru vremurile actuale, care a înlocuit pe cea veche, mult îmbătrânită, care, timp de peste trei veacuri, începând de la mitropolitul Varlaam al Moldovei, se citea în bisericile românești de pretutindeni.

Cazania cea nouă a apărut în anul 1960, sub titlul *Tâlcuirea Evangheliilor și Cazaniile duminicilor de peste an, alcătuite de Preafericitul Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române și cuprinde 655 p., de format mare. După cum se arată mai departe, în titlu, Preafericirea Sa a luat ca bază colecția de predici duminicale intitulată *Kiriacodromion*, a vestitului predicator și arhiepiscop Nikifor Teotoke al Astrahanului, de origine greacă, din secolul al XVIII-lea, predici traduse și la noi pe la începutul veacului trecut de mitropolitul Grigorie al Țării Românești, tipărite de mitropolitul Dositei la 1801 și retipărite de mitropolitul Nifon la 1867.*

«*Vremea este a face Domnului...*»

Pentru fiecare duminică această valoroasă colecție omiletică are câte două predici: cea dintâi, cu caracter exegetic, cuprinde explicarea Evangheliei duminicale verset cu verset, sub formă de omilie, iar a doua, intitulată *Cazanie*, este, de fapt, o predică tematică, dezvoltând un subiect de natură morală, dogmatică, liturgică etc, în strânsă legătură cu pericopa evanghelică a duminicii respective (de exemplu: despre sărbători, despre credință, despre rugăciune, despre Botez ș.a.). Precum ne previne Preafericitul Patriarh, în admirabilul „Cuvânt înainte” din fruntea cărții, Preafericirea Sa s-a străduit - și a reușit - să nu se depărteze prea mult de textul autorului din traducerea românească, păstrându-i, pe cât a fost cu putință, bogăția și frumusețea învățăturilor expuse, iar în ceea ce privește forma de expunere s-a străduit să păstreze ceva din mireasma graiului bisericesc și din farmecul limbii vechilor Cazanii, topite în limba vorbită astăzi (p. 6).

Tipărită pe hârtie de calitate bună, *Cazania* încântă și ochiul cititorului, fiind împodobită cu frumoase chenare pe fiecare pagină, cu frontispicii, inițiale și vignete, toate în culori, datorate tot pictorului Iosif Keber, precum și cu fotografii de biserici românești din diferite părți ale țării, așezate pe spațiile rămase libere la sfârșitul fiecărei predici.

Atât prin bogăția și valoarea catehetică a conținutului ei, prin frumusețea veșmântului lingvistic în care acesta a fost redat, ca și prin calitățile de ordin tehnic-tipografic în care a fost tipărită, noua *Cazanie* constituie o operă de mare valoare și utilitate practică, pusă la îndemâna slujitorilor bisericești, ca un prețios mijloc auxiliar al activității lor predicatoriale și catehetice, desfășurată în cadrul cultului divin¹⁷.

12. *Triodul*, care cuprinde rânduiala slujbelor din timpul Postului Mare, n-a mai fost tipărit din 1946, când a apărut cea de a cincea ediție a Sfântului Sinod. La data la care scriem aceste rânduri, este în curs de tipărire o nouă ediție, revizuită de Preafericitul Părinte Patriarh Justinian și adăugită cu o dezvoltată învățătură de tipic, datorată autorului acestui articol, tipic care va arăta rânduiala slujbelor din sărbătorile care cad în timpul Triodului, el înlocuind vechile *Capete (Capitole tipiconale) ale lui Marco*, de la sfârșitul

¹⁷ Vezi mai ales Gabriel Popescu, *Studiu omiletic asupra cărții „Tâlcuirea Evangheliilor și Cazaniile duminicilor de peste an”* în „Studii Teologice”, XV (1963), nr. 5-6, p. 317-328.

edițiilor anterioare, care nu mai corespund situației calendaristice actuale a Bisericii noastre.

13. În schimb, micul extras din Triod, care este atât de popularul *Prohod*, cuprinzând slujba înmormântării Domnului nostru Iisus Hristos de la Denia din Vinerea Patimilor (Utrenia Sâmbetei celei Mari), a fost tipărit aproape în fiecare an în timpul din urmă (în 1966 s-a tipărit cea de a noua ediție din timpul arhipăstoririi de până acum a Preafericitului Patriarh Justinian), în obișnuitul format mic de broșură, împodobit cu frumoase vignete, chenare și frontispicii datorate pictorului Gh. Russu, cântările principale fiind transcrise și pe note muzicale psaltice, după melodiile bisericești tradiționale.

14-15-16. Canonizarea sfinților români din 1955 și 1956 a făcut necesară tipărirea vieților și a slujbelor întocmite în cinstea lor, în cărți aparte, până când ele vor putea fi integrate în noile ediții ale mineiilor respective, pe măsură ce acestea se vor tipări. Au fost editate până acum două cărți de acest fel: una cuprinzând *Viața și slujba Sfântului Ierarh Calinic Cernicanu* și alta cuprinzând *Viețile și slujbele Sfinților ardeleni*TM.

Slujba Sfântului Ierarh Calinic a fost întocmită de I.P.S. Efrem Enăcescu și Pr. Prof. Ene Braniște, iar slujbele Sfinților ardeleni au fost întocmite de un colectiv de profesori de la Institutul Teologic din Sibiu. Slujba Sfântului Ierarh Calinic și cea a Sfinților Ierarhi ardeleni Iorest și Sava Brancovici sunt totodată cele dintâi slujbe ale unor sfinți români, integrate până acum între slujbele sfinților din ultima ediție a Mineiului respectiv (*Mineiul pe luna aprilie* \ 1968, vezi în urmă).

Nu avem până azi un text definitiv al slujbei Sfântului Iosif cel Nou de la Partoș și nici al slujbei Sfântului Ioan Valahul; în schimb, Arhiepiscopia Timișoarei a tipărit un Acatist al Sfântului Iosif cel Nou de la Partoș (Timișoara, 1956), care ar mai avea nevoie de oarecare îmbisericare în graiu²⁰.

¹⁸ *Viața și slujba Sfântului Ierarh Calinic de la Cernica, episcopul Râmnicului-Noul Severin ce seprâznuiește în ziua de 11 aprilie*, București, 1957, 80 p., de format octav mare.

¹⁹ *Viața și slujba Sfinților Ierarhi și Mărturisitori Iorest și Sava, mitropoliți ai Ardealului, ce seprâznuiesc în ziua de 24 aprilie, și a cuvioșilor mărturisitori ai dreptei-credințe Visarion Sărai și Sofronie de la Cioara și a mucenicului Oprea din Sâliște, ce seprâznuiesc în ziua de 21 octombrie...*, București, 1957, 128 p., format octav mare.

²⁰ Tipărit prima dată în „Mitropolia Banatului”, VI (1956), nr. 10-12, p. 125-139.

*

Pe scurt, 23 de titluri de cărți de slujbă, dintre care unele (*Liturghierul, Molitfelnicul, Psaltirea*) tipărite în câte două și trei ediții; una singură reproduce ediții mai vechi neîndreptate (*Octoihul*), toate celelalte reprezentând ori creații originale, proprii acestei epoci de răscruce din istoria Bisericii noastre (ca Slujbele Sfinților români), ori revizuri și diortosiri fundamentale ale vechilor ediții (cum sunt, de exemplu, *Liturghierul* și *Catavasierul*). Dacă mai adăugăm la acestea și cărțile de muzică bisericească, tipărite pentru folosința cântăreților de strană²¹ precum și numeroasele cărți de rugăciune pentru folosul credincioșilor, care reprezintă cărți ale cultului particular²², se poate face o idee mai cuprinzătoare despre vastitatea, utilitatea și importanța muncii depuse numai în sectorul cel mai important al activității tipografice a Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii noastre, în răstimpul destul de scurt al primilor 20 de ani de arhipăstorire a Preafericitului Patriarh Justinian.

Alături de realizările epocale obținute în alte domenii de activitate a Bisericii din acest timp, cărțile de cult tipărite în primele două decenii ale celui de al treilea patriarhat adaugă încă un titlu de glorie și o floare la cununa meritelor multiple ale întâistătorului Bisericii noastre, pentru care atât numele Preafericirii Sale, cât și ale smeriților ostenitori pe care i-a antrenat în muncă și care au lucrat sub oblăduirea și îndrumarea Sa vor rămâne înscrise la loc de cinste în istoria contemporană a Bisericii Ortodoxe Române.

²¹ S-au tipărit până acum, în volume separate: *Cântările Sfintei Liturghii* (două ediții, una însoțită de *Cântări la Cateheze*, de Conf. N. Lungu și Protodiacon A. Uncu, 1951 și alta, însoțită de *Podobiile celor 8 glasuri*, în 1960, de Conf. N. Lungu, Pr. Gr. Costea și Pr. Prof. E. Braniște); *Vecernierul*, 1953 (de Conf. N. Lungu, Pr. Gr. Costea și Prof. I. Croitoru), *Utrenierul*, 1954 (de Conf. N. Lungu, Pr. Gr. Costea și Pr. Prof. Ene Braniște). Au mai fost tipărite: *Cântările din slujbele Sfintelor Taine și ale ierurgiilor principale* (de aceiași), în „Studii Teologice”, XVI (1964), nr. 1-2, și *Cântările din slujba Sfintelor Paști* (de Conf. N. Lungu, Pr. Prof. E. Braniște și Asist. Chirii Popescu, în „Studii Teologice”, XVIII (1966), nr. 1-2, p. 1-90. Sunt gata și restul cântărilor Penticostarului, care urmează să fie tipărite tot în revistele Patriarhiei.

²² Astfel de cărți de rugăciuni au publicat, de ex., până acum: Arhiepiscopia Bucureștilor și Mitropolia Olteniei (alcătuite de Preafericitul Patriarh Justinian și I.P.S. Mitropolit Firmilian), 2 ediții apărute (1951-1952 și 1955) și alta în pregătire; Mitropolia Moldovei și Sucevei, două ediții: 1954-1955 (format mic) și 1956-1957 (format mare); Arhiepiscopia de Sibiu și Alba Iulia, două ediții (1958 și 1966); Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului, trei ediții (1955, 1958 și 1966); Episcopia Oradiei (alcătuită de P.S. Episcop Valerian), două ediții (1950 și 1955).

VII

ÎNDRUMĂRI TIPICONALE

ÎNDRUMĂRI TIPICONALE ȘI LITURGICE PENTRU ANUL 1955*

În cursul anului 1955 slujitorii sfintelor altare nu vor întâmpina dificultăți, anomalii sau excepții de ordin tipiconal greu de rezolvat. Sărbătoarea Sfintelor Paști cade, anul acesta, la 17 aprilie (4 aprilie, stil vechi), deci în lăuntrul perioadei celor 35 de zile între care poate varia data acestui mare praznic al creștinătății, conform regulii tradiționale a canonului pascal alexandrin (22 martie-25 aprilie); de aceea nu se vor ivi cazuri de coincidențe anormale între sărbătorile fixe și cele mobile, care să nu intre în prevederile Tipicului și care să creeze deci nedumeriri și probleme greu de rezolvat pentru slujitorii bisericești, așa cum se întâmplă în anii în care data Paștelui depășește termenul maxim (25 aprilie) stabilit de regulile tradiționale ale Pascaliei, ca, de exemplu, în anul 1943, când Pastele a fost serbat la 6 mai (23 aprilie, stil vechi) și când sărbătoarea Bunei Vestiri a căzut în Duminica Ortodoxiei, iar postul Sâmpietrului a fost desființat (așa cum va fi și în anul 1956).

Pentru anul în curs nu va fi deci nevoie de îndrumări și soluții speciale din partea Sfântului Sinod sau a conducerii bisericești locale pentru rezolvarea unor asemenea excepții și abateri de la regulile și prevederile Tipicului sau ale altor cărți de slujbă. În cele ce urmează vom căuta numai să prevenim pe slujitorii sfintelor altare asupra unor date calendaristice mai importante din cursul anului 1955, asupra cărora trebuie făcuți atenți din vreme, pentru ca ei să poată executa la timp și în chip corect și uniform unele amănunte de ordin tipiconal și liturgic legate de aceste date, dându-li-se și explicațiile

*în rev. „Glasul Bisericii”, XIV (1955), nr. 3-4, p. 219-225.

necesare, atunci când e nevoie. De altfel, unele eparhii, ca de exemplu: Mitropolia Sibiului și aceea a Banatului au și introdus asemenea îndrumări, pe scurt, în *îndrumătoarele tipiconale* sau în *Almanahurile* pe care le-au edita: din vreme, așa cum au procedat și anii trecuți.

I. PERIOADA TRIODULUI

1) *Duminică, 6februarie* (Duminica Vameșului și a Fariseului), începe perioada Triodului, adică acea parte a anului bisericesc în care se întrebuintează la strană cartea de slujbă numită *Triod*. Precum se știe, primele trei săptămâni din această perioadă (dinainte de lăsata secului) alcătuiesc vremea de prevestire sau de pregătire a Postului celui Mare, precum și de tranziție treptată de la regimul alimentar de dulce (Carnaval) la nevoințele și înfrânările postului; prin slujbele sfinte din această perioadă de introducere a Păresimilor, Biserica urmărește să ne pregătească sufletește și să ne obișnuiască treptat cu disciplina înfrânării, a pocăinței și a rugăciunii neîncetate, în care va trebui să petrecem vremea postului Pastelor (a se vedea mai pe larg în *Triod*, la Sinaxarul din Duminica Vameșului și a Fariseului. Comp. și Simeon al Tesalonicului, *Răspuns la întrebarea 56*).

De aceea, pe lângă stihirile speciale care se adaugă din Triod, în anumite părți ale rânduielii slujbelor din această duminică (la Vecernie la „Doamne, strigat-am...”, la Utrenie la Laude etc), în loc de „Pentru rugăciunile...” de după Evanghelia de la Utrenie cântăm pentru prima dată frumoasa cântare „Ușile pocăinței deschide-mi mie, Dătătorule de viață...”, prin care ni se vestește, în accente duioase, apropierea vremii de pocăință și de plângere pentru păcatele noastre și pentru pătimirile Mântuitorului. împreună CU celelalte două cântări care urmează („In calea mântuirii...” și „La mulțimea faptelor mele celor rele...” ea se va cânta de aici înainte în fiecare duminică, până în duminica a cincea din Post inclusiv (5 aprilie).

Precum arată atât Triodul, cât și Tipicul bisericesc, slujba din Duminica Vameșului și a Fariseului, ca și din celelalte trei Duminici care o urmează (Duminica Fiului risipitor, Duminica lăsatului sec de carne sau a înfricoșatei Judecăți și Duminica lăsatului sec de brânză sau a Izgonirii lui Adam din rai) se pune numai din Octoih și din Triod, care înlocuiește Mineiul în aceste

«*Vremea este a face Domnului...*»

zile. Slujba Sfinților din Minei, care cad în aceste duminici (6, 13, 20 și 27 februarie), se va cânta (în mănăstiri) fie în seara Vinerii precedente, la Pavecerniță, precum scrie la Triod și la Tipicul cel mare, fie în luna următoare, împreună cu a Sfinților din acea zi, cum recomandă Tipicul bisericesc editat de Sf. Sinod (a se vedea, de ex.: ediția din 1925, p. 213, notă). Excepție se face numai acolo unde vreunul din acești Sfinți este hramul vreunei biserici (cum ar fi, de ex.: Sf. Procopie, 28 februarie); în acest caz slujba din Triod se combină cu cea din Minei, după regulă.

Pentru cântăreții bisericești notăm că în Duminica Vameșului și a Farișeului din anul acesta se cântă la Utrenie Catavasiile întâmpinării Domnului („Pământul cel roditor de adâncime...”), deoarece ne aflăm în perioada după serbarea acestui praznic, care are odovania la 9 februarie (vezi Tipicul bisericesc, ed. cit., p. 213, nota 1 și Tipicul cel mare, fața 258). Totodată mai atragem luarea aminte că, odată cu începutul Triodului, nu se mai cântă duminica la Utrenie obișnuitele *voscesne* sau *stihiri ale Evangheliei* (eotinale); în locul lor se cântă Slava Laudelor de la Triod, iar în mănăstiri voscreasna de rând se pune la Litia care se face în pridvor, îndată după Utrenie, înainte de Ceasul I (această regulă este valabilă nu numai pentru toată durata Triodului, ci și pentru a Penticostarului, în care Voscreasna de rând e înlocuită cu Slava Laudelor de la Penticostar).

2) *Miercuri, 9 februarie și vineri, 11 februarie* sunt zile de *harți* (dezlegare la post), adică mâncăm de dulce, ca să nu ne asemănăm armenilor, care țin acum postul numit Arțivuri.

3) *Sâmbătă, 19 februarie* (Sâmbăta lăsatului sec de carne), e Sâmbăta morților (Moșii de iarnă); facem pomenirea generală a tuturor celor din veac adormiți, creștini ortodocși, părinți și frați ai noștri, pentru ca nimeni să nu se înfățișeze fără de sprijinul și mijlocirea Bisericii, înaintea Scaunului Judecății din urmă, despre care vom face pomenire în duminica următoare. Slujba se pune toată din Triod.

4) Atât *duminică, 13 februarie* (Duminica Fiului risipitor), cât și următoarele două Duminici la Utrenie, pe lângă Polieleul obișnuit (Ps. 134-135: „Robii Domnului...”), se adaugă și polieleul de plângere și pocăință „La râul Babilonului...”, adică Psalmul 136 (vezi Triodul și Tipicul cel mare; pentru bisericile de mir, Tipicul bisericesc nu prevede însă polieleu în aceste duminici).

5) *Duminică, 20februarie* (Duminica înfricoșatei Judecăți), seara lăsam sec de carne și începem *săptămâna numită a brânzei* (săptămâna albă), în care vom mânca numai brânză, ouă și lapte. Este, de fapt, prima treaptă a postului, deoarece carnea reprezintă alimentul cel mai substanțial și mai nutritiv dintre mâncările de dulce.

6) *Miercuri, 23 februarie și vineri, 25 februarie* sunt zile de harți, adică putem mânca ouă, brânză, lapte și pește, pentru a nu ne asemena cu Iacobitenii și ereticii tetradiți de odinioară, care posteau în această săptămână. Pentru mănăstiri, Tipicul prevede ajunare, conform canonului 33 al Sfântului Nichifor Mărturisitorul, adică se mănâncă abia spre seară, după Vecernie, fiindcă slujba acestor două zile se pune din Triod, după rânduială zilelor de rând din post: se citește, pentru prima dată rugăciunea Sfântului Efrem Șirul („Doamne și Stăpânul vieții mele...”), la Utrenie se cântă Aliluia și Cântările treimice ale glasului de rând în loc de „Dumnezeu este Domnul...” și de troparele obișnuite, iar Obednița se pune după Ceasul IX. În aceste două zile nu se face Liturghie nici chiar acolo unde se liturghisește zilnic, ca în mănăstiri; sunt unele din *zilele aliturgice* din cursul anului bisericesc.

7) *Duminică, 27februarie* (Duminica Izgonirii lui Adam din rai), dimineața la Liturghie sfințiții liturghisitori să aibă grijă, ca, în afară de Agnețul obișnuit, să pregătească în plus, după rânduială arătată în Liturghier, 2 Agnețe pentru Liturghia Darurilor înainte sfințite pe care trebuie să o săvârșim miercuri și vineri din săptămâna care urmează (prima săptămână din Post). Aceeași prevedere trebuie să o aibă de aici înainte în toate Duminicile Postului, adică să pregătească în plus atâtea Sfinte Agnețe de câte ori vor trebui să officieze Liturghia Sfântului Grigorie Dialogul în cursul săptămânii următoare.

La Vecernia din seara acestei duminici schimbăm dvera (perdeaua de la Sfintele Uși), acoperitoarea Sfintei Mese și poalele de la iconostas și analog, punând pe cele de culoare neagră, care este culoarea postului. La această Vecernie (acolo unde se săvârșește) se face vohod (ieșire cu cădelnița), ca la Vecernia zilelor de sărbătoare, iar la sfârșitul Vecerniei (ca și al Pavecerniței, acolo unde se săvârșește) se rostește rugăciunea Sfântului Efrem Șirul, specifică Postului. După aceeași rânduială se face Vecernia în seara tuturor Duminicilor din Păresimi, până în Duminica a cincea inclusiv.

« *Vremea este a face Domnului...* »

În seara acestei Duminici lăsăm sec de brânză, începând astfel postul propriu-zis.

8) *Luni, 28 februarie, și marți, 1 martie*, facem rânduiala slujbelor din Post, așa precum e arătată în Triod, adică: dimineața (Miezonoaptea) Utrenia, Ceasurile (I, III, VI, IX), Obednița și Vecernia, iar după masă Pavecernița cea mare. Aceeași rânduiala și *joi, 3 martie* (acolo unde se face slujbă).

Miercuri, 2 martie, și vineri, 4 martie, la cele de mai sus se adaugă Sfânta Liturghie a Darurilor mai înainte sfințite (combinată cu Vecernia), la care folosim Sfintele Agnețe pregătite la Liturghia deplină din duminica precedentă.

Sâmbătă, 5 martie (prima Sâmbătă din Post), e consacrată pomenirii Sfântului Mucenic Teodor Tiron (SânToader). Facem Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur, care se săvârșește în toate sâmbetele Postului Mare, afară de Sâmbăta Patimilor. În această Sâmbătă nu se fac parastase și pomeniri de morți.

9) *Duminică, 6 martie* (Duminică întâia din Post, a Ortodoxiei), facem Liturghia Sfântului Vasile, care se va oficia și în următoarele patru duminici. Se va pregăti în plus un Sfânt Agneț pentru Liturghia Darurilor mai înainte sfințite care se va săvârși *miercuri, 9 martie* (Sfinții 40 Mucenici din Sevasta), sau două, dacă vom săvârși această Sfântă Liturghie și vinerea următoare (11 martie).

Sâmbătă, 12 martie, reîncep pomenirile și parastasele pentru morți, care se fac, de regulă, și în următoarele două sâmbete (19 și 26 martie).

10) *Duminică, 20 martie* (Duminică a trei din Păresimi), e consacrată Sfintei Cruci. La sfârșitul Vecerniei de sâmbătă seara se pregătește Sfânta Cruce, fiind adusă de la proscomidie (sau de la schevofilachion) la Sfânta Masă, după rânduiala arătată în Triod (la sfârșitul Vecerniei mici) și în Tipicul mare, fața 11 și 78 (în mănăstiri, unde va fi Priveghere, pregătirea Sfintei Cruci se face după Vecernia mică).

Duminică dimineața, la sfârșitul Utreniei scoaterea și închinarea Sfintei Cruci, după rânduiala arătată în Triod și în Tipicul bisericesc. După închinare, înainte de începerea Sfintei Liturghii, Sfânta Cruce este adusă din mijlocul bisericii la iconostas, unde rămâne până vinerea viitoare, pentru închinare (vezi mai departe).

La Liturghie (a Sfântului Vasile) pregătim în plus un Sfânt Agneț pentru Liturghia Sfântului Grigorie care se va săvârși miercuri, 23 martie (sau două. dacă urmează să facem Liturghie și joi, 24 martie, ajunul Bunei Vestiri).

În mănăstiri, în fiecare zi, de luni până vineri inclusiv, la Ceasul I se face închinarea Sfintei Cruci, care stă pe iconostas.

Începând de *miercuri, 23 martie* (înjumătățirea Postului), adăugăm la Liturghia Sfântului Grigorie ectenia pentru cei ce se gătesc de luminare (candidații la botez de odinioară), după ectenia obișnuită pentru catehumeni. Această ectenie se va rosti de fiecare dată la Liturghia Sfântului Grigorie, până în Miercurea săptămânii Patimilor, inclusiv.

11) *Vineri, 25 martie* (Buna Vestire). Întrucât praznicul Bunei Vestiri cade într-una din zilele de rând ale săptămânii, predomină Triodul. Se face deci Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur combinată cu Vecernia și precedată de slujba obișnuită a zilelor de rând din Păresimi, așa cum arată învățătura respectivă de la Capetele lui Marcu din Triod (litera T) și din Minei: în ajun, dimineața: Vecernia Mare și Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, seara: Pavecernița mare, iar în ziua praznicului, dimineața: Litie, Utrenia (cu sfârșitul ca în zilele de post), Ceasurile toate, unul după altul, Obednița cu Fericirile, troparul și condacul praznicului citite; la fiecare Ceas, rugăciunea Sfântului Efrem, cu metaniile obișnuite. În timpul Ceasurilor, preotul face Proskomidia și de aceea se închină dinainte și se îmbracă în toate veșmintele sfinte (în mănăstiri, închinarea și îmbrăcarea cu sfintele veșminte se face de obicei la sfârșitul Ceasului al șaselea, după rugăciunea Sfântului Efrem, iar Proskomidia se face deci în timpul Ceasului al IX-lea și al Obedniței, sau chiar în timpul Vecerniei, cum prescrie Triodul, la locul respectiv din Capetele lui Marcu și Mineiul la Vecernia din 26 martie). Întrucât Sfânta Cruce se află încă pe iconostas, la sfârșitul Obedniței se face închinarea Sfintei Cruci ca și în duminica precedentă, apoi o ia preotul și o duce în sfântul altar, la locul ei, cu aceeași cuviință și rânduială ca și la pregătirea ei, în seara sâmbetei precedente. Apoi se dă binecuvântarea pentru Liturghie, începându-se cu Vecernia zilei de 26 martie (fără catismă și fără metanii), se face vohod cu Evanghelia, Lumină lină, Prochimenul și Paremia din Triod, urmată de două ale serbării din Minei, ectenie mică, Sfinte Dumnezeule, Apostolul, Evanghelia și celelalte, ca la Liturghia Sfântului Ioan Gură de

«*Vremea este a face Domnului...*»

Aur. Axionul serbării: „Binevestește, pământule, bucurie mare...”. La masă se face dezlegare la pește, untdelemn și vin.

12) *Duminică, 27 martie* (Duminica a patra din Post, a Sfântului Ioan Scărarul), la Liturghia Sfântului Vasile în mănăstiri se scot și se pregătesc trei Sfinte Agnețe în plus, dintre care două pentru Liturghia Sfântului Grigorie din miercurea și vinerea săptămânii următoare iar al treilea pentru aceeași Liturghie din joia Canonului celui mare (31 martie), dacă se face.

Miercuri, 30 martie, seara, se face *Denia Canonului celui mare*, adică Utrenia zilei de joi, în cadrul căreia se citește Canonul de pocăință al Sfântului Andrei Criteanul, după rânduiala arătată în Triod.

Vineri, 1 aprilie, seara, se face *Denia Acatistului*, adică slujba Utreniei de Sâmbătă, în cadrul căreia se citește Acatistul Bunei Vestiri, după rânduiala din Triod.

13) *Duminică, 3 aprilie* (Duminica a cincea din Post, a Sfintei Măria Egipteanca), la Utrenie se cântă pentru ultima dată „Ușile pocăinței...”. La Liturghia Sfântului Vasile se scot în plus două Agnețe, dacă se va săvârși Liturghia Sfântului Grigorie în miercurea și vinerea săptămânii următoare.

Sâmbătă, 9 aprilie (Sâmbăta Sfântului și dreptului Lazăr), Utrenia se face toată după Triod: se cântă Binecuvântările învierii de Duminica, Evanghelie nu se citește, dar se zice „învierea lui Hristos văzând...” etc. Liturghia Sfântului Ioan; la vohod se cântă „Cel ce ai înviat din morți...”, iar în loc de „Sfinte Dumnezeule”, se cântă „Câți în Hristos...”. Dezlegare la untdelemn și vin. încetează parastasele și pomenirile de morți, până după Duminica Tomii.

14) *Duminică, 10 aprilie* (Duminica Floriilor), predomină slujba praznicului (toată după Triod): la Utrenie Polieleu în loc de Binecuvântările învierii (care s-au cântat sâmbătă); Evanghelia praznicului (citită dintre Ușile împărătești); nu se zice „învierea lui Hristos văzând...”, dar se scoate Sfânta Evanghelie pentru închinare și sărutare. Se face binecuvântarea și împărțirea sălciilor, fie îndată după citirea și scoaterea Sfintei Evanghelii, cum scrie la Triod, fie înainte de Laude, cum recomandă Tipicul bisericesc). Liturghia Sfântului Ioan, Sfinte Dumnezeule, Axionul praznicului („Dumnezeu este Domnul și S-a arătat nouă...”). Se pregătesc în plus trei Sfinte Agnețe pentru Liturghia Darurilor mai înainte sfințite din zilele de luni, marți și miercuri. La masă, dezlegare la pește, untdelemn și vin.

În seara acestei zile încep deniile Săptămânii Patimilor (Utrenia zile; următoare făcută de cu seară, după rânduiala zilelor de rând, doar cu Evanghelie, așa cum arată Triodul). La sfârșitul deniei se începe otpustul: „Domnul, Cel ce vine la patimă de bunăvoie...” (vezi Liturghierul), care se va zice la toate slujbele până miercurea viitoare, inclusiv.

15) *Luni, 11 aprilie* (acolo unde se face slujbă), dimineața se citesc Ceasurile (I, III, VI și IX) și Obednița, apoi Vecernia cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite. Se face vohod cu Evanghelia, deoarece la Liturghie se citește Evanghelie, îndată după „Să se îndrepteze...”. După-masă, Pavecernița mare, iar seara denie (Utrenia de marți).

Aceeași rânduiala și marți, 12 aprilie, și miercuri, 13 aprilie.

Miercuri, 13 aprilie, după Liturghie, în unele biserici (mai ales la orașe) se obișnuiește a se face Maslu de obște, care în unele părți se face joi și vineri, sau chiar în sâmbăta Săptămânii Patimilor.

Începând de la Vecernia de miercuri încetează citirea Psaltirii și metaniile obișnuite în post, la Ceasuri. Miercuri seara se face Pavecernița mică, apoi denia (Utrenia de joi). Pe iconostas se așează icoana Cinei celei de taină.

16) *Joi, 14 aprilie* (Joia Mare), dimineața: Ceasurile (fără Catisme și metanii, cu troparul și condacul din Joia Patimilor), Obednița și apoi Liturghia Sfântului Vasile combinată cu Vecernia. Preotul îmbracă veșmintele obișnuite. La Proscomidie, care se face în timpul Ceasurilor, se scoate în plus Sfântul Agneț din care se va pregăti Sfânta împărtășanie pentru bolnavi pe tot anul, procedându-se tot ca la pregătirea Agnețelor pentru Liturghia Darurilor mai înainte sfințite. La Vecernie (fără catismă) vohod cu Evanghelia, Lumină lină, Prochimenul și Paremiile din Triod, Ectenia mică cu vosglasul „Că sfânt ești Dumnezeu nostru...”, apoi Sfinte Dumnezeule și celelalte ale Liturghiei Sfântului Vasile. În loc de Heruvic se cântă „Cinei Tale celei de taină...”, iar ca axion: „Din ospățul Stăpânului...”. Înainte de împărtășire, preotul îmbibă cu Sfântul Sânge Agnețul destinat pentru împărtășirea bolnavilor de peste tot anul și îl pune în chivot pentru a-l usca și sfârâma în marțea săptămânii luminate. Otpust: „Cel ce din nemăsurata Lui bunătate...” etc. (vezi Liturghierul).

În unele părți, după Liturghie, se fac parastase (dezlegări de păresimi sau sărindare pentru morți), cu toate că Tipicul nu prevede așa ceva. La masă, dezlegare la untdelemn și vin.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Seara, denia celor 12 Evanghelii. După Evanghelia a cincea și antifonul al 14-lea se scoate Sfânta Cruce în mijlocul bisericii (în Triod nu e prevăzută, numai în Tipicul bisericesc, vezi de ex.: ediția 1925, p. 255, notă). A se vedea în Liturghier ecfonisele ecteniilor mici dintre Evanghelii. Otpustul Sfintelor Patimi: „Cela ce scuiări și bătăi...” (vezi Liturghierul).

17) *Vineri, 15 aprilie* (Vinerea Patimilor), dimineața se citesc Ceasurile împărătești și Obednița, după rânduiala din Triod, pe tetrapodul din mijlocul bisericii (preotul îmbracă toate veșmintele negre). Apoi Vecernia, la care facem vohod cu Evanghelia și citim Apostol și Evanghelie (după Paremi), iar la Stihovă se scoate și se așează Epitaful în mijlocul bisericii, după rânduiala arătată la locul respectiv din Tipicul bisericesc și în învățătura pentru scoaterea Sfântului Aer din Liturghier (ed. 1950, p. 291-292).

Se ajunează toată ziua (vezi nota din Triod, ed. 1945, p. 704). Liturghie nu se face. În unele părți, preotul rămâne toată ziua în biserică, păzind lângă sfântul epitaf.

Seara, denia cea mare (Utrenia Sâmbetei celei mari, cu Prohodul adică slujba înmormântării Domnului). Preotul îmbracă toate veșmintele negre. După tropare, se pun cele trei stări ale Prohodului (conform Triodului și Tipicului mare; dar după Tipicul bisericesc al Sfântului Sinod, Prohodul se pune abia după Canon); apoi Binecuvântările învierii, Sedelnele, Psalmul 50, Canonul, Sfânt este Domnul Dumnezeu nostru... (fără Luminândă), Laudele și Doxologia mare (în timpul acesta, credincioșii trec și sărută Sfântul Epitaf, iar sfințiții slujitori îi miruiesc și le împart flori). Se face apoi înconjurarea bisericii cu Sfântul Epitaf (o singură dată), cu cele trei opriri și ecteniile respective, după care Sfântul Epitaf este dus în sfântul altar și așezat pe Sfânta Masă, unde va rămâne până la înălțare; urmează Paremia, Apostolul și Evanghelia, ecteniile și otpustul: „Cel ce pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire...” (vezi Liturghierul).

18) *Sâmbătă, 16 aprilie* (Sâmbăta cea mare), dimineața se citesc Ceasurile (fără metanii) și Paremiile de la Vecernie, lăsându-se doar trei (vezi notița de la locul respectiv din Tipicul bisericesc); în timpul acesta preotul face proscomidia, apoi Liturghia Sfântului Vasile combinată cu Vecernia: ieșire cu Sfânta Evanghelie, Paremiile (cele trei lăsate), apoi ectenia mică, ecfonisul „Că sfânt ești Dumnezeu nostru...”, „Câți în Hristos v-ați bote-

zat..." (în loc de Sfinte Dumnezeule), Apostolul, Evanghelia și celelalte ale Liturghiei Sfântului Vasile. În loc de Heruvic se cântă troparul „Să tacă tot trupul omenesc...", ca Axion, irmosul „Nu te tângui, o Maică!...", iar în loc de „Vazut-am lumina...", se cântă „Pomenește-ne și pe noi, Indurate...' (vezi Tipicul bisericesc). Apolisul „Cel ce pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire...". După apolis sau după rugăciunea Amvonului, Triodul recomandă ca preotul să facă binecuvântarea pâinii (artosele și prescurile) și a vinului destinate pentru Pastele mic (anafora de a doua zi); vezi Rugăciunea care se citește atunci, în Liturghierul din 1937, p. 340-341 și în Molitfelnicul din același an, p. 449.

Sâmbătă noaptea spre duminică (16-17 aprilie), se pun în sfeșnice luminări albe și se schimbă dvera și acoperitoarele de culoare neagră de la Sfânta Masă, iconostas și analog, cu cele obișnuite (luminate). Înainte de miezul nopții, în timp ce preoții se îmbracă în toate sfintele veșminte luminate, se citește Canonul Sâmbetei celei mari („Pre Cel ce a acoperit cu valul mării..."), după rânduiala arătată în Triod și în Tipicul bisericesc (la începutul Penticostarului). Apoi, la ora 12 din noapte, Slujba învierii, cu care intrăm în perioada Penticostarului.

CU PRIVIRE LA SLUJBELE ÎN SOBOR*

Slujirea în sobor, adică slujba săvârșită de mai mulți sfinți slujitori laolaltă, în jurul aceluiași sfânt altar, este o practică de origine foarte veche, rămasă astăzi ca o caracteristică a cultului ortodox, deoarece în Biserica de Apus ea a dispărut aproape cu totul¹. Ea este obișnuită, în zilele de sărbătoare, la catedralele chiriarhale, la mănăstirile mai mari, la unele biserici de oraș cu mai mulți slujitori permanenți, precum și la cursurile de îndrumare a clerului de la Institutele Teologice. Dar chiar și pentru preoții de la parohiile rurale, care slujesc la bisericile lor de obicei de unul singur, sunt prilejuri pentru slujirea în sobor, ca de pildă: conferințele protopopești (raionale)², vizitele pastorale făcute de chiriarhi în eparhie și sfințirile de biserici.

Slujbele în sobor sunt, de regulă, mai pretențioase și mai complicate decât cele săvârșite de un singur preot, cu sau fără diacon; ele reclamă o grijă și o atenție deosebită din partea sfințiților slujitori, iar buna lor reu-

*în rev. „Mitropolia Olteniei”, VII (1955), nr. 1-2, p. 19-28.

¹ Comp. S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, voi. II, Paris, 1942, p. 74. De remarcat însă că papii au dat dispoziții ca obiceiul slujirii în sobor să fie păstrat la Uniții de rit ortodox. Astfel, Sirienilor ortodocși trecuți la uniație (melchiții catolici) li s-a acordat dreptul de a conliturghisi în orice zi a anului, prin bulla *Demandatum coelitus*, din 24 dec. 1743, a papei Benedict XIV și prin *buWzAllatae sunt* din 26 iulie 1755, în care se cere catolicilor de rit oriental să păstreze toate obiceiurile în vigoare la ei, care nu sunt contrare doctrinei catolice. Conform acestor decizii, fiecare dintre preoții conliturghisitori slujește Sfânta Jertfa, deși materia este una pentru toți (R. Janin, *Les eglises Orientales et les Rites Orientaux*, II-eme ed., Paris, 1926, p. 56).

² Așa dispune, de ex., artic. 5 din *înalta Decizie Patriarhală* nr. 206/1950, privitoare la reglementarea conferințelor protopopești din întreaga țară (vezi rev. „Glasul Bisericii”, București, an. 1950, nr. 11-12, p. 72).

sită este condiționată de anumite reguli elementare, privitoare la număr și așezarea sau poziția slujitorilor, ordinea și înșiruirea lor la vohode și ieșiri, rolul care revine fiecăruia dintre ei în cursul sfintei slujbe ș.a.m.d. I- cele ce urmează dăm câteva îndrumări generale în această privință, pentru că în cărțile noastre de slujbă nu se dau astfel de lămuriri, iar cele pe care le găsim în unele manuale românești de tipic, alcătuite de diferiți cunoscuți r. (arhiereul Gherasim Saffirin, Ic. D. Lungulescu, Pr. P. Procopoviciu ș.a, sunt cu totul sumare, iar uneori neclare și eronate, lăsând neprecizate tocmai momentele și amănuntele cele mai importante ale slujbelor în sobor, ca de ex. închinarea din naos înainte de îmbrăcarea pentru Sfânta Liturghie, sau cea din altar înainte de binecuvântarea pentru începutul Sfintei Liturghii, ordinea și așezarea slujitorilor în timpul citirii Apostolului ș.a.

Chipul original și, totodată, clasic al adevăratei slujbe în sobor este, de fapt, *slujba arhierescă*. Liturghia oficiată de arhiereu reprezintă, adică, nu numai forma primitivă a oricărei slujbe în sobor, ci totodată forma cea mai deplină și desăvârșită a liturghiei creștine, pentru că soborul slujitorilor prezidat de către arhiereu este, de regulă, alcătuit din reprezentanți ai tuturor treptelor clerului bisericesc în sens larg (arhiereu, preoți, diaconi, ipodiaconi, anaghoști sau citeți, psalți sau cântăreți etc), în exercițiul funcțiunii liturgice specifice fiecăreia din aceste trepte.

Din punct de vedere al înțelesului simbolic, o astfel de slujbă este icoana cea mai deplină a Liturghiei cerești, sau a „Dumnezeieștii Liturghii” săvârșite în ceruri de Biserica triumfătoare, a Sfinților și a îngerilor, în jurul altarului supracereșc pe care tronează Cel Preaînalt, așa cum a întrevăzut-o sfântul Ioan Evanghelistul (Apocalipsă IV, 2 și urm.), cum ne-o înfățișează mai târziu Sfinții Părinți mystagogi și tâlcuitori ai Liturghiei, ca Pseudo-Dionisie Areopagitul³, Sf. Gherman al Constantinopolului⁴ și Sfântul Maxim Mărturisitorul⁵ și cum ne-o zugrăvesc în culori inspirații și cucernicii zugrăvi ai vechilor biserici

³ *Despre ierarhia cerească și Despre ierarhia bisericească*, Migne, P.G., t. III, trad. rom. de Pr. Cicerone Iordăchescu, 1932.

⁴ *Descrierea bisericii...*, Migne, P.G., t. XCVIII, col. 383-353.

⁵ *Mystagogia*, Migne, P.G., t. XCI, col. 657-718. Trad. fr. în rev. „Irenikon”, t. XIII, XIV și XV, anii 1936-1938, trad. rom. de Pr. D. Stăniloae, cu titlul *Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, în „Revista Teologică”, an. XXXIV (Sibiu, 1944), nr. 3-4 și 7-8.

«*Vremea este a face Domnului...*»

bizantine, fie pe pereții absidei altarului, fie (mai des) în turla cea mare (Pantocratorul) de deasupra sânelui bisericii⁶. Arhiereul reprezintă aici pe Hristos însuși — Arhiereul cel veșnic și fără pată (comp. Evrei VII, 22-28) -, preoții reprezintă ceata Sfinților care au pățimit pentru Mielul lui Dumnezeu și au fost încununăți de El, iar diaconii închipuie cetele îngerilor slujitori.

Înainte de a ne ocupa de rânduiala sau tipicul slujbelor în sobor, vom da, în cele ce urmează, câteva îndrumări și reguli generale, care trebuiesc știute și respectate în asemenea cazuri, având în vedere mai ales soboarele de preoți fără diaconi.

I. *Numărul preoților slujitori* la slujbele în sobor este de obicei fără soț; trei (cel puțin), cinci, șapte, nouă sau mai mulți. Mărimea soborului nu e în funcție numai de numărul preoților care trebuie să slujească, ci și de capacitatea sau lărgimea altarului în care se va oficia slujba. Un sobor mare nu poate sluji cum trebuie într-un altar mic sau strâmt, unde mișcările slujitorilor sunt stingherite și unde desfășurarea soborului nu se poate face în voie. Pentru un sobor numeros e necesar un spațiu larg și cât mai mult loc liber, atât în altar, cât și în naos și pe solea de lângă altar. De aceea, bisericile catedrale de la episcopii și cele de la mănăstirile mai mari, unde slujbele în sobor sunt obișnuite, au altare cât mai mari și spațioase. Pentru același motiv, e bine ca, atunci când în centrele conferințelor protopopești există mai multe biserici, să se aleagă pentru slujirea în sobor aceea care are altarul cel mai larg.

II. *Protia sau întâietatea în slujbă. Rolul și importanța protosului în slujbă și criteriile pentru fixarea protiei*

Prima chestiune care trebuie rezolvată atunci când mai mulți preoți vor sluji împreună și care a dat adesea prilej de discuții și de controverse este fixarea protiei și a ordinii ierarhice a slujitorilor: cine are întâietatea, adică cine va fi *protosul* (*proiestosul*) sau conducătorul soborului și în ce ordine se vor așeza ceilalți preoți?

⁶ Vezi *Erminia zugravorilor*, la V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936, p. 296 și 329. Comp. și I.D. Ștefanescu, *Illustration des liturgies dans Van de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, 1936, p. 69 și urm.

Chestiunea aceasta nu este, de altfel, deloc lipsită de importanță, căc. de felul cum va fi rezolvată ea atârnă în mare parte buna reușită sau succes u. slujbei. Rolul și importanța persoanei protosului la slujbele în sobor sun: indiscutabile. Protosul, care joacă rolul principal în slujbă, este considerat, de fapt, ca reprezentantul sau locțiitorul arhiereului la slujbele fără arhiereu. Ei este simbolul unității soborului, conducătorul lui și totodată glasul, interpretul sau crainicul principal al comunității rugătoare și al conliturghisitorilor. Lui îi revin, de drept, toate cele pe care la liturghia arhierească le face sau le zice arhiereul (cu excepția celor specifice treptei și slujbei arhierești), adică părțile și actele cele mai importante din formularul și ceremonialul slujbei, ca de ex. sfințirea Darurilor, rostirea tuturor rugăciunilor și a formulelor de binecuvântare, mânuirea și purtarea sfințelor Daruri, citirea sfintei Evanghelii, începerea și încheierea slujbei (binecuvântarea și otpustul) etc. Totodată, lui îi revine, în chip natural, dreptul și datoria de a conduce întreaga desfășurare a slujbei și de a fixa dinainte locul în sobor, rolul și atribuțiile fiecăruia dintre conliturghisitori, părțile din ritual pe care le are fiecare de îndeplinit, momentul precis când trebuie să intervină activ în slujbă ș.a.m.d.

Ceva mai mult, tradiția liturgică, prin principiul „precum va vrea cel mai mare”, înscris în cărțile noastre de slujbă, lasă la voia și la chibzuință protosului reglementarea unor amănunte secundare și accesorii din rânduiala slujbei, de exemplu lungirea sau scurtarea duratei slujbei prin adăugarea sau suprimarea — după cum e cazul - a unor formule sau rituri care pot să lipsească (de ex., „Doamne, mântuiește pre cei bine credincioși!” sau cântarea formulei „Iubi-Te-voi, Doamne...” ș.a.).

Iată de ce persoana protosului este determinantă pentru buna reușită a slujbelor în sobor. De tactul și de talentul lui organizatoric, de calitățile lui de bun tipicar și slujitor atârnă felul în care va decurge slujba. De aceea am spus că alegerea lui nu este un amănunt fără importanță.

Care sunt deci criteriile sau normele după care se fixează protia și ordinea preoților în sobor? — Trei sunt normele principale de care se ține seama, de obicei, în asemenea cazuri, și anume:

1. Vechimea în preoție;
2. Rangurile sau distincțiile onorifice;
3. Funcțiile sau însărcinările administrative (de conducere).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Multiplicitatea acestor norme a făcut însă ca aplicarea lor, în practică, să difere de la caz la caz, după cum s-a pus pe primul plan una sau alta din ele. De aici s-au iscat adesea discuții și controverse între preoți, încât autoritatea bisericească a fost silită să intervină uneori cu dispoziții și reguli precise, hotărând care din cele trei criterii enumerate să fie ținut în seamă în primul rând. Aceste dispoziții nu se potrivesc toate între ele, tocmai pentru că unele din ele au avut în vedere, în primul rând sau chiar exclusiv, vechimea în hirotonie⁷, altele funcțiile administrative⁸, iar altele rangurile sau distincțiile bisericești onorifice⁹.

O justă soluționare a divergențelor ce se pot ivi în asemenea cazuri trebuie, desigur, să țină seama, pe cât posibil, de toate cele trei criterii enumerate. Atunci când unul dintre preoți întrunește tustrele condițiile — adică vechimea cea mai mare în preoție, rangul onorific cel mai înalt și funcția administrativă cea mai importantă — nu mai poate fi discuție asupra dreptului său la protie. Asemenea cazuri sunt însă destul de rare; de aceea, fiecare din cele trei criterii trebuie avut în vedere și aplicat nu în chip rigid și uniform, adică totdeauna la fel, ci cu oarecare elasticitate, adică adaptându-l de la caz la caz sau după împrejurări, ținând seama și de celelalte două, în chip armonios.

Noi le vom examina pe fiecare în parte, încercând să desprindem, din câteva cazuri concrete, unele principii de ordin general.

1. Criteriul cel mai general valabil, iar uneori chiar singurul luat în considerare la fixarea protiei, este *vechimea în preoție*TM. Este, de altfel, unicul principiu care poate invoca în favoarea lui o bază canonică¹¹. Vechimea în hirotonie

⁷ Vezi, de ex., *îndrumător tipiconalpe anul 1951*, editat de Episcopia Aradului, Arad, 1951, p. 29.

⁸ Vezi, de ex., pgf. 3 din Deciz. nr. 2/1940 a Mitropoliei Moldovei, privitoare la *Ordinea la slujbele în sobor*, în rev. „Mitropolia Moldovei” (Iași), an. 1940, nr. 1-2, p. 8-9. Comp. și *Liturghierul Bisericii bulgare* (Slujebnik), Sofia, 1928, p. 389: „...Când slujește un protoiereu, protia o are el, indiferent de vechime în hirotonie și de distincțiile ce le au ceilalți preoți slujitori”.

⁹ Vezi, de ex., Circulara nr. 8493 a Episcopiei Buzăului, privitoare la *Rânduiala clerului în slujba cu sobor*, în „Buletinul Episcopiei Buzăului”, an. 1940, nr. 18, p. 177-178.

¹⁰ Vezi, de ex., *îndrumătorul tipiconalaleparhiei Aradului pe anul 1951*, Arad, 1951, p. 29.

¹¹ Comp., de ex., Canoanele 86 și 89 Cartagina (pentru întâietatea între episcopi), la Nic. Milaș, *Canoanele Bisericii ortodoxe însoțite de comentarii*, trad. rom. de N. Popovici

constituie un fel de demnitate sau vrednicie spirituală, intrinsecă și permanent intim legată de însăși esența tainei preoției. Ea conferă deci purtătorului ei : superioritate față de confrății mai tineri în hirotonie și totodată un drept inalienabil, care nu poate fi luat sau anulat printr-o hotărâre a autorității bisericești superioare, cum se întâmplă cu celelalte demnități de ordin administrativ sau onorific (funcțiile de conducere și distincțiile), care sunt vremelnice și pot deci oricând retrase sau anulate prin chibzuință a autorității bisericești.

Intre mai mulți preoți fără distincții onorifice și fără funcții administrative, sau egali în rang și funcție, întâietatea o va avea cel mai vechi în preoție, iar ceilalți preoți se vor orându-i în ordinea descrescândă a numărului anilor de preoție (accentuăm că se are în vedere data hirotoniei *în preot*, nu în diacon). La vechime egală în hirotonie decide vârsta: cel mai în vârstă va avea întâietate.

2. Sunt însă cazuri — mai ales ocazii oficiale - când trebuie avute în vedere și *rangurile bisericești sau distincțiile onorifice*, conferite preoților care s-au distins prin merite deosebite pe tărâmul activității pastorale, misionare, culturale ș.a.m.d. Acestea primează asupra demnităților sau funcțiilor administrative, fiindcă se dau de regulă prin *hirotésie*. În sobor, preoții cu asemenea distincții se vor așeza deci în următoarea ordine descrescândă, adică începând de la cei cu rangurile cele mai mari spre cei cu rangurile mai mici (vezi artic. 82 și 139 din Statutul de organizare a Bis. ort. rom.):

Clerul de mir

- a) Iconom stavrofor
- b) Iconom
- c) Sachelar
- d) Preot (fără niciun grad onorific)
- e) Protodiacon
- f) Diacon

Clerul monahal

- a) Arhimandrit
- b) Protosincel
- c) Sincel
- d) Ieromonah
- e) Arhidiacon
- f) Ierodiacon

și Uroș Kovincici, voi. II part. I, Arad, 1934, p. 250. Vezi și Comentariul lui Balsamon la Can. 86 Cartagina, în *Sintagma ateniană a canoanelor*, t. III, p. 516.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Când slujesc laolaltă reprezentanți ai clerului mirean și ai celui monahal, pentru cinstea ce se cuvine chipului îngeresc al călugăriei, întâietatea o au clericii monahi, de grad ierarhic corespunzător, indiferent de vechimea în hirotonie¹². De exemplu, ieromonahul trece înaintea preotului de mir fără nici o distincție onorifică (chiar dacă ieromonahul e mai nou în hirotonie)¹³, sincelul înaintea sachelarului, protosincelul înaintea iconomului, arhimandritul înaintea iconomului stavrofor (la slujba cu arhiereu arhimandriții au totdeauna locurile cele mai apropiate de arhiereu).

La catedralele episcopale, asupra protiei și ordinei în sobor dispune chiriarhul respectiv.

Uneori, rangurile onorifice primează asupra vechimii în preoție. De ex., după o dispoziție patriarhală de acum câțiva ani în urmă, la conferințele protopopești (raionale) protia în slujbă o avea preotul cel mai mare în rang ierarhic, adică cel cu distincția onorifică cea mai înaltă, iar la rang egal, cel mai vechi în hirotonie sau în hirotesia rangului respectiv¹⁴. De ex., dintre doi iconomi, întâietatea se cuvine celui mai vechi în preoție, sau dacă amândoi au aceeași vechime în preoție, protia se dă celui mai vechi în hirotesia de iconom.

3. Abia în al treilea rând se au în vedere *și funcțiile de conducere sau administrative*, pe care le dețin unii preoți. Astfel, între mai mulți preoți cu aceeași vechime în hirotonie sau cu ranguri bisericesti egale, ori între cei cu funcții administrative diferite, se va respecta următoarea ordine descrescândă (începând de la cei mai mari, în jos):

- a) Vicarii (nearhierei) patriarhali;
- b) Consilierii mitropolitani/episcopali;
- c) Membrii corpului de inspecție și control (revizori sau inspectori, prevăzuți în art. 37 din Statutul de organizare a Bis. Ort. Rom.);
- d) Protoiereii de regiune/de raioane;

¹² Vezi Simeon al Tesalonicului, *Răspuns la întrebările unui arhiereu, întreb. 33*, trad. rom. tip. de T. Teodorescu, cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe*, Buc, 1865/66, p. 320. Comp. de același, *Despre pocăință*, cap. 265-266, *Ibidem*, p. 173-174.

¹³ Vezi Prot. T. Roșea, *întâietatea la slujba în sobor a clericilor de rang egal*, în rev. „Altarul Banatului” (Caransebeș), an. I, nr. 3-4, p. 119.

¹⁴ Vezi *înalta Decizie Patriarhală*, citată la nota 2.

- e) Proistoșii din localități cu mai multe parohii (vezi art. 51 din Statut
- f) Preoții parohi;
- g) Preoții fără nici o însărcinare administrativă.

Preoții profesori universitari (de la institutele teologice) sunt egali în rang cu consilierii patriarhali, deci trec înaintea consilierilor mitropolitani sau episcopali, precum și a celorlalte funcții administrative inferioare¹⁵.

Între doi clerici cu aceeași funcție administrativă, întâietatea o decide vechimea în hirotonie sau în funcția respectivă, precum și rangul bisericesc (onorific).

4. În cazuri speciale, ca de ex. la sfințiri de biserici, când nu poate fi de față arhiereul însuși, slujba în sobor este prezidată de drept de către delegatul, trimisul sau reprezentantul chiriarhului locului (arhimandrit, consilier referent, exarh etc), indiferent de vechimea în hirotonie sau de celelalte criterii¹⁶. În astfel de cazuri, când slujesc la un loc clerici mireni care dețin funcții administrative și clerici monahi, unele decizii chiriarhale dau întâietate funcțiilor administrative, așezând, de ex., pe arhimandriți și protosinceli după protopopi¹⁷, alții, dimpotrivă, și cu mai multă dreptate, așează pe arhimandriți înaintea protopopilor¹⁸, pe baza principiului stabilit în canonul al șaptelea al Sinodului Trulan că „demnitățile spirituale sunt mai presus decât cele lumești (administrative)”, deoarece cele dintâi se acordă prin hirotonie și hirotesie, pe când celelalte prin simpla încredințare din partea autorității bisericești.

5. În virtutea aceluiași principiu, între mai mulți preoți cu și fără însărcinări administrative, acestea din urmă nu dau deținătorilor lor nicio întâietate onorifică pe plan sacramental¹⁹.

Astfel, în parohiile cu mai mulți preoți (mai ales la orașe), protia în slujbă nu revine de drept parohului (cum pretind unii), decât numai în cazul când acesta îndeplinește condițiile de superioritate amintite până acum

¹⁵ Vezi Deciz. Mitrop. Moldovei citată la nota 8.

¹⁶ Comp. Can. 7 al Sinodului Trulan.

¹⁷ Așa, de ex., în Deciz. Mitrop. Moldovei amintită mai înainte.

¹⁸ Vezi, de ex., Prot. T. Roșea, *op. cit.*, p. 118.

¹⁹ Vezi Nic. Milaș, *Dreptul bisericesc oriental*, trad. de Dim. Cornilescu și V. Radu, rev. de I. Mihălcescu, Buc., 1915, p. 206-207.

«*Vremea este a face Domnului...*»

(vechime în hirotonie, vârstă, ranguri bisericești etc). Altfel, simpla calitate de paroh nu constituie numaidecât un criteriu sau un titlu suficient, care să îndreptățească, numai prin el însuși, pe titularul lui la cinstea protiei în permanență²⁰. Funcția sau calitatea de paroh reprezintă o sarcină de natură pur și simplu administrativă, de conducere sau de chivernisire a treburilor gospodărești și cancelaristice ale parohiei, sarcină care, de altfel, e vremelnică și poate fi acordată sau retrasă oricând de către autoritatea bisericească superioară. Ea nu acordă preotului respectiv nicio calitate în plus sau vreun drept de întâietate, în ordinea sacramentală, față de ceilalți preoți; noul *Statut de organizare a Bisericii Ortodoxe Române* prevede o perfectă egalitate între preoții aceleiași parohii, în ceea ce privește drepturile și datoriile lor harismatice (vezi artic. 50).

Un paroh mai tânăr nu poate trece, deci, în slujbă, înaintea celorlalți preoți cu vechime mai mare în hirotonie sau cu distincții superioare în ierarhia gradelor bisericești onorifice.

La fel stă cazul și cu celelalte două funcții sau ranguri administrative imediat superioare, adică proistosul și protopopul. Nici proistosul și nici protopopul nu pot pretinde protia la slujbele în sobor oficiate la cercurile pastorale sau la conferințele protopopești doar în virtutea titlului respectiv, ci numai dacă ei îndeplinesc și celelalte condiții de superioritate enumerate până acum. De aceea, precum am și menționat, o înaltă hotărâre patriarhală atribuia dreptul protiei la slujbele în sobor care se oficiau mai înainte la conferințele protopopești nu protopopului, ci preotului cu rangul bisericesc cel mai înalt.

Pe temeiul aceluiași principiu, în mănăstiri, arhimandritul trece înaintea starețului sau egumenului, dacă acesta din urmă n-are rangul de arhimandrit²¹.

De altfel, atât în parohiile cu mai mulți slujitori, cât și la conferințele protopopești este recomandabil ca, prin buna înțelegere a tuturor preoților conliturghisitori, protia să nu fie monopolizată, adică deținută în permanență de unul și același preot, ci să fie deținută prin rotație (pe rând), în parohii de către fiecare dintre slujitori, iar la conferințe sau alte ocazii de

²⁰ Comp. Prot. T. Roșea, *op. cit.*, p. 119.

²¹ Andrei Șaguna, *Dreptul bisericesc* (citată la Prot. T. Roșea, *op. cit.*, p. 119).

către preoții cei mai capabili din cuprinsul protoieriei. În parohii însă se va potrivi așa ca, în zilele de sărbători mari (hramuri, praznice), când se fac slujbe mai solemne, protia să revină aceluia care este mai îndreptățit U această cinste, din toate punctele de vedere expuse până acum.

6. Toate criteriile și principiile de care se ține seama la fixarea protiei și a ordinii slujitorilor în sobor trebuie aplicate, așa precum am mai accentuat, nu în chip dogmatic și uniform, adică pretutindeni și totdeauna la fel, ci având în vedere și condițiile de loc și timp sau împrejurări. În aplicarea lor trebuie să intervină și să decidă un alt principiu superior: bunul-simț al fiecăruia, dragostea frățească și armonia sau buna înțelegere care se cuvine să domnească în permanență între slujitorii altarului și care trebuie să se vadă mai ales în astfel de ocazii. Dacă nu este posibil ca unul și același preot să întrunească sau să satisfacă toate condițiile de superioritate enumerate până aici (vechimea cea mai mare în hirotonie, rangul bisericesc cel mai înalt și funcția administrativă cea mai importantă), încât unanimitatea slujitorilor să-i acorde protia în chip spontan, atunci votul lor trebuie să se oprească asupra aceluia care merită, de fapt și în chip real, să ia protia sau conducerea slujbei, indiferent de alte considerații. *Va fi* deci îndreptățit la această cinste acela care este cel mai bun slujitor sau „bisericaș” dintre toți, sau care este superior tuturor celorlalți prin prestața și ținuta sa fizică, prin autoritatea și prestigiul său moral, prin pietatea și pătrunderea cu care oficiază, prin calitățile vocale, muzicale și rituale, prin cunoașterea exactă și executarea corectă a tipicului și a rânduielilor slujbei; cu un cuvânt, va fi *pro tos* cel mai capabil de a prezida soborul, prin însușirile sale de bun organizator și conducător.

III. *Ordinea și înveșmântarea preoților în sobor*

îndată după protos vine în rang preotul prim din dreapta lui, apoi primul din stânga, al doilea din dreapta și al doilea din stânga ș.a.m.d. Bunul-simț al fiecăruia îi va dicta, de altfel, locul său în sobor, după vârstă și rang, prestigiu și calitățile de slujitor etc, în cazul că sunt mai mulți preoți cu aceeași vechime în hirotonie. Ordinea odată stabilită la început trebuie păstrată cu grijă în tot cursul slujbei, căci orice nerespectare sau încălcare a ei într-un moment oarecare produce învâlmășeală, dezordine și impresie urâtă, stricând armonia și scăzând majestatea cultului divin.

«*Vremea este a face Domnului...*»

La stabilirea ordinii preoților în sobor se vor avea în vedere, pe cât posibil, și criteriile de simetrie și estetică, adică statura trupească a slujitorilor și înveșmântarea lor, pentru ca soborul să facă impresie frumoasă mai ales la vohoadе sau ieșiri. Este de dorit, de ex., ca protosul să nu fie de statură prea mărunță, și nici să fie încadrat de preoți disproporționați față de el ca statură (înălțime), iar ceilalți preoți să se potrivească doi câte doi, din acest punct de vedere: primul din dreapta cu primul din stânga, al doilea din dreapta cu al doilea din stânga ș.a.m.d. De asemenea, protosul va îmbrăca veșmintele cele mai bune și de o culoare deosebită de a veșmintelor celorlalți, iar restul slujitorilor vor îmbrăca perechi, perechi, veșminte de aceeași culoare.

IV. *Așezarea preoților în sfântul altar* este următoarea: protosul sade totdeauna în locul de frunte, în fața sfintei Mese (latura de apus). La dreapta și la stânga lui se înșiră ceilalți preoți în laturile de miazăzi și de miazănoapte ale Sfintei Mese: primul din dreapta protosului stă în dreptul primului din stânga, sau pe aceeași linie cu el, al doilea din dreapta stă pe aceeași linie cu al doilea din stânga ș.a.m.d. În soboare mai numeroase (cu mai mult de șapte preoți), ceilalți preoți în afară de protos se pot așeza în semicerc în jurul Sfintei Mese, lăsând liberă — pe cât e posibil — latura de răsărit.

În general, preoții trebuie să stea cât mai aproape de Sfânta Masă (fără să se sprijine sau să-și pună mâinile pe ea), pentru a putea urmări, de pe liturghier, rugăciunile în taină. Numai în momentele când se execută acte rituale care necesită înconjurarea Sfintei Mese, ca de ex. la cădiri, la ieșirea cu Sfânta Evanghelie sau la sărutarea păcii, toți se vor depărta la o distanță egală de Sfânta Masă, dându-se înapoi cu un pas sau doi, spre a lăsa astfel loc între ei și Sfânta Masă pentru cel ce cădește sau poartă Sfânta Evanghelie ș.a.m.d. Ca regulă generală, niciodată slujitorii în mers nu trec pe la spatele celor ce stau pe loc, ci numai prin fața lor.

V. *Reguli generale de observat în timpul slujbei*

Ținuta și atitudinea slujitorilor în sobor în timpul slujbei trebuie să fie cât mai demnă și mai cuviincioasă. Chipul și înfățișarea tuturor va exprima seriozitate, fără încruntare sau rigiditate, dar și dulceață și bucurie, fără afectare sau atitudini teatrale. În general, preoții nu trebuie

să-și părăsească sau să-și schimbe locurile de lângă Sfânta Masă decât în momentele când deplasarea lor este cerută de rânduiala slujbei. Nu vesta jos decât în timpul Apostolului (dacă există sintron), al predicii și al chinonicului, după ce s-au împărtășit, dacă timpul îngăduie. Nu vor umbra de colo colo prin altar, nu vor discuta sau vorbi, nu-și vor da mâna și nu se vor saluta în biserică etc.

O slujbă ideală în sobor nu e posibilă decât într-o atmosferă de perfectă ordine, rânduiala și disciplină. De aceea, între toți conliturghisitorii trebuie să domnească o deplină și permanentă colaborare și armonie. Toți vor fi atenți la protos și vor executa, la timpul convenit, părțile sau rolurile care le revin de drept sau pe care protosul le atribuie fiecăruia din ei. Protosul, la rândul lui, nu se va îngâmfa niciodată cu rolul și locul de cinste pe care îl are și nu se va considera pe sine un fac-totum în slujbă, adică să nu rostească și să nu facă el singur toate de la început până la sfârșit, reducând astfel pe ceilalți la rolul minor de simpli figuranți. Dimpotrivă, el va păstra pentru sine numai ceea ce i se cuvine de drept, adică părțile pe care i le atribuie tipicul și tradiția și pe care le vom indica atunci când vom vorbi despre rânduiala slujbei; va rândui așa ca fiecare din ceilalți preoți să aibă câte ceva de făcut sau de rostit, pe rând, în cursul slujbei (rostirea unui efonis, îndeplinirea unui act ritual etc), pentru ca să se vadă astfel că și ei participă sau colaborează activ și efectiv la săvârșirea sfintei slujbe.

O normă principială, de observat la slujirea în sobor de preoți fără diaconi este că nu se împarte niciodată textul unei ectenii între mai mulți preoți: preotul care a rostit o ectenie tot el o încheie zicând și efonisul respectiv, chiar dacă protosul are de executat un act ritual concomitent cu efonisul (ca de ex. la sfârșitul ecteniei pentru catehumeni, când protosul face semnul crucii cu buretele peste sfântul antimis, sau la sfârșitul ecteniei de mulțumire de după împărtășire, când protosul face semnul crucii peste sfântul antimis cu Sfânta Evanghelie). A zice unul din preoții mai tineri ectenia iar protosul efonisul ecteniei (cum fac unii) înseamnă a coborî pe cei dintâi la rangul și rolul de diaconi²².

²² Principiul acesta este clar formulat mai ales în *Slujebnik* (Liturghierul Bisericii Ortodoxe Bulgare), ed. cit., p. 390.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Fiecare din preoți, după ce rostește ecfonisul ecteniei care i-a venit la rând se pleacă spre protos în semn de mulțumire că i-a acordat dreptul de a rosti ectenia respectivă, iar acesta răspunde plecându-se și el spre preotul respectiv.

La slujbele în sobor de preoți fără diaconi niciun preot nu rostește cuvintele cu care diaconul se adresează personal preotului, ca de ex.: „Bine-cuvântează, Stăpâne”, sau: „Sfarmă, Stăpâne” etc; se zic numai formulele prin care diaconii se adresează credincioșilor, ca de ex.: „Să luăm aminte!”, „înțelepciune”, „Puternic!” ș.a.²³.

Rugăciunile în taină prescrise de *Liturghier* vor fi citite de toți odată, iar nu pe rând; protosul va citi în șoaptă, în auzul celorlalți, iar ceilalți îl vor urmări în taină, după *Liturghier*.

O regulă fundamentală pentru buna reușită a slujbelor în sobor este sincronizarea și uniformitatea mișcărilor rituale pe care sfinții slujitori sunt obligați să le execute toți odată. În astfel de cazuri, ei trebuie să execute toți la fel și în același timp, ca unul, iar nu pe rând sau cum vrea fiecare. Așa de ex., trebuie să se închine toți odată la ecfonise, exact atunci când preotul respectiv pronunță formula trinitară cu care se încheie de regulă orice ecfonis („...Tatălui și Fiului și Sfântului Duh...”).

Aceeași regulă se va păstra pentru cântările pe care le execută toți preoții în sobor, ca de ex.: „Doamne, mântuiește pe cei binecredincioși”, „Sfinte Dumnezeule...” ș.a. Ei trebuie să-și armonizeze astfel vocile și cântarea, încât să pară un singur glas. Niciunul nu va căuta să se evidențieze sau să iasă în relief, acoperind pe ceilalți cu intensitatea vocii lui, ori luând-o înainte, oricât ar fi de bun muzicant. Toți se vor conduce după protos sau după cel mai bun cântăreț în sobor.

Când un sobor omogen, alcătuit din clerici care au slujit de mai multe ori împreună, izbutește să se comporte și să se miște în slujbă într-o perfectă unitate, sau ca un singur om, atunci se poate spune că am ajuns să slăvim pe Dumnezeu „cu o gură și cu o inimă”, așa cum ne rugăm în cursul sfintei Liturghii.

Vezi *Slujebnik* (Liturghierul Bisericii Bulgare), ed. și loc. cit. supra.

RÂNDUIALA SLUJBEI ÎN SOBOR DE PREOȚI FĂRĂ DIACONI*¹

Slujba în sobor, adică slujba săvârșită de mai mulți sfințiți slujitori laolaltă, în jurul aceluiași sfânt altar, este o practică de origine foarte veche, rămasă astăzi ca o caracteristică a Bisericii Ortodoxe, deoarece în Biserica de Apus ea a dispărut aproape cu totul². Ea este frecventă, dacă nu chiar normală sau obișnuită — cel puțin în zilele de sărbătoare — la catedralele chiriarhale, la mănăstirile mai mari, precum și la unele biserici de oraș cu mai mulți slujitori permanenți. Dar chiar și pentru preoții de la parohiile rurale, care slujesc de obicei de unul singur la bisericile lor, ocaziile pentru slujirea în sobor au devenit în timpul din urmă destul de frecvente, mai ales prin dispozițiile noului *Statut de organizare a Bisericii Ortodoxe Române*: cercuri pastorale, conferințe protopopești (raionale), vizite pastorale făcute de chiriarhi în eparhie, sfințiri de biserici, cursurile de îndrumare misionară și socială a clerului (unde se oficiază zilnic în sobor) etc. Iată deci atâtea prilejuri când preoții de enorie, adunați laolaltă, sunt obligați

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII (1960), nr. 3-4, p. 218-257.

¹ Studiul de față este menit să servească drept punct de plecare și temei de discuții pentru redactarea capitolului respectiv din Tipicul uniform proiectat de Sfântul Sinod, căruia îi revine, cu exclusivitate, dreptul de a hotărî în chestiunile de cult și de a da reguli sau îndrumări de tipic normative și obligatorii pentru toată preoțimea. Primim, deci, cu plăcere, orice observații, sugestii, îndreptări și propuneri în legătură cu această chestiune și, în măsura în care vor fi juste și utile, se va ține seama de ele la redactarea Tipicului.

² Comp. S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, II, Paris, 1942, p. 74.

RÂNOUIALA SLUJBEI ÎN SOBOR DE PREOȚI FĂRĂ DIACONI*¹

Slujba în sobor, adică slujba săvârșită de mai mulți sfinți slujitori laolaltă, în jurul aceluiași sfânt altar, este o practică de origine foarte veche, rămasă astăzi ca o caracteristică a Bisericii Ortodoxe, deoarece în Biserica de Apus ea a dispărut aproape cu totul². Ea este frecventă, dacă nu chiar normală sau obișnuită — cel puțin în zilele de sărbătoare — la catedralele chiriarhale, la mănăstirile mai mari, precum și la unele biserici de oraș cu mai mulți slujitori permanenți. Dar chiar și pentru preoții de la parohiile rurale, care slujesc de obicei de unul singur la bisericile lor, ocaziile pentru slujirea în sobor au devenit în timpul din urmă destul de frecvente, mai ales prin dispozițiile noului *Statut de organizare a Bisericii Ortodoxe Române*: cercuri pastorale, conferințe protopopești (raionale), vizite pastorale făcute de chiriarhi în eparhie, sfințiri de biserici, cursurile de îndrumare misionară și socială a clerului (unde se oficiază zilnic în sobor) etc. Iată deci atâtea prilejuri când preoții de enorie, adunați laolaltă, sunt obligați

"în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXVIII (1960), nr. 3-4, p. 218-257.

¹ Studiul de față este menit să servească drept punct de plecare și temei de discuții pentru redactarea capitolului respectiv din Tipicul uniform proiectat de Sfântul Sinod, căruia îi revine, cu exclusivitate, dreptul de a hotărî în chestiunile de cult și de a da reguli sau îndrumări de tipic normative și obligatorii pentru toată preoțimea. Primim, deci, cu plăcere, orice observații, sugestii, îndreptări și propuneri în legătură cu această chestiune și, în măsura în care vor fi juste și utile, se va ține seama de ele la redactarea Tipicului.

² Comp. S. Salaville, *Liturgies orientales. La Messe*, II, Paris, 1942, p. 74.

«*Vremea este a face Domnului...*»

chiar prin dispozițiile oficiale ale conducerii bisericești să slujească în sobor și să se împărtășească³.

Slujbele în sobor sunt, de regulă, mai pretențioase și mai complicate decât cele săvârșite de un singur preot, cu sau fără diacon; ele reclamă o grijă și o atenție deosebită din partea sfințiților slujitori, iar buna lor reușită este condiționată și guvernată de anumite reguli elementare de ordine, rânduială și disciplină, precum și de simetrie și estetică, în ceea ce privește numărul și așezarea sau poziția slujitorilor, ordinea și înșiruirea lor în procesiunile de la vohode sau ieșiri, rolul care revine fiecăruia din ei în cursul slujbei ș.a. Nevoia unor lămuriri în acest domeniu al practicii liturgice este justificată și se simte cu atât mai mult cu cât cărțile noastre de slujbă și tipicul oficial al Bisericii nu se ocupă aproape deloc de ele, iar îndrumările pe care le găsim în unele manuale românești de tipic sau care s-au dat în diferite circulare oficiale prin secțiile culturale ale unor episcopii sunt cu totul sumare, iar uneori neclare și eronate, lăsând nerezolvate tocmai momentele și amănunțele cele mai importante ale slujbelor în sobor (ca închinarea din naos înainte de îmbrăcarea pentru Liturghie, sau cea din altar înainte de binecuvântarea pentru începutul Liturghiei, ordinea și așezarea slujitorilor în timpul citirii Apostolului ș.a.).

Slujba în sobor are ca scop nu numai sporirea pompei și a solemnității cultului divin, ci și potențarea sau intensificarea efectului său haric și sfințitor⁴. Ea are o putere de influență mult mai mare asupra Sufletelor, impresionând mai profund și mai puternic decât slujba obișnuită, de unul singur; totodată, efectul și eficacitatea rugăciunilor înălțate în sobor crește, se potențează, din pricina numărului slujitorilor care se roagă toți în același timp și în jurul aceluiași sfânt altar, după cum lumina e cu atât mai puternică și mai strălucitoare cu cât ard mai multe lumini la un loc.

³ Vezi, de exemplu, articolul 5 din Decizia patriarhală nr. 206/1950, privitoare la reglementarea conferințelor protopopești din întreaga țară, publicată în rev. „Glasul Bisericii”, București, an. 1950, nr. 11-12, p. 72.

⁴ Comp. Pr. G. Teleaga, *Tipiconul cu note ritualistice* (manual litografiat), 1901, pagina 428.

Chipul original și totodată clasic al adevăratei slujbe în sobor este, de fapt, *slujba arhierescă*. Liturghia cu arhieru reprezintă, adică, nu numai forma primitivă a Liturghiei în sobor, ci totodată forma cea mai deplină și desăvârșită a Liturghiei creștine, așa cum a fost ea concepută inițial și cum se și practica de fapt în primele comunități creștine, când mai toate adunările de cult erau prezidate de episcopi. Soborul slujitorilor prezidat de arhieru este, de obicei, format din reprezentanți ai tuturor treptelor clerului propriu-zis (arhieru, preoți și diaconi) și ai clerului inferior (ipodiaconi, anagnoști sau citeți, psalți sau cântăreți), în exercițiul funcțiilor liturgice specifice fiecăreia din aceste trepte.

Din punctul de vedere al înțelesului mistico-simbolic, o astfel de slujbă este copia sau imaginea cea mai deplină cu putință, a Liturghiei cerești (sau „Dumnezeiasca Liturghie”), săvârșită sus în ceruri de Biserica triumfătoare, a Sfinților și a îngerilor, în jurul tronului Celui Preaînalt, așa cum a întrevăzut-o sfântul Ioan Evanghelistul în vederea sa din Apocalipsă (cap. IV, 2 și urm.)⁵, cum ne-o înfățișează mai târziu sfinții Părinți mystagogi și tâlcuitori ai Liturghiei — îndeosebi Pseudo-Dionisie Areopagitul⁶ și Sf. Maxim Mărturisitorul⁷ și cum ne-o zugrăvesc în culori inspirații și cucernicii zugravi ai vechilor biserici bizantine, fie pe pereții absidei altarului, fie (mai des) în turla cea mare (Pantocratorul) de deasupra sânelui bisericii⁸. Arhierul reprezintă aici pe Hristos însuși — Arhierul cel veșnic și fără pată (comp. Evrei VII, 22-28) -, preoții reprezintă soborul Sfinților care au pățimit pentru Mielul lui Dumnezeu și au fost încununăți de El, iar diaconii închipuie cetele îngerilor slujitori.

⁵ Vezi îndeosebi Erik Peterson, *Das Buch von den Engeln*, Leipzig, 1935.

⁶ *Despre ierarhia cerească și despre ierarhia bisericască*, Migne, P.G., t. III, trad. rom. de Pr. Cic. Iordăchescu, 1932.

⁷ *Mystagogie*, Migne, P.G., XCI, col. 657-718. Trad. franceză în rev. „Irenikon”, t. XIII-XV (anii 1936-1938). Trad. rom. cu titlul *Cosmosul și sufletul, chipuri ale Bisericii*, în „Revista Teologică”, Sibiu, an. XXXIV (1934), nr. 3-4 și 7-8.

⁸ Vezi *Erminia zugrăvilor*, la V. Grecu, *Cărți de pictură bisericască bizantină*, 1936, p. 296 și 329. Comp. și I. D. Ștefanescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, 1936, p. 69 și urm.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Noi nu ne vom ocupa aici de tipicul sau rânduiala slujbelor arhieresti⁹, ci de slujbele oficiate numai de preoți, fără diaconi, așa cum se întâmplă de obicei în marea majoritate a cazurilor, mai ales la țară. Înainte de a descrie însă tipicul sau rânduiala amănunțită a unor astfel de slujbe, vom formula câteva reguli și îndrumări generale, care trebuie știute și respectate în asemenea cazuri.

I. *Numărul preoților slujitori* la slujbele în sobor (fără arhieriu), este de obicei fără soț: trei (cel puțin), 5, 7, 9, sau chiar mai mulți. Mărimea soborului nu e în funcție numai de numărul preoților care trebuie să slujească, ci și de capacitatea sau lărgimea altarului în care se va sluji. Un sobor mare nu poate sluji cum trebuie într-un altar mic sau strâmt, unde mișcările slujitorilor sunt stingherite și unde desfășurarea soborului nu se poate face în voie. Pentru un sobor numeros e necesar un spațiu larg și cât mai mult loc liber, atât în altar cât și în naos și pe *soleea* (treptele) de lângă altar. De aceea, bisericile catedrale de la episcopii și cele de la mănăstirile mai mari, unde slujbele în sobor sunt obișnuite, au altare cât mai mari și spațioase. Pentru același motiv, e bine ca, atunci când în centrele conferințelor raionale există mai multe biserici, să se aleagă pentru slujirea în sobor aceea care are altarul cel mai larg.

II. *Protia sau întâietatea în slujbă. Rolul și importanța protosului în slujbă și criteriile pentru fixarea protiei*

Prima chestiune care trebuie rezolvată, atunci când mai mulți preoți vor sluji împreună și care a dat adesea prilejuri de discuții și controverse, este fixarea protiei și a ordinii ierarhice a slujitorilor: cine are întâietatea, adică cine este *protosul* (*proiestosul*) sau conducătorul soborului și în ce ordine se vor așeza ceilalți preoți?

Chestiunea aceasta nu este deloc lipsită de importanță, căci de felul cum va fi rezolvată ea atârnă în mare parte buna reușită sau succesul slujbei. Rolul și importanța persoanei protosului la slujbele în sobor sunt indiscutabile. Protosul, care joacă rolul principal în slujbă, este considerat, de fapt, ca

⁹ Vezi pentru aceasta *Tipicul serviciului arhieresc*, tipărit de Silvestru Bălănescu, București, 1890 (și alte ediții mai noi).

reprezentantul sau locțiitorul arhierelui la slujbele fără arhieriu. El *er.z* simbolul unității soborului, conducătorul lui și totodată glasul, interpret sau crainicul principal al comunității rugătoare și al coliturghisitorilor. L_ îi revin, de drept, toate cele pe care la liturghia arhierescă le face sau •; zice arhieriu însuși (cu excepția celor specifice treptei și slujbei arhieresc: adică actele și părțile cele mai importante din formularul și ceremonia- lul slujbei, ca de ex.: sfințirea Darurilor, rostirea tuturor rugăciunilor s; a formulelor de binecuvântare, mînuirea și purtarea sfințelor Daruri citirea sfintei Evanghelii, începerea și încheierea slujbei (binecuvântarea și otpustul) etc. Totodată, lui îi revine, în chip natural, dreptul și datoria de a dirija sau conduce întreaga desfășurare a slujbei și de a fixa dinainte locul în sobor, rolul și atribuțiile fiecăruia dintre coliturghisitori, părțile din ritual pe care le are fiecare de îndeplinit, momentul precis când trebuie să intervină activ în slujbă, ș.a.

Ceva mai mult, tradiția liturgică, prin principiul „precum va vrea cel mai mare”, înscris în cărțile noastre de slujbă, lasă la voia și chibzuință protosului reglementarea unor amănunte secundare și accesorii din rânduiala slujbei, ca de exemplu lungirea sau scurtarea duratei slujbei, prin adăugarea sau supri- marea - după cum e cazul - a unor formule sau rituri care pot să lipsească (de **ex.: Doamne, mîntuieștepre cei binecredincioși; Iubi-Te-voi, Doamne..., ș.a.**)

Iată de ce valoarea personalității protosului este determinantă pentru buna reușită a slujbelor în sobor. De tactul și de talentul lui organizatoric, de calitățile lui de bun tipicar și slujitor, atîrnă felul în care va decurge slujba; de aceea am spus că alegerea lui nu este un amănunt fără importanță.

Care sunt deci criteriile sau normele după care se fixează protia și ordi- nea **preoților în sobor? Trei sunt normele principale de care se ține seama, de obicei, în asemenea cazuri:**

- a) Vechimea în preoție;
- b) Rangurile sau distincțiile onorifice;
- c) Funcțiile sau însărcinările administrative (de conducere).

Multiplicitatea acestor norme a făcut însă ca aplicarea lor, în practică, să difere de la caz la caz, după cum s-a pus pe primul plan una sau alta din ele. De aici s-au iscat adesea discuții și controverse între preoți, încât autoritatea bisericească a fost silită să intervină uneori cu dispoziții și reguli

«*Vremea este a face Domnului...*»

precise, hotărând care dintre cele trei criterii enumerate să fie ținut în seamă în primul rând. Aceste dispoziții nu se potrivesc toate între ele, tocmai pentru că unele din ele au avut în vedere în primul rând sau chiar exclusiv, vechimea în hirotonie¹⁰, altele funcțiile administrative¹¹, iar altele rangurile sau distincțiile bisericesti onorifice¹².

O justă soluționare a divergențelor ce se pot ivi în asemenea cazuri trebuie, desigur, să țină seamă, pe cât posibil, de toate cele trei criterii enumerate. Atunci când unul dintre preoți întrunește tustrele condițiile — adică vechimea cea mai mare în preoție, rangul onorific cel mai înalt și funcția administrativă cea mai importantă — nu mai poate fi discuție asupra dreptului său la protie. Asemenea cazuri sunt însă destul de rare de aceea fiecare din cele trei criterii trebuie avut în vedere și aplicat nu în chip rigid și uniform, adică totdeauna la fel, ci cu oarecare elasticitate, adică adaptându-l de la caz la caz sau după împrejurări, ținând seama și de celelalte două, în chip armonios.

Le vom examina pe fiecare în parte, încercând să desprindem, din câteva cazuri concrete, unele principii de ordin general.

1. Criteriul cel mai general valabil, iar uneori singurul luat în considerație la atribuirea protiei, este *vechimea în preoție*. Este, de altfel, unicul principiu care poate invoca în favoarea lui o bază canonică¹³. Vechimea în hirotonie constituie un fel de demnitate sau vrednicie spirituală, intrinsecă

¹⁰ Vezi, de exemplu, *îndrumător tipiconalpe anul 1951*, editat de Episcopia Aradului, Arad, 1951, p. 29.

¹¹ Vezi, de exemplu, Paragraful 3 din Decizia nr. 2/1940 a Mitropoliei Moldovei, privitoare la *Ordinea la slujbele în sobor*, în rev. „Mitropolia Moldovei”, Iași, an. VI, nr. 1-2 (ian.-febr. 1940), p. 8-9. Comp. și *Slujebnik (Liturghierul Bisericii Bulgare)*, Sofia, 1928, p. 389: „...Când slujește un protoiereu, protia o are el, indiferent de vechimea în hirotonie și de distincțiile ce le au ceilalți preoți slujitori”.

¹² Vezi, de exemplu, Circulara nr. 8493 a Episcopiei Buzăului, privitoare la *Rânduiala clerului în slujba cu sobor*, în „Buletinul Episcopiei Buzăului”, an. XIV, nr. 17 (1-15 sept. 1940), p. 177-178.

¹³ Comp., de exemplu, Canoanele 86 și 89 Cartagina (pentru întâietatea între episcopi), la Nic. Milaș, *Canoanele Bisericii ortodoxe însoțite de comentarii*, trad. rom. de N. Popovici și Uroș Kovincici, voi. II, partea I, Arad, 1934, p. 250. Vezi și Comentariul lui Balsamon la Can. 86 Cartagina, în *Sintagma Ateniană*, t. III, p. 516.

și permanentă, intim legată de esența însăși a tainei preoției. Ea conferă deci purtătorului ei o superioritate față de confrății mai tineri în hirotonie și totodată un drept inalienabil, care nu poate fi luat sau anulat printr-o hotărâre a autorității bisericesti superioare, cum se întâmplă cu celelalte: demnități de ordin administrativ sau onorific (funcții de conducere și distincții), care sunt vremelnice și pot fi deci oricând retrase sau anulate prin chibzuința autorității bisericesti.

Intre mai mulți preoți fără distincții onorifice și fără funcții administrative, sau egali în rang și funcție, întâietatea o va avea deci cel mai vechi în preoție, iar ceilalți preoți se vor orându-i în ordinea descrescândă a numărului anilor de preoție. La vechime egală în hirotonie decide vârsta: cei mai în vârstă va avea protia.

2. Sunt însă cazuri — mai ales ocazii oficiale — când trebuie avute în vedere și *rangurile bisericesti sau distincțiile onorifice* conferite preoților care s-au distins prin merite deosebite pe tărâmul activității pastorale, misionare, culturale etc. Acestea primează asupra demnităților sau funcțiilor administrative, fiindcă se dau prin *hirotésie*. În sobor, preoții cu asemenea distincții se vor așeza deci în următoarea ordine descrescândă, adică începând de la cei cu rangurile cele mai mari spre cei cu rangurile cele mai mici:

în clerul de mir (biserici de enorie)

- a) Iconom stavrofor
- b) Iconom
- c) Sachelar
- d) Preot
- e) Protodiacon
- f) Diacon

În clerul monahal

- a) Arhimandrit
- b) Protosincel
- c) Sincel
- d) Ieromonah
- e) Arhidiacon
- 0 Ierodiacon

Când slujesc laolaltă reprezentanți ai clerului mirean și ai celui monahal, pentru cinstea ce se cuvine chipului îngeresc al călugăriei, întâietatea o au clericii monahi, de grad ierarhic corespunzător, indiferent de vechimea în

«*Vremea este a face Domnului...*»

hirotonie¹⁴. De exemplu, ieromonahul trece înaintea preotului de mir (chiar dacă e mai nou în hirotonie)¹⁵, sincelul înaintea sachelarului, protosincelul înaintea iconomului, arhimandritul înaintea iconomului-stavrofor (la slujba cu arhiereu, arhimandriții au totdeauna locurile cele mai apropiate de arhiereu).

La catedralele episcopale, asupra protiei și ordinii în sobor dispune chiriarhul respectiv.

Uneori, rangurile onorifice primează asupra vechimii în preoție. De ex., după o dispoziție patriarhală mai veche, la conferințele preoțești raionale protia în slujbă o avea preotul cel mai mare în rang ierarhic, adică cel cu distincția onorifică cea mai înaltă, iar la rang egal, cel mai vechi în hirotonie sau în hirotesia rangului respectiv¹⁶. De ex., dintre doi iconomi, întâietatea se cuvine celui mai vechi în preoție, sau dacă amândoi au aceeași vechime în preoție, protia se dă celui mai vechi în hirotesia de iconom.

3. Abia în al treilea rând se au în vedere *funcțiile de conducere sau administrative* pe care le dețin unii preoți. Astfel, între mai mulți preoți cu aceeași vechime în hirotonie sau cu ranguri bisericești egale, ori între cei cu funcții administrative diferite, se va respecta următoarea ordine descrescândă (începând de la cei mai mari, în jos):

a) Consilierii:

- patriarhali
- mitropolitani
- episcopali

b) Membrii corpului de inspecție și control (revizori sau inspectori, prevăzuți în artic. 37 din *Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române*),

c) Protoiereii:

- de regiune
- de raioane;

¹⁴ Vezi Simeon al Tesalonicului, *Răspunsuri la întrebările unui arhiereu, întrebarea 33*, trad. rom. tip. de Toma Teodorescu, cu titlul *Tractat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe*, București, 1866, p. 320. Comp. de același, *Despre pocăință*, cap. 265-266, *ibidem*, p. 173-174.

¹⁵ Vezi prot. T. Roșea, *întâietatea la slujba în sobor a clericilor de rang egal*, în rev. „Altarul Banatului”, Caransebeș, an. I, nr. 3-4, p. 119.

¹⁶ Vezi Decizia patriarhală citată la nota 3.

d) Proistoșii cercurilor pastorale sau din localități cu mai multe parohii (vezi artic. 51 din Statut);

e) Parohii;

f) Preoții fără nici o însărcinare administrativă.

Preoții profesori universitari (de la institutele teologice) sunt egali în rang cu consilierii patriarhali, deci trec înaintea consilierilor mitropolitani sau episcopali, precum și a celorlalte funcții administrative inferioare¹⁷.

Între doi clerici cu aceeași funcție administrativă, întâietatea o decide vechimea în hirotonie sau în funcția respectivă, precum și rangul bisericesc (onorific).

4. În cazuri speciale, ca de ex. la sfințirile de biserici, când nu poate fi de față arhiereul însuși, slujba în sobor e prezidată de drept de către delegatul, trimisul sau reprezentantul chiriarhului locului (arhimandrit, consilier referent, exarh etc), indiferent de vechimea în hirotonie sau de celelalte criterii¹⁸. În astfel de cazuri, când slujesc la un loc clerici mireni care dețin funcții administrative și clerici monahi, unele decizii chiriarhale dau întâietatea funcțiilor administrative, așezând de ex. pe arhimandriți și protosinceli după protopopi¹⁹, alții, dimpotrivă, și cu mai multă dreptate, așează pe arhimandriți înaintea protopopilor²⁰, pe baza principiului stabilit în can. 7 al sinodului Trulan că „demnitățile spirituale sunt mai presus decât cele lumești (administrative)”, deoarece cele dintâi se acordă prin hirotonie și hirotesie, pe când celelalte prin simpla încredințare din partea autorității bisericești.

5. În virtutea aceluiași principiu, între mai mulți preoți, cu și fără însărcinări administrative, acestea din urmă nu dau deținătorilor lor nici o întâietate onorifică pe plan sacramental²¹.

Astfel, *în parohiile cu mai mulți preoți* (mai ales la orașe), protia în slujbă nu revine de drept parohului — cum s-ar părea la prima vedere și cum pre-

¹⁷ Vezi Decizia amintită a Mitropoliei Moldovei, citată la nota 11.

¹⁸ Comp. Can. 7 al Sinodului Trulan.

¹⁹ Așa, de exemplu, în Decizia Mitropoliei Moldovei, amintită mai înainte.

²⁰ Vezi, de exemplu, Prot. T. Roșea, *art. și loc. cit.*, p. 118.

²¹ Vezi Nic. Milaș, *Dreptul bisericesc oriental*, trad. de Dim. Cornilescu și V. Radu, rev. de I. Mihălcescu, București, 1915, p. 206-207.

«*Vremea este a face Domnului...*»

tind unii — decât numai în cazul când el îndeplinește și celelalte condiții de superioritate (vechime în hirotonie, vârstă, ranguri bisericești etc). Altfel, simpla calitate de paroh nu constituie numaidecât un criteriu sau un titlu suficient, care să îndreptățească, numai prin el însuși, pe titularul lui, la cinstea protiei în permanență²². Funcția sau calitatea de paroh reprezintă o sarcină de natură pur și simplu administrativă, de conducere sau de chivernisire a nevoilor și a treburilor gospodărești și cancelaristice ale parohiei, care de altfel este vremelnică și poate fi acordată sau retrasă oricând de către autoritatea bisericească superioară. Ea nu acordă preotului respectiv nici o calitate în plus sau vreun drept de întâietate, în ordinea sacramentală, față de ceilalți preoți; noul *Statut de organizare a Bisericii Ortodoxe Române* prevede o perfectă egalitate între preoții aceleiași parohii, în ceea ce privește drepturile și datoriile lor harismatice (vezi artic. 50).

Un paroh mai tânăr nu poate trece, deci, în slujbă, înaintea celorlalți preoți cu vechime mai mare în hirotonie sau cu distincții superioare în ierarhia gradelor bisericești onorifice.

La fel stă cazul și cu celelalte două funcții sau ranguri administrative imediat superioare, adică proistoșia și protopopiatul (protoieria). Nici proistosul și nici protopopul nu poate pretinde protia la slujbele în sobor oficiate la cercurile pastorale sau la conferințele protopopești doar în virtutea titlului respectiv, ci numai dacă ei îndeplinesc și celelalte condiții de superioritate enumerate până acum. De aceea, precum am și menționat, o hotărâre patriarhală atribuia dreptul protiei la conferințele preoțești (când se făceau slujbe în sobor) nu protopopului, ci preotului cu rangul bisericesc cel mai înalt.

Pe temeiul aceluiași principiu, în mănăstiri, protosincelul trece înaintea stareșului sau egumenului, dacă acesta din urmă n-are un rang onorific mai mare²³.

De altfel, atât în parohiile cu mai mulți slujitori, cât și la cercurile și conferințele raionale când se face slujbă în sobor, este recomandabil ca, prin buna înțelegere a tuturor preoților coliturghisitori, protia să nu fie monopolizată, adică deținută în permanență de unul și același preot, ci —

²²Comp. Prot. T. Roșea, *art. și loc. cit.*, p. 119.

²³Șaguna, *Dreptul bisericesc*, p. 133 (citat la Prot. T. Roșea, *art. și loc. cit.*, p. 119).

așa precum s-a și cerut atât la conferințele protopopești cât și la cursurile *ct* îndrumare misionară — ea să fie deținută prin rotație (pe rând), în paroh., de către fiecare dintre slujitori, iar la cercuri și la conferințe de către preo:._ cei mai capabili din cuprinsul protoieriei. În parohii însă, se va potrivi așa fel ca, în zilele de sărbători mari (hramuri, praznice), când se fac slujbe mi solemne și mai pompoase, protia să revină aceluia care este cel mai îndreptătit la această cinste din toate punctele de vedere enumerate până acum.

6. Toate criteriile și principiile de care se ține seama la fixarea protiei și = ordinii slujitorilor în sobor trebuie aplicate, așa precum am mai accentuat, nu în chip dogmatic și uniform, adică pretutindeni și totdeauna la fel, ci avane în vedere și condițiile de loc și timp, ale împrejurării respective. În aplicarea lor trebuie să intervină și să guverneze un alt principiu superior: bunul-sim: al fiecăruia, dragostea frățească și armonia sau buna înțelegere, care se cuvine să domnească în permanență între slujitorii sfintelor altare și care trebuie să se vadă mai ales în astfel de ocazii. Dacă nu este posibil ca unul și același preot să întrunească sau să satisfacă toate condițiile de superioritate enumerate pana acum (vechimea cea mai mare în hirotonie, rangul bisericesc cel mai înalt și funcția administrativă cea mai importantă), încât unanimitatea slujitorilor să-i acorde protia în chip spontan și fără replică, atunci votul lor trebuie să se oprească asupra aceluia care merită, de fapt și în chip real, să ia protia sau conducerea slujbei, indiferent de alte considerații. Va fi deci îndreptătit la această cinste acela care este cel mai bun slujitor sau „bisericaș” dintre toți, sau care este superior tuturor celorlalți prin prestanța și ținuta sa fizică, prin autoritatea și prestigiul său moral, prin pietatea și pătrunderea cu care oficiază, prin calitățile vocale, muzicale și rituale, prin cunoașterea exactă și executarea corectă a tipicului și a ritualului; cu un cuvânt, va fi protos cel mai capabil de a prezida soborul, prin însușirile sale de bun organizator și conducător.

III. Ordinea și înveșmântarea preoților în sobor

îndată după protos, vine în rang primul preot din dreapta lui, apoi primul din stânga, al doilea din dreapta și al doilea din stânga ș.a.m.d. Bunul-simț al fiecăruia îi va dicta, de altfel, locul său în sobor, după vârstă și rang, prestigiu și calitățile de slujitor etc. Ordinea odată stabilită la început trebuie însă păstrată cu grijă în tot cursul slujbei, căci orice nerespectare a

«*Vremea este a face Domnului...*»

ei într-un moment oarecare produce învălmășeală, dezordine și impresie urâtă, stricând armonia și scăzând maiestatea cultului divin.

La stabilirea ordinii preoților în sobor, se vor avea în vedere, pe cât e posibil, și criteriile de simetrie și estetică, adică statura trupească a slujitorilor și înveșmântarea lor, pentru ca soborul să facă impresie frumoasă și să încânte privirea credincioșilor, mai ales la vohode sau ieșiri. Este de dorit, de ex., ca protosul să nu fie de statură prea mărunță, sau să fie încadrat de preoți disproporționați ca statură sau înălțime, iar ceilalți preoți să se potrivească din acest punct de vedere: primul din dreapta cu primul din stânga (2 cu 3), al doilea din dreapta cu al doilea din stânga (4 cu 5), și așa mai departe, făcând astfel perechi-perechi. De asemenea, protosul va îmbrăca vesmintele cele mai bune și de o culoare deosebită de a vesmintelor celorlalți, iar restul slujitorilor vor purta, doi câte doi, veșminte de aceeași culoare (primul din dreapta ca primul din stânga, al doilea din dreapta ca al doilea din stânga, ș.a.m.d.).

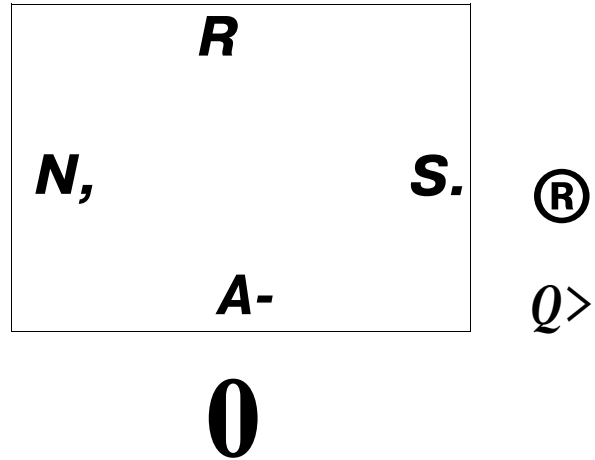

Fig. 1. Așezarea preoților în jurul Sf. Mese, în soboare mai mici

IV. *Așezarea slujitorilor în sfântul altar* este următoarea: protosul stă totdeauna în locul de frunte, în fața Sfintei Mese (latura de apus). La dreapta și la stânga lui, în jurul Sfintei Mese, iau loc ceilalți preoți: cei din dreapta stau în latura dinspre miazăzi a sfintei Mese, cu fața spre miazănoapte, iar cei din stânga în latura de miazănoapte, cu fața spre miazăzi. Primul din dreapta stă în dreptul primului din stânga, sau pe aceeași linie cu el, al doilea din dreapta pe aceeași linie cu al doilea din stânga ș.a.m.d. (vezi fig. 1). În soboare mai numeroase (cu mai mult de șapte preoți), primii doi preoți în rang după protos pot sta de-a dreapta și de-a stânga lui, chiar în latura de apus a sfintei Mese (dacă spațiul permite și dacă ei nu stânjenesc mișcările protosului), iar ceilalți preoți se așează în semicerc în jurul sfintei Mese, lăsând liberă — pe cât e posibil - latura de Răsărit (fig. 2).

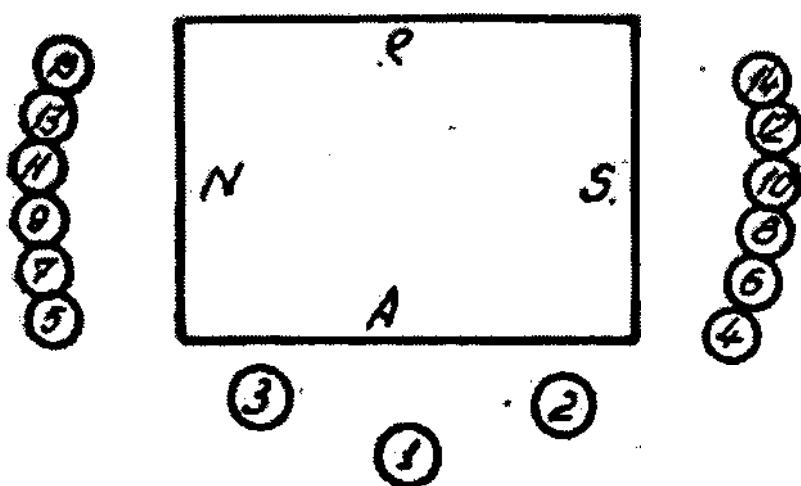

Fig. 2.

În general, preoții trebuie să stea cât mai aproape de Sfânta Masă (fără să se sprijine sau să-și pună mâinile pe ea), pentru a putea urmări, de pe Liturghie: rugăciunile în taină. Numai în momentele când se execută acte rituale care implică înconjurarea Sfintei Mese, ca

de ex., la cădere, la ieșirea cu sfânta Evanghelie sau la sărutarea păcii, toți se vor depărta la o distanță egală de Sfânta Masă, dându-se înapoi cu un pas sau doi, spre a lăsa astfel loc între ei și Sfânta Masă pentru cel ce cadește, sau cel ce poartă sfânta Evanghelie ș.a.m.d. În regulă generală, niciodată slujitorii în mers nu trec pe la spatele celor ce stau pe loc, ci prin fața lor.

V. Reguli generale de observat în timpul slujbei

Ținuta și disciplina slujitorilor în sobor în timpul slujbei trebuie să fie cât mai demnă și mai cuviincioasă. Chipul și înfățișarea tuturor va exprima seriozitatea, fără încruntare sau rigiditate, dar și dulceață și bucurie, fără afectare sau atitudini teatrale. În general, preoții nu trebuie să-și părăsească sau să-și schimbe locurile de lângă Sfânta Masă decât în momentele când deplasarea lor este indicată de rânduiala slujbei. Nu vor sta jos (dacă există sintron sau presbiteriu), decât în timpul Apostolului, al predicii și al chironicului, după ce s-au împărtășit, dacă timpul îngăduie. Nu vor umbla de colo-colo prin altar, nu vor discuta sau vorbi, nu-și vor da mâna și nu se vor saluta în biserică etc.

O slujbă ideală în sobor nu e posibilă decât într-o atmosferă de perfectă ordine, rânduiala și disciplină. De aceea, între toți coliturghisitorii trebuie să domnească o permanentă și deplină colaborare și armonie. Toți vor fi atenți la protos și vor executa, la timpul convenit și cu promptitudine, părțile sau rolurile care le revin de drept sau pe care protosul le atribuie fiecăruia din ei. Protosul, la rândul lui, nu se va îngâmfa niciodată cu rolul și locul de cinste pe care îl are și nu se va considera pe sine *infac-totum* în slujbă, zicând și

«*Vremea, este a face Domnului,..*»

făcând el singur toate de la început până la sfârșit și reducând astfel pe ceilalți la rolul minor de simpli figuranți. Dimpotrivă, va păstra pentru sine numai ceea ce i se cuvine de drept, adică părțile pe care i le atribuie tipicul și tradiția și pe care le vom indica la vremea cuvenită; va face, deci, așa fel ca fiecare din ceilalți să aibă câte ceva de făcut sau de zis, pe rând, în cursul slujbei (rostirea unui ecfonis, îndeplinirea unui act ritual etc), pentru ca să se vadă astfel că ei participă sau colaborează activ și efectiv la săvârșirea sfintei slujbe.

O normă principială de observat la slujirea în sobor de preoți fără diaconi este că nu se împarte niciodată textul unei ectenii între mai mulți preoți: preotul care a rostit ectenia tot el încheie zicând și ecfonisul respectiv, chiar dacă protosul are de executat un act ritual concomitent cu ecfonisul (ca de ex., la sfârșitul ecteniei pentru catehumeni sau la sfârșitul ecteniei de mulțumire de după împărtășire). A zice unul din preoții mai tineri ectenia iar protosul ecfonisul ecteniei (cum obișnuiesc unii) înseamnă a coborî pe cei dintâi la rangul și rolul de diaconi²⁴.

Fiecare din preoți, după ce rostește ecfonisul ecteniei se pleacă protosului în semn de mulțumire că i-a acordat dreptul de a zice ectenia, iar acesta răspunde plecându-se și el spre preotul respectiv.

La slujbele în sobor fără diaconi, nici un preot nu rostește cuvintele cu care diaconul se adresează personal preotului (ca de ex.: „Binecuvântează, Stăpâne”, sau: „Sfarmă, Stăpâne” etc); se zic numai formulele prin care diaconii se adresează poporului (ca de ex.; „Să luăm aminte!”, sau: „înțelepciune!”, „Puternic” ș.a.).

Rugăciunile în taină prescrise de *Liturghier* vor fi citite de toți odată, iar nu pe rând, protosul citind în șoaptă, în auzul celorlalți, iar ei urmărindu-l în taină, după *Liturghier* (să nu se acopere însă Sfânta Masă cu prea multe *Liturghiere*).

O regulă fundamentală pentru reușita slujbelor în sobor este *sincronizarea și uniformitatea* mișcărilor rituale pe care trebuie să le execute toți slujitorii în același timp. În astfel de cazuri, ei trebuie să facă toți la fel și toți odată, ca unul, iar nu pe rând și cum vrea fiecare. Așa, de ex., trebuie să se închine toți odată la ecfonise, exact atunci când preotul de rând pronunță

²⁴ Comp. *Liturghierul* Bisericii Bulgare, Sofia, 1928, p. 390.

formula trinitară cu care se încheie de regulă orice efonis („...Tatălui s. Fiului și Sfântului Duh...” etc).

Aceeași regulă se va păstra pentru cântările pe care le execută toți preotii; în sobor (ca de ex.: „Doamne, mântuiește pe cei binecredincioși”, Sfinte Dumnezeule, ș.a.): slujitorii trebuie să-și armonizeze așa fel vocile și cântarea, încât să pară un singur glas. Niciunul nu va căuta să se evidențieze sau să iași în relief, acoperind pe ceilalți cu intensitatea vocii lui, ori luând-o înainte, oricât ar fi de bun muzicant. Toți se vor conduce în această privință după pro toș, sau după cel mai bun cântăreț din sobor. Când un sobor omogen, alcătuit din clerici care au slujit de multe ori împreună, izbutește să se comporte și să se miște în slujbă într-o perfectă unitate, sau ca un singur om, atunci se poate spune că am ajuns să slăvim pe Dumnezeu „cu o gură și cu o inimă”, așa cum spune unul din efonisele sfintei Liturghii.

*

După îndrumările introductive de ordin general, de până acum, descriem mai departe însăși rânduiala slujbelor în sobor de preoți fara diaconi (întrucât slujba în sobor cu diacon e descrisă în tipicele manuale mai vechi, ca cele de Saffirin²⁵ și Lungulescu)²⁶. Luăm ca normal un sobor mijlociu, de șapte preoți (vom indica pe fiecare din ei cu numărul de ordine pe care îl are în sobor, începând cu protosul, care are numărul 1, până la cel din urmă, adică ultimul din stânga, care are numărul 7). În cursul expunerii noastre vom trece peste amănuntele de tipic sau ritual îndeobște cunoscute de la slujba oficiată de un singur preot, stăruind numai asupra momentelor și laturilor care sunt specifice slujbelor în sobor (ca de ex. la vohoadă) și care reclamă deci îndrumări mai amănunțite, clare și precise.

Rânduiala descrisă de noi în text va fi aceea care se conformează în general principiilor fundamentale și logicii cultului divin public ortodox, prescripțiilor din *Liturghiere* și din manuale de Tipic (ca cele de Saffirin și Lungulescu), precum și tradiției și practicii celei mai generale și corecte din Biserica noastră, aplicată în prezent la catedrala Sfintei Patriarhii din

²⁵ Saffirin Gherasim (episcop de Roman), *Tipic asupra serviciilor divine* \ ed. a II-a, București, 1905.

²⁶ Icon. D. Lungulescu, *Manual de practică liturgică*, București, 1926.

«Vremea este a face Domnului...»

București și la cursurile de îndrumare misionară a clerului, de la cele două institute teologice ortodoxe din Țară (București și Sibiu).

Paralel cu această rânduială, pe care o socotim reglementară și normativă, vom indica, însă, în notele din josul paginilor, și diferitele variante sau deosebiri de practică, din Bisericele grecească, rusească și bulgărească, precum și din diferitele părți ale Bisericii noastre. Ne vom servi, în acest scop, pentru Biserica Grecească, de îndrumările asupra Liturghiei în sobor de la sfârșitul *Ieraticonului* tipărit la Constantinopol în 1895 (Liturghierul oficial și normativ al Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol), pentru Biserica Rusească de *îndrumările* privitoare la slujba în sobor editate în *Calendarul bisericesc ortodox pe 1947* al Patriarhiei din Moscova, iar pentru Biserica Bulgară de *Liturghierul (Slujebnik)* editat la Sofia în 1928, care cuprinde, între altele, și un capitol special cu îndrumări tipiconale asupra slujbelor în sobor, cu și fără diaconi. Cât privește practicile regionale sau locale din Biserica noastră, ele sunt descrise fie în manualele de *Tipic* mai vechi, fie în diferitele *îndrumări. Reguli tipicale* sau *Circulare* oficiale mai recente, date de conducerea unor eparhii și citate în cursul lucrării.

I. VECERNIA

Vecernia, de obicei împreună cu Litia sau cu Privigherea, se oficiază în sobor numai în ajunul duminicilor și al sărbătorilor mari (praznice împărătești și hramuri), la mănăstiri, catedrale și biserici urbane cu personal slujitor mai numeros, precum și la unele ocazii extraordinare, ca de ex., la sfințirile de biserici.

Partea de la început a Vecerniei, și anume până la vohod (ieșirea sau înconjurarea cu cădelnița), o săvârșește de obicei numai preotul de rând, care se închină cel dintâi și își pune epitrahilul, făcând toate după rânduială din Liturghier și Tipic (deschiderea dverei, binecuvântarea, citirea rugăciunilor în taină, ecteniile și căderea de la „Doamne, strigat-am...”). Ceilalți preoți, în timpul ultimelor stihiri de la „Doamne, strigat-am...”, vin pe rând, doi câte doi, în mijlocul bisericii, începând cu cei mai mici în rang (dacă au stat în altar până atunci, ies unii pe ușa de nord, alții pe ușa de sud), se închină de trei ori spre răsărit, se întorc pe dreapta și depun metanie la tronul arhieresc

(sau iau binecuvântare de la arhiereul însuși, dacă e de față); apoi, trecând printre sfeșnice și strane, intră în altar, cei din dreapta pe ușa de sud, cei din stânga pe ușa de nord; cel din urmă se închină și intră protosul, pe ușa de sud. Intrând în altar, se închină fiecare în fața Sfintei Mese și-și îmbracă epitrahilul și felonul, cu ritualul reglementar (acum își pune felonul și preotul care a început Vecernia); apoi își iau locurile dinainte rânduite, în jurul Sfintei Mese, precum am arătat mai înainte (vezi fig. 1).

La *Slavă*, protosul deschide ușile împărătești, făcând o ușoară plecăciune spre popor, iar la *Și acum* se începe *vohodul* sau ieșirea cu *cădelnița* (care poate începe însă și mai dinainte, dacă stihira de la *Și acum* e scurtă, pentru ca să rămână vreme suficientă pentru ieșire și cădit).

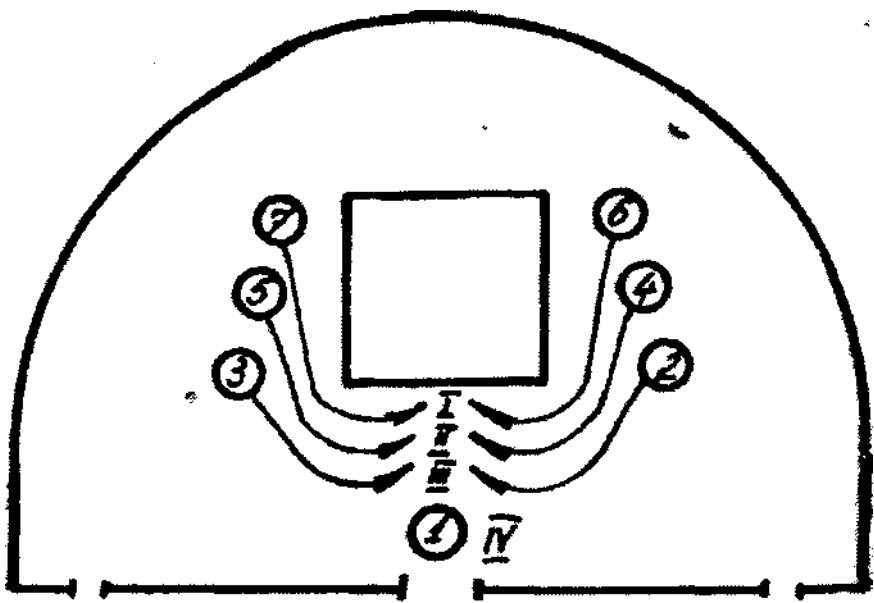

Fig. 3. Ordinea în care se închină preoții

In ceea ce privește purtarea cădelniței și ordinea de

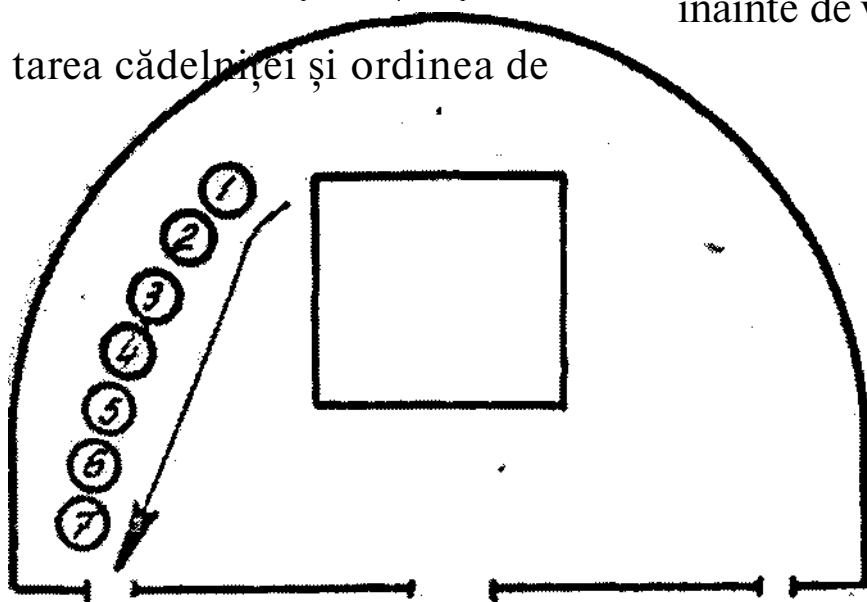

Fig. 4. Ordinea în care se înșiră preoții și ies la vohod, după practica nouă din stânga), care face și cădirea, iar preoții ies și intră în altar în ordinea crescândă a rangului lor în sobor, adică începând cu cel mai mic (purtătorul

A . , , , * ”
înainte de vohod, după practica nouă

ieșire și de intrare a preoților în altar, la vohod, sunt astăzi în vigoare în Biserica Ortodoxă Română două practici opuse: una mai nouă, practică mai mult în mănăstiri și alta mai veche, tradițională, păstrată mai ales în bisericile de mir.

a) După practica mai nouă, cădelnița o poartă preotul cel mai tânăr (ultimul

«Vremea este a face Domnului...»

cădelniței) și terminând cu protosul. Iată, mai pe larg, cum se procedează în acest caz:

După ce protosul a deschis sfintele Uși, el și toți ceilalți (afară de ultimii doi) se dau puțin mai înapoi, spre a face loc celor ce vin pentru închinare. Vin întâi ultimul din stânga (care are cădelnița în mâna stângă) cu ultimul din dreapta (trecând prin fața celorlalți), se închină amândoi de câte două ori în fața Sfintei Mese (fără să sărute), se întorc și se pleacă protosului (care se pleacă și el spre ei), se închină încă o dată și apoi pleacă, ocolind sfânta Masă (prin fața preoților din dreapta), purtătorul cădelniței fiind în frunte și trecând cădelnița în mâna dreaptă. Îndată vine a doua pereche care urmează în rang (penultimul din dreapta cu penultimul din stânga) și fac la fel ca și cei dintâi, pornind după ei (cel din stânga înainte, cel din dreapta după el). După ce s-au închinat astfel și au pornit toate perechile de preoți, protosul se închină și el înaintea Sfintei Mese și pleacă după ceilalți, încheind șirul (fig. 3). În această ordine ies din altar pe ușa de nord, fiind precedați de un purtător de lumină sau chiar de doi (fig. 4).

În mijlocul bisericii, soborul se reface, în formă de semicerc, cu fața spre răsărit, ca în altar, cu deosebirea că purtătorul cădelniței (care în altar

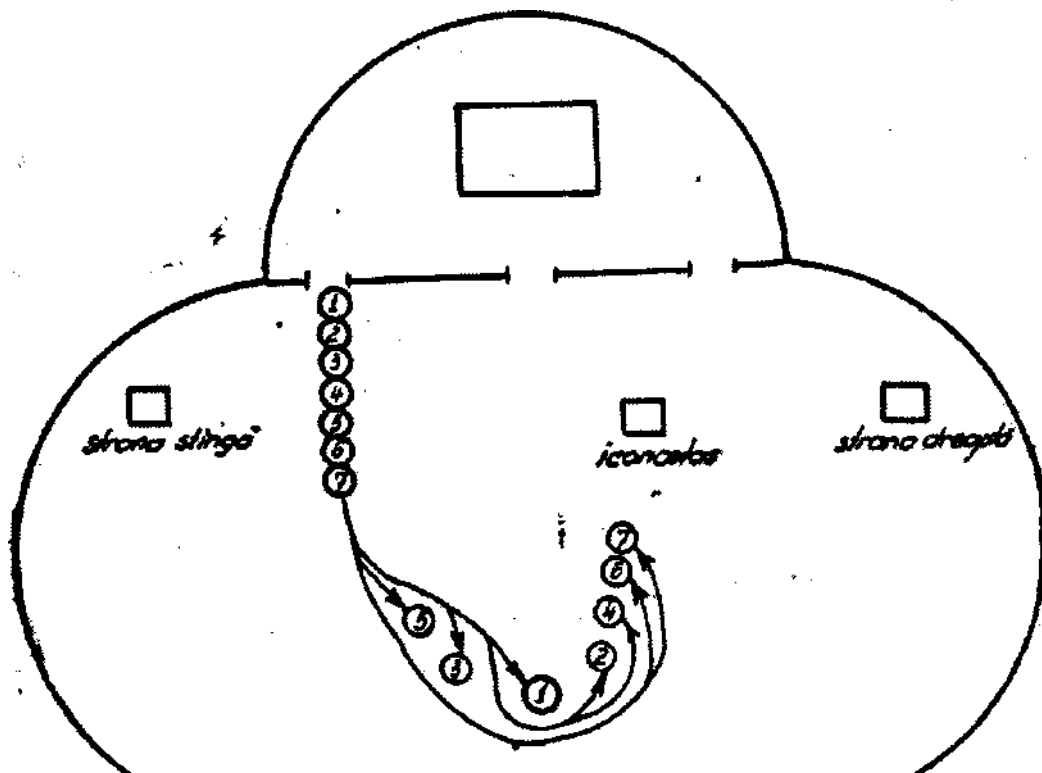

Fig. 5. Așezarea preoților în mijlocul bisericii, după practica nouă

stă la extremitatea aripii stîngi a soborului) va sta acum la extremitatea aripii drepte a soborului. Pentru aceasta, preoții din stânga, pe măsură ce

ajung în mijlocul bisericii, rămân succesiv unul la dreapta altuia, iar :~ din dreapta, trecând prin fața celor rămași pe loc și ocolind pe după lor_ din mijloc al protosului, vin și se așează, succesiv, unul la stânga altuia. Ordin urmă vine protosul, care, trecând prin fața celor din stânga, se așează în locul din mijloc, ce i s-a rezervat (fig. 5).

În această poziție, își pleacă toți capetele, protosul zice în șoaptă *Rugăciunea intrării* („Seara și dimineața și la amiază...”), iar la ecfonisul acesre rugăciuni își ridică toți capetele și se închină în același timp. Apoi protosul binecuvântează intrarea, iar purtătorul cădelniței face căderea naosului, după regulă, începând de la icoanele împărătești²⁷. După ce cădește tronul arhieresc, cădește îndată soborul (începând cu protosul, continuând cu preoți; din dreapta și terminând cu cei din stânga), apoi stranele și credincioșii, după rânduială.

După ce a terminat căderea, iar strana a terminat de cântat stihira de la *Și acum*, purtătorul cădelniței, stând pe solee în dreptul ușilor împărătești, cădește cruciș spre altar, rostind: „înțelepciune, drepti!”. Apoi intră în altar, cădind în fața Sfintei Mese, proscomidiarul și scaunul cel de sus, și lăsând cădelnița, se așează în latura de sud a Sfintei Mese. Strana cântă sau citește (rar) *Lumină lină...*, iar preoții rămași în naos încep să intre în sfântul altar, astfel: preotul ultim din dreapta (rămas acum fără pereche) și cei doi care urmează în rang după el înaintează un pas spre mijloc și se închină toți deodată spre răsărit, se întorc și se pleacă protosului, apoi pleacă printre sfeșnice (cel fără soț înainte, ceilalți doi după el) și intră în altar prin ușile împărătești. Îndată perechea următoare de preoți (cel din dreapta și cel din stânga protosului) fac la fel ca și ceilalți, plecând amândoi odată în altare; cel din urmă pleacă protosul, după ce s-a închinat și el spre răsărit și s-a plecat spre strana dreaptă și cea stângă (fig. 6).

²⁷ După o practică mai nouă, răspândită mai ales în mănăstiri și recomandată într-unele manuale de Tipic (ca acela de Saffirin, p. 72-73, și cel de Icon. D. Lungulescu, p. 79 și 81), căderea de la vohodul Vecerniei începe încă din altar, înainte de ieșirea preoților (ca și la „Doamne, strigat-am...”). Dar după rânduială Vecerniei mari din Liturghier, căderea începe în naos, cum e mai logic (vezi, de exemplu, *Liturghierul românesc* din 1950, p. 10).

«Vremea este a face Domnului...»

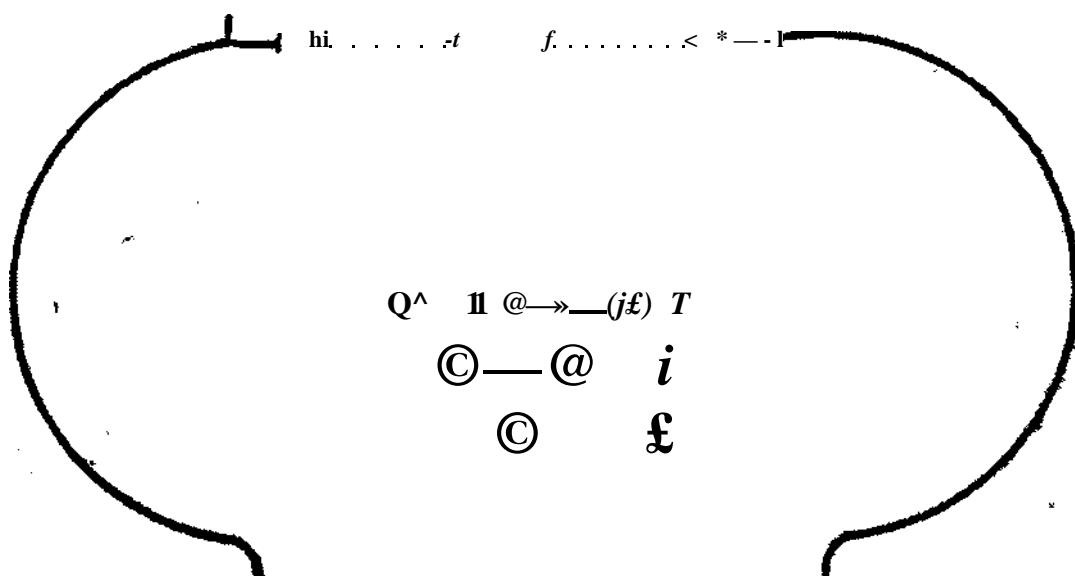

Fig. 6. Ordinea în care se închină preoții, pentru plecarea în altar, după practica nouă

Când soborul vrea să cânte „Lumină lină”, atunci toți preoții rămân pe loc (afară, bineînțeles, de purtătorul cădelniței, care a intrat în altar); la cuvintele: „Lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh-Dumnezeu”, toți se pleacă și se închină de câte trei ori, iar intrarea în altar începe, tot cum s-a arătat mai sus, spre sfârșitul cântării, la cuvintele: „Vrednic ești în toată vremea...” (în cazul acesta, sfârșitul cântării îl continuă strana sau preoții, pe măsură ce ajung în altar).

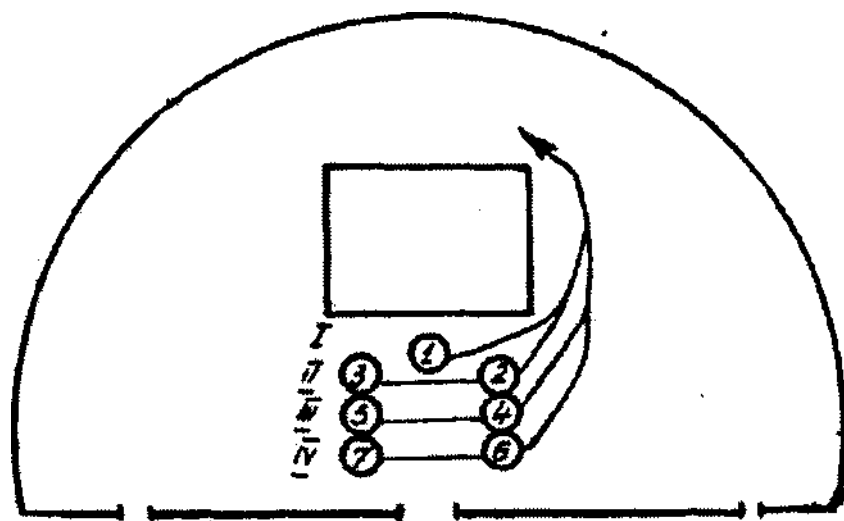

Fig. 7. Ordinea în care se închină preoții, pentru plecarea la vohod, după regula prevăzută în Tipic

b) După cealaltă practică, mai veche, dimpotrivă, protosul este acela care poartă cădelnița și face căderea la vohodul Vecerniei, iar ieșirea și intrarea preoților în altar se face în ordinea inversă, descrescândă, adică începând cu protosul și terminând cu cel mai tânăr (ultimul în rang). Iată, în amănunt, cum se procedează în acest caz:

După ce protosul a deschis sfintele Uși, el primește cădelnița, pe care, ținând-o în mâna stângă, se închină în fața Sfintei Mese, apoi trece cădelnița în dreapta și pornește,

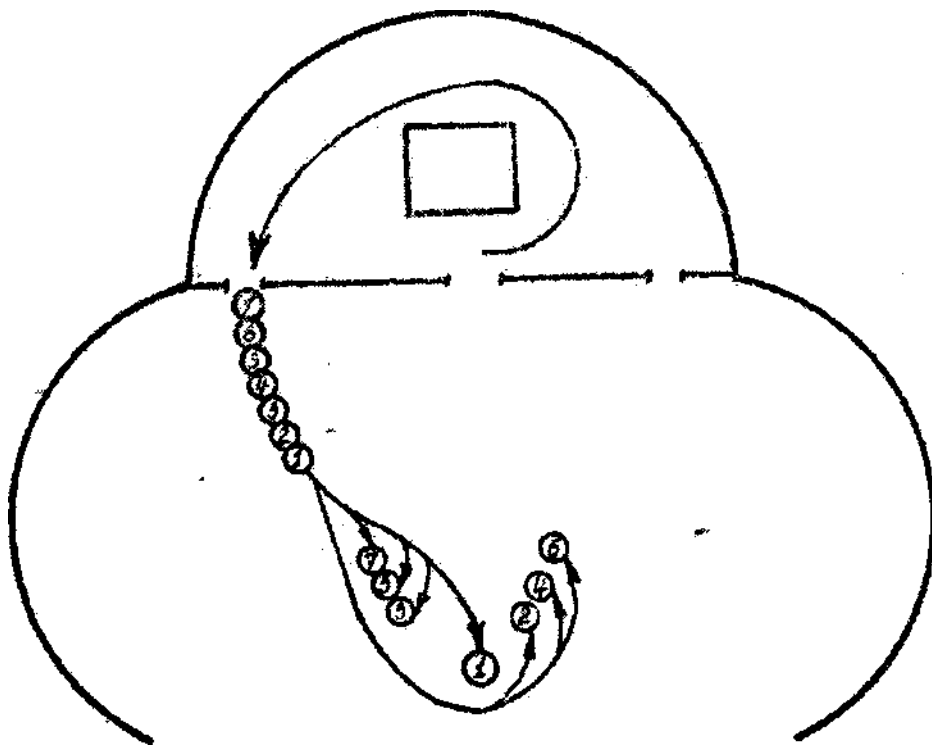

Fig. 8. Ordinea de ieșire a preoților din altar și așezarea lor în mijlocul bisericii, după rînduiala prevăzută în Tipic

cel dintâi, ocolind *stizzi* Masă, prin fața preotul din dreapta. îndată duri el, vin în fața sfintei Mssc primul din dreapta și rnmul din stînga (2 și 5 se închină și pleacă duri pro tos (cel din dreapn înainte, cel din stâne* după el). Așa se închini toți preoții pe rînd, de: câte doi (4 cu 5, 6 cu ". ș.a.m.d.), până la cei *mz:* mici, pornind succesiv după ceilalți (fig. 7). în această ordine, ies din

sfântul altar și merg în mijlocul bisericii, unde soborul se reface exact ca în altar, stînd toți în semicerc, cu fețele spre răsărit, avînd pe pro tos în mijloc. Pentru aceasta, protosul, care yine în frunte, se așază pe locul din mijloc, sub policandru, iar preoții ceilalți, pe măsură ce sosesc, își iau locurile pe care le-au avut și în jurul sfintei Mese, în dreapta sau în stînga protosului: cei din dreapta ocolesc pe după protos și se așază unul la dreapta altuia, iar cei din stînga rămân în stînga protosului, așzându-se unul la stînga altuia (fig. 8).

Stînd în această poziție, își pleacă toți capetele, protosul trece cădelnița în stînga și zice în șoaptă *Rugăciunea intrării*, odată cu ceilalți preoți care o zic în taină, binecuvîntează intrarea și apoi, trecînd cădelnița din nou în dreapta, înaintează spre solee și face cădirea naosului, începînd de la icoanele împărătești, așa precum am arătat mai înainte. După ce a terminat cădirea, el își reia locul din mijlocul bisericii între preoți; de acolo rostește: „înțelepciune, drepti!”. După aceea, se pleacă spre preoții și credincioșii din dreapta (iar aceștia către el), apoi spre cei din stînga și pleacă, intrînd cel dintâi în altar, unde cădește Sfînta Masă, proscomidiarul și scaunul de sus; apoi, lăsînd cădelnița, trece în colțul de răsărit-miazăzi al Sfintei Mese. Cei-

«*Vremea este a face Domnului...*»

ialți preoți, îndată ce pleacă protosul, înaintează câte un pas spre mijloc, se închină doi câte doi (2 cu 3, 4 cu 5, 6 cu 7, ș.a.m.d.) și intră după protos, în aceeași ordine ca și la ieșire, adică cei mai mici la urmă (fig. 9).

Dacă însă soborul vrea să cânte *Lumină lină*, atunci protosul rămâne și el în mijloc, cântând cu toții, precum am arătat mai înainte. La cuvintele: „Lăudăm pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh-Dumnezeu...”, se pleacă toți și se închină de fiecare dată, iar protosul cădește spre Răsărit de fiecare dată de câte trei ori. Iar la cuvintele: „Vrednic ești în toată vremea...”, protosul se pleacă precum am arătat și pornește cel dintâi, intrând în altar, urmat de ceilalți, în ordinea arătată mai sus.

Practica aceasta este recomandată de toate tipicele care se ocupă cu rânduiala slujbelor în sobor²⁸; ea este și mai veche (de acord cu tradiția trecutului), mai logică²⁹, mai ușor de executat și în acord cu semnificația simbolică

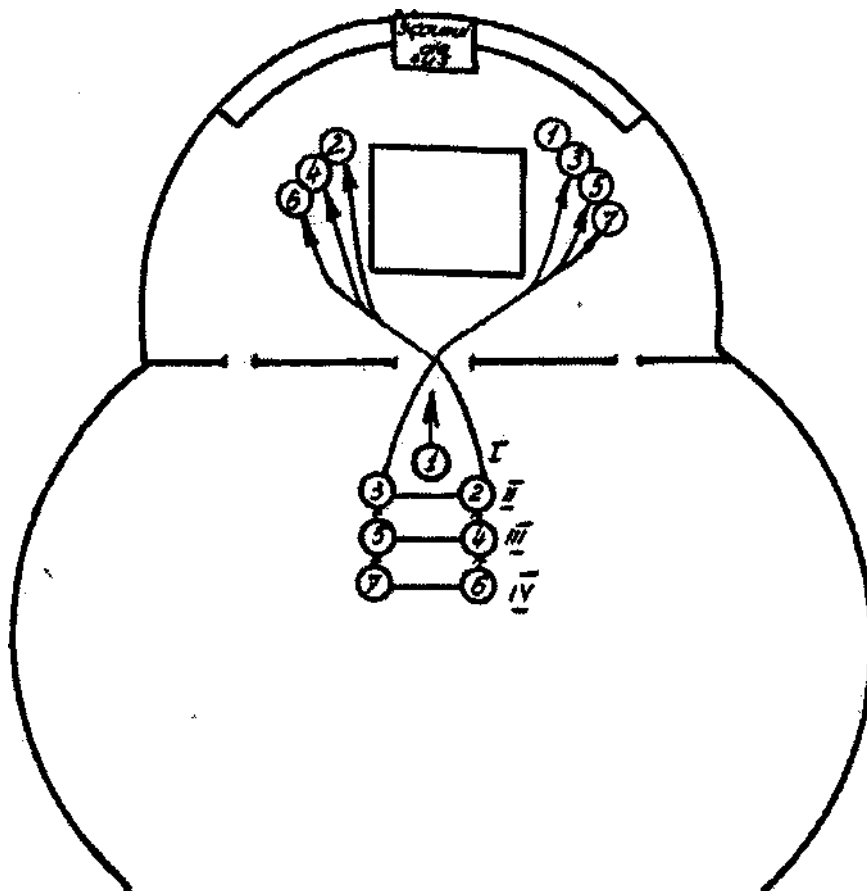

Fig 9 Ordinea de intrare a preoților în altar, după vohod și așezarea lor în dosul Sfintei Mese (cum vor sta la Prochimen și Paremii), după regula prevăzută în Tipic

²⁸ Vezi, de exemplu, *Tipicul lui Saffirin* (p. 77), și *Manualul de practică liturgică*, al Icon. D. Lungulescu, p. 58-59 și 81. Comp. și *Slujebnik* (Liturghierul Bisericii Bulgare), Sofia, 1928, p. 391.

²⁹ Purtarea cădelniței și executarea cădirii de către protos este mai logică, fiindcă, în general, purtarea obiectelor sfinte (cădelnița la Vecernie, Sfânta Evanghelie la vohodul mic de la Liturghie, cinstitele Daruri la vohodul mare etc), ca și executarea actelor principale din ritualul slujbelor, revin de drept protosului în sobor (celui mai mare). Când slujește diaconul, ei îndeplinesc aceste funcții *în locul și în numele protosului*, cu delegația și binecuvântarea lui. Dacă deci lipsește diaconul, protosul însuși trebuie să îndeplinească

a actului vohodului³⁰. În plus, are avantajul de a satisface și cerințele este: ^ deoarece așezarea preoților în mijlocul bisericii în timpul cădirii nu dă ':>; la asimetria care se observă în cazul când se aplică practica cealaltă (arunc. purtătorul cădelniței, care cădește, descompletează soborul, lăsând farâ s:: pe preotul ultim din dreapta; de aceea, acesta din urmă, înainte de a pieci în altar, trebuie să se închine ori singur, ca protosul, ori odată cu ceilalți *de*. care urmează după dânsul, ceea ce, de asemenea, strică simetria soborului

În timpul Prochimenului, care urmează după vohod, și al Paremiilc: (când e cazul), preoții trebuie să stea în dosul Sfintei Mese, cu fața spre popor (ca la Apostolul de la Liturghie). De aceea, indiferent ce practică *s-i* adoptat la vohod, adică fie că preoții au ieșit și au intrat în ordine descrescândă, fie invers, pe măsură ce intră în sfântul altar, ei nu merg la locurile obișnuite, ci se inversează, adică cei din dreapta apucă pe latura de nord și merg în stânga Sfintei Mese, iar cei din stânga apucă pe lângă latura de sus a Sfintei Mese și merg în dreapta, încât soborul se reface în dosul Sfintei Mese, în sens invers, adică cu fața spre popor, având pe protos în mijloc: acesta nu sade însă în dreptul Scaunului de sus, ci în dreptul colțului de răsărit-miazăzi al Sfintei Mese (vezi fig. 9).

De aici, protosul rostește: *Să luăm aminte, Pace tuturor*, și celelalte formule introductive la cântarea Prochimenului zilei (pe care, de vrea, îl

aceste funcții, iar nu preotul cel mai tânăr, căci aceasta înseamnă, de fapt, coborârea aceluia preot la rangul și rolul de diacon, care nu e altceva decât un slujitor sau ajutor al protosului (cf. Pr. P. Vintilescu, *Contribuții la lămurirea unei controverse de tipic*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1951, nr. 3-4, p. 128-130).

Ieșirea și intrarea preoților în ordine ierarhică descrescândă (cel mai mare în frunte) este, de asemenea, firească, fiindcă această ordine este respectată în toate momentele când preoții trebuie să facă, succesiv, același act (ca, de exemplu, la închinarea pentru Liturghie, la ieșirea cu cinstitele Daruri, la sărutarea păcii, la împărtășire etc).

³⁰Vohoadele înseamnă, în general, arătarea Domnului în lume sau ieșirea Lui la propovăduire, iar soborul închipuie pe Mântuitorul cu ceata sfinților Săi Apostoli, care II însoțeau pretutindeni. Or, precum ne spune Sfânta Evanghelie, Domnul mergea totdeauna în frunte, iar ucenicii Săi după Dânsul (vezi, de exemplu, Matei IX, 19; Marcu VI, 1, și X, 32; Luca XXII, 39, ș.a.). De aceea, la slujbele în sobor fără diaconi, protosul, care închipuie pe Mântuitorul însuși, e mai logic să meargă în fruntea soborului, atât la ieșire cât și la intrare).

După ce s-a citit la strană rugăciunea „Invrednicește-ne, Doamne...” preotul al doilea zice ectenia următoare, a cererilor („Să plinim rugăciunea noastră cea de seară, Domnului...”). Protosul zice apoi „Pace tuturor”, preotul al treilea „Capetele noastre...”, protosul citește în șoaptă rugăciunea plecării capetelor („Doamne Dumnezeu nostru, Cea ce ai plecat cerurile...”), în timp ce ceilalți îl însoțesc în taină, și încheie citirea rugăciunii prin rostirea ecfonisului următor („Fie stăpânirea împărăției Tale binecuvântată...”).

După ce strana zice *Acum slobozește* și celelalte, preotul care vine la rând zice ecfonisul de după *Tatăl nostru* („Că a Ta este stăpânirea...”), iar după troparele rânduite, protosul încheie, făcând otpustul, după rânduială (vezi Liturghierul).

II. LITIA

Dacă se face și *Litia* unită cu *Vecernia*, atunci, după practica mai nouă, generalizată în mai toate bisericile de mir (iar în ultimul timp chiar la unele mănăstiri și catedrale), se procedează astfel în sobor:

Îndată după ecfonisul „Fie stăpânirea împărăției Tale binecuvântată...”, protosul deschide ușile împărătești și, în timp ce la strană se cântă *Slava* de la stihirile *Litiei*, soborul, precedat de purtătorii de lumini, iese pe ușile împărătești, în ordinea descrescândă a preoților, adică având în frunte pe protos, care poartă și cădelnița, iar ceilalți preoți doi câte doi, până la ultimii în rang; așa merg printre sfeșnice și iau loc în jurul mesei cu artosele și celelalte prinoase (așezate din vreme în mijlocul bisericii), întocmai așa cum stăteau în jurul Sfintei Mese. Protosul cădește în cele patru laturi ale mesei, icoanele și poporul, ca de obicei; apoi, după ce strana a terminat cântarea, se rostește ectenia „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”, pe care o zice ori protosul în întregime, ori zice el numai primul alineat, iar ceilalți preoți, fiecare câte unul din alineatele următoare. Apoi protosul: „Pace tuturor”; unul din preoți: „Capetele noastre...”, iar protosul (cu capul descoperit, ca și ceilalți preoți, dacă poartă culioane) citește rugăciunea următoare („Stăpâne mult milostive...”) ³².

³² După manualele de Tipic (ca de exemplu cel de Saffirin, p. 79), rugăciunea aceasta o citește protosul stând în latura de răsărit a mesei, cu fața spre popor (apus). În practică, *inși*, această prescripție nu se prea respectă.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Apoi protosul primește cădelnița și cădește de trei ori la rând în jurul mesei. La prima cădere, tot soborul cântă troparul *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te*, la a doua, cântă strana troparul Sfântului sau al praznicului respectiv, iar la a treia, atât clerul, cât și strănile și credincioșii, cântă din nou troparul *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te*. După a treia cădere a mesei, protosul cădește și iconostasul, jețul arhieresc, stranele și poporul.

Protosul dă apoi cădelnița, ia cu dreapta un artos și face semnul Crucii cu el peste celelalte (unii îl și sărută) și citește rugăciunea pentru binecuvântarea prinoaselor („Doamne Iisuse Hristoase, Dumnezeu nostru, Carele ai binecuvântat cele cinci pâini...”). Apoi clerul cântă o dată *Bogații au sărăcit...*, iar strănile (poporul) încă de două ori, în timp ce clerul intră în sfântul altar, tot pe ușile împărătești și tot în ordinea în care a ieșit. După aceasta se continuă serviciul Vecerniei de acolo de unde a fost întrerupt (de la Stihoavnă înainte), sau — mai des — se face îndată otpustul, de către protos, dintre ușile împărătești.

După practica veche și corectă, descrisă în *Rânduiala Vecerniei mari* din Liturghiere (vezi, de ex., ed. 1950, p. 37 și urm.) și în Tipice (ca cel de Saffirin, p. 78 și urm.) și păstrată încă în unele mănăstiri și catedrale, în timpul Litiei ușile împărătești rămân închise; ieșirea preoților se face prin ușa de miazănoapte, iar partea de la început a Litiei (adică ectenia și rugăciunea „Stăpâne mult milostive Doamne...”) se săvârșește nu în mijlocul bisericii (adică în naos), ci în nartică sau pridvor (pronaos), lângă o masă (un analog) pe care se așează și icoana hramului, a praznicului sau a Sfântului zilei. După aceasta, în timp ce la strană se urmează cu rânduiala restului Vecerniei, de la Stihoavnă până la tropare, atât soborul, cât și Cântăreții și credincioșii înaintează în naos, unde se săvârșește a doua parte a Litiei, adică binecuvântarea pâinilor și celelalte, până la sfârșit, lângă masa cu artosele. Apoi protosul, din fața sfintelor Uși, binecuvântează pe popor cu formula „Binecuvântarea Domnului peste voi, cu al Său dar...” etc, după care urmează Privegherea, începându-se îndată citirea celor șase psalmi ai Utreniei. Preoții ceilalți intră după protos în altar pe ușa de miazăzi și se dezbracă, rămânând cu epitrahilul numai preotul de rând, care face cele ale Utreniei³³.

³³ Despre aceasta vezi și lucrarea noastră *Observațiuni fi propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc* (extras din rev. „Biserica Ortodoxă Română”), București, 1945/1946, p. 40-41.

III. LITURGHIA

1. *Utrenia* o începe preotul de rând (preotul bisericii respective sau *za* dinainte rânduit).

Proskomidia o face tot el sau preotul cel mai tânăr (ultimul din stânga cum se obișnuiește mai peste tot³⁴; dar o poate face oricare dintre preoți, din stânga (care sunt aproape de proskomidiar și de ușa de nord a altarului — ca să poată primi și prescurile sau pomelnicele de la credincioși).

Dacă cel ce a început *Utrenia* va face și *Proskomidia*, el se va închina pentru Liturghie și se va îmbrăca în toate sfintele veșminte, după regulă, la vremea convenită, adică în timpul *Utreniei*, la „Dumnezeu este Domnul...” fie singur, fie odată cu ceilalți preoți (dacă aceștia sunt deja în biserică).

În cazul când proskomiditorul este altul decât cel ce a început *Utrenia*, atunci el se poate închina și poate îmbrăca veșmintele singur, dinainte de începutul *Utreniei*, pentru a face nestingherit și pe îndelete lucrarea *Proskomidiei*.

Pentru a se păstra unitatea slujbei, preotul proskomiditor face singur toate ale *Proskomidiei*, așa cum prevede *Liturghierul*; ceilalți preoți își pot pomeni însă viii și morții pe care îi are fiecare de pomenit, scoțând miride pentru ei³⁵, deși unii recomandă ca și aceasta să o facă tot preotul proskomiditor însuși³⁶.

Ca măsură de precauție, proskomiditorul va avea grijă ca, de vor fi mulți clerici sau credincioși de împărtășit, să scoată un Agneț mai mare și, la vremea convenită, să pună în sfântul potir o cantitate mai mare de vin și apă, respectând — bineînțeles — proporția reglementară dintre cantitatea vinului și a apei (adică punând mult mai puțină apă decât vin).

³⁴ Vezi, de exemplu, îndrumările privitoare la rânduiala Liturghiei în sobor, date de Patriarhia din Moscova, în *Calendarul Bisericii Ortodoxe Ruse pe 1947* (în rusește), Moscova, 1947, p. 53.

³⁵ Vezi *Liturghierul* 1956, p. 105 (la sfârșitul rânduiei *Proskomidiei*): „Și de vor sluji mai mulți preoți împreună, toată lucrarea *Proskomidiei* să o facă numai un preot, iar ceilalți, care slujesc, de ale *Proskomidiei* deosebi nimic să nu zică, afară de pomenirea celor vii și morți ai lor”.

³⁶ Vezi, de exemplu, Pr. P. Procopoviciu, *Ritualistica sau manual de ritual al Bisericii Ortodoxe Române*, Oradea, 1936, p. 107.

«*Vremea este a face Domnului...*»

2. *închinarea pregătitoare pentru Liturghie* a restului slujitorilor se face ori la vremea reglementară - adică în timp ce se cântă „Dumnezeu este Domnul...” și troparele de la Utrenie -, ori mai târziu, și anume în timp ce se cântă *Laudele* („Toată suflarea...”) ³⁷. La mănăstiri, unde între Utrenie și Liturghie se citesc Ceasurile (sau Utrenia se face de cu seara), închinarea și îmbrăcarea slujitorilor se face în timpul Ceasurilor.

Dacă se află în altar, preoții se închină în fața Sfintei Mese și ies doi câte doi pe ușile laterale ale altarului (protosul cu cei din dreapta pe ușa de miazănoapte, cei din stânga pe ușa de miazăzi) și, trecând printre strane și sfeșnicele împărătești, depun metanie la tronul arhieresc, în ordinea în care vin, apoi se așează în mijlocul bisericii, sub policandru, cu fața spre altar, în ordinea în care vor sta în jurul Sfintei Mese, cu protosul în mijloc ³⁸. Se închină toți de trei ori spre răsărit, protosul dă binecuvântarea și zice încet rugăciunile începătoare (Sfinte Dumnezeule și celelalte). După *Tatăl nostru*, protosul zice primul tropar de umilință („Miluiește-ne pre noi, Doamne...”), preotul 2 *Slavă* și troparul al doilea („Doamne, miluiește-ne pre noi...”); preotul 3 *Și acum*, cu troparul al treilea („Ușa milostivirii...”).

Apoi protosul merge, cel dintâi, printre sfeșnice și se închină singur la icoane, cu rânduiala cunoscută și zicând la fiecare troparele respective (vezi Liturghierul din 1956, p. 84-85). După ce s-a închinat la iconostas, vine și-și reia locul din mijloc, în timp ce prima pereche de preoți (2 cu 3) pleacă și se închină și ei, amândoi deodată, la icoane. Când ei revin și-și reiau locurile, pleacă și a doua pereche (4 și 5), făcând la fel, ș.a.m.d. (când preoții sunt în număr cu soț, atunci protosul se închină odată cu preotul al doilea, iar ceilalți doi câte doi, adică 3 cu 4, 5 cu 6 și așa mai departe).

³⁷ Cum se obișnuiește, în general, la Liturghia arhierescă, și cum recomandă Liturghierul Marii Biserici din Constantinopol (*Ieraticon*, Constantinopol, 1895, p. 145), și Liturghierul Bisericii Bulgare, ed. cit., p. 393.

³⁸ După Liturghierul citat al Marii Biserici din Constantinopol (p. 145), Liturghierul citat al Bisericii Bulgare (p. 393), și *Calendarul Bisericii Ortodoxe Ruse pe 1947* (p. 53), preoții se așează nu în mijlocul bisericii, ci *în fața ușilor împărătești, pesolee*, în linie dreaptă, ceea ce la noi nu este posibil din punct de vedere practic, întrucât bisericile românești au în general soieea mult mai îngustă decât în celelalte biserici ortodoxe și nu permite desfășurarea mișcărilor soborului.

După ce s-au închinat și ultimii preoți și și-au reluat locurile din mijloci bisericii, atunci își pleacă toți capetele, iar protosul zice încetișor, în aur_celoralți, rugăciunea „*Doamne, trimite mâna Ta din înălțimea lâcașu^c Tău...*”; la ecfonisul rugăciunii se închină toți o dată, ridicându-și capetele Protosul face apoi otpustul (mic, ca la sfârșitul Proskomidiei). Se pleacă ::c spre strane (întâi spre dreapta apoi spre stânga) și, despărțindu-se în do ui. trec printre iconostas și strane și intră în altar: protosul cu cei din dreapta ?*t ușa de miazăzi, iar cei din stânga pe ușa de miazănoapte³⁹, sărutând fiec^rt chipul îngerului de pe ușa respectivă și zicând „Intra-voi în casa Ta...”. Se închină în fața Sfintei Mese, pe rând (protosul întâi, ceilalți doi câte doi și sărută Sfânta Masă, sfânta Evanghelie și sfânta Cruce; apoi se îmbracă in sfintele odăjdii, zicând fiecare pentru sine formulele respective și își spală mâinile, după care își iau locurile dinainte rânduite în jurul sfintei Mese, așa cum am arătat mai înainte (vezi fig. 1).

Când se cântă *Sfinte Dumnezeule*, după Doxologie, preotul care a dus sfânta Evanghelie în mijlocul bisericii (dacă e Duminica) o aduce în sfântul altar, cu regula știută. Otpustul Utreniei (dacă se face) îl zice ori preotul care a început Utrenia, ori protosul.

3. închinarea pentru începerea Liturghiei

în timp ce se cântă *Sfinte Dumnezeule* de după Doxologie (sau după otpustul Utreniei, dacă se face), preoții, stând fiecare la locul rânduit în jurul sfintei Mese, se închină toți de trei ori, ridicând toți mâinile în sus, iar protosul zice încetișor „împărate ceresc...”, de trei ori (închinându-se toți de fiecare dată), apoi „Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu...” (de două ori) și „Doamne, buzele mele vei deschide...”, o dată (de vrea protosul, el zice „împărate ceresc...” numai prima oară, a doua oară îl zice preotul 2, a treia oară preotul 3, restul formulelor ceilalți preoți, pe rând).

Apoi protosul se închină (singur) de două ori, sărută sfânta Evanghelie, sfânta Masă și sfânta Cruce (de vrea, și chipul autorului Liturghiei care se

³⁹ Numai după practica bucovineană se procedează invers: protosul *cu cei din stânga* pe ușa de miazăzi, iar cei din dreapta pe ușa de miazănoapte, încrucișându-se atât la plecare, în mijlocul bisericii, cât și în altar, în fața sfintei Mese (vezi, de exemplu, la Pr. G. Teleaga, *op. cit.*, p. 423-424, și Pr. P. Procopoviciu, *op. cit.*, p. 106).

«Vremea este a face Domnului...»

va săvârși, din Liturghier), se închină încă o dată și se retrage mai înapoi, spre ușile împărătești, lăsând loc primei perechi de preoți (2 cu 3), care vin în fața Sfintei Mese, se închină amândoi deodată și sărută aceleași ca și protosul; apoi întorcându-se, se pleacă amândoi deodată protosului (iar acesta spre ei) și se dau în lături, făcând loc următorilor doi preoți (4 cu 5), care fac la fel ca și cei dintâi, s.a.m.d.

După ce s-au închinat și ultimii doi preoți, își reia fiecare locul rânduit în jurul Sfintei Mese și se începe Sfânta Liturghie.

4. începutul Liturghiei, până la vohodul mic

Protosul se închină, ia sfânta Evanghelie și, făcând cu ea semnul Crucii peste sfântul antimis, dă binecuvântarea pentru începerea Liturghiei, pune sfânta Evanghelie la locul ei, se închină din nou, se întoarce pe stânga și închide ușile împărătești, plecându-se puțin spre popor. Apoi zice ectenia mare și ecfonisul respectiv. În timp ce strana cântă primul antifon, preoții citesc în taină *Rugăciunea Antifonului I*.

Prima ectenie mică o zice preotul 2; acesta, după ce zice ecfonisul ecteniei („Că a Ta este stăpânirea...”), se pleacă protosului, care îi răspunde printr-o plecăciune. În timp ce strana cântă Antifonul II, preoții citesc în taină *Rugăciunea Antifonului II*.

A doua ectenie mică o zice preotul 3 (după ecfonis se pleacă și el protosului). Strana începe Antifonul III (sau Fericirile), iar preoții citesc în taină *Rugăciunea Antifonului III*.

5. Ieșirea cu sfânta Evanghelie (vohodul mic)

În timp ce strana cântă Antifonul III (sau troparul sau *Slava* de la Fericiri), protosul deschide sfintele Uși, făcând o ușoară plecăciune spre popor.

În ceea ce privește purtarea Sfintei Evanghelii și ordinea de ieșire și de intrare a preoților, la vohodul cu Evanghelia, sunt astăzi în vigoare în Biserica noastră două practici diferite, ca și la vohodul Vecerniei (vezi în urmă): una mai nouă, susținută și practică mai mult de călugări în mănăstiri (acolo unde nu sunt diaconi), dar răspândită în timpul din urmă și printre preoții de mir (mai ales în Oltenia și Moldova); alta mai veche, tradițională, păstrată de majoritatea preoților de mir.

După practica mai nouă, Sfânta Evanghelie o poartă preotul cel mai tânăr (ultimul din stânga), iar ieșirea și intrarea preoților în altar se face

în ordine crescândă, adică începând cu preoții cei mai tineri și terminare cu protosul.

După practica mai veche și corectă (recomandată de manualele ce Tipic), dimpotrivă, Evanghelia o poartă protosul, iar ieșirea și intrarea preoților în altar se face în ordine descrescândă, adică începând cu protosu. și terminând cu cei mai mici în rang, așa cum se procedează și în celelalte momente analoge din cursul Liturghiei (ca la închinarea pentru Liturghie, ieșirea cu cinstitele Daruri, sărutarea păcii, împărtășirea etc).

a) Iată, mai pe larg, cum se procedează după *practica mai nouă*:

După ce protosul a deschis sfintele Uși, el se dă puțin mai înapoi; la fel fac și ceilalți preoți. Vin mai întâi ultimii doi preoți (6 cu 7), trecând prin fața celorlalți, se închină amândoi în fața sfintei Mese de câte două ori, se pleacă protosului și se închină încă o dată spre sfânta Masă; ultimul din stânga (7) ia sfânta Evanghelie (punând în locul ei sfânta Cruce) și pornește înainte, ocolind pe după sfânta Masă, urmat de ultimul din dreapta (6). Îndată vine perechea următoare de preoți (4 cu 5), se închină și ei și se pleacă protosului, ca și cei dintâi, plecând după ei (totdeauna cel din stânga înainte, cel din dreapta după el). După ce s-au închinat astfel și a plecat ultima pereche (2 cu 3), se închină și protosul și pornește după ceilalți, încheind șirul procesiunii. În această ordine ies pe ușa de miazănoapte și merg spre mijlocul bisericii (vezi fig. 3 și 4).

Purtătorul Evangheliei ocolește pe după locul protosului și se așează așa fel ca să fie la extremitatea aripii drepte a soborului (cam între iconostas și strana dreaptă, cu fața spre strana stângă). Ceilalți preoți, pe măsură ce ajung în mijloc, se așează fiecare la dreapta sau la stânga locului din mijloc, după cum au stat și în altar: cei din stânga rămân unul la dreapta altuia, iar cei din dreapta trec prin fața lor și se așează unul la stânga altuia. Protosul, cel din urmă, vine prin fața celor din stânga și-și ocupă locul din mijloc, ce i s-a rezervat (vezi fig. 5).

Apoi își pleacă toți capetele, protosul zice încetișor *Rugăciunea intrării* („Stăpâne, Doamne, Dumnezeu nostru...”) și binecuvântează intrarea; purtătorul Evangheliei înaintează spre protos; acesta se închină de două ori, sărută Sfânta Evanghelie și se închină încă' o dată. Purtătorul Evangheliei întorcându-se, merge pe solee, în fața sfintelor Uși, unde, după ce strana

«*Vremea este a face Domnului...*»

termină de cântat, înalță sfânta Evanghelie și zice: *înțelepciune, drepti!* Apoi intră în altar și pune sfânta Evanghelie la locul ei.

Dacă soborul vrea, cântă în mijlocul bisericii „Veniți să ne închinăm...” (dacă nu, cântă strana sau corul); la cuvintele „Mântuiește-ne pe noi, Fiul lui Dumnezeu...”, preotul ultim din dreapta (6) și cu penultimii doi (4 cu 5) înaintează un pas spre altar, se închină toți trei de două ori spre răsărit, se întorc și se pleacă spre protos, se mai închină o dată spre răsărit, apoi pleacă (cel mai mic în frunte) și intră în altar, închinându-se în fața sfintei Mese și reluându-și locurile inițiale, îndată ce ei au plecat din mijlocul bisericii, înaintează perechea următoare de preoți (2 cu 3) și fac același lucru ca și cei dintâi, plecând după ei. Protosul se închină cel din urmă, se pleacă spre strana dreaptă și spre cea stângă și intră și el în altar (vezi fig. 6)⁴⁰.

b) Iată acum, pe larg, cum se procedează după *practica mai veche* și corectă, recomandată în unele Liturghiere și manuale de Tipic:

După ce a deschis sfintele Uși, protosul se închină în fața sfintei Mese, ia sfânta Evanghelie (punând în locul ei sfânta Cruce) și pornește cel dintâi, ocolind sfânta Masă; îndată ce el a plecat, preoții ceilalți vin pe rând, doi câte doi, începând cu cei mari (2 cu 3, 4 cu 5, 6 cu 7) și se închină în fața sfintei Mese (vezi fig. 7), plecând succesiv după protos (totdeauna cel din dreapta înainte, cel din stânga după el) și înșirându-se astfel unul după altul în ordinea descrescândă a rangului lor, încât preotul cel mai tânăr (ultimul din stânga) încheie șirul.

În această ordine ies în mijlocul bisericii, se așează cu fețele spre răsărit, încadrând pe protos în semicerc sau în laturi, exact ca în altar; pentru aceasta, preoții care trebuie să vină în dreapta protosului trec pe la spatele lui, așezându-se unul la dreapta altuia, iar cei din stânga se așează unul la stânga altuia, pe măsură ce sosesc în mijloc (vezi fig. 8). Când soborul s-a refăcut complet, își pleacă toți capetele, protosul zice în șoaptă *Rugăciunea intrării* („Stăpâne, Doamne Dumnezeul nostru...”), la al căreia ecfonis își ridică toți capetele și se închină. Apoi protosul binecuvântează intrarea, se închină de două ori, sărută sfânta Evanghelie, se închină încă o dată și,

⁴⁰ În scris, această practică nu se găsește recomandată decât în broșura cu titlul *Rânduiești tipica U pentru felul cum se oficiază slujbele în so boare preotești la ședințele Centrelor parohiale*, editată de Secția Culturală a Mitropoliei Olteniei (Craiova, 1942), p. 2-3.

stând pe loc, după ce strana a terminat de cântat, zice: *înțelepciune, drepti*. înălțând sfânta Evanghelie (cu învierea spre popor).

Dacă vrea, cântă soborul „Veniți să ne închinăm...”, din mijlocul bisericii; dacă nu, cântă strana, iar la cuvintele „Mântuiește-ne pre noi, Fiul Iu: Dumnezeu...”, protosul se pleacă spre preoții din dreapta și apoi spre ce: din stânga (iar aceștia către el) și pornind, intră cel dintâi în altar, punând sfânta Evanghelie la locul ei. îndată ce el a plecat, ceilalți preoți înaintază, doi câte doi, un pas spre mijloc (2 cu 3, apoi 4 cu 5, 6 cu 7, ș.a.m.d.), se închină spre răsărit, se pleacă spre dreapta și spre stânga și apoi intră în sfântul altar, în această ordine. Fiecare se închină când ajunge în fața sfintei Mese și își reia locul său (fig. 11).

Pentru motivele pe care le-am expus atunci când am descris rânduiala ieșirii cu cădelnița de la Vecernie (vezi în urmă), practica mai veche a vohodului mic de la Liturghie, descrisă mai sus, este mai corectă, mai logică și mai firească decât practica mai nouă, descrisă mai înainte. Ea are avantajul de a satisface și cerințele estetice în ceea ce privește așezarea preoților în mijlocul bisericii și plecarea lor în altar, fiind scutită de asimetriile la care dă loc practica opusă, în această privință. De aceea o aflăm recomandată și descrisă în absolut toate manualele de Liturgică și de Tipic, care se ocupă cu rânduiala slujbelor în sobor⁴¹. În urma unor discuții ivite între preoții de la Cursurile de îndrumare de pe lângă Institutul Teologic din București, Sf. Sinod, în șed. sa de la 16 iunie 1952, s-a pronunțat în favoarea practicii mai noi, descrise aici la punctul *a* (vezi rev. „Bis. Ort. Rom.”, an. 1952, nr.

⁴¹ Vezi, de exemplu, Gherasim Saffirin, *op. cit.*, p. 85-86; Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 58-59 și 84; Pr. Gavril Teleaga, *op. cit.*, p. 424; Pr. P. Procopoviciu, *op. cit.*, p. 107; *îndrumătorul tipiconalpe anul 1951*, editat de Episcopia Aradului, Arad, 1951, p. 29-30; *îndrumările de tipic asupra Liturghiei în sobor*, editate de Patriarhia Bisericii Ortodoxe Ruse, în *Calendar bisericesc ortodox pe 1947 {In rusește}*, Moscova, 1947, p. 53; C. Nikolschi, *Manual pentru învățarea tipicului serviciului divin al Bisericii Ortodoxe* (în rusește), ed. IV, Petersburg, 1888, p. 453; *Slujebnik* (Liturghierul Bisericii Bulgare), ed. cit., p. 394. Mai pe larg despre motivele care pledează în favoarea acestei practici, vezi studiul documentat al Pr. prof. P. Vintilescu, *Contribuții la lămurirea unei controverse de tipic privitoare la vohodurile Liturghiei*, în rev. „Studii Teologice”, seria II, an. III, nr. 3-4 (martie-aprilie 1951), p. 121-134.

«Vremea este a face Domnului...»

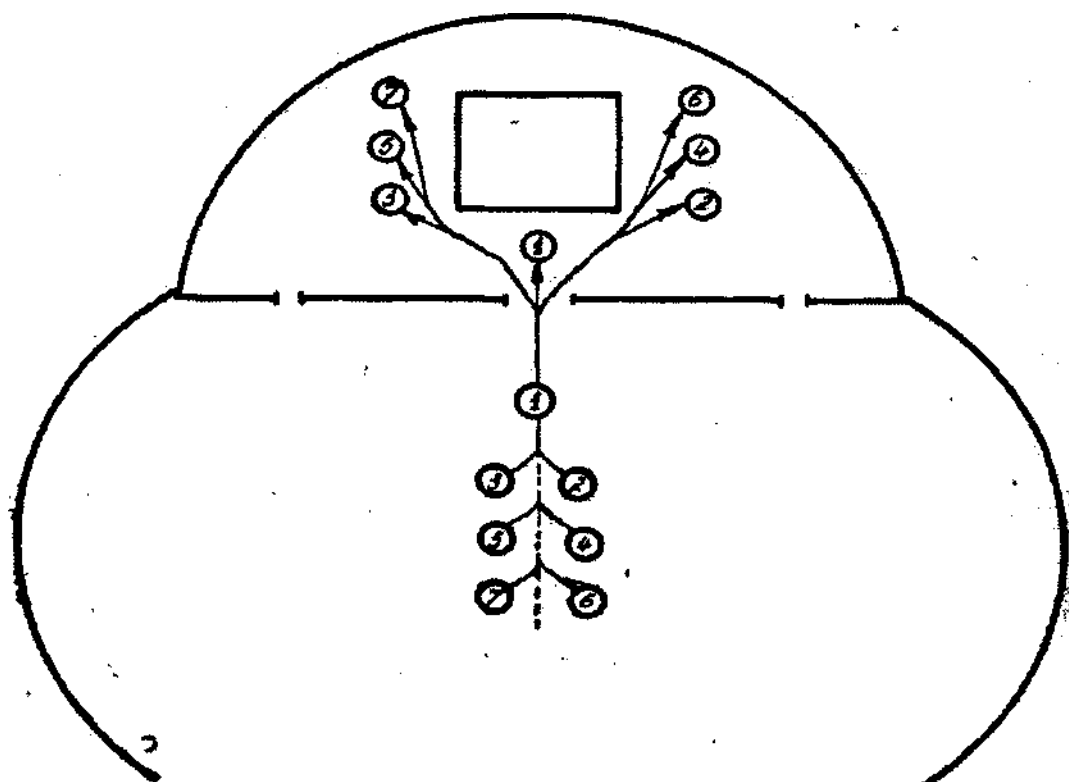

Fig. 11. Ordinea de plecare a preoților din mijlocul bisericii și intrarea lor în sfântul altar, la vohodul cu Evanghelia după regula prevăzută în Tipic

6-8, p. 431-432); dar în ultima ediție a Liturghierului editat de Sf. Sinod în anul 1956 (p. 117 și 186) s-a revenit, recomandându-se practica mai veche și corectă, descrisă aici la punctul *b*, care rămâne deci normativă și general obligatorie de aici înainte.

6. De la ieșirea cu Evanghelia până la Heruvic

Dacă vrea, soborul poate începe seria troparelor și condacelor de după vohod, cântând primul tropar și încheind cu condacul ultim. Apoi, unul dintre preoți zice: *Domnului să ne rugăm*, iar protosul rostește ecfonisul „Că sfânt ești Dumnezeu nostru...”, dinainte de *Sfinte Dumnezeule*. Dacă se cântă „Doamne, mântuiește pe cei bine credincioși...”, atunci protosul întrerupe ecfonisul, oprindu-se la cuvintele „acum și pururi”; soborul cântă îndată „Doamne, mântuiește pe cei bine credincioși”, apoi strana dreaptă a doua oară, iar strana stângă a treia oară (fără să mai aștepte provocarea obișnuită atunci când e diacon, preoții păstrându-și fiecare locurile lor în jurul sfintei Mese). Apoi soborul cântă: „Și ne auzi pre noi”, iar protosul încheie ecfonisul cu cuvintele: „Și în vecii vecilor”.

Strana (dreaptă) începe să cânte *Sfinte Dumnezeule*, în timp ce preoții citesc în taină *Rugăciunea cântării întreit-sfinte*. Apoi cântă și soborul *Sfinte*

Dumnezeule, alternând cu strănile și închinându-se de fiecare dată la cuvintele „miluiește-ne pe noi”. Așa se cântă *Sfinte Dumnezeule* de șase ori (strănile sau credincioșii de trei ori, și soborul de trei ori)⁴².

După ce unul din preoți a zis „Puternic!” (din locul în care se află), adică în timp ce strana (credincioșii) cântă pentru ultima dată *Sfinte Dumnezeule*, protosul merge și se pleacă spre proscomidiar, zicând: „Binecuvântat este cel ce vine întru numele Domnului”; se înapoiază și, trecând prin fața sfintei Mese (unii sărută și colțul ei dinspre miazăzi-apus) și prin fața preoților din dreapta, se pleacă și se închină spre Scaunul de sus, cu formula știută („Binecuvântat ești pe scaunul slavei împărăției Tale...” etc), apoi se așează cu fața spre popor, în partea dinspre sud a Scaunului de sus (cam în dreptul colțului de răsărit-miazăzi al sfintei Mese). Îndată după aceasta, preoții ceilalți pornesc toți în același timp din ambele aripi și se petrec unii cu alții prin fața sfintei Mese, închinându-se și inversându-și astfel locurile (ca la Prochimenul și Paremiile de după vohodul Vecerniei, pentru a veni adică cei din dreapta tot în dreapta protosului iar cei din stânga tot în stânga protosului, cu fața spre popor; fig. 9).

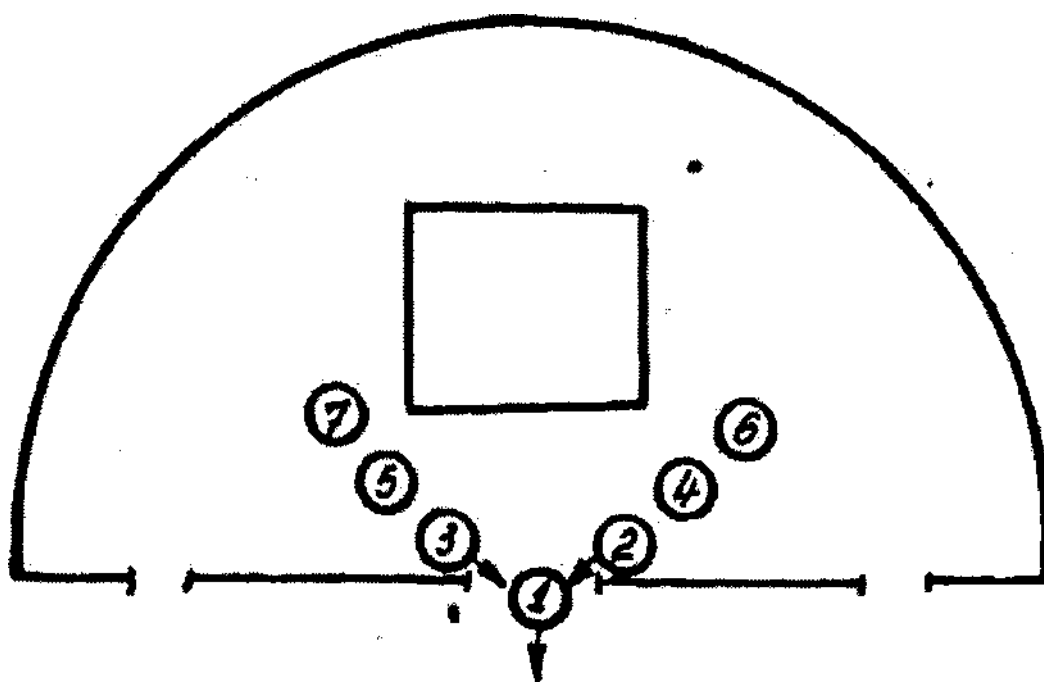

Fig. 12. Ordinea în care stau preoții în timpul citirii sfintei Evangheli

⁴² După *Ieraticon*-\x de Constantinopol, 1895 (p. 147), „Sfinte Dumnezeule” îl cântă întâi corul drept, apoi cel stâng, a treia oară preoții, al patrulea corul drept, al cincilea preoții, al șaselea corul stâng (la fel și în *Liturghierul* citat al Bisericii Bulgare, p. 395).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Din această poziție, protosul dă semnalul pentru citirea Apostolului, rostind: *Să luăm aminte. Pace tuturor!* și binecuvântând; preotul 2 zice: *înțelepciune!*, iar preotul 3: *Să luăm aminte!*

În timpul citirii Apostolului, unul dintre preoții din dreapta (care stau acum în partea dinspre proscomidiar), pe care îl va desemna protosul, cădește (ușor, fără zgomot de clopoței)⁴³.

Spre sfârșitul Apostolului, protosul se închină către Scaunul de sus și revine la locul său din fața sfintei Mese, iar după dânsul revin și ceilalți preoți la locurile lor obișnuite, petrecându-se unii prin fața altora pe la spatele sfintei Mese și închinându-se către Scaunul cel înalt, exact ca și după Prochimenul (Paremiile) din rânduiala Vecerniei (vezi fig. 10). Preoții citesc acum, în taină, *Rugăciunea dinainte de Evanghelie* („Strălucește în inimile noastre, Iubitorule de oameni...”), iar la sfârșitul Apostolului, protosul se întoarce și binecuvântează pe cititor cu formula obișnuită, dintre ușile împărătești (iar acesta trebuie să rămână în mijlocul bisericii până ce primește binecuvântarea de la protos, când se pleacă spre el).

Evanghelia o citește protosul, dintre ușile împărătești, în timp ce ceilalți preoți îl încadrează, stând înlăuntrul altarului, cu fețele spre popor, în așa fel încât cele două aripi ale soborului formează un fel de triunghi, al cărui vârf e protosul (fig. 12).

Ectenia întreită de după *Evanghelia* o zice preotul care urmează la rând (al patrulea). La cererile pentru episcopul locului, pentru conducerea Statului și pentru cler, dacă vrea, răspunde soborul, cântând *Doamne, miluiește* întreit. Preotul următor (al cincilea) zice *ectenia pentru cei chemați*, în timp ce protosul desface sfântul antimis, cu regula știută⁴⁴, iar la ecfonisul ecteniei („Ca și aceștia să slăvească împreună cu noi...”) face semnul Crucii cu

⁴³ După Saffirin {*op. cit.*, p. 86), cădește acum preotul al doilea sau cel de rând. După *îndrumătorul tipiconal al eparhiei Aradului pe 1951* (p. 30), cădește preotul 2, iar după îndrumările din *Calendarul* citat al Patriarhiei din Moscova (p. 53), preotul 3.

⁴⁴ După practica rusească, aplicată și în unele părți ale țării noastre (mai ales în mănăstiri), și imitată probabil după rânduiala liturghiei arhieresti, protosul desface partea de jos a antimisului (nord, sud și apus) încă din timpul ecteniei întreite, și anume după cererea pentru Patriarh, iar la ectenia pentru cei chemați, la cuvintele: „Să le descopere lor *Evanghelia dreptății...*”, doi preoți dezvelesc partea de sus (răsărit) a antimisului, își

buretele peste an timiș, îl sărută și îl pune deasupra sfintei Evanghelii (unii dau și celorlalți preoți să-1 sărute, imitând astfel pe arhieru).

Ectenia următoare o zice preotul care vine la rând (al șaselea), iar ultima ectenie dinainte de Heruvic, cu ecfonisul respectiv („Ca sub stăpân ire=Ta...”), o zice protosul.

7. Heruviculși vohodul mare (ieșirea cu cinstitele Daruri)

În timp ce strana cântă Heruvicul, preoții citesc în taină *Rugăciune* cântării heruvimice* („Nimenea din cei legați cu poftete și cu desfătărilor trupești...”); apoi, stând fiecare la locul său și plecându-și capetele (fără să ridice mâinile, cum obișnuiesc unii), protosul zice de trei ori, în șoaptă. „Cari pe Heruvimi...” (sau îl zice el numai prima oară, a doua oară preotul 2, a treia oară preotul 3). După aceasta, protosul face căderea (mică), zicând în taină Psalmul 50 (până la cuvintele „Fă bine, Doamne, întru bună voirea Ta, Sionului...”).

Urmează acum *ieșirea cu cinstitele Daruri*, care se face astfel:

După ce protosul a terminat căderea și a dat cădelnița, se închină singur în fața sfintei Mese de două ori (unii fac chiar metanii mari), zicând: „Dumnezeule, curățește-mă pe mine, păcătosul...”; sărută sfântul an timiș, sfânta Masă și sfânta Cruce, se închină încă o dată, apoi se întoarce (pe stânga) și, mergând între ușile împărătești, se pleacă poporului, cerându-și iertare (unii fac și semnul binecuvântării spre popor), după care merge la proscomidiar. Îndată după el vin ceilalți preoți, în ordine descrescândă, se închină doi câte doi în fața sfintei Mese (2 cu 3, apoi 4 cu 5, apoi 6 cu 7, ș.a.m.d.), ca și protosul, sărută cele cuvenite, se pleacă spre popor și merg rând pe rând la proscomidiar, pe după sf. Masă. La proscomidiar, protosul descoperă cinstitele Daruri, sărută aerul și-l pune pe spatele său, apoi închinându-se, ia singur cinstitele Daruri: discul cu stânga, ținându-l în dreptul frunții, iar potirul cu dreapta, ținându-l în dreptul pieptului⁴⁵.

fac cruce și se pleacă spre protos. După *Liturghierulbulgăresc* citat (p. 395), an timișul îl desfăce preotul 2.

⁴⁵ E greșit a lua protosul numai sfântul potir și a lăsa preotului 2 sfântul disc, cum obișnuiesc unii preoți când slujesc în sobor, după cum tot atât de greșit e ca protosul să poarte discul în dreapta și potirul în stânga, cum recomandă *Tipicul lui Gherasim Saffirin*

«Vremea este a, face Domnului...»

Preoții ceilalți iau fiecare în mână câte o cruce sau, în lipsă, alt obiect sfânt (pocrovețe, Liturghierul, buretele etc), iar proscomiditorul poartă totdeauna copia și lingurița încrucișate⁴⁶. Așa se înșiruie toți în urma protosului, în ordine descrescândă, sfârșind cu cel mai mic (proscomiditorul), care încheie procesiunea (fig. 13,1).

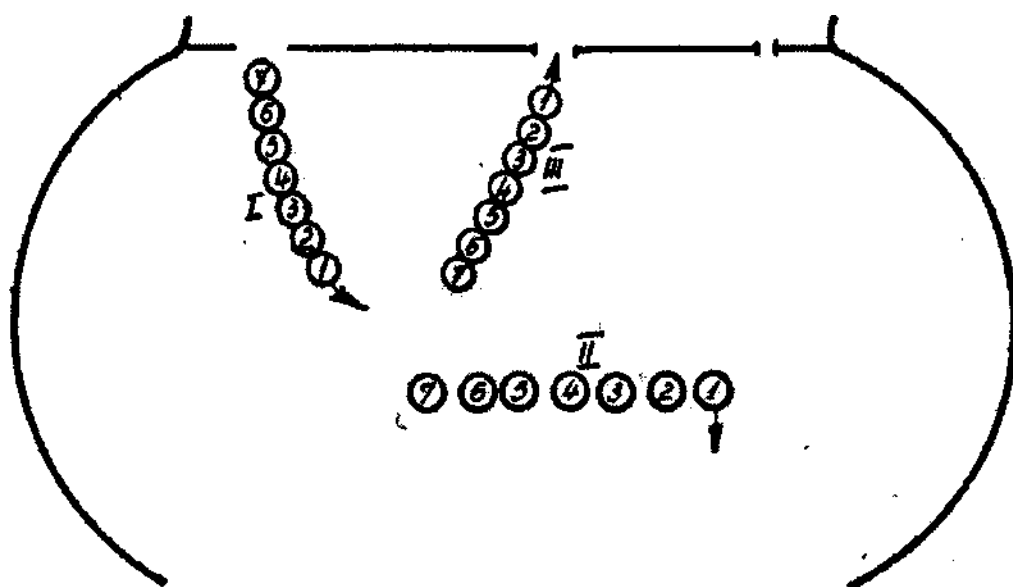

Fig. 12. Ieșirea cu Darurile

- I. Ordinea de ieșire din altar; II. Așezarea în mijlocul bisericii;
III. Ordinea de intrare în altar

Când strana a terminat de cântat Heruvicul, preoții ies, în ordinea arătată, pe ușa de miazănoapte, precedați de purtătorul cădelniței și al luminii; mergând, protosul pomenește, rar și solemn, pe chiriarhul locului („Pe Preasfințitul Episcopul nostru X...” etc.)⁴⁷. Ajungând în mijlocul bisericii,

(ed. cit., p. 89, notă), și Icon. D. Lungulescu (*op. cit.*, p. 64). Vezi pentru aceasta notița din ultimele ediții ale Liturghierului nostru (București, 1950, p. 119-120, și București, 1956, p. 134): „In știre să fie, că de slujesc numai preoți, sfintele Daruri nu se iau de doi preoți, ci atât sf. disc, cât și sf. potir se iau de întâiul dintre împreună-slujitori, și anume discul în stânga, ridicat la frunte, și potirul în dreapta, la piept”.

⁴⁶ După *Calendarul Bisericii din Grecia pe 1960* (HuEpoXoviov, Atena, 1959), p. 21, al doilea preot ia în mâini Crucea, al treilea și al patrulea, copia și lingurița, altul buretele, ș.a.m.d.

⁴⁷ Obiceiul din unele părți (mai ales în Moldova), ca preoții să atingă acum cu sfântul potir capetele credincioșilor din drumul lor, sau să le dea să sărute obiectele sfinte pe care le poartă, nu e recomandabil: el produce înghesuială și dezordine, ține în loc pe preoți și poate pricinui și vărsarea conținutului sfântului potir, mai ales când acesta e mai plin (vezi și Icon. D. Lungulescu, *op. cit.*, p. 88, notă).

protosul se așază mai spre strana dreaptă, cu fața spre popor, iar ceilalți se aliniază unul la dreapta altuia, formând o linie dreaptă între cele două strane, începând cu protosul și terminând cu proscomiditorul, toți cu fața spre popor (uneori, când e lume multă în biserică, șirul se formează între mijlocul bisericii și ușa de miazănoapte a altarului). În această poziție (ne 13, II), ei rostesc pe rând formulele de pomenire prevăzute în Liturghie: (pentru conducătorii Statului⁴⁸, cler, ctitori etc); ultima formulă („Și pe voi pe toți...”) o zice totdeauna protosul, care binecuvântează totodată poporul făcând spre el semnul Crucii cu sfântul potir (preoții care au în mâini cruce, fac și ei atunci semnul binecuvântării cu crucile).

După aceasta, se întorc toți pe stânga și, trecând printre sfeșnicele împărătești, intră în altar, prin ușile împărătești, în aceeași ordine în care au ieșit, adică protosul în frunte, iar ceilalți după el (fig. 13, III), în timp ce strana cântă „Ca pe împăratul...”. Protosul, zicând în mers troparele rânduite („Iosif cel cu bun chip...” etc), așază cinstitele Daruri pe sfântul antimis, ridică acoperămintele de pe sfântul disc și sfântul potir, își ia aerul de pe spate și, tămâindu-l, acoperă cu el cinstitele Daruri, apoi tămâiază, după obicei. Ceilalți, pe măsură ce ajung la Sfânta Masă, se închină, sărută obiectul sfânt pe care l-au avut în mâini și-l pun pe sfânta Masă; ultimii doi preoți închid ușile împărătești și dăruiesc.

8. După ieșirea cu cinstitele Daruri. Sărutarea păcii

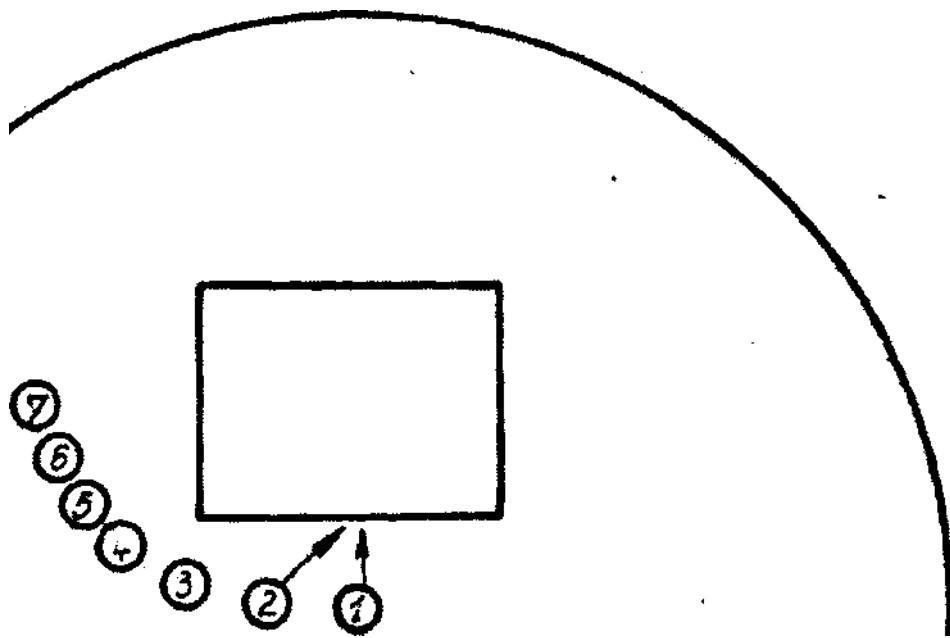
Preotul care vine la rând zice ectenia „Să plinim rugăciunile noastre Domnului...”, în timp ce ceilalți preoți citesc în taină *Rugăciunea punerii înainte*. Protosul zice, apoi: *Pace tuturor*, unul dintre preoți rostește: „Să ne iubim unii pe alții...”, iar în timp ce strana cântă rar „Pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh...”, se face *sărutarea păcii*, astfel: protosul, zicând în șoaptă „Iubi-Te-voi, Doamne...”, se închină de două ori, sărută Sfintele acoperite (întâi discul apoi potirul) și sfânta Masă, se închină încă o dată și trece în dreptul colțului de apus-miazăzi al sfintei Mese. Același lucru îl fac pe rând toți preoții, în ordine descrescândă; pentru aceasta, cei din dreapta ocolesc pe după sfânta Masă și trec prin fața celor din stânga de vin și se închină

⁴⁸ Formula pentru pomenirea conducerii Statului o zice tot protosul, după Saffirin (*op. cit.*, p. 89), și Icon. D. Lungulescu (*op. cit.*, p. 87).

«Vremea este a face Domnului...»

(fig. 14). După ce s-a închinat, preotul 2 se sărută cu protosul, reciproc, întâi pe umărul drept, apoi pe umărul stâng (unii își sărută și mâinile)⁴⁹, zicând protosul: „Hristos în mijlocul nostru!”, celălalt răspunzând: „Este și va fi”, iar protosul încheind: „Totdeauna, acum și pururea...” etc. Apoi preotul 2 trece în dreapta protosului. Venind fiecare la rând, în ordinea arătată, se sărută astfel, întâi cu protosul, apoi cu cei din dreapta acestuia, rostind formulele de mai sus și așezându-se apoi unul la dreapta altuia, până la ultimul (vezi fig. 15).

Observație. Să se aibă în vedere că cel care stă pe loc (deci cel mai mare) zice totdeauna „Hristos în mijlocul nostru”, cel care vine (deci cel mai mic) răspunde: „Este și va fi”, iar cel mai mare încheie: „Totdeauna...” etc.⁵⁰. Pentru a avea timpul necesar ritualului sărutării reciproce, strana trebuie să cânte foarte rar „Pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh...” etc. Iar dacă preoții vor, după terminarea sărutării, cântă și ei în altar „Iubi-Te-voi, Doamne...”.

* l t 1 * " , t i r

Fig. 14. Ordinea la sărutarea Sfințelor, înainte de sărutarea păcii

sau o cântă unul dintre preoții neslujitori, fie în altar, fie la strană, pentru ca slujitorii să aibă vreme suficientă pentru sărutarea reciprocă. Nu este deci nevoie să se anticipeze sărutarea păcii, adică să o facem mai dinainte, și anume

⁴⁹ Sărutarea reciprocă a mâinilor e prescrisă în *Liturghierul* bulgăresc, ed. cit., p. 397.

⁵⁰ Vezi *Liturghierul* & m 1950, p. 126, și cel din 1956, p. 141.

în timpul ecteniei „Să plinim rugăciunile noastre...”⁵¹, ceea ce, de altfel, nici nu e posibil în practică atunci când slujesc numai preoți (căci unul din ei va trebui să zică neapărat ectenia, deci nu va putea face și sărutarea păcii).

După ce s-au sărutat și ultimii doi preoți, fiecare trece la locul său. Unul din preoți zice „Ușile, ușile...”, deschizând și dvera (perdeaua); iar în timp ce se rostește *Crezul*, preoții, stând fiecare la locul său, ridică sfântul Aer și, ținându-l fiecare cu dreapta, îl clatină deasupra cinstitelor Daruri, zicând și ei în șoaptă *Crezul*. La cuvintele „Și a înviat a treia zi...”, încetează clătinarea, sărută pe rând sfântul Aer (începând cu protosul), iar cel din urmă îl întocmește și îl pune deoparte.

Unul din preoți zice apoi: „Să stăm bine...”, în timp ce protosul deschide sfintele Uși; apoi protosul ia Crucea și, ieșind între ușile împărătești, face

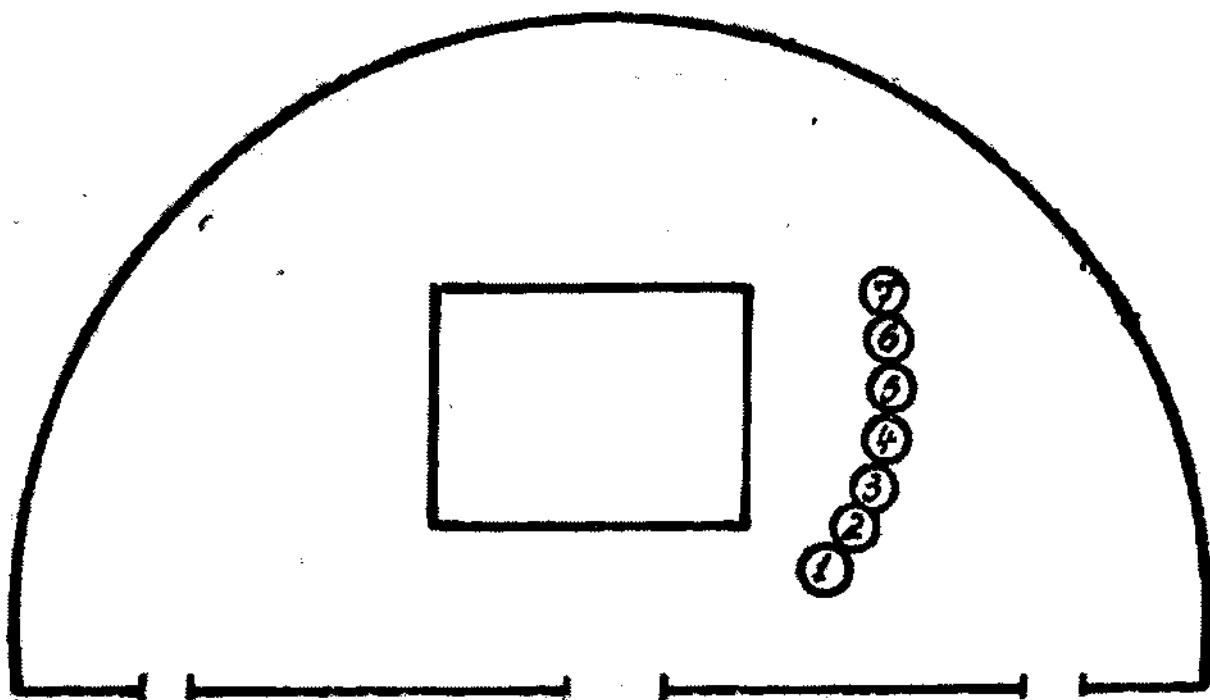

Fig. 15. Ordinea în care se așează preoții, în timpul sărutării păcii

cu ea semnul binecuvântării spre popor, zicând: „Darul Domnului nostru Iisus Hristos...”. Apoi înalță sfânta Cruce în sus, zicând: „Sus să avem inimile!”. Trece Crucea în stânga și, întorcându-se spre icoana împărătească a Mântuitorului, se închină adânc, zicând: „Să mulțumim Domnului!”⁵².

⁵¹ Cum recomandă, de exemplu, Icon. D. Lungulescu (*op. cit.*, p. 88), și cum se obișnuiește atunci când slujesc și diaconi.

⁵² După Icon. D. Lungulescu (*op. cit.*, p. 88), la „Darul Domnului nostru Iisus Hristos...”, protosul binecuvântează cu Crucea spre popor (drept în față); la „Sus să avem

«Vremea este a face Domnului...»

Apoi intră în altar, pune sfânta Cruce la locul ei, după ce o sărută în semn de respect, închide ușile împărătești și dvera și citește, în șoaptă, rar și cu pătrundere, începutul Rugăciunii sfintei Jertfe (anaforă): „Cu vrednicie și cu dreptate este a cânta Ție...” etc. Ceilalți preoți îl însoțesc în taină, urmărind textul rugăciunii, de pe carte.

Preotul 2 zice ecfonisul „Cântarea de biruință...”, în timp ce protosul ridică steluța și, după ce face cu ea semnul Crucii peste sfântul disc, o șterge de antimis, o sărută singur și o pune deasupra sfintei Evanghelii, lângă burete.

Apoi, în timp ce strana cântă „Sfânt, Sfânt, Sfânt...”, protosul continuă a citi urmarea rugăciunii în taină („Cu aceste fericite Puteri...”), însoțit în taină de ceilalți preoți. Tot el zice ecfonisele: „Luați, mâncați...” și: „Beți dintr-acesta toți...”, arătând singur cu dreapta întâi spre sfântul disc apoi spre sfântul potir (ceilalți preoți se pleacă numai câte puțin). După aceea citește, în continuare, urmarea rugăciunii în taină („Adiicându-ne, dar, aminte...”).

Ecfonisul „Ale Tale dintru ale Tale...” îl zice, după practica aproape generală în Biserica românească, preotul care a proscomidit, în timp ce protosul înalță cinstitele Daruri, cu regula știută⁵³.

9. Sfintirea Darurilor

În timp ce strana (credincioșii) cântă „Pe Tine Te lăudăm...”, preoții, stând fiecare la locul său, se închină toți de trei ori, zicând: „Dumnezeule, curățește-mă pe mine, păcătosul...”. Apoi ridică toți mâinile în sus și protosul rostește, în auzul lor, de trei ori troparul Ceasului al treilea („Doamne, Cela ce pe Preasfântul Tău Duh...”), cu stihurile respective (a doua și a treia oară îl poate zice preotul 2 și 3, cu voia protosului).

După aceea, protosul citește în șoaptă, cu evlavie și cu cutremur, *Rugăciunea epiclezei* („încă aducem Ție această slujbă duhovnicească și fără de sânge...” etc.) și sfintește Darurile, ca și atunci când slujește un singur

inimile!”, binecuvântează cu Crucea spre sânul drept al bisericii, iar la „Să mulțumim Domnului!”, binecuvântează spre sânul stâng. E o practică imitată de la unii arhierei, care binecuvântează astfel; ea n-are la bază decât o simplă considerație de simetrie rituală, nefiind în acord cu ideea sau înțelesul formulelor respective.

⁵³ *Calendarul* citat al Patriarhiei din Moscova (p. 54) oprește a face acum semnul Crucii cu Darurile peste sfântul antimis.

preot (ceilalți preoți nu arată nici cu mâna și nici nu fac semnul sfințiri; ci însoțesc doar pe protos în gând, rugându-se și ei, cu evlavie și umilința

După sfințire, se închină toți în același timp, până la pământ, spre Sfintele Daruri, sau cad în genunchi, ținând mâinile și capetele plecate pe marginea sfintei Mese. Protosul citește continuarea rugăciunii în taină („Ca să fie celor ce se vor împărtăși cu ele...”). Când strana a terminat de cânta: „Pe Tine Te laudăm....”, se deschide dvera, preoții se ridică în picioare (dacă sunt încă în genunchiați), iar protosul rostește ecfonisul pentru pomenirea Sfintei Fecioare („Mai ales pentru Preasfânta...” etc), cădind Sfintele de trei ori, apoi pe preoții din dreapta și pe cei din stânga.

În timp ce strana (corul sau credincioșii) cântă *Axionul*, protosul - împreună cu ceilalți preoți - continuă a citi rugăciunea în taină („Pentru Sfântul Ioan Proorocul...” etc), până la cuvintele: „întâi pomenește, Doamne...”. Se oprește aici, binecuvântează Anafura, după obicei⁵⁴, apoi merge și își spală mâinile, ceea ce fac și ceilalți preoți, pe rând (în ordinea descrescândă a rangului lor).

Când se termină cântarea Axionului, protosul rostește ecfonisul pentru pomenirea episcopului locului („întâi pomenește, Doamne...”), apoi continuă a citi restul rugăciunilor de pomenire (dipticele), în taină („Adu-Ți aminte, Doamne, de cetatea aceasta...”), până la sfârșit, încheind cu ecfonisul: „Și ne dă nouă cu o gură și cu o inimă...”, pe care, după obiceiul Bisericii noastre, îl poate zice oricare dintre preoți.

Apoi protosul se întoarce cu fața spre popor și îl binecuvântează *cu mâna*, zicând: „Și să fie milele marelui Dumnezeu...”⁵⁵ (unii deschid pentru aceasta

⁵⁴ Sunt în uz mai multe practici și formule pentru binecuvântarea Anafurei. Cea mai generală este următoarea: se prezintă protosului anafornița; acesta face întâi semnul binecuvântării asupra ei, cu cuvintele: „Binecuvântată este mâncarea Sfinților Tăi, totdeauna...”, apoi o ia cu dreapta (sau cu amândouă mâinile, dacă e mare), și o atinge succesiv de marginea sfântului disc și a sfântului potir, după care o dă paracliserului (comp. *Liturghierul* românesc din 1937, p. 158-159). În ediția *Liturghierului* din 1950 (p. 137), și în cea din 1956 (p. 152 și 226) se recomandă alte formule de binecuvântare a anafurei (pentru justificarea celei din urmă vezi Pr. P. Vintilescu, *Anafora* sau *Antidoron*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1953, nr. 1-2, p. 137).

⁵⁵ Deprinderea de a binecuvânta în acest moment *cu Crucea* (cum recomandă numai *Liturghierul* românesc de București, 1921, și cum fac unii preoți), se pare că a rămas de pe timpul când arhieriei, aflându-se în biserică, nu obișnuiau să zică ei formula „Și să fie

«*Vremea este a face Domnului...*»

ușile împărătești, care, în acest caz, se închid îndată). Se închide dvera. Preotul care vine la rând zice ectenia „Pe toți Sfinții pomenindu-i...”, în timp ce preoții ceilalți citesc rugăciunea în taină („Înaintea Ta, Stăpâne, Iubitorule de oameni...”). Protosul zice: „Și ne învrednicește pe noi, Stăpâne...”, iar preotul care a zis ectenia zice și ecfonisul: „Că a Ta este împărăția...”.

Protosul zice: „Pace tuturor!”, alt preot: „Capetele voastre Domnului să le plecați!” și ecfonisul: „Cu darul și cu îndurările...”, în timp ce protosul și ceilalți preoți citesc cele două rugăciuni în taină, pregătitoare pentru împărtășire („Mulțumim Ție, împărate nevăzut...”, și: „Ia aminte, Doamne Iisuse Hristoase...”).

10. împărtășirea și restul Liturghiei, până la sfârșit

Toți preoții se închină apoi până la pământ, de trei ori, către sfintele Daruri (fiecare de la locul său), zicând: „Dumnezeule, curățește-mă pe mine, păcătosul...”. Protosul înalță sfântul Agneț, rostind: „Să luăm aminte! Sfintele, sfinților!”, apoi face frângerea Sfântului Trup, plinirea sfântului potir, binecuvântarea și turnarea *Căldurii*, cu rânduiala și formele știute (vezi Liturghierul). Apoi taie cu copia partea *Hs* în atâtea părțile câte sunt de împărtășit, în timp ce preoții se așează în ordine pentru împărtășire.

În sobor, preoții se împărtășesc în ordinea descrescândă a stării lor, adică începând cu cel mai mare și terminând cu cel mai mic; ei iau Sfântul Trup venind din partea de nord a Sfintei Mese, iar Sfântul Sânge venind din partea opusă (cea de sud) a sfintei Mese. Iată, în amănunt, cum se procedează:

În timp ce protosul taie partea *Hs* din sfântul Trup în atâtea părțile câte preoți sunt de împărtășit, preotul 2 ocolește pe după sfânta Masă, trecând prin fața celorlalți preoți și ia ioc în stânga protosului. După el se așează preotul 3, apoi preotul 4 (care a venit și el tot pe după sfânta Masă), ș.a.m.d., înșirându-se astfel până la cel din urmă, în latura de nord a sfintei Mese, exact așa cum s-a procedat și la sărutarea păcii (vezi în urmă, fig. 14).

milele marelui Dumnezeu...” (ca azi), ci o zicea tot preotul slujitor; în acest caz, preotul, neputând binecuvânta cu mâna, din pricina prezenței arhierelui, binecuvânta cu Crucea (cum recomandă, de exemplu, *Tipicul* lui Gherasim Saffirin, ed. cit., p. 90). În ultimul timp însă, arhierii zic ei această formulă, când se află în biserică și nu slujesc, așa că, în acest caz, preotul iese între sfintele Uși, fără a mai lua Sfânta Cruce, spre a fi și el binecuvântat de către arhieriu, odată cu ceilalți.

Cel dintâi își ia pãrticica protosul, care se dă pușin mai spre dreapta (spre colșul de apus-miazăzi al Sfintei Mese), pentru a face loc celorlalți preot: și-și pune mâinile pe marginea Sfintei Mese⁵⁶. Vine apoi al doilea preot, își ia pãrticica, zicând formula respectivă („Cinstitul și Preasfântul Trup...”) și.

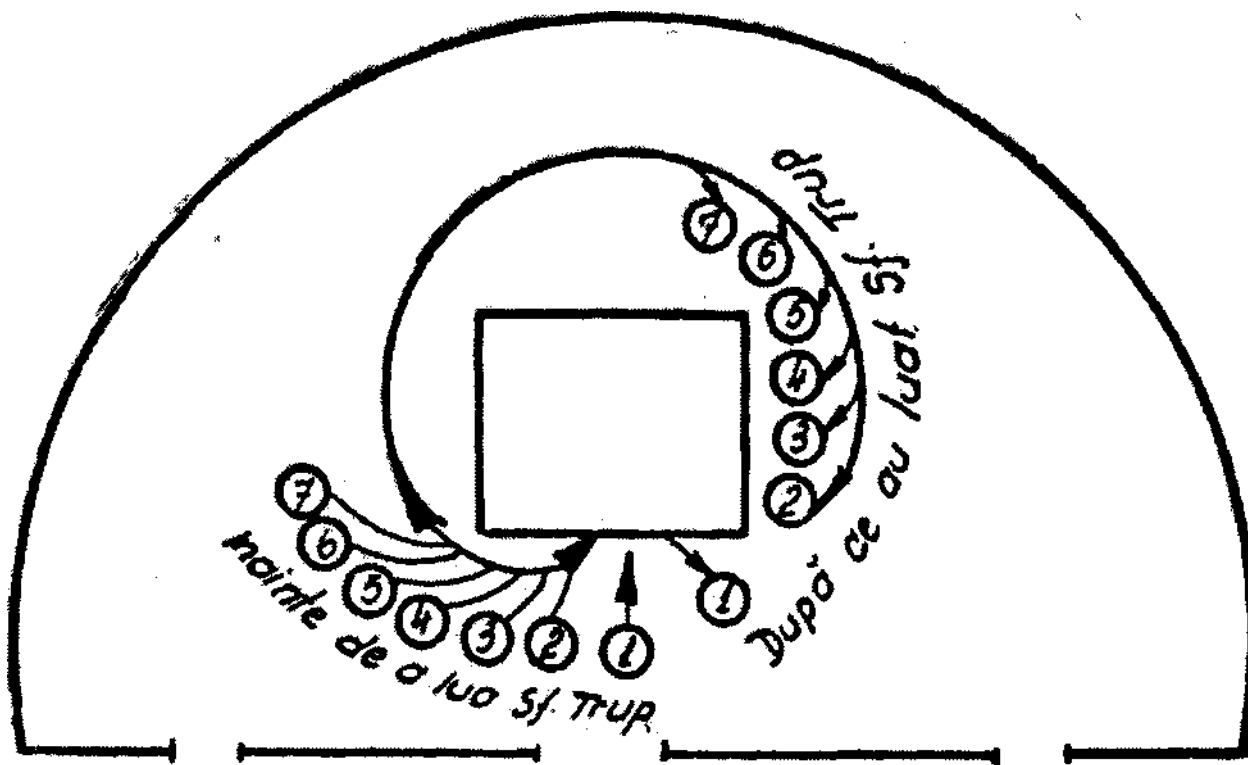

Fig. 16. Ordinea în care vin preoșii spre a lua Sf. Trup și cum se așază după aceea mergând înapoi pe unde a venit, adică ocolind pe după latura de nord și cea de răsărit a Sfintei Mese, prin fața celorlalți preoșii, vine la locul pe care l-a avut (în dreapta protosului), punând mâinile pe marginea Sfintei Mese. La fel fac, pe rând, și ceilalți preoșii, luându-și fiecare pãrticica, ocolind pe după Sfânta Masă și așezându-se unul la dreapta altuia, cu mâinile pe

⁵⁶ Vezi îndrumările privitoare la rânduiala slujbei în sobor, din *Calendarul* citat, al Patriarhiei din Moscova (p. 54); S. Bulgakov, *op. cit.*, p. 824, și îndrumătorul tipiconal al eparhiei Aradului pe 1951, p. 31. E greșită și fără sens practica opusă, ca protosul să rămână a lua pãrticica din Sf. Trup în urma celorlalți preoșii, cum obișnuiesc unii și cum recomandă chiar unele îndrumări oficiale (ca de exemplu articolul *Participarea clerului la Sfânta împãrtășire în sobor*, în rev. „Mitropolia Olteniei”, an. II, nr. 5, mai 1951, p. 41). Această practică a luat naștere prin confuzia cu rânduiala slujbei cu diaconi, când într-adevăr protosul trebuie să rămână la urmă, pentru a da mai întâi Sfântul Trup diaconilor, care trebuie să-l primească după preoșii. Dar când nu sunt diaconi, protosul n-are niciun motiv să rămână cel din urmă, ci trebuie să ia cel dintâi pãrticica din Sfântul Trup, așa cum și din sfântul potir se împãrtășește tot cel dintâi.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

marginea Sfintei Mese. În felul acesta, șirul preoților se reface tot așa cum a fost înainte de luarea Sfântului Trup, dar în sens invers, adică de-a lungul laturilor de miazăzi și răsărit ale Sfintei Mese (fig. 16).

După ce a luat și ultimul preot părticica sa și s-a așezat la dreapta celui dinaintea lui, protosul șoptește, în auzul tuturor, rugăciunile dinainte de împărtășire („Cred, Doamne, și mărturisesc...” etc), ceilalți urmărindu-l în taină. Apoi se pleacă unul altuia, cerându-și iertare și binecuvântare⁵⁷ și consumă sfântul Trup, cu toată frica și evlavia.

După aceea, se împărtășesc cu Sfântul Sânge, în ordinea în care sunt așezați, începând cu protosul, până la cel din urmă, cu ritualul și formulele știute. Fiecare, după ce se împărtășește, trece la proscomidiar, unde își spală mâinile, ia anafura și-și clătește gura cu puțin vin și apă; numai preotul cel din urmă (proscomiditorul), după ce s-a împărtășit cu Sfântul Sânge, rămâne să facă ștergerea miridelor în sfântul potir și celelalte, după rânduială⁵⁸. Dacă însă sunt credincioși de împărtășit, se toarnă acum în sfântul potir numai părțile din Sfântul Trup rezervate pentru împărtășirea acestora, adică *Ni* și *Ka*, iar miridele vor *R* turnate abia după împărtășirea credincioșilor⁵⁹.

Apoi citește, fiecare pentru sine, rugăciunea de mulțumire care urmează în Liturghier („Mulțumim Ție, Stăpâne, lubitorule de oameni...”), iar dacă mai rămâne timp până la sfârșitul predicii (Cazaniei) sau Chinonicului cântat de strană (cor), se pot citi acum și Moliftele de mulțumire din Rânduială împărtășirii.

Dacă sunt și preoți care vor să se împărtășească fără să fi slujit (cum era cazul, până nu de mult, la conferințele preoțești raionale, sau cum e acum la cursurile de îndrumare, în unele sărbători), aceștia trebuie să fie pregătiți dinainte, atât trupește, cât și sufletește, ca și cei ce slujesc (își vor citi înde-

⁵⁷ *Calendarul* citat al Patriarhiei din Moscova (p. 54) prescrie, pentru aceasta, formula: „Binecuvântați, părinți sfinți și mă iertați pe mine, păcătosul”, înainte de a lua Sfântul Trup în mâini.

⁵⁸ În unele părți lucrul acesta îl face protosul însuși (cum recomandă, de exemplu, *îndrumătorul tipiconal* al eparhiei Aradului pe 1951, p. 31), ceea ce e firesc, dacă avem în vedere că el are de fapt dreptul de a mânui și a purta Sfintele.

⁵⁹ Despre acest amănunt vezi lucrarea noastră *Observațiuni și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc*. București, 1945/1946 (extras din rev. „Biserica Ortodoxă Română”), p. 5 sq., și îndrumările de tipic din Liturghierul 1956, p. 165.

sebi Rugăciunile pentru împărtășire). La vremea convenită (cam după „Tatăl nostru”), intră în sfântul altar, își pune fiecare epitrahilul, își spală mâinile și iau loc în urma ultimului preot slujitor, așezându-se în ordinea descrescândă a vechimii în hirotonie: în această ordine ei își iau pârțicelele din sfântul Trup, după ultimul slujitor, trecând apoi succesiv, prin dosul Sfintei Mese și așezându-se unul la dreapta altuia, ca și slujitorii. Consumă sfântul Trup odată cu aceștia și se împărtășesc cu Sfântul Sânge, în aceeași ordine, după ultimul slujitor. Apoi își lasă epitrahilele și trec pe rând la proscomidiar, unde își spală mâinile și primesc anafura și vin sau apă, după care își citesc în liniște Moliftele de mulțumire din Rânduiala împărtășirii⁶⁰.

După ce s-a terminat predica (Cazania) sau Chinonicul, se sună clopoțelul. Toți preoții își reiau locurile rânduite în jurul Sfintei Mese. Protosul deschide sfintele Uși și dvera, se închină și, luând sfântul potir de pe sfânta Masă, rostește chemarea „Cu frica lui Dumnezeu...”, dintre sfintele Uși (dacă sunt credincioși de împărtășit, el îi împărtășește acum, după regulă, în timp ce strana cântă Chinonicul). Apoi, rămânând pe loc, binecuvântează poporul *cu sfântul potir*⁶¹, zicând: „Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...”. Se întoarce, pune potirul pe Sfânta Masă (acum se toarnă și miridele în potir, dacă au fost credincioși de împărtășit), îl cădește, ia cu stânga sfântul disc și ținând deasupra lui potirul cu dreapta, se întoarce din nou spre popor, zicând în taină „Binecuvântat este Dumnezeul nostru...”, și înalță Sfintele (unii fac și semnul Crucii cu sfântul potir), zicând: „Totdeauna, acum și pururea...”. Se întoarce și, mergând la proscomidiar, depune Sfintele acolo și le tămâiază, în timp ce strana citește „Să se umple gurile noastre de lauda Ta, Doamne...”.

Revenind la Sfânta Masă, protosul pune buretele pe sfântul antimis și întocmește sfântul antimis, zicând — el sau preotul care vine la rând - ectenia „Drepti, primind dumnezeieștile... Daruri...”; la ecfonis, protosul face semnul Crucii cu sfânta Evanghelie peste antimis și o așează la locul ei.

⁶⁰ Comp. artic. *Participarea clerului la Sf. împărtășire în sobor*, în rev. „Mitropolia Olteniei”, mai 1951, p. 41,

⁶¹ Binecuvântarea cu potirul este mai logică și mai generală în Biserica noastră, decât binecuvântarea *cu mâna*, cum obișnuiesc mai ales unii preoți bătrâni. Ea e prescrisă, de altfel, în Liturghierul din 1937 și în cel din 1956 (p. 168).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Rugăciunea Amvonului o citește, după practica generală a Bisericii românești și rusești, preotul proscomiditor (sau cel mai tânăr). Înainte de a ieși, el zice „Cu pace să ieșim!” și apoi „Domnului să ne rugăm!"; se închină spre sfânta Masă, se pleacă spre protos, apoi iese pe ușile împărătești, cu Liturghierul în mână, în mijlocul bisericii, unde, cu fața spre răsărit, rostește *Rugăciunea Amvonului* (în timpul rugăciunii, protosul se dă la o parte din fața Sfintei Mese, trecând mai spre stânga). După ce face cuvenitele plecări în dreapta și în stânga, cititorul rugăciunii intră în sfântul altar, se închină în fața Sfintei Mese, se pleacă spre protos și merge la proscomidiar, unde citește rugăciunea „Plinirea Legii și a proorocilor..." și unde rămâne spre a potrive Sfintele.

Apoi protosul face otpustul, după obicei, iar unul dintre preoți iese și împarte anafura (sau miruiește, după cum e obiceiul locului)⁶². Toți preoții rămân îmbrăcați până la sfârșitul otpustului, când se dezbracă și își citesc moliftele de mulțumire din rânduiala împărtășirii (dacă nu le-au citit mai înainte). În cazul acesta, este bine să le citească tot în sobor, adică stând în semicerc, în latura de sud a sfintei Mese, cu protosul în mijloc și citind, pe rând, fiecare câte o rugăciune, în auzul celorlalți, protosul făcând începutul și sfârșitul.

"După Saffirin {*op. cit.*, p. 94), anafura o împarte tot protosul (cum prevede, de altfel, și *Ieratkon-*\i\ de Constantinopol, 1895, p. 150); numai dacă e prea obosit sau dacă e popor mult, îl înlocuiește preotul de rând (preotul bisericii respective, sau proscomiditorul, după ce a potrivit Sfintele, în altar).

REGULI TIPICONALE **PENTRU SĂRBĂTORIREA SFÂNTULUI GHEORGHE,** când sărbătoarea Sf. Gheorghe cade în timpul Postului Sfintelor Paști*

Până în anul 1924, dată după care cea mai mare parte dintre Bisericile ortodoxe autocefale (patriarhale) au adoptat calendarul îndreptat (printre acestea aflându-se și Biserica Ortodoxă Română), sărbătoarea Sfântului Marelui Mucenic (23 aprilie) cădea rareori în timpul Postului Mare. Înainte de acea dată, Sfintele Paști se serbau între 22 martie și 25 aprilie ale calendarului neîndreptat (așa cum, de altfel, se sărbătorește încă în Bisericile Ortodoxe rămase tot la stilul vechi sau calendarul neîndreptat), iar sărbătoarea Sf. Gheorghe putea să cadă între Vinerea Sfintelor Patimi, în anii cu data cea mai târzie a Paștilor (adică 25 aprilie), și joia săptămânii a cincea după Paști sau a Samarinencei (în anii cu data cea mai timpurie a Paștilor, adică 22 martie), pe când în ultimele două zile ale Postului Mare (Vinerea și Sâmbăta din săptămâna Sfintelor Patimi) putea să cadă numai în anii când Sf. Paști se serbau la 24 sau 25 aprilie, ceea ce se întâmpla destul de rar; dar și în aceste rare cazuri, ea nu se sărbătorea în acele zile, ci serbarea ei se amână atunci în a doua zi de Paști (luni, în Săptămâna Luminată), ca și în anii când sărbătoarea Mucenicului coincidea cu Duminica Paștilor, așa precum prevede *Tipicul cel mare* sau mănăstiresc, numit al Sfântului Sava (*Tipicon*, Iași, 1816, fețele 348-349), de acord cu *Tipicul bisericesc* (vezi, de ex., ed. Cernica 1925, p. 167) și cu învățătura din *Penticostar*, așezată

In rev. „Mitropolia Banatului”, XVIII (1968), nr. 4-6, p. 291-306.

«*Vremea este a, face Domnului...*»

înainte de slujba Ceasurilor din ziua de Paști (vezi, de ex., ed. a V-a a Sf. Sinod, Buc. 1963, p. 21, col. 2).

Așadar, în vechea situație calendaristică, sărbătoarea Sf. Gheorghe se serba, de fapt numai după Paști, slujba ei combinându-se, de regulă, cu cea a zilei respective din Penticostar. Așa se și explică de ce așa-numitele „Capete (adică *capitole* sau reguli tipiconale) ale lui Marcu” (Marcu, egumenul mănăstirii Sf. Sava din Palestina, apoi episcop de Idrunat sau Otranto, în Italia, spre sfârșitul sec. IX), așezate la sfârșitul Triodului și menite să arate cum se combină slujba din Triod cu cea din Minei a serbărilor cu dată fixă, care cad în timpul Postului Mare, nu cuprind nicio îndrumare cu privire la sărbătoarea Sf. Gheorghe. Și tot din această pricină, slujba Sfântului este în strânsă legătură cu cea a Sfintelor Paști, unele dintre cântările ei din Mineiul pe aprilie amintind în chip expres de bucuria duhovnicească a învierii, ceea ce presupunea că marele praznic s-a serbat înaintea Sf. Gheorghe, cum este, de ex., cunoscuta și frumoasa stihiră de la Mărirea Laudelor din serviciul Utreniei, facerea marelui innograf bizantin Teofan Graptul, mitropolit al Niceei, din sec. IX: „Răsărit-a primăvara! Veniți să ne desfatăm! Strălucit-a învierea lui Hristos, veniți să ne veselim” etc. (Vezi *Mineiul pe aprilie*, ziua 23, ed. Buc, 1893, p. 203). La fel sunt: stihira Măririi de la „Doamne, strigat-am...” din Vercernia mică (*ed. cit.*, p. 185), stihirile a patra, a cincea, a șasea și a șaptea de la Litie (*ibid.*, p. 188), prima stihiră de la sedelnele Utreniei („Iată a răsărit primăvara Darului, strălucit-a tuturor învierea lui Hristos...”, *ibid.*, p. 190), svetilna și prima stihiră de la Laude („Veniți toți, cei ce serbăm învierea cea luminoasă și mărită...”, *ibid.*, p. 202). Fără îndoială, niciuna dintre aceste stihiri nu putea și nu poate fi cântată în timpul Postului Mare, adică înainte de Sf. Paști...

Dar în actuala situație calendaristică a Bisericii Ortodoxe care au adoptat calendarul îndreptat, dar sărbătoresc încă Sf. Paști după Pascalia „stilului vechi” adică o dată cu Bisericele ortodoxe care folosesc și acum calendarul neîndreptat, situația este cu totul schimbată pentru sărbătoarea Sf. Gheorghe, ca și pentru celelalte sărbători cu date fixe, care pot cădea în timpul Postului Mare (întâmpinarea Domnului, Sf. Haralambie, Buna Vestire ș.a.). Deoarece aceste Biserici (printre care și cea românească) serbează acum Sf. Paști între

4 aprilie și 8 mai ale calendarului îndreptat (corespunzător datelor de 22 martie-25 aprilie ale calendarului neîndreptat), sărbătoarea *Sf. Gheorghe* poate cădea între *sâmbăta săptămânii a cincea din Postul Mare sau sâmbăta Acatistului Maicii Domnului* (în anii când *Sf. Paști* se vor serba la 8 mai) și *vinerea săptămânii a treia după Paști*, în anii când *Sf. Paști* se serbează la 4 aprilie). Ori de câte ori, deci sărbătoarea *Sf. Gheorghe* va cădea înainte de săptămâna Sfințelor Patimi (adică în anii când *Sf. Paști* se serbează după 29 aprilie), ea nu va mai putea fi amânată după *Paști*, ci se va serba în timpul Postului Mare, combinându-se cu slujba zilei respective din Triod; așa s-a întâmplat, de ex., în anii 1932 (*Sf. Paști* la 1 mai), 1937 și 1948 (*Sf. Paști* la 2 mai), 1945 și 1956 (*Sf. Paști* la 6 mai), 1959 și 1964 (*Sf. Paști* la 3 mai) și - dacă va mai dura actuala situație calendaristică — tot așa se va întâmpla în anii 1975 și 1986, când *Sf. Paști* se vor serba la 4 mai), 1983 (*Sf. Paști* la 8 mai), 1994 (*Sf. Paști* la 1 mai) ș.a.m.d.

În ultima ediție românească a Triodului (ed. a V-a a Sf. Sinod, Buc, 1946), „Capetele lui Marcu” au fost retipărite după edițiile dinainte de 1924, fără să fie adaptate la situația calendaristică existentă atunci; de aceea ele nu cuprind reguli pentru cazul când slujba *Sf. Gheorghe* trebuie săvârșită în timpul Postului Mare, deoarece asemenea cazuri nu erau posibile în situația calendaristică dinainte de 1924. Dar nici edițiile de după 1924 ale *Tipicului*, ale *Mineiului* pe aprilie sau ale *Penticostarului* nu cuprind îndrumări pentru felul cum se unește slujba Sfântului, din *Minei*, cu cea a zilei respective din *Triod*. *Penticostarul* cuprinde reguli numai pentru serbarea *Sf. Gheorghe* după *Paști*).

Asemenea îndrumări sunt cu atât mai necesare cu cât, precum am văzut, unele dintre cântările care intră în rânduiala slujbei Sfântului *Gheorghe* din *Minei* nici nu se pot cânta în timpul Postului Mare, ele trebuie omise în aceste cazuri. De aceea vom da mai departe, spre trebuința slujitorilor bisericesti, regulile tipiconale de ținut în seamă pentru anii în care sărbătorirea *Sf. Gheorghe* se serbează în post și deci slujba Sfântului trebuie combinată cu a zilei din Triod.

1. Când sărbătoarea Sfântului *Gheorghe* cade în sâmbăta săptămânii a cincea din Postul Mare, care este Sâmbătă Acatistului Bunei Vestiri (în anii când Sfintele *Paști* se serbează la 8 mai), potrivit învățaturii din *Tipicul cel mare* pentru serbarea Sfinților care cad în această zi (Vezi *Tipic*, Iași, 1816,

«*Vremea este a face Domnului...*»

fața 297 sus), în bisericile mănăstirești și la catedralele chiriarhale, unde se face slujbă în fiecare zi, și unde este hramul Sfântului Gheorghe, în acea sâmbătă se face numai slujba din Triod (Vineri seara Denia Acatistului, sâmbătă dimineața Ceasurile și Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur), iar slujba Sfântului se cântă cu cea a duminicii următoare (Duminica a cincea din post, precum se va arăta mai departe, la punctul b). Dar potrivit învățaturii din același Tipic, la cap. *Pentru hramuri* (fața 683 și urm.), la bisericile unde Sf. Gheorghe este hram, slujba lui se cântă împreună cu cea a Acatistului, din Triod. Precum urmează: *Vineri dimineața*, după Utrenie, Ceasuri și Obedniță, săvârșim *Vecernia* zilei următoare (23 apr.), *unită cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite*, astfel:

Începutul cu *Binecuvântată este împărăția Tatălui...*, apoi *Veniți să ne închinăm...* și Ps. 103, ectenie mare, după care citim catisma a 18-a, cu obișnuitele stări și ectenii mici. *La Doamne, strigat-am...*, cântăm zece stihiri: șase din Triod și patru din Minei, *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei, din Triod. Apoi vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenele cu paremiile din Triod (cu *înțelepciune, dreptii Lumina lui Hristos luminează tuturor!*) și paremiile din Minei. Apoi cântăm *Să se îndrepteze rugăciunea mea...*, cu obișnuita cădere în sfântul altar, ectenia întreită (*Să zicem toți...*), și, pe rând, celelalte ale Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite.

Vineri după-amiază, în mănăstiri se săvârșește *Pavecernița mare*, la care, după întâiul *Sfinte Dumnezeule*, citim troparul Sfântului, *Mărire... Și acum...*, al Născătoarei (*Porunca cea cu taină...*), după al doilea *Sfinte Dumnezeule*, condacul Sfântului, *Mărire, Și acum*, al Născătoarei [*Apărătoare Doamnă...*]. Iar după doxologie, cântăm primele trei stihiri ale *Litiei Sfântului*, din Minei, *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei, glas 2. Apoi cântăm stihioane din Minei, *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei glas. 4. După *Acum slobozește...*, *Sfinte Dumnezeule...* și *Tatăl Nostru...*, troparul Sfântului de două ori și *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...*, o dată. Apoi celelalte ale Litiei, ca de obicei.

Vineri seara, în mănăstiri se face *Denia Acatistului*, adică *Utrenia Sâmbetei*, împreună cu *Acatistul*, din Triod, punându-se și ale Sfântului, astfel:

După începutul obișnuit, la *Dumnezeu este Domnul...*, cântăm troparul Acatistului de două ori, *Mărire...*, al Sfântului, *Și acum...*, al Acatistului.

Apoi citim catisma întâia de rând și primele trei icoase și trei condace ale Acatistului, precum arată în Triod. Urmează citirea primei părți din Cuvântul despre Acatist (la sfârșitul Triodului). Apoi citim a doua catisma de rând și următoarele trei icoase și condace ale Acatistului, precum arată la Triod. Se citește partea a doua din Cuvântul Acatistului, apoi cântăm Polieleul (*Robii Domnului...*) cu Mărimurile Sfântului (din Psaltire sau din Catavasier). Apoi cântăm sedelnele Sfântului (fără cea dintâi, care nu este potrivită cu vremea Postului), și An tifonul I al glasului 4, cu prochimenul Sfântului. Evanghelia se citește a Sfântului, apoi psalmul 50, *Mărire... Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri...*, și celelalte, din Minei. Canonul Acatistului cu irmosul pe opt și al Sfântului pe șase. Catavasii: *Deschide-voigura mea...* După cântarea a treia, cântăm trei icoase și condace ale Acatistului care urmează la rând, apoi condacul, icosul și sedealna Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...*, sedealna Născătoarei de Dumnezeu. După cântarea a șasea citim ultimele trei icoase și condace ale Acatistului, și Sinaxarului din Triod și din Minei. La cântarea a noua cântăm *Ceea ce ești mai cinstită...* După ectenia mică, svetilna Acatistului. La Laude cântăm șase stihiri: trei ale Acatistului și trei ale Sfântului (a doua, a treia și a patra, din Minei, cea dintâi nefiind potrivită cu vremea Postului), *Mărire...* a duminicii (din Triod), *Și acum...* a Acatistului. Doxologia mare, iar după *Sfinte Dumnezeule...* troparul Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...* al Acatistului, ecteniile și otpustul.

Sâmbătă dimineța, la Ceasuri se pune troparul Acatistului, Mărire..., al Sfântului, Și acum..., al Născătoarei de la Ceasuri. După *Sfinte Dumnezeule...* și *Tatăl nostru...*, Condacul Acatistului sau al Sfântului, schimbându-se.

în bisericile de enorii (parohiale), unde nu se face slujbă zilnic ca la mănăstiri, după învățătura din Tipicul bisericesc pentru sărbătorile altor sfinți care cad în Sâmbăta Acatistului (vezi ed. Cernica, 1925, p. 136-138), slujba Sfântului Gheorghe se poate cânta împreună cu cea a Sâmbetei Acatistului, din Triod, precum urmează:

Vecernia zilei (dacă nu s-a făcut dimineța, cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, după regulă) se poate face Vineri seara, înainte de denia Acatistului, astfel:

După obișnuitul început (*Binecuvântat este Dumnezeuul nostru...*) citim psalmul începător, apoi ectenia mare. *Fericit bărbatul...* nu cântăm, ci citim

«*Vremea este a face Domnului...*»

catisma de rând. Apoi ectenia mică. La *Doamne, strigat-am...* cântam zece stihiri: șase ale zilei și ale Acatistului din Triod și patru ale Sfântului din Minei, *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei din Triod. Apoi vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenele și paremiile zilei din Triod, apoi paremiile din Minei, ectenia întreită (*Săzicem toți...*), *Invrednicește-ne, Doamne...*, ectenia cererilor (*Săplinim rugăciunile noastre cele de seară...*) și celelalte, ale Vecerniei sărbătorilor.

Dacă se face și binecuvântarea de artose, înainte de stihoavnă se cântă primele trei stihiri ale Litiei, *Mărire...*, *Și acum...* a Sfântului din Minei.

La stihoavnă se cântă numai stihirile și *Mărire...* a Sfântului din Minei, *Și acum...*, a Născătoarei de la glasul de rând al Octoihului. Apoi *Acum slobozeste...* și celelalte. După *Tatăl nostru...*, troparul Acatistului (*Porunca cea cu taină...*), *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei, glasul al 4-lea... (*Taina cea din veac ascunsă..?*), sau, dacă este Litie, al Născătoarei, glasul al 5-lea: *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...* și otpustul Vecerniei. Dacă se oficiază Denia Acatistului în continuare, otpustul nu se mai face, ci îndată urmează ori *Pavecernița mică cu Acatistul Bunei Vestiri*, precum arată *Tipicul bisericesc*, la cap. *Pentru cântarea Acatistului* (ed. Cernica, 1925, p. 244), ori Utrenia Sâmbetei cu Acatistul, precum arată în Triod, adăugindu-se și celelalte ale Sfântului, cum am arătat mai înainte, în biserici de enorie *Acatistul st* cântă, de obicei, separat (singur), îndată după Vecernie, fără să mai fie încadrat în slujba Privegherii (a Pavecerniței sau a Utreniei).

Sâmbătă dimineata la bisericile de enorie, se săvârșește *Utrenia* (dacă nu s-a făcut seara, în ajun, la Priveghere, împreună cu Acatistul) și *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*. în cazul acesta, la Utrenie se cântă slujba Sâmbetei din Triod (fără Acatist) împreună cu a Sfântului. Gheorghe din Minei, astfel:

începutul obișnuit {*Binecuvântat este Dumnezeu nostru...*, psalmi 19 și 20, și celelalte), iar după cei șase psalmi, *Dumnezeu este Domnul...*, troparul Acatistului {*Porunca cea cu taină...*}, *Mărire...* al Sfântului, *Și acum...* *Porunca cea cu taină...* Ectenia mică, sedelnele Sfântului, fără cea dintâi (*Robii Domnului...*), cu Mărimurile sau Pripelele sfântului (din Psaltire ori din Catavasier), ectenia mică, sedeauna Sfântului cea de după Polieleu, antifonul

I glasul al 4-lea {*Din tinerețele mele...*}, prochimenul din Minei, Evanghelia Sfântului, psalmul 50, *Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri...* Și acum... *Pentru rugăciunile Născătoarei...*, stihul *Miluieste-mă, Dumnezeule...* și stihiră sfântului, din Minei. Apoi *Mântuiește, Dumnezeule, poporul Tău...* și ecfonisul *Cu mila și cu îndurărilor...* Canoanele: al Născătoarei, din Triod, și al Sfântului, din Minei. Catavasiile *Deschide-voigura mea...* După cântarea a 3-a, condacul și icosul Sfântului; după cântarea 6-a condacul și icosul cel dintâi al Acatistului (*îngerul cel mai întâistătător...*). Apoi Sinaxarul din Triod și cel din Minei; la cântarea 9-a: *Mărește, suflete al meu...* și *Ceea ce ești mai cinstită...* Ectenia mică, svetilna numai cea din Triod.

La Laude cântăm cele trei stihiri din Triod și trei ale Sfântului (lăsând la o parte pe cea dintâi, care nu se potrivește cu vremea Postului), *Mărire...*, *Și acum...*, din Triod (*Auzit-a Născătoarea de Dumnezeu...*), doxologia mare, troparul Sfântului, *Mărire... Și acum...* al Acatistului, ecteniile și otpustul.

La Liturghie, la Fericiri se cântă patru stihiri din cântarea a treia a canonului din Triod și patru din cântarea a șasea a canonului Sfântului. După vohodul cu Evanghelia, troparul Acatistului și al Sfântului, *Mărire...* condacul Sfântului, *Și acum...* al Acatistului (*Apărătoare Doamnă...*). Apostolul și Evanghelia întâi ale Acatistului și apoi ale Sfântului. Axionul: *Tot neamul pământesc să salte...* (irmosul cântării a 9-a a canonului din Triod). Chinonicul din Triod și din Minei.

Unde este voia (mai ales unde este hramul sfântului Gheorghe), se citește Acatistul Sfântului (din Ceaslovul Mare), fie seara, după denie (de este timp), fie dimineața, înainte de Liturghie.

La masă se face dezlegarea la untdelemn și vin.

2. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe în duminica a cincea din Post* (Sfintele Paști la 7 mai), slujba Sfântului se cântă împreună cu a Duminicii și a Cuvioasei Măria Egipteanca, din Triod, precum urmează:

Sâmbătă seara, în mănăstiri, dacă se face Priveghere, la *Vecernia mică*, după psalmul de început, la *Doamne, strigat-am...* cântăm cele patru stihiri ale învierii glasului de rând, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei, din Octoih. La stihoavnă o stihiră a învierii și stihirile Sfântului cele de la stihoavnă Vecerniei mari cu stihurile lor, *Mărire...* a Sfântului tot de acolo, *Și acum...* a Născătoarei din Octoih. După *Tatăl nostru...*, troparul învierii,

«*Vremea este a face Domnului...*»

Mărire... al Sfântului, *Și acum...* al Născătoarei, din Octoih, glasul al 4-lea {*Taina cea din veac ascunsă..*}, ectenia și otpustul mic.

La Vecernia mare (Priveghere), după începutul obișnuit, se cântă *Fericit bărbatul...* *La Doamne, strigat-am...*, punând stihirile pe zece, se cântă patru ale învierii de la glasul de rând al Octoihului, trei ale Cuvioasei, din Triod, și trei ale Sfântului, din Minei; apoi *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei, de la glasul de rând din Octoih (Dogmatica); vohod (ieșire cu cădelnița), prochimenul zilei {*Domnula împârâțit..*} și paremiile Sfântului, din Minei.

La Litie, primele trei stihiri ale Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...*, a Sfântului, din Minei.

La stihoavnă, stihirile învierii glasului de rând (din Octoih), *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...* a Născătoarei, glasul a 4-lea (*Caută spre rugăciunile robilor tăi...*). *Tatăl nostru...*, troparul învierii glasului de rând (din Octoih), al Cuvioasei (din Triod), *Mărire...*, a Sfântului (din Minei), *Și acum...* *Taina cea din veac ascunsă...* (iar de se face binecuvântarea pâinilor, întâi troparul Cuvioasei: apoi al Sfântului și apoi troparul Litiei, glasul al V-lea: *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te!...*, și celelalte ale Litiei).

La Utrenie, după *Dumnezeu este Domnul...*, troparele precum s-au cântat seara la Vecernie, ectenia mică (la mănăstiri catismele de rând din Psaltire), Sedelnele învierii (din Octoih), Polieleul {*Robii Domnului...*} cu Mărimurile (Pripelele) Sfântului (din Psaltire sau din Catavasier), ectenie mică, Sedelnele Sfântului, toate la rând, afară de cea dintâi (care nu este potrivită pentru vremea Postului), antifoanele glasului de rând, prochimenul și Evanghelia Sfântului, *învierea lui Hristos văzând...*, psalmul 50, și celelalte ale duminicii, nu din Triod... Canonul învierii cu irmosul pe șase, al Cuvioasei (din Triod) pe 4 și al Sfântului (din Minei) pe 4 (două din primul canon și două din al doilea canon). Catavasiile *Deschide-voigura mea...*, după cântarea a 3-a condacul și icosul din Triod și sedelna Sfântului, iar după cântarea a 6-a canonul și icosul Sfântului, sinaxarul Cuvioasei, din Triod și apoi al Sfântului, din Minei. După *Sfânt este Domnul Dumnezeul nostru*, svetilna de rând a învierii, *Mărire...*, a Cuvioasei..., *Și acum...*, a Născătoarei, din Triod.

La Laude, se cântă patru stihiri ale învierii glasului de rând, din Octoih, și patru ale Sfântului din Minei (fără cea dintâi, care nu se potrivește pentru

Post). *Mărire...*, a duminicii din Triod (*Nu este împărăția lui Dumnezeu mâncare și băutură*), *Și acum... Prea binecuvântată ești...*, doxologia mare, troparul de rând al învierii, ecteniile și otpustul (în mănăstiri se cântă întâi *Mărire... Și acum...*, cu voscreasna de rând, se citește *Ceasul întâi* și apoi se face otpustul desăvârșit al Utreniei).

La ceasuri (unde se citesc), troparul învierii, *Mărire...*, al Sfântului, *Și acum...*, al Născătoarei, de la Ceasuri. După *Sfinte Dumnezeule...* și *Tatăl nostru...*, condacul Sfântului și al duminicii Triodului, schimbându-le.

Liturghia Sfântului Vasile cel Mare. La Fericiri se cântă șase stihiri ale învierii glasului de rând și patru din cântarea a 3-a a canonului Sfântului. Apostolul duminicii și al Sfântului, Evanghelia duminicii (Marcu X, 32-45) și a Cuvioasei (Luca VII, 36-50) și celelalte, ale Liturghiei Sfântului Vasile. Axionul „*De tine se bucură...*”. La masă se face dezlegarea la untdelemn și vin.

3. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe luni, în săptămâna a șasea din Postul Mare* (în anii cu Sf. Paști la 6 mai), atunci slujba sfântului se cântă cu a zilei din Triod, precum arată la *Tipicul cel Mare*, fața 677-679, adică:

Duminică seara, în mănăstiri, de se face Priveghere. La *Vecernia mică*, după începutul obișnuit, la *Doamne, strigat-am...* se cântă patru stihiri din Minei, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei învierii glasului de rând. La stihoavnă stihirile din Triod (cele de la stihoavna Vecerniei), *Mărire...*, *Și acum...* a Născătoarei din Triod. După *Tatăl nostru...*, troparul Sfântului, *Mărire... Și acum...*, al Născătoarei de la glasul IV (*Taina cea din veac ascunsă...*), ectenia și otpustul mic.

La *Vecernia mare (Priveghere)*, după obișnuitul început și după ectenia mare, se cântă *Fericit bărbatul...* La *Doamne, strigat-am...* se cântă opt stihiri: trei din Triod și cinci ale Sfântului, din Minei. *Mărire...*, a Sfântului, glasul al 6-lea, *Și acum...*, a Născătoarei, același glas, din Octoih (*Cu voia alunecându-mă...*). Vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenul cel mare al Triodului, glasul al 8-lea (*Dat-ai moștenire celor ce se tem...*), și paremiile din Minei. Apoi *Invrednicește-ne, Doamne...*, ectenia cererilor (*Să plinim rugăciunile noastre cele de seara...*). De se face Litie, se cântă primele trei stihiri ale Sfântului, din Minei, *Mărire...*, *Și acum...*, tot de acolo. La stihoavnă cele două stihiri din Triod, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei, după glasul de rând al Octoihului. După *Tatăl Nostru...*,

«*Vremea este a face Domnului...*»

troparul sfântului de două ori, *Mărire...*, *Și acum...*, al Născătoarei (*Taina cea din veac ascunsă*). Ectenia întreită (*Miluește-ne pe noi, Dumnezeule...*), cu trei metanii mari, și apolisul. Iar de s-a făcut Litie, după *Tatăl Nostru* se cântă troparul Sfântului de două ori și *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară...*, o dată, apoi cele obișnuite ale Litiei.

În mănăstiri, se face și *Pavecernița mică*, iar în bisericile de enorie se poate citi Acatistul Sfântului (în Ceaslovul mare).

Luni dimineața, la *Utrenie*: după *Dumnezeu este Domnul...*, troparul Sfântului (de 2 ori), *Mărire...*, *Și acum...* al Născătoarei, glasul al 4-lea [*Taina cea din veac ascunsă...*]. Sedelnele Triodului, Polieleul (*Robii Domnului. ..*) cu Mărimurile Sfântului, ectenia mică, sedelnele Sfântului (fără cea dintâi, care nu este potrivită cu vremea Postului), antifonul I al glasului al 4-lea (*Din tinerețile mele...*), prochimenu din Minei și Evanghelia Sfântului, Psalmul 50, *Mărire... Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri...* și celelalte, din Minei. La canoane Tricântarea din Triod și canonul Sfântului, din Minei (la cântările unde nu este tripesniț, canonul Sfântului pe opt; la cântările unde este tripesniț, se pune întâi canonul Sfântului pe șase, și apoi al Triodului pe opt). Catavasiile: *Deschide-voi gura mea...* După cântarea a 3-a, sedea Sfântului din Minei; după cântarea a 6-a condacul, icosul și sinaxarul Sfântului. La cântarea a 9-a: *Ceea ce ești mai cinstită...* Svetilna Postului glasul de rând, din Ceaslov (de 3 ori).

La Laude cântăm patru stihiri ale Sfântului (fără cea dintâi, care nu se potrivește cu vremea Postului), *Mărire...* a mucenicilor, din Triod (de la stihoavna Utreniei), *Și acum...*, a Născătoarei, tot de acolo. Doxologia mică (citită din Ceaslov), ectenia: *Să plinim rugăciunile noastre cele de dimineață...* Stihoavna din Triod cu *Mărire...*, *Și acum...*, a Născătoarei, de acolo. Apoi: *Bine este a ne mărturisi Domnului...* și celelalte, după *Tatăl nostru...*, troparul Sfântului, ectenia întreită (*Miluieste-ne pe noi, Dumnezeule..*), cu trei metanii mari (la mănăstiri *Ceasul întâi*, cu troparul și condacul Sfântului), apoi otpustul Utreniei.

Se citesc *Ceasurile* al treilea, al șaselea și al nouălea, după rânduiala zilelor de rând din Post, punându-se la toate troparul și Condacul Sfântului, apoi *Obednița* și *Vecernia cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite*, făcându-se începutul cu *Bine este cuvântată împărăția Tatălui...* (ca la Liturghie), psalmul

103, ectenia mare. Apoi se citește catisma a optsprezecea, cu obișnuitele stări și ectenii. La *Doamne, strigat-am...*, se cântă zece stihiri: cinci din Triod (trei de la *Doamne, strigat-am...* și două de la stihoavnă) și cinci ale Sfântului, din Minei, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei, de la glasul de rând. Vohod cu Evanghelia, *Lumină lină...*, cele două paremii din Triod cu prochimenele lor și *înțelepciune, dreptii Lumina lui Hristos...*, apoi se cântă *Să se îndrepteze rugăciunea mea...*, cu căderea din sfântul altar și mătaniile obișnuite. Apoi Apostolul și Evanghelia Sfântului, ectenia întreită și celelalte ale Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite, chinonicul Sfântului. La apolis pomenim pe Sfântul Gheorghe și pe sfântul zilei următoare (24 apr.).

A. Deva cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe, marți, miercuri sau vineri, în săptămâna a șasea din Postul Mare sau a stâlpărilor (Sfintele Paști la 5, 4 ori 2 mai), slujba Sfântului din Minei se cântă cu cea a zilei respective, din Triod, precum urmează:

În mănăstiri și la alte biserici la care se face slujbă zilnic *Vecernia* Sfântului se săvârșește în ajun, dimineața după Utrenie, Ceasuri și Obedniță, astfel: După începutul obișnuit, nu se cântă *Fericit bărbatul...*, ci se citește catisma de rând, fără metanii. La *Doamne, strigat-am...* se cântă opt stihiri: trei din Triod și cinci ale Sfântului, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei zilei, glasul al 6-lea, vohod, *Lumină lină...*, prochimenele și paremiile zilei din Triod, apoi ale Sfântului, rugăciunea *învrednicește-ne, Doamne...*, ectenia *Să plinim rugăciunile noastre de seara...* La stihoavnă, se cântă cele două stihiri ale zilei din Triod, repetând pe cea dintâi, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei din ale învierii, glasul al 4-lea. După *Acum slobozește...* și celelalte, troparul Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...*, al Născătoarei din ale învierii, glasul 4. Apoi ectenia *Miluieste-nepe noi, Dumnezeuule...*, cu trei metanii mari, rugăciunea *Prea Sfânta Treime, Stăpânie de o ființă...*, *Fie numele Domnului binecuvântat...* (de 3 ori), cu închinăciuni, *Cuvine-se cu adevărat să te fericim...*, și otpustul.

În aceeași zi seara, se citește *Pavecernița mare*: la care, după primul *Sfinte Dumnezeuule...* se pune troparul Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...*, al Născătoarei din ale învierii, iar după al doilea *Sfinte Dumnezeuule...*, condacul Sfântului, După doxologie, ieșire în pridvorul bisericii și se cântă Litia Sfântului, numai primele trei stihiri din Minei, *Mărire...*, a Sfântului, *Și*

«*Vremea, este a face Domnului...*»

acum... a Născătoarei, glasul al doilea. Apoi stihurile stihoavnei din Minei, cu *Mărire...* de acolo, *Și acum...* a Născătoarei, glasul al 4-lea din ale învierii. Apoi, *Acum slobozește...*, *Sfinte Dumnezeule...* și celelalte, iar după *Tatăl nostru...*, troparul Sfântului de două ori, *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...*, o dată, binecuvântarea artoselor și cele obișnuite ale Litiei. Având Sfântul două canoane la Utrenie, unul se citește la Pavcerniță.

În bisericile din enorii, unde nu se face zilnic slujbă, Vecernia Sfântului se săvârșește în ziua de 22 aprilie seara, la vremea obișnuită, după rânduiala arătată aici, punându-se, de este cazul, și Litia Sfântului; unde este hram, se citește și *Acatistul Sfântului* (în Ceaslovul Mare).

În însăși ziua serbării, la *Utrenie*, după începutul obișnuit, cântăm *Dumnezeu este Domnul*, troparul Sfântului de două ori, *Mărire...*, *Și acum...*, al Născătoarei din ale învierii, glasul al 4-lea. Catismele de rând (în mănăstiri), sedelnele zilei din Triod, Polieleul (*Robii Domnului...*) cu Mărimurile Sfântului, ectenia mică, sedelnele Sfântului toate la rând, antifonul I al glasului al 4-lea, prochimenul din Minei, Evanghelia Sfântului, psalmul 50, *Mărire... Pentru rugăciunile-purtătorului de chinuri* și celelalte, din Minei. Canonul Sfântului din Minei și tricântarea zilei din Triod (la cântările unde nu este tripsesniț, punem canonul Sfântului pe 8, iar la cântările unde este tripsesniț, se pune canonul Sfântului pe 6 și tripsesnițul pe 8). Catavasiile *Deschide-voi gura mea...* După cântarea a 3-a, sedelnele (catismele) Sfântului; după cântarea a 6-a, condacul, icosul și sinaxarul Sfântului. La cântarea a 9-a *Ceea ce ești mai cinstită...* Apoi ectenia mică și luminânda glasului de rând din Triod de trei ori. La Laude se cântă patru stihuri ale Sfântului (a doua, a treia și a patra din cele de la Minei, repetând una dintre ele), *Mărire...*, a Sfântului, cea de la Litie (*Să arate cu clipeala cele drepte...*). *Și acum...* a Născătoarei din Triod, cea de la stihoavna zilei. Doxologie mică (citită, din Ceaslov), ectenia *Să plinim rugăciunile noastre de dimineața...*, stihoavna din Triod, *Mărire...*, a Sfântului cea de la stihoavna Vecerniei, *Și acum...*, a Născătoarei de Dumnezeu din ale învierii, glasul al 4-lea. Apoi *Bine este a ne mărturisi Domnului...*, *Sfinte Dumnezeule...*, și celelalte. După *Tatăl nostru...*, troparul Sfântului, *Mărire... Și acum...*, al Născătoarei, glasul al 4-lea. Ectenia *Miluieste-ne pe noi, Dumnezeule...*, cu trei metanii mari și otpustul Utreniei.

Apoi se citesc *Ceasurile* (în mănăstiri), cu catismele lor, punând, la vreme, troparul și condacul Sfântului și făcând trei metanii mari după *Ceea ce ești mai cinstită...* Apoi se citește *Obednița*, cu Fericirile fără cântare, iar după otpust se săvârșește *Vecernia unită cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite*. Începutul cu *Binecuvântată este împărăția Tatălui..., Veniți să ne închinăm...*, psalmul 103, ectenia mare și se citește catisma a optsprezecea, cu obișnuitele stări și ectenii mici. La *Doamne, strigat-am...* se cântă zece stihuri: șase din Triod (trei de la *Doamne, strigat-am...* și două de la stihoavnă, repetând pe cea dintâi) și patru ale Sfântului din Minei, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei, cea de la stihoavnă zilei, din Triod. Vohod cu Evanghelia, *Lumină lină...*, prochimenele și paremiile zilei din Triod, cu *înțelepciune, drepti! Lumina lui Hristos...* Apoi se cântă *Să se îndrepteze rugăciunea mea...*, cu obișnuita cădere din sfântul altar, după care se citește Apostolul și Evanghelia Sfântului, ectenia *Să zicem toți din tot sufletul...*, și celelalte ale Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite. Chinonicul (priceasna) Sfântului din Minei.

5. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe joi, în săptămâna a șasea din Postul Mare sau joia stâlparilor* (Sfintele Paști la 3 mai), slujba Sfântului se cântă împreună cu cea a zilei din Triod, întocmai precum am arătat la paragraful dinainte (4), cu deosebirea că Vecernia Sfântului se face, în mănăstiri, miercuri dimineața, unită cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, astfel:

Începutul cu *Binecuvântată este împărăția Tatălui...*, psalmul 103, ectenia mare, catisma a optsprezecea cu obișnuitele stări și ectenii mici. La *Doamne, strigat-am...* se cântă zece stihuri: cinci din Triod și cinci din Minei. *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, a Născătoarei, glasul al șaselea. Vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenele și paremiile zilei din Triod, cu *înțelepciune, dreptii Lumina lui Hristos...*, apoi paremiile Sfântului și se cântă *Să se îndrepteze rugăciunea mea...*, ectenia *Să zicem toți din tot sufletul...* și celelalte ale Liturghiei Darurilor mai înainte sfințite.

6. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe în sâmbăta săptămânii a șasea din Post, adică Sâmbăta lui Lazăr sau a Floriilor* (Sfintele Paști la 1 mai), în bisericile mănăstirești și la catedrale *Vecernia Sfântului* (din Minei) se cântă cu cea a dreptului Lazăr (din Triod), vineri dimineața, unită

«*Vremea este a face Domnului...*»

cu Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, precum am arătat mai înainte pentru miercuri dimineața (paragraful 5) și punând stihirile la *Doamne, strigară*m. .. precum se va arăta mai departe. Vineri seara se citește *Pavecernița* cu canonul dreptului Lazăr, din Triod, adăugindu-se și *Litia* Sfântului din Minei, în loc de Priveghere.

La bisericile de enorie (unde nu s-a făcut vineri dimineață slujbă), *Vecernia* se face la timpul ei, vineri seara, precum urmează:

După obișnuitul început, se cântă *Fericit bărbatul...* La *Doamne, strigară*m. .., se cântă zece stihiri: șapte din Triod, și trei ale Sfântului, *Mărire...* a Sfântului, *Și acum...*, cea din Triod (*Săvârșind 40 de zile...*). Vohod cu cădelnița, *Lumină lină*, prochimenu zilei, paremiile din Minei. La stihoavnă, stihurile toate din Minei (de se face și binecuvântarea artoselor, se cântă și *Mărire...* de la *Litia* Sfântului); după *Tatăl nostru...*, troparul dreptului Lazăr (*învierea cea de obște...*), *Mărire...*, troparul Sfântului Gheorghe, *Și acum...*, al Născătoarei (*Taina cea din veac ascunsă...*, ori, dacă se face binecuvântare de artose, *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...*).

Unde este hram se citește și *Acatistul Sfântului Gheorghe* (din Ceaslovul mare).

Sâmbătă dimineața, la Utrenie, după *Dumnezeu este Domnul...*, troparele ca seara la *Vecernie*, catismele (în mănăstiri), sedelnele Triodului, Polieleul (*Robii Domnului...*) cu Mărimurile (Pripelele) Sfântului, ectenia mică, sedelnele Sfântului (fără cea dintâi, nefiind potrivită cu Postul), antifonul I al glasului al 4-lea (*Din tinerețile mele...*), prochimenu și Evanghelia Sfântului, *Învierea lui Hristos văzând...*, psalmul 50, *Mărire...* *Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri.* .. și celelalte, după Minei. Canoanele două din Triod (pe 8) și ale Sfântului, din Minei (pe 6). Catavasiile Triodului (*Apa trecând-o cape uscat...*), după cântarea a 3-a condacul și icosul Sfântului Gheorghe, iar după cântarea a 6-a, condacul, icosul și sinaxarul din Triod. După *Pe Născătoarea de Dumnezeu și Maica Luminii...* nu se cântă *Ceea ce ești mai cinstită...*, ci cântarea a 9-a a canonului din Triod. După ectenia mică, *Sfânt este Domnul Dumnezeu nostru...* și *Luminânda* din Triod. La Laude se cântă cinci stihiri din Triod și trei din Minei (a doua, a treia și a patra), *Mărire...* a Triodului, *Și acum...*, *Prea binecuvântată ești...* Doxologia mare, troparul Sfântului Gheorghe, *Mărire...*, *Și acum...*, al Dreptului Lazăr, ecteniile și apolisul.

La Ceasuri (în mănăstiri) se pune troparul Dreptului Lazăr, *Mărire...*, al Sfântului Gheorghe, *Și acum...*, al Născătoarei de la Ceasuri, iar condacele se zic pe rând: o dată al Dreptului Lazăr, o dată al Sfântului Gheorghe.

Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur. La Fericiri se cântă opt stihiri: patru din cântarea a 3-a a Canonului din Triod și patru din cântarea a 6-a a canonului din Minei. La vohodul cu Evanghelia se cântă: *Veniți să ne închinăm. .. Mântuiește-ne pe noi... Cel ce ai înviat din morți...* (vezi *Tipicul bisericesc*, Cernica, 1925, p. 249-250). Troparul praznicului (*învierea cea de obște...*) și al Sfântului, condacul Sfântului și al praznicului. In Ioc de *Sfinte Dumnezeule...*, se cântă *Câți în Hristos...* Apostolul și Evanghelia, mai întâi ale praznicului și apoi ale Sfântului. In loc de Axion se cântă irmosul cântării a 9-a a canonului Utreniei din Triod (*Să cinstim și să preaslăvim, popoare, pre Curata Născătoare de Dumnezeu...*). Chinonicul din Triod. In loc de *Văzut-am lumina cea adevărată...*, se cântă: *învierea cea de obște...* (vezi *Tipicul bisericesc*, loc. arătat mai înainte). La otpust: *Cel ce a înviat din morți...* La masă se face dezlegare la untdelemn și vin.

7. *De cade sărbătoarea Sfântului Gheorghe în Duminica Floriilor* (Sfintele Paști la 30 aprilie), în bisericile care nu au hram pe Sfântul Gheorghe, sărbătoarea lui se amână, din pricina Praznicului, *luni în Săptămâna Luminată*, când slujba lui se va cânta, împreună cu cea a Sfintelor Paști, precum se arată la Penticostar. Dar în bisericile unde Sfântul are hram, potrivit învățaturii pentru hramuri din *Tipicul mare* (Iași, 1816, fața 685 și 686), slujba lui se cântă în Duminica Floriilor, împreună cu cea din Triod, precum urmează:

Sâmbătă seara, la Vecernia mică, la Doamne, strigat-am... se cântă patru stihiri ale praznicului, din Triod, *Mărire...*, a Sfântului din Minei, *Și acum...* a praznicului. La stihoavnă stihirile din Triod, *Mărire. ...Și acum...*, a praznicului. După *Tatăl nostru*, numai troparul praznicului, ectenia și otpustul mic.

La Vecernia mare, după începutul obișnuit, se cântă *Fericit bărbatul...*, iar la *Doamne, strigat-am...* se cântă zece stihiri: șase din Triod (repetând una) și patru din Minei, *Mărire... a. Sfântului, Și acum...*, din Triod (*As-tăzi darul Sfântului Duh...*). Vohod, prochimenul *Domnul a împărățit...*, paremiile din Triod și cele din Minei.

La Litiese cântă stihirile din Triod, *Mărire...*, a Sfântului, *Și acum...*, din Triod. După *Tatăl nostru...*, troparul praznicului de două ori și al Sfân-

«*Vremea este a face Domnului...*»

tului o dată, apoi otpustul. Iar dacă este binecuvântare de artose, se adaugă, după tropare și rugăciunea de sfințire, *Fie numele Domnului...* și psalmul 33 (sau numai *Bogații au sărăcit...*), apoi otpustul praznicului: *Cel ce pe mînzul asinei a binevoit a șede...* (vezi Liturghierul).

Duminică dimineața, la Utrenie, după Dumnezeu este Domnul..., troparul praznicului de două ori, *Mărire...* al Sfântului Gheorghe, *Și acum.* al doilea tropar al praznicului. După catisme, sedelnele întâi toate cele din Triod, apoi Polieleul (*Robii Domnului...*) cu Mărimurile praznicului (din Psaltire sau din Catavasier), ectenia mică, sedelnele Sfântului (fără cea dintâi, nefiind potrivită cu Postul), și îndată antifonul I al glasului al 4-lea: *Din tinerețele mele...*, prochimenul și Evanghelia praznicului (citită dintre ușile împărătești) și psalmul 50 (nu se cântă *învierea lui Hristos...*, dar se scoate Sfânta Evanghelie în mijlocul bisericii, pentru sărutare, vezi Triodul). Apoi se citește rugăciunea pentru binecuvântarea sălciilor. *Mărire... Astăzi Hristos intră în cetatea Betania. ...Și acum...* tot această, stihul *Miluiеște-mă, Dumnezeu.* .. și stihira praznicului din Triod (cea de la Vecernia praznicului).

Canonul praznicului cu irmosul pe 8 și canonul Sfântului pe 6, catavasiile praznicului (*Arătatu-s-au ale adâncului izvoare...*). După cântarea a 3-a, condacul, icosul și sedelna Sfântului, iar după cântarea a 6-a, condacul, icosul și sinaxarul praznicului, apoi cel din Minei al Sfântului. După *Pre Născătoarea de Dumnezeu si Maica luminii...*, se cântă stihirile cântării a 9-a din canonul Triodului. Luminânda nu se cântă, ci numai *Sfânt este Domnul Dumnezeul nostru...* (de 3 ori).

La Laude, se cântă opt stihiri: patru ale praznicului și patru ale Sfântului (a doua, a treia și a patra din Minei, repetând pe una din ele), *Mărire...*, *Și acum.* .., a praznicului, doxologia mare, troparul Sfântului, *Mărire...*, *Și acum...*, al praznicului, ecteniile și otpustul praznicului.

În mănăstiri se citește *Ceasul întâi, Ceasul al treilea și Ceasul al șaselea*, la care se pune troparul praznicului, *Mărire...*, al Sfântului, *Și acum...*, al Născătoarei de la Ceasuri, iar după *Tatăl nostru...*, condacul praznicului și al Sfântului, schimbându-le.

Apoi *Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur*, cu antifoanele praznicului din Triod. La Vohodul cu Evanghelia cântăm: *Bine este cuvântat Cel ce vine întru numele Domnului..., Mântuiește-ne pre noi, Fiul lui Dumnezeu, Cel*

ce ai șezut pe mânzul asinei... (vezi Triodul); apoi troparul praznicului și al Sfântului, *Mărire...*, condacul Sfântului, *Și acum...*, al praznicului. *Sfinte Dumnezeule...*, Apostolul și Evanghelia, întâi ale praznicului și apoi ale Sfântului. Axionul praznicului: *Dumnezeu este Domnul și s-a arătat nouă...* Chinonicul: *Bine este cuvântat Cel ce vine întru numele Domnului...* (vezi Triodul). Otpustul praznicului (vezi Liturghierul).

La masă se face dezlegarea la untdelemn, pește și vin, pentru praznic.

Unde este hramul Sfântului Gheorghe, se poate citi s\ *Acatistul sfântului* (din Ceaslovul mare), fie seara, după Vecernie (Priveghere), fie dimineața, înainte de Liturghie.

8. *De cade sărbătoarea Sfântului Gheorghe: luni, marți, miercuri sau joi, în săptămâna Sfintelor Patimi* (în anii când Sfintele Paști cad la 29, 28, 27 sau 26 aprilie), atunci se păzește regula din *Tipicul cel mare* (tipicul mănăstiresc, numit al Sfântului Sava, Iași, 1816), de la cap. *Pentru hramuri*, paragraf 45 (fața 686 jos), care spune: „De se va întâmpla hramul vreunui sfânt sau al vreunei sfinte în Lunea sau în Marțea, sau în Miercurea, sau în Joia cea Mare, cântam toată slujba seara și dimineața în Duminica stâlpărilor”. Potrivit acestei reguli, păzită mai ales în bisericile mănăstirești, în anii când se întâmpla unul din cazurile de mai sus, slujba Sfântului Gheorghe se cântă mai dinainte, cu a praznicului Floriilor, așa precum s-a arătat mai înainte, la paragraful 7.

Dar unii (Biserica Grecească), atunci când sărbătoarea Sfântului cade în oricare dintre zilele Săptămânii Sfintelor Patimi (de luni până sâmbătă inclusiv), mută slujba Sfântului și o cântă, cu cea a învierii, în a doua zi de Paști (luni în Săptămâna Luminată).

9. *De cade sărbătoarea Sfântului Gheorghe vineri sau sâmbăta în săptămâna Sfintelor Patimi sau în Duminica Sfintelor Posti* (când Sfintele Paști se serbează la 25, 24 sau 23 aprilie), atunci slujba Sfântului se amână și ea se cântă cu cea a praznicului învierii, din Penticostar, în a doua zi de Paști (luni, în Săptămâna Luminată), precum voi arăta pe larg, într-o altă serie de îndrumări tipiconale, privitoare la serbarea Sf. Gheorghe în timpul Penticostarului (de la Paști înainte).

REGULI TIPICONALE PENTRU SĂRBĂTOAREA SFÂNTULUI GHEORGHE, când slujba Sfântului Gheorghe se cântă în Penticostar (de la Sfintele Paști înainte)*

Într-o primă serie de reguli tipiconale, din numărul anterior al acestei reviste, am arătat cum se cântă slujba Sfântului Gheorghe ori de câte ori această sărbătoare cade în timpul Postului Mare, adică în anii în care Sfintele Paști se serbează între 26 aprilie și 8 mai și, prin urmare, sărbătoarea Sfântului Gheorghe (23 apr.) poate cădea între sâmbăta săptămânii a cincea din Postul Mare (Sâmbăta Acatistului) și joia Săptămânii Sfintelor Patimi.

Vom arăta acum regulile după care se cântă slujba Sfântului Gheorghe în perioada Penticostarului (de la Sfintele Paști înainte), lucru care se întâmplă în anii în care Sfintele Paști se serbează între 4 și 25 aprilie și, prin urmare, sărbătoarea Sfântului Gheorghe poate să cadă între vinerea săptămânii Sfintelor Patimi și vinerea săptămânii a treia după Paști.

1. De cade sărbătoarea Sfântului Gheorghe vineri sau sâmbătă în săptămâna Sfintelor Patimi sau în duminica Sfintelor Paști (când Sfintele Paști se serbează la 25, 24 sau 23 aprilie), atunci slujba Sfântului se amână și se cântă cu cea a praznicului învierii, din Penticostar, în a doua zi de Paști (luni, în Săptămâna Luminată)¹, așa precum arată învățătura din Penticostar

*în rev. „Mitropolia Banatului”, XVIII (1968), nr. 7-9, p. 450-456.

¹ Biserica din Grecia amână serbarea Sfântului Gheorghe în luna Săptămânii Luminate nu numai atunci când ea cade în vinerea sau în sâmbăta Săptămânii Sfintelor Patimi, ci și când cade într-una din primele patru zile (luni, marți, miercuri și joi) ale aceleiași

(după slujba din duminica Sfințelor Paști) și din Tipic *{Tipicul bisericesc*, ed. Cernica, 1925, p. 167 ș.u. și *Tipicul cel vechi sau mare*, Iași, 1816, p. 348-349), adică precum urmează:

În *duminica Paștilor seara, la Vecernie* (care la bisericile din orașe se săvârșește pe la amiază și se numește și *A doua înviere*) facem începutul cu *Slavă Sfintei Treimi... Hristos a înviat...*, stihurile Paștilor, cu căderea din sfântul altar și ectenia mare. La *Doamne, strigat-am...* se cântă opt stihiri: patru ale învierii, din Penticostar, și patru ale Sfântului, din Minei. *Slavă...*, a Sfântului; *Și acum...*, a învierii, din Penticostar (*Trecut-a umbra Legii...*). Vohod cu Evanghelia, *Lumină lină...*, prochimenul mare al Paștilor (*Cine este Dumnezeu...*), paremiile din Minei, Evanghelia zilei (Ioan 20, 19-25), care, acolo unde este cu putință, se va citi în mai multe limbi, după cum este obiceiul în Biserica Ortodoxă Română. Apoi ectenia *Să zicem toți...*, rugăciunea *învrednicește-ne, Doamne...*, ectenia *Să plinim rugăciunile noastre...*

La stihoavnă, stihurile din Penticostar, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...*, *Ziua învierii...*, glasul al 5-lea; *Acum slobozește...* Rugăciunile începătoare nu se zic, ci îndată: *Hristos a înviat...* (de trei ori), troparul Sfântului, o dată, din nou: *Hristos a înviat...*, și otpustul Paștilor, ca și dimineața, la Liturghie.

De va fi și *Litie*, la binecuvântarea artoselor, în loc de *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...*, se cântă troparul Paștilor și al Sfântului.

Luni dimineața, la Utrenie: începutul cu *Slavă Sfintei Treimi...*, *Hristos a înviat...*, stihurile Paștilor și căderea Sfintei Mese. Ectenia mare, troparul Sfântului și al Născătoarei de Dumnezeu, glasul 1, ectenia mică, primul rând de sedelne ale Sfântului, din Minei, polieleul (*Robii Domnului...*) cu Mărimurile (pripelele) Sfântului (din Psaltire sau din Catavasier), ectenie mică, al doilea rând de sedelne din Minei, antifonul I al glasului al 4-lea (*Din tinerețile mele...*), prochimenul din Minei și Evanghelia Sfântului (dintre ușile împărătești), *învierea lui Hristos văzând...* (de 3 ori). Apoi: *Slavă... Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri...* *Și acum...* aceeași, stihul și stihira Sfântului, din Minei. Apoi se cântă canonul Paștilor, cu irmosul pe 8 și al Sfântului, pe 6. După cântarea a 3-a, condacul și icosul Sfântului, iar

săptămâni, așa cum a făcut, de ex., în anul 1962 (Sfintele Paști la 29 aprilie), când Sfântul Gheorghe a căzut luni în săptămâna Sfințelor Patimi (Vezi'HuepoXoyiov Tĭc eKKXnai&c xf\qE\ă8oq, Atena 1962, p. 91-92 și 99-101). Imerologhion, tisEclisias tisELLADOS.

«*Vremea este a face Domnului...*»

după cântarea a 6-a condacul, icosul praznicului și sinaxarul Sfântului (vezi învățătura din Penticostar). Apoi *înviind Hsus din mormânt...* (de 3 ori). La cântarea a 9-a stihurile și stihirile canonului din Penticostar, ectenie mică, svetilna Paștilor, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...*, iarăși a Paștilor.

La laude, se cântă trei stihiri ale învierii și trei ale Sfântului, apoi stihurile și stihirile Paștilor, *Slavă...*, a Sfântului (*Răsărit-aprimăvara...*), *Și acum...*, a Paștilor (*Ziua învierii...*).

Doxologia nu se cântă, ci îndată troparul Paștilor (de 3 ori), *Slavă...*, troparul Sfântului, *Și acum...*, al Născătoarei, glasul al 4-lea, apoi ecteniile și otpustul, ca în ziua de Paști.

La mănăstiri se citesc și *ceasurile Pastelui*, cu rânduiala din Penticostar.

La Liturghie, antifoanele Paștilor; la vohodul cu Evanghelia, stihul Paștilor: *In biserici binecuvântați pe Dumnezeu...* și *Mântuiește-ne pe noi, Fiul lui Dumnezeu...*; apoi troparul învierii, troparul și condacul Sfântului, apoi condacul Paștilor. în loc de *Sfinte Dumnezeule...*, se cântă *Câți în Hristos...* Apostolul și Evanghelia, mai întâi ale zilei și apoi ale Sfântului. Axionul Paștilor. Chinonicul întâi al Paștilor și apoi al Sfântului. Otpustul Paștilor.

2. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe luni, în Săptămâna Luminată* (Sfintele Paști la 22 aprilie), slujba Sfântului se cântă împreună cu cea din Penticostar, întocmai precum s-a arătat mai înainte (la pgf.-ul 1).

3. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe marți, miercuri, joi sau sâmbătă în Săptămâna Luminată* (Sfintele Paști la 21, 20, 19 sau 17 aprilie), atunci slujba Sfântului se va cânta împreună cu cea din Penticostar, precum s-a arătat mai înainte (pgf.-ul 1), cu deosebirea că seara, la Vecernie se face vohod cu cădelnița, se cântă prochimenul zilei respective din Penticostar și nu se citește Evanghelia.

4. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe în vinerea Săptămânii Luminate sau a Izvorului Tămăduirii* (Sfintele Paști la 18 aprilie), slujba Sfântului se cântă cu cea a învierii și a Izvorului Tămăduirii precum se arată în *Tipicul bisericesc*, la sărbătoarea Sfântului, (pgf. 3), adică astfel:

Joi seara, la Vecernie, începutul cu *Slavă Sfintei Treimi, Hristos a înviat...* (de 3 ori), căderea în jurul Sfintei Mese cu stihurile Paștilor și ectenia mare. La *Doamne, strigat-am...* se cântă zece stihiri: patru ale învierii, trei ale Izvorului (din Penticostar) și trei ale Sfântului; *Slavă...*, a Sfântului, *Și*

acum..., a Izvorului, glasul al 6-lea (din Penticostar): *Cine nu va spune, o, Izvorule, puterile tale...* Vbhod cu cădelnița, *Lumină lina...*, prochimenul glasului al 7-lea din Penticostar (*Iubi-Te-voi, Doamne...*), paremiile din Minei, ectenia întreită, *Invrednicește-ne, Doamne...*, ectenia cererilor.

De este binecuvântare de artose, se cântă și stihirile Litiei, cu *Slavă...*, *Si acum...*, din Minei.

La stihoavnă, stihirile din Penticostar, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...*, *Ziua învierii...*, troparul Paștilor, *Slavă...*, troparul Sfântului, *Și acum...*, iarăși al Paștilor și otpustul Paștilor.

De este hram, se poate face priveghere și se citește *Acatistul Sfântului*.

Vineri dimineața, la Utrenie, începutul precum s-a arătat la celelalte zile ale Săptămânii Luminate. La canoane, canonul Paștilor, pe 6, al Izvorului (din Penticostar), pe 4, și al Sfântului, din Minei, pe 4, Catavasiile Paștilor, cu ectenie mică după fiecare cântare. După cântarea a 3-a condacul și icosul Izvorului (din Penticostar); după cântarea 6-a condacul și icosul Sfântului, sinaxarul din Penticostar și apoi cel din Minei, *învierea lui Hristos văzând...*, *înviind Iisus din mormânt...* (de 3 ori). La cântarea a 9-a, stihirile Izvorului din Penticostar, ectenie mică, Luminânda Paștilor, a Sfântului și a Izvorului.

La laude se cântă opt stihiri: două ale învierii, trei ale Izvorului și trei ale Sfântului, apoi stihurile și stihirile Paștilor (*Pastile cele sfințite...*), *Slavă...*, a Sfântului (*Răsărit-aprimăvara...*), *Și acum...* *Ziua învierii...*, troparul Paștilor și al Sfântului, ecteniile și otpustul.

La *Liturghie*, începutul ca luni dimineață (pgf.-ul U. Antifoanele Paștilor; după vohodul cu Evanghelia, troparul Paștilor, ipacoi al învierii (*Venit-au dinde-dimineată cele ce au fost cu Măria...*), troparul Sfântului, condacul Paștilor și Condacul Izvorului. În loc de *Sfinte Dumnezeule...*, cântăm *Câți în Hristos...*, Apostolul și Evanghelia, întâi ale zilei și apoi ale Sfântului. Axionul Paștilor, chinonicul Sfântului (*Intru pomenire veșnică va fi dreptul...*) și otpustul Paștilor.

După Liturghie (dacă nu s-a făcut după Utrenie), se face, *Re* în biserici, fie afară, *Slujba sfințirii apei celei mici*, după rânduiala deosebită pentru zilele Săptămânii Luminate, care se află în Molitfelnic.

5. *De se va întâmpla sărbătoarea Sfântului Gheorghe în duminica Sfântului Toma sau în cea a Mironosițelor* (Sfintele Paști la 16 sau la 9 aprilie), slujba Sfântului se cântă cu cea a duminicii, din Penticostar, precum urmează:

«*Vremea este a face Domnului...*»

Sâmbătă seara, la Vecernie, începutul cu: *Binecuvântat este Dumnezeuul nostru...*, *Hristos a înviat...* (de 3 ori) și îndată psalmul de seara (103), fără *Veniți să ne închinăm...* (așa până la odovania Paștilor). Apoi ectenia mare, *Fericit bărbatul...* și ectenia mică. *La. Doamne, strigat-am...* cântăm zece *sxihin*: șase din Penticostar și patru ale Sfântului, din Minei; *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...* a duminicii (din Penticostar), vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenul *Domnul a împârâțit...*, paremiile Sfântului și celelalte, ca de obicei.

De este binecuvântare de artose, înainte de stihoavnă se cântă *Slavă...* și stihira hramului, ori stihirile litiei Sfântului, apoi *Slavă* a litiei Sfântului, *Si acum...*, a litiei duminicii.

La stihoavnă se cântă stihirile duminicii, din Penticostar, *Slavă...*, a Sfântului, din Minei, *Și acum...* a duminicii, din Penticostar. Apoi *Acum slobozește...*, rugăciunile începătoare, *Tatăl nostru...*, troparul duminicii, *Slavă...*, al Sfântului, *Și acum...*, iarăși al duminicii (în duminica Mironosițelor: troparul „*Când Te-aipogorât la moarte...*, *Slavă...*, al Sfântului, *Și acum...*, *Mironosițele femeii...*), și otpustul (în duminica Tomii, al praznicului, din Liturghier: *Cela ce prin ușile încuiate...*).

Duminică dimineata, la *Utrenie*, începutul cu *Slavă Sfintei Treimi...* și căderea în toată biserica, *Hristos a înviat...* (de 3 ori), cei 6 psalmi, ectenia mare, *Dumnezeu este Domnul...*, troparul duminicii (de 2 ori), *Slavă...* al Sfântului, *Și acum...*, iar al duminicii. Ectenie mică, primul rând de sedelne ale duminicii și primul rând din ale Sfântului, polieleul (*Robii Domnului...*) cu mărimurile sau pripelele duminicii (numai în duminica Sfântului Toma) și ale Sfântului. Binecuvântările învierii (numai în duminica Mironosițelor), ectenie mică, ipacoi al duminicii, sedelnele duminicii și ale Sfântului, cele de după polieleu. În duminica Sfântului Toma, îndată după ultima sedeană cântăm antifonul I al glasului al 4-lea (*Din tinerețile mele...*), iar în duminica Mironosițelor, după ultima sedeană se cântă antifoanele învierii, glasul al 2-lea. În amândouă duminicile, prochimenul din Penticostar, Evanghelia praznicului, *învierea lui Hristos văzând...* (de 3 ori), psalmul 50, *Slavă...*, *Pentru rugăciunile Apostolilor...*, *Și acum...*, *Pentru rugăciunile Născătoarei...*, și stihira duminicii (*înviind Iisus din mormânt...*).

Canonul duminicii, din Penticostar (pe 8), și al Sfântului, din Minei (pe 6), catavasiile Paștilor. După cântarea a 3-a, condacul și icosul Sfântului;

după cântarea a 6-a, condacul și icosul duminicii și sinaxarul Sfântului; la cântarea a 9-a, stihirile din canonul duminicii. Ectenie mică, *Sfânt este Dumnezeu nostru*, svetilna cea dintâi a duminicii, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...*, a doua a duminicii.

La laude se cântă șase stihiri: trei din Penticostar și trei din Minei, *Slavă...*,* Sfântului {*Răsărit-a primăvara. ..,Și acum...*, a duminicii, doxologia mare, troparul duminicii și al Sfântului, ecteniile și otpustul (în duminica Tomii, otpustul deosebit, al praznicului, din Liturghier).

La *Liturghie*: la fericiri cântăm opt stihiri: patru din cântarea a 3-a a canonului duminicii și patru din cântarea a 6-a a canonului Sfântului. După vohodul cu Evanghelia, troparul duminicii și al Sfântului, *Slavă...*, condacul Sfântului, *Și acum...*, al praznicului. *Sfinte Dumnezeule...*, Apostolul și Evanghelia, întâi ale duminicii și apoi ale Sfântului. Axionul Paștilor, chinonicul duminicii și al Sfântului. În duminica Sfântului Toma, otpustul deosebit al praznicului, din Liturghier.

6. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe luni, după duminica Sfântului Toma sau după duminica Mironosițelor* (Sfintele Paști la 15 sau la 8 aprilie), slujba Sfântului se va cânta împreună cu cea a zilei, din Penticostar, precum urmează:

Duminică seara, la vecernie, începutul obișnuit (Binecuvântat este Dumnezeu nostru. ..), Hristos a înviat... (de 3 ori), psalmul 103, ectenia mare. Apoi cântăm *Fericit bărbatul...*, iar la *Doamne, strigat-am...* se cântă opt stihiri: trei din Penticostar și cinci din Minei, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...* din Penticostar. Apoi vohod cu cădelnița, *Lumină lină...*, prochimenul mare, al Paștilor {*Cine este Dumnezeu...*}, cu stihurile lui, din Penticostar (vezi la Duminica Tomii, seara), paremiile Sfântului, ectenia *Să zicem toți din tot sufletul și din tot cugetul nostru... Invrednicește-ne, Doamne...*, ectenia *Să plinim rugăciunea noastră de seară...* De este litie, se cântă stihirile litiei Sfântului din Minei, cu *Slavă...*, *Și acum...*, de acolo. La stihoavnă stihirile zilei din Penticostar, *Slavă...*, a Sfântului, *Și acum...*, din Penticostar. *Acum slobozește...* și celelalte, iar după *Tatăl nostru...*, de este litie, troparul praznicului, al Sfântului și *Născătoare de Dumnezeu, Fecioară, bucură-te...* Iar de nu este litie, troparul Sfântului, *Slavă... Și acum...*, al praznicului, și otpustul.

În mănăstiri se citește și *Pavecernița mică*, la care se pune și tripesnețul zilei, de la sfârșitul Penticostarului.

«Vremea este a face Domnului...»

Luni dimineața, la utrenie, începutul precum s-a arătat în urmă, la duminica Tomii (pgf. 5). După Dumnezeu este Domnul... troparul praznicului de două ori (luni, după duminica Tomii: Pecetluit fiind mormântul..), luni după duminica Mironosițelor: (Iosifcelcu bun chip), Slavă..., al Sfântului, Și ZiCum..., iar al praznicului. Catisma a patra (în mănăstiri), sedelnele învierii, catisma a cincea (în mănăstiri), sedelnele Sfântului cele dintâi, polieleul (Robii Domnului...) cu mărimurile Sfântului, sedelnele Sfântului cele de după polieleu, antifonul I al glasului al 4-lea, prochimenul și Evanghelia Sfântului, învierea lui Hristos văzând..., psalmul 50, Slavă... Pentru rugăciunile purtătorului de chinuri..., și celelalte, după Minei.

La canoane: al praznicului cu irmosul pe 6 și ale Sfântului, două, cu irmosul pe 8. *Catavasiile Paștilor*. După cântarea a 3-a, condacul și sedealna Sfântului și a praznicului; după cântarea a 6-a, condacul și icosul praznicului și sinaxarul Sfântului; la cântarea a 9-a: *Ceea ce ești mai cinstită...*, Ectenie mică și svetilna praznicului, Slavă..., a Sfântului, Și acum..., iar a praznicului. La laude se cântă șase stihiri: trei din Penticostar și trei din Minei, Slavă..., a Sfântului, Și acum..., din Penticostar. Doxologia mare, troparul Sfântului, Slavă... Și acum..., al praznicului, ecteniile și otpustul.

În mănăstiri se citesc *Ceasurile*, la care se pune troparul praznicului, Slavă..., al Sfântului, Și acum..., al Născătoarei de la Ceasuri. După *Sfinte Dumnezeule...*, condacul praznicului și cel al Sfântului, schimbându-le.

La Liturghie se cântă fericirile pe 8: patru stihiri din cântarea I a canonului praznicului și patru din cântarea a 3-a a canonului Sfântului. La vohodul cu Evanghelia: *Mântuiește-nepre noi... Cel ce ai înviat din morți...* Apostolul și Evanghelia, întâi ale zilei și apoi ale Sfântului. Axionul Paștilor. Chinonicul (pricesana) din Penticostar și apoi din Minei.

7. *De va cădea sărbătoarea Sfântului Gheorghe în oricare din zilele de marți, miercuri, joi, vineri sau sâmbătă în săptămâna a doua, ori de marți până vineri (inclusiv) în săptămâna a treia după Paști*, slujba Sfântului din Minei se cântă împreună cu cea a zilei din Penticostar, întocmai precum s-a arătat pentru luni după Duminica Tomii (pgf. 6), cu deosebirea că seara, la vecernie, nu se mai cântă prochimenul mare al Paștilor, ci prochimenul obișnuit al zilei din săptămână.

VIII

STUDII DE
ARTĂ CREȘTINĂ

ICONOGRAFIA CREȘTINĂ CA DISCIPLINĂ DE STUDIU ȘI CERCETARE. OBIECTUL, SCOPUL ȘI IMPORTANȚA EI. DISCIPLINE ÎNRUDITE ȘI ' AUXILIARE. LITERATURA EI PRINCIPALĂ*'

O disciplină nouă, care a luat mare avânt în timpul din urmă, ca ramură independentă a Istoriei Artelor, este *iconografia creștină*. Încercăm să facem, în aceste pagini, o scurtă prezentare a acestei discipline, arătând cum a evoluat sensul termenului de *iconografie*, care este obiectul sau materia iconografiei și importanța ei, care sunt disciplinele înrudite și auxiliare și care sunt principalii ei reprezentanți din diferite țări, de la început până astăzi.

1. CE ESTE ICONOGRAFIA?

Termenul de *iconografie* a apărut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, fiind înregistrat pentru prima dată în *Dictionnaire universel*, de Ant. Furetiere (operă postumă, publicată la Paris în 1690, retipărită la 1701). El e compus din două cuvinte grecești: εἰκων (asemănare, imagine, figură, chip, reprezentare grafică) și ὑπόθεσις (scriere, descriere). După originea lui etimologică și în sensul lui cel mai larg, cuvântul *iconografie* înseamnă deci știința care se ocupă cu descrierea și studiul figurilor în general, oricare ar fi subiectul, genul sau mijloacele lor de execuție, adică indiferent dacă sunt opere de pictură, de sculptură, miniaturi sau creații ale altor arte plastice.

* în rev. „Studii Teologice”, XIV (1962), nr. 5-6, p. 328-349.

Dar înțelesul acestui cuvânt și aplicarea lui în știință a variat. La început, el se întrebuița numai în domeniul artei profane; prin *iconografie* se înțelegea adică numai descrierea figurilor umane, începând cu cele clasice. Astfel, pentru prima oară s-a aplicat această denumire colecțiilor de portrete ale personajelor celebre din Antichitatea greco-romană, reproduse după statui, picturi, busturi, pietre gravate, monede și medalii. întemeietorii iconografiei înțelese astfel sunt frații *Mario-Antoni Canini* și *Giovanni-Angelo Canini*; aceștia au publicat, la Roma, în 1669, un volum intitulat *Iconographia*, în care erau reproduse figurile oamenilor iluștri din vechime și ale divinităților păgâne, desenate după sculpturi și pietre gravate¹. Acest prim gen al științei iconografice a fost promovat apoi și ridicat la o importanță mai mare de către arheologul italian *Ennio Quirina Visconti* (t. 1818), prin cunoscutele sale lucrări: *Iconographie grecque* (2 voi., Paris, 1808) și *Iconographie romaine* (3 voi., Paris, 1817-1825), cea din urmă fiind continuată și publicată de *Antoine Mongez*, după moartea autorului. Mai pe urmă, conținutul iconografiei clasice a fost lărgit și ridicat la un înalt nivel științific de către *Bernulis*, cu lucrările sale: *Romische Ikonographie* (2 voi., Stuttgart, 1882-1894) și *Griechische Ikonographie* (2 voi., Stuttgart, 1901).

Cu timpul, termenul de *iconografie* și-a lărgit înțelesul, aplicându-se și colecțiilor sau studiilor despre portretele de personaje moderne, reproduse nu numai după opere de artă, ci și după fotografii. Astfel, francezul *Fr. Delpeche* publica la 1825 o *Iconographie des contemporaines*, care nu era altceva decât o colecție de portrete litografiate în facsimile, iar poligraful francez *Paul Lacroix* (supranumit și *Le bibliophile jacob*, t. 1884) publica, în a doua jumătate a secolului trecut, o *Iconographie molieresque*, colecție de figuri și tipuri umane ridiculizate în comediile lui Moliere (ed. a II-a, la Paris, în 1876). Printre colecțiile iconografice cele mai vaste și mai cunoscute de acest gen se numără, de exemplu, cea germană intitulată *Kulturgeschichtlicher Bilderbuch* (Carte cu ilustrații sau Album pentru istoria culturii), publicată la Munchen între 1887 și 1895 și cuprinzând 3500 de gravuri reproduse după operele de artă din secolele XVI-XVII.

¹ O lucrare similară publicase încă din 1517 *Mazzochi*, dar cu titlul *Illustrium imagines* (Chipurile oamenilor iluștri).

«Vremea este a face Domnului...»

În același timp, termenul de *iconografie* a fost aplicat și la descrierea și știința stampelor, adică la istoria și tehnica gravurilor. Acest gen al iconografiei a fost ridicat cu timpul la rangul de ramură importantă a științei artelor. Bazele ei au fost puse, către sfârșitul secolului al XVIII-lea, de către *Heineken* (1771); a fost dezvoltată apoi prin lucrările abatelui *Zani* (1803), ale lui *Zanetti* (1837), *Robert Dumesnil* (1835 și urm.),/. *Duplessis* ș.a.

În sensul cel mai evoluat și mai restrâns, în care o tratăm aici, *iconografia* este studiul icoanelor și al picturii bisericești în general. Înțelegându-se astfel, iconografia se aplică exclusiv la *arta religioasă*, și anume la acea artă care a fost pusă în serviciul Bisericii și al cultului creștin; ea exclude deci din preocupările ei nu numai operele artei clasice păgâne, ci și pe cele creștine, inspirate din cugetarea sau simțirea religioasă, dar realizate nu pentru scopuri religioase, ci rămase opere de artă, cum sunt, de exemplu, cele mai multe dintre tablourile cu subiecte din istoria creștină, pictate de marii maeștri ai Renașterii, care împodobesc astăzi galeriile și muzeele celebre de artă.

Iconografia este deci o ramură a științei artelor, care se ocupă cu studiul conținutului intern și cu interpretarea picturii sacre sau bisericești; ea nu se ocupă de latura pur formală și de istorie a stilului acestei picturi, care rămâne pe seama istoriei artelor².

S-a întrebuit uneori, în loc de *iconografie*, termenul sinonim de *iconologie*, adică știința imaginilor³, termen care ar fi mai propriu pentru a exprima conținutul și sfera noțiunii de iconografie, dar care s-a specializat în accepția de *știință a alegoriilor**. Se întrebuintează apoi termenul de iconografie și în înțelesuri mai restrânse, aplicându-se, de exemplu, la studiul individual al unui tip sau subiect iconografic (de exemplu: iconografia Maicii Domnului) sau la studiul special al picturii bisericești dintr-o anumită epocă sau regiune ori al picturii unui stil de artă (de exemplu: iconografia artei gotice) ș.a.m.d.

² Comp. J. Sauer, *Ikognographie*, în *Lexikonjur Theologie und Kirche*, herausgegeben von Dr. M. Buchberger, Freiburg im Breisgau, t. V, col. 364.

³ Vezi, de exemplu, dr. Sever Mureșanu, *Iconologiei creștină*, București, 1893.

⁴ Vezi L. Reau, *Iconographie de l'art chretien*, voi. 1, Introduction generale, Paris, 1955, p. 1.

«*Vremea este a face Domnului...*»

au zugrăvit icoanele și pereții bisericilor creștine de odinioară, nu au avut în vedere plăcerea, delectarea sau încântarea ochilor, nici înfrumusețarea sau împodobirea bisericilor. Ei au fost înaintea de toate oameni profund credincioși, punându-și geniul și meșteșugul lor artistic în slujba religiei, adică străduindu-se să interpreteze, să traducă vizibil, în formele și culorile artei lor, simțirile și ideile religioase ale lor, ale ctitorilor de biserici sau ale comunităților creștine pentru care lucrau; servind astfel concepțiile de viață și idealurile Bisericii, ei au ilustrat istoria vieții creștine, conținutul Cărilor Sfinte, învățătura de credință a Bisericii, ceremoniile cultului sacru etc. Din punctul acesta de vedere „bisericele nu erau socotite galerii de artă și nici saloane de expoziție, ci *casa lui Dumnezeu* în primul rând...”⁶.

Cu un cuvânt, icoanele și zugrăvelile de pe pereții bisericilor au avut întâi de toate un rol instructiv, catehetic și educativ; Biserica creștină a făcut din ele un mijloc de învățatură și de educație creștină a credincioșilor⁷. De aceea, pictura bisericească în general, dar mai ales cea ortodoxă, este prin definiție o pictură simbolică; ea are un conținut lăuntric, un înțeles sau o intenție, pe care pictorii au căutat să le exprime în opera lor, prin mijlocirea chipurilor, a formelor, a liniilor și a culorilor. Ea ilustrează anumite texte sfinte (Sfânta Scriptură) și texte liturgice (rugăciuni și imne din cărțile de slujbă), fapte și întâmplări din istoria sfântă a mântuirii și din viața Bisericii creștine, formule sau idei dogmatice și învățături morale, rituri și ceremonii religioase din cultul bisericesc, tâlcuirile biblice ale marilor exegeți creștini etc. Înțelesul acesta lăuntric era mai mult sau mai puțin familiar și accesibil pictorilor de odinioară și contemporanilor lor, dar e mai greu de sesizat sau aproape cu totul de neînțeles pentru cei mai mulți dintre noi. Mai ales pentru cei lipsiți de cunoștințe de teologie și de istorie bisericească, pictura vechilor biserici constituie o carte închisă, pecetluită și plină de taine; ei au nevoie să li se interpreteze, să li se explice și să li se lămurească înțelesul lăuntric, ascuns, al vechilor compoziții și scene iconografice. Cheia acestei interpretări ne-o dă tocmai disciplina numită Iconografia creștină.

⁶I. D. Ștefanescu, prefață la cartea *Pictura*, de G. Verona, București, 1944, p. 15.

⁷Mai pe larg în studiul nostru *Teologia icoanelor*, în rev. „Studii Teologice”, an. 1952, nr. 3-4, p. 175-201.

Cu ce se ocupă deci, mai precis, studiul iconografiei?

a) Iconografia este legată mai întâi de *subiect*, de *conținut* ea are să studieze în primul rând *tematica* sau *subiectul reprezentărilor iconografice*, precizând ce subiect, idee sau temă reprezintă fiecare din ele și descriind apoi felul în care sunt concepute și înfățișate aceste teme sau subiecte. Când este vorba de pictură murală, îndeosebi cea din vechile biserici, în enumerarea și explicarea scenelor și a figurilor zugrăvite, iconograful trebuie să țină seama nu numai de subiectul fiecăreia dintre acestea, ci și de ordinea în care ele sunt zugrăvite în biserică, și de legătura dintre ele, deoarece artistul nu le-a zugrăvit independente sau izolate unele de altele, ci în funcție de programul său tipic iconografic pe care a trebuit să-l respecte și care coordonează sau distribuie scenele și portretele sfinte din biserici, după o regulă stabilă și uniformă, fixată de tradiția Bisericii și consemnată în cunoscutele *Erminii* (Călăuze) *ale zugrăvitorilor* (ca cele editate în traducere românească de V. Grecu, sub titlul *Cărți de pictură bisericească bizantină*, 1936). Scenele picturale și portretele care împodobesc pereții bisericilor ortodoxe nu sunt așezate ca tablourile din interiorul unor case sau din expoziții, ci într-o ordine anumită și după legile unei corelații necesare, pe care iconograful are datoria să le descopere și să le explice⁸.

Întrucât, precum am văzut, reprezentările iconografice sunt de fapt ilustrațiile unor idei, iconografia are datoria să identifice, să formuleze exact și să lumineze deplin ideea și intenția pictorului, care sunt fundamentale în înțelegerea justă a artei religioase. Cu alte cuvinte, iconograful trebuie să facă exegeza, interpretarea sau explicarea operelor de pictură pe care le studiază; el caută să pătrundă, să surprindă și să explice sau să lumineze conținutul lăuntric sau obiectiv și sensul istoric, dogmatic, simbolic sau alegoric, legat intim de forme, linii și culori, adică ideile, tendințele și motivele care au inspirat pe artiști și le-au călăuzit penelul, idei pe care ei le-au exprimat și care au determinat și caracterul sau stilul de artă, precum și formele de expresie ale artei lor. Iconografia urmărește deci *studiul simbolismului iconografic*, element de bază și indispensabil mai ales pentru înțelegerea artei religioase

⁸ Comp. I.D. Ștefanescu, *Iconografia și studiile de artă religioasă*, în „Revista Istorică Română”, voi. XV (1945), fese. II, p. 134.

«*Vremea este a face Domnului...*»

a Evului Mediu, căutând să precizeze geneza sau originea temelor, a motivelor sau a tipurilor iconografice, examinând motivele externe, curente spirituale și ideologice care stau la obârșia lor și urmărind schimbările sau transformările lor de-a lungul timpului, determinate de evoluția vieții sociale, culturale și religioase a diferitelor epoci, sau de personalitatea fiecărui pictor etc. Iconografia se întreabă, de exemplu: Ce vrea să spună cutare pictură din catacombe (ca, de exemplu, figura, așa de frecventă, a Orantei) sau ce a vrut să exprime cutare pictor într-o anumită scenă sau icoană (ca, de exemplu, aceea în care Mântuitorul-Prunc apare cu veșmântul sfâșiat, zugrăvită la proscomidia unora dintre bisericile ortodoxe)? și așa mai departe. De aceea, studiul temeinic al iconografiei ne permite nu numai să identificăm subiectul unei opere de artă, adică să-l formulăm exact și precis, ci să-l și localizăm în spațiu și să-l datăm în timp, pe baza subiectului și a modului de reprezentare.

b) În al doilea rând, iconografia studiază *izvoarele de inspirație* ale picturii bisericești, adică monumentele literare și instituțiile creștine, din care arta bisericească și-a scos materialul și care i-au servit ca dreptar sau ca sursă de informație pentru formele ei de reprezentare, ca, de exemplu: Sfânta Scriptură, scrierile numite „apocrife”, adică scrierile necanonice care se ocupă de viața necunoscută a Mântuitorului (ca, de exemplu, Evanghelia lui Nicodim, Protoevanghelia lui Iacob etc), comentariile biblice scrise de marii exegeți creștini (ca Origen, Sf. Ioan Gură de Aur, Teodoret al Cirului, Fericitul Ieronim și Fericitul Augustin ș.a.), cărțile de slujbă ale Bisericii (îndeosebi Psaltirea și Mineiele) cu rugăciunile, imnele și riturile sacre scrise în ele, Sinaxarul sau Viețile Sfinților și legendele aghiografice, istoria Bisericii cu evenimentele și personajele ei de căpetenie, predica și cateheza marilor învățători ai Bisericii din epocile ei de glorie (ca: Sf. Chirii al Ierusalimului, Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Grigore de Nazianz, Fericitul Augustin, patriarhul Gherman al Constantinopolului, Petru Chrisologul ș.a.), dramele religioase, atât de mult gustate în Evul Mediu (mai ales în Apus), cărți populare de largă circulație, cu istorii fabuloase despre plante și animale (ca, de exemplu, *Fiziologul*), folclorul și formele tipice ale vieții religioase din diferitele epoci și așa mai departe. Așa, de exemplu, iconografia ortodoxă a îngerilor, ca și vasta reprezentare iconografică numită *Cin* (rânduială, ordine, ierarhie),

zugrăvită pe suprafața exterioară a pereților altarului unor biserici românești din secolul XVI, nu poate fi explicată și înțeleasă dacă nu cunoaștem principala ei sursă de inspirație, care este cunoscuta operă de teologie *Ierarhia cerească și Ierarhia bisericească* a lui Dionisie Pseudo-Areopagitul din sec. V-VI (tradusă în românește de Pr. Cicerone Iordăchescu, 1932).

Mai ales în pictura bizantină clasică, marii zugravi au scris, pe pereții bisericilor și pe icoane, o adevărată teologie în imagini; mai totdeauna ei au avut în față sau în minte un text biblic (mai ales din Psaltire și din Evanghelii) sau unul patristic, un imn bisericesc, o predică celebră a vreunui dintre marii cuvântători creștini, un pasaj din Mineie sau din Sinaxar, un rit liturgic din rânduielile slujbelor bisericești, pe care s-au străduit să le transpună în imagini vizuale, spre a le face mai accesibile înțelegerii privitorilor; pe acestea trebuie să le descopere iconograful, parcurgând drumul invers pe care l-a făcut pictorul, adică, pornind de la ilustrațiile date, să identifice și să pună în lumină textul precis, ideea ori ritul de la care a plecat artistul sau pe care le-a ilustrat. Pentru aceasta el recurge la o metodă riguroasă de cercetare, asemănătoare cu cea folosită mai ales în filologia comparată pentru precizarea filiației semantice și a originii etimologice a cuvintelor din graiul actual⁹.

Iconografia se întreabă deci și ne răspunde: din ce izvor a luat un pictor o oarecare idee, de unde a luat el modelul sau subiectul cutare, din ce carte s-a inspirat în zugrăvirea detaliilor unei anumite scene iconografice (ca, de exemplu, prezența moașei Salomeea în scena Nașterii Domnului, inspirată din scrierea apocrifa numită Protoevanghelia lui Iacob) ș.a.m.d.

c) în al treilea rând, iconografia se ocupă cu *studiul tipurilor iconografice*, adică al diferitelor feluri de a reprezenta personajele sfinte (Dumnezeu, sfinții, îngerii), scenele istorice (faptele și evenimentele din istoria sfântă) și diferitele idei și învățături dogmatice și morale ilustrate în pictura bisericească din diversele epoci. Ea face descrierea, interpretarea și istoria sau evoluția motivelor, a temelor și a tipurilor iconografice, urmărind originile sau începuturile, transformările și modificările lor în cursul timpului, legăturile sau dependențele dintre ele, precum și dispariția lor din pictura bisericească,

⁹*Ibitem, p. 135-136.*

«*Vremea este a face Domnului...*»

atunci când e cazul¹⁰. Iconografia ne arată, de exemplu, cum a fost înfățișată Maica Domnului în pictura bisericească în diferitele epoci și locuri, începând cu cele mai vechi reprezentări ale ei din pictura catacombelor; ea ne explică pentru ce într-o anumită vreme Sfânta Fecioară a fost înfățișată de preferință sau mai frecvent într-un anumit fel (de exemplu, ca orantă) și de ce într-altă epocă a fost înfățișată într-alt fel (de exemplu, că tânără fecioară, ca mamă sau ca împărăteasă a cerurilor); ne arată apoi de unde sunt împrumutate sau inspirate diferitele amănunte ale variatelor tipuri iconografice mariale, ce cauze au determinat schimbările succesive și evoluția diferitelor feluri de a înfățișa pe Maica Domnului etc. În general, toate acestea sunt legate de evoluția gândirii teologice (cu care se ocupă îndeosebi Istoria Dogmelor) și a vieții religioase; așa, de exemplu, nu putem înțelege pe deplin și exact evoluția iconografiei Maicii Domnului sau pe cea a Mântuitorului, dacă ignorăm istoria controverselor și a discuțiilor dogmatice care au avut loc în Biserica creștină în cursul secolelor III-VII sau dacă nu cunoaștem învățătura de credință ortodoxă, fixată de Biserică și de Tradiție cu privire la persoana Mântuitorului sau la cea a Sfintei Fecioare.

Studiind filiația tipurilor iconografice, iconografia se preocupă și de *influențele* diverse care s-au exercitat asupra pictorilor și a operelor lor. În pictura bisericească ortodoxă întâlnim rareori opere cu adevărat originale; de cele mai multe ori avem de-a face cu „familii de monumente”, care reproduc modele sau șabloane mai vechi. În realizarea acestora, inspirația personală și individualitatea artistului este în general redusă, fiind îngrădită de regulile unei tradiții care îi impune nu numai *ce* să picteze, ci și *cum* să picteze. De aceea, cercetarea originalității și stabilirea influențelor exercitate de la un meșter la altul sau de la un monument la altul constituie una dintre îndatoririle de căpetenie ale iconografiei. În cadrul acestui obiectiv intră și identificarea și explicarea elementelor străvechi, a acelor motive iconografice sau forme de interpretare și de reprezentare, a căror origine trebuie căutată în arta păgână a epocii elenistice sau în cea paleocreștină, și care stăruiesc

¹⁰ Una dintre cele mai bune lucrări cu o astfel de prezentare a materiei de iconografie creștină este aceea a bizantinologului francez L. Brehier, *L'Art chretien. Son developpement iconographique des origines â nosjourns*, ed. a II-a, Paris, 1928.

în arta pictorilor creștini din epocile ulterioare, ca, de exemplu, soarele și luna în înfățișarea răstignirii Mântuitorului, ori jertfa taurului mitriac în unele reprezentări ale cinei de la Mamvri (Geneză, cap. XVIII). Acestea apar uneori în forme modificate, evaluate și greu de recunoscut, iar altele reapar sub formele originale tocmai la capătul unei îndelungate evoluții și serii întregi de transformări¹¹.

d) În sfârșit, iconografia studiază și *tehnica* sau meșteșugul de atelier al picturii bisericești, adică diferitele procedee de a zugrăvi, după materialul pe care se pictează (pictura pe zid, pe lemn, pe sticlă etc), după materialele de care se folosesc pictorii pentru a pregăti și a reda culorile (pictură în culori cu sau fără ulei, mozaicul, ceramica etc.) sau după procedeele tehnice folosite pentru a fixa culorile pe suportul lor (fresca, tempera, encaustica etc). Tot în acest cadru, iconograful trebuie să lămurească și problemele raportului dintre pictura murală și arhitectura monumentului, adică soluțiile adoptate de pictor pentru a rezolva dificultățile pricinuite de formele și dimensiunile suprafețelor de pictat, sau pentru a satisface nevoia de a respecta și a pune în lumină formele edificiului și frumusețile lui de ordin arhitectonic, de a adapta coloritul picturii la luminozitatea fiecărei părți a suprafeței zidurilor și așa mai departe. Toate acestea sunt elemente de care pictorii trebuie să țină seama și pe care iconografia trebuie să le lămurească.

e) Fără îndoială, iconografia nu este, ca etica sau estetica, o știință *normativă*. Ea nu formulează judecăți de valoare asupra unui subiect sau altul; ea poate aminti cu folos artiștilor care a fost tradiția, dar ne învață în același timp că toate temele au evoluat de-a lungul secolelor. Metoda ei preferată este descrierea, de aceea ea rămâne prin excelență o știință descriptivă. Rolul său nu e să propună și cu atât mai mult să impună reguli, care ar risca să aservească arta creștină modernă sub pretextul de a o disciplina, așa cum concepea de exemplu menirea iconografiei iezuitul francez *Ch. Cahier* din secolul trecut (vezi mai departe, la bibliografia disciplinei). De aceea, pentru ea este indiferentă natura sau proveniența surselor de inspirație ale picturii, adică dacă acestea sunt sau nu canonice sau recunoscute ca normative de către Biserică. Din acest punct de vedere ea pune legenda pe același plan

¹¹ I. D. Ștefanescu, *Iconografia și studiile de artă religioasă*, loc. cit., supra.

«*Vremea este a face Domnului...*»

cu istoria; nu o interesează dacă o temă este mitică sau reală, ortodoxă sau neortodoxă; ceea ce o interesează este dacă acea temă a fost fecundă din punct de vedere artistic și dacă a produs o bogată recoltă de imagini¹². Rămânând obiectivă și imparțială sau indiferentă din punct de vedere al canonicității izvoarelor de inspirație ale picturii, iconografia întrebuintează, pe lângă metoda descriptivă, și pe cea *istorică* și *comparativă*, studiind temele și tipurile iconografice în cadrul evoluției lor istorice și în comparație cu realizările lor similare, din alte epoci sau regiuni.

3. DISCIPLINE ÎNRUDITE (CONEXE) ȘI AUXILIARE. IMPORTANTA ICONOGRAFIEI

Studiul picturii bisericești constituie și obiectul unui capitol din disciplina, mai veche și cu o sferă mult mai largă, a *Istoriei artelor*, din care iconografia s-a desprins cu timpul, ca o ramură independentă. În afară de raportul genetic dintre aceste două discipline din domeniul studiului artelor, punctul comun al iconografiei cu Istoria artelor îl alcătuiește descrierea fenomenelor, a reprezentărilor artistice. Iconografia se deosebește însă de secțiunea respectivă din Istoria artelor, care studiază pictura religioasă numai (sau mai mult) din punct de vedere al *formelor* sau stilului de artă și al calităților sau al valorii ei artistice (estetice) în cadrul evoluției generale a artelor (compoziție, desen, culoare), fără să o preocupe prea mult subiectul sau conținutul ei intern, care se ascunde sub învelișul formelor externe, acel grai tainic al liniilor și al culorilor, pe care cineva l-a numit, pe drept cuvânt, „*sufletul*” *icoanelor*^{1*} și pe care se străduiesc să-l audă și să-l interpreteze savanții iconografi. Din punctul acesta de vedere, studiul iconografic al picturii bisericești este mai complex și mai bogat decât cel din capitolele respective din manualele de Istoria artelor, deoarece iconografia este des nevoită să facă apel la luminile *istoriei* și ale *arheologiei*. În general, locurile, edificiile, personajele și costumele lor, zugrăvite în pictura bisericească, sunt

¹² L. Reau, *op. și voi cit.*, p. V și 3.

¹³ Vezi titlul cărții lui G. Wunderle, *Um die „Seele” der heiligen Ikonen. Eine religionspsychologische Betrachtung*, ed. a II-a, Wurzburg, 1941 (Col. „Das Ostliche Christentum”).

redate în atmosfera specifică epocii istorice căreia aparțin, iar nu după fan-tezia pictorului. Pentru a fi pe deplin și just înțelese, toate aceste amănunte trebuie privite deci în lumina datelor pe care ni le pun la îndemână *istoria* și *arheologia*, atât cea religioasă, cât și cea profană. La rândul ei, iconografia poate furniza istoriei și arheologiei informații și lămuriri prețioase, prin studiul adâncit al vechilor noastre monumente de artă religioasă¹⁴.

Informându-ne asupra diferitelor curente ideologice și asupra feluritelor aspecte ale vieții religioase răsfrânte în formele artistice ale picturii bisericești, iconografia devine o disciplină auxiliară a *teologiei*, o „teologie monumentală”, cum a fost caracterizată încă din secolul trecut¹⁵. La rândul ei, iconografia are nevoie de luminile teologiei, întrucât obiectul ei, adică pictura bisericească, nu este altceva decât o formă artistică de expresie a teologiei. Pictorii și zugravii de odinioară erau ei înșiși, în marea majoritate a cazurilor, niște teologi, adică buni cunoscători ai istoriei și ai dogmelor creștine și totodată oameni de pietate, trăitori ai unei vieți religioase intense și profunde. Opera lor, nefiind altceva decât o teologie transpusă în forme și culori, nu poate fi studiată și înțeleasă în adevărata ei semnificație decât în lumina principiilor și a normelor religioase care au inspirat și au călăuzit pe creatorii ei. Iar disciplinele teologice de care iconografia are mai multă nevoie și care au furnizat picturii bisericești cele mai multe din motivele și temele sau subiectele ei, sunt: *Dogmatica* (studiul învățaturii de credință a Bisericii), *Istoria Bisericii*, cu *Arheologia creștină* (studiul antichităților bisericești) și cu *Aghiologia* (Viețile sfinților), precum și *Liturgica* (studiul cultului oficial al Bisericii), cu *Imnografia* (studiul special al imnelor religioase întrebuințate în cult). Fără o cunoaștere elementară a acestor discipline nu se poate concepe un studiu serios și temeinic al picturii noastre bisericești și deci nu e posibil progresul iconografiei ca disciplină științifică.

Urmărind descrierea, istoria și evoluția formelor picturale caracteristice fiecărei epoci istorice, iconografia este indispensabilă și pentru *Istoria artelor* în general; ea ne ajută, mai mult decât istoria generală a stilurilor de artă, să pricepem îndeosebi arta religioasă a Evului Mediu. Iar întrucât studiul ei

¹⁴ Comp. I.D. Ștefanescu, *Iconografia și studiile de artă religioasă*, în rev. cit., p. 136.

¹⁵ Vezi E Piper, *Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst*, Weimar, 1851.

«*Vremea este a face Domnului...*»

necesită numeroase incursiuni în cele mai variate domenii ale istoriei și ale culturii umane, ea interesează și servește nu numai Istoria artelor, ci și Istoria civilizației în general, a gândirii umane și mai ales a sentimentului religios¹⁶, îndeosebi acea secțiune a ei care se ocupă cu studiul picturii bizantine și care pe noi ne interesează în primul rând reprezintă aproape studiul unei întregi civilizații, creată și legată de nemuritorul Bizanț, care a moștenit, a asimilat și a transmis lumii de mai târziu cultura clasică greco-romană. Pictura bisericească ortodoxă s-a dezvoltat în strânsă legătură cu Bizanțul; studiul ei special are deci puncte de contact cu disciplina mai largă a *bizantinologiei*, „care studiază toate laturile sau formele de viață și de cultură ale Bizanțului, în tot cazul, iconografia este o disciplină fundamentală, esențială pentru înțelegerea întregii eflorescente culturale și spirituale a Antichității creștine și a Evului Mediu, atât în Răsărit, cât și în Apus. Pictura bisericească traduce sufletul și civilizația unei lumi apuse și reflectă tot procesul trăirii religioase, toată gama variată de idei și de simțiri din fenomenul religios al unei epoci, cu influențele eterogene, ca, de pildă, cele venite din partea Egiptului sau a Orientului Mijlociu, vizibile în temele cu caracter funerar, paradisiac sau eshatologic din vechea iconografie creștină.

4. ICONOGRAFIA CA DISCIPLINĂ INDEPENDENTĂ ȘI LITERATURA EI PRINCIPALĂ

înțeleasă așa cum am prezentat-o până acum, iconografia este o disciplină relativ nouă. Lucrări care aveau drept scop, direct sau indirect, studiul picturii bisericești din diferitele epoci și regiuni ale creștinătății, s-au scris și mai înainte, începând din sec. XVII; aceste prime lucrări sunt legate și stimulate îndeosebi de marea dezvoltare a studiilor de aghiografie, inițiate în acel secol de către călugării bollandiști¹⁷. Dar abia în secolul trecut a devenit iconografia o disciplină aparte, deosebită de Istoria artelor, și a fost ridicată la rangul unei științe exacte și de sine stătătoare, cu un obiect propriu și o

¹⁶ L. Reau, *op. cit.*, p. 8.

¹⁷ Vezi amănunte la R. Aigrain, *L'Hagiographie. Ses sources, ses methodes, son histoire*, Paris, 1953.

metodă proprie — știință care, în afară de serviciile pe care le face îndeosebi Istoriei artelor și arheologiei, deschide largi perspective asupra istoriei generale a civilizației, a evoluției gândirii și a sentimentului religios, contribuind în cea mai largă măsură la înțelegerea vieții profunde a imaginilor.

A. Literatura iconografică în Apus

Începuturile literaturii iconografice trebuie căutate în Apus, unde dezvoltarea studiilor de iconografie a fost stimulată mai ales de marea Mișcare romantică de la începutul secolului trecut, care, preconizând întoarcerea la Evul Mediu în locul Antichității cultivate până atunci de către direcția clasicismului, a avut ecouri și consecințe importante nu numai în literatură, ci și în artă și în știință.

1. Leagănul iconografiei creștine este *Franța*; semnalul pentru o cercetare și cunoaștere mai atentă a picturii bisericești răsăritene a fost dat, în această țară, prin acel cunoscut *Manuel d'Iconographie chretienne*, publicat de cei doi învățați francezi, *M. Didron* și *P. Durând*, la Paris, în 1845¹⁸, care nu era altceva decât traducerea franceză a unei variante a *Erminiei grecești a zugrăvilor* (Cartea de pictură bizantină), descoperită de cei doi în manuscrise inedite din mănăstirile de la Sfântul Munte. De altfel, Didron publicase singur, cu puțin mai înainte, o lucrare similară, cu titlul *Histoire de Dieu. Iconographie des personnes divines* (Paris, 1844), care nu reprezenta decât prima parte a unui prim și mare manual de Iconografie creștină, rămas din nefericire neterminat. Tot el a întemeiat, în colaborare cu iezuitul *P. Cahier*, cea mai veche revistă de iconografie: *Annales Archeologiques*, încât nu fără dreptate a fost numit fondatorul iconografiei creștine¹⁹.

Aproape în același timp, tot un francez, *L.I. Guenebault*, dădea la lumină două dicționare iconografice: unul pentru monumentele creștine din Antichitate și din Evul Mediu²⁰, și altul pentru figurile și viețile

¹⁸ Traducere de Durând, introducere și note de Didron. O altă ediție, cu același titlu, a publicat apoi abatele *Crosnier* (Paris, 1848).

¹⁹ L. Reau, *op. și voi. cit.*, p. 13.

²⁰ *Dictionnaire iconographique des monuments de l'antiquite chretienne et du Moyen Age*, 2 voi., Paris, 1844.

«Vremea este a face Domnului...»

sfinților²¹. Cu aceeași preocupare și cu caracter mai mult de repertoriu iconografic decât de studiu apare lucrarea *Caracteristiques des Saints dans l'art populaire*, a iezuitului *Charles Cahier* (2 voi., în fol., Paris, 1867). Acesta credea că iconografia este menită să recomande reguli estetice artei religioase, voind să mențină tradiția iconografică într-o imagistică pioasă; el cere respectul atributelor sfințeniei în arta religioasă, în conformitate strictă numai cu hotărârile unanime ale sinoadelor (apusene, bineînțeles) în această privință și excluzând apocrifele, mitologia și literatura legendară dintre sursele de inspirație ale pictorilor bisericești.

Dintre iconografiile franceze din secolul trecut, mai amintim pe: abatele /. *Corblei**-², *Bărbier de Montault*¹³, *L. Cloquet*¹⁴ și *Rohault de Fleury*, ale cărui laborioase cercetări sunt cuprinse într-o colecție monumentală în 12 volume, intitulată *Les Saints de la Messe et leurs monuments* (Paris, 1893-1900), la care se adaugă o monografie specială asupra Sfintei Fecioare în artă²⁵.

Încă de la sfârșitul secolului trecut, dar mai ales în secolul nostru, studiile de iconografie creștină capătă un nou stimulent și totodată o orientare cu totul diferită, datorită marilor descoperiri arheologice din Orientul creștin (Asia Mică, Siria, Mesopotamia și Egipt), care aruncă o lumină cu totul nouă asupra originilor principalelor teme iconografice ale artei creștine, căutate până aici exclusiv în arta catacombelor Romei. În această vreme au ridicat disciplina iconografiei la un înalt nivel științific istorici francezi de artă, dintre care locul de cinste îl deține *Emile Mâle* (t 1954), îndeosebi cu cele trei lucrări ale sale despre arta religioasă a Franței²⁶; devenite clasice în materie

²¹ *Dictionnaire iconographique des figures, legendes et actes des Saints..., et Repertoire alphabetique des attributs qui sont donnees le plus ordinairement aux Saints par les artistes, peintres, sculpteurs, graveurs etc*, tomul 45 din *Encyclopedie theologique*, editată de J.P. Migne, Paris, 1850.

²² *Vocabulaire des symboles et des attributs employes dans l'iconographie chretienne*, Paris, 1877.

²³ *Traite d'Iconographie chretienne*, 2 voi., Paris, 1890.

²⁴ *Elements d'Iconographie chretienne. Types symboliques*, Lille, 1890.

²⁵ *La Sainte Vierge dans les arts*, 2 voi., Paris, 1876-1879.

²⁶ *L'Art religieux du XIII-e siecle en France. Etude sur l'Iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration*, Paris, 1898, reed. la 1902, 1907, 1919 (ed. a V-a la 1923); *L'Art religieux de la fin du Moyen Age en France*, Paris, 1918, retip. la 1922 (ed. a IV-a la 1931);

și traduse în principalele limbi europene de cultură, aceste lucrări sunt nu numai monumente de erudiție, ci și capodopere literare, care se disting prin talentul, claritatea și farmecul expunerii. Deosebit de mult au făcut pentru cunoașterea și înțelegerea artei orientale și bizantine în Apus cei trei cunoscuți bizantinologi francezi: *Gabriel Millet*⁷, *Charles Diehl*⁸ și *Louis Brehier*²⁹.

Lăsând la o parte pe iconografii francezi ale căror contribuții interesează exclusiv arta religioasă apuseană (ca, de ex.: *P. Perdrizet*, canonicul *Leroquais*, *R. Van Marle*³⁰ ș.a.) și ocupându-ne numai de cei ale căror cercetări au adus lumini noi și interesante în studiul iconografiei răsăritene, mai amintim pe arheologul și istoricul de artă *G. De Jerphanion*, cu numeroasele sale studii și articole privitoare la arta creștină a Orientului Mijlociu³¹, printre care excelează cele strânse în volumele cu titlul general *La voix des monuments* (Nouvelle serie, Rome-Paris, 1938). Dintre lucrările franceze de popularizare amintim *L'iconographie chretienne* de *Marcel Pacaut* (Paris, 1952, col. „Que sais-je?”); merită, de asemenea, menționată colecția iconografică *L'Art et les Saints*, serie de monografii iconografice, editată la Paris de casa H. Laurens,

L'art religieux du XII siecle en France, Paris, 1922 (alte ediții la 1924 și 1928); ciclul acestor lucrări e încheiat cu a patra: *L'Art religieux apres le Concile de Trente*, Paris, 1932.

²⁷ Dintre lucrările de interes strict iconografic ale acestuia, menționăm: *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XTV-e, XV-e et XVI-esiecles*, Paris, 1918; *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris, 1927, și *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, Paris, 1954.

²⁸ Amintim mai întâi lucrarea de sinteză *La peinture byzantine* (Paris, 1933) și capitolele referitoare la pictură din monumentalul său *Manuel d'art byzantin* (ed. a II-a, în 2 voi., Paris, 1925, 1926), și din volumul *L'art chretien primitif et l'art byzantin*, Paris, 1928 (text și planșe cu reproduceri fotografice). O prezentare a concepției iconografice a lui E. Mâle, G. Millet. și Ch. Diehl vezi la A. Protitsch, *Ikonoğrafie und byzantinische Kunst*, Sofia, 1942, p. 2 și urm., p. 10-27.

²⁹ Acesta ne-a lăsat, în afară de capitolele respective din *L'art byzantin* (Paris, 1924), o lucrare de ansamblu, fundamentală pentru evoluția iconografiei creștine: *L'art chretien. Son developpement iconographique des origines à nos jours* (Paris, 1918, ed. a II-a la 1928), precum și studii mai mici, ca de exemplu: *Les icones dans l'histoire de l'art. Byzance et la Russie*, în voi. *L'art byzantin chez les Slaves*, Praga, 1926, premier recueil, partea I, p. 150 și urm.

³⁰ *La peinture romaine au Moyen Age, son developpement du 6-eme jusqu'à la fin du 13-e siecle*, Strasbourg, 1921.

³¹ Opera sa capitală este: *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les eglises rupestres de Cappadoce*, Paris, 1925-1936 (2 volume de texte și 5 volume de planșe).

«Vremea este a face Domnului...»

de la 1917 înainte (până la 1933 apăruseră circa 50 de volume). Material bogat, de interes iconografic, rânduit în ordinea alfabetică a chestiunilor, cuprinde și vastul *Dictionnaire d'Archeologie chretienne et de Liturgie*, editat de Dom *Henry Leclercq* (t 1945) și *Fernand Cabrol*, între 1907 și 1953 (majoritatea articolelor fiind semnate de H. Leclercq)³². Multe studii, articole și informații de iconografie sunt tipărite în publicațiile franceze periodice de artă și arheologie, ca de exemplu: *Cahiers archeologiques*, *Gazette de Beaux-Arts* (Paris, 1859-1939, din 1940 apare la New York), *La Vie et Les Arts liturgiques* (de la 1914) ș.a.

Un vast tratat sistematic de iconografie creștină a fost editat în anii din urmă de *Louis Reau*, membru al Institutului Francez, cu titlul *Iconographie de l'art chretien*, în trei mari volume, dintre care ultimele două în câte două părți³³. Autorul, cunoscut și prin lucrările sale mai vechi în materie³⁴, încearcă să dea, în lucrarea amintită, o sinteză sau un repertoriu iconografic de ansamblu și cât mai complet al tuturor temelor iconografice din Vechiul și din Noul Testament, ca și din istoria creștină, clasificate într-o anumită ordine; manualul său e scris în spirit de perfectă obiectivitate științifică, fără atitudine de parti-pris sau de critică a dogmelor, și e împodobit cu admirabile reproduceri fotografice în culori și cu o bogată bibliografie la fiecare capitol.

2. În *Italia* ^ în afară de studiile mai vechi, ale lui *G.B. de Rossi*, *O. Marucchi* ș.a., asupra iconografiei catacombelor, merită să fie amintiți: *Adolfo Venturi*, cu o monografie despre Sfânta Fecioară în artă³⁵ și cu capitolele respective din manualul său de Istoria artelor³⁶, *Pio Franchi de Cavalieri*?³⁷ ș.a. Dintre operele de popularizare amintim pe cea cu titlul *Miile Santi nel*

³² Ultimul volum a apărut sub direcția lui *H. Marrou*, după moartea lui H. Leclercq.

³³ Voi. I: *Introduction generale*, Paris, 1955 („Presses Universitaires de France”); voi. II: *Iconographie de la Bible*, partea I: *Ancien Testament*, 1956; partea a II-a: *Nouveau Testament*, 1957; voi. III: *Iconographie des Saints*, în trei părți, 1958-1959.

³⁴ Ca, de exemplu: *L'art russe des origines a Pierre le Grand* (2 voi.), Paris, 1921 - 1922; *Dictionnaire illustre d'Art et d'Archeologie*, Paris, 1930 (col. Larousse); *Histoire universelle de l'Art*; *L'Art du Moyen-Age et la civilisation francaise*, Paris, 1935; *Histoire de la peinture en Moyen-Age. I La miniature*, Melun, 1947 ș.a.

³⁵ *La Madonna*, Milan, 1900.

^ *Storia dell'Arte italiana*, Milan, 1907.

³⁷ *Note aghiografiche*, Città del Vaticano, 1953.

«Vremea este a face Domnului...»

lor⁴⁵. Cu mai multă metodă științifică au scris: *Anton Springer*⁴⁶, arheologul *Franz Xaver Kraus*⁴⁷, *J.E. Wesse*⁴⁸, *H. Detze*⁴⁹, dar mai ales *Ed. Muntz*⁵⁰. Acesta întemeiasă și o Societate Internațională pentru Studiile Iconografice (Internationale Gesellschaft für ikonographische Studien), care își propunea să editeze un tezaur iconografic, dar s-a dizolvat după moartea întemeietorului.

Din veacul nostru merită să fie amintiți: *Joseph Strzygowski*⁵¹, *Oskar Wulff*⁵², *R. Komstedt*⁵³, *W. Molsdorf*⁵⁴, *Karl Kiinst*⁵⁵, *Fr. Fichtner*⁵⁶, *Hubert Schrade*⁵⁷, *Oskar Doering*⁵⁸ ș.a. în 1932 se înființase în Germania, la Leipzig, și un *Comitet german iconografic* (Deutsche ikonographischer Ausschuss), din care făceau parte istorici de artă, arheologi și iconografi ca: *K. Brandi*, *W. Goetz*, *P.E. Schramm* ș.a. Acesta se interesa însă mai mult de arta profană, de

⁴⁵ Epunv£Îa xfc; (a>YpacpiKfjc., *Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos aus dem handschriftlichen neugriechischen Uriext übersetzt...*, Trier, 1855, 470 p. Ediții germane mai noi ale acestei cărți au publicat: H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*. Textband und Tafelband, Wien, 1926; K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9 und 10, Jahrhunderts*, Berlin, 1935.

⁴⁶ *Ikonographische Studien*, Viena, 1860, și altele.

⁴⁷ Numeroase articole și studii în *Realencyclopädie der christlichen Alterthümer*, editată de el în două volume, la Freiburg im Breisgau, între 1882 și 1886. Vezi și capitolele referitoare la pictură, din manualul său *Geschichte der christlichen Kunst*, 2 voi., Freiburg, 1893-1895, reeditat apoi în 3 volume, *ibidem*, între 1896 și 1900.

⁴⁸ *Ikonographie Gottes und der Heiligen*, Leipzig, 1874.

⁴⁹ *Christliche Ikonographie. Ein Handbuch zum Verständniss der christlichen Kunst*, Freiburg, 1894-1895 (un fel de dicționar în două volume).

⁵⁰ *Études sur l'histoire de la peinture et de l'ikonographie chrétienne*, Paris, 1886.

⁵¹ *Ikonographie der Taufe Christi*, München, 1885; *Die Schicksale des Hellenismus in der bildenden Kunst*, Leipzig, 1905; *Der Bilderkreis der griechischen Physiologus*, Leipzig, 1899; *Die bildende Kunst des Ostens*, Leipzig, 1916; *Asiens bildende Kunst*, Augsburg, 1930 ș.a.

⁵² *Denkmäler der Ikonmalerei*, Dresda, 1925 (în colaborare cu Af. Alpatov).

⁵³ *Vormittelalterliche Malerei. Die künstlerischen Probleme der Monumental- und Buchmalerei in der frühchristlichen und frühbyzantinischen Epoche*, Augsburg, 1929.

⁵⁴ *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*, ed. II, 1926.

⁵⁵ *Ikonographie der christlichen Kunst*, 2 voi., Freiburg im Breisgau, 1926-1928.

⁵⁶ *Wandmalereien der Athos-Kloster*, Berlin, 1931.

⁵⁷ *Ikonographie der christlichen Kunst*, Berlin-Leipzig, 1932.

» *Christliche Symbole. Leitfaden durch die Formen- und Ideenwelt der Sinnbilder in der christlichen Kunst*, Freiburg, 1933 (ed. a II-a, la 1940).

metoda de cercetare și de pregătirea unei bibliografii iconografice. Un mare interes a stârnit, la vremea apariției ei, cartea profesorului dr. *G. Wunderle*, de la Universitatea din Wurzburg, cu titlul *Um die Seele der heiligen Ikonen*, apărută la Munster în 1937 (ediția a II-a la 1941).

Mult material cu caracter iconografic s-a publicat și în diferitele reviste germane de artă și arheologie, ca: *Archiv für christliche Kunst*, *Die christliche Kunst* (de la 1903), *Monatshefte für Gottesdienst und christliche Kunst*, *Pantheon* (de la 1927), *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* (revista trimestrială a Colegiului roman de la Campo Santo Teutonico), *Zeitschrift für christliche Kunst* (la Diisseldorf, de la 1888), *Kunstwerk* (la Baden-Baden) ș.a.

Dintre ostenitorii germani de azi pe tărâmul studiilor de iconografie creștină merită să fie amintiți profesorul *Konrad Onasch* de la Universitatea Luterană din Wittenberg-Halle⁵⁹, *C.H. Wendt* (1956)⁶⁰, *Alexei A. Hacke* ș.a.

4. Câteva bune volume de planșe cu reproduceri fotografice după monumente ale picturii ortodoxe, însoțite de studii introductive, s-au publicat de curând și în *Elveția*, atât în limba germană⁶², cât și în cea franceză⁶³. Tot în limba germană a apărut, la Haga, în *Olanda*, o bună lucrare despre pictura rusă în Evul Mediu⁶⁴.

5. *In Anglia și în America* studiile de iconografie au fost mai puțin cultivate. Meritul de a fi popularizat în Anglia interesul pentru scrieri de acest gen revine unei femei: *Arma Jameson*, prin lucrarea ei, în mai multe volume, cu titlul

⁵⁹ *Gott schaut dich an. Briefe über altrussische Ikone*, Berlin, 1949; *Die Ikone, Mythos und Wirklichkeit. Zur theologischen Methode der Sinndeutung orthodoxer Ikonendekmalen*, în rev. „Evangelische Theologie”, an. XIII, 1953, p. 224-237; *Konig des Alls*, Berlin, 1954 ș.a.

⁶⁰ *Rumänische Ikonmalerei. Eine kunsthistorische Darstellung* Eisenach, 1953; *Russische Ikonen* (extras din rev. „Das Kunstwerk”), Baden-Baden, 1951; *Ikonen-Wesen und Wirklichkeit* (în aceeași revistă și același an) ș.a.

⁶¹ *Ikonen. Zeugen ostkirchlichen Kunst und Frömmigkeit*, Freiburg, 1951, ed. a IV-a în 1956 (tradusă și în limba engleză).

⁶² Ca, de exemplu, cea de W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei*, Lausanne, 1956.

⁶³ Ca, de exemplu, cea de *Doris Wild*, cu titlul *Les icones. Art religieux de l'Orient*, Lausanne, 1947 („Col. Orbis pictus”).

⁶⁴ Ph. Schweinfurth, *Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter*, Haag, 1930.

«Vremea este a face Domnului...»

general *Sacred and Legendary Art*. Mai amintim pe: *M.E. Tabor*, cu *The Saints* / «yM London, 1912), *D. Talbot Rice*, cu o lucrare despre icoanele din Cipru (*Jheîcons of Cyprus*, London, 1937) și alta despre originile picturii icoanelor rusești (*Beginnings of Russian Icon Painting* Oxford, 1933), £ *Baldwin Smith*, cu un studiu despre vechea iconografie creștină (*Early Christian Iconography* Princetown, 1918), *E Diez și O. Damus*, cu o monografie despre mozaicurile bizantine din Grecia (*Byzantine Mosaics în Graece*, „Harward University Press”, 1931) s.a. Un mare indice iconografic al artei creștine (*The Iconographic Index of Christian Art*) a fost început încă din 1917 de Universitatea din Princeton (în Statele Unite), care ambiționează să înregistreze toate operele artei creștine (inițial până la anul 700, dar mai pe urmă s-a extins până la 1400).

B. Literatura iconografică în Răsărit

1. *La ruși*. Trecând acum la răsăriteni, locul de frunte în domeniul publicațiilor iconografice îl dețin cercetătorii ruși. încă din a doua jumătate a secolului trecut apar în Rusia contribuții importante la studiul picturii bisericești ortodoxe în general sau al picturii ruse în special, datorate unor savanți bizantinologi și istorici de artă, ca: *Porfirie Uspenskih* care a dat cea dintâi traducere rusească a Erminiei grecești a zugravilor, după un manuscris de la Ierusalim din sec. XVIII⁶⁶, *N. Pokrovskif* Th. *Bustaev*, căruia i se datorează cel dintâi și cel mai complet studiu asupra vechilor erminii rusești de pictură (*podlinniki*)⁶⁸, *Nico-*

⁶⁵ Partea I-a: *Saints and Martyrs*, 2 voi., 1874; partea a II-a: *Legends of the Monastic Orders*, ed. a V-a, 1872; partea a III-a: *The Madonna*, 1872; partea a IV-a: *Our Lord*, 2 volume, 1872 (toate la Londra).

⁶⁶ *Erminia U nastavlenie vjivopisnom iskusstvea... (Erminia sau Călăuza în arta picturii...)*, apărută întâi în *Lucrările (Trudi) Academiei Duhovnicești din Kiev*, 1868, 1.1, 2 și 4, apoi în volum la Kiev, 1868, 250 p.

⁶⁷ *Judecata din urmă în monumentele artei bizantine și rusești* (în limba trusă), Odesa, 1877; *Picturi murale în vechile biserici grecești și rusești* (în limba rusă), Moscova, 1880; *Evanghelia în monumentele de iconografie mai ales în cele bizantine și ruse* (în limba rusă), în *Lucrările Congresului al optulea arheologic de la Moscova, 1890* (în limba rusă), apărut la S. Petersburg, 1892; *Schița monumentelor iconografiei creștine* (în limba rusă), S. Petersburg, 1894 (ed. a II-a la 1900).

⁶⁸ *Drevne russkaia narodnaia literatura i iskusstvo (Vechea literatură și artă populară rusă)*, S. Petersburg, 1861 (ed. a II-a, *ibidem*, 1910).

«Vremea este a, face Domnului...»

Uriașul progres realizat în dezvoltarea științei și culturii din U.R.S.S. s-a resimțit și în domeniul publicațiilor de Istoria artei. Grijă conducerii de stat a Uniunii Sovietice pentru vechile monumente ale artei ruse s-a manifestat și prin conservarea, restaurarea, publicarea și popularizarea operelor de pictură religioasă murală din bisericile-monumente de artă și a icoanelor vechi, zugrăvite de marii maeștri ai picturii ruse și păstrate în muzeele de stat (ca, de exemplu, Ermitajul din Leningrad) sau în diferitele colecții și galerii de artă (ca de exemplu Galeria Tretiakov din Moscova). Dintre savanții sovietici care au îmbogățit literatura iconografică din ultima vreme cu prețioase studii asupra picturii bisericești ruse sau asupra picturii bizantine în general, amintim pe: *Igor Grabaf*⁷⁷, *M. Alpatov* (membru al Academiei de Arte Frumoase a U.R.S.S.)⁷⁸, *A. Nekrasov*⁷⁹ \ *B. Mihailovskii* și *B. PunișeiP* \ *V.N. Lazorev* (membru corespondent al Academiei de Științe a U.R.S.S.) și a. îndeosebi cel din urmă a scris o monumentală *Istorie a picturii bizantine*, în două mari volume⁸¹, superioară tuturor operelor similare de mai înainte, atât prin bogăția și temeinicia informației, cât și prin condițiile tehnice tipografice în care a apărut; tot lui i se datorează capitolele despre pictură din marea *Istorie a artei ruse* (*Istoriia russkago Istkusstva*), redactată de el, în colaborare cu *Igor Grabarși V.S. Kemenov* (3 volume, Moscova, 1955), și

1913, tom. I (ed. 18-21), Moscova, f.a.; *Epocile picturii icoanelor* (în limba rusă), Moscova, 1913; *L'anciennepeinture russe* (trad. franceză de A. Cam), Praga-Roma, 1926; *Les icones russes*, Paris, 1927; *La peinture byzantine*, trad. franceză dej. Chuzeville, Paris, 1928, ed. a II-a la 1935 (bună colecție de 262 de planșe cu reproduceri fotografice, precedate de un studiu introductiv).

⁷⁷ *Sur les origines et Vevolution du type iconographique de la Vierge Eleousa*, în *Melanves Charles Diehl*, voi. II, Paris, 1930, p. 29-42.

⁷⁸ *Denkmäler der Ikonenmakrei*, Hellerau bei Dresden, 1925 (în colaborare cu Oskar Wulff); *Geschichte der altrussischen Malerei und Plastik*, în *Geschichte der altrussischen Kunst*, red. de M. Alpatov-N. Brunov, Augsburg, 1932; *Deux grandspeintres: Roublev et Theophane*, în *Le Courier*, dec. 1957.

⁷⁹ *Drevnerusskoe izobrazitelnoe iskusstvo* (Vechea artă plastică rusă), Moscova, 1937.

⁸⁰ *Ocerki istorii drevnerusskoi monumentalnoi jipovisi so vtoroi polovini XIV veka do naciala XVIII veka* (Schia istoriei vechii picturi monumentale ruse de la a doua jumătate a sec. XIV până la începutul sec. XVIII), Moscova-Leningrad, 1940.

"Istoriia vizantiiskojjivopisi, Moscova, 1947, 1948 (Edit. Iskusstvo), t. I, 456 p., text, indici și 49 planșe, t. II, atlas, 37 p. + 350 planșe.

tradusă și în limba germană de Kurt Kupper (*Geschichte der russischen Kunst*, 3 volume, Dresden, 1957, 1958, 1959), precum și alte studii și articole de interes iconografic, publicate în diverse periodice sovietice sau străine⁸².

Asupra artei iconografice armene și gruzine s-au publicat, de asemenea, în zilele noastre, studii de mare importanță, ca cele de; *A. Svirin*, despre vechile miniaturi armene (*Miniaturi drevnei Armenii*, Moskva-Leningrad, 1939), *S. Amiranașvilu* despre pictura murală⁸³, și de cunoscuta pictoriță *Natalia Tolmacevsbaia*, despre picturile în frescă ale vechii Gruzii⁸⁴. Dintre publicațiile sovietice mai noi, menite să facă cunoscută în străinătate vechea artă iconografică rusă, amintim, de exemplu, volumul intitulat *Lapeinture de l'ancienne Russie*, apărut la Moscova în 1958, cu introducere de *A. Svirin* (în Colecția Galeriei Naționale Tretyakov, 30 p. + 65 planșe în culori).

Articole și studii de interes iconografic s-au publicat și în periodicele rusești de bizantinologie și de istoria artei, mai vechi sau mai noi, ca de exemplu: *Vizantiiskii Vremennik* (de la 1894 înainte), *Russkoe Iskustvo*, *Ejgodnik Instituta Istoriei Iskustv Academii Nauk S. S. S.R.* (din 1947 înainte) ș.a.

Merită să fie amintite și numeroasele studii, monografii și articole din reviste, publicate cu prilejul împlinirii a 600 de ani de la nașterea marelui pictor bisericesc rus Andrei Rubliov, din sec. XIV-XV (născut în 1360, mort în 1430)⁸⁵.

Dintre teologii ruși contemporani, care se ocupă cu studiile de iconografie, s-a remarcat profesorul *Leonid Uspenskii* de la Academia Teologică din Leningrad, cu o serie de studii și articole publicate mai toate în „Re-

⁸² Ca, de exemplu: *Pictura din Novgorod în sfertul al patrulea al sec. XIV și Teofan Grecol* (în limba rusă), în rev. „Arheologia Sovietică”, nr. XXIII (1955), p. 212-236 + 25 clișee; *Un mare capitol de istoria artei: Icoanele vechii Rusii*, în „Le Courier”, dec. 1957; *Nouvelles de couvensdamkcathedrakSainte-SophiedeKievM[^]yi[^]nimosX[^]* \ (1958) ș.a.

⁸³ *Materialipo istoriigruzinskoi stennoi jivopisi*, Tiflis, 1929.

Freski drevnei Gruzii, Tiflis, 1931; *Dekotoiivnoe nasledie drevnerruzinskoi ireski* Tbilisi, 1939.

⁸⁵ Ca, de exemplu: N. Ivanov, *Andrei Rubliov (la 600 de ani de la nașterea lui)*, în Jurnal Moskovskoi Patriarhii” (Moscova), an. 1960, nr. 6, p. 40-52 + 3 planșe; Nic. Kuzmin în „Oeuvres et Opinions”, Moscou, 1960, nr. 8, p. 181-186 (despre icoana „Sfânta Troiță”) - Natalia Demina, în „Les Nouvelles de Moscou”, nr. 74 din sept. 1960; M. Alpatov, în rev. „Arhitectura S.S.S.R.”, an. 1956, nr. 7 ș.a.

«Vremea este a face Domnului...»

vista Patriarhiei din Moscova" (*Jurnal Moskovskoi Patriarhii*), începând din anul 1955⁸⁶.

2. în Bulgaria și în Serbia au scris studii de iconografie următorii: Bogdan Filov^{*7}, N. Okunev*\ Andrei ProticP, VR. Petkovicî>\ M. Kazanin {*Altserbische Fresken*, Wien-Leipzig, 1940), N. Mavrodinov {*Biserica de la Boiana și picturile ei*, Sofia, 1943; *Vechea pictură bulgară*, Sofia, 1946 ș.a.), prof. C. Ţonev {*Picturile murale de la biserica din Boiana*, Sofia, 1957) și profesorul Andrei Grabar, cu numeroase studii de iconografie, printre care: *Leglise de Boiana* (Sofia, 1924); *La decoration byzantine* (Paris-Bruxelles, 1928); *Lapeinture religieuse en Bulgarie* (Paris, 1928, text și album); *Vart byzantin* (Paris, 1938); *Miniatures byzantines de la Bibliotheque Naționale* (Paris, 1939); *Lapeinture byzantine. Etude etcritique* (Geneve, 1953, Editura Skyra, Coli. „Les grandes siecles de la peinture"); *Le Haut Moyen Âge du IV-eme au V-eme siecle. Mosaiques etpeinture murale, Venluminure*, Geneve, 1957 (în colaborare cu Nordenfalk Cari. Lucrarea privește numai arta din

⁸⁶ Ca, de exemplu: *Sensul și graiul sfintelor icoane* (în limba TUSi), în *Jurnal MoskOY" skoi Patriarhii*", an. 1955, nr. 6-8; *Cu privire la problema înfățișării învierii lui Hristos*, în aceeași revistă, an. 1956, nr. 7; *Sărbătoarea și icoanele Cincizecimii*, în aceeași revistă, an. 1957, nr. 6; *Primele icoane ale Mântuitorului și ale Maicii Domnului*, *ibidem*, an. 1958, nr. 2; *Originea icoanei creștine*, *ibidem*, an. 1958, nr. 5; *Învățătura despre caracterul și conținutul icoanei*, *ibidem*, an. 1958, nr. 11; *L'icone, vision du monde spirituel*, Paris, f.a. (în col. „Melanges de l'Institut Orthodoxe Francais de Paris"); *Essai sur la theologie de l'icone dans l'Eglise Orthodoxe*, premiere pârție, Paris, 1960 (Editions de l'Exarchat du Patriarce Russe en Europe Occidentale) ș.a.

⁸⁷ *Starobălgarskoto Iskustvo* (Vechea artă bulgară), Sofia, 1924 (apărută ulterior și în traducere engleză și germană, cea din urmă cu titlul: *Geschichte der altbulgarischen Kunst*, Berlin, 1932); *L'art bulgare*, Berna, 1919; *Les miniatures de la Chronique de Manasses a la Bibliotheque du Vatican*, Sofia, 1927 ș.a.

⁸⁸ *Monumenta artis serbicae*, I-IV, Zagrebiae-Pragae, 1928-1932; *Picturile și frescele sârbești din Evul Mediu* (în limba rusă), Praga, 1923; *Fragments de peintures de leglise Sainte-Sophie d'Ochrida*, în „*Melanges Charles Diehl*, voi. II (Paris, 1930), p. 117-132; *La dormition de la Sainte Vierge dans lapeinture medievale orthodoxe*, în „*Byzantinoslavica*" (Praga), t. III (1931), p. 130-180 ș.a.

⁸⁹ *Ikonographie und byzantinische Kunst*, Sofia, 1942.

⁹⁰ *La peinture serbe du Moyen-Age*, 2 voi., Belgrad, 1930, 1934 (Coli. „Musee d'Histoire de l'Art". Monuments serbes, VI-VII); *Mănăstirea de la Studenița* (în limba sârbă), Belgrad, 1924 ș.a.

Apus). Amintim și câteva contribuții mai noi, ale dr. *V Pandurski* (docent la Academia Teologică din Sofia), ca, de exemplu, *Privire asupra iconografiei Nașterii Domnului* (în limba bulgară), în rev. „*Тerkoven Vestnik*”, an. 59 (1958), nr. 1-13; *Pictura religioasă din biserică de la Boiana* (în aceeași revistă, an. 1959, nr. 1-25); *Picturile murale de la Boiana* (în limba bulgară), în „*Anuarul (Godișnik) Academiei Duhovnicești din Sofia*”, tom. IX (XXXV), 1959-1960, Sofia, 1960, p. 373-415.

3. *In Grecia*, în afară de edițiile mai vechi ale *Cârtii de pictură bizantină (Erminia zugravorilor)*¹*, merită să fie amintite strădaniile fructuoase ale cunoscutului profesor de arheologie și artă creștină *George Sotiriu* de la Facultatea de Teologie din Atena, care a îmbogățit literatura iconografică cu lucrări temeinice, ca: *Iisus Hristos în artă* (în limba greacă, Atena, 1914); *Les icones sculptées en Byzance*, în *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P Kondakov*, Praga, 1926, p. 125-138, dar mai ales recenta lucrare despre icoanele din Mănăstirea „Sfânta Ecaterina” din Muntele Sinai, publicată în colaborare cu soția sa². Lucrări mai noi au publicat: *A. Xingopulos*, despre pictura școlii macedonene și despre opera marelui pictor bisericesc Manuel Panselinos³, *CD. Kalokyri*, despre picturile murale bizantine din Creta (Αϊ(3\>tavTival Toinoypacpiai Tĭĭc, Kprrrnc, Atena, 1957), *M. Haĭidakis*, despre mozaicurile bizantine din Grecia (*Graece-Byzantine Mosaics*, în colaborare cu A. Grabar, tipărită de U.N.E.S.C.O., la Greenwich-New York, 1960), *Fotie Kontoglu* (ΕΚcppaaic, Tĭĭc, OpOoSocpu eiKovoYpacpiac, 2 voi., Atena, 1960) ș.a.

4. *In țara noastră*, interesul pentru studiul și cunoașterea iconografiei noastre bisericești s-a trezit abia către sfârșitul secolului trecut, prin lucrarea episcopului *Ghenadie Enăceanu*, cu titlul *Iconografia. Arta de a zugrăvi*

¹ Ca de exemplu cea a lui Atan. G. Zosima/Epunveia TУ>V (ovpcupcov, Atena, 1853 (reed. la Atena în 1885, de A. Constantinidis), sau cea a lui A. Papadopulos-Kerameus, *Denys de Furma: Manuela Iconographie chretienne*. Aiovuaiou TOU EK Ooupvă/Epunveia Tĭĭc (OYpă<piKfic Tenvnc., Petrograd, 1909 (cu cheltuiala Societăți Arheologice Ruse).

² *Les icones du Sinai*, Atena, 1956 și 1958 (două mari volume, dintre care un album cu planșe, iar altul cu text grecesc și rezumat francez, în „Colecția Institutului Francez din Atena”).

³ *Thessalonique et la peinture macedonienne*, Atena, 1955; Mavour|X IlavaeXĭĭvoc. Text de Andreas Xyngopulos. Copii, desene și ornamente de Fotis Zahariu, Atena, 1956.

«Vremea este a face Domnului...»

icoanele și templele bisericesti (București, 1891), care nu e decât editarea traducerii românești a uneia din variantele Erminiei grecești a zugrăvilor, însoțită de o introducere a editorului⁹⁴. Lucrări modeste de început au scris în aceeași vreme și alții, ca dr. *Sever Mureșanu* >

Studiul sistematic și științific al vechii noastre picturi bisericesti se datorează scolii românești de arheologie și istoria artei, inițiată de profesorul *Orest Tafralt*si* continuată de grupul ostenitorilor de la fosta Comisie a Monumentelor Istorice: *N. Iorga* > *G. Bal?* *V. Brătulescu*" și alții. Un bogat tezaur de informații asupra iconografiei românești îl cuprind articolele și studiile publicate în paginile *Buletinului* (fostei) *Comisiuni a Monumentelor Istorice* (apărut între 1908 și 1945), sau ale altor reviste cu existență mai efemeră. Mult a lucrat la noi în domeniul iconografiei mai ales profesorul *D. Ștefanescu*, care a făcut cunoscute peste hotare valorile artei noastre picturale, prin studiile sale mai vechi, însoțite de albume cu planșe¹⁰⁰, la care se

⁹⁴ Retipărită, ca ediție a Sfântului Sinod, cu același titlu, dar fără introducerea lui Enăceanu, la București, în 1903.

⁹⁵ *Iconologia creștină*, București, 1893.

⁹⁶ Vezi de acesta îndeosebi *Iconografia Imnului Acatist*, București, 1914 (în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”).

⁹⁷ Vezi mai ales *Icoana românească*, București, 1933; *Miniaturile românești*, București, 1933, și capitolele referitoare la pictura bisericască din diferitele sale lucrări de Istoria Artei la români.

⁹⁸ Vezi, de exemplu, *Maica Domnului-îndurătoarea în bisericile moldovenești din veacul alXVI-lea*, București, 1930.

Miniaturi și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă, București, 1939; *Elemente profane în pictura religioasă*, București, 1938; *Frescele din biserică lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942; *Frescele de la Voroneț*, București, 1938 (extras din „Buletinul Corn. Mon. Ist.”); *Zugrăvi de biserici din sec. alXVIII-lea și alXIX-lea*, în rev. „Glasul Bisericii”, an. 1959, nr. 3-4 ș.a.

¹⁰⁰ *L'Evolution de lapeinture religieuse en Moldavie depuis Ies originesjusquau XIX-e siecle*, 2 voi., text și album, Paris, 1928 (Col. „Orient et Byzance”, II); *Contribution ă Vetude des peintures murales valaques*, Paris, 1928; *L'Evolution de lapeinture religieuse en Moldavie...*, Nouvelles recherches. Etude iconographique, 2 voi. (text și album), Paris, 1929 (Col. „Orient et Byzance”, VI); *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis Ies originesjusqu au XIX-e siecle*, Paris, 1932 (Col. „Orient et Byzance”, VIII); *Biblia ilustrată. Locuri alese, însoțite de ilustrații de artă și lămuriri științifice*, Neamț, 1936 (în colaborare cu patriarhul Nicodim Munteanu); *Lllustration des liturgies dans lart de Byzance et de*

adaugă numeroase articole și studii mai mici, răspândite în revistele noastre bisericești din ultimii ani (mai ales: „Biserica Ortodoxă Română”, „Glasul Bisericii”, „Mitropolia Moldovei”)¹⁰¹. Merită să Re amintită cea dintâi ediție critică a unor traduceri românești ale Erminiei zugravilor datorita profesorului *Vasile Grecu* și intitulată *Cărți de pictură bisericească bizantina* (1936), însoțită de un amplu studiu introductiv, în care sunt condensate rezultatele cercetărilor din articolele și studiile mai vechi ale autorului, în legătură cu acest subiect. Menționăm, de asemenea, și câteva bune tratate românești despre tehnica picturii, ca cele de pictorii *Costin Petrescu*¹⁰², *Artur Verona*^m și alții.

Datorită unor asemenea strădanii, s-a putut constata la noi o dezvoltare crescândă a interesului acordat studiilor de iconografie, precum și un spirit nou de justă înțelegere și prețuire a valorilor artei bizantine în general și ale picturii noastre bisericești în special, spirit din care a ieșit *Școala de pictură bisericească*, organizată sub oblăduirea Patriarhiei Române, încă de pe vreme* fostului patriarh Nicodim Munteanu și continuată acum, prin atenția pe care i-o păstrează Sfântul Sinod, în frunte cu Preafericitul Patriarh Justinian.

Grija deosebită pe care actuala conducere a țării o poartă vechilor noastre monumente de artă și de cultură (prin Direcția Monumentelor Istorice din Comitetul de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistemalizare) și mijloacele bogate pe care le pune la dispoziție, pentru conservarea, restaura-

l'Orient, Bruxelles (Institut de Philologie et d'Histoire orientales), 1936; *Iconographie de la Bible*, Paris (P. Geuthner), f.a.; *Autels, tissus et broderies liturgiques*, București, 1944 ș.a.

¹⁰¹ Vezi, de exemplu: *Le monastere de Snagov. Ledecorpeintdel'eglise*, în „Revista Istorici Română”, XIV (1944), fasc. III, p. 297-306; *Pictura bisericească*, în rev. „Biserica Ortodoxa Română”, an. 1945, nr. 4-5, 6, 7-8, 10; *L'eglise Doamnei (de la princesse)*, în „Buletinul Comis. Monum. Ist.”, XXXVI, 1943, p. 7-35; *Monumente de artă din București*, în rev. „Glasul Bisericii”, an. 1956, nr. 1-2, 5, 6-7, și an. 1957, nr. 3; *Averea artistică a Bisericii Ortodoxe din Moldova*, în rev. „Mitropolia Moldovei”, an. 1958, nr. 5-6, p. 410-423; *Averea de artă religioasă a Moldovei. Tezaurul de la Putna. Icoanele*, în aceeași revistă, an. 1959, nr. 9-12, p. 588-599; *Colecția de artă a Patriarhiei noastre*, în rev. „Glasul Bisericii”, București, an. 1958, nr. 1-2, p. 98-104; *Monumente de artă religioasă (Icoane alese)*, în aceeași revistă, an. 1959, nr. 3-4, p. 260-288 ș.a.

¹⁰² *L'art de la fresque*, Paris, 1932.

¹⁰³ *Pictura. Studiu tehnic*, București, 1944 (cu prefaci de prof. I. D. Ștefanescu).

«*Vremea este a face Domnului...*»

rea, cunoașterea și popularizarea tezaurului nostru artistic și cultural, a dat un puternic impuls dezvoltării studiilor de istoria artei românești, printre care remarcăm și unele contribuții valoroase la cunoașterea vechii noastre picturi bisericești, publicate în monografii, ca cele privitoare la mănăstirile mai importante din punct de vedere al ansamblului pictural¹⁰⁴, în articolele și studiile din diverse volume colective¹⁰⁵ sau din periodicele de specialitate, editate de Institutul de Istoria Artei al Academiei R.P.R.¹⁰⁶ și de Comisia Științifică a Muzeelor și Monumentelor istorice și artistice¹⁰⁷.

*

Precum se vede din sumarele indicații bibliografice de până aici, în cei peste o sută de ani ai săi de existență iconografia creștină a făcut progrese rapide și mari, ajungând azi la stadiul unei discipline perfect constituite, care nu numai că are obiectul său precis delimitat, dar și-a pus la punct metodele de investigație, și-a creat organele sale speciale de publicitate și dispune de un număr din ce în ce mai mare de cercetători competenți și savanți, care au îmbogățit literatura acestei discipline cu numeroase opere de o seriozitate și valoare științifică remarcabilă¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Au apărut până acum: *Sucevița*, 1958 (studiu iconografic de Măria Musicescu); *Moldovița*, 1958 (de St. Balș și Corina Nicolescu); *Voronețul*, 1959, cu studiu introductiv de P. Comarnescu și planșe cu reproduceri în culori naturale (apărut concomitent în limbile franceză, engleză, germană și rusă).

¹⁰⁵ Ca, de exemplu: *Pictura* (din timpul lui Ștefan cel Mare), de Teodora Voinescu și Măria Musicescu, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 39-45; *Icoanele* (de D. Năstase), în *Studii asupra tezaurului restituit din U.R.S.S.*, București, 1958, p. 173 și urm.; capitolele despre pictură din voluminosul manual de *Istoria artei feudale în țările române*, de prof. V. Vătășianu, voi. I, București, 1959.

¹⁰⁶ *Studii și cercetări de Istoria artei* (apărută din 1953).

¹⁰⁷ *Monumente și Muze* (din 1958).

¹⁰⁸ Comp. L. Reau, *op. cit.*, voi. I, p. 19.

VECHI LOCAȘURI CREȘTINE DE CULT DISPĂRUTE: MARTIRIILE (MARTYRIA)*

1. Ce erau „Martyriile”. Rostul, vechimea și denumirile lor

O serie aparte de locașuri creștine, care au jucat un rol important în istoria vieții religioase și a artei paleocreștine din sec. IV-VI, sunt așa-numitele *martyrii* (la singular *martyrium*¹, *confessio*, *memoriupi*², *conciliabulum*, *basilica martyrum* sau *basilica cimenteriala*), legate direct de cultul sau cinstirea sfinților martiri, cult care, precum e știut, a luat o mare dezvoltare după pacea Bisericii. Erau bisericuțe sau paraclise ridicate în cinstea ei spre pomenirea sfinților mucenici³ și construite fie peste mormintele acestora, pe care le cuprindeau ele, fie peste sarcofagul sau sicriul cu moaștele de martiri, în cazul când acestea fuseseră transportate în alt loc decât cel de înmormântare. În ele sau în jurul lor se adunau creștinii, la început o dată pe an - și anume în

*în rev. „Mitropolia Banatului”, XII (1962), nr. 11-12, p. 696-706.

¹ La Sf. Atanasie cel Mare, *Istoria Arienilor, către monahi*, 37, P.G., t. XXVI, col. 736 (TO uapxupiov Ttexpov); Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia XXVI la Epist. II Cor. 5* (P.G., t. LXI, col. 584); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, cart. IV, Cap. 18, P.G., t. LXVII, col. 504, 0cuuâ TOÎ) &7ioaT'o\ou uapxupiov, Sf. Chirii al Ierusalimului, *Cateheza IV, 6* (Martyriul Mântuitorului de pe Golgota) ș.a.

² Fericitul Augustin, *Enarratio in Psalmum LXV, 4; Enarratio in Psalmum CXVIII, SermoXXX; De civitate Dei*, cart. XXII, cap. 10-20 (P.L., t. XXXVI, col. 739; t. XXXVII, col. 1590; t. XLI, col. 766-768); Optat de Mileve, *De schismate Donatistarum*, III, 5 și IV 3 (P.L., t. XI, col. 1014 și 1031).

³ Comp. Eusebiu al Cezareei, *Despre viața lui Constantin*, cartea III, cap. 48 (trad. rom. de Iosif Gheorghian, București, 1898, p. 415).

VECHI LOCAȘURI CREȘTINE DE CULT DISPĂRUTE: MARTIRIILE (MARTYRIA)*

1. Ce erau „Martyriile”. Rostul, vechimea și denumirile lor

O serie aparte de locașuri creștine, care au jucat un rol important în istoria vieții religioase și a artei paleocreștine din sec. IV-VI, sunt așa-numitele *martyrii* (la singular *martyrium*¹, *confessio*, *memoriupi*¹, *conciliabulum*, *basilica martyrum* sau *basilica cimenteriald*), legate direct de cultul sau cinstirea sfinților martiri, cult care, precum e știut, a luat o mare dezvoltare după pacea Bisericii. Erau bisericuțe sau paraclise ridicate în cinstea ei spre pomenirea sfinților mucenici³ și construite fie peste mormintele acestora, pe care le cuprindeau ele, fie peste sarcofagul sau sicriul cu moaștele de martiri, în cazul când acestea fuseseră transportate în alt loc decât cel de înmormântare. În ele sau în jurul lor se adunau creștinii, la început o dată pe an - și anume în

*în rev. „Mitropolia Banatului”, XII (1962), nr. 11-12, p. 696-706.

¹ La Sf. Atanasie cel Mare, *Istoria Arieniilor, către monahi*, 37, P.G., t. XXVI, col. 736 (TO uapTupiov 7CETpov); Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia XXVI la Epist. II Cor. 5* (P.G., t. LXI, col. 584); Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, cart. IV, Cap. 18, P.G., t. LXVII, col. 504, 0couâ TOU &7toaToXou uapxupiov, Sf. Chirii al Ierusalimului, *Cateheza IV, 6* (Martyriul Mântuitorului de pe Golgota) ș.a.

² Fericitul Augustin, *Enarratio in Psalmum LXV, 4; Enarratio in Psalmum CXVIII, SermoXXX; De civitate Dei*, cart. XXII, cap. 10-20 (P.L., t. XXXVI, col. 739; t. XXXVII, col. 1590; t. XLI, col. 766-768); Optat de Mileve, *De schismate Donatistarum*, III, 5 și IV 3 (P.L., t. XI, col. 1014 și 1031).

³ Comp. Eusebiu al Cezareei, *Despre viața lui Constantin*, cartea III, cap. 48 (trad. rom. de Iosif Gheorghian, București, 1898, p. 415).

«*Vremea este a face Domnului...*»

ziua aniversării morții martirice a mucenicilor respectivi *yeveSXia, natalitia*, iar mai târziu și mai des, pentru a cinsti amintirea acestora; se săvârșea Sfânta Euharistie, unită de obicei cu agapele sau mesele frățești (de dragoste) și totodată funerare și se elogia viața, virtuțile și moartea eroică a martirilor respectivi, citindu-se din actele lor martirice și rostindu-se cuvântări de laudă (*eyvtbπia*, panegirice) spre pomenirea, cinstirea și imitarea lor.

Originea martyriilor trebuie căutată în acele altare fixe de pe mormintele martirilor mai importanți îngropați în catacombe (numite *arcosolia*) și în camerele funerare scobite sau zidite în jurul lor (numite *martyrium, titulus* sau *confessio*) și amenajate sau transformate cu timpul în adevărate bisericuțe (paraclise sau capele) subterane, de diverse forme, cunoscute îndeobște sub denumirea de *cripte*. Astfel de cripte s-au descoperit multe în catacombele Romei, începând cu cele mai vechi: așa-numita *Capella graeca* din catacomba Priscillei și Cripta Sfântului Ianuarie din catacomba Pretextat (ambele din sec. II), și continuând cu altele din secolele următoare, ca cele din catacomba lui Ponțian (trei), cripta papală și cea a Sfintei Cecilia din catacomba Sf. Ianuarie din Neapole, capela Sfinților Probus și Bassus din Vatican, cripta Sfinților Petru și Marcellin din catacomba de pe via Labicana din Roma, cele din catacomba Abu-El-Aohun de la Alexandria (sec. III) ș.a.⁴.

Martyria în sensul strict al cuvântului sunt însă cele ridicate la suprafața pământului (*sub divo*). Acestea au început să se construiască încă dinainte de veacul al patrulea, în intervalele dintre persecuții, dar cele mai multe au fost înălțate după pacea Bisericii, și mai ales din a doua jumătate a secolului al patrulea înainte, concomitent cu dezvoltarea crescândă a cultului martirilor. Mai toate se construiau la început în afara orașelor (*extra muros*), unde se aflau pe atunci atât cimitirele în general, cât și mormintele martirilor, deoarece vechile legi romane nu îngăduiau îngroparea morților înăuntrul cetăților. După pacea Bisericii și mai ales din a doua jumătate a veacului al patrulea înainte, ele pătrund și în interiorul orașelor (*intra muros*), unde sarcofagele cu moaște de martiri sunt aduse din locurile de înmormântare și depuse cu mare cinste în martyrii sau basilici noi, anume construite sau

⁴ Amănunte la H. Leclercq, *Capella graeca* și *Crypte*, în „Dictionnaire d'Archeologie chretienne et de Liturgie”, t. II, col. 2084-2106 și t. III, col. 3161-3166.

mai dinainte existente, spre a fienerate ca paznici și ocrotitori ai cetăților respective, basilici care și ele erau numite *martyria** sau *memorial*, purtând numele sfinților respectivi, care deveneau astfel patronii sau ocrotitorii acestor biserici⁷ (originea hramurilor de mai târziu).

În acest scop s-au folosit uneori și vechi locașuri păgâne de dimensiuni mai mici, rămase fără întrebuințare, îndeosebi *mausolee (heroa)* de plan central; așa e cazul, de ex., cu un hypogeu antic în formă de rotundă din Tesalonic,⁸ transformat în martyrion în sec. V, când au fost aduse și depuse aici părți din moaștele mai multor sfinți (folosit până azi ca biserică sub numele Sf. Gheorghe).

Tot *martyria* sunt numite de obicei și acele locașuri comemorative, ridicate după pacea Bisericii, în locuri unde nu existau de fapt morminte sau moaște de martiri, dar care aveau caracter *theofanic*, adică aminteau de apariții divine, de fapte și de persoane din istoria sfântă și îndeosebi de viața pământească a Mântuitorului, a Maicii Domnului și a unora dintre Sfinții mai importanți, ca Sfântul Ioan Botezătorul (*fiavrifua*, memorial sau monumente comemorative). Astfel de martyrii comemorative, similare cu *chenotafele (KevoTCCCpia*, morminte goale) din Antichitate, s-au înălțat, cum era și firesc, mai ales în Ierusalim și în Palestina, în locurile legate de viața, activitatea și moartea Mântuitorului, a Sfinților Apostoli, a Maicii Domnului și a Sfântului Ioan Botezătorul. Cel mai vestit dintre toate acestea *zřMartyriul Mântuitorului*, zidit de împăratul Constantin cel Mare pe locul Sfântului Mormânt (Golgota).

Pentru martyriile ridicate în cinstea și amintirea Sfinților Apostoli și Profeti se întrebuințau și denumirile speciale de *ănoaroXeiov sau npocpřrelov* (locaș apostolicesc sau profetic)⁸. Existau și *martyria* ale mucenicilor eretici, amintite în canonul 9 al Sinodului local din Laodiceea, în a doua jumătate a sec. IV (*ta Xeyâ^eva fiaprvpia TCOV aipeTiKcdv*), care se referă mai ales la pseudo-martirii

⁵ Vezi Eusebiu al Cezareei, *op.* și trad. rom. *cit.*, cart. III, cap. 48, p. 415.

⁶ La Fericitul Augustin, *De civitate Dei*, cart. XXII, cap. 10-12; *De cura pro mortuis gerenda*, cap. 6 (P.L., t. XLI, col. 766-768 și t. XL, col. 591).

⁷ Vezi Paulin de Nola, *Epist. III (AdAlvpium)*, P.L., t. LXI, col. 163.

⁸ Comp. Sozomen, *Istoria bisericească*, cart. VIII, cap. 17 și cart. IX, cap. 10 (P.G. t. LXVII, col. 1500 A. 1617); Teodor Citețul, *Istoria bisericească*, cart. II, cap. 63 (P.G., t. LXXXVI, col. 213).

«*Vremea este a face Domnului...*»

montaniști din Frigia, interzicând frecventarea de către credincioși a unor astfel de martyrii, *pentru rugăciune ori pentru vindecare* (comp. și canonul 34 al aceluiași Sinod, care oprește cinstirea sau venerarea martirilor eretici și schismatici). Se făceau și alte abuzuri în această privință, ridicându-se numeroase *altare* și *martyrii* în diverse locuri (prin țarini și prin vii), în urma unor pretinse viziuni sau descoperiri în vis ale unor trupuri inexistente de martiri îngropați în locurile respective: Sinodul din Cartagina ținut la anul 401 dispune dărâmarea unor astfel de martyrii și menținerea celor care se bazează pe realități sau fapte riguros verificate (can. 83 Cartagina la Nic. Milaș).

2. Arhitectura (planul și forma) martyriilor

Martyriile se zideau atât la suprafața pământului, cât și subteran. Ca mod de construcție (arhitectură) ele aveau, ca și primele biserici creștine, forme foarte variate, inspirându-se în general din arhitectura funerară păgână, adică imitând formele mausoleelor antice, greco-romane (r) ptbov herorum). Cele mai simple aveau *forma de absidă* unică, ca un fel de *ciborium Kificbpiov* sau baldachin ocrotitor, ridicat deasupra mormântului martiric. Altele aveau *planul pătrat* ori *dreptunghiular*: erau construcții cu patru laturi, având deschideri (uși) fie pe o singură latură, fie pe toate patru, cu acoperișul în două ape, sau boltit, sau în formă de con, având în interior una sau mai multe săli, dintre care cea centrală era camera funerară (care cuprindea mormântul), iar celelalte serveau ca săli de adunare; când martyriul avea și etaj, sala de jos era cea funerară, iar cea de sus servea ca paraclis sau loc de adunare și de cult. Martyriile din această categorie erau orientate în general spre răsărit, iar uneori aveau și o absidă pe una din laturi (de obicei cea de răsărit). Alte martyrii aveau *planul treflat* (triconc); erau așa-numitele *cellae trichorse* (cămăruțe triabsidale), numeroase mai ales în Africa de Nord-Vest. Foarte multe martyrii aveau un plan central, *adică forme circulare* (rotonde) și *poligonale* (de obicei hexagonale sau octogonale), cu acoperișul conic, de lemn sau în formă de boltă (cupolă) semisferică, având interiorul împărțit uneori în mai multe spații (nave) prin șiruri de coloane (ca basilicile), iar uneori aveau și tribune sau galerii. În sfârșit, cele mai multe *zvezuplan cruciform*, adică erau în formă de cruce: construcții cu patru săli

dreptunghiulare, dispuse în formă de cruce (cu brațe egale sau inegale) și adăpostind la mijloc mormântul sau locul sfânt, încadrat de regulă într-un simplu baldachin (circular ori poligonal) sau într-o cameră mai mare, de diverse forme. Uneori spațiile libere dintre brațele crucii erau umplute cu încăperi dreptunghiulare sau pătrate, dând complexului clădirii planul de *cruce înscrisă*, adică cruce încadrată într-un pătrat sau un dreptunghi; la unele martyrii cruciforme brațele crucii se terminau în formă de abside, iar altele aveau forma de T (săli dreptunghiulare, cu una sau mai multe nave, având la capăt un transept, terminat uneori în absidă).

Dintre toate acestea, rolul cel mai important l-au jucat în Orient martyriile de plan octogonal și circular, acoperite cu cupolă, răspândite în Asia Mică (ruine la Birbinkilisse, la Isaura, la Soasa în Capadocia, la Hierapolis ș.a.), în Siria (martiriu somptuos ridicat de împăratul Constantin cel Mare la Antiohia în 331), în Mesopotamia, Egipt (mica capelă funerară de la Bait). Ele vor servi ca model bisericilor cu cupolă, de mari dimensiuni, ridicate mai târziu, ca, de pildă, biserica circulară a Sf. Grigorie Luminătorul (Apostolul Armeniei), zidită în sec. VII la Egimiazin, biserica rotundă a Sf. Ștefan din Roma (sec. V), biserica rotundă a Sf. Gheorghe din Salonic (sec. VI), biserica Sfinților Serghie și Vach din Constantinopol (un octogon cu cupolă, ridicat pe vremea lui Justinian). Biserica „Sf. Vital” din Ravena în Italia (octogon cu cupolă, din sec. VI), biserica „Sf. Gheorghe” din Ezra în Siria Centrală (zidită la 515 și păstrată încă destul de bine și azi: un octogon cu cupolă ovoidă) ș.a.

Toate martyriile aveau în centru mormântul cu osemintele martirice sau locul sfânt legat de apariții theofanice, deasupra lui, sau cât mai aproape de el. Aveau o *masă sau un altar de jertfa*, pe care se săvârșea Sfânta Euharistie și care la început erau mobile (transportabile), iar mai târziu fixe (imobile).

3. Martyria mai importante, în Răsărit și Apus

Cele mai cunoscute dintre monumentele de acest fel din epoca paleocreștină sunt următoarele:

I. *In Răsărit* (unde se aflau cele mai numeroase):

1. *Martyriul Sfințelor Patimi* de pe Golgota (numit *Martyrion-ul* prin excelență) și *Martyriul învierii* (Anastasia), amândouă ridicate de Constantin

«Vremea este a, face Domnului...»

cel Mare pe Golgota; cel dintâi avea forma unei basilici dreptunghiulare cu cinci nave și un mare atrium sau portic, iar al doilea era o rotondă cu colonade interioare și galerii⁹.

2. *Martyriul înălțării*, ridicat pe vremea lui Constantin cel Mare pe locul înălțării Domnului de pe muntele Măslinilor, lângă Ierusalim. Avea formă octogonală¹⁰.

3. *Martyriul octogonal* construit de Sfânta împărăteasă Elena pe locul *Nașterii Domnului*, care a fost modificat pe vremea lui Justinian (sec. VI).

4. *Martyriul Sfântului Apostol Toma* de la Edesa¹¹.

5. *Martyriul Sfântului Serghie* (Sergiu) de la Rusafa (fost Serghiopolis) în Siria.

6. *Martyriul Sfântului Iacob* (apostol și misionar al creștinilor din Mesopotamia, t 338) din Nisibi, zidit la 359, ca un turn masiv de formă pătrată, cu ziduri foarte înalte, alături de o biserică și un baptister, păstrat până azi aproape în formă inițială.

7. *Martyriul subteran al sfintei Tecla*, de la Seleucia Isauriei (în Asia Mică), construit înlăuntrul unei peșteri și imitând ca formă pe cel de la Sfântul Mormânt¹².

8. *Martyriul călugărului Helpidius*, din Carrhes, în Mesopotamia (martir indigen, victimă a persecuției lui Savov II). Cultul său se asocia cu al lui Avraam, iar martyriuim-ul său, celebru în regiune, atrăgea la sărbătoarea anuală a mucenicului pe toți călugării și asceții din Mesopotamia¹³.

9. *Martyriul Sfântului han Teologul* (Evanghelistul) din Efes, ridicat chiar deasupra mormântului acestuia, în sec. IV. Având la început forma

⁹ Amândouă descrise de istoricul Eusebiu al Cezareei, *Viața lui Constantin (cel Mare)*, cartea III, cap. 25-39 (Comp. și Sozomen, *op. cit.*, cart. II, cap. 26).

¹⁰ Amintit de mai multe ori de către pelerina apuseană Etheria (alias Silvia), care îl numește *Imbomon*, adică biserica de pe culme: *iv f>o^(b (Silviae vel potius Aetherias peregrinatio ad loca sancta*, herausgegeben von W. Heraeus, IV Auflage. Heidelberg 1939, p. 38 și urm.).

¹¹ Amintit în sec. IV de Etheria {*op. și ed. cit.*, cap. XVII, XIX, p. 19-20) și de Socrate Scolasticul în sec. V {*op. cit.*, cart. IV, cap. 18, trad. rom. de Iosif Gheorghian, Buc, 1899, p. 219).

¹² Menționat în sec. IV de Etheria, *op. și ed. cit.*, cap. XXII și XXIII, p. 27-28.

¹³ Vezi Etheria, *op. cit.*, cap. XX {*ed. cit.*, p. 24 și urm.).

unui turn pătrat, peste care s-a zidit în sec. V o mare biserică cruciformă, refăcută apoi în epoca lui Justinian (sec. VI)¹⁴.

10. *Martyriul Sfintei Eufemia* (î 11 iunie 307) din Calcedon (azi Kadikeui lângă Constantinopole), construit pe la sfârșitul secolului al patrulea, în formă de vastă rotondă cu tribune (galerii), încercuită în interior cu stâlpi monumentali, imitând Martyriul mai vechi al Sfântului Mormânt de la Ierusalim; era atât de mare, încât în el s-au putut ține ședințele Sinodului IV Ecumenic, la 451¹⁵.

11. *Martyriul Sfântului Simion Stâlpniculde* lângă Antiohia (azi *Kalat-Seman*), construit în sec. V; era o construcție masivă, de mari proporții, din piatră, ca un complex de clădiri dispuse în formă de cruce gigantică, închizând la mijloc stâlpul Sfântului Simion, încadrat într-un octogon central, ale cărui fețe erau formate din largi arcade deschise (azi se mai văd din el ruine impresionante prin măreția lor¹⁶).

12. *Martyriul (basilică) Sfinților Apostoli*, ridicat de Constantin cel Mare și continuat de Constanțiu, la Constantinopol, este primul exemplu de martyriu ridicat înlăuntrul orașului (*intra muros*); refăcut de Justinian în sec. VI, el cuprindea osemintele unora dintre Sfinții Apostoli, aduse aici în a doua jumătate a sec. IV, precum și mormintele cu mausolee ale lui Constantin și Justinian. A fost distrus de turci în sec. XVI.

13. *Martyriul Sfântului Mucenic Mina* (Menas), în Egipt (azi *Karm-Abu-Mina*), la început un octogon, zidit pe vremea lui Constantin cel Mare, peste care s-a construit, în epoca lui Arcadiu, o mare biserică cu transept în formă de T (distrusă în sec. VII, de invazia arabă)¹⁷.

¹⁴ Ruinat de mult. Săpături arheologice începute în 1922 de prof. grec G. Sotiriou (*AvaoKotcpai roti ev Ecpeau) coaov'Iuxxvov TOÎQeoXoyov*, Atena 1922) și continuate de arheologul austriac H. Hormann (*Forschungen in Ephesos*, Bând IV, Heft 3: *Die Johanneskirche*, Wien, 1951).

¹⁵ Amintit în sec. IV de Etheria, *op. cit.*, cap. XXIII (ed. cit., p. 28) și de istoricul Evagrie (sec. VI), în *Ist. Bis.*, cart. II, cap. 3, P.G., t. LXXXVI, col. 2193.

¹⁶ Vezi fotogr. și plan la Gh. Diehl, *Manueld'art byzahtin*, ed. a II-a, 1.1, Paris, 1925. fig. 6, 7, 14 și 15.

¹⁷ Săpături arheologice de K.M. Kaufmann, *Die Menasstadt...*, Leipzig, 1910; Același. *Die heilige Stadt der Wüste*, Kempten-Miunchen, 1910 și 1924 (comp. și EW. Deichmann, *Zu den Bauten der Menasstadt*, în „Jahrbuch der deutschen Arhăologischen Institut. Arh. Anzeiger”, 1937, col. 75-86).

«Vremea este a face Domnului...»

14. *Martyriul Sfântului Dumitru*, din Tesalonic, în Grecia, construit în sec IV-V, pentru adăpostirea moaștelor sfântului, aduse de la Sirmium (azi Mitrovița, în Iugoslavia). Peste el s-a clădit mai târziu frumoasa biserică a Sf. Dumitru din Tesalonic (sec. V-VI), păstrată până azi.

II. *în Apus:*

1. *Martyriul Sfinților Apostoli Petru și Pavel*, ridicat de împăratul Constantin cel Mare în Roma și încorporat mai târziu bisericii *San Pietro e Paolo fuori le mura* (Sf. Petru și Pavel din afara orașului).

2. *Martyriul Sfântului Apolinarie* din Ravena, în Italia.

3. *Martyriul Sfântului Irineu* la Lugdunum din Galia (Lionul de azi), lângă care a fost găsit mormântul sfântului, la 1835.

4. *Martyriul Sf Felix de Nola*, în Campania (sudul Italiei), format din cinci biserici dispuse în formă de stea, dintre care una a fost construită de Sf. Paulin de Nola (sec. IV-V).

III. Câteva martyrii au existat și pe pământul țării noastre, și anume în Dobrogea (vechea *Sciția Minor*), în sec. IV-VI; menționăm, dintre cele ale cărora urme s-au găsit în săpăturile și cercetările arheologice de până acum, *Martyriul Sfinților Chirii, Chindeus și Tasius (Dasius)* de la Axiopolis, lângă Cernavoda de azi (o sală dreptunghiulară cu absidă la răsărit și o capelă anexă pe latura de sud) și așa-numita biserică „bizantină”, cu transept, de la Tropaeum-Trajani (Adam-Clissi), zidită în sec. V-VI, care era de fapt un martyrium, având o criptă cu sfinte moaște, care au făcut din ea un loc de pelerinaj în acea vreme; amândouă au fost distruse în sec. VI-VII¹⁸.

IV. *Clădiri-anexe ale martyriilor. Evoluția și dispariția martyriilor.*

Pe lângă unele din vechile martyrii creștine s-au format cu timpul cimitire particulare (ale unor familii) sau obștești (ale comunităților creștine), dată fiind dorința vechilor creștini de a fi înmormântați alături de sfinți (*ad sanctor*), pentru a se pune astfel sub protecția și mijlocirea lor¹⁹. Cele mai multe au devenit locuri vestite de pelerinaj, atrăgând mari mulțimi de credincioși din toate părțile lumii creștine, care veneau să se închine sfintelor moaște de martiri sau să vadă și să cinstească locurile celebre sfințite prin

¹⁸ Vezi I. Barnea, *Nouvelles considerations sur Ies basiliques de Dobroudja*, în rev. „Dacia” (Buc), XI-XII, 1948, p. 226, fig. 7.

¹⁹ Vezi H. Leclercq, *Ad. Sanctos*, în *Dict. D'Archeoi Chret. et de Lit.*, t. I.

apariții theofanice sau prin legătura lor cu viața Mântuitorului, a Maicii Domnului sau a sfinților în general. Așa au fost, de exemplu, în primul rând martyriile comemorative (theofanice) din diversele locuri sfinte din Ierusalim și Palestina (Betania, Iordan, Betleem, Capernaum, Salem, Sichem etc), începând cu cel de pe Sfântul Mormânt al Domnului; apoi cele de pe mormintele sfinților: Ioan Teologul din Efes, Simion Stâlpnicul (Stilitul) din Kalat-Seman (lângă Antiohia), Mina din Egipt (Mineapolis, Karm-Abu-Mina), Dumitru din Tesalonic, Petru și Pavel din Roma ș.a.²⁰. De aceea unele din acestea au luat cu timpul înfățișarea unor adevărate mănăstiri, a unor mari complexe constructive, care s-au mărit mereu cu clădiri-anexe, destinate pentru săvârșirea serviciilor divine, pentru locuințele numeroșilor clerici, pentru adăpostirea și găzduirea pelerinilor ș.a.m.d. (așa a fost cazul, de ex., la Kalat-Seman lângă Antiohia și la Karm-Abu-Mina, în Egipt).

La început, martyriile se deosebeau de bisericile (bazilicile) sau locașurile de cult propriu-zise, atât ca destinație, cât și ca loc (ele se zideau în afara orașelor, pe când bisericile înlăuntrul acestora) și ca forme de construcție. Cu timpul însă ele se transformă în adevărate locașuri de cult, confundându-se cu bisericile propriu-zise, pătrunzând înlăuntrul orașelor (din a doua jumătate a sec. IV înainte) și împrumutând bisericilor unele din formele lor de construcție (planul central, circular sau poligonal, cupola sau bolta); devenind locuri de pelerinaj, în care deci Sfânta Euharistie a început să se săvârșească permanent, cele mai multe din ele au fost cu timpul încorporate în construcții mai mari, în basilici ridicate peste ele (ca de ex. la Sf. Ioan din Efes, Sf. Vavila de la Antiohia-Kaussie, Sf. Simion Stâlpnicul de lângă Antiohia, Sf. Mina din Egipt, Sf. Dumitru din Tesalonic, Sf. Petru și Pavel din Roma ș.a.). Unele dintre cele aflate în interiorul orașelor au fost transformate în biserici, fiind afectate cultului obișnuit, zilnic (ca, de ex., Martyriul-rotundă din Tesalonic din sec. V, azi Biserica „Sf. Gheorghe”), altele, dintre cele aflate în afara orașelor, au devenit simple anexe ale unor basilici construite ulterior în apropiere de ele, necesare pentru adunările marilor mulțimii de pelerini care le cercetau tot timpul (așa s-a întâmplat, de ex., la martyriul Sf. Iacob din Nisibi, al Sfintei Eufemia din Calcedon, al

²⁰Vezi și H. Leclercq, *Pelerinages*, în *Dict. D'Arheol. Chret. et de Lit.*, t. XIV, col. 65-176.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Sf. Apostol Barnaba din Salamina în Cipru ș.a.). Cele mai vechi, construite în afara orașelor, își pierd importanța după ce au fost golite de moaștele transportate în interiorul orașelor; din a doua jumătate a sec. IV, când osemințele martirice încep a fi fărâmițate sau împărțite, după pilda lemnului Sfintei Cruci, ele încep să fie puse și sub altarele bisericilor obișnuite de cult (ceea ce devine apoi obligație generală pentru toate bisericile, prin hotărârea canonului 7 al Sinodului al Șaptelea Ecumenic)²¹; acestea contribuie și mai mult la ștergerea treptată a diferenței inițiale dintre *martyria* (basilici cimiteriale) și *ecclesiae* (basilici *intra muros* sau parohiale).

Martyrii propriu-zise - în înțelesul de monumente religioase, funerare și comemorative în același timp - nu se mai construiesc începând de la sfârșitul epocii paleocreștine (sec. VI-VII) dintre cele construite până atunci, numai martyriul Sfântului Iacob din Nisibi în Mesopotamia (sec. IV) se păstrează până azi în forma originală și într-o stare relativ bună²³, precum și martyriul-rotundă din Tesalonic (sec. V) folosit azi ca biserică cu hramul Sf. Gheorghe. Celelalte au dispărut aproape în întregime, ca majoritatea celorlalte monumente contemporane cu ele, prin refaceri și transformări succesive, prin părăsirea și năruirea lor sub acțiunea distrugătoare a timpului, prin dărâmarea lor de către năvălitori (perși, turci și arabi în Răsărit, huni, avari, normanzi și saracini în Apus), sau prin înlocuirea lor completă cu construcții posterioare (basilici, baptisterii, necropole și cimitire etc), dispărute și acestea în cursul timpului. Abia ruinele unora dintre ele, păstrate până azi (ca la Kalat-Seman lângă Antiohia), și resturile încadrate în clădirile mai noi sau descoperite în urma săpăturilor și cercetărilor arheologice din timpul mai nou (temelii, pavimente, cripte, fragmente de coloane sau de ziduri, ca la Martyriul învierii din Ierusalim, inscripții ș.a.), precum și descrierile sau informațiile sporadice din izvoarele literare (istorici ca Euse-

²¹ „... .Câte sfinte biserici s-au consacrat fără sfintele moaște ale mucenicilor, hotărâm să se pună moaște într-însele, cu obișnuita rugăciune. Iar cel ce va sfinți vreo biserică fără sfintele moaște, să fie caterisit, ca unul care a călcat tradiția bisericească" (la Nic. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, trad. rom. de Dr. N. Popovici și U. Kovincici, voi. I, part. a II-a, Arad, 1931, p. 503).

²² Fotografie în A. Grabar, *op. cit.* în lista bibliografică de la sfârșitul acestui studiu; fig. 12.

biu al Cezareei, Sozomen și Socrate Scolasticul²³, pelerini ca Etheria²⁴ sau Anonimul apusean din Bordeaux de la 333²⁵ ș.a.) ne mai dau o slabă idee despre aceste vechi monumente, care au înscris unul din cele mai glorioase capitole din istoria artei bisericești paleocreștine, capitol din nefericire încă puțin și incomplet explorat, studiat și cunoscut, mai ales la noi. La vremea lor, ele au constituit expresia cea mai concretă și mai strălucită a cultului martirilor, cult care a jucat un rol atât de important în istoria pietății și a vieții religioase creștine din Antichitate și care a fost continuat și dezvoltat mai târziu sub alte forme de manifestare.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

(lucrări auxiliare folosite și necitate în notele din text)

1. H. Leclercq. *Manuel d'Arheologie chretienne depuis Ies originesjusquau Vffl-e siecle*, 2. voi., Paris, 1907.
2. Fr. Wieland, *Altar und Altargrab der christlichen Kirchen im 4. Jahrhundert*, Leipzig, 1912.
3. Același, *Mensa und Confessio*, Munchen, 1906.
4. H. Leclercq, artic. *Confesio*, în „Dict. D'Arheologie chretienne et de Liturgie”, Red. de H. Leclercq și P. Cabrol, t. III, part. 2, col. 2503-2508.
5. Același, artic. *Martyrium*, *Ibidem*, t. X. col. 2512-2523.
6. Același, artic. *Memoria*, *Ibidem*, t. XI, col. 296-324.
7. Același, artic. *La vie chretienne primitive*. Paris, 1927.
8. J.P. Kirsch, *Die Grabstätten der romischen Märtyrer und ihre Stellung im liturgischen Märtyrerkultus*, în „Romische Quartalschrift fur christliche Altertumskunde und fur Kirchengeschichte” (Roma), 38 (1930), 107-131.
9. G. Sotiriu, *Oi râipoi rwv fiaprvpcov Tije, niarecoc; rj râ ftapTypia*, în „Bvzantinisch-Neugriehisch-Jahrbucher” (Atena), 14 (1938), 3-4, p. 279-289.

²³ Vezi diversele texte din acești istorici, citate în notele anterioare.

²⁴ *Peregrinatio ad locaș sanctas*, cap. 17 și 19 (martyriul Sfântului Apostol Toma din Edesa), cap. 20 (martyriul Sfântului Elpidius din Mesopotamia), cap. 22 și 23 (mart. Sf. Tecla de la Tara), cap. 23 (mart. Sf. Eufimia de la Calcedon și al Sf. Ioan din Efes), cap. 25-49 (Martyriul de pe Golgota și cele din jurul Ierusalimului).

²⁵ Editat de P. Geyer, în *Itinera Hierosolymitana saec. IV-VIII (Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, t. XXXIX, Vindobonae, 1898.

«Vremea este a face Domnului...»

10. A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur culte des reliques et Vart chretien antique*, 2 voi. cu text și 1 album, Paris, 1943, 1946 (cea mai completă și cea mai bună monografie generală a chestiunii, de până acum).

11. I. Barnea, *To naXaio XpiarcoviKdv Qvaiaarrjpiov (Vechiul altar creștin)*, Atena, 1940, p. 62-67.

12. Același, Curs (dactilografiat) de Istoria artei paleocreștine, pentru magistranzi, Institutul Teologic din București, 1957-1959.

13. Fr. Pfister, *Der Reliquenkult im Altertum*, 2 voi., Giessen, 1909, 1912 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. hrsg. v. Wiensch u. Deubner, voi. V).

14. V. Schultze, *Grundriss der christlichen Arhăologie*, ed. a II-a, Greifswald, 1934.

15. L. Brehier, *Les basiliques chretiennes*, Paris, 1907 (coli. *Art et Litterature*).

16. H. Cheramy, *Les catacombes romaines*, Paris, 1932.

17. A. Fabre, *Manuel d'art chretien*, Paris, 1930.

18. Marcel Laurent, *Vart chretien primitif*, t. II, Bruxelles-Paris, 1911.

19. A. Xyngopulos, *Maprvpiov*, în *Marea Enciclopedie Greacă*, t. XVI, p. 741-742.

20. L'abbe Martigny, *Dict. Des antiquites chretiennes*, ed. a III-a, Paris, 1889, p. 201-203 și 231-232 (la cuv. *Crytes, Confessio, Martyrium, Memoria*).

21. H. Marueshi, *Elemente d'Archeologie chretienne* > t. II, Paris-Roma, 1903.

22. A. Michel, *Histoire de l'art depuis les premiers temps chretiene, jusqu'à nos jours*, 1.1, part. I., Paris, 1905.

23. L. Deau, *Hist. Univ. des arts. L'art primitif, Vart medieval*, Paris, 1934.

24. Sixte Scaglia, *Manuel d'Archeologie chretienne*, Turin, 1916.

25. Paul Allard, *Dix legons sur le Martyre*, Paris, 1905.

PROGRAMUL ICONOGRAFIC AL BISERICILOR OTODOXE. ÎNDRUMĂTOR PENTRU ZUGRAVII DE BISERICI*

I. PICTURA DIN SFÂNTUL ALTAR

1. În general, în centrul bolții altarului (pe semicalota absidei), deasupra Sfintei Mese, se zugrăvește chipul Maicii Domnului, cea „mai înaltă (mai cuprinzătoare) decât cerurile” (ἡ Ἐπιταφία Τῆς Θεοτόκου), reprezentată de obicei ca împărăteasă a cerurilor (Doamna îngerilor), adică stând pe un jeț (tron) împărătesc și purtând în brațele ei (ori pe genunchi) pe Pruncul Iisus; ea este încadrată de obicei de cei doi sfinți arhangheli (Mihail și Gavriil), stând unul de-a dreapta și altul de-a stânga tronului, în atitudine de adorare. Unul din cei doi arhangheli poate fi înlocuit cu sfântul care este hram sau patron al bisericii respective, iar dacă spațiul permite, fiecare dintre cei doi arhangheli poate fi însoțit de câte un sfânt (ca, de ex.: Sfinții Ioachim și Ana, părinții Maicii Domnului), ori de David și Solomon, purtând ruloari (suluri) cu inscripții din profețiile lor referitoare la Sfânta Fecioară (a se vedea anexa nr. 6, cu texte din profețiile mesianice și mariale ale prorocilor din Vechiul Testament).

Chipul Maicii Domnului ca împărăteasă a cerurilor poate fi zugrăvit aici și sub formă de „orantă” (adică rugătoare), în atitudine de rugăciune, cu mâinile întinse, implorând pe Dumnezeu și ocrotind, prin mijlocirile ei, pe credincioșii din biserică.

*în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, XCII (1974), nr. 5-6, p. 730-771.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Pe spațiul rămas liber al semicupolei (bolții) altarului, în jurul chipului central al Sfintei Fecioare, se zugrăvește Sfânta Treime, scene din viața Sfintei Fecioare (din Acatistul ei), Iisus-Emanuel și Cel Vechi de zile din viziunea proorocului Daniel (Daniel VII, 9-10), îngeri și serafimi, ori medalioane cu chipuri de sfinți.

2. La bisericile mai mari, la care *între registrul de jos al ierarhilor* (vezi mai departe) // *medalionul central de pe bolta altarului cu chipul Maicii Domnului* rămâne un spațiu de zugrăvit, se zugrăvesc, dacă este posibil, pe trei registre (zone) orizontale, paralele, următoarele trei subiecte care stau în legătură simbolică cu Sfânta Liturghie săvârșită în altar, și anume (începând de sus în jos):

a) *Cortul mărturiei* (Tabernacolul sau Arca alianței), adică altarul Legii vechi: în centrul compoziției o masă acoperită cu o față purtând pe mijlocul poalei un mic medalion rotund cu chipul Maicii Domnului. Pe masă se înfățișează sfeșnicul cu șapte brațe, chivotul în care se păstrau tablele Legii și o amforă cu mana din care erau hrăniți evreii în pustie (vezi Ieșire, XVI), sub formă de pâinișoare. Masa e încadrată în dreapta de Moise, iar în stânga de Aaron, amândoi cădind spre masă (poate fi zugrăvit și Mântuitorul, înapoia mesei, între Moise și Aaron). De o parte și de alta a mesei din mijlocul scenei se zugrăvesc două grupe de câte șase regi, care reprezintă pe cele 12 seminții ale lui Israel, purtând fiecare pe brațe ori pe umeri ofrande pe care le aduc la altar: amfore mari ori chivote de aur. De o parte și de alta, deasupra fiecărei grupe, apar din niște mici medalioane rotunde profeții Isaia și Ieremia, purtând fiecare câte un rulou cu inscripții din profețiile lor (vezi anexa nr. 6).

Dacă la extremitățile dinspre nord și sud ale registrului cu Cortul mărturiei mai rămâne spațiu liber de pictat, se pot zugrăvi și alte teme, ca, de ex.: Sfânta Treime sub forma „Filoxeniei lui Avraam”, adică a celor trei tineri sau îngeri poposiți la stejarul din Mamvri și ospătați la masa lui Avraam, în jurul căreia sunt așezate (vezi Facere XVIII, 1-16): rugul în flăcări, care ardea și nu se mistuia (vezi Ieșire III, 2), simbol al focului dumnezeirii care n-a ars pântecele Fecioarei din care Se va întrupa Domnul, scara cerească din viziunea patriarhului Iacob la Betel (Facere XXVIII, 10-22), aducerea

chivotului cu tablele Legii la Ierusalim (III Regi VI, 12-17) și apoi la templu (I Regi, VIII, 1 -11 și II Cronici V, 2-14) ș.a.

b) *Liturghia îngerească (cerească)* sau *Dumnezeiasca Liturghie*, în care este înfățișat Mântuitorul, în centrul compoziției, slujind ca mare arhieru, înconjurat în dreapta și stânga de îngeri-preoți și diaconi, în atitudine de mișcare și purtând către altarul (Sfânta Masă) din centrul tabloului ori discul și potirul cu Sfintele Daruri (ca la vohodul mare al liturghiei arhieresti), ori Sfântul Epitaf simbolizând trupul mort al Domnului (ca la procesiunea înconjurării bisericii cu Sfântul Epitaf la slujba Prohodului din noaptea Vinerii Sfintelor Patimi).

Când spațiul nu permite, această scenă se zugrăvește pe pereții turlei celei mari (Pantocratorul) de deasupra naosului (vezi mai departe).

c) *împărtășirea Sfinților Apostoli* (Cina cea de Taină sau Liturghia arhierască): în mijlocul scenei (deasupra ferestrei dinspre răsărit a altarului) se zugrăvește Mântuitorul ca Mare-Preot sau Arhieru, înveșmântat în odăjdii arhieresti, slujind în fața Sfintei Mese (cu fața către privitorul scenei) și dând Sfinților Săi Apostoli, de o parte, Sfântul Trup, iar de alta, Sfântul Sânge (de aceea, Mântuitorul poate fi zugrăvit de două ori: o dată orientat spre grupul Apostolilor din dreapta Sa, a doua oară orientat spre grupul Apostolilor din stânga Sa). Sfinții Apostoli sunt înfățișați împărțiți în două grupe de câte șase, amândouă îndreptându-se spre Sfânta Masă, în atitudinea de cuviincioasă așteptare a celor ce se împărtășesc. O grupă (cea din stânga Mântuitorului) are în frunte pe Sfântul Apostol Petru și primește Sfântul Trup; cealaltă (dinspre dreapta Mântuitorului) vine în frunte cu Sfântul Ioan, pentru a primi Sfântul Sânge. Iuda trădătorul se așază de obicei la urma grupei din stânga fără nimb și întorcând capul înapoi, ori plângând, pentru că nu e admis la împărtășire.

Pot fi zugrăviți aici și îngeri-diaconi purtând ripide și asistând pe Hristos, Marele Preot, ori umbrind Sfintele Daruri (cum fac diaconii la Liturghia arhierască). Se pot scrie și cuvintele adresate Apostolilor de către Mântuitorul la Cina cea de Taină: „Luați, mâncați, acesta este trupul Meu...” (în stânga Mântuitorului) și: „Beți dintr-acesta toți...” (în dreapta Mântuitorului).

La bisericile mai mici, unde nu se poate zugrăvi decât una dintre cele trei scene principale enumerate aici, se va zugrăvi numai ultima (împărtă-

«*Vremea este a face Domnului...*»

șirea Sfinților Apostoli), deoarece această scenă ilustrează de fapt momentul împărtășirii clericilor de către arhiereu, la Liturghia arhierescă, adică un rit liturgic care se săvârșește numai în altar.

La bisericile mai mari, dacă rămâne un spațiu liber pe ultima zonă, în dreapta și în stânga împărtășirii Sfinților Apostoli, el se umple cu alte scene înrudite, din istoria sfântă, ca, de ex.: intrarea în biserică (aducerea la templu a Sfintei Fecioare de către părinții ei), Cina cea de Taină, ori Cina de la Emaus (Luca XXIV, 13 ș.u.), spălarea picioarelor ucenicilor de către Iisus la Cină (Ioan XIII, 1-15), rugăciunea din grădina Ghetsimani (Luca XXII, 39-46), pogorârea la iad a Mântuitorului, arătările Domnului după înviere (ilustrarea celor 11 voscesne sau stihiri ale Evangheliei, din slujba Utreniei duminicilor) ș.a.

3. Pe *peretele hemiciclului (peretele de răsărit al absidei principale a altarului)*, în registrul de jos de pe suprafața verticală a peretelui, se zugrăvesc *chipuri de mari ierarhi (episcopi sau arhieri)*, înveșmântați în sacos (felon *polistavrion* sau cu multe cruci) și omofor, înfățișați de regulă din profil, privind spre centrul hemiciclului, unde — de obicei sub fereastra de răsărit a altarului - este zugrăvit Mântuitorul, jertfindu-Se la Liturghie, fie sub chipul unui prunc, fie sub acela al unui miel de jertfa, așezat pe Sfântul Disc și străjuit de îngeri-diaconi sau serafimi, care îl umbresc cu ripide, așa cum fac diaconii la Liturghia arhierescă, după ce Sfintele Daruri sunt aduse de la proscomidiar la Sfânta Masă (după vohodul cel mare sau „intrarea cu Sfintele Daruri”). La bisericile mai mici și cu resurse materiale mai modeste, în locul acestei scene centrale, se poate zugrăvi, deasupra scaunului celui de sus (jețul arhieresc din spatele Sfintei Mese), chipul Mântuitorului șezând pe tron, ca împărat ori ca arhiereu, singur ori înconjurat în dreapta și în stânga de cei 12 apostoli șezând pe scaune (vezi Matei XIX, 28), așa cum stă la Liturghia arhierescă soborul slujitorilor în mijloc cu arhiereul, la citirea Apostolului ori după împărtășirea clericilor.

Numărul chipurilor de arhieri zugrăviți pe acest registru variază, după mărimea bisericii respective sau după suprafața disponibilă a registrului. Dar, indiferent de mărimea bisericii, printre ei trebuie să fie cel puțin cei trei sfinți autori ai liturghiilor ortodoxe: Sfântul Ioan Gură de Aur, arhiepiscopul Con-

stantinopolului (de obicei în dreapta Sfintei Mese, adică spre nord de fereastră). Sfântul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei Capadociei (în stânga Sfintei Mese, adică spre sud) și Sfântul Grigorie cel Mare sau Dialogul, episcopul Romei. Pe lângă aceștia, se pot adăuga, pe cât permite spațiul disponibil: Sfântul Iacob, fratele Domnului și primul episcop al Ierusalimului, Sfântul Chirii al Ierusalimului, Sfântul Grigorie de Nazianz sau Teologul, arhiepiscopul Constantinopolului, Sfinții Atanasie și Chirii, patriarhi ai Alexandriei, Sfântul Spiridon, episcopul Trimitundeii, Sfântul Nicolae, arhiepiscopul Mirelor din Licia, Sfântul Silvestru, episcopul Romei, Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului, Sfântul Andrei Criteanul (episcopul Cretei), Sfântul Petru, episcopul Alexandriei (chipul acestuia se așază de obicei ultimul din șirul episcopilor dinspre proscomidiar) ș.a. (vezi lista sfinților ierarhi din *anexa nr. 18*). Ierarhii țin în mâini Sfânta Evanghelie ori câte un rulou cu fragmente din anumite rugăciuni liturgice (la cei trei autori de liturghii, enumerați aici în fruntea listei ierarhilor, se pun texte din rugăciunile Liturghiei respective, care pot fi luate din Liturghier). Toți ierarhii se zugrăvesc cu capetele descoperite și înconjurată de obișnuitul nimb luminos; numai Sfântul Chirii, în calitate de patriarh al Alexandriei, este înfățișat purtând pe cap o mitră simplă (ca un fes catolic), cu cruce albă în dreptul frunții.

La capătul dinspre nord și sud al șirului episcopilor, adică mai aproape de diaconicon și de proscomidiar, se zugrăvesc chipuri de sfinți diaconi, înveșmântați în stihare și orare și purtând în mâini cădelnițe ori discuri de aur, acoperite cu văluri (acoperăminte liturgice sau pocrovețe) brodate. Numărul sfinților diaconi zugrăviți variază și el, în funcție de spațiul disponibil. La bisericile mai mici se zugrăvesc cel puțin doi (unul spre proscomidiar, celălalt spre diaconicon sau veșmântar); unul dintre cei doi este totdeauna Sfântul Ștefan protodiaconul și protomartirul (așezat de obicei spre proscomidiar), iar celălalt poate fi oricare dintre ceilalți șase diaconi din epoca apostolică (Fapte VI, 5), ori alți sfinți diaconi mai cunoscuți, de mai târziu, ca, de ex.: Sfântul Roman Melodul sau Dulce-Cântărețul (marele imnograf al Bisericii Răsăritene din veacul al VI-lea), Sfântul Arhidiacon și Martir Laurențiu (Lavrentie) de la Roma (t 258); Sfântul Mucenic Evplu din Sicilia (t 304), Sfântul Mucenic Aithala Persul (t 380), Sfântul Mucenic Chirii (sec. al IV-lea) ș.a. (vezi lista lor în *anexa nr. 10*).

«Vremea este a face Domnului...»

4. La bisericile mai mari, care au în dreapta și în stânga absidei principale a altarului două încăperi laterale deosebite, adică: la nord *proscomidiarul sau pastolorionul* (unde preotul săvârșește prima parte a Liturghiei, adică Proskomidia), iar spre sud *diaconiconul (schevofilachionul szu veșmântarul)*, amândouă comunicând cu altarul (uneori și cu naosul) prin uși ori deschideri în formă de arcade, acestea se zugrăvesc astfel:

a) *Pe bolta și pereții proscomidiarului* se zugrăvesc chipuri sante și scene în legătură cu Nașterea și Patimile Domnului, care sunt simbolizate în ritualul Proskomidiei, săvârșit aici de către preot, ca de ex.: Răstignirea Domnului, Coborârea de pe Cruce ori Punerea în mormânt (grec. *Epitafios*), scena numită „Christ de Piețe” (*Pietă*) reprezentând pe Mântuitorul mort, așezat în picioare în sicriu și încadrat de Sfânta Fecioară și de Sfântul Ioan Evangelistul, Hristos ca victimă de jertfa sub formă de miel (vezi Isaia LIII, 7 și Ioan I, 29) ori sub cea de prunc așezat pe un disc, iar deasupra Hristos-Preot binecuvântând jertfa ori Christ-copil în potir, instrumentele Patimilor (crucea, piroanele, ciocanul, trestia cu buretele pentru oțet, cununa de spini, sulița sau lancea). Se pot zugrăvi, de asemenea, scene ori figuri din Vechiul Testament, care sunt simboluri (tipuri, preînchipuiri) ale jertfei Mântuitorului pe Cruce, ca, de ex.: jertfa lui Cain și cea a lui Abel (vezi Facere IV, 3 ș.u.), jertfa lui Melchisedec, regele Salemului, adică Melchisedec oferind lui Avraam pâine și vin ca dar de recunoștință (Facere XIV, 17-20), „Filoxenia lui Avraam”, jertfa lui Avraam, adică momentul în care Avraam, conform poruncii primite de la Dumnezeu, se pregătea să junghie pe fiul său, Isaac, dar Dumnezeu îl oprește (Facere XXII, 1-19), jertfa lui Manoe (Manoah), tatăl lui Samson (vezi Judecători XIII), cei trei tineri în cuptorul de foc, din Vavilon (Daniel, III) ș.a.

Acolo unde spațiul permite, se poate zugrăvi și viziunea lui Petru, episcopul Alexandriei: Iisus, tânăr, în picioare pe o Sfântă Masă, cu cămașa sfâșiată, e întrebat de Sfântul Petru: „Cine ți-a sfâșiat veșmântul, Mântuitorule?”, la care Iisus răspunde: „Arie, nebunul!” (aluzie la erezia lui Arie, din secolul al IV-lea, care *sfâșia* divinitatea absolută a lui Iisus, susținând că El n-a fost coexistent cu Tatăl din veci, ci S-a născut din Acesta în timp).

În bisericile de lemn din Ardeal, potrivit unei tradiții locale, se poate zugrăvi la proscomidiar Sfânta Euharistie sub forma aceasta: Hristos, așezat

pe o masă sau pe mormânt, are în spate Crucea; din coasta Lui dreaptă izvorăște o ramură de viță, care se încolăcește pe brațele Crucii sau pe trupul lui Iisus și își pleacă până la mâna Lui ciorchinii, din care El stoarce vin (Sângele Său) în potir. Împrejur se pot scrie cuvintele Domnului: „Eu sunt vița cea adevărată...” (IoanXV, 1 ș.u.). Zugravii mai iscusiți pot zugrăvi aici și ilustrarea troparului liturgic: „în mormânt cu trupul, în iad cu sufletul, în rai cu tâlharul și pe scaun împreună cu Tatăl și Duhul Sfânt ai fost, Hristoase...”, tropar pe care preotul îl rostește în timpul cădirii cu care încheie ritualul Proskomidiei; se poate lua ca model felul în care e ilustrată această temă la proskomidiarul bisericilor românești mai vechi, ca Sfântul Nicolae-Domnesc din Curtea de Argeș (sec. al XIV-lea), Scaune din București (sec. al XVII-lea), Crețulescu din București (1722) ș.a.

În bisericile mai mici, unde proskomidiarul are forma unei simple firide în peretele de nord al absidei altarului, se zugrăvește în partea de sus ori Răstignirea, ori Coborârea de pe Cruce, ori Punerea în mormânt a Domnului; la mijloc se zugrăvește peștera (ieslea) Nașterii din Vitleem cu închinarea magilor, iar în partea de jos se scrie pomelnicul cu numele ctitorilor ziditori, restauratori și binefăcători ai bisericii, precum și al slujitorilor ei din trecut (*dipticele*).

La bisericile mari, care au și *schevofilachion* (*diaconicon* sau *vesmântar*) separat, în partea de sud a altarului, sus pe bolta lui se zugrăvește Maica Domnului, cea mai înaltă decât cerurile (vezi în urmă), ori Hristos sub forma „îngerului de mare sfat”, susținut în nori de patru îngeri, iar mai jos, pe pereții verticali, Moise privind rugul arzând (Ieșire III, 1 ș.u.), ori Moise cu tablele Legii și Aaron ținând în mâini năstrapa de aur și toiagul înflorit (vezi Numeri XVII), ambii fiind înfățișați ca arhierii, precum și chipuri de diaconi (mai ales dacă ele nu au încăput pe registrul de jos al pereților altarului, vezi mai înainte). Dacă mai este spațiu, se mai pot zugrăvi și alte personaje ori evenimente mai importante din istoria Vechiului Testament, ca, de ex.: Noe, David, Isaia, Daniel, Samuil, Melchisedec, Zaharia, Iov, trecerea minunată a Mării Roșii, Moise izbind cu toiagul stânca din care a izvorât apă în pustie (vezi Ieșire XVII, 5-7 și Numeri XX, 7-13) ș.a., ori personaje și întâmplări din Noul Testament: bătrânul și dreptul Simeon purtând în brațele sale pe pruncul Iisus-Mesia (Luca II, 26-35), Adormirea

«*Vremea este a face Domnului...*»

Maicii Domnului, înălțarea Sfintei Cruci de la 14 septembrie (vezi Sinaxarul din slujba Utreniei acestei zile, în Minei ui pe septembrie), Iisus-dormind, străjuit de doi îngeri ori de Sfânta Fecioară și de Sfântul Ioan Botezătorul (cf. Numeri XXIV, 9) ș.a.

II. PICTURA DE PE TÂMPLĂ (CATAPETEASMĂ SAU ICONOSTAS), CARE DESPARTE ALTARUL DE NAOS

1. Începând de sus în jos, pe *Crucea de deasupra catapetesmei* se zugrăvește Hristos răstignit, iar la picioarele Crucii de o parte (în dreapta Mântuitorului) Maica Domnului și de cealaltă (în stânga) Sfântul Ioan Evanghelistul.

2. Corpul principal al tâmplei cu spațiul de pictat (între Crucea Răstignirii și nivelul de sus al ușilor altarului) se împarte în trei registre (zone) orizontale, paralele, în care se zugrăvesc următoarele:

a) *In primul registru de sus*, chipurile a doisprezece prooroci (vezi lista proorocilor Vechiului Testament în *anexa nr. 5*), având în mijloc pe Maica Domnului cu Pruncul dumnezeiesc în brațe. Proorocii sunt înfățișați întregi, stând în picioare, ori (mai des) numai bust, orientați spre icoana centrală și purtând în mâini ruloari cu versete din profețiile lor mesianice ori simboluri (vezi mai departe la pictura turlei mari).

b) *In registrul de la mijloc*, chipurile celor 12 Sfinți Apostoli (vezi lista apostolilor în *anexa nr. 9*) > înfățișați în picioare, orientați spre icoana centrală din mijloc, unde e zugrăvit Mântuitorul, fie singur, fie în cadrul grupului iconografic numit *Deisis* (grec. Senaic,, adică rugăciune de mijlocire) sau *Trimorfion* (Cele trei fețe sau chipuri), adică Mântuitorul încadrat de Maica Domnului și de Sfântul Ioan Botezătorul, înfățișați ca mijlocitori pentru omenire.

c) *In registrul al treilea* (de jos), praznicele împărătești: Buna Vestire, Nașterea Domnului, Tăierea-împrejur, Botezul Domnului, întâmpinarea Domnului, Floriile (Intrarea Domnului în Ierusalim), înălțarea Domnului, Rusaliile (Pogorârea Sfântului Duh), Schimbarea la Față, Adormirea Maicii Domnului, Nașterea Maicii Domnului, înălțarea Sfintei Cruci și Intrarea în biserică sau Aducerea la templu a Sfintei Fecioare; la mijlocul registrului se zugrăvește învierea Domnului ori Cina cea de Taină. Praznicele se așază

simetric: șase de o parte și șase de alta a icoanei centrale, începând de la stânga spre dreapta, în ordinea cronologică a evenimentelor sărbătorite (începând cu Nașterea Maicii Domnului) ori în ordinea anului bisericesc (începând cu luna septembrie). În cele mai multe biserici șirul lor începe cu Buna Vestire și se încheie cu înălțarea Sfintei Cruci. Întrucât de fapt numărul total al praznicelor Mântuitorului și ale Sfintei Fecioare este mai mare (14, dacă socotim și învierea), pentru a avea numărul tradițional de 12, se poate lăsa la o parte fie Buna Vestire, care mai este reprezentată jos pe ușile împărătești (vezi mai departe), fie Intrarea în biserică a Maicii Domnului, fie Tăierea-împrejur, iar învierea se zugrăvește fie la mijlocul registrului (în locul Cinei celei de Taină), fie se lasă și ea la o parte, întrucât mai este zugrăvită pe bolta absidei de nord a naosului (vezi mai departe).

d) Dacă între șirul de jos al icoanelor (praznicele împărătești) și icoanele împărătești mai este un mic spațiu, în mijlocul șirului (sub icoana centrală) se așază icoana cea nefacută de mână a Domnului (sudarul sau năframa Sfintei Veronica, ori cărămida craiului Abgar al Edesei).

3. În registrul cel mai de jos al tâmplei, pe care se încadrează și ușile de comunicare între altar și naos, se zugrăvesc următoarele scene și chipuri sfinte:

a) *Pe ușile împărătești*, din mijloc, se zugrăvește icoana Bunei Vestiri, în așa fel încât cele două personaje principale ale scenei, adică Sfânta Fecioară și Sfântul Arhanghel Gavriil, să fie față în față, unul pe un canat al ușii, al doilea pe celălalt canat. La cele patru colțuri ale tabloului, ori jos, sub scena principală, se zugrăvesc, în medalioane mici, chipurile celor patru sfinți evangheliști.

b) *Pe ușile laterale (diaconești)* se zugrăvesc chipurile Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil, unul pe o ușă, al doilea pe cealaltă, ori chipurile a doi sfinți diaconi (de obicei Sfântul Ștefan și Sfântul Laurențiu), înveșmântați în stihar și orar, ori chipurile a doi dintre sfinții militari (de ex.: Sfântul Gheorghe și Sfântul Dimitrie), în calitate de păzitori ai ușilor altarului.

c) *Pe spațiile dintre ușile împărătești și ușile laterale* se zugrăvește, în dreapta (adică spre sud) icoana împărătească a Mântuitorului Hristos ca împărat ori arhieru șezând pe tron, ori ca prooroc și învățător, cu Sfânta Evanghelie deschisă și binecuvântând; în partea opusă (spre nord) se așază icoana împă-

«Vremea este a face Domnului...»

rărească a Maicii Domnului, înfățișată ca împărăteasă șezând pe tronul măririi cerești, de obicei cu Pruncul dumnezeiesc pe brațe. Pe aceste icoane se poate scrie și începutul rugăciunilor care se rostesc de regulă în fața lor, și anume: la icoana Mântuitorului: „Preacuratului Tău chip ne închinăm, Bunule, cerând iertare greșelilor noastre...”; la icoana Maicii Domnului: „Ceea ce ești izvorul milei, învrednicește pe noi milostivirii, Născătoare de Dumnezeu../”, sau: „Ușa milostivirii deschide-o nouă, Născătoare de Dumnezeu... .

d) în continuarea aceluiași registru, în dreapta ușii laterale dinspre sud, se așază icoana Sfântului care este hramul sau patronul bisericii respective, iar în extremitatea opusă (spre nord) icoana (icoanele) unui sfânt (unor sfinți) care se bucură de o cinstitie mai mare în regiunea respectivă, ca, de ex.: Sfântul Ioan Botezătorul, Sfântul Nicolae, Sfântul Gheorghe, Sfânta Paraschiva (în Moldova), Sfinții Atanasie și Chirii, Sfinții Trei Ierarhi Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur și Grigorie de Nazianz (Teologul), Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava (în nordul Moldovei), Sf. Iosif cel Nou de la Partoș (în părțile Banatului) ș.a.

e) În registrul cel mai de jos al catapetesmelor de dimensiuni mai mari, dacă mai este spațiu de pictat, se zugrăvesc (mai ales în bisericile din Transilvania și nordul Moldovei) scene și chipuri sfinte din istoria Vechiului Testament care sunt privite ca simboluri sau preînchipuiri ale slujbelor sfinte săvârșite în altarele bisericilor creștine, ca, de ex.: slujirea preotului Zaharia, tatăl Sfântului Ioan Botezătorul, la templul din Ierusalim (vezi Luca I, 5-23), șarpele de aramă din pustie, care vindeca pe evrei de mușcăturile șerpilor veninoși (Numeri XXI, 4-9), simbol al răstignirii Domnului pe cruce (vezi Ioan III, 14), jertfa lui Avraam (Facere XXII, 1-18), ofranda lui Melchisedec (Facere XIV, 18-20) ș.a.

III. PICTURA INTERIOARĂ A TURLEI MARI (PANTOCRATORULUI) ȘI A NAOSULUI

1. a) *Sus, în vârful turlei celei mari de deasupra naosului (Pantocratorul), pe calota (bolta) ei sferică, se zugrăvește, într-un medalion rotund, icoana numită Pantocrator, adică chipul lui Dumnezeu-Atotțiitorul, de obicei sub înfățișarea lui Hristos numai bust, cu fața severă și privirea scrutătoare și gravă, binecuvântând cu dreapta și ținând în stânga Sfânta Evanghelie deschisă,*

pe care sunt înscrise inițialele simbolice *a* și *o* (*alfa* și *omega*), adică prima și ultima literă a alfabetului grecesc, simbolizând eternitatea și atotputernicia lui Dumnezeu (vezi Apoc. I, 8: „Eu sunt alfa și omega, Cel ce este, Cel ce era și Cel ce vine, Atotțiitorul...”). În jurul curcubeului circular al medalionului se scriu diferite formule biblice ori liturgice, ca, de ex.: „Din cer a privit Domnul, văzut-a pe cei ce locuiesc în lume...” (vezi Psalm CXII, 5-6), sau: „Cerul este tronul meu și pământul scaun picioarelor mele” (Isaia LXVI, 1), sau: „Doamne, Doamne, caută din cer și vezi și cercetează via aceasta, pe care a sădit-o dreapta Ta și o desăvârșește pe ea” (Psalm LXXIX, 15-16, verset folosit ca formulă liturgică pe care arhiereul slujitor o rostește dintre ușile împărătești când se cântă „Sfinte Dumnezeule...”) ș.a. În jurul chipului central al Pantocratorului se zugrăvesc cele nouă cete îngerești (vezi *Anexa nr. /*), în două rotocoale concentrice, ori într-unui singur, după cum permite spațiul; din gurile îngerilor ies cuvintele „Sfânt, Sfânt, Sfânt, Domnul Savaot...”, cu care ei proslăvesc necontenit pe Dumnezeu Atotțiitorul (vezi Isaia VI, 1-3), sau: „Sfânt, Sfânt, Sfânt, Domnul Dumnezeu, Atotțiitorul, Cel ce era și Cel ce este și Cel ce vine” (Apoc. IV, 8). Între cetele îngerești se așază, de regulă, și chipul Maicii Domnului ca orantă (în partea dinspre răsărit) și acela al Sfântului Ioan Botezătorul (în partea dinspre apus).

b) *Suprafața pereților verticali ai turlei (tamburului)*, care pot fi prismatici ori cilindrici, se împarte, dacă este de dimensiuni mai mari, în mai multe secțiuni (fâșii sau registre) orizontale, paralele, care se zugrăvesc astfel, începând de sus în jos:

Pe zona superioară, imediat sub medalionul Pantocratorului, se zugrăvește un nou curcubeu de îngeri, heruvimi, serafimi etc, între care se poate înfățișa și tronul „Etimasiei”, adică scaunul, gol, al judecății universale, înconjurat de uneltele Patimilor Domnului (vezi Psalm IX, 8-10). Acest curcubeu poate lipsi, atunci când în jurul Pantocratorului au fost deja zugrăvite cele nouă cete îngerești.

Pe zona imediat următoare, ori imediat sub chipul central al Pantocratorului, atunci când spațiul e mai mic, se zugrăvesc *chipurile Sfinților Prooroci*, de regulă 12 (vezi lista proorocilor Vechiului Testament în *anexa nr. 5*), înfățișați întregi, în picioare, în atitudine de mișcare (din profil), ori în atitudine statică (din față), purtând în mâini ruloari cu inscripții de

«*Vremea este a face Domnului...*»

versete sau texte din profețiile lor mesianice (vezi *anexa nr. 6*) ori instrumentele misiunii și pătimirii lor, ca, de exemplu, Isaia cu cleștele cu care heruvimul din viziunea sa i-a pus pe buze cărbunele de foc, SeiM al miSÎUnîi lui profetice (Isaia VI, 6-7), ori cu fierăstrăul cu care a fost tăiat (cp. Evrei XII, 37), Iezechiel cu porțile cu două turnuri ale templului din viziunea lui (Iezechiel X), Amos ca un păstor cu bâta și cu oile pe care le păștea înainte de chemarea lui la misiunea profetică (Amos 1,1), Maleahi cu îngerul din profeția lui (cap. III, vers. 1) ș.a.m.d. Intre ei (dacă spațiul permite), ori în locul unora dintre proorocii propriu-ziși, pot fi înfățișate și alte figuri ilustre din istoria biblică a Vechiului Testament, adică patriarhi și drepti, care n-au fost prooroci decât în chip indirect, făcând profeții ocazionale, ca de ex.: David, Solomon, Ghedeon, Baruh, Moise, Melchisedec, și alții (vezi *anexele nr. 3 și 4*). Dacă tamburul este mic și cu mai puține laturi, se pot zugrăvi mai puțini prooroci (8 ori chiar 6).

Zona de sub chipurile proorocilor o ocupă *chipurile Sfinților Apostoli*, de regulă toți cei 12, ori mai puțini (8 ori 6) dacă turla este de dimensiuni mai mici și are mai puține laturi decât 12. Sfinții Apostoli sunt reprezentați aici, ca și proorocii, în picioare, ținând în mâini rulouri ori cărți cu inscripții din cuvintele propovăduirii lor ori semnele (simbolurile) vredniciei lor apostolice și ale muceniei lor, ca, de ex.: Sfântul Petru cu cheile împărăției cerurilor (Matei XVI, 19) ori cu crucea pe care a fost răstignit cu capul în jos, Sfântul Pavel cu cartea cu cuvinte din epistolele lui ori cu sabia cu care i s-a tăiat capul, Sfântul Andrei cu crucea în formă de X pe care a fost răstignit, Sfântul Ioan cu potirul în care, după tradiție, ar fi strâns sângele scurs din rănilor Mântuitorului răstignit pe cruce, Sfântul Matei cu lancea cu care ar fi fost străpuns ș.a.m.d.

Pe registrul cel mai de jos al tamburului se zugrăvește, dacă este spațiu, *Dumnezeiasca Liturghie (Liturghia cerească ori îngerească)*, adică slujba săvârșită în ceruri de către Mântuitorul, ca mare arhieru, înconjurat de îngeri — preoți și diaconi (vezi și la pictura altarului). Tabloul acesta poate fi zugrăvit și pe registrul cel mai de sus, între Pantocrator și zona proorocilor.

La bisericile cu turlă de dimensiuni mai mici, unde nu se pot zugrăvi toate aceste registre, se zugrăvesc numai proorocii și apostolii, mai ales dacă Dumnezeiasca Liturghie a fost zugrăvită și în altar.

c) *Pe pandantivii (unghiurile sferice) de la baza turlei* celei mari se zugrăvesc totdeauna chipurile celor patru sfinți evangheliști, cu simbolurile lor: Matei cu un om, Marcu cu leul, Luca cu un vițel, Ioan cu un vultur (vezi Iezechiel I, 5-20 și Apoc. IV, 6-11), toate aceste patru ființe simbolice fiind înfățișate de obicei cu aripi. Evangheliștii sunt reprezentați de regulă șezând, în atitudine de scriitori inspirați, cu privirea îndreptată spre ceruri și având în față câte un pupitru (o masă mică) pentru scris și Evanghelia deschisă, pe care sunt scrise primele cuvinte cu care fiecare evanghelist își începe Evanghelia respectivă, și anume, la Sfântul Matei: „Cartea neamului lui Iisus Hristos, fiul lui David, fiul lui Avraam...”; la Sfântul Marcu; „Începutul Evangheliei lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, precum este scris în proroci...”; la Sfântul Luca: „Deoarece mulți au încercat să alcătuiască o istorisire despre faptele deplin adevărate între noi...”; la Sfântul Ioan: „La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul...”. Chipul Sfântului Ioan Evanghelistul poate fi însoțit, potrivit tradiției iconografice, de cel al ucenicului său, Sfântul Diacon Prochor, căruia Sfântul Apostol îi dictează textul Evangheliei.

d) *Pe suprafața arcurilor mari* care susțin turla, între pandantivi, se zugrăvesc, la mijloc, cele patru înfățișări ale chipului Mântuitorului: la răsărit chipul cel nefacut de mână de pe mahrama Sfintei Veronica (sudanaul), la apus chipul nefacut de mână de pe cărămida trimisă craiului Abgar al Edesei, la miazăzi Hristos ținând o Evanghelie pe care scrie: „Eu sunt vița, voi mlădițele” (Ioan XV, 5), iar spre nord Hristos-Emanuel, plutind pe nori și ținând un sul, pe care scrie: „Duhul Domnului peste mine, pentru care m-a uns pe mine” (Isaia LXI, 1 și Luca IV, 18), ori Hristos înfățișat ca „înger de mare sfat” („îngerul sfatului celui mare”, vezi Isaia IX, 5), purtând sul cu inscripția: „Eu de la Tatăl am ieșit și am venit în lume” (Ioan XVI, 28). Unul dintre ultimele două chipuri poate fi înlocuit cu „Etimasia” (Tronul gol al judecății de apoi, însoțit de instrumentele Sfințelor Patimi). Din aceste chipuri principale lăstăresc ramuri de viță, care vin până dedesubtul evangheliștilor, la unghiurile turlei, iar printre încolăciturile lor se zugrăvesc chipurile unora dintre cei 70 de apostoli în sens larg (ucenici) ai Mântuitorului, încadrate în mici medalioane rotunde (vezi lista lor în anexa nr. 11).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Pe intradosul (suprafața de jos) a arcurilor mari se zugrăvesc ori chipuri de personaje ilustre din istoria biblică a Vechiului Testament (ca de exemplu: Noe cu corabia, Avraam, Isaac și Iacov, Moise cu tablele Legii, Aaron cu năstrupa de aur și toiagul înflorit, Samuil cu cornul untdelemnului și o cădelniță în mână, Sfântul Zaharia preotul, slujind la templu cu cădelnița în mână, dreptul Iov purtând coroană și ținând în mână un sul de hârtie pe care scrie: „Fie numele Domnului binecuvântat!", David și Solomon), chipuri de prooroci mesianici (Isaia, Miheia, Zaharia, Maleahi ș.a.), Sfântul Ioan Botezătorul în chip de înger (cp. Marcu I, 2: „Iată Eu trimit pe îngerul Meu înaintea feței Tale, care va pregăti calea Ta"), Sfinții Ioachim și Ana (părinții Maicii Domnului), ori chiar diferite reprezentări ale Mântuitorului (ca Pantocrator, Iisus-Emanuel, Cel Vechi de zile din viziunea proorocului Daniel, cap. VII, vers. 9-10, Iisus ca miel de jertfa etc).

2. La bisericile cu abside laterale la naos, *sus*, pe *bolțile (semicupolele) absidelor*, se zugrăvesc cele două mari praznice împărătești ale Mântuitorului: Nașterea Domnului (pe semicupola absidei dinspre sud) și învierea (pe cupola absidei dinspre nord). *Pe restul suprafeței absidelor și a pereților verticali ai naosului*, în același registru (pe zona superioară), se zugrăvesc scene ilustrând momente principale din viața Mântuitorului, ori din activitatea și din parabolele (pildele) și minunile Sale, în așa fel încât în jurul icoanei centrale a Nașterii, din semicupola absidei sudice, să fie grupate momente și evenimente în legătură cronologică cu Nașterea, ca, de ex.: Buna Vestire (Luca I, 26-38), vizita Sfintei Fecioare la Sfânta Elisabeta (Luca I, 39-56), Recensământul lui Quirinus (Luca II, 1-5), Magii de la răsărituri (Matei II, 1-12), Visul lui Iosif, Fuga în Egipt și Uciderea pruncilor de către Irod (Matei II, 13-23) ș.a. Tot așa, pe peretele nordic, se vor grupa momente și episoade în legătură cu Patimile și învierea, ca, de ex.: Intrarea lui Iisus în Ierusalim (Matei XXI, 1-11 și Ioan XII, 12-19), Cina cea de Taină și Spălarea picioarelor ucenicilor de către Mântuitorul (Ioan XIII, 1-17), Rugăciunea „cea peste fire" din grădina Ghetsimani (Matei XXVI, 36-46), Prinderea și arestarea lui Iisus, Judecata lui Iisus cu diferitele ei episoade, Biciuirea, Drumul Golgotei sau Purtarea Crucii, Răstignirea, Pogorârea de pe Cruce, Pogorârea la iad a Domnului, Arătările Mântuitorului după înviere (mai

ales cea din Duminica Tomii și cea de pe calea Emausului, vezi Ioan XX, 24-29 și Luca XXIV, 13 ș.u.) ș.a.

3. *în centrul (pe semicalota) bolții dinspre apus*, care leagă turla cea mare cu bolta longitudinală sau cu tavanul dinspre apus al naosului și pronaosului bisericii, la același nivel cu Nașterea și învierea Domnului, se va zugrăvi chipul Sfântului Ioan Botezătorul, fie înaripat, ca un înger premergător al Domnului („Iată, Eu trimit pe îngerul Meu înaintea feței Tale...”, Maleahi III, 1; Marcu 1,2 și Luca VII, 27), fie ca pustnic și ascet, îmbrăcat în mantie de păr de cămilă și încins cu curea (Marcu I, 6), înconjurat de nori și purtând în mână un sul de hârtie pe care scrie: „Gătiți calea Domnului, netede faceți cărările Lui” (Marcu I, 3), ori: „Pocăiți-vă, că s-a apropiat împărăția cerurilor!” (Matei III, 2). Sub acesta se va zugrăvi cel de al treilea praznic împărătesc important, adică Botezul Domnului (vezi Matei III, 13-17; Marcu I, 9-11 și Luca III, 21-23), iar pe bolta longitudinală de deasupra naosului se vor zugrăvi Sfânta Treime și alte praznice împărătești decât cele amintite până aici, ca, de exemplu: Schimbarea la Față (Matei XVII, 1-9; Marcu IX, 2-9; Luca IX, 28-36), înălțarea Domnului, Pogorârea Sfântului Duh sau Rusaliile (Fapte, cap. II), Adormirea Maicii Domnului, Duminica Tuturor Sfinților ș.a., după spațiul pe care îl avem la dispoziție.

4. Dacă *suprafața de pictat a pereților verticali ai naosului* este mai mare, ea se poate împărți în mai multe fâșii sau registre orizontale, paralele, pe care se zugrăvesc, în continuare, sub formă de tablouri separate (panouri) ori sub formă de friză continuă, scene sau momente din viața și activitatea Mântuitorului, care ocupă de regulă primele două registre mai de sus. Dintre evenimentele sau momentele mai importante din viața și activitatea lui Iisus, relatate în Sfintele Evanghelii, se zugrăvesc, de exemplu, pe cât îngăduie spațiul de pictat: Iisus în templu, în mijlocul cărturarilor și învățătorilor Legii, la vârsta de 12 ani (Luca II, 41-51), ispitirea Domnului de către diavol (Luca IV, 1-13), începutul propovăduirii sau predica de pe munte (Matei V, 1 și urm.), chemarea apostolilor (Matei X, 1 ș.u.), convorbirea nocturnă cu Nicodim (Ioan III, 1-21), convorbirea cu samarineanca la fântâna lui Iacov (Ioan IV, 5-42), banul dajdiei (Luca XX, 19-26 și Marcu XII, 13-17),

«Vremea este a face Domnului...»

Zaheu (Luca XIX, 1-10), izgonirea neguțătorilor din templu (Luca XIX, 45-46 și Ioan II, 14-22), binecuvântarea copiilor (Matei XIX, 13-15 și Marcu X, 13-17), ungerea lui Iisus în Betania (Matei XXVI, 6-13 și Marcu XIV, 3-9), umblarea minunată pe mare (Marcu VI, 47-54), pescuirea minunată (Luca V, 1-10), femeia păcătoasă (Ioan VIII, 3-11), vizita în casa lui Lazăr din Betania (Luca X, 38-42) ș.a.

Dintre minunile Mântuitorului se zugrăvesc, de exemplu, prefacerea apei în vin la nunta din Cana Galileei (Ioan II, 1-11), învierea lui Lazăr (Ioan XI, 1-45), care se așază de regulă pe peretele de nord, învierea fiicei lui Iair (Matei IX, 18-26; Marcu V, 22-24, 35-43 și Luca VIII, 41-42, 49-56), care se așază de obicei pe peretele de sud, învierea fiului văduvei din Nain (Luca VII, 11-17), înmulțirea minunată a pâinilor și saturarea mulțimilor în pustie (Matei XIV, 13-21 și XV, 29-39; Marcu VI, 34-44; Luca IX, 16-17 și Ioan VI, 1-14), care se așază de obicei pe peretele de nord, vindecarea orbului din Ierihon (Luca XVIII, 35-43), vindecarea soacrei lui Petru (Matei VIII, 14-15 și Luca IV, 38-39), vindecarea slăbănogului de la Vitezda (Ioan V, 1-16), potolirea furtunii pe mare (Matei VIII, 23-27; Marcu IV, 35-41 și Luca VIII, 22-25) ș.a.

Dintre pildele (parabolele) Mântuitorului se zugrăvesc, de exemplu: Păstorul cel Bun (Ioan X, 1 ș.u.), samarineanul milostiv (Luca X, 30-37), semănătorul și sămânța (Marcu IV, 1-20 și Luca VIII, 4-15), vameșul și fariseul (Luca XVIII, 9-14), fiul risipitor (Luca XV, 11-32), oaia cea pierdută (Luca XV, 1-7), talanții încredințați slugilor spre păstrare și fructificare (Matei XXV, 14-30 și Luca XIX, 11-27), bogatul nemilostiv și sărmanul Lazăr (Luca XVI, 19-31), nunta fiului de împărat (Matei XXII, 1-14), judecătorul și văduva stăruitoare în rugăciune (Luca VIII, 1-8), cele zece fecioare (Matei XXV, 1-13) ș.a.

Printre tablourile sau frizele reprezentând viața, activitatea și învățătura Mântuitorului, enumerate mai înainte, se pot intercala și scene care ilustrează momente și evenimente din viața Sfintei Fecioare ori din istoria Bisericii primare, care alcătuiesc subiectul marilor sărbători ale calendarului ortodox, dacă acestea nu s-au zugrăvit sus, pe bolta longitudinală de deasupra naosului, ca, de ex.: Nașterea Sfintei Fecioare (8 septembrie), prezentarea ei la templu sau Intrarea în biserică (21 noiembrie), Sfânta Familie (Duminica

de după Nașterea Domnului), Buna Vestire (25 martie), Adormirea Maicii Domnului (15 august), întâmpinarea Domnului (2 februarie), înălțarea la cer a Domnului (Joia săptămânii a șasea după Paști), Pogorârea Sfântului Duh (Duminica Rusaliilor), Soborul Sfinților Apostoli (30 iunie), Duminica Tuturor Sfinților (Duminica I-a după Rusalii), uciderea cu pietre a Sfântului Arhidiacon Ștefan (vezi Fapte VII, 54-60), uciderea Sfântului Apostol Iacob (Fapte XII, 1-2), Sfântul Petru în temniță la Ierusalim (Fapte XII, 3-11), convertirea eunucului etiopian de către Sfântul Filip (Fapte VIII, 26-39), chemarea lui Pavel și convertirea lui pe drumul Damascului (Fapte IX, 1 ș.u.), momente din călătoriile misionare ale Sfântului Apostol Pavel, înălțarea Sfintei Cruci (14 septembrie), restabilirea cultului sfințelor icoane după sinodul local din Constantinopol din 842-843 (Duminica I-a din Postul Mare sau a Ortodoxiei) ș.a. Pe cât este posibil se va căuta ca marele panou al Adormirii Maicii Domnului să fie zugrăvit pe suprafața interioară (dinspre răsărit) a timpanului arcului mare dinspre apus, care susține bolta naosului și care ține locul peretelui despărțitor dintre naos și pronaos din bisericile vechi, iar scenele cealalte care sunt în legătură cu viața Sfintei Fecioare sau cu minunile ei de după adormire (Izvorul Tămăduirii, Fecioara în slavă sau încoronarea Măriei ș.a.) se vor grupa în jurul panoului Adormirii.

Pe suprafața opusă (dinspre apus) a timpanului aceluiași arc (acolo unde el există) se va zugrăvi grupul *Deisis* sau *Trimortion* (vezi în urmă), dar cu altă inscripție pe Evanghelia deschisă pe care o ține Mântuitorul: „Eu sunt ușa, prin Mine de va intra cineva, se va mântui și va intra și va ieși și pășune va afla” (Ioan X, 9).

La extremitatea zonei de mijloc a pereților naosului se zugrăvește, pe peretele de sud (deasupra stranei drepte a cântăreților) grupul numit *Deisis* sau *Trimortion* (vezi în urmă, la pictura tâmplei sau catapetesmei), iar pe peretele de nord (deasupra stranei stângi a cântăreților) Maica Domnului ca împărăteasă a cerurilor, șezând pe tron și străjuită de doi arhangheli; aceste două tablouri trebuie să fie simetrice și de aceeași dimensiune.

Pe registrul de jos al pereților naosului se zugrăvesc de regulă chipuri de sfinți, mai ales dintre sfinții militari sau ostași (vezi lista lor din *anexa nr. 20*); ei ocupă de obicei partea dinspre altar (răsărit) a acestei zone. Alături de ei se zugrăvesc chipuri de doctori (tămăduitori) iară de arginți, ca, de

«Vremea este a face Domnului...»

^emplu: Sfinții Cozma și Damian, Chir și Ioan, Pantelimon și Ermolae^{ex} Talaleu, Sfânta Muceniță Sofia doctorița (22 mai), Sfântul Teodosie, noul doctor (7 aug.), Evprepie, fratele Sfinților Cozma și Damian (17 octombrie) ș.a. între sfinții zugrăviți în această zonă se așaza, de regula, în partea dinspre altar (fie pe peretele de nord, fie pe cel de sud), și Sfinții Împărați Constantin și maica sa, Elena (21 mai), având între ei Crucea răstignirii, pe care o susțin amândoi.

In bisericile fără șanuri (abside laterale) la naos, cu pereții verticali drepecți, distribuția picturii rămâne în general aceeași ca și la bisericile cu abside laterale, facându-se în așa fel ca cele două scene (teme) principale ale iconografiei absidelor — adică Nașterea și învierea Domnului — să ocupe locul central din zona superioară a pereților naosului, iar celelalte scene și chipuri sfinte să se grupeze în jurul lor, așa cum am arătat mai înainte, la bisericile cu abside laterale.

In bisericile cu bolta longitudinală continuă peste întreg naosul și pronaosul, ori cu naosul acoperit cu tavan drept (orizontal), care acoperă deschiderea de jos a turlei (cazuri frecvente mai ales în Ardeal), se va picta pe boltă (ori pe tavan) tabloul central al Pantocratorului în locul din mijloc, unde ar fi trebuit să fie deschiderea turlei, iar chipurile proorocilor și ale apostolilor ori Dumnezeiasca Liturghie se vor zugrăvi în cercuri concentrice în jurul medalionului central al Pantocratorului, punându-se și chipurile celor patru sfinți evangheliști la colțurile pătratului în care s-ar înscrie aceste cercuri.

În bisericile unde se află moaștele vreunui sfânt ori în regiunile unde un sfânt oarecare este mai mult venerat de către credincioși, se vor zugrăvi în naos și scene din viața și minunile sfântului respectiv. De exemplu, în bisericile din Oltenia se vor zugrăvi scene din viața Sfântului Nicodim de la Tismana și a Sfântului Grigorie Decapolitul, ale cărui sfinte moaște se păstrează în fosta mănăstire Bistrița din județul Vâlcea; în bisericile din părțile Argeșului se vor picta scene din viața Sfintei Filofteia, ale cărui sfinte moaște se păstrează în paraclisul mănăstirii lui Neagoe din Curtea de Argeș, în bisericile moldovenești va trebui să se vadă scene din viața și minunile Cuvioasei Paraschiva (ale cărui sfinte moaște sunt astăzi în catedrala mitropolitană din Iași) și din viața Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava (ale cărui sfinte moaște se păstrează în Biserica „Sfântul Gheorghe” a Mănăstirii Sfântul Ioan cel Nou din Suceava);

în bisericile din jurul Bucureștilor se vor picta scene în legătură cu viața și minunile Sfântului Dimitrie cel Nou (Basarabov), ale cărui sfinte moaște se păstrează în catedrala patriarhală din București. La fel se va proceda pentru sfinții care sunt hramuri sau patroni de biserici.

De aceeași atenție trebuie să se bucure din partea zugravilor noștri bisericești *sfinții români*, canonizați în octombrie 1955, prin hotărârea Sfântului Sinod (vezi lista lor în *anexa nr. 22*); chipurile acestora vor trebui să fie înfățișate în toate bisericile din regiunile în care sfinții respectivi au trăit și au activat, unde li se păstrează sfintele moaște, ori unde sunt cu deosebire venerați: Sfântul Ioan Valahul sau Românul și Sfântul Calinic Cernicanul în bisericile din Muntenia și Oltenia, Sfântul Iosif cel Nou în bisericile din Banat, Sfinții Iorest și Sava, Visarion Sărai, Sofronie de la Cioara și Oprea în bisericile din Ardeal. Locul chipurilor acestor sfinți în ansamblul picturii murale a naosului va fi determinat de calitatea lor în viață ori de alte criterii. De exemplu, Sfinții Calinic Cernicanul, Iosif cel Nou de la Partoș și mitropoliții Iorest și Sava vor putea fi pictați chiar în altar, printre ierarhii din registrul de jos, deoarece au fost arhierii (episcopi și mitropoliți); chipurile Sfinților Visarion Sărai și Sofronie de la Cioara, care au fost ieromonahi (preoți-călugări), vor fi plasate în naos, printre sfinții zugrăviți în registrul inferior, mai aproape de pronaos, unde pot fi văzuți și venerați de credincioșii de ambele sexe. Sfinții Ioan Valahul (Românul) și Oprea Nicolae (Miclăuș), care au fost simpli mireni, vor fi zugrăviți ori în naos (mai înspre apus) ori în pronaos (vezi mai departe), în costume de epocă. Dacă spațiul de pictat din biserică este insuficient, chipurile acestora se vor zugrăvi pe icoane separate (mobile sau portative), care vor fi fixate pe iconostase (pupitre) speciale, în locuri accesibile din biserică, unde să poată fi văzute șienerate de către credincioși.

La bisericile care au și amvon special pentru citirea Evangheliei și pentru predică (catedrale chiriarhale, biserici mănăstirești și parohiale de orașe etc), pe amvon se zugrăvesc chipurile Sfinților Evangheliști ori ale Sfinților Apostoli care au fost mari misionari sau propovăduitori ai Evangheliei, ca Sfântul Apostol Pavel, Sfântul Apostol Andrei (care, după tradiție, a predicat chiar prin părțile noastre), Sfântul Ierarh Niceta de Remesiana, apostolul daco-romanilor din părțile Dunării în secolele IV-V ș.a., iar pe peretele de

«*Vremea este a, face Domnului...*»

deasupra amvonului vor fi prezente chipuri de mari predicatori creștini, ca: Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Ambrozie al Milanului, Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului, Sfântul Sofronie, patriarhul Ierusalimului, Sfântul Ioan Damaschinul ș.a.

IV. PICTURA DIN PRONAOSUL (NARTICA SAU TINDA) BISERICII

1. *In bisericile cu doua turla ori bolți pe pronaos (cazuri mai rare azi), pe prima boltă (cea dinspre sud), și anume pe calotă ori în vârful turlei, se zugrăvește panoul numit *Toată suflarea (sa laude pe Domnul)*: un cer, în mijlocul căruia tronează Hristos, înconjurat de cete de îngeri și de sfinți de toate categoriile (prooroci, apostoli, ierarhi, cuvioși și sihastri, mucenici și mărturisitori, cuvioase și sfinte femei), iar la periferia scenei se pot înfățișa și animale domestice și sălbatice de toate soiurile (pasări zburătoare, târătoare, patrupede, pești și alte ființe acvatice etc), pomi, copaci, flori, munți și dealuri, soarele, luna și stelele, ilustrându-se astfel participarea întregii firi create la proslăvirea lui Dumnezeu, alături de oameni (Biserica luptătoare) și de sfinți (Biserica triumfătoare). Pe marginea medalionului se pot înscrie cuvintele din psalmi: „Toată suflarea să laude pe Domnul, lăudați pe Dumnezeu întru sfinții Lui!” (Psalm CXLVTII-CL).*

Pe a doua boltă sau turlă (cea dinspre nord) se ilustrează *Axionul* Liturghiei Sfântului Vasile cel Mare: „De tine se bucură toată făptura...”. În mijlocul unui cer se zugrăvește Sfânta Fecioară ca orantă, cu mâinile întinse pentru rugă către Dumnezeu și pentru ocrotirea credincioșilor, având la pieptul ei un mic medalion cu Pruncul dumnezeiesc; ea e înconjurată de îngeri care o susțin și de rotocoale de prooroci mesianici. Pe marginea rotocolului se pot scrie cuvintele: „De mult proorocii te-au vestit pe tine, Curată Fecioară!...” ori: „De tine se bucură, ceea ce ești plină de daruri, toată făptura...”.

Pe suprafața pereților verticali ai fiecărei turla (dacă sunt) se zugrăvesc, în registrul de sus, chipuri de prooroci care au vestit pe Sfânta Fecioară și nașterea ei minunată. În rotocoale (medalioane rotunde), ținând fiecare în mâini rulouri cu proorociile lor despre Sfânta Fecioară (vezi *anexa nr. 6*) ori cu simbolurile prin care ea a fost prevestită ori preînchipuită în Vechiul

Testament: un toiag odrăslit, o năstrapă (vas cu mană), un chivot ori un sfeșnic, o masă, un munte netăiat, o cădelniță de aur, o scară, o lână peste care s-a pogorât rouă, un clește, rugul arzând fără să se mistuie etc. Sub registrul proorocilor se zugrăvesc chipuri de poeți bisericești (imnografi sau melozi) care au compus imnele din rânduiala slujbelor ortodoxe (vezi lista lor în *anexa nr. 19*). Ei sunt înfățișați șezând și scriind (ca și Evangheliștii de pe pandantivii de la baza turlei Pantocratorului). La fiecare dintre ei se scriu, pe ruloul purtat în mâini ori pe cartea din față, fragmente din cântările lor cele mai caracteristice; de exemplu, la Sfântul Ioan Damaschinul: „Cuvine-se cu adevărat să te ferim pe tine, Născătoare de Dumnezeu, (începutul Axionului Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur); ori: „Pe Cel mai dinainte de veci din Tatăl născut...” (una din cântările Octoihului); la Sfântul Roman Melodul: „Fecioara astăzi pe Cel mai presus de ființă naște...” (Condacul Crăciunului); la Sfântul Cosma de Maiuma: „Hristos Se naște, măriți-L, Hristos din ceruri, întâmpinați-L!...” (Canonul Crăciunului); la Sfântul Iosif Graptul (Imnograful): „Bucură-te, Fecioară, Mireasă dumnezeiască, îndreptarea lui Adam și omorârea iadului...” (din Canonul Născătoarei de Dumnezeu de la Utrenia sâmbetei din săptămână a cincea a Postului Mare, în Triod) ș.a.m.d.

În partea de jos a suprafeței bolților, dacă mai avem spațiu, se zugrăvesc scene din viața Maicii Domnului, ca, de exemplu: Nașterea Maicii Domnului, ducerea ei la templu (Intrarea în biserică), Buna Vestire, Nașterea Domnului, Adormirea Maicii Domnului etc.

Dacă peste pronaos se ridică o singură turlă sau boltă, în calota ei se zugrăvește chipul central al Maicii Domnului-Orantă, proslăvită de sfinți și îngeri (vezi în urmă); pe pereții tamburului se zugrăvesc chipuri de prooroci, iar pe pandantivi (pe unghiurile de la baza bolții) chipuri de imnografi; dacă zugrăvim numai patru dintre sfinții imnografi, aceștia vor fi: Sfântul Roman Melodul, Sfântul Ioan Damaschinul, Sfântul Cosma de Maiuma și Iosif Graptul (Imnograful sau Scriitorul de cântări).

Dacă pronaosul e acoperit numai cu boltă longitudinală continuă (fără calote sau turlă) ori cu tavan drept (plafon orizontal, ca la unele biserici din Transilvania), în mijloc, pe axa longitudinală (est-vest) se va așeza chipul central al Maicii Domnului, proslăvită de îngeri și sfinți (vezi în urmă), iar

«*Vremea este a face Domnului...*»

restul scenelor și chipurilor sfinte se vor grupa în jurul lui, precum se va arăta mai departe.

Pe restul suprafeței bolții longitudinale de deasupra pronaosului și pe pereții verticali, dacă aceștia se pot împărți în mai multe registre sau fâșii orizontale, paralele, ca și la naos, în registrul de sus se zugrăvesc sinoadele ecumenice (unul sau mai multe, de obicei primul, al patrulea și al șaptelea, care sunt cele mai importante), iar în registrele următoare se zugrăvește *Sinaxarul* (Mineiele), adică șirul Sfinților din toate lunile anului bisericesc ortodox, începând cu luna septembrie și terminând cu august. Când e posibil, în bisericile mari și cu posibilități materiale mai multe, se zugrăvesc sfinții din toate zilele anului bisericesc, înfațișându-se de regulă câte un moment principal din viața și pătimirea lor, în panouri (tablouri) mai mari ori mai mici, după cum e cazul. Dacă nu se poate zugrăvi întreg *Sinaxarul* (ca în unele dintre vechile biserici românești din secolele XIV-XVIII), se aleg Sfinții mai cunoscuți, ori mai mult venerați în partea locului. Șirul lor începe cu ziua de 1 septembrie, ori de pe zidul de sud al pronaosului de la răsărit spre apus, ori invers, de pe peretele de nord mergându-se de la apus spre răsărit și ocolindu-se astfel, într-un sens sau altul, întreg pronaosul, în fâșii orizontale, paralele, de sus în jos. O inscripție sumară indică, la sfinții din fiecare zi, numele, calitatea (prooroc, apostol, ierarh, mucenic, mărturisitor, cuvios ori cuvioasă etc), luna și ziua morții (muceniei) și a serbării. Când este spațiu, se va acorda un loc mai mare *sfântului patron al bisericii*, zugrăvindu-se mai multe tablouri din viața și activitatea ori din minunile lui, dacă este cazul și dacă aceasta nu s-a făcut deja în naos (vezi în urmă).

Dacă spațiul permite, se poate zugrăvi și *Acatistul Sfintei Fecioare*, cu cele 24 icoase și condace ale lui (toate sau numai unele; a se vedea textul *Acatistului* în *Ceaslov* sau în cărțile de rugăciuni), ori marele panou al *Arborelui (Râdâcinii) lui Iesei*, care la bisericile cu pictură exterioară din nordul Moldovei (secolul al XVI-lea) se află afară, pe suprafața peretelui dinspre miazăzi, în dreptul naosului: Iesei, tatăl lui David, e înfațișat culcat pe spate, iar din pieptul lui răsare tulpina unei vițe, din care se desfac două sau trei ramuri principale, pornind fiecare în direcții deosebite și încolăcindu-se din loc în loc în rotocoale (medalioane) cu frunziș sărac sau

în corole de flori, în care sunt zugrăvite chipurile miniaturale ale câtorva dintre principalii strămoși după trup ai Domnului, enumerați în Cartea neamului lui Iisus, de la Matei I, 1-17 și Luca III, 23 și urm. (vezi *anexa nr. 4*) și ale unora dintre proorocii care au prezis întruparea și Nașterea Domnului din Fecioară, precum și scene din istoria biblică a Vechiului Testament conținând preînchipuiri sau simboluri ale Nașterii Domnului, ca, de exemplu: scara din visul patriarhului Iacob (Facere XXVIII, 12 ș.u.), cei trei tineri în cuptorul de foc al Babilonului (Daniel, cap. III), rugul cei nestins văzut de Moise pe Horeb (Ieșire III, 1 ș.u.), întâmpinarea Domnului, adică dumnezeiescul Prunc ținut în brațe de către dreptul Simeon (Luca II, 22 ș.u.) ș.a.

*Pe zona interioară a pereților de sud și nord se zugrăvesc de regulă, fie în cadrul Sinaxarului, fie independent de el, chipuri de sfinți cuvioși, sihastri, pustnici și călugări, a căror viață de sfințenie și curăție morală poate servi ca pildă credincioșilor de ambele sexe (la bisericile de enorie) ori călugărilor (în bisericile mănăstirești). De aceea, de obicei, pe perețele dinspre sud (partea bărbaților) se zugrăvesc chipuri de cuvioși, pustnici și asceți (vezi lista lor în *anexa nr. 76*), iar în partea femeilor (pe perețele dinspre nord; chipuri de sfinte mucenițe și cuvioase (vezi lista cu numelelor în *anexele nr. 14 și 17*). Chipurile sfinților pustnici și ale cuvioaselor femei sunt înfățișate ținând în mâini rulouri cu inscripții de învățăminte din viața lor, iar mucenicii și mucenițele se înfățișează cu coroana de martir pe cap și în mâini cu simbolul martiric, adică unealta pătimirii sau a morții lor mucenicești, ca, de exemplu: Sfântul Arhidiacon Ștefan cu grămada de pietre cu care a fost lapidat, Sfânta Muceniță Ecaterina cu roata pe care i-a fost frânt trupul, Sfântul Iacob cel Mare cu măciuca cu care i s-a zdrobit capul, Sfântul Arhidiacon Laurențiu cu grătarul înroșit în foc, pe care a fost ars, Sfântul Sebastian cu arcul și săgețile cu care a fost săgetat, alții (ca Sfântul Apostol Pavel) cu sabia cu care li s-au tăiat capetele, cu lancea cu care au fost străpunși (ca Sfântul Apostol Matei), ori lângă fiarele care i-au sfâșiat în circuri (ca, de exemplu: Sfinții Ignatie al Antiohiei și Policarp al Smirnei) ș.a.m.d.*

Când spațiul permite, se pot zugrăvi în pronaos, pe suprafețe care sunt mai bine expuse privirii credincioșilor, chipuri și scene din istoria sfântă a

«*Vremea este a face Domnului...*»

Vechiului Testament și din istoria Bisericii creștine ori pilde evanghelice dintre cele care îndeamnă la pocăință, smerenie și milostivire ori la alte virtuți creștine, mai ales dacă aceste pilde n-au avut loc în registrele respective din naos, ca, de ex.: alungarea primilor oameni din rai sau plângerea lui Adam (Facere, cap. III), pilda vameșului și a fariseului, pilda fiului risipitor, cea a datornicului nemilostiv (Matei XVIII, 25-35), pilda samarineanului milostiv, Cuvioasa Măria Egipteanca (vezi sinaxarul din slujba ei în Triod, la Duminica a cincea din Postul Mare), Scara paradisiului sau a Sfântului Ioan Scărarul (vezi sinaxarul din slujba acestui Sfânt în Triod, la Duminica a patra din Postul Mare) ș.a.

Pe zona de jos a peretelui dinspre apus al pronaosului, în care e încadrată ușa de intrare în biserică, de o parte și de alta a ușii se zugrăvește *tabloul votiv al ctitorului* principal al bisericii (de obicei prosternat în fața Mântuitorului, Căruia îi oferă biserica zidită de el) sau *iriza ctitorilor și a donatorilor* (restauratorilor) principali, când sunt mai mulți. De regulă, chipurile ctitorilor se așază în porțiunea dinspre sud a zidului, iar în partea opusă (spre nord) se zugrăvește chipul arhierelui locului (al episcopului sau mitropolitului) în timpul căruia s-a făcut sfințirea și zugrăvirea bisericii.

La bisericile care au cafas pentru cor, sub formă de estradă ridicată peste partea dinspre apus a pronaosului, pe suprafața superioară a pereților care delimitează spațiul acesta și pe plafon (tavan) se pot grupa chipuri și scene în legătură cu funcția cafasului și a celor ce cântă în el, ca de exemplu: tabloul „Toată suflarea să laude pe Domnul...” (vezi în urmă, la pictura bolților pronaosului), ori corul îngerilor de la Nașterea Domnului, care intonează în văzduh imnul „Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace. (Luca II, 13-14), chipul psalmistului David, cu coroana împărătească pe cap și cu harfa în mână, însoțit de inscripții din psalmi, ca de exemplu. „Doamne, buzele mele vei deschide și gura mea va vesti lauda Ta” (Psalm L, 16), sau: „Laudă, suflete al meu, pe Domnul...” (Psalm XLV, 1), sau: „Cânta-voi Domnului în viața mea, cânta-voi Dumnezeului meu cât voi fi” (Psalm CUI, 34), ori chipuri de sfinți imnografi, câte vor încăpea (vezi lista lor în *anexa nr. 19*) • > alegându-se dintre imnografi care au rămas nezugrăviți pe turla ori pe bolțile pronaosului (vezi în urmă).

V. PICTURA DIN PRIDVORUL BISERICII (EXONARTEXUL SAU NARTICA EXTERIOARĂ, NUMITĂ UNEORI ȘI „SLONUL” BISERICII)

La bisericile din Moldova, la care pridvorul este închis, iconografia lui preia o parte din iconografia pronaosului, fiind de pictat o suprafață mai mare. Pe suprafața de sus a tavanului (ori pe bolți, dacă sunt) se zugrăvește atunci chipul Maicii Domnului ori al lui Iisus Emanuel, ori al lui Dumnezeu „Cel Vechi de zile” din viziunea proorocului Daniel (VII, 9-10), înconjurați de îngeri și prooroci, iar pe pereții verticali se zugrăvesc scene și figuri din istoria sfântă a Vechiului Testament, chipuri de sfinți martiri, călugări și cuvioși, sinoadele ecumenice, Acatistul Sfintei Fecioare, scara din visul patriarhului Iacob (Facere XXVIII, 10 ș.u.), ori Scara Sfântului Ioan Scărarul (Scara Paradisului), vămile văzduhului (drumul sufletelor spre cer) ș.a.

La bisericile din Muntenia și Oltenia, care au de obicei pridvor deschis, nu avem de zugrăvit decât suprafața peretelui cu ușa de intrare în biserică și, cel mult, tavanul pridvorului (când are formă de plafon orizontal) ori bolta lui. Pe plafon (boltă) se zugrăvesc, în acest caz, în centru chipul lui Dumnezeu „Cel Vechi de zile”, înconjurat de „tronuri”, serafimi, heruvimi, îngeri și sfinți; mai jos chipuri de prooroci, iar la colțuri Sfinții Evangheliști ori patru dintre sfinții iconografi. Dacă este spațiu mai mult, se zugrăvesc sfinți militari și sfinții arhangheli, iar în partea mai dinspre răsărit (deasupra ușii de intrare) Intrarea în biserică a Maicii Domnului.

Pe suprafața peretelui cu ușa de intrare în biserică, deasupra ușii, pe *frontouu*) *bJsej-JcJJ*, ori pe *timpanul ușii de intra.cc*, cf.acesta e mai mare, se zugrăvește de regulă icoana hramului (patronului) bisericii, ori panoul Venirii a doua a Domnului și Judecării din urmă, cu raiul și iadul, panou care la vechile biserici acoperă toată suprafața acestui perete, de o parte și de alta a ușii de intrare, de sus până jos (pentru sursele biblice de inspirație ale acestui panou vezi: Daniel VII, 9-10; Matei XXV, 31-46; I Tes. IV, 13-17; II Tes. I, 7-10; Apoc. VI, 12 ș.u.).

Deasupra ușii de intrare se așază, de regulă, și *pisania*, adică inscripția (săpată în piatră ori zugrăvită), în care se arată când, cum și de către cine s-a zidit, s-a reînnoit, s-a restaurat ori s-a reparat biserică, hramul ei etc.

«*Vremea este a face Domnului...*»

(la bisericile din Moldova, unde intrarea în biserică se face de obicei prin partea de sud a pridvorului, inscripția se pune ori acolo, deasupra intrării, ori deasupra ușii de intrare din pridvor în pronaos).

VI. PICTURA EXTERIOARĂ A BISERICILOR

Dacă se face și pictură exterioară (pe suprafața de afară a pereților bisericii), ea are de obicei înfățișarea unui șir (sau chiar două șiruri, paralele) de mici panouri sau medalioane rotunde, care înconjoară partea superioară a suprafeței zidurilor, imediat sub streășină bisericii sau sub cornișă, pentru ca pictura să fie protejată împotriva acțiunii distrugătoare a razelor solare, a zăpezii și a ploilor. În aceste panouri sau medalioane se zugrăvesc de regulă chipuri de filosofi sau înțelepți antici și chipuri de „sibile” sau profetese păgâne (vezi lista lor în *anexa nr. 23*) ori chipuri de personaje ilustre din Vechiul Testament (Noe, Natan și Aviud, Avraam, Isaac și Iacob, Iosif și frații săi, Ghedeon, Samson, Samuil sau alții dintre judecători, lesei, David, Solomon, Ezra și Neemia, frații Macabei ș.a.), ori scene din istoria Vechiului Testament, care n-au avut loc în pronaos sau pridvor, ca, de ex.: creația lumii și a primilor oameni, Adam și Eva în paradis, alungarea lor din paradis și blestemul, jertfa lui Cain și cea a lui Abel, Noe și potopul, Moise și izbăvirea evreilor din robia Egiptului, trecerea Mării Roșii, traversarea pustiei Sinaiului și așezarea în țara Canaanului, cucerirea Ierihonului, isprăvile „tarelui” Samson, zidirea templului din Ierusalim, rezidirea lui de către Zorobabel ș.a.

Pe peretele dinspre apus (deasupra frontonului bisericii), în acest șir de medalioane se pot zugrăvi și chipuri de sfinți, care sunt astfel expuși mai mult privirii credincioșilor care vin și intră în biserică.

Întrucât în pictura unora dintre bisericile noastre se întâlnesc uneori oarecare greșeli de scriere a numelor de sfinți ori de indicare a categoriei din care ei fac parte (nume scrise incorect, sfinți martiri trecuți ca ierarhi ori cuvioși și invers ș.a.), dăm, în anexele care urmează, liste de sfinți de diverse categorii, începând cu dreptii, patriarhii și proorocii Vechiului Testament, continuând cu personajele sfinte din istoria biblică a Noului Testament și din istoria Bisericii primare (apostoli și evangheliști, cei 70 de ucenici ai Domnului, sfințele femei) și cu numeroșii sfinți de toate categoriile din istoria Bisericii, care au trecut în

cultul creștin: mucenici și mucenițe, mărturisitori și mărturisitoare, cuvioși și cuvioase, ierarhi, sfinții români și cei cu moaște la noi în țară și încheind cu înțelepții păgâni și profetesele ale căror chipuri împodobeau suprafața exterioară a unora dintre vechile noastre biserici (ca cele din nordul Moldovei din secolul al XVI-lea) și care mai pot fi zugrăvite și astăzi, la bisericile la care se mai face încă pictură exterioară. Numele sfinților sunt înșirate în ordinea alfabetică, indicându-se și zilele pomenirii lor în cursul anului bisericesc ortodox, iar la unii și anul morții ori secolul în care au trăit. Dintre sfinții cuprinși în aceste liste, pictorii și zugravii vor alege pe cei care pot fi zugrăviți în fiecare biserică, după preferințele și indicațiile locale ale ctitorilor ori ale credincioșilor, după dimensiunile spațiului de zugrăvit, ori după alte criterii, respectându-se regulile generale ale programului iconografic, formulate aici.

a) Sfinții îngeri

ANEXA Nr. 1: Cele nouă *cete îngerești* (se zugrăvesc de regulă în jurul chipului lui Dumnezeu-Atotțiitorul din bolta Pantocratorului, ori în jurul tronului dumnezeiesc).

Grupa (Triada) I (îngerii sfetnici, cei mai apropiați de Dumnezeu):

1. *Tronurile* (Scaunele): roți (inele) de foc, având în jur aripi cu ochi (cp. Iezechiel X, 12); 2. *Heruvimii*: capete de tineri cu diademă, cu câte două aripi și ochi mulți; 3. *Serafimii*-, capete de tineri, cu câte șase aripi (cu două își acoperă fețele, cu două picioarele, cu două zboară), purtând în mâini ripide cu cuvintele: „Sfânt, Sfânt, Sfânt” (cp. Isaia VI, 3).

Grupa (Triada) a II-a (îngerii stăpânitori): 4. *Domniile*-, 5. *Puterile*; 6. *Stăpânirile* (chipuri întregi de tineri, îmbrăcați cu stihare lungi, încinși cu orare aurite, ținând în dreapta toiag de aur, iar în stânga peceți rotunde cu monogramul lui Iisus).

Grupa (Triada) a III-a: îngerii executori (cei mai apropiați de oameni):

7. *începătoriile* (Principatele); 8. *Arhanghelii* (Arhistrategii sau Căpeteniile, tineri oșteni, îmbrăcați în armură (platoșe) și cu sabie, ori sulite și scuturi în mâini); 9. *îngerii*: tineri îmbrăcați în stihare diaconești lungi, albe și subțiri, purtând în mâini sabie, ripide rotunde ori octogonale cu monograma lui Iisus, ori stâlپări de finic.

ANEXA nr. 2: *Nume de arhangheli și îngeri, cunoscuți din istoria biblică ori din tradiție și pomeniți în sinaxarele ortodoxe:*

«*Vremea este a face Domnului...*»

Gavriil arhanghelul, 25 și 26 martie, 8 noiembrie, 13 iulie, 11 iunie; Iegudiil arhanghelul, 26 martie; Mihail arhanghelul, 8 noiembrie, 6 septembrie; Rafail arhanghelul, 26 martie (cartea Tobit V, 4 ș.u.); Selatiil arhanghelul, 26 martie; Uriil arhanghelul, 26 martie; Varahiil arhanghelul, 26 martie (vezi și Soborul celor 10.000 îngeri, la 11 ianuarie, la sinaxarul din Minei).

b) Personaje din istoria biblică a Vechiului Testament

(*Dreptii, Patriarhii, Proorocii și Strămoșii după trup ai Domnului*)

ANEXA nr. 3: *Patriarhii Vechiului Testament* (toți au pomenire generală la slujba și sinaxarul din Duminica Sfinților Strămoși sau Duminica dinaintea Nașterii Domnului, în Mineiul pe decembrie, iar câțiva se bucură de pomenire specială și în alte zile, indicate la fiecare):

Adam, strămoșul; Abel (Avei), fiul lui Adam; Avraam, 9 octombrie; Asir (Asthir), fiul lui Iacob (din Zilpa); Dan, fiul lui Iacob (din Bilha); Eliazar, fiul lui Aaron, 2 septembrie; Ertoh; Gad, fiul lui Iacob (din Zilpa); Iacob, fiul lui Isaac și tatăl celor 12 patriarhi, începătorii semințiilor lui Izrail; Iosif, fiul lui Iacob (din Rahila); Isaac, fiul lui Avraam și tatăl lui Iacob; Isahar, fiul lui Iacob (din Lia); Iuda, fiul lui Iacob (din Lia); Levi, fiul lui Iacob (din Lia); Neftali, fiul lui Iacob (din Bilha); Ruben (Ruvim), fiul lui Iacob (din Lia); Simeon, fiul lui Iacob (din Lia); Veniamin, fiul lui Iacob (din Rahila); Zabulon, fiul lui Iacob.

ANEXA nr. 4: *Dreptii și strămoșii după trup ai Domnului* (vezi „Cartea neamului lui Iisus Hristos”, de la Matei I, 1 ș.u. și Luca III 23-38. Toți au pomenire generală în slujba și sinaxarul Duminicii Sfinților Strămoși sau Duminica dinaintea Nașterii Domnului, în Mineiul pe decembrie; numai câțiva au și pomenire separată, în alte zile, indicate la fiecare): Ahaz împăratul, fiul lui Ioathan, 1 aprilie; Ahim, fiul lui Sadoc; Aminadab, fiul lui Aram; Ammon împăratul, fiul lui Manasi; Anania, Azaria și Misail (cei trei tineri din cuptorul Babilonului, prietenii lui Daniil (proorocul), 17 decembrie; Aram, fiul lui Esrom; Arfacsad, fiul lui Iafet; Asa împăratul, fiul lui Avia; Avia împăratul, fiul lui Roboam; Aviud, fiul lui Zorobabel; Azaria (vezi la Anania); Azor, fiul lui Eliachim; Booz, fiul lui Salmon; Cainan, fiul lui Enos; David împăratul, duminica după Nașterea Domnului; Eliachim, fiul lui Aviud; Eliazar, dascălul celor șapte frați Macabei, 1 august; Eliud,

fiul lui Ahim; Enoh, fiul lui Iared; Enos, fiul lui Sith; Esrom, fiul lui Fares; Ever, fiul lui Sala, de la care s-au numit evreii; Ezechia împăratul, fiul lui Ahaz, 28 august; Falec, fiul lui Ever; Fares, fiul lui Iada; Ghedeon judecătorul; Iacob, fiul lui Mathan; Iafet, fiul lui Sim; Iared, fiul lui Maleleil; Iehonia împăratul, fiul lui Iosia; Iesei, tatăl lui David împăratul; Ioachim, tatăl Sfintei Fecioare, 9 septembrie; Ioathan împăratul, fiul lui Ozia; Ioram împăratul, fiul lui Iosafat; Iosafat împăratul, fiul lui Asa; Iosia împăratul, fiul lui Ammon; Iosif bătrânul, fiul lui Iacob, logodnicul și protectorul Sfintei Fecioare, 26 decembrie și Duminica după Nașterea Domnului; Iosua (Isus), fiul lui Navi, 1 septembrie; Iov, 6 mai; Iovia, fiul lui Amon; Lamek, fiul lui Mathusalem; Macabei (cei șapte frați), 1 august; Maleleil, fiul lui Cainan; Manasi împăratul, fiul lui Iezechia; Mathan, fiul lui Eliazar; Mathusalem, fiul lui Enoh; Melchisedec, regele Salemului; Misail (vezi la Anania); Naasan, fiul lui Aminadab; Nahor, fiul lui Seruh; Noe; Ovid, fiul lui Booz (din Rut); Ozia împăratul, fiul lui Ioram; Ragav, fiul lui Falec; Roboam, fiul lui Solomon; Sadoc, fiul lui Azor; Sala, fiul lui Cainan; Salathiel, fiul lui Iehonia; Salmon, fiul lui Naason; Seruh, fiul lui Ragav; Sim (Sem), fiul lui Noe; Simeon bătrânul, care a primit pe Pruncul dumnezeiesc în brațe, 3 februarie; Sith (Seth), fiul lui Adam; Solomon, împăratul și înțeleptul; Thara, fiul lui Nahor; Tobit, Tobie, fiul lui Tobit; Vboz (vezi Booz); Zara, fiul lui Iuda; Zorobabel, fiul lui Salathiel.

ANEXA nr. 5: *Proorocii* (aproape toți au pomenire generală în slujba și sinaxarul Duminicii Sfinților Strămoși — Duminica dinaintea Nașterii Domnului —, dar și zile de pomenire individuală, indicate la fiecare):

a) *Cei patru prooroci mari*: Isaia, 9 mai; Ieremia, 1 mai; Iezechiel, 21 iulie; Daniil, 17 decembrie.

b) *Cei 12 prooroci mici*: Amos, 15 iunie; Avacum (Habacuc), 2 decembrie; Avdie (Obadia), 19 noiembrie; Agheu, 16 decembrie; Ioil, 19 octombrie; Iona, 21 septembrie; Maleahi (Malahia), 3 ianuarie; Miheia (Mica), 14 august; Naum, 1 decembrie; Osea (Osie), 17 octombrie; Sofonie, 3 decembrie; Zaharia, 8 februarie.

c) *Alții, socotiți ca prooroci*: Aaron arhiereul, fratele lui Moise; Ahia proorocul (sec. X a. Hr.), 12 noiembrie; Anina (Anania) proorocul, 27 martie; Azaria, fiul lui Adon, 3 februarie; Baruh (Varuh), 28 septembrie; David,

Lui nu va avea sfârșit" (VII, 13-14). Sau: „După cele 62 de săptămâni Cel Uns va pieri fără vină, iar cetatea și templul vor fi nimicite... Și El va încheia un legământ cu mulți..." (IX, 26-27).

— *Davidpsalmistul*, împăratul și proorocul (la icoana Bunei Vestiri): „Ascultă, fiică, și vezi și pleacă urechea ta și uită poporul tău și casa părintelui tău!" (Psalm XLIV, 12). Sau (la icoana împărătească a Maicii Domnului de pe tâmplă): „Șezut-a împărăteasa de-a dreapta Ta, în haină aurită îmbrăcată și preaînfrumusețată" (Psalm XLIV, 11). Sau: „Pogorî-se-va ca ploaia peste lână și ca picăturile ce cad pe pământ" (Psalm LXXI, 6). Sau (la icoana Botezului): „Văzutu-Te-au apele, Dumnezeule, văzutu-Te-au apele și s-au temut și s-au tulburat adâncurile, vuiet mare de ape" (Psalm LXXVI, 15). Alta (la icoana Intrării Domnului în Ierusalim): „Din gura pruncilor și a celor ce sug ai săvârșit laudă..." (Psalm VIII, 2). Alta (la Patimile Domnului): „Ridicatu-s-au căpeteniile neamului și s-au adunat împreună, împotriva Domnului și a Unsului său" (Psalm II, 2). Alta (la învierea Domnului): „Să se scoale Dumnezeu și să se risipească vrăjmașii Lui, și să fugă de la fața Lui cei ce-L urăsc pe Dânsul" (Psalm LXVII, 1). Alta (la înălțarea Domnului): „Suitu-s-a Dumnezeu întru strigare, Domnul în glas de trâmbiță!" (Psalm XLVI, 5). Alta (la Intrarea Maicii Domnului în biserică): „Aduce-se-vor împăratului fecioare, în urma ei prietenele ei se vor aduce Ție, aduce-se-vor în locașul împăratului" (Psalm XLIV, 16-18). Alta (la intrarea în biserică, ori în cafasul corului): „Iată, acum binecuvântați pe Domnul toate slugile Domnului, care stați în casa Domnului, în curțile casei Dumnezeului nostru" (Psalm CXXXIII, 1). Alta (la praznicul învierii): „Aceasta este ziua pe care a facut-o Domnul să ne bucurăm și să ne veselim într-însa" (Psalm CXVII, 24). Alta (la Pogorârea Duhului Sfânt): „Trimite-vei Duhul Tău și se vor zidi și vei înnoi fața pământului" (Psalm CUI, 31). Alta (la Patimile Domnului): „împărțit-au hainele Mele între ei și pentru cămașa Mea au aruncat sorți" (Psalm XXI, 20).

- *Elisei*: „Pe cât e de adevărat că Domnul e viu, cum e viu și sufletul tău, tot atât de adevărat e că nu te voi lăsa" (IV Regi IV, 30). Alta (la sfințirea apei și la Bobotează): „Iată, am făcut apa aceasta sănătoasă și nu va mai pricinui nici vătămare, nici moarte, nici nerodire" (IV Regi II, 21).

«Vremea, este a face Domnului...»

— *Ghedeon judecătorul*: „Iată eu întind aici în arie lână ce am tuns; și de va fi rouă numai pe lână, iar încolo peste tot locul uscăciune, atunci voi ști că vei izbăvi pe Izrail prin mâna mea...” (Judecători VI, 37).

— *Iacobpatriarhul*: „Nu va lipsi domn din Iuda și nici toiag de cârmuitor din coapsele sale, până ce va veni împăciuitorul, care e așteptarea neamurilor” (Facere XLIX, 10).

— *Ieremia proorocul*: „Glas se aude în Rama, bocet și plângere amară. Rahila își plânge pe fiii săi și nu vrea să se mângâie, pentru că nu mai sunt” (Ierem. XXXI, 15). Alta: „Iată vin zile - zice Domnul — când voi încheia cu casa lui Izrail și cu casa lui Iuda un legământ nou” (XXXI, 31). Alta (la Patimile lui Iisus): „Iar eu, ca un miel blând dus la junghiere, nu știam că ei urzesc gânduri rele împotriva mea” (XI, 19). Alta (la Nașterea Domnului): „înainte de a te zămisli în pânțece te-am cunoscut și înainte de a ieși din pânțece te-am sfințit și te-am rânduit prooroc pentru popoare” (I, 5).

— *Iezechielproorocul* (la Botezul Domnului): „Așa grăiește Domnul Dumnezeu: Stropi-vă-voi cu apă curată și vă veți curați de toate întinăciunile voastre...” (Iezechiel XXXVI, 25). Alta (la Nașterea Maicii Domnului): „Si mi-a zis Domnul: Poarta aceasta va fi închisă și nu se va deschide și niciun om nu va intra pe ea, căci Domnul Dumnezeu a intrat printr-înșă” (XLIV, 2). Alta (la a doua venire a Domnului și învierea de obște): „Așa grăiește Domnul Dumnezeu: Duhule, vino din cele patru vânturi și suflă peste morții aceștia și vor învia” (XXXVII, 9). Alta (la aceeași): „Așa grăiește Domnul Dumnezeu: Vine, vine sfârșitul asupra celor patru laturi ale pământului” (VII, 2).

— *Ilie Tesviteanul*: „Auzi-mă, Doamne, auzi-mă, ca să cunoască poporul acesta că Tu, Doamne, ești Dumnezeu...” (III Regi XVIII, 37).

— *Ioan Botezătorul și Înainte-Mergătorul Domnului*: „Pocăiți-vă, că s-a apropiat împărăția cerurilor” (Matei III, 2). Alta (la Botezul Domnului): „Eu vă botez cu apă spre pocăință, dar Cel ce vine după mine vă va boteza cu Duh Sfânt și cu foc” (Matei III, 11). Alta: „Iată, Eu trimit pe îngerul Meu înaintea feței Tale, care va pregăti calea Ta. Glasul celui ce strigă în pustie: Gătiți calea Domnului, drepte faceți cărările Lui” (Marcu I, 2-3). Alta (la Răstignirea Domnului): „Iată Mielul lui Dumnezeu, Cel ce ridică păcatul lumii” (Ioan I, 29).

— *Ioilproorocul* (la Pogorârea Duhului Sfânt): „Atunci vărsa-voi duhul meu peste tot trupul și fiii și fiicele voastre vor profeti, bătrânii voștri visuri vor visa, iar tinerii voștri vedenii vor vedea” (Ioil III, 1). Alta (la a doua venire a Domnului și la judecata universală): „Să se trezească toate neamurile și să vină în valea lui Iosafat, căci acolo voi așeza scaun de judecată pentru toate popoarele” (Ioil IV, 12). Alta: „Și acum, zice Domnul, întoarceți-vă la Mine din toată inima voastră, cu postiri, cu plâns și cu tânguire” (Ioil II, 12).

— *Iona proorocul*: „Strigat-am către Domnul în strâmtorarea mea, și El m-a auzit; din pântecul iadului către El am strigat și El a luat aminte la glasul meu!” (Iona II, 3).

— *Iov dreptul*: „Gol am ieșit din pântecul mamei mele și gol mă voi întoarce pe pământ. Domnul a dat, Domnul a luat! Fie numele Domnului binecuvântat!” (Iov I, 21).

— *haia proorocul*: „Ascultă, cerule, și ia aminte, pământule, că Domnul grăiește...” (Isaia I, 2). Alta (la Buna Vestire): „Iată, Fecioara va lua în pântec și va naște fiu și vor chema numele lui Emanuil” (VII, 14). Alta (la Nașterea Domnului): „Căci prunc S-a născut nouă, un fiu S-a dat nouă, a Cărui stăpânire e pe umărul Lui...” (IX, 5). Alta (la fuga în Egipt): „Iată, Domnul vine pe nor ușor și ajunge în Egipt. Idolii Egiptului tremură înaintea feței Lui...” (XIX, 1). Alta (la Patimile Domnului): „Ca un miel spre junghiere S-a adus și ca o oaie fără de glas înaintea celor ce o tund, așa nu și-a deschis gura Sa” (LIII, 7). Alta (la Răstignirea Domnului): „Acesta a luat asupra-și durerile noastre și cu suferințele noastre S-a împovărat” (LIII, 4). Alta (la izgonirea neguțătorilor din templu): „Casa Mea, casă de rugăciune se va chema pentru toate popoarele” (LVI, 7). Alta (la Cartea neamului lui Iisus sau rădăcina lui lesei): „O mlădiță va ieși din tulpina lui lesei și un lăstar din rădăcinile lui va da” (XI, 1). Alta (la chipul lui Iisus — Păstorul cei Bun sau la Pilda cu oaia cea pierdută): „El va paște turma Sa ca un păstor și cu brațul Său o va aduna. Pe miei îi va purta la sânul Său și de cele ce alăptează Se va griji” (XL, 11). Alta (la Pogorârea Domnului la iad): „Iadul se mișcă în adâncurile sale, ca să iasă în întâmpinarea Ta” (XIV, 9). Alta (la învierea de obște): „Morții vor trăi și trupurile lor vor învia!... Din sânul pământului vor învia umbrele” (XXVI, 19).

«*Vremea este a face Domnului...*»

- *Maleahiproorocul* (la Sfântul Ioan Botezătorul și la Botezul Domnului): „Iată, Eu trimit pe îngerul Meu și va găti calea înaintea feței Mele și va veni îndată în templul Său Domnul pe Care II căutați și îngerul legământului pe care îl doriți" (III, 1). Alta (la Nașterea Domnului): „Și soarele dreptății va răsări pentru voi, cei ce vă temeți de numele Meu, cu tămăduire venind în razele Lui..." (III, 20). Alta: „Că de la răsăritul soarelui și până la apusul lui, mare este numele Meu printre neamuri și în orice parte se aduc jertfe de tămâie pentru numele Meu și prinoase curate..." (I, 11). Alta (la a doua venire a Domnului): „Cine va putea îndura ziua venirii Lui și cine se va putea ține bine când El Se va arăta?" (III, 1).

— *Mariam (Miriam)*, sora lui Moise și Aaron: „Să cântăm Domnului, că cu slavă s-a preamărit!" (Ieșire XV, 21).

— *Miheiproorocul*(la Nașterea Domnului): „Și tu, Vitleeme Efrata, nu ești între miile lui Iuda, dar din tine va ieși stăpânitor peste Izrail..." (V, 1). Alta: „Și vor preface săbiile lor în fiare de plug și lăncile lor în cosoare. Și niciun neam nu va mai ridica sabia împotriva altuia și nu vor mai învăța să facă război" (IV, 3).

— *Moiseproorocul*(la Răstignirea Domnului): „Și va fi viața ta spânzurată înaintea ochilor tăi..." (Deut. XXVIII, 66). Alta (la întâmpinarea Domnului): „Să-Mi sfințești pe tot întâiul-născut, pe tot cel ce se naște întâi la fiii lui Izrail" (Exod XIII, 2). Alta (la Tăierea-împrejur a Domnului): „In neamul vostru, tot pruncul de parte bărbătească să se taie împrejur în a opta zi" (Geneză XVII, 12).

— *Naum proorocul*: „Vai de cetatea cea vărsătoare de sânge, plină de minciună și de silnicie, din care nu se mai curmă jaful!" (Naum III, 1).

- *Oseaproorocul*: „Milă voiesc, iar nu jertfa, și cunoașterea lui Dumnezeu mai mult decât arderile de tot" (Osea VI, 6). Alta (la fuga în Egipt): „Din Egipt am chemat pe fiul Meu" (Osea XI, 1). Alta (la învierea lui Lazăr și la Pogorârea Domnului la iad): „Din stăpânirea iadului îi voi izbăvi și de moarte îi voi izbăvi" (Osea XIII, 14). Alta (la învierea Domnului): „Și după două zile din nou ne va da viață, iar în ziua a treia ne va ridica iarăși și vom trăi în fața Lui" (VI, 2).

- *Sofoniproorocul* (la a doua venire a Domnului și la Dreapta judecată): „Aproape este ziua cea mare a Domnului, aproape este și zorește într-una"

(Sofonie 1,14). Alta (la îngroparea Domnului): „Pentru aceea, așteptați-Mă, zice Domnul, până în ziua când Mă voi scula ca mărturie! (III, 8).

— *Solomon împăratul și înțeleptul* (la Buna Vestire): „Multe fete s-au dovedit harnice, dar tu le-ai întrecut pe toate" (Proverbe XXXI, 29). Alta (la îngroparea Domnului): „De dormit dorm, dar inima mea priveghează" (Cântarea Cântărilor V, 2). Alta (elogiul înțelepciunii): „înțelepciunea și-a zidit ei-și casă și și-a tăiat șapte stâlpi" (Proverbe IX, 1). Alta (la zidirea templului din Ierusalim): „Doamne Dumnezeul nostru, să fie deschiși ochii Tăi ziua și noaptea spre lăcașul acesta, ca să ascuți rugăciunea în care robii Tăi se vor ruga Ție în locul acesta" (II Cronici VI, 20). Alta: „Teama de Dumnezeu este începutul înțelepciunii" (Proverbe I, 7).

— *Tobie, fiul lui Tobit*: „înger bun va merge împreună cu el și va avea izbândă la drum și se va întoarce sănătos" (Tobit V, 22).

— *Tobit* (la înălțarea Domnului): „Preamăriți acum pe Dumnezeu, căci eu mă înalț la Cel ce m-a trimis, și scrieți într-o carte toate cele ce s-au săvârșit" (Tobit XII, 20). Alta (la pilda Samarineanului milostiv): „Că milostenia izbăvește de la moarte și nu te lasă să te pogori în întuneric" (Tobit IV, 10). Alta (la Cortul Mărturiei): „Popoare multe vor veni de departe în numele Domnului Dumnezeu cu daruri în mâini, cu daruri ce aduc împăratului Cerului" (Tobit XIII, 11).

— *Valaam, fiul lui Beor*: „O stea va răsări din Iacob și un toiag se va ridica din Izrail" (Numeri XXIV, 17).

— *Zaharia proorocul* (la Pogorârea Duhului Sfânt): „Atunci voi vărsa peste casa lui David și peste locuitorii Ierusalimului duh de milostivire și de rugăciune" (Zah. XII, 10). Alta (la înălțarea Domnului): „In vremea aceea se vor sprijini picioarele Lui pe muntele Măslinilor, care este în fața Ierusalimului la răsărit..." (XIV, 4). Alta (la Iuda vânzătorul): „Și mi-au socotit plata mea treizeci de arginți" (XI, 12). Alta (la spânzurarea lui Iuda): „Și am luat treizeci de arginți și i-am aruncat în vistieria templului Domnului, pentru olar" (XI, 13). Alta (la Duminica Floriilor): „Bucură-te foarte, fiica Sionului, veselește-te, fiica Ierusalimului, căci, iată, împăratul tău vine la tine: drept și biruitor, smerit și călare pe asin, pe mânzul asinei" (IX, 9). Alta (la Botezul Domnului): „în ziua aceea vor izvorî din Ierusalim ape vii..." (XIV, 8). Alta (la minunea de la locul Siloamului): „In vremea aceea

«*Vremea, este a face Domnului...*»

va fi un izvor cu apă curgătoare pentru casa lui David și pentru locuitorii Ierusalimului, pentru curățirea de păcat și de orice altă întinare" (XIII, 1). Alta (la izgonirea neguțătorilor din templu): „In ziua aceea nu va mai fi nici un neguțător în templul Domnului Savaot" (XIV, 21).

— *Laharia, tatăl Mergătorului-înainte*: „Iar tu, pruncule, prooroc al Celui Preaînalt te vei chema, că vei merge înaintea feței Domnului ca să gătești căile Lui" (Luca I, 76). Alta (la minunile Mântuitorului): „Cercetatu-ne-a pe noi Răsăritul Cel de sus, ca să lumineze pe cei care șed în întuneric și în umbra morții și să îndrepteze picioarele noastre pe calea păcii" (Luca I, 78-79).

ANEXA nr. 7: *Dreptele femei din Vechiul Testament* (toate sunt pomenite în slujba și sinaxarul Duminicii Sfinților Strămoși sau Duminica dinaintea Nașterii Domnului, în Mineiul pe decembrie, iar câteva sunt pomenite și în alte zile, arătate în dreptul fiecăreia): Ana, soția lui Ioachim, mama Sfinței Fecioare, 9 septembrie, 9 decembrie, 25 iulie; Ana, mama proorocului Samuil, 20 august, 9 decembrie; Anonimă, femeia șunamiteancă, la care a stat proorocul Elisei (IV Imp. IV, 8 ș.u.); Anonimă, femeia din Sarepta Sidonului, la care a stat proorocul Ilie; Asineta, soția patriarhului Iosif cel frumos; Debora, judecător; Estir (Eстера), care a izbăvit pe evrei de moarte; Eva, strămoașa; Iudita, care a ucis pe Olofern; Lia, prima soție a patriarhului Iacob; Marian (Miriam), proorocită, sora lui Moise și Aaron; Olda, proorocită; Rahela (Rahila), a doua soție a lui Avraam; Rebeca, soția lui Isaac; Rut; Sarra, soția lui Avraam; Solomoni, mama celor șapte frați Macabei, 1 august; Suzana (Sosanna).

c) Persoane sfinte din istoria biblică a Noului Testament

ANEXA nr. 8: *Sfinții Evangheliști* (zugrăviți la baza turlei celei mari):

Matei vameșul (apostol), 16 noiembrie (pe pandantivul din colțul de nord-vest); *Marcu* (ucenic), numit și Ioan, 25 aprilie (pe pandantivul din colțul de nord-est); *Luca* (ucenic), 18 octombrie (pe pandantivul din colțul de sud-est); Ioan (apostol), 26 septembrie (pe pandantivul din colțul de sud-vest).

ANEXA nr. 9: *Sfinții Apostoli* (vezi Matei X, 1 ș.u.; Marcu III, 16-19; Luca VI, 13-16 și Fapte I, 13). Soborul lor la 30 iunie: Andrei, cel dintâi chemat, fratele lui Simon Petru, 30 noiembrie; Filip din Betsaida Galileei,

14 noiembrie; Iacob al lui Alfeu sau cel Mic, fratele lui Matei, 9 octombrie; Iacob al lui Zevedeu sau cel Mare, fratele lui Ioan, 30 aprilie; Ioan Evangelistul sau Teologul, fiul lui Zevedeu, 26 septembrie; Iuda Iscarioteanul, vânzătorul, care va fi înlocuit de Matia; Iuda Tadeu (Levi sau Lebeul), fratele lui Iacob, autorul epistolei sobornicești care îi poartă numele, 21 august; Matei vameșul, evangelist, 16 noiembrie; Matia, care a înlocuit pe Iuda Iscarioteanul, după înălțarea Domnului (trecut și între cei 70 ucenici, vezi la *Anexa nr. 11*); Pavel, fost Saul, cel din urmă chemat, 29 iunie (nu e socotit între cei 12); Simon-Petru (Chefa), fiul lui Iona și fratele lui Andrei, 29 iunie; Simon Zilotul sau Cananeul (din Cana Galileei), 10 mai; Toma, zis Geamănul (Didim), 6 octombrie; Vartolomeu (Natanael), 11 iunie.

ANEXA nr. 10: *Sfinții diaconi:*

a) *Cei 7 sfinți diaconi din epoca apostolică (Fapte VI): Ștefan, primul diacon și martir, 27 decembrie; Filip din Cezareea Palestinei, 11 octombrie; Prochor, devenit episcop al Nicomidiei, 28 iulie, 30 iunie; Nicanor, 28 iulie, 28 decembrie; Timon, 28 iulie; Parmena, 28 iulie, 30 iunie; Nicolae, 28 iulie.*

b) *Alți diaconi (în ordine alfabetica):* Agatopod din Tesalonic, 5 aprilie; Aithala din Persia (t 380), 3 noiembrie; Ammun din Adrianopole, sec. IV, mucenic, 1 septembrie; Arhilai din Roma, mucenic, sec. III, 30 ianuarie; Aviv din Edesa, mucenic, 15 noiembrie; Aza din Persia, mucenic, 1 aprilie; Chesarie din Africa (t 303-305), 7 octombrie; Chirii din Iliopolis (sec. IV), mucenic, 29 martie; Dimitrian din Cipru (t 306), 23 iunie; Elefterie mucenic (sec. I), 3 octombrie; Ermil, mucenic (t 314), 13 ianuarie; Evplu din Catana — Sicilia (t 304), mucenic, 11 august; Evsevie din Alexandria, mucenic (sec. III), 4 octombrie; Faust din Italia, mucenic (t 305), 21 aprilie; Herimon din Alexandria, mucenic (sec. III), 4 octombrie; Iacov cel Nou, mucenic (t 1520), 1 noiembrie; Irineu, mucenic (t 304), 22 august; Isavru din Atena, mucenic, 17 iunie; Lavrentie (Laurențiu), arhid. din Roma (t 258), mucenic, 10 august; Luca din Emesa - Siria, mucenic (sec. III), 29 ianuarie; Marian, mucenic (t 283), 19 martie; Marin din Italia, mucenic (sec. IV), 17 martie; Papii din Tiatira (t 250), mucenic, 13 octombrie; Procul din Italia (f 305), 21 aprilie; Rodopian, din Caria, 3 mai; Romano din Cezareea Palestinei, 18 noiembrie; Rufin din Sinope (t 310), 7 aprilie; Sanot din Lion, mucenic (f 177), 25 iulie; Șina din Persia, mucenic (t

«*Vremea este a face Domnului...*»

341), 10 noiembrie; Soson din Italia, mucenic (t 305), 21 aprilie; Teofil din Libia (*sec. IV*), mucenic, 8 ianuarie; Teofil din Nicomidia, mucenic (t 287), 28 decembrie; Toma, mucenicul, 28 noiembrie; Valent din Ierusalim, mucenic (t 309), 16 februarie; Vasile, mucenic, 28 noiembrie; Veniamin din Persia, mucenic (t 424), 31 martie; Vichentie din Spania, mucenic (t 303), 11 noiembrie; Zacheiu, mucenic, 18 noiembrie.

ANEXA nr. 11: *Cei 70 (72) ucenici ai Domnului și Sfinții „Apostoli” în sensul larg al cuvântului (ucenici și colaboratori ai Sfinților Apostoli)*: Despre ei vezi Luca X, 1-24 și slujba zilei din Mineiul pe Ianuarie, ziua 4, când au pomenire comună sau „sobor”, precum și datele menționate la fiecare în parte, când sunt pomeniți individual sau în grupuri mai mici, tot cu calificativul de „apostoli”: Acvila (Achila), preot și colaborator al Sfântului Pavel, 14 iulie, 4 ianuarie, 12 februarie; Agav proorocul, mucenic, 4 ianuarie, 8 aprilie; Ahaic, episcop al Ataliei, mucenic, 4 ianuarie, 24 decembrie, 15 iunie; Alfeu, tatăl Sfântului Apostol Iacob cel Mic, mucenic, 26 mai; Amplie (Ampliat), episcop al Edesei, 4 ianuarie, 31 octombrie; Anania, preot și apoi episcop de Damasc, cel care a botezat pe Sfântul Pavel, mucenic, 4 ianuarie, 1 octombrie; Andronic, ruda lui Pavel, episcop (17 mai); Apelie (Apelles), episcop (4 ianuarie, 31 octombrie); Apolo din Corint, episcop la Cezareea ori la Smirna, 8 decembrie, 4 ianuarie, 29 martie; Arhip, ucenic al Sfântului Pavel, episcop la Colose, mucenic (19 febr., 22 nov.); Aristarh din Tesalonic, ep. Apameei din Siria, mucenic la Roma (4 ianuarie, 15 aprilie, 27 septembrie); Aristobul din Roma, episcop al Vretaniei (4 ianuarie, 31 oct.); Artemas sau Artemon, ucenicul Sfântului Pavel, episcop de Listra (4 ianuarie, 30 octombrie); Asincrit, episcop al Ircaniei (4 ianuarie, 8 aprilie); Barnaba (Varnava) sau Iosie, episcop de Cipru, mucenic (11 iunie, 4 ianuarie); Carp, episcop de Bereia în Tracia (26 mai, 4 ianuarie); Chesar, episcop de Dirachium (4 ianuarie); Chifa (Chefa), 4 ianuarie, 29 martie; Clement, colaborator al Sfântului Pavel (Filip. IV, 3), episcop de Sardes, 10 sept., 4 ian.; Cleopa, episcop de Ierusalim, 30 octombrie, 4 ianuarie; Codrat, apostolul, mucenic, 21 septembrie; Corneliu sutașul, 13 septembrie; Crescent (Crise), episcop (4 ianuarie, 30 iulie); Crisp(us), episcop al Egeinei, 4 ianuarie; Cvartus (Quart), episcop de Berit (4 ianuarie, 10 noiembrie); Epafras, învățător al Colosenilor (4 ianuarie); Epafrodit, episcop de Adriania, 8 dec,

4 ian., 29 martie; Epenet (Epeneton), episcop de Cartagina (4 ianuarie, 30 iulie); Erast, episcop de Paneada în Galileea (4 ianuarie, 10 noiembrie); Ermis (Ernia, Ermin, Hermes), episcop de Dalmația (4 ianuarie, 5 nov., 8 martie); Evodiu, colaborator al Sfântului Pavel, episcop de Antiohia, 4 ianuarie, 7 sept., 28 aprilie; Evul (II Tim. IV, 21), 28 februarie; Filimon, căruia Sfântul Pavel i-a scris o epistolă, episcop de Gaza, 4 ianuarie, 22 noiembrie, 19 februarie; Filolog din Roma, episcop de Sinope (4 ianuarie, 5 noiembrie); Flegon (Rom. XVI, 14), episcop al Traciei (4 ianuarie, 8 aprilie); Fortunat, episcop (4 ianuarie); Gaius, gazda lui Pavel, apoi Episcop la Efes (4 ianuarie, 5 nov.); Hermas (Erma), ucenicul Sfântului Pavel (4 ianuarie, 8 mai); Iacob cel Mic (cel Tânăr), fratele Domnului (fiul lui Iosif) > primul episcop al Ierusalimului, autorul epistolei sobornicești, 23 oct. și Dumini-ca după Nașterea Domnului; Iason, pomenit la Rom. XVI, 21, episcop al Tarsului, 4 ianuarie, 28 aprilie; Ierotei, episcop la Atena (4 octombrie, 4 ianuarie); Iosie, unul din „frații Domnului” (2 aprilie); Iosif Arimateianul („cel cu bun chip”), 4 ianuarie, 31 iulie; Irodion, ruda lui Pavel (Rom. XVI, 11), mucenic, 4 ianuarie, 8 aprilie; Iuda, fratele Domnului (19 iunie); Iu-nias, ruda lui Pavel (Rom. XVI, 7), 17 mai; Lazăr din Betania, cel a patra zi înviat, Sâmbăta Floriilor, 17 octombrie, 4 ianuarie; Lidia, neguțătoreasa din Tiatira (28 martie); Linus, episcopul Romei, 4 ianuarie, 5 noiembrie; Luca, evanghelistul (4 ianuarie, 18 octombrie); Luciu (Luchie) episcop de Laodiceea în Siria (4 ianuarie); Marcu (Ioan), evanghelistul, primul episcop al Alexandriei (4 ianuarie și 25 aprilie); Matia din Betleem, apostol, ales în locul lui Iuda, după înălțarea Domnului (4 ianuarie, 9 august); Narcis din Roma, amintit în Rom. XVI, 11, episcop de Atena (4 ianuarie, 31 oc-tombrie); Nicanor, unul din cei 7 diaconi (4 ianuarie); Nicodim fariseul, ucenic tăinuit al Domnului (4 ianuarie); Nimfan, colaboratorul Sfântului Pavel, amintit la Col. IV, 15 (28 februarie); Olimpan din Roma, amintit la Rom. XVI, 15 (4 ianuarie, 10 noiembrie); Onisim (Onesim), fost sclav al lui Filimon, apoi episcop în Efes (15 februarie, 22 noiembrie); Onisifon colaborator al Sfântului Pavel, episcop în Corfu, 7 septembrie, 4 ianuarie, 28 aprilie; Parmena, dintre cei 7 diaconi (28 iulie); Patrova din Roma (Rom. XVI, 14), episcop de Potiola (Neapole), 4 ianuarie, 5 noiembrie; Priscila, soția lui Acvila (Rom. XVI, 3), muceniță (13 februarie); Prochor, dintre

«*Vremea este a face Domnului...*»

cei 7 diaconi, apoi episcop de Nicomidia, 4 ianuarie, 28 iulie, 29 iunie; Pud (Pudentiu), amintit la II Tim. IV, 20 (4 ianuarie, 15 aprilie); Rodion, episcop de Patros (Patronia), 4 ianuarie, 10 noiembrie; Ruf, fiul lui Simon Cirineanul, episcop de Teba (4 ianuarie, 8 aprilie); Sila, ucenic al Sf. Pavel, apoi episcop al Corintului (4 ianuarie, 30 iulie); Silvan, colaborator al Sf. Pavel, apoi episcop la Tesalonic (4 ianuarie, 30 iulie); Simeon, fratele Domnului, al 2-lea episcop al Ierusalimului (27 aprilie); Simon Niger (cel Negru) din Antiohia, episcop de Bostra în Armenia (4 ianuarie). Sosipatru (Rom. XVI, 21), episcop de Iconiu (4 ianuarie, 28 aprilie, 10 noiembrie); Sosten(e), episcop de Colofonia (4 ianuarie, 29 martie); Stahis (Stahie), amintit la Rom. XVI, 21, episcop (4 ianuarie, 31 octombrie); Ștefana din Corint, botezat de Sfântul Pavel (15 iunie); Tadeu (Iuda) apostolul (4 ianuarie); Terpnos (4 ianuarie); Terțius, caligraful din Corint, care a scris epist. către Romani, episcop de Iconiu, 4 ianuarie, 30 octombrie; Tihie, ucenicul Sfântului Pavel, episcop de Calcedon, 4 ianuarie, 8 decembrie; Timon, dintre cei 7 diaconi (4 ianuarie); Timotei, ucenicul Sfântului Pavel, primul episcop al Efesului (22 ianuarie); Tit, ucenicul Sfântului Pavel, episcop de Creta (4 ianuarie, 25 august); Trofim, ucenicul Sfântului Pavel (4 ianuarie, 15 aprilie); Urban, tovarăș de lucru al Sfântului Pavel (Rom. XVI, 9), episcop al Macedoniei (4 ianuarie, 31 octombrie); Varsava (zis Iosif sau Iust), episcop de Eleuteropolis (4 ianuarie, 30 octombrie); Zaheu vameșul, 20 aprilie; Zenas (Zina sau Zinon), cunoscător al legii (Tit III, 10), episcop de Diospolis și mucenic (4 ianuarie, 27 septembrie).

ANEXA nr. 12: *Sfintele femei amintite în istoria biblică a Noului Testament*: Ana proorocită, fiica lui Fanuil, muceniță, 28 august, 3 februarie; Claudia Procula (Procla), soția lui Pilat, 27 octombrie; Elisabeta, mama Sf. Ioan Botezătorul, 24 iunie; Fotina (Luminătoarea), femeia samarineancă de la fântâna lui Iacob (Ioan IV), 26 februarie; Ioana mironosița, soția lui Huza, 27 iunie; Măria, Sfânta Fecioară (Maica Domnului), 8 septembrie, 15 august, 26 decembrie; Măria (soția) lui Cleopa și mama Sf. Iacob cel Mic, mironosița, 23 mai; Măria Magdalena, mironosița, 22 iulie și Duminica a III-a după Paști; Măria, sora lui Lazăr din Betania, 18 martie, 21 martie, 4 iunie; Marta, sora lui Lazăr din Betania, 4 iunie (între cei 70 de ucenici); Salomeea mironosița, mama Sf. Apostoli Ioan și Iacob, 3 august; Tavita,

fecioara din lope, muceniță, 25 octombrie; Veronica, 12 iulie; Suzana, mironosiță, 7 iunie.

II. Persoane sfinte din Istoria Bisericii

ANEXA nr. 13: *Sfinți Mucenici (cei care au fost clerici se numesc Sfinți Mucenici)*:

- Acachie, mai mulți mucenici cu acest nume, din diverse locuri și epoci, pomeniți în zilele de 24 octombrie, 9 și 11 martie, 1 mai, 7 mai, 21 și 28 iulie;

- Achepsima, episc. Persiei (t 380), 3 noiembrie;

- Achila, 14 iulie, 20 martie;

- Achindin din Nicomidia, 20 aprilie, 22 august;

- Achindin din Persia, 2 noiembrie;

- Adrian din Cezareea Palestinei, 3 februarie;

- Adrian din Corint, 17 aprilie;

- Adrian din Nicomidia, 26 august;

- Aetiu din Sevastia, 9 martie;

- Afrodisie din Cilicia, 21 iunie;

- Afrodisie din Schitopolis (Palestina), 4 mai;

- Aftonie din Persia, 2 noiembrie;

- Agapie, mai mulți mucenici cu acest nume, pom. la 20 sept., 2, 3, 19 și 22 noiembrie, 24 ianuarie, 15 martie, 19 și 21 august;

- Agatanghel, 5 noiembrie, 23 ianuarie;

- Agathodor, 13 octombrie, 2 februarie, 7 martie;

- Agatonic din Nicomidia, 22 august;

- Aghiu din Sevastia, 9 martie;

- Aglaie din Sevastia, 9 martie;

- Acvila din Trebizonda, 21 ianuarie;

- Ahmed din C-pol, noul mucenic (t 1682), 24 decembrie;

- Aithala din Adrianopol, 12 septembrie;

- Alcibiade, 16 august;

- Alexandru, mai mulți mucenici, pom. la: 28 septembrie, 22 și 30 octombrie, 7 și 26 noiembrie, 25 februarie, 9, 14 și 15 martie, 13, 14 și 26 mai, 9, 10 și 14 iunie, 25 iulie, 1 și 12 august;

- Alexie din C-pol (sec. VIII), 9 august;

«Vremea este a face Domnului...»

- Alimpie, 27 mai;
- Amandin din Roma (sec. III), 30 ian.;
- Amfian, din Patara Licie (t 306), 2 aprilie;
- Amfilohie guvernatorul Iliriei (sec. II), 28 martie;
- Ammian, 4 septembrie;
- Anania Persul, 1 decembrie;
- Anania Preotul, 26 ianuarie;
- Anastasie (mai mulți), 25 oct., 5 decembrie, 22 ianuarie, 1 februarie, 21 iunie, 8 iulie;
- Anastasie Bulgarul, noul mucenic (t 1794), 8 august;
- Anatolie din Galatia, 20 noiembrie;
- Anatolie Stratilatul, 23 aprilie;
- Andrei (mai mulți), 6, 20 și 23 septembrie, 17 și 21 octombrie, 28 și 30 noiembrie, 18 mai, 9 iulie, 31 august;
- Adrian Armeanul, 3 februarie;
- Andromah, 12 octombrie;
- Anempodist din Persia (sec. IV), 2 noiembrie;
- Anghel, noul mucenic (2), 1 septembrie, 3 decembrie;
- Anichit din Nicomidia, 12 august;
- Antigon, 13 octombrie;
- Antim (2), 17 octombrie, 19 noiembrie;
- Antioh (2), 8 și 16 iulie;
- Antipatru din Cizic, 29 aprilie;
- Antonie (12), 23 septembrie, 7, 9 și 12 noiembrie, 8 ianuarie, 5 și 25 februarie, 1 mart., 14 apr., 4 mai, 6 și 10 iulie;
- Antonin (3), 20 octombrie, 20 aprilie, 9 august;
- Apion, 26 iulie;
- Apolo, 21 aprilie;
- Apolon din Egipt, 5 iunie;
- Apolonie (5), 4 septembrie, 14 decembrie, 6, 10 și 28 iulie;
- Arcadie din Cipru, 6 martie;
- Ardalion, 14 aprilie;
- Areta, 24 octombrie;
- Arghiros din Tesalonic, noul mucenic (t 1806), 11 mai;

- Arhelaos, episcop, 5 martie;
- Arhip arhontele, 3 septembrie;
- Arian din Antinoe (Egipt), 14 decembrie;
- Aristion, ep. Alexandriei, 3 septembrie;
- Aristocle preotul, din Cipru, 23 iunie;
- Arpil din Goția, 26 martie;
- Arsachie, 12 noiembrie;
- Artemidor, 20 septembrie;
- Artemie, 20 octombrie;
- Artemon din Cizic (sec. IV), 29 aprilie;
- Artemon preotul, din Laodiceea, 13 aprilie;
- Asclepiodot, 3 iulie;
- Asincrit, 19 iunie;
- Asterie (2), 30 octombrie, 6 iulie;
- Astion monahul, 7 iulie;
- Atanasie (8), 8 septembrie, 29 octombrie; 7 și 13 ianuarie, 9 martie, 23 aprilie, 23 iunie, 24 iulie;
- Atinodor din Siria, 7 decembrie;
- Atinoghen (Antinoghen), episcop de Sevastia, 16 iulie;
- Auxentie din C-pol, noul mucenic (f 1720), 25 ianuarie;
- Avacum din Persia, 6 iulie;
- Audact din Efes, 14 octombrie;
- Averchie (2), 5 decembrie, 26 mai;
- Avramie, 31 octombrie;
- Avxentie, 15 decembrie;
- Barnaba din Palestina, 31 octombrie;
- Bonifatie din Roma, 19 decembrie;
- Calinic (4), 28 septembrie, 14 decembrie, 24 mai, 29 iulie;
- Caliopie (2), 10 noiembrie, 7 aprilie;
- Calist din Amoreia, 16 martie;
- Calistrat din Cartagina, 27 septembrie;
- Candid (2), 21 ianuarie, 9 martie;
- Carp, episc. Tiatirei, 13 octombrie;
- Carterie (2), 5 noiembrie, 8 ianuarie;

«*Vremea este a face Domnului...*»

- Castor (2), 18 septembrie, 5 noiembrie;
- Celestin, 25 mai;
- Censorinus din Roma, 30 ianuarie;
- Chelsie (2), 14 octombrie, 8 ianuarie;
- Chesarie (2), 1 noiembrie, 20 aprilie;
- Chindeas (Cândea) din Durostolum, 20 noiembrie;
- Chindeu presb., 11 iulie;
- Chiprie (Ciprie) din Roma, 30 ianuarie;
- Chir, 31 ianuarie;
- Chiriac (6), 6 septembrie (2), 1 august, 2 și 24 mai, 25 iunie;
- Chirie (2), 15 iulie, 1 august;
- Chirii (3), 20 noiembrie, 14 iunie, 9 martie;
- Chirin (2), 30 ianuarie, 6 iulie;
- Chrisogon (Hrisogon), 24 noiembrie;
- Ciprian (5), 2 octombrie, 5 iulie, 10 martie, 10 mai, 17 august;
- Claudian (Claudie) (7), 25 octombrie, 3 iunie, 30 octombrie, 18 decembrie, 9 și 19 martie, 3 februarie;
- Cleonic din Amasia (Pont), 3 martie;
- Clement (Climent) (2), 23 februarie, 23 ianuarie;
- Codrat (5), 4 și 26 martie, 21 aprilie, 10 martie, 7 mai;
- Codru, 22 mai;
- Comod din Roma, 30 ianuarie;
- Concordie din Roma, 4 iunie;
- Conon, 5 și 6 martie, 5 iunie;
- Constantin (4), 6 martie, 4 august, 14 noiembrie, 26 decembrie;
- Coprie din Egipt, 9 iulie;
- Coronat, 13 august;
- Cosma (4), 4 august, 17 octombrie, 1 iulie, 22 septembrie;
- Crescent (3), 28 mai, 10 martie, 15 aprilie;
- Cristodul (Hristodul), 22 februarie, 27 iulie;
- Dada din Durostolum, 28 aprilie;
- Dada din Persia, 29 septembrie;
- Damaschin, noul mucenic (2), 13 noiembrie, 16 ianuarie;
- Damian (4), 17 octombrie, 23 februarie, 31 octombrie, 4 iulie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Daniil (2), 16 februarie, 10 iulie;
- Darie din Damasc, 1 noiembrie;
- Dasie (Dasius), 18 iulie, 20 noiembrie, 21 octombrie;
- David din Palestina, 12 aprilie;
- Desideriu citețul din Italia, 21 aprilie;
- Diadoh, 31 august;
- Didim (2), 11 septembrie, 5 aprilie;
- Dima din Smirna, noul mucenic (t 1363), 10 aprilie;
- Dimitrian din Schepsia, 11 septembrie;
- Dimitrie, Izv. de Mir (t 303), 26 octombrie;
- Dimitrie (alți 3 mucenici), 15 noiembrie, 9 august, 10 septembrie;
- Dimitrie, noul mucenic (7), 27 ianuarie, 28 mai, 2 iunie (2), 29 ianuarie, 13 aprilie, 19 martie;
- Diodor (7), 6 iulie, 3 februarie, 3 mai, 31 ianuarie, 13 iunie, 11 septembrie, 19 martie;
- Diogen, 5 decembrie;
- Diomid (5), 3 iulie, 28 august, 2 septembrie, 11 septembrie, 16 august;
- Dion (2), 8 martie, 6 iulie;
- Dionisie (7), 19 aprilie, 3 iunie, 6 septembrie (2), 10 și 15 martie, 18 mai;
- Dionisie monahul, noul mucenic (t 1520), 1 noiembrie;
- Dioscor (2), 11 mai, 13 octombrie;
- Dioscorid, 28 mai;
- Dometian, 9 martie;
- Dometie (6), 8 și 23 martie, 16 și 30 octombrie, 7 decembrie, 7 august;
- Domin (4), 5 noiembrie, 21 martie, 1 octombrie, 16 octombrie;
- Donat (4), 16 ian., 23 apr., 6 mai, 4 iulie;
- Dorimedont (2), 19 și 29 septembrie;
- Dorotei (2), 5 noiembrie, 28 decembrie;
- Edessie din Patara Licie, 2 aprilie;
- Eladie (2), 28 mai, 8 ianuarie;
- Eleazar, 1 august;
- Elefterie, 4 și 8 august, 21 iulie, 3 octombrie, 15 decembrie, 13 aprilie;
- Eliodor din Pisidia, 28 septembrie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Elpidie, 15 noiembrie;
- Elpidifor (2), 3 aprilie, 2 noiembrie;
- Emilian (2), 18 iulie, 8 august;
- Epictet preotul, 7 iulie;
- Epimah (4), 9 mai, 6, iulie, 31 oct. (2);
- Eraclie ostaşul, 22 octombrie;
- Erasm, 2 iunie;
- Ermia (Ermie), 17 iunie, 31 mai, 18 august, 4 noiembrie;
- Erminigheld Gotul (t 585), 1 noiembrie;
- Ermocrat din Nicomidia (sec. IV), 26 iulie;
- Ermoghen (4), 24 ianuarie, 24 iulie, 10 decembrie, 1 septembrie;
- Ermolae, preot din Nicomidia, 26 iulie;
- Eterie, 18 iunie;
- Etimasia monahul, 23 noiembrie;
- Eubul, 6 martie;
- Eudoxie (2), 2 și 3 noiembrie;
- Eufrosin, 6 martie;
- Eutropiu (2), 16 iunie, 3 martie;
- Evanghel, 7 iulie;
- Evarest din Heracleea, 23 decembrie;
- Evcarpion din Nicomidia, 18 martie;
- Everat, 21 octombrie;
- Evdoxie, 6 septembrie;
- Evghenie (7), 21 iulie, 24 noiembrie, 10 decembrie, 13 decembrie, 23 septembrie, 21 ianuarie, 7 martie;
- Evgraf din Alexandria, 10 decembrie;
- Evlampie (3), 5 martie, 3 iulie, 10 oct.;
- Evloghie din Palestina, 5 martie;
- Evod din Nicomidia, 1 septembrie;
- Evplu, 30 mai;
- Eypor din Creta, 23 decembrie;
- Evprepie din Arabia, 17 octombrie;
- Evpsihie (3), 9 aprilie, 7 septembrie, 5 noiembrie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Evsevie (9), 20 ianuarie, 24 aprilie, 31 mai, 4 octombrie, 28 aprilie, 21 septembrie (2), 30 ianuarie, 7 oct.;
- Evsignie din Antiohia, 5 august;
- Evstatie (4), 7 iulie, 28 iulie, 20 noiembrie, 14 aprilie;
- Evstatie (Eustațiu) Plachida, 20 septembrie;
- Evstatie Romeul, 28 septembrie;
- Evstohie (2), 15 noiembrie, 23 iunie;
- Evstratie (2), 13 decembrie, 23 martie;
- Evtihian (3) 2 septembrie, 17 și 19 aug.;
- Evtihie (Eutihie) (5), 20 ianuarie, 2 septembrie, 25 aprilie, 24 august, 9 martie;
- Evtimie (3), 22 martie, 1 mai, 26 dec;
- Fanurie cel nou arătat, din Grecia (t c. 1500), 27 mai;
- Farmachie din Anatolia, 25 iunie;
- Faust (7), 12 iulie, 16 iulie, 31 august, 25 octombrie, 25 aprilie, 6 septembrie, 4 octombrie;
- Fedros, 29 noiembrie;
- Felix, 7 octombrie, 17 iunie, 30 august și 19 octombrie;
- Fii din Goția (sec. IV), 26 martie;
- Filadelf (2), 2 septembrie, 10 mai;
- Fileort, 31 august;
- Filimon (3), 14 decembrie, 29 aprilie, 21 martie;
- Filip, 17 august, 24 decembrie;
- Filonid, ep. Cariei, 17 iunie;
- Filotei din Samosata - Siria, 29 ianuarie;
- Filumen (2), 24 noiembrie;
- Flaviu din Sevastia, 9 martie;
- Fior (2), 18 august, 18 decembrie;
- Florentie din Tesalonic, 13 octombrie;
- Foca (2), 23 iulie, 22 septembrie;
- Fortunat (2), 16 aprilie, 15 iunie;
- Fota, fiul Sf. Terentie (t 303-305), 28 octombrie;
- Fotie (2), 9 august, 12 august;
- Gaie (5), 11 august, 21 octombrie, 9 martie, 23 iunie, 4 oct.;

«*Vremea, este a face Domnului...*»

- Galaction (2), 5 noiembrie, 22 iunie;
- Gaudențiu, 31 decembrie;
- Gavriil (t 836), 22 ianuarie;
- Gavriil, noul mucenic (3), 2 februarie, 3 decembrie, 18 octombrie;
- Geminian din Roma, 17 septembrie;
- Ghelasie din Creta, 23 decembrie;
- Ghelasie (2), 6 iunie, 27 februarie;
- Gheorghe (4), 21 iulie, 22 ianuarie, 23 aprilie, 5 iunie;
- Gheorghe, noul mucenic (7), 23 aprilie, 2 octombrie, 14 februarie, 5 aprilie, 26 mai, 26 noiembrie, 11 februarie;
- Ghermano (3), 7 iulie, 20 octombrie, 12 noiembrie;
- Gherontie, 1 aprilie;
- Ghervasie, 14 octombrie;
- Glicherie (2), 23 aprilie, 28 decembrie;
- Golinduh, 3 iulie;
- Gordian (3), 9 mai, 31 octombrie, 13 septembrie;
- Gordie din Cezareea Capadociei, 3 ianuarie;
- Gorgonie (2), 28 decembrie, 9 martie;
- Grigorie (2), 28 noiembrie, 8 ianuarie;
- Gurie din Edessa - Mesopotamia, 15 noiembrie;
- Haralambie (3), 31 mai, 17 septembrie, 10 februarie;
- Haris, 28 ianuarie;
- Harisim din Seleucia, 22 august;
- Hariton (3), 9 septembrie, 1 iunie, 28 noiembrie;
- Heraclie din Sevastia, 9 martie;
- Hrisaf, 25 octombrie;
- Hrisant din Alexandria, 19 martie;
- Hrisogon, dascăl din Roma, 22 dec;
- Hristea grădinarul, noul mucenic, 12 februarie;
- Hristodul (2), 26 februarie, 4 dec;
- Hristofor (2), 9 mai, 5 iunie;
- Iachint din Amastrida, 18 iulie;
- Iacob (Iacov) (5), 1 noiembrie, 29 ian., 27 noiembrie, 10 apr., 1 noiembrie;

- Ianuarie, 30 august, 16 aprilie;
- Iason, fiul lui Claudie tribunul, 10 mart.;
- Ierax din Roma, 1 iunie;
- Ieremia din Egipt, 16 februarie;
- Ieron din Tiana - Capadocia, 7 noiembrie;
- Ierotei monahul, 28 noiembrie;
- Ignatie (2), 26 iulie, 1 mai;
- Ilarie (2), 12 și 14 iulie;
- Ilarian din Sevastia, 9 martie;
- Ilarion Criteanul, noul mucenic (t 1804), 20 septembrie;
- Ilie (4), 16 februarie, 9 martie, 17 septembrie, 19 decembrie;
- Ilie, noul mucenic (t 1686), 31 ian.;
- Iliodor (Eliodor), 20 aug., 19 noiembrie;
- Imeneu, 24 iunie;
- Inochentie din Atena, 17 iunie;
- Ion (Ioan) (20), 22 ianuarie, 7 iunie, 12 aprilie, 9 august, 28 noiembrie, 20 martie, 31 ianuarie, 29 noiembrie, 9 martie, 14 aprilie, 20 septembrie, 4 iunie, 1 noiembrie, 12 iulie, 30 iulie, 28 noiembrie, 23 septembrie, 27 martie, 20 noiembrie, 24 mai;
 - Ion Valahul (Românul), 12 mai;
 - Ioan cel Nou de la Suceava, 2 iunie;
 - Ioan, noul mucenic (8), 21 octombrie, 5 martie, 26 februarie, 15 septembrie, 23 septembrie, 18 aprilie, 20 decembrie, 29 mai;
 - Ioasaf, noul mucenic, 26 octombrie;
 - Iona din Persia, 29 martie;
 - Iordan din Trapezunt, noul mucenic, 2 februarie;
 - Iosif (2), 20 noiembrie, 3 noiembrie;
 - Ipatie (3), 3 iunie, 18 iunie, 31 martie;
 - Ipolit din Roma, 10 august;
 - Iraclie (4), 14 iulie, 18 mai, 31 august, 22 octombrie;
 - Irinarh din Sevastia, 29 noiembrie;
 - Isaac, 9 decembrie;
 - Isaachie (3), 21 aprilie, 20 noiembrie, 16 mai;
 - Isaia (2), 16 februarie, 15 ianuarie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Isidor (4), 7 decembrie, 6 iulie, 14 mai, 10 iulie;
- Isihie (5), 19 februarie, 7 iulie, 2 septembrie, 22 și 9 martie;
- Ismail din Persia, 17 iunie;
- Iulian (14), 6 martie, 18 mai, 2 septembrie, 4 septembrie, 8 ianuarie, 16 februarie, 9 august, 28 iulie, 6 februarie, 30 octombrie, 12 septembrie, 29 ianuarie, 21 iunie, 7 octombrie;
- Iust (3), 21 iulie, 1 iunie, 14 iulie;
- Iustin Martirul și Filozoful, 1 iunie;
- Juventin, 12 octombrie;
- Lavrentie, 28 august;
- Lavru, 18 august;
- Lazăr Bulgarul, noul mucenic (t 1802), 23 aprilie;
- Leon (3), 18 august, 7 decembrie, 18 februarie;
- Leonid(a), 8 august, 2 septembrie, 5 iunie, 10 aprilie;
- Leontie (10), 24 aprilie, 13 septembrie, 16 și 17 octombrie, 9 martie, 9 aug., 10 iulie, 1 aug., 14 mai, 18 iunie;
- Levchie din Bitinia, 14 decembrie;
- Licarion (2), 7 iunie, 6 februarie;
- Lisimah din Sevastia, 9 martie;
- Lolian, 15 iulie;
- Longhin (3), 24 aprilie, 25 iunie, 16 oct.;
- Luca noul mucenic, 23 martie;
- Luchian din Roma, 3 ianuarie;
- Luchilian din Nicomidia, 3 iunie;
- Lucian (5), 7 iulie, 25 octombrie, 6 iulie, 13 septembrie, 15 octombrie;
- Lucie (2), 20 august, 14 august;
- Lup, 23 august;
- Macarie (4), 11 august, 6 septembrie (2), 30 octombrie;
- Macarie, noul mucenic (2), 14 septembrie, 6 octombrie;
- Macedon(ie), 28 martie, 12 septembrie, 27 iunie;
- Magnu din Cizic, 29 aprilie;
- Maior, 15 februarie;
- Mamant (4), 24 ianuarie, 29 iulie, 2 septembrie, 12 iulie;
- Manuil (4), 20 martie, 26 martie, 30 octombrie, 17 iunie;

PR, PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Manuil noul mucenic, 15 martie;
- Marcel (7), 1 martie, 22 mai, 18 iulie, 15 noiembrie, 14 august, 9 februarie, 25 februarie;
- Marcelin, 18 decembrie;
- Marcian (5), 1 martie, 8 iunie, 11 iulie, 9 august, 25 octombrie;
- Marco (2), 24 octombrie, 22 noiembrie;
- Marcu (6), 8 iunie, 3 iulie, 11 august, 18 decembrie, 16 iunie, 28 septembrie;
- Marcu Criteanul, noul mucenic, 14 mai;
- Mardarie din Aravachia, 13 decembrie;
- Mardonie (2), 30 sept., 28 dec;
- Marian (2), 10 decembrie, 19 martie;
- Marin (4), 18 octombrie, 17 martie, 6 iulie, 16 decembrie;
- Maron, 18 iulie;
- Martin, 22 septembrie;
- Martinian din Roma, 11 aprilie;
- Martinie, ipodiaton din C-pol, 25 oct.;
- Matei, 25 iulie;
- Matur din Lyon, 25 iulie;
- Mavrichie (3), 1 iulie, 21 februarie, 10 iulie;
- Mavros (Mavru), 19 martie, 30 ian.;
- Maxim (12), 6 februarie, 19 februarie, 7 mai, 15 septembrie, 17 septembrie, 12 octombrie, 10 aprilie, 9 octombrie, 25 septembrie, 28 aprilie, 30 iulie, 30 ianuarie;
- Meletie Stratilatul, 24 mai;
- Meliton din Sevastia, 9 martie;
- Memnon din Tracia, 20 august;
- Menandru din Persia, 31 martie;
- Mercurie, 25 noiembrie;
- Mihail (3), 1 octombrie, 23 mai, 20 septembrie;
- Mihail, noul mucenic (2), 16 aprilie, 30 iunie;
- Mii, episcop de Suza, în Persia, 10 noiembrie;
- Min din Perga Pamfiliei, 1 august;

«Vremea este a face Domnului...»

- Mina (6), 12 iulie, 31 august, 10 decembrie, 11 noiembrie, 30 ian.,

12 apr.;

- Mineu, 1 august;
- Miron (2), 17 septembrie, 17 august;
- Miron Criteanul, noul mucenic (t 1793), 20 mai;
- Mochie (2), 30 ianuarie, 11 mai;
- Modest din Sicilia, 15 iunie;
- Monagrie din Roma, 30 ianuarie;
- Montan, preotul din Singidunum (t 304), 26 martie;
- Narsi (2), 15 iunie, 9 decembrie;
- Natalie, 30 mai;
- Nazarie din Roma, 14 octombrie;
- Neanisc, 11 iunie;
- Neofit (5), 11 august, 7 decembrie, 21 ianuarie, 22 august, 21 ianuarie;
- Neon (4), 24 aprilie, 28 aprilie, 30 octombrie, 28 septembrie;
- Nerdon, 24 octombrie;
- Nestor (3), 2 martie, 28 febr., 27 oct.;
- Nestorian, 1 martie;
- Nicandru (5), 8 iunie, 15 martie, 8 iunie, 4 noiembrie, 5 iunie;
- Nichifor (7), 8 februarie, 20 octombrie, 25 octombrie, 9 februarie,

12 noiembrie, 31 ianuarie, 28 noiembrie;

- Niceta (Nichita) Romanul (t 414), 15 septembrie;
- Nicodim, noul mucenic (2), 11 iulie, 16 august;
- Nicolae (2), 16 mai, 9 martie;
- Nicolae cel Nou din Vunena, 9 mai;
- Nicolae, noul mucenic (4), 6 decembrie, 12 noiembrie, 24 aprilie,

23 sept.;

- Nicon (2), 23 martie, 28 septembrie;
- Nicostrat (2), 8 iulie, 18 decembrie;
- Nil, ep. în Egipt (t 310), 17 septembrie;
- Nin, 10 noiembrie;
- Nirsa, episcopul Persiei (sec. IV), 20 noiembrie;
- Nisie, 27 februarie;
- Ochean, 4 februarie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- **Olimpie (2), 30 iulie, 30 ianuarie;**
- **Olivian episcopul, 29 mai;**
- **Onisifor, 9 noiembrie;**
- **Onisim, 6 iulie;**
- **Orentie din Anatolia, 25 iunie;**
- **Orest (2), 13 decembrie, 10 noiembrie;**
- **Orion, 10 noiembrie;**
- **Oropsis, 22 august;**
- **Pagarie (Panharie), 19 martie, 19 noiembrie;**
- **Pahomie, 13 ianuarie;**
- **Pahomie, noul mucenic, 21 mai;**
- **Pamfil (3), 12 august, 5 noiembrie, 16 februarie;**
- **Pamfilion, 17 mai;**
- **Pamvon din Egipt, 5 iunie;**
- **Panaghiot Chesarineanul, noul mucenic, 25 iunie;**
- **Pandoleon, 17 septembrie;**
- **Pansirion, 24 ianuarie;**
- **Pansofie din Alexandria, 15 ianuarie;**
- **Pantelimon din Nicomidia, 27 iulie;**
- **Papa (3), 1 august, 16 martie, 14 sept.;**
- **Papia (4), 3 februarie, 28 iunie, 7 iulie, 25 octombrie;**
- **Papie de Corint, 31 ianuarie;**
- **Papilin, 13 mai;**
- **Papirin, 13 ianuarie;**
- **Paramon din Nicomidia, 29 noiembrie;**
- **Parigorie (2), 18 februarie, 29 ianuarie;**
- **Parod preotul, 22 ianuarie;**
- **Pasicrat din Misia, 24 aprilie;**
- **Patermutie (2), 17 septembrie, 9 iulie;**
- **Patrichie (2), 20 martie, 19 mai;**
- **Patroclu din Galia, 17 august;**
- **Pavel (13), 24 ianuarie, 3 februarie, 28 mai, 21 octombrie, 10 martie, 25 septembrie, 18 iulie, 16 februarie, 18 mai, 31 iunie, 16 iulie, 6 noiembrie, 4 martie;**

«Vremea este a face Domnului...»

- Pavsilip din Tracia, 8 aprilie;
- Peon din Roma, 1 iunie;
- Peregrin (2), 7 iulie, 17 iunie;
- Pers, 31 octombrie;
- Petronie, 24 septembrie;
- Petru (13), 3 iulie, 21 octombrie, 28 noiembrie, 9 februarie, 12 ianuarie, 4 octombrie, 4 august, 13 ianuarie, 18 mai, 28 decembrie, 30 iunie, 16 mai, 26 ian.;
- Petru cel Nou, 14 iunie;
- Pevsip din Galia, 16 ianuarie;
- Pierie preotul, din Antiohia, 27 iunie;
- Pigasie din Persia, 2 noiembrie;
- Pimen din Pisidia, 28 septembrie;
- Pin (Pinna) din Sciția Minor, 20 ian.;
- Pionie preotul, din Smirna, 11 martie;
- Pistos, 21 august;
- Piulie, 18 februarie;
- Platon din Ancira, 18 noiembrie;
- Plisie din Egipt, 15 martie;
- Plutin, 12 februarie;
- Policarp, 2 aprilie;
- Policarp cel Nou, 7 iulie;
- Polidor din Efes, noul mucenic (t 1794), 3 septembrie;
- Polieuct (3), 1 august, 19 decembrie, 9 ianuarie;
- Polihronie (3), 23 febr., 30 iulie, 7 oct.;
- Pombian, 22 iunie;
- Pombie, 7 iulie;
- Pompie (3), 10 aprilie, 23 dec, 25 iulie;
- Ponticus din Lion, 25 iulie;
- Pontie, senator din Roma, 5 august;
- Porfirie (6), 10 februarie, 16 februarie, 9 noiembrie, 4 noiembrie, 15 septembrie, 25 noiembrie;
- Prisc(us), 9 martie, 21 septembrie;
- Proclu din Calipta - Galatia, 12 iulie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Procopie (3), 24 noiembrie, 8 iulie, 21 aprilie;
- Procopie, noul mucenic (t 1811), 25 iunie;
- Protasie, 14 octombrie;
- Protoleon Stratilatul, 23 aprilie;
- Prov (4), 23 iunie, 9 iulie, 19 decembrie, 12 octombrie;
- Puplie, 27 aprilie;
- Quintilian din Ozovia - Durostor, 28 aprilie;
- Quirin, ep. de Siscia-Panonia, 4 iunie;
- Revocat din Cartagina, 1 februarie;
- Righin, episcop, 25 februarie;
- Ril din Goția, 26 martie;
- Rim din Sciția Minor, 20 ianuarie;
- Rodion, 20 martie;
- Romano (2), 30 mai, 18 noiembrie;
- Romano, noul mucenic (2), 6 ianuarie, 5 ianuarie;
- Romii, 6 septembrie;
- Romul ipodiac, din Diospolis-Egipt, 15 martie;
- Ruf (4), 8 septembrie, 22 octombrie, 29 aprilie, 25 septembrie;
- Rufian, 8 septembrie;
- Rustic (2), 30 ianuarie, 3 octombrie;
- Sadoc (Sadot), ep. Persiei, 20 februarie;
- Sakerdon din Sevastia, 9 martie;
- Salona Romanul, 23 mai;
- Samona din Edessa, 15 noiembrie;
- Samuil din Egipt (t 309-310), 16 febr.;
- Sarapavon Senatorul, 6 septembrie;
- Sarvil (2), 28 octombrie, 29 ianuarie;
- Satormin, fiul Iulianei, 22 iunie;
- Satornic din Creta, 23 decembrie;
- Saturnin (3), 12 febr., 7 iulie, 1 febr.;
- Satornic din Cartagina, 1 februarie;
- Sava (2), 1 mai, 31 octombrie;
- Sava Gotul (f 372), 18 aprilie;
- Sava Stratilat (t 272), 24 aprilie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Sava Nigdeli, noul mucenic (t 1732), 12 noiembrie;
- Savatie, 19 septembrie;
- Savel din Persia, 17 iunie;
- Savin (3), 25 octombrie, 30 ianuarie, 16 martie;
- Teodor (12), 1 august, 6 martie, 24 noiembrie, 20 septembrie, 5 septembrie, 21 aprilie, 30 ianuarie, 28 noiembrie, 12 iulie, 27 decembrie, 8 februarie, 17 februarie;
- Teodor, noul mucenic (2), 17 februarie, 30 ianuarie;
- Teodorit presvit. din Antiohia, 8 martie;
- Teodosie, 26 martie, 13 aprilie;
- Teodot (6), 19 februarie, 3 iulie, 4 iulie, 17 septembrie, 18 mai, 29 aprilie;
- Teodotion, 24 ianuarie;
- Teodul (9), 16 februarie, 18 iunie, 4 septembrie, 12 septembrie, 5 aprilie, 23 decembrie, 9 martie, 2 mai, 28 octombrie;
- Teofan, noul mucenic (t 1559), 8 iunie;
- Teofil (6), 4 iulie, 23 iulie, 6 martie, 5 noiembrie, 30 ianuarie, 9 martie;
- Teofil, noul mucenic (t 1635), 24 iulie;
- Teognie, 21 august;
- Teognis din Cizic, 29 aprilie;
- Teoid, 5 ianuarie;
- Teona (2), 20 aprilie, 5 ianuarie;
- Teopempt, 11 iunie;
- Teopist, 20 septembrie;
- Teoprepie (2), 22 august, 28 martie;
- Teostih din Cizic, 29 aprilie;
- Teotechi, 10 decembrie;
- Teotegn, 10 octombrie;
- Teotim, 4 septembrie, 5 noiembrie;
- Terentie, 5 aprilie, 16 octombrie, 28 octombrie, 10 aprilie, 21 iunie;
- Terinos, 23 aprilie;
- Termu, 5 aprilie;
- Tespesie (2), 1 iunie, 20 noiembrie;
- Tiburtie din Roma (2), 22 noiembrie, 18 decembrie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Tigrie, preotul din C-pol (sec. V), 16 iunie;
- Timolae din Pont, 15 martie;
- Timotei (6), 3 mai, 19 august, 19 decembrie, 5 și 28 noiembrie, 24 ianuarie;
- Tion și doi fii ai săi, 1 februarie;
- Tirs din Bitinia, 14 decembrie;
- Trancvilian preot din Roma (t 288), 18 decembrie;
- Triandafil Zagoreul, noul mucenic (t 1680), 8 august;
- Tribun din Roma, 30 ianuarie;
- Trifon (2), 29 septembrie, 1 februarie;
- Trivimiu din Perga-Pamfiliei, 2 martie;
- Troadie din Neocezarea Pont, 2 martie;
- Trofin (5), 21 iulie, 19 septembrie, 18 martie, 29 septembrie, 16 martie;
- Uar din Egipt, 19 octombrie;
- Urban (3), 23 iunie, 4 și 5 septembrie;
- Urpasian din Nicodimia, 9 martie;
- Ursichie, 14 august;
- Vach, 7 octombrie;
- Vach cel Nou din Palestina (sec. VIII), 15 decembrie;
- Vădim din Persia, 9 aprilie;
- Valent din Sevastia, 9 martie;
- Valentin (3), 24 oct., 24 apr., 6 iulie;
- Valerian (6), 13 septembrie, 1 iunie, 22 noiembrie, 4 mai, 21 ianuarie, 14 sept.;
- Valerie (2), 23 aprilie, 25 octombrie;
- Valeriu (2), 29 noiembrie, 9 martie;
- Varahisie din Persia, 29 martie;
- Varipsava, 10 septembrie;
- Varlaam, 19 noiembrie;
- Varsim, 24 ianuarie;
- Varula copilul din Antiohia, 18 noiembrie;
- Varvar (3), 14 mai, 6 mai (2);
- Vas, 3 ianuarie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Vasile (5), 25 octombrie, 28 noiembrie, 1 ianuarie, 5 iulie, 22 martie;
- Vasilid (3), 20 ian., 10 aprilie, 23 dec;
- Vasilisc bătrânul, 29 iulie;
- Vata Persul, 1 mai;
- Vatus preotul din Goția (sec. IV), 26 martie;
- Vavila, 24 ianuarie;
- Venedim din Lampsac, 18 mai;
- Venerie din Roma, 30 ianuarie;
- Vianor din Pisidia, 10 iulie;
- Victor (3), 5 aprilie, 11 noiembrie, 20 aprilie;
- Victorin (2), 5 aprilie, 18 decembrie;
- Vil, fiul Sf. Terentie, 28 octombrie;
- Virco din Goția (sec. IV), 26 martie;
- Virie, 29 iulie;
- Vit din Sicilia, 15 iunie;
- Vitalie, 28 aprilie;
- Viv monahul, 6 septembrie;
- Vivian din Sevastia, 9 martie;
- Vruhie, 27 martie;
- Vusiris, 31 decembrie;
- Xantie din Sevasta, 9 martie;
- Zaharia, 21 octombrie;
- Zaharia, noul mucenic (3), 20 ianuarie, 30 martie, 22 mai;
- Zarvil, 4 septembrie;
- Zina din Arabia (t 304), 22 iunie;
- Zinon (10), 5 aprilie, 28 aprilie, 11 august, 22 august, 3 septembrie, 6 septembrie, 27 septembrie, 22 iunie, 21 septembrie, 20 aprilie;
- Zenovie, ep. Egeilor, 30 octombrie;
- Zoi, 13 aprilie;
- Zosima (3), 28 septembrie, 19 iunie, 14 septembrie;
- Zotic, 31 decembrie, 23 decembrie, 20 aprilie; 22 august, 21 octombrie;

ANEXA nr. 14: Sfinte Mucenițe

- Achiina din Fenicia (t 303), 13 iunie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Achilina din Sinope (t 310), 7 aprilie;
- Agapi, fiica Sofiei, din Roma (t 137), 17 septembrie;
- Agapia din Tesalonic (t 304), 16 aprilie;
- Agata din Sicilia (t 251), 5 februarie;
- Agatochia, 17 septembrie;
- Agatonica, sora Sf. Papii (t 250), 15 octombrie;
- Agni (Agnes) Romana (t 304-305), 21 ianuarie;
- Agripina din Roma (sec. III), 23 iunie;
- Alexandra împărăteasa (f 303), 21 aprilie;
- Alexandra din Aminso (t 310), 20 martie;
- Alexandra din Ancira-Galatia (t 303), 18 iunie;
- Alia din Gotia (sec. IV), 26 martie;
- Ana (sec. III), 22 octombrie;
- Ana, 28 noiembrie;
- Ana din Goția (sec. IV), 26 martie;
- Ana, mama Sf. Chiriac (sec. IV), 28 octombrie;
- Anastasia (4), 15 aprilie, 12 octombrie, 22 decembrie, 29 octombrie;
- Anatoli, 26 februarie;
- Andropelaghia, 6 septembrie;
- Animas din Goția (sec. IV), 26 martie;
- Anisia din Tesalonic (t 298), 30 decembrie;
- Anthia, 12 octombrie;
- Antonina (2), 10 și 12 iunie;
- Antuza (2), 22 februarie, 27 august;
- Arghira din C-pol, 30 aprilie;
- Arghelaia, fee. din Italia, 6 iunie;
- Ariadna din Frigia, 18 septembrie;
- Aroa, 4 iulie;
- Asclepiodota (2), 19 febr., 17 sept.;
- Atanasia (2), 31 ianuarie, 2 martie;
- Blandina din Lyon (t 177), 25 iulie;
- Caliopi, 8 iunie;
- Calisa din Elada (t 304), 16 aprilie;
- Callista din Nicomidia (t 309), 1 sept.;

«Vremea este a face Domnului...»

- Calodoti, 6 septembrie;
- Capitolina din Capadocia (t 304), 27 oct.;
- Casdoas din Persia (sec. IV), 29 sept.;
- Cecilia din Roma (t 232), 22 noiembrie;
- Cherchira, 28 aprilie;
- Chirana din Teși, noua muceniță (t 1651), 28 februarie;
- Chiriachi (3), 19 mai, 7 iulie, 2 noiembrie;
- Chiriena din Tars, 1 noiembrie;
- Claudia din Aminsă (t 310), 20 martie;
- Claudia din Ancira-Galatia, 18 mai;
- Crescentia, 15 iunie;
- Cristina prunca, 24 mai;
- Cristina (Hristina), 24 iulie, 13 martie;
- Daria, 19 martie;
- Denahida fecioara, 20 noiembrie;
- Doamna (2), 5 aprilie, 28 decembrie;
- Domnina din Edesa, 4 octombrie;
- Doroteia din Capadocia, 6 februarie;
- Ecaterina din Alex. (t 305), 25 noiembrie;
- Eleonida din Tesalonic, 28 mai;
- Elena, sora Sf. Averchie, 26 mai;
- Elisabeta, 22 octombrie;
- Elpis, 17 septembrie;
- Enata din Gaza, 10 februarie;
- Enata din Persia, 9 iunie;
- Epiharia din Roma, 27 septembrie;
- Epistimi, 5 noiembrie;
- Ermiona, 4 septembrie;
- Erotiida din Capadocia, 27 octombrie;
- Esia din Sicilia, 7 iunie;
- Eudoxia, 31 ianuarie;
- Eufimia (Evfimia), 19 noiembrie, 20 martie, 11 iunie;
- Eufrasia (2), 18 mai, 19 ianuarie;
- Eustația (Evstasia), 12 ianuarie;

- Eutropia (2), 30 octombrie, 25 iunie;
- Evantia, 11 septembrie;
- Evdochia (2), 4 august, 1 martie;
- Evghenia (Eugenia), 24 decembrie;
- Eulalia, fee. din Spania, 22 august;
- Evlampia din Nicomidia, 10 octombrie;
- Eutalia din Sicilia, 2 martie;
- Fainia din Ancira, 18 mai;
- Fausta din Cizic, 6 februarie;
- Felicia din Cartagina, 1 februarie;
- Fevronia din Nisibi, 25 iunie;
- Filipia, 21 aprilie;
- Filonida din Tars, 11 octombrie;
- Gaiani din Roma, 30 septembrie;
- Galini din Elada, 16 septembrie;
- Glafira din Italia, 26 septembrie;
- Glicheria (2), 22 octombrie, 13 mai;
- Golinduhia din Persia, 13 iulie;
- Hariesa din Elada, 16 aprilie;
- Harita, fee. din Roma, 1 iunie;
- Haritina (2), 4 septembrie, 5 octombrie;
- Hionia (2), 16 iulie, 16 aprilie;
- Hira, 26 septembrie;
- Hrisi, noua mucenică (t 1795), 13 oct.;
- Hrisia, fee. din Roma, 30 ianuarie;
- Hristina (vezi Cristina);
- Hristodula fee, 4 decembrie;
- Ierusalima, 26 iulie;
- Ilaria, 19 martie;
- Iraida din Palestina, 5 martie;
- Irina (4), 16 aprilie (2), 18 aprilie, 5 mai;
- Iulia (2), 18 mai, 16 iulie;
- Iuliana (5), 20 martie, 1 noiembrie, 21 decembrie, 5 iulie, 4 martie;
- Iuliani (2), 22 iunie, 18 august;

«Vremea este a face Domnului...»

- Iulita (2), 30 iulie, 15 iulie;
- Justina, fee. din Cartagina, 2 octombrie;
- Kaleria din Cezareea Palestinei, 7 ian.;
- Kiriachia din Cezareea Palestinei, 7 iunie;
- Larisa din Goția, 26 martie;
- Leonida, 25 iunie;
- Lidia din Roma, 28 martie;
- Livia, 25 ianuarie;
- Lolia, 23 iunie;
- Lucia (4), 4 iulie, 17 septembrie, 6 iulie, 13 decembrie;
- Ludmila din Boemia (t 927), 16 sept.;
- Malfeta, 12 octombrie;
- Mamelta din Persia, 5 octombrie;
- Mamina din Goția, 26 martie;
- Manato fee, 20 octombrie;
- Marato din Schitopole, 12 noiembrie;
- Marcelia, 22 iulie;
- Marcia, 27 iunie;
- Marciana, 24 iunie;
- Măria (4), 6 februarie, 7 ianuarie, 9 iunie, 9 august;
- Mariamni din Persia, 9 iunie;
- Marina, 17 iulie;
- Masionila, 21 iunie;
- Marta (3), 6 februarie, 9 iunie, 6 iulie;
- Matrona (3), 20 și 27 martie, 18 mai;
- Mavra din Tebaida, 3 mai;
- Maxima din Singidunum, 26 martie;
- Medula, 25 ianuarie;
- Melhion din Marcianopolis-Tracia, 16 septembrie;
- Meletina, 29 octombrie;
- Minodora din Bitinia, 10 septembrie;
- Miropi din Efes, 2 decembrie;
- Mitrodora din Bitinia, 10 septembrie;
- Moica din Goția, 26 martie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Natalia din Nicomidia, 26 august;
- Nemi, 31 decembrie;
- Neonila (3), 16 ianuarie, 30 și 28 oct.;
- Nichi (2), 25 aprilie, 16 aprilie;
- Nimfodora din Bitinia, 10 septembrie;
- Nunchia din Elada, 16 aprilie;
- Olimpiodora, 31 decembrie;
- Oreozila, 26 iulie;
- Paladia, 24 mai;
- Paraschevi, sora Fotiniei, 26 februarie;
- Paraschiva cea veche din Iconium, 28 octombrie;
- Paraschiva din Roma (t 140), 26 iulie;
- Partagapi, 2 septembrie;
- Pelaghia (3), 25 martie, 4 mai, 8 oct.;
- Perpetua din Cartagina, 1 februarie;
- Petronia din Palestina, 29 septembrie;
- Pistis, 17 septembrie;
- Poplia diaconița, din Antiohia Siriei, 9 octombrie;
- Potamia, 7 august;
- Potamiani din Alexandria, 7 iunie;
- Prozdoca din Edesa, 4 octombrie;
- Raida fee. din Egipt, 23 septembrie;
- Ripsimia din Roma, 30 septembrie;
- Sebastiana din Tracia, 16 septembrie;
- Sebastiani din Marcianopole, 24 oct.;
- Serafima din Antiohia, 29 iulie;
- Simforoza din Italia, 18 iulie;
- Șira din Persia, 24 august;
- Sofia (3), 18 și 17 septembrie, 22 mai;
- Sosana (2), 15 decembrie, 7 iunie;
- Suzana (2), 6 iunie, 11 august;
- Ștefanida din Italia, 11 noiembrie;
- Tatiana fee. din Roma, 12 ianuarie;
- Tattis din Damasc, 25 septembrie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Tecla (6), 6 septembrie, 19 august, 24 septembrie, 9 iunie, 20 noiembrie, 6 iunie;
- Tecusa din Ancira, 18 mai;
- Teis (Tea) din Gaza, 18 iulie;
- Teoctista, 31 ianuarie;
- Teodora (2), 5 aprilie, 16 aprilie;
- Teodosia (5), 25 martie, 29 mai (2), 20 martie, 8 iulie;
- Teodota (6), 3 iulie, 22 octombrie, 3 noiembrie, 29 iulie și 22 decembrie, 17 septembrie, 21 octombrie;
- Teodotia (2), 4 iulie, 31 ianuarie;
- Teodula din Cilicia, 5 februarie;
- Teopisti, 20 septembrie;
- Teotimi, 19 mai;
- Tesalonichi din Amfipole-Macedonia, 7 noiembrie;
- Tomaida din Alexandria, 14 aprilie;
- Trifina din Cizic, 31 ianuarie;
- Valentina (2), 10 februarie, 18 iulie;
- Varis din Goția (sec. 4), 26 martie;
- Varvara din Heliopole-Egipt, 4 dec;
- Vasilisa, 24 dec, 16 și 15 apr., 3 sept.;
- Vassa, 21 august;
- Vautha fecioara, 20 noiembrie;
- Verina din Edesa, 4 octombrie;
- Vevea (2), 29 ianuarie, 4 septembrie;
- Virca din Goția (sec IV), 26 martie;
- Xeni(a), 18 ianuarie;
- Zenaida (2), 11 octombrie, 7 iunie;
- Zevina (2), 20 octombrie, 12 noiembrie;
- Zinovia, 30 octombrie;
- Zoe din Roma, 18 decembrie;
- Zoi, 2 mai.

ANEXA nr. 15: *Sfinți Mărturisitori și Sfinte Mărturisitoare*

- Acachie, episc Antiohiei (t 250), 31 martie;
- Akemenid Persul (sec V), 3 noiembrie;

- Atanasie din Pavlopetra (t 821), 2 feb.;
- Barsameu, ep. Edesei (sec. II), 29 ian.;
- Evstatie (Eustațiu), ep. în Chiul-Bitinia (sec. IX), 29 martie;
- Gheorghe, ep. Antiohiei din Pisidia (sec. IX), 19 aprilie;
- Gheorghe Limniotul (sec. VIII), 24 august;
- Iorest (Ilie), mitrop. Ardealului (t 1657), 20 aprilie;
- Ioan din M-rea Patalaria, 3 august;
- Ioan din Irinopolis-Decapolia (sec. IX), 27 aprilie;
- Isaachie Mart. (sec. IV), cuvios, 30 mai;
- Isichie din Adramit-Missia, 10 mai;
- Lazăr zugravul, din Caucaz (t 857), 17 noiembrie;
- Levchie din Alex. (sec. II), 20 iunie;
- Macarie din C-pol (t 830), 1 aprilie;
- Mariamna, sora Sf. Filip (sec. I), 17 februarie;
- Maxim din C-pol (t 662), 21 ianuarie;
- Mihail Sincelul din Ierus. (t 845), 18 decembrie;
- Naucratie Studitul (t 848), 8 iunie;
- Nichita din Cezareea, 3 aprilie;
- Nicolae Studitul (t 868), 4 februarie;
- Oprea din Săliște (Ardeal, t c. 1780), 21 octombrie;
- Pafnutie din Egipt (sec. IV), 25 sept.;
- Pavel, ep. Plusiadei din Bitinia (t 850), 8 martie;
- Procopie Decapolitul (t 750), 27 feb.;
- Ștefan din M-rea Triglia (sec. IX), 28 martie;
- Ștefan, episc. Surojiei (sec. VIII), 15 dec.;
- Tadeu Studitul din C-pol (sec. IX), 29 decembrie;
- Talaleu din Cilicia (sec. V), 27 feb.;
- Teodor Studitul din C-pol (t 826), 11 noiembrie;
- Teofan din Palestina (t 880), 11 oct.;
- Teofan, mart., cuvios (sec. III), 9 sept.;
- Teofan, mart. din C-pol (t 814), 12 martie;
- Teofil de lângă Tiberiopolis (sec. VIII), 10 octombrie;
- Cuv. Teofil Mărturisitorul (sec. VIII), 2 octombrie;
- Visarion Sărai (t 1750), 21 octombrie.

«*Vremea, este a face Domnului...*»

ANEXA nr. 16: *Sfinți Cuvioși (pustnici, asceți, călugări)*. Pomenirea lor generală se face în sâmbăta lăsatului *sec* de brânză (vezi slujba și *Sinaxarul din Triod*).

- **Acachie cel de la Scară, 7 iulie;**
- **Acachie cel Nou din Athon (t 1730), 12 aprilie;**
- **Acachie episc. Melitinei, 17 aprilie;**
- **Achepsima, 29 iunie;**
- **Achepsima preotul, 3 noiembrie;**
- **Afraat din Persia, 29 ianuarie;**
- **Agapie din Plachidiane, 11 ianuarie;**
- **Agapie din Vatopedi, 1 martie;**
- **Agapit, doctorul din Pecerska, 1 iunie;**
- **Agapit, episc. Romei, 17 aprilie;**
- **Alexie, omul lui Dumnezeu, 17 martie;**
- **Alimpie din Pecerska, 17 august;**
- **Alipie Stâlpnicul, 26 noiembrie;**
- **Alonie, 4 iunie;**
- **Ammon, 10 ianuarie;**
- **Amona, 10 ianuarie;**
- **Ammun Egipteanul, ep. de Nitria, 4 octombrie;**
- **Anastasia, episc. C-pol, 10 februarie;**
- **Anastasia, patr. Antiohiei, 20 aprilie;**
- **Anastasia Sinaitul, 21 aprilie;**
- **Andrei pustnicul, din Egipt, 2 dec;**
- **Andronic din Antiohia Siriei, 9 oct.;**
- **Anin din Calcedon, 16 martie;**
- **Antim, 7 iunie;**
- **Antioh din Targal-Siria, 23 februarie;**
- **Antion, 26 iunie;**
- **Antonie cel Mare (t 356), 17 ianuarie;**
- **Antonie cel Nou din Veria, 17 ianuarie;**
- **Antonie din Novgorod, 3 august;**
- **Antoniu, 23 februarie;**
- **Anuv, purtătorul de semne, 6 iunie;**

- Anuvie mărturisitorul, 5 iunie;
- Apollos din Heliopolis-Egipt, 25 ian.;
- Arcadie, 26 ianuarie;
- Areta din Pecerska, 24 octombrie;
- Arsachie, patr. C-pol, 11 octombrie;
- Arsenie cel Nou, 8 mai;
- Arsenie din Latro, 13 noiembrie;
- Asclepie, 27 februarie;
- Atanasie cel din Aton, 5 iulie;
- Atanasie de la Meteore, 20 aprilie;
- Atanasie de la Pecerska, 2 decembrie;
- Atanasie fac. de minuni, 3 iunie;
- Atinodor, 29 decembrie;
- Anxivie, ep. Solunului, 17 februarie;
- Avraam din Smolensk, 21 august;
- Avramie din Mesopotamia, 14 febr.;
- Avramie din Rostov, 29 octombrie;
- Baradat din Siria, 22 februarie;
- Barsanufie, 6 februarie;
- Benedict din Nursia, 14 martie;
- Canid din Capadocia, 10 iunie;
- Carion (2), 1 februarie, 24 noiembrie;
- Castin, ep. de Bizanț, 25 ianuarie;
- Castor, 12 august;
- Chindeu (2), 1 august, 20 februarie;
- Chir, 9 iunie;
- Chiriac sihastrul din Corint, 20 sept.;
- Chirie din Apro, 27 martie;
- Chirii, apostolul slavilor, 11 mai;
- Chirii (2), 2 decembrie, 9 iunie;
- Claudiu, 27 ianuarie;
- Conon din Pentucla, 10 februarie;
- Constantin cel din Iudei, 26 decembrie;
- Coprie din Egipt, 9 iulie;

«Vremea este a face Domnului...»

- **Cosma din Palestina, 1 iulie;**
- **Cosma Sihastrul, din Faran, 3 august;**
- **Cuprie din Palestina, 24 septembrie;**
- **Dalmat, 3 august;**
- **Damian din Esfigmenu-Atos, 23 febr.;**
- **Damian din Pecerska, 5 octombrie;**
- **Damian din Siria, 23 februarie;**
- **Daniil dinTasios, 12 septembrie;**
- **Daniil Stâlpnicul, din Mesopotamia, 11 decembrie;**
- **David din Tesalonic, 26 iunie;**
- **David din Palestina, 6 septembrie;**
- **Dia din Antiohia Siriei, 19 iulie;**
- **Dimitrie Basarabov (cel Nou), 27 oct.;**
- **Dimitrie Schevoflaxul, 25 ianuarie;**
- **Dionisie din Olimp, 24 ianuarie;**
- **Dionisie din Athos, 25 iunie;**
- **Dometie din Athos (2), 25 iunie, 7 aug.;**
- **Donat, ep. Evriei, din Epir, 30 aprilie;**
- **Dorotei Pustnicul, dinTebaida, 16 sept.;**
- **Dositei din Gaza, 13 august;**
- **Dunale Mărturisorul, 17 decembrie;**
- **Efrasiu, episc. Ianopolei, 17 iulie;**
- **Efrem, ep. de Periaslav, 28 ianuarie;**
- **Efrem Șirul (t 379), 28 ianuarie;**
- **Eftimie cel Mare (t 473), 20 ianuarie;**
- **Eftimie din Athos, 9 noiembrie;**
- **Eftimie cel Nou din Ivir, 13 mai;**
- **Eftimie de la Susdal (t 1404), 1 aprilie;**
- **Eleu episcopul, 23 noiembrie;**
- **Elie (Ilie), monahul din Egipt, 14 iulie;**
- **Emilian monahul, din Roma, 7 martie;**
- **Erasm (2), 18 iunie, 24 februarie;**
- **Eterie, ep. Chersonului, 7 martie;**
- **Eubul, 28 februarie;**

- Eufrosin bucătarul, 11 septembrie;
- Eustratie din Tars, 19 ianuarie;
- Eulalie ierarhul, 30 august;
- Evarest din Galatia, 26 decembrie;
- Evghenie Mart., 19 februarie;
- Evloghie primitorul de străini, 27 aprilie;
- Evsevie (Eusebiu) Pustnicul, din Siria, 15 februarie;
- Evtihie (2), 27 martie, 23 august;
- Fantin din Calabria, 20 august;
- Faust, 3 august;
- Filaret cel Milostiv din Galatia, 1 dec;
- Filipie preotul, 24 ianuarie;
- Filon, ep. Calpasiei, 24 ianuarie;
- Filotei Careotul, din Athos, 5 decembrie;
- Filotei din Athos, 21 octombrie;
- Flavian, 16 februarie;
- Florentie din Nursia-Italia, 23 august;
- Forvin, 4 aprilie;
- Fostirie, 5 ianuarie;
- Fotas, 6 iunie;
- Gavriil, 26 ianuarie;
- Gavriil din Ivir-Athos, 13 mai;
- Ghelasie, 31 decembrie;
- Ghenadie din Vatoped-Athos, 17 noiembrie;
- Gheorghe cel Nou, 23 martie;
- Gheorghe din Maleon, 4 aprilie;
- Gheorghe Hozevitul, 8 ianuarie;
- Gheorghe Iviritul (din Ivir), 13 mai;
- Gheorghe Teoforul, 11 martie;
- Gherasim de la Iordan, 4 martie;
- Gherasim din Athos, 15 septembrie;
- Gherasim din Peloponez, 20 octombrie;
- Grigorie Decapolitul, 20 noiembrie;
- Grigorie din Athos (2), 6 aprilie, 7 dec;

«Vremea este a face Domnului...»

- Grigorie din Piatra de Aur, 24 noiemb.;
- Grigorie domesticul din Atos, 1 oct.;
- Grigorie, egum. la Vologodschi, 30 sept.;
- Grigorie, episc. Acragandei-Sicilia, 23 noiembrie;
- Grigorie, episc. din Cipru, 4 martie;
- Grigorie Sihastrul din Nicomidia, 2 apr.;
- Grigorie Sinaitul, 6 aprilie;
- Gurie, arhiepisc. Cazanului, 4 octombrie;
- Hariton Mart., 28 septembrie;
- Herimon monahul, 16 august;
- Iacov (2), 27 februarie, 13 iunie;
- Iacov Mărturisitorul, 21 martie;
- Iacov, pustnic din Cyr, 26 noiembrie;
- Iasim, făcător de minuni, 4 februarie;
- Iason, episc. Damascului, 12 octombrie;
- Ieremia din Pecerska-Kiev, 5 oct.;
- Ieronim, 15 iunie;
- Ierotei din Ivir, 13 septembrie;
- Ignatie din Capadocia, 28 septembrie;
- Ignatie din Rostov, 28 mai;
- Ilarion, 6 mai;
- Ilarion cel Mare din Palestina (t 372), 21 octombrie;
- Ilarion cel Nou, 28 martie;
- Ilarion, egum. Dalmatului, 6 iunie;
- Ilarion preotul, 4 mai;
- Ilie, 3 noiembrie;
- Ilie din Galatia, 13 septembrie;
- Ilie făcătorul de minuni, 12 ianuarie;
- Ilie Pustnicul, din Egipt, 8 ianuarie;
- Ilirie din Mirsiona, 3 aprilie;
- Ioan, arhiep. Novgorodului, 7 septembrie;
- Ioan Cassian (Românul), 29 februarie;
- Ioan cel de la puț, 30 martie;
- Ioan Colibașul din C-pol, 15 ianuarie;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Ioan Colovul din Sceta-Egipt, 8 noiembrie;
- Ioan Cucuzel, 1 octombrie;
- Ioan Damaschin, 4 decembrie;
- Ioan din Lavra Veche-Palestina, 19 aprilie;
- Ioan din Lico-Egipt, 6 februarie;
- Ioan din Targal-Siria, 23 februarie;
- Ioan ep. Irinopolei, 4 februarie;
- Ioan, ep. Polivotului din Asia Mică, 4 decembrie;
- Ioan, fiul Cuv. Ana, 13 iunie;
- Ioan, din C-pol, 26 ianuarie;
- Ioan Hozevitul, 3 octombrie;
- Ioan mult-pătimitorul din Pecerska, 18 iulie;
- Ioan Pustnicul, din Egipt, 2 decembrie;
- Ioan Pustnicul, din Emesa-Siria, 21 iulie;
- Ioan de la Rila (Rilski)-Bulgaria, 19 octombrie;
- Ioan Scărarul din C-pol, 30 martie și Duminica a IV-a din Postul Mare;
- Ioan Sihastrul din Palestina, 19 iunie;
- Ioan Varsanufie, ep. Damascului, 28 febr.;
- Ioan cel Mare din Bitinia (t 846), 4 noiembrie;
- Ioan din Hio, 20 mai;
- Ioan din Ivir, 13 mai;
- Ioan Pustnicul, din Licopolis-Egipt, 27 martie;
- Iona, arhiep. Novgorodului, 26 noiembrie;
- Iona, mitropolit de Kiev, 31 martie;
- Iona Savaitul, 21 septembrie;
- Iordan făcătorul de minuni, 2 mai;
- Iosif anahoretul, 17 iunie;
- Iosif din Hio, 20 mai;
- Iosif Sihastrul din Meteor, 20 aprilie;
- Iraclimon Pustnicul, din Egipt, 2 dec;
- Isaac Șirul, 12 aprilie;
- Isaachie, 3 august;
- Isaachie din Pecerska, 14 februarie;
- Isaachie, ep. de Cipru, 21 septembrie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Isaachie Mărturisitorul, 30 mai;
- Isaia, ep. de Rostov, 15 mai;
- Ischirion, 23 noiembrie;
- Isidor din Rostov, 14 mai;
- Isidor Pelusiotul, 4 februarie;
- Isihie, 6 martie;
- Isihie Horivitul, 3 octombrie;
- Isihie Mărturisitorul, 10 mai;
- Iulian din Galia, 13 iulie;
- Iulian Pustnicul, din Mesopot., 18 oct.;
- Iulie preotul, 21 iunie;
- Justin din Vatoped-Atos, 17 noiembrie;
- Karion din Tebaida-Egipt, 5 decembrie;
- Lampadie din Irinopolis, 5 iulie;
- Lavrentie, 10 mai;
- Lavrentie Zăvorâtul din Pecerska, 29 ianuarie;
- Lazăr, 7 noiembrie;
- Leon cel din staul, 11 iulie;
- Leon Pustnicul, 1 iulie;
- Leontie din Aton, 18 iunie;
- Leontie păstorul, 18 iunie;
- Longhin din Vatoped-Aton, 17 noiembrie;
- Lot, 22 octombrie;
- Luca din Focida, 7 februarie;
- Luca din Sicilia, 6 noiembrie;
- Luca Stâlpnicul din Anatolia, 19 dec;
- Luca Triglinul, 27 decembrie;
- Macarie, 19 februarie;
- Macarie Alexandrinul, 19 ianuarie;
- Macarie de la apele galbene, 25 iulie;
- Macarie Egipteanul, 19 ianuarie;
- Macarie Romanul, 23 octombrie;
- Macedonie preotul, din Fenicia, 24 ian.;
- Mal, 16 octombrie;

- **Malh, 24 noiembrie;**
- **Mamant, 6 mai;**
- **Marcel, egum. din Apameia-Siria, 29 decembrie;**
- **Marcel monahul, 5 martie;**
- **Marcian din Cir, 2 noiembrie;**
- **Marco Trigleanul, 24 noiembrie;**
- **Marcu de la Pecerska, 29 decembrie;**
- **Marcu din Atena, 5 aprilie;**
- **Marcu, mitrop. Efesului, 19 ianuarie;**
- **Marcu Pustnicul, 20 mai;**
- **Maron, 25 ianuarie;**
- **Maron din Siria, 14 februarie;**
- **Martin, ep. de Terachin, 12 noiembrie;**
- **Martin Tebeul, 24 martie;**
- **Martinian, 18 mai;**
- **Martinian din Efes, 4 august;**
- **Martinian din Palestina, 13 februarie;**
- **Matei din Pecerska, 5 octombrie;**
- **Mavsima Șirul, 23 ianuarie;**
- **Maxim Cavsocalivitul din Athos, 13 ianuarie;**
- **Meletie cel Nou, 1 septembrie;**
- **Meletie, ep. Ciprului, 21 septembrie;**
- **Meletie Mărturisitorul, 9 februarie;**
- **Meletie Vasiliotul, 19 ianuarie;**
- **Melion preotul, din Antiohia, 28 oct.;**
- **Metodie, apostolul slavilor, 11 mai;**
- **Mihail Malein din Capadocia, 12 iulie;**
- **Mina din C-pol, 17 februarie;**
- **Mina monahul din Sinai, 5 ianuarie;**
- **Moise din Targal-Siria, 23 februarie;**
- **Moisi Ungurul, 26 iulie;**
- **Nanu din Bulgaria, 23 decembrie;**
- **Natanail, 27 noiembrie;**
- **Nectarie din Bitolia, 5 decembrie;**

«Vremea este a face Domnului...»

- **Nectarie din Meteora-Tesalia, 17 mai;**
- **Neofit de la Dochiar-Athos, 9 noiembrie;**
- **Nestor, 26 aprilie;**
- **Nestor, ep. Trimitundeii-Cipru, 7 martie;**
- **Nestor din Pecerska, 27 octombrie;**
- **Nicanor, făcător de minuni, 7 august;**
- **Nichifor din Athos, 4 mai;**
- **Nichifor din Bitinia, 4 mai;**
- **Nichifor din C-pol, 19 aprilie;**
- **Nichifor din Capadocia, 23 octombrie;**
- **Nichita din Hio, 22 mai;**
- **Nichita din Pecerska, 25 ianuarie;**
- **Nichita Hartularie din C-pol, 3 sept.;**
- **Nichita Pustnicul, din Paflagonia, 13 octombrie;**
- **Nicodim Aghioritul (t 1809), 14 iulie;**
- **Nicodim de la Tismana (t 1406), 26 decembrie;**
- **Nicodim din Pecerska, 31 octombrie;**
- **Nicodim din Vatoped-Athos, 11 iulie;**
- **Nicolae, ep. de Tesalonic, 29 noiembrie;**
- **Nicolae monahul, 24 decembrie;**
- **Nicon din Pecerska, 11 decembrie;**
- **Nicon din Radonej, 26 noiembrie;**
- **Nicon din Armenia, 26 noiembrie;**
- **Nifon din Athos (t 1330), 14 iunie;**
- **Nifon, ep. de Novgorod, 8 aprilie;**
- **Nil din Athos, 12 noiembrie;**
- **Nil Pustnicul, din C-pol, 14 ianuarie;**
- **Nil din Rusia, 7 decembrie;**
- **Non, 5 decembrie;**
- **Olivian, 25 mai;**
- **Onesim din Cezareea, 24 iulie;**
- **Onufrie din Egipt (cel Mare), 12 iunie;**
- **Or monahul din Tebaida, 7 august;**
- **Orion din Rait, 14 ianuarie;**

- Ortisie, 15 iunie;
- Pafnutie din Borob, 1 mai;
- Pafnutie, 25 septembrie;
- Pahomie, 6 mai;
- Pahomie cel Mare (Egipt), 15 mai;
- Paisie cel Mare din Egipt, 19 iunie;
- Paladie din Galatia, 28 ianuarie;
- Palamon, 12 august;
- Pamvo Egipteanul, 18 iulie;
- Pancosmie, 29 noiembrie;
- Papos, 3 iunie;
- Pasarion, 11 august;
- Patapie din Teba-Egipt, 8 decembrie;
- Patermutie din Egipt, 9 iulie;
- Pavel, arhiep. de Neocezareea, 23 dec;
- Pavel cel Smerit, 4 octombrie;
- Pavel din Latron, 15 decembrie;
- Pavel, ep. de Corint, 27 martie;
- Pavel, 7 martie;
- Pavel Tebeul, 15 ianuarie;
- Pavel din Xiropotamis-Aton, 28 iulie;
- Pavsicachie, ep. Sinoadelor, 13 mai;
- Perget, 8 februarie;
- Petronie, 23 octombrie;
- Petru din Agreea, 13 septembrie;
- Petru din Athos, 12 iunie;
- Petru din Galatia, 1 februarie;
- Petru din Rostov, 30 iunie;
- Petru Egipteanul, 27 ianuarie;
- Petru, făcătorul de minuni, 3 mai;
- Petru din Galatia, 9 octombrie;
- Petre Patriciul, 1 iulie;
- Petre preotul, 28 noiembrie;
- Petre Sihastrul, 25 noiembrie;

«Vremea este a face Domnului...»

- **Pimen cel cu multe dureri din Pecerska, 7 august;**
- **Pimen Egipteanul (cel Mare), 27 august;**
- **Pimen din Galatia, 27 august;**
- **Pinufrie, 27 noiembrie;**
- **Pior, 17 iunie;**
- **Pitirun, 29 noiembrie;**
- **Platon Studitul din C-pol, 4 aprilie;**
- **Policarp din Pecerska, 24 iulie;**
- **Polivie, ep., 12 mai;**
- **Poplie, 25 ianuarie;**
- **Procopie din Ustiog, 8 iulie;**
- **Policarp din Pecerska, 10 februarie;**
- **Puplie, 4 aprilie;**
- **Roman din Cilicia, 9 februarie;**
- **Solomon Sihastrul, 23 ianuarie;**
- **Samson din Roma, primit de străini, 27 iunie;**
- **Saramata, 30 august;**
- **Sava din Sinai, 14 ianuarie;**
- **Sava Rusul, egumen, 3 decembrie;**
- **Sava cel Sfințit, 5 decembrie;**
- **Savatie din Solovăț-Carelia, 17 aprilie;**
- **Savin, episc, 17 octombrie;**
- **Senufie, 25 martie;**
- **Serafim de la Sarov, 2 ianuarie;**
- **Serapion din Sidon, 14 mai, 21 martie;**
- **Serghie, 12 august;**
- **Serghie de la Radonej (t 1392), 25 septembrie;**
- **Serghie Mărturisitorul, 13 mai;**
- **Serida din Gaza, 13 august;**
- **Sil, ep. în Persia, 26 noiembrie;**
- **Simeon, 4 aprilie;**
- **Simeon cel nebun pentru Hristos, 21 iulie;**
- **Simeon cel vechi de la Sinai, 26 ian.;**
- **Simeon de la Chilandar, 14 ianuarie;**

- Simeon din muntele minunat (Antiohia), 24 mai;
- Simeon, egum. de la Filotei-Athos, 19 aprilie;
- Simeon Metafrastul din C-pol, 9 noiembrie;
- Simeon monahul, 25 iunie;
- Simeon Noul Teolog, din Galatia, 11 octombrie;
- Simeon Stâlpnicul, 1 septembrie;
- Simon din Atos, 28 decembrie;
- Sisinie Mărturisitorul din Cizic, 23 noiembrie;
- Sisoie cel Mare (Egipt), 6 iulie;
- Sofronie de la Cioara (t 1776), 21 oct.;
- Solomon, ep. de Efes, 2 decembrie;
- Spiridon, prescurarul din Pecerska, 31 octombrie;
- Spoe, 9 august;
- Ștefan (2), 7 iunie, 12 august;
- Ștefan cel Nou (3), 9 decembrie, 28 noiembrie, 18 mai;
- Ștefan din Atos, 27 februarie;
- Ștefan din Plachidiane, 11 ianuarie;
- Ștefan, ep. de Vladimir, 27 aprilie;
- Ștefan, făcătorul de minuni, 31 martie;
- Ștefan Savaitul, 13 iulie;
- Ștefan Paflagonul, 26 noiembrie;
- Talasie, 20 mai;
- Talasie din Siria, 22 februarie;
- Teoctist din Sicilia, 4 ianuarie;
- Teoctist, 3 septembrie;
- Teodor cel nebun pentru Hristos, 25 februarie;
- Teodor cel Sfințit din Tebaida-Egipt, 16 mai;
- Teodor din Plachidiane, 11 ianuarie;
- Teodor, egum. din Atos, 8 august;
- Teodor, pustn. de la Iordan, 5 iunie;
- Teodor Sicheotul din Galatia, 22 apr.;
- Teodor Trihina din C-pol, 20 aprilie;
- Teodosie Chinoviarhul din Capadocia, 11 ianuarie;
- Teodosie din Antiohia, 11 ianuarie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Teodosie din Grecia, 5 februarie;
- Teodosie, egum. din Pecerska, 3 mai;
- Teodul Cipriotul, 3 decembrie;
- Teodul, eparhul din C-pol, 3 decembrie;
- Teodul preotul din C-pol, 14 ianuarie;
- Teofan cel Nou din Macedonia, 19 aug.;
- Teofan din Antiohia, 10 iunie;
- Teofan din Meteore, 17 mai;
- Teofil din Atos, 8 iulie;
- Teofil din Cilicia, 23 iunie;
- Teofil Mărturisitorul, 2 octombrie;
- Teofil Plângătorul din Pecerska, 29 decembrie;
- Teofil Pustnicul din Egipt, 2 decembrie;
- Teona, 4 aprilie;
- Teostirict Mărturisitorul, 17 martie;
- Timotei, 1 februarie;
- Timotei din Cezareea, 27 februarie;
- Timotei din Asia Mică, 21 februarie;
- Tit din Pecerska, 27 februarie;
- Tit, făcătorul de minuni, 2 aprilie;
- Titos, 26 august;
- Toma, 10 decembrie;
- Toma din Maleo-Grecia, 7 iulie;
- Ulpian din Corint, 28 iunie;
- Urban, ep. de Macedonia, 29 noiembrie;
- Varlaam, 30 mai;
- Varlaam din Novgorod, 6 noiembrie;
- Varlaam din Pecerska, 26 noiembrie;
- Varuh, 21 octombrie;
- Vasian din Siria, 10 octombrie;
- Vasile, 1 iulie;
- Vasile, arhiep. Tesalonicului, 1 febr.;
- Vasile cel Nou din Asia Mică, 26 martie;
- Varlaam din Pecerska, 11 august;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Vavila din Nicomidia, 28 decembrie;
- Vendimian din Misia, 1 februarie;
- Veniamin, 29 decembrie;
- Veronichie, 17 iulie;
- Viril (Chirii), ep. Cataniei, 21 martie;
- Visarion din Egipt, 6 iunie;
- Visarion din Larissa-Grecia, 25 septembrie;
- Vitalie, 11 ianuarie;
- Vitalie monahul din Egipt, 22 aprilie;
- Vlasie din Amoreia, 31 martie;
- Xenofont din C-pol, 26 ianuarie;
- Zaharia din Egipt, 5 decembrie;
- Zaharia din Kiev, 24 martie;
- Zevin din Siria, 23 februarie;
- Zinon (5), 3 martie, 12 iunie, 10 februarie, 19 iunie, 30 ianuarie;
- Zoi, 3 martie;
- Zosima, 24 ianuarie, 4 ianuarie, 4 aprilie, 17 aprilie, 21 ianuarie, 8 iunie.

ANEXA nr. 17: *Cuvioase femei* (călugărițe, pustnice, ascete)

- Ana, 13 iunie;
- Ana, care s-a numit Evfimia, 29 octombrie;
- Ana din Levcadia-Cipru, 23 iulie;
- Anastasia din Egina, 18 aprilie;
- Anastasia Patriciana, 10 martie;
- Antuza Mărturisitoarea, 27 iulie;
- Anastasia din Egipt, 18 aprilie;
- Anastasia, soția Sf. Andronic, 9 octombrie;
- Apolinaria din C-pol, 5 ianuarie;
- Chira din Beria-Siriei, 28 februarie;
- Domnica din Cartagina, 8 ianuarie;
- Efimia, 16 mai;
- Elisabeta din C-pol, 24 aprilie;
- Eufrosina din Cernigov, 25 septembrie;
- Eufrosina din Poloțka, 23 mai;
- Evstolia din Roma, 3 noiembrie;

«Vremea este a face Domnului...»

- Ieria, 3 iunie;
- Irina din Capadocia, 28 iulie;
- Irina stareța, 28 august;
- Isidora, 1 mai;
- Isidora din Tebaida-Egipt, 10 mai;
- Iulita, 14 iunie;
- Iusta, 26 aprilie;
- Macrina, sora Sf. Vasile, 19 iulie;
- Măria din Bitinia, 12 februarie;
- Măria Egipteanca, 1 aprilie și Duminica a V-a din Postul Mare;
- Măria din Bereia-Siriei, 28 februarie;
- Marta din Cilicia, 1 septembrie;
- Matrona din Hio, 20 octombrie;
- Matrona din Pamfilia, 9 noiembrie;
- Melania din Roma, 8 iunie;
- Melania Romana, 31 decembrie;
- Nimfa, 28 februarie;
- Olimpiada, diaconița din C-pol, 25 iulie;
- Pansemni din Antiohia, 10 iunie;
- Pelaghia din Antiohia, 8 octombrie;
- Piamuna, fee. din Egipt, 3 martie;
- Platonida, diac. din Mesopotamia, 6 aprilie;
- Sara, 13 iulie;
- Singlitichia din Alexandria, 5 ianuarie;
- Sofia, 4 iunie;
- Sopatra din C-pol, 9 noiembrie;
- Taisia din Alexandria, 8 octombrie;
- Tatiana, 5 ianuarie;
- Teoctista din Metimna-Lesbos, 9 noiembrie;
- Teodora din Alexandria, 11 septembrie;
- Teodora din Cezareea, 20 decembrie;
- Teodora din Tesalonic, 29 august;
- Trifonia din Cizic, 11 aprilie;
- Xenia (Evsevia) din Roma, 24 ianuarie.

ANEXA nr. 18: *Sfinți Ierarhi* (episcopi, arhiepiscopi, mitropoliți, patriarhi), care pot fi zugrăviți în altar, pe registrul inferior al pereților absidei (vezi și la Sf. Cuvioși și Mucenici).

- Agapit, ep. de Sinade (Frigia), 18 feb.;
- Agapit, ep. Romei, 17 aprilie;
- Agaton, ep. Romei, 20 februarie;
- Ahilie, ep. de Larisa, cuvios, 15 mai;
- Alexandru, arhiep. Ierusalimului, mucenic, 16 mai;
- Alexandru, ep. de Prusa, mucenic, 9 iunie;
- Alexandru, ep. de Roma, mucenic, 16 martie;
- Alexandru, patr. de C-pol, mucenic, 30 august;
- Alexie, ep. Bitiniei, cuvios, 10 iunie;
- Alexie, mitropolitul Kievului, cuvios, 12 februarie;
- Ambrozie, ep. Milanului, 7 decembrie;
- Amfilohie, ep. de Iconiu, cuvios, 23 noiembrie;
- Anania, arhiep. Efesului, cuvios, 1 dec;
- Anastasie, arhiep. C-polului, cuvios, 10 februarie;
- Anastasie, patriarhul Antiohiei, 20 apr.;
- Anatolie, patriarhul C-polului, 3 iulie;
- Andrei, arhiep. Critului, cuvios și innograf, 4 iulie;
- Antim, ep. Nicomidiei, mucenic, 3 sept.;
- An tipa, ep. de Tergam, mucenic, 11 apr.;
- Antipatru, ep. de Bostra, cuvios, 13 iunie;
- Antonie, arhiep. C-polului, cuvios, 12 febr.
- Apolinarie, ep. Ravenei, cuvios, 23 iulie;
- Aprion, ep. de Cipru, cuvios, 7 febr.;
- Arcadie, ep. de Trimitunde-Cipru, cuvios, 7 martie;
- Arsenie, ep. de Cherchira-Corfu, cuvios, 19 ianuarie;
- Asterie, ep. Amasiei, mucenic, 7 aug.;
- Atanasie cel Mare, patriarhul Alexandriei, 18 ianuarie;
- Atanasie ep. Corintului, cuvios, 4 mai;
- Atanasie ep. Seleuciei-Siria, mucenic, 22 august;
- Atanasie patriarhul C-polului, cuvios, 28 octombrie;
- Attic, patriarhul C-polului, cuvios, 8 ian.;

«Vremea este a face Domnului...»

- Averchie, ep. de Ierapole, cuvios, 22 octombrie;
- Avramie, ep. de Arbela-Persia, mucenic, 4 februarie;
- Calinic Cernicanul, ep. Râmnicului, cuvios, 11 aprilie;
- Calinic, patriarhul C-polului, 23 august;
- Calist, patriarhul C-polului, cuvios, 20 iunie;
- Celestin, ep. Romei, cuvios, 8 aprilie;
- Chir, patriarhul C-polului, cuvios, 8 ian.;
- Chiriac, arhiepisc. Ierusalimului, mucenic, 28 octombrie;
- Chirii, patriarhul Alexandriei, cuvios, 18 ianuarie;
- Chirii, patriarhul Ierusalimului, cuvios, 18 martie;
- Ciprian, episc. Cartaginei, mucenic, 31 august;
- Clement, ep. Ohridei, 22 noiembrie;
- Clement, ep. Romei, mucenic, 24 noiembrie;
- Constantin, patriarhul C-polului, 29 iulie;
- Cosma, ep. de Calcedon, cuvios, 18 aprilie;
- Crescent, ep. de Viena, în Galia, 30 iulie;
- Dimitrie al Rostovului, cuvios, 31 aug.;
- Dionisie Areopagitul, ep. Atenei, mucenic, 3 octombrie;
- Dionisie, ep. Alexandriei, mucenic, 5 octombrie;
- Dionisie, ep. Corintului, mucenic, 29 noiembrie;
- Dometian, ep. Melitinei, cuvios, 10 ian.;
- Dorotei, ep. Tirului, mucenic, 5 iunie;
- Efrem, ep. de Cherson, mucenic, 7 martie;
- Efrem, patriarhul Antiohiei, cuvios, 7 martie;
- Eftimie, ep. Sardelor, mucenic, 26 dec;
- Elefterie, ep. Ilirului, mucenic, 15 dec;
- Elpidie, ep. de Cherson, mucenic, 7 martie;
- Emilian, ep. de Cizic, cuvios, 8 aug.;
- Epifanie, ep. de Constanția-Cipru, 12 mai;
- Ermoghen, ep. în Sicilia, cuvios, 24 noiembrie;
- Evghenie, ep. în Cherson, mucenic, 7 martie;
- Evloghie, arhiep. Alexandriei, cuvios, 13 februarie;
- Evloghie, arhiep. Antiohiei, cuvios, 13 iunie;
- Evloghie, episcopul Edesei, cuvios, 25 august;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- Evmenie (Eumeniu), ep. de Gortina-Creta, 18 septembrie;
- Evsevie (Eusebiu), ep. de Samosate, mucenic, 22 iunie;
- Evshimon, ep. de Lampsac, mart., 14 martie;
- Evstafie, arhiep. Serbiei, cuvios, 4 ian.;
- Evtihie (Eutihie), patr. C-polului, cuvios, 6 aprilie;
- Fabiu, episcopul Romei, mucenic, 5 august;
- Filagrie, ep. în Sicilia, cuvios, 9 febr.;
- Filip, mitrop. Moscovei, mucenic, 9 ian.;
- Filogonie, ep. Antiohiei, mart., 20 dec;
- Firmilian, ep. Cezareei Capadociei, cuvios, 28 octombrie;
- Flavian, arhiep. de C-pol, cuvios, 16 februarie;
- Foca, episcop de Sinope, mucenic, 22 septembrie;
- Frumentiu, episcopul Etiopiei, cuvios, 30 noiembrie;
- Gavriil, arhiep. Serbiei, noul mucenic, 13 decembrie;
- Ghenadie, patr. C-polului, cuvios, 31 aug.;
- Gheorghe, ep. Amastridei, cuvios, 21 februarie;
- Gheorghe, ep. de Mitilene, cuvios, 7 aprilie;
- Gheorghe, ep. de Nicomidia, cuvios, 29 decembrie;
- Gheorghe, patr. de C-pol, cuvios, 18 august;
- Gherman, patr. de C-pol, cuvios, 12 mai;
- Grighentie, episc. Etiopiei, 19 dec;
- Grigorie, arhiep. Alexandriei, cuvios, 5 noiembrie;
- Grigorie de Nazianz (Teologul), arhiep. de C-pol, 25 ianuarie, 30 ianuarie;
- Grigorie Dialogul (cel Mare), episcopul Romei, 12 martie;
- Grigorie de Nyssa, 10 ianuarie;
- Grigorie Iluminatorul, episcopul Armeniei, mart., 30 septembrie;
- Grigorie Palama, arhiep. Tesalonicului, cuv., 14 nov. și Dum. a li-a din Păresimi;
- Grigorie Taumaturgul, episc. Neocezareei Capadociei, cuvios, 17 noiembrie;
- Iacob, episc. de Nisibe-Mesopotamia, cuvios, 31 octombrie;
- Iacob, fratele Domnului, primul episcop al Ierusalimului, 23 octombrie și prima duminică după Nașterea Domnului;

«Vremea este a face Domnului...»

- Ianuarie, episc. de Neapole, mucenic, 21 aprilie;
- Ignatie Teoforul, episc. Antiohiei, mucenic, 20 decembrie;
- Ignatie, patr. de C-pol, cuvios, 23 oct.;
- Ioan Ajunătorul (Postitorul), patr. de C-pol, preacuvios, 2 septembrie;
- Ioan Gură de Aur, arhiep. de C-pol, 13 noiembrie, 27 și 30 ianuarie;
- Ioan al III-lea, arhiep. de C-pol, 25 aug.;
- Ioan, arhiep. Novgorodului, cuvios, 7 septembrie;
- Ioan, mitrop. Calcedonului, cuvios, 18 iulie;
- Ioan, patr. de C-pol (sec. VI), cuvios, 30 august;
- Ioan, patr. Ierusalimului, cuvios, 30 martie;
- Ioan, episc. Goției, cuvios, 26 iunie;
- Ioan Milostivul, patr. Alexandriei, cuvios, 12 noiembrie;
- Ioan Tăcutul, episc. Coloniei-Armenia, cuvios, 3 decembrie;
- Iorest (Ilie), mitrop. Transilvaniei (sec. XVII), mart., 24 aprilie;
- Iosif, arhiep. Tesalonicului (sec. IX), cuvios, 15 iunie;
- Ipatie, episc. de Rufiniana, cuvios, 25 februarie;
- Ipatie, episcop de Lidia, mucenic, 20 septembrie;
- Ipolit, episc. Romei, mucenic, 30 ian.;
- Iraclid (Eraclide), episcop în Cipru, mucenic, 17 septembrie;
- Irineu, episc. de Lugdunum (Lyon), mucenic, 23 august;
- Irineu, episc. de Sirmium, mucenic, 26 martie;
- Juvenalie, patr. Ierusalimului, 21 iulie;
- Leon cel Mare, episc. Romei, 18 febr.;
- Leon, episcop de Catania-Sicilia, cuvios, 20 februarie;
- Leon, episc. Niceei, mucenic, 22 ian.;
- Leontie, arhiep. Ierusalimului, cuvios, 14 mai;
- Libериu, episc. Romei, cuvios, 27 aug.;
- Manuil, episc. de Adrianopole, mucenic, 22 ianuarie;
- Marcel, episc. Romei, 7 iunie;
- Marcelin, episc. Romei, mucenic, 7 iunie;
- Marcian, episc. Siracuzei, cuvios, 30 octombrie;
- Marcu, episc. de Aretusa, mucenic, 29 martie;
- Marcu, mitrop. Efesului, cuvios, 19 ian.;
- Martin, episc. Galiei, cuvios, 12 nov.;

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

- **Martin, episc. Romei, mart., 14 aprilie;**
- **Marut, episc. de Tagrit-Mesopotamia, cuvios, 16 febr**
- **Maxim, patr. de C-pol., cuvios, 17 nov.;**
- **Maxim, patr. Ierusalimului, mart., 6 martie;**
- **Maximilian, patr. de C-pol, 21 aprilie;**
- **Meletie, arhiep. Antiohiei, cuvios, 12 februarie;**
- **Melito (Meliton) de Sardes în Lidia, cuvios, 30 iunie;**
- **Metodie, episc. Patarei-Licia, mucenic, 20 iunie;**
- **Metodie, patr. de C-pol, cuvios, 14 iunie;**
- **Mihail, episc. Sinadelor, mart., 23 mai;**
- **Mina, patr. de C-pol, cuvios, 25 aug.;**
- **Miron, episcopul Cretei, 8 august;**
- **Mitrofan, patr. de C-pol, cuvios, 4 iunie;**
- **Modest, patr. Ierusalimului, cuvios, 18 decembrie;**
- **Narcis (Narchis), arhiep. Ierusalimului, 7 august;**
- **Nectarie, patr. de C-pol, cuvios, 11 Oct.*;**
- **Nichifor, patr. de C-pol, cuvios, 2 iunie;**
- **Nichita, episc. Apoloniadei, mart., 20 martie;**
- **Nichita, episc. Calcedonului, mart., 28 mai;**
- **Nichita (Niceta), episc. de Remesiana, 22 iunie;**
- **Nicolae, arhiep. Mirelor din Licia, 6 decembrie;**
- **Nicolae, episc. Tesalonicului, cuvios, 29 noiembrie;**
- **Nicolae, patr. de C-pol, cuvios, 16 mai;**
- **Nifon, patr. de C-pol, 11 august;**
- **Osie, episc. Cordovei (Spania), cuvios, 27 august;**
- **Pangratie, episc. de Tauromene (Sicilia), 9 iulie;**
- **Partenie, episc. de Lampsac, cuvios, 7 febr.;**
- **Partenie, patr. de C-pol, mucenic, 24 martie;**
- **Paulin, episc. de Nola (Italia), cuvios, 23 ianuarie;**
- **Petru, episc. Alexandriei, mucenic, 24 noiembrie;**
- **Petru, episc. Niceei, cuvios, 10 sept.;**
- **Petru, episc. de Sevastia, 9 ianuarie;**
- **Policarp, episc. Smirnei, mucenic, 23 februarie;**
- **Polieuct, patr. de C-pol, cuvios, 5 febr.;**

«*Vremea este a face Domnului...*»

- Potfok, episc. Gazd, cuvios, 26 febr.;
- Potamon, episc. de Heracleia (Egipt), mucenic, 16 mai;
- Potin, episc. de Lugdunum (Lyon), mucenic, 25 iulie;
- Proclu, patr. de C-pol, cuvios, 20 nov.;
- Proterie, patr. Alexandriei, mucenic, 1% februarie;
- Protoghen, episc. Cariei, cuvios, 25 august;
- Sava cel Sfințit, arhiep. Serbiei, cuvios, 14 ianuarie;
- Sava (Brancovici), mitrop. Transilvaniei, mart., 24 aprilie;
- Sarafim, episc. de Fanar, noul mucenic, 4 decembrie;
- Serapion, episc. de Thmuis (Egipt), cuvios, 5 aprilie;
- Serghie Mart., patr. de C-pol, 13 mai;
- Silvan, episc. de Emesa (Siria), mucenic, 29 ianuarie;
- Silvan, episc. de Gaza, mucenic, 14 oct.;
- Silvestru, episc. Romei, cuvios, 2 ian.;
- Simeon, episc. Persiei, mucenic, 17 apr.;
- Sinesie, episc. de Cirenaica, cuvios, 27 iunie;
- Sisinie, patr. de C-pol, cuvios, 11 oct.;
- Sixt, episc. Romei, mucenic, 10 august;
- Sofronie, episc. Ciprului, mucenic, 8 decembrie;
- Sofronie, patr. Ierusalimului, cuvios, 11 martie;
- Spiridon, episc. Trimitundeii din Cipru, cuvios, 12 decembrie;
- Ștefan, arhiep. de C-pol, cuvios, 18 iulie;
- Ștefan, episc. Romei, mucenic, 3 aug.;
- Tarasie, arhiep. de C-pol, cuvios, 25 febr.;
- Telesfor, episc. Romei, mucenic, 22 februarie;
- Teoctist, patr. de C-pol, mart., 20 nov.;
- Teodor, episc. Alexandriei, mucenic, 12 septembrie;
- Teodor, episc. de Ancira, mucenic, 3 noiembrie;
- Teodor, episc. de Cirene, mucenic, 4 iulie;
- Teodor, episc. Edesei, cuvios, 19 iulie;
- Teodor, patr. de C-pol., cuvios, 27 dec.;
- Teodot, episc. în Cipru, mucenic, 2 martie;
- Teodot, episc. Romei, mucenic, 18 mai;
- Teodot, episc. Efesului, cuvios, 12 oct.;

- Teorii, episc. Nicomidiei, mart., 8 mar.;
- Teoghen, episc. Pariei, mucenic, 21 ianuarie;
- Teona (Teonas), episc. Tesalonicului, cuvios, 4 aprilie;
- Teopempt, episc. Nicomidiei, mucenic, 5 ianuarie;
- Terapont, episc. în Cipru, mucenic, 14 mai;
- Terapont, episc. Sardelor, mucenic, 27 mai;
- Tihon, episc. Amatundei, cuvios, 16 iunie;
- Timotei, episc. Prusei, mucenic, 10 iunie;
- Toma, patr. de C-pol, cuvios, 21 martie;
- Trifilie, episc. în Cipru, cuvios, 13 iunie;
- Trifon, arhiep. de C-pol, cuvios, 19 aprilie;
- Valentin, episc. Umbriei, mucenic, 30 iulie;
- Vărs, episc. Edesei, cuvios, 15 oct.;
- Varsanufie, episc. Damascului, cuvios, 29 februarie;
- Varsanufie, episcop în Rusia, cuvios, 4 octombrie;
- Vasian, episc. Laudiei (Italia), cuvios, 10 iunie;
- Vasile, arhiep. Tesalonicului, cuvios, 1 februarie;
- Vasile cel Mare, arhiep. Cezareei Capadociei, 1 ianuarie, 30 ianuarie;
- Vasile, episc. Amasiei, mucenic, 26 aprilie;
- Vasile, episc. Pariei din Misia, mart., 12 aprilie;
- Vasilevs, episcop în Cherson, mucenic, 7 martie;
- Vavila, episc. Antiohiei, mucenic, 4 septembrie;
- Vetranio (Vetranion), episc. Tomisului, cuvios, 25 ianuarie;
- Vitalie, episc. Ravenei, mucenic, 23 iulie;
- Vlasie, episc. Sevastiei (Capadocia), mucenic, 11 februarie;
- Vlasie, episc. Romei, cuvios, 22 febr.;
- Vucol, episc. Smirnei, 6 februarie;
- Zaharia, patr. Ierusalimului, cuvios, 21 februarie;
- Zeno (Zenon), episc. Veronei, mucenic, 12 aprilie;
- Zosima, episc. de Babilon (Egipt), cuvios, 4 iunie;
- Zosima, episc. Siracuzei, cuvios, 21 ianuarie.

ANEXA nr. 19: *Sfinți innografiși melozi* (poeti bisericești).

- Anatolie, patr. C-polului (sec. V), 3 iulie;
- Andrei Criteanul (arhiep. în Creta, t 726), 4 iulie;

«*Vremea este a, face Domnului...*»

- Arsenie, episc. de Corfu (sec. VIII-IX), 19 ianuarie;
- Chirii, patr. Alexandriei, 18 ianuarie, 9 iunie;
- Cosma, episcop de Maiuma (Ierusalimiteanul, sec. VIII), 12 octombrie;
- Efrem Țirul (Sirianul), cuvios (sec. IV), 28 ianuarie;
- Gheorghe, episc. Nicomidiei (sec. IX), 29 decembrie;
- Gherman (Ghermano), patr. de C-pol (sec. VIII), 12 mai;
- Ioan Cucuzel, cuvios (sec. XII), 1 oct.;
- Ioan Damaschinul, cuvios (sec. VIII), 4 decembrie;
- Iosif Imnograful (Scriitorul de cântări sau Peregrinul, 1883), 4 aprilie;
- Iosif Studitul (Mărturisitorul), episc. de Tesaionic (t c. 830), 15 iulie;
- Metodie Mărturisitorul, patr. de C-pol (t 846), 14 iunie;
- Mii, făcătorul de cântări, cuvios, 8 mai;
- Nicodim Aghioritul, cuvios (t 1809), 14 iulie;
- Nicolae Studitul, mărturisitor (t 868), 4 februarie;
- Proclu, patr. de C-pol (sec. V), 20 noiembrie, 24 octombrie;
- Roman Melodul (Dulce-Cântărețul), 1 octombrie;
- Serghie Mărturisitorul din Ierusalim (monah, sec. IX), 13 mai;
- Simeon cel de la Muntele Minunat, cuvios (t 592), 24 mai;
- Simeon Metafrastul din C-pol (t 970), 8 noiembrie;
- Sofronie, patr. Ierusalimului (t 644), 11 martie;
- Ștefan Savaitul sau Aghiopolitul, zis și Ștefan cel Nou, cuvios (t 794), 13 iulie;
- Teodor Studitul, mărturisitor (f 826), 11 noiembrie;
- Teofan Graptul (Mărturisitorul), mitrop. al Niceei (sec. IX), 11 octombrie.

ANEXA nr. 20: *Sfinți militari (ostași), care se zugrăvesc de regulă pe registrul de jos al pereților naosului.*

- Agapie din Sevastia, mucenic, 2 nov.;
- Anatolie Stratilat, mucenic (t 303), 23 aprilie;
- Andrei Stratilat, mucenic (t 303-305), 19 august;
- Andrei Stratilat (altul), mucenic, 12 iulie;
- Corneliu sutașul (apostol din cei 70), 13 septembrie;
- Dasius (Tasios) din Durostolum (sec. IV), mucenic, 20 noiembrie;

- **Dimitrie, Izvorătorul de Mir (t 303), mucenic, 26 octombrie;**
- **Eudoxie din Sevastia, mucenic (sec. IV), 2 noiembrie;**
- **Eustatie din Ancira, mucenic (t 303-305), 28 iulie;**
- **Evdochim dreptul, din Capadocia (sec. IX), 31 iulie;**
- **Evtihian ostașul, mucenic, 19 august;**
- **Evsignie din Antiohia, mucenic (sec. IV), 5 august;**
- **Gheorghe, marele mucenic, 23 aprilie;**
- **Iacob Persul, mucenic (t 421), 27 nov.;**
- **Ierachie ostașul, mucenic (sec. III), 22 octombrie;**
- **Ioan ostașul, mucenic (sec. IV), 30 iulie;**
- **Ion ostașul, 12 iunie;**
- **Ion Stratilatul, mucenic (sec. II), 24 mai;**
- **Longin sutașul, mucenic (sec. I), 16 oct.;**
- **Lucie ostașul, mucenic, 14 august;**
- **Meletie Stratilatul, mucenic (sec. II), 24 mai;**
- **Mercurie, mucenic (sec. III), 24 (25) noiembrie;**
- **Mina din Egipt, mucenic (t 304), 11 noiembrie;**
- **Nestor, mucenic (t 303), 27 octombrie;**
- **Porfirie Stratilatul, mucenic (t 305), 25 noiembrie;**
- **Protoleon Stratilatul, mucenic (t 303), 23 aprilie;**
- **Sava Stratilat, mucenic (t 272), 24 apr.;**
- **Sebastian Stratilatul din Roma, mucenic, 26 februarie;**
- **Ștefan Stratilatul, mucenic (sec. II), 24 mai;**
- **Teodor Stratilat din Eraclea, mucenic (t 320), 8 februarie;**
- **Teodor Tiron din Evhaita-Pbnt, mucenic (t 304), 17 februarie;**
- **Varvar ostașul, mucenic (sec. IV), 6 mai.**

ANEXA nr. 21: *Bine-credincioși și Bine-credincioase* (personaje importante din istoria Bisericii, care au zile de pomenire — de obicei ziua morții — în sinaxarele ortodoxe).

- **Alexandru Nevski, cneazul Rusiei (t 1263), 30 august;**
- **Antuza din C-pol (t 811), 12 aprilie;**
- **Antuza din Seleucia (sec. III), 22 aug.;**
- **Chesarie, fratele Sf. Grigorie Teologul (t 369), 9 martie;**
- **Constantin cel Mare, împărat (t 337), 21 mai;**

«*Vremea este a face Domnului...*»

- Domnica din Cir (sec. V), 1 martie;
- Drosida, fiica împăratului Traian (sec. II), 22 martie;
- Elena împărăteasa, mama împăratului C-tin cel Mare (t 327), 21 mai;
- Evdochia, soția împăratului Teodosie II (t 460), 13 august;
- Evdochim Dreptul, din Capodocia (sec. IX), 31 iulie;
- Fevronia, fiica împăratului Heraclius (Iraclie, sec. VII), 28 octombrie;
- Gorgonia, sora Sf. Grigorie Teologul (sec. IV), 23 februarie;
- Irina, împărăteasa Bizanțului (sec. IX), 13 august;
- Justinian, împăratul Bizanțului (t 565), 2 august;
- Leon cel Mare, împăratul Bizanțului (t 474), 20 ianuarie;
- Marcian, împăratul Bizanțului (t 457), 17 februarie;
- Marciana, împărat. Bizanțului, 27 ian.;
- Nona, maica Sf. Grigorie de Nazianz (f 374), 5 august;
- Olga, cneaghină rusă (t 969), 11 iulie;
- Pavel, doctorul, din Corint (sec. III), 28 iunie;
- Petru vameșul (sec. VI), 22 septembrie;
- Placilla (Flacilla), împărăteasă din Bizanț (sec. IV), 14 septembrie;
- Polixenia din Spania (sec. I), 23 sept.;
- Pulcheria, împărăteasa Bizanțului (t 453), 10 septembrie;
- Serghie magistratul, drept și fericit, ctitor de mănăstire, 28 iunie;
- Teodota, fac. de minuni (sec. IX), 21 august;
- Teodora, împ. Bizanțului (t 817), 11 februarie;
- Teodosie cel Mare, împăratul Bizanțului (t 395), 17 ianuarie;
- Teodosie cel Tânăr, împăratul Bizanțului (t 450), 29 iulie;
- Teofana, împărăteasa Bizanțului (t 893), 16 decembrie;
- Vladimir, cneazul rușilor (t 1015), 15 iulie;
- Xantippi din Spania (sec. I), 23 sept.

ANEXA nr. 22: *Sfinți Români și Sfinți cu moaște la noi în țară.*

- Calinic Cernicanul, ep. Râmnicului (t 1868), 11 aprilie (ierarh și cuvios), moaștele lui se păstrează în Biserica „Sf. Gheorghe” din Mănăstirea Cernica, lângă București.

- Dimitrie cel Nou sau Basarabov, ale cărui sfinte moaște se află în Catedrala Patriarhală din București (sec. XIII), 27 octombrie (cuvios).

- Filofteia, marea muceniță, ale căreia sfinte moaște se află în paraclisul mănăstirii lui Neagoe din Curtea de Argeș (sec. XII), 7 decembrie;
- Grigorie Decapolitul, ale cărui sfinte moaște se află la Mănăstirea Bistrița din Oltenia (sec. IX), 20 noiembrie (cuvios și mărturisitor);
- Ioan cel Nou de la Suceava (t 1332), 2 iunie (mucenic), moaștele sale se păstrează în Biserica „Sf. Gheorghe” din Mănăstirea „Sf. Ioan cel Nou de la Suceava”;
- Ioan Valahul sau Românul (t 1662), 12 mai (mucenic);
- Io rest (Ilie), mitropolitul Ardealului (sec. XVII), 24 aprilie (ierarh și mărturisitor);
- Iosif cel Nou de la Partoș, episcopul Timișoarei (t 1656), 15 septembrie (cuvios și ierarh), moaștele lui se păstrează în catedrala mitrop. Banatului din Timișoara;
- Nicodim de la Tismana, unde se mai păstrează o parte din sfintele sale moaște (t 1406), 26 decembrie (cuvios).
- Nifon, patriarhul Constantinopolului (t 1508), al cărui cinstit cap și mâna dreaptă se păstrează la Catedrala Mitropolitană din Craiova, 11 august (ierarh și cuvios);
- Paraschiva, cuvioasa (sec. XI), 14 octombrie: sfintele moaște în Catedrala Mitrop. din Iași;
- Oprea (Nicolae sau Miclăuș), din Săliștea Sibiului (sec. XVIII), 21 octombrie (mărturisitor);
- Sava (Brancovici), mitrop. Ardealului (sec. XVII), 24 aprilie (ierarh și mărturisitor);
- Serghie, mucenic (t 303-305), 7 octombrie (capul său se păstrează la Catedrala Mitropolitană din Craiova);
- Sofronie de la Cioara (ieromonah, sec. XVIII), 21 octombrie (cuvios și mărturisitor);
- Tatiana, muceniță (t 235), 12 ianuarie (capul ei se păstrează la catedrala Mitrop. din Craiova);
- Vach, mucenic (t 303-305), 7 octombrie (capul său se păstrează la Catedrala Mitropolitană din Craiova);
- Visarion Sărai, ieromonah (sec. XVIII), 21 octombrie (cuvios și mărturisitor).

«Vremea este a face Domnului...»

ANEXA nr. 23: înțelepți păgâni și Sibile (profetese păgâne), care se zugrăvesc pe suprafața din afară a zidurilor bisericii.

- Anaximandru, filosof grec, sec. VI î.Hr.;
- Anaximene (din Milet), filozof grec, 550-480 î.Hr.;
- Apolloniu (deTyana), filozof grec, sec. I î.Hr.;
- Aristarh (de Samos), astronom grec, sec. IV-III î.Hr.;
- Aristotel, filozof grec, sec. VI î.Hr.;
- Chilon, unul din cei șapte înțelepți ai Greciei, sec. VI î.Hr.;
- Filo(n) iudeul, din Alexandria, filolog, sec. I d.Hr.;
- Hermes; (Ermis), zeul grec al elocvenței;
- Iosif (Flaviu), istoric grec, de origine evreiască, sec. I d.Hr.;
- Plato(n), filosof grec, 428-348 î. Hr;
- Plutarh, scriitor grec, 50-125 d.Hr.;
- Porfiriu, filosof grec, 234-305 d.Hr.;
- Ptolemeu, astronom și geograf grec, sec. II d.Hr.;
- Pythagora, filosof și matematician grec, sec. VI î.Hr.;
- Seneca, filosof latin, sec. I d.Hr.;
- Sibila chimerică (de la Marea Neagră);
- Sibila de la Cumae (italica);
- Sibila delfică (Pythia de la Delfi) sau grecească;
- Sibila europeană (europeană);
- Sibila eritreică (de la Marea Roșie);
- Sibila frigiană (din Frigia);
- Sibila helespontică (de la Dardanele);
- Sibila libiana (africană);
- Sibila persică (persană);
- Sibila tiburtină (italică sau romană);
- Socrate, filosof grec, sec. V î.Hr.
- Sofocle, poet tragic grec, sec. V î.Hr.
- Solo(n) Atenianul, înțeleptul și legiutorul, 640-558 î.Hr.;
- Thucydide, istoric grec, sec. V î.Hr.;
- Thulis, împărat al Egiptului (nume diformat);
- Valaam astronomul (vrăjitorul), vezi cartea Numeri, cap. XXII și urm.
(trecut la proorocii V. Testament, anexa nr. 5);
- Vulisis, împărat al Egiptului (nume diformat).

MAI MULTĂ GRIJĂ PENTRU FORMA ARHITECTONICĂ A BISERICILOR ORTODOXE*

Biserica văzută este locașul de adunare și de rugăciune al credincioșilor, în care ei aduc, prin preoți, prinosul lor de laudă, slăvire și mulțumire către Dumnezeu și în care dobândesc de la El harul sfinților, ajutorul și toate darurile spirituale de care au nevoie pentru viața lor religioasă și pentru mântuirea lor. De aceea, în creștinătatea ortodoxă forma de construcție a sfântului locaș n-a fost niciodată indiferentă și lăsată la întâmplare, ori la voia și capriciul arhitecților și meșterilor constructori ori al ctitorilor. Dimpotrivă, planul și formele locașului de cult sunt subordonate unor principii funcționale, adică scopului căruia este destinat sfântul locaș în viața religioasă a Bisericii, precum și unor idei simbolice, cărora el este chemat să le dea formă văzută. Atât prin formele ei arhitectonice, cât și prin zugrăveala care acoperă suprafața pereților în interior, iar uneori și la exterior (cum este cazul bisericilor zugrăvite în cursul sec. al XVI-lea în nordul Moldovei), biserica văzută trebuie să ne facă să ne simțim cât mai aproape de Dumnezeu, Căruia ne rugăm, ca și de Biserica nevăzută, numită „triumfătoare”, a îngerilor și a sfinților din ceruri, cu care ne menținem neconținut în legătură prin rugăciune.

„Biserica este *cerul pe pământ*, în care sălășluiește și Se preumblă Dumnezeu, Care este în cer;... ea este preaslăvită mai presus de «cortul mărturiei» lui Moise, a fost preînchipuită în patriarhi, întemeiată pe sfinții apostoli, ... vestită de prooroci și împodobită de ierarhi, desăvârșită de către martiri și așezată pe sfintele moaște ale acestora, ca pe un «tron»” — zice Sf. Gher-

* în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, XCVII (1979), nr. 9-12, p. 1135-1140.

«Vremea este a face Domnului...»

man, patriarhul Constantinopolului din sec. al VIII-lea, în *Tâlcuirea sa la Liturghie si la sfântul locaş* (P.G., t. XCVIII, col. 384). De aceea, începând cel puțin din veacul al șaselea, când împăratul Justinian a ctitorit la Bizanț celebra biserică *Sfânta Sofia*, a cărei vastă și înaltă cupolă centrală „părea mai degrabă suspendată de cer cu un lanț de aur decât sprijinită pe zidărie”, cum zicea Procopiu de Gaza (*Despre Sf. Sofia*, P.G., t. 87, III, col. 2827-2838), în arhitectura bisericească a creștinătății răsăritene se formează și se consacră pretutindeni așa-numitul „stil bizantin”, al cărui tip arhitectonic fundamental a rămas bazilica cruciformă cu cupolă sau acoperiș rotund (boltit). În gândirea marilor teologi răsăriteni, cele două elemente esențiale și permanente ale acestui tip arhitectonic, adică forma de cruce și bolta sau cupola, au un simbolism profund: cele patru brațe ale crucii sugerează lumea întreagă sau universul, iar cupola sau bolta emisferică de deasupra naosului, fie că este mai joasă și sprijinită direct pe pandantivii care o leagă de zidurile susținătoare, fie că este supraînălțată de *turlă* sau *tambur*, ne sugerează imaginea cerului, care se boltește deasupra noastră și ne ocrotește ca un acoperământ. „E vrednic de mirare că, în micimea lui, locașul sfânt seamănă cu vastul univers. Cupola sa înălțată este comparabilă cu cerul cerurilor... Ea se sprijină solid pe partea ei inferioară. Arcurile ei reprezintă cele patru laturi ale lumii”, zicea Sf. Maxim Mărturisitorul, unul dintre cei mai mari teologi bizantini din sec. al VII-lea (*Poemul despre biserica Sfânta Sofia*). Locașul bisericii trebuie să ne sugereze deci, pe de o parte, imaginea văzută și unitară a cosmosului, adică a întregii lumi văzute și nevăzute, strânsă în jurul lui Dumnezeu, Creatorul, Providențiatorul și Mântuitorul ei, iar pe de alta, să favorizeze sentimentul de interferență a divinului cu umanul, de coborâre a lui Dumnezeu și a harului Său printre noi, sentiment pe care trebuie să-l trăiască credincioșii în timpul serviciului divin săvârșit în biserică. Ideea aceasta o dezvoltă, ceva mai pe larg, și arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului, cel mai mare tâlcuitor al locașului divin și al cultului ortodox în general: „Ca o casă a lui Dumnezeu, biserica închipuie toată lumea, pentru că Dumnezeu este pretutindeni și peste toate; și biserica, arătând aceasta, se împarte în trei, căci și Dumnezeu este în treime... Preasfântul altar închipuie cele mai presus de ceruri, unde se zice că se află și scaunul lui Dumnezeu, pe care îl simbolizează Sfânta Masă... Naosul (sânul) închipuie

lumea aceasta văzută; cele din înaltul naosului închipuie cerul cel văzut, cele din josul lui pe cele de pe pământ și însuși raiul, iar cele din afară închipuie părțile cele mai de jos și însuși pământul..." *{Despre biserică, cap. 131, P.G., t. CLV, col. 338-340}*).

De aceea, în creștinătatea răsăriteană tipul arhitectonic al bisericii de plan cruciform sau triabsidal (triconc) cu cupolă a devenit clasic și a rămas normativ în construirea bisericilor ortodoxe. Cu toate că acest tip arhitectonic a fost realizat în dimensiuni, variante și forme diverse, după regiuni și epoci, după destinația bisericilor respective și după posibilitățile (materialele de construcție) sau gusturile ctitorilor și ale constructorilor, elementele lui fundamentale, adică forma de cruce, acoperișul rotund sau boltit în diverse forme și împărțirea interiorului în cele trei încăperi sau compartimente clasice (altar, naos și pronaos sau narthex), au rămas caracteristice stilului bizantin; dacă mai adăugăm la acestea și bogăția decorului iconografic al interiorului, avem imaginea cea mai fidelă, mai completă și mai reprezentativă a unei biserici de stil bizantin, stilul specific bisericilor ortodoxe.

Acest tip arhitectonic a fost adoptat și în Biserica Ortodoxă Română din toate regiunile pământului românesc de azi, chiar de la formarea poporului român și încă înainte de organizarea lui bisericească, prin înființarea mitropoliilor din Țara Românească și din Moldova în sec. al XIV-lea. Cele mai vechi biserici românești de zid și piatră descoperite de curând ori păstrate până azi în Muntenia și Moldova — ca, de ex.: bisericuțele din masivul de cretă de la Basarabi (Murfatlar) din sec. X, biserica mănăstirească de la Niculițel în Dobrogea (sec. XI-XII), Sf. Treime din Șiret (sec. XIV) în Moldova, Vodița din Oltenia (sec. XIV) și cea dintâi biserică a palatului domnesc din Curtea de Argeș, descoperită de curând sub temeliile Bisericii „Sf. Nicolae-Domnesc” (sec. XIII sau începutul sec. al XIV-lea) ș.a. — aparțin acestui tip arhitectonic, de plan trilobat sau triconc (cu trei abside) și au acoperiș boltit, realizat în diferite forme (boltă continuă longitudinală deasupra naosului și pronaosului, cupolă sau calotă emisferică deasupra naosului, cu sau fără tambur sau turlă, semicalote deasupra absidelor ș.a.m.d.). Acest tip constructiv a rămas predominant în arhitectura bisericilor noastre, evoluând la început sub forma planului în cruce greacă înscrisă, de tip bizantino-

«*Vremea, este a face Domnului...*»

constantinopolitan (ca la „Sf. Nicolae-Domnesc” din Curtea de Argeș, sec. XIV) și a planului treflat de tip bizantino-sârbesc (ca la biserica principală a Mănăstirii Cozia, sec. XIV), apoi sub forma stilului numit *vechi românesc* sau *muntenesc* (ca majoritatea bisericilor muntenești din sec. XVI și XVII) și, în sfârșit, sub cea a stilului numit *brâncovenesc* (ca la biserica principală a Mănăstirii Hurezu, 1691 și urm.), acesta din urmă fiind considerat ca cea mai reușită formă de realizare a geniului constructiv muntenesc în arta bisericească și caracterizat prin plan triconc, turlă-clopotniță pe pronaos și pridvor deschis, sprijinit pe stâlpi frumos sculptați.

Influențe străine diverse s-au încrucișat uneori cu cele bizantine în arhitectura bisericilor românești din Muntenia și Moldova, ele fiind însă totdeauna prelucrate, asimilate și integrate organic planului și structurii fundamentale ale stilului bizantin, cum e cazul influențelor gotice transplantate în bisericile moldovenești ale lui Ștefan cel Mare și Petru Rares (sec. XV-XVI), ori influențele de proveniență orientală, aplicate mai mult în decorarea exterioară a bisericilor, ca aceea de la Mănăstirea Dealul de lângă Târgoviște (sfârșitul sec. XV) și la biserica lui Neagoe Basarab din Curtea de Argeș (1512-1517) în Muntenia, ori cele de la Bisericile Dragomirna și „Sf. Trei Ierarhi” din Moldova (sec. XVII).

În Transilvania, pe de o parte condițiile politice vitrege, în care a fost dat românilor de aici să trăiască până la reîntregirea țării (1918), n-au îngăduit formarea, persistența și generalizarea unui stil arhitectonic propriu și unitar în construcția bisericilor românești. Pe de altă parte, influențele stilurilor apusene (basilical-romanice, gotice, renaștentiste, baroc ș.a.), cultivate în arhitectura bisericească a naționalităților conlocuitoare (sași și maghiari), au fost mai puternice decât în celelalte provincii românești, alterând substanțial arhitectura celor mai vechi biserici românești de zid și piatră, care se leagă fie de forme arhaice ale artei paleocreștine (ca, de ex., biserica din Densuș, sec. XIII-XIV), fie de forme ale artei bizantine primitive, ca biserica din Streiu-Sângiorgiu (1409), la care bolta (turla) de deasupra punctului de întretăiere a brațelor crucii e înlocuită cu un turn-lanternă de tip apusean (romanice). Primele biserici mănăstirești ori parohiale de stil bizantin, zidite de voievozii din Țara Românească pe teritoriile ardelenice de sub suzeranitatea lor, ca cea de la mănăstirea ortodoxă din Scorei a lui Mircea cel Bătrân, ori

„Sf. Paraschiva” din Rășinari a lui Radu I (ambele din sec. XIV), au dispărut de mult. Sunt relativ puține monumentele de tip bizantin în diferite variante ale numeroaselor biserici românești, zidite mai târziu și păstrate până acum în Ardeal între secolele XIV și XVIII, ca, de ex.: biserica Mănăstirii Prislop din Hațeg, ctitorită spre sfârșitul sec. al XIV-lea de către călugărul Nicodim de la Tismana (refăcută în sec. XVI și XVIII), Mănăstirea Săraca din Semlacul Mic în Banat (sec. XV), Biserica „Sf. Nicolae” din Hunedoara (sec. XV), ctitoriile lui Ștefan cel Mare de la Feleac (1489) și Vad, ambele de stil moldovenesc, „Sf. Nicolae-Șchei” din Brașov, zidită de Neagoe Basarab (cu adaosuri ulterioare), biserica din Porcești a lui Matei Basarab, ori ctitoriile brâncovenești de la Sâmbăta, Poiana Mărului și Făgăraș („Sf. Nicolae”, 1697). Intre numeroasele biserici mănăstirești ardeleno anterioare secolului al XVIII-lea (peste 180), dărâmate sau arse din ordinul generalului austriac Bukow (1761) și apoi al împăratului Iosif (1782), vor fi fost, fără îndoială, multe în stil bizantin. Cât privește cunoscutele bisericuțe de lemn, care constituie capitolul cel mai strălucit și specific al artei constructive populare românești din Ardeal, ele poartă pecetea vădită a influenței stilului gotic, vizibilă mai ales în înaltele turnuri piramidale de deasupra pronaosului, cu vârful lor în formă de săgeată, care se înalță spre cerul inaccesibil.

Este explicabil deci cum în astfel de condiții tradiția stilului bizantin s-a putut eclipsa în părțile Ardealului până aproape de dispariție, mai ales după instalarea Uniației (1700), când eforturile de catolicizare a românilor ortodocși s-au manifestat puternic până și în modul de construire și de decorare a bisericilor noastre. Abia după întregirea țării a fost posibilă o revenire la tradiția bizantină în arhitectura bisericilor românești din Ardeal, atât prin restaurarea unora dintre vechile biserici mănăstirești ruinate (ca Sâmbăta din Făgăraș), cât și prin construirea unor biserici noi, ca splendidele catedrale episcopale din Timișoara și Cluj, Catedrala Reîntregirii din Alba Iulia, monumentalele biserici parohiale din orașele Târgu-Mureș, Turda, Sf. Gheorghe, Satu Mare, Sighișoara, Ghelari ș.a., și chiar din unele sate, ca biserica nouă din Rodna, bisericile din Rozavlea, Tinca, Bogata Olteană (Sibiu) ș.a.

Din păcate, se mai manifestă încă multă neglijență când e vorba de proiectarea bisericilor noi care se construiesc pe alocuri ori de refacerea bisericilor vechi care se repară ori se transformă, desconsiderându-se cu totul

«*Vremea este a face Domnului...*»

caracterele specifice ale stilului bizantin, stil propriu, precum am văzut, bisericilor ortodoxe. Se propun încă proiecte de biserici tip *hală* (săli lungi), specifice Apusului medieval, de biserici în care predomină elemente ale stilurilor arhitectonice apusene, proprii bisericilor catolice și protestante, ori de biserici în forme compozite, fără nicio unitate de stil, cu tendințe moderne, inovatoare și cu aspecte de edificii laice, care nu mai au nimic comun cu formele proprii locașurilor de cult, semănând cu cele care se construiesc pe alocuri în Apus (așa-numitele biserici „aggiornate”, despre care P.S. Episcop Dr. Antonie Plămădeală, vicarul Sfintei Patriarhii, a scris un frumos articol în rev. „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXVII (1969), nr. 11-12).

Dar nu întotdeauna inovația cu orice preț înseamnă și progres real, mai ales în artă. „In artă, ca și în toate creațiile de ordin spiritual și cu deosebire în arhitectură, condiționarea progresului rămâne aceeași lucidă armonizare a înnoirilor de căutat cu tradițiile de neînlăturat” (Arhitect P. Antonescu, *Biserici nouă*, București 1943, p. 17). In bisericile ortodoxe de stil bizantin credincioșii se simt în așa fel încât pot cânta, pe bună dreptate: „In biserica slavei Tale stând, în cer ni se pare că stăm, Născătoare de Dumnezeu...” (vezi *Triodul*, la slujba Utreniei de luni în prima săptămână din Postul Mare). Ori, ce fior religios, ce intuiție a cerului și ce sentiment al apropierii de Dumnezeu și de Biserica cerească ne poate inspira o biserică în care nici formele ei arhitecturale și nici podoaba picturii religioase nu ne vorbesc nimic despre Dumnezeu și despre aspirațiile religioase ale sufletului omenesc? Astfel de biserici cu tendințe moderniste, inovatoare și laicizante în modul de construcție prezintă și inconvenientul că pun probleme grele și adesea insolubile chiar pictorilor decoratori, care sunt obligați să se abată și ei de la regulile clasice ale programului iconografic al bisericilor ortodoxe, formulat în vechile *erminii* sau călăuze ale zugravilor bizantini, care aveau în vedere modelul arhitectonic cel mai răspândit al bisericilor ortodoxe, adică cel de plan treflat, cu bolți (cupole) și turlă. Nu este, credem, o simplă întâmplare că tocmai o astfel de biserică, și anume vestita ctitorie a lui Neagoe Basarab și operă a legendarului meșter Manole, de la Curtea de Argeș, a înflăcărat cel mai mult imaginația, dragostea de frumos și avântul poetic al poporului nostru, care stau la baza splendidei balade istorice „Mănăstirea Argeșul”, una dintre cele mai strălucite creații ale poeziei noastre populare.

Fără îndoială, nu putem avea pretenția și nici nu este posibil să realizăm, în toate parohiile care au nevoie de biserici noi, replici fidele ale minunii arhitectonice de la Argeș, ori ale imenselor catedrale mitropolitane din Timișoara și din Sibiu, în care, când intri, te pătrunde, fără să vrei, un sentiment de grandoare, de măreție și de monumentalitate, pe care îți inspiră înălțimea și volumul formelor arhitectonice, frumusețea decorului iconografic și somptuozitatea mobilierului liturgic. Dar tipul arhitectonic din care acestea descind, redus la formele lui cele mai simple, se poate construi oriunde, în dimensiuni mai mici, posibil de realizat cu mijloace materiale mai modeste și mai puțin costisitoare. Asemenea biserici pot fi construite tot atât de bine în materialele tradiționale de construcție — lemnul, piatra ori zidul de cărămidă — ca și în materialul și tehnica mai nouă, a betonului (cimentului) armat, cel mai solid și rezistent la cutremure și incendii. În regiunile de munte se poate păstra încă tipul arhitectonic tradițional al vechilor biserici de lemn, în formele lui cele mai reușite, realizate în monumente ca cele din Cuhea, Ieud, Fildul de Sus, Bârsana, Josani, Botiza și atâtea altele (de mult folos pot fi în această privință schițele, planurile și proiectele de biserici din cartea citată mai înainte, a arhitectului P. Antonescu).

Cel ce ia parte la o slujbă de seară în mica biserică a lui Brâncoveanu de la Mănăstirea din Sâmbăta, restaurată prin vrednicia unui mare mitropolit ardelean, nu va uita niciodată atmosfera de pietate, de intimitate familiară și de elevație religioasă, din momentele acelea, care te îndeamnă cu adevărat la reculegere și în care simți adierea harului divin. Numai în astfel de biserici, multiplicare în nenumărate forme și variante locale și regionale pe tot întinsul pământului românesc, ne simțim cu adevărat acasă la noi, suntem noi înșine, români și ortodocși, ne simțim alături sufletește de strămoșii de demult și de frații de credință ortodoxă de pretutindeni.

Precum s-a văzut, nu milităm pentru impunerea unilaterală a unui singur tip arhitectonic, dar mai multă uniformitate în formele constructive ale bisericilor noastre credem că ar contribui și ea la menținerea și întărirea unității de credință și unității sufletești dintre credincioșii români de pretutindeni, precum și la unitatea generală a Ortodoxiei. Arhitecții și inginerii proiectanți, ca și meșterii constructori ai noilor biserici vor găsi, în larga și

«Vremea este a face Domnului...»

bogata varietate a monumentelor arhitecturii noastre bisericesti din trecut, destule motive de inspirație, destule modele de imitat sau de adaptat, de la caz la caz, conform condițiilor de loc și de timp, așa fel încât să-și poată manifesta și geniul creator personal, dar să și respecte, totodată, elementele fundamentale și permanente, consacrate de tradiție, ale stilului bizantin, specific bisericilor ortodoxe.

TEOLOGIA ICOANELOR^{1*}

INTRODUCERE. IZVOARELE PRINCIPALE ALE TEOLOGIEI ICOANELOR

Cu toate micile deosebiri de amănunt care există între diferiții cercetători, cu privire la originea și vechimea uzului și a cultului icoanelor în Biserica creștină, este astăzi îndeobște recunoscut că icoanele și reprezentările picturale în general au fost folosite încă de la începutul creștinismului și că cel puțin din sec. IV înainte se poate constata în chip documentar și cinstirea sau cultul lor². Puținele cazuri de opoziție împotriva uzului icoanelor, din partea câtorva apologeți creștini din sec. II-III, sau a unora din ierarhii de mai târziu (ca Eusebiu al Cezareei și Epifanie), care se luptau mai mult cu vechea artă păgână și idololatră decât cu tânăra artă creștină, sunt izolate și incidentale; ele nu pot tăgădui sau infirma generalitatea și universalitatea uzului și a cultului icoanelor în Biserica creștină, încă din primele veacuri ale erei noastre.

„Icoana ocupase deja locul ei în viața Bisericii și devenise deja obiect al Tradiției, înainte de a începe să fie obiect al speculației teologice și înainte de a începe îndoiala asupra posibilității de a reprezenta pe Dumnezeu și de a venera icoanele”³.

*în rev. „Studii Teologice”, IV (1952), nr. 3-4, p. 175-201.

¹ Prelegere inaugurală la cursul de Iconografie ortodoxă pentru Școala de Pictură Bisericească a Patriarhiei Române, ținută la Institutul Teologic din București, în ziua de 5 noiembrie 1951.

² Vezi amănunte mai ales la: J. Tixeront, *Histoire des dogmes*, t. III; V. Grumel, art. *Images (Culte des)*, în DTC, t. VII, col. 766 sq.; H. Leclercq, art. *Images (Culte et querelle des)*, în DAL, t. VII, col. 180 seq.; Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles*, t. III, p. 601 sq. ș.a.

³ Dom C. Lialine, în rev. „Irenikon”, t. XI (iulie-august 1934), p. 275.

«*Vremea este a face Domnului...*»

De la un timp a venit însă marea criză a *iconoclasmului*, adică lupta împotriva icoanelor, care a sfâșiat trupul Bisericii timp de aproape două secole (725-842) și a pus în discuție legitimitatea uzului și a cinstirii icoanelor. Se înțelege că iconoclasmul n-a putut birui. Patronat nu de teologi sau de oameni ai Bisericii, ci de câteva capete încoronate și de armatele lor de mercenari, el a trebuit să fie înfrânt, în fața opoziției îndârjite a căpeteniilor Bisericii, a teologilor celor mai iluștri de atunci, a monahilor și a mulțimilor de credincioși care au dat numeroși martiri pentru cauza dreaptă a icoanelor⁴. Cultul icoanelor era prea adânc înrădăcinat în concepția și în practica vieții religioase a creștinismului pentru a mai putea fi pus în discuție, tăgăduit și dezrădăcinat sau desființat.

Una din urmările pozitive ale iconoclasmului a fost însă și precizarea sau stabilirea unei teologii (doctrine) a icoanelor⁵. În momentul izbucnirii iconoclasmului, Biserica se pomenise de veacuri folosind icoanele și cinstindu-le, fără să întrebe de ce anume făcea aceasta. La o asemenea întrebare nici nu fusese obligată să răspundă, pentru că ea nu se pusese până atunci. Dar în fața atacurilor înverșunate ale iconomahilor, Biserica a fost nevoită să-și fundamenteze și să-și justifice uzul și cultul icoanelor, pe care ea îl acceptase și îl practicase, prin tradiție, cu veacuri mai înainte. Ea și-a formulat deci o doctrină precisă a icoanelor, adică o învățătură despre ce este icoana, care este rostul și importanța ei în viața religioasă, care este temeiul și natura cultului icoanelor, adică a cinstirii pe care le-o dăm ș.a.m.d.

Lucrul acesta l-a făcut Biserica Ortodoxă mai ales la *Sinodul al Șaptelea Ecumenic*, ținut la Niceea în anul 787. Hotărârile date de acest sinod alcătuiesc izvorul principal al teologiei ortodoxe a icoanelor. Dar ele nu sunt singurele; Sfinții Părinți care le-au formulat s-au servit pentru aceasta de scrierile marilor teologi care avuseseră prilejul să fundamenteze și să apere până atunci cultul icoanelor. Iar cum iconoclasmul n-a fost definitiv înfrânt

⁴ Amănunte despre iconoclastism vezi mai ales la: V. Grumel, art. și loc. cit. supra; H. Leclercq, art. și loc. cit. supra; F. Pargoire, *L'Eglise byzantine de 527 h 847*, III-e ed., Paris, 1923; G. Ostrogorskij, *Studieri zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929 ș.a.

⁵ Comp L. Brehier, *L'art chretien. Son developpement iconographique des origine â nos jours* ed. a II-a, p. 120 sq.

decât abia la anul 842, adică la 55 de ani după Sinodul al Șaptelea Ecumenic, el fost combătut și după această dată în lucrările unora din marii teologi iconofili care au apărat și ei icoanele în acest interval de timp; lucrările acestora au aprofundat și au lămurit și mai bine unele din punctele de doctrină stabilite la Sinodul al VII-lea Ecumenic.

Vom enumera mai departe, pe scurt, *izvoarele principiale ale teologiei ortodoxe despre icoane*, atât cele dinainte de Sinodul al VII-lea Ecumenic, cât și cele de după el.

1. Cel dintâi care dezvoltă și justifică cultul icoanelor cu argumente logice, înainte de iconoclastism, este *Leontie*, Episcop de Neapole în Cipru (t 702), în lucrarea sa „*împotriva Iudeilor, despre închinarea la Crucea lui Hristos, la icoanele Sfinților, a unora către alții și despre moaștele Sfinților*”. Scrisă în formă de dialog între un iudeu și un creștin, această prețioasă lucrare este astăzi pierdută; nu s-au păstrat din ea decât câteva fragmente citate în *Tratatele apologetice despre icoane* ale Sfântului Ioan Damaschinul (vezi mai departe) și în actele Sinodului al Șaptelea Ecumenic⁶.

2. Intre apologeții icoanelor anteriori iconoclastismului, Părinții Sinodului al Șaptelea Ecumenic citează și pe Episcopul *Ioan al Tesalonicului*, delegat al papei la sinodul de la 680, cu o cuvântare ținută la acest din urmă sinod⁷.

3 și 4. În timpul iconoclastismului, au apărat icoanele și cultul lor *Sfântul Gherman*, Patriarhul Constantinopolului (t 733), cu *epistola către Ioan, Episcopul Sinadelor*, și *cea către Episcopul Toma al Claudiopolei*⁸, precum și *Sfântul Tarasie*, Patriarhul Constantinopolului (784-806), cu *Scrisoarea către împărații Constantin și Irina și cea către episcopii și preoții din Antiohia, Alexandria și Ierusalim*⁹.

⁶Tipărite între actele Sinodului al Șaptelea Ecumenic, la J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. XIII, col. 43 și urm., de unde au fost reproduse de J.P. Migne, în P.G., t. XCIII, col. 1597-1612 (date și literatură vezi la Pr. D. Fecioru, *Cultul sfintelor icoane*, p. 50-51, notele 2 și 3).

⁷ Editată între actele Sinodului al Șaptelea Ecumenic, la J.D. Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 164-165.

⁸ Editate între actele Sinodului al Șaptelea Ecumenic, la J.D. Mansi, *op. cit.*, col. 100-128 și reeditate de J.P. Migne, în P.G., t. XCVIII, col. 156 sq.

⁹Tipărite între actele Sinodului al Șaptelea Ecumenic, la J.D. Mansi, *op. cit.*, t. XII, col. 599 sq. și 1119 sq. și reproduse la J.P. Migne, P.G., t. XCVIII, col. 1428 sq. și 1452 sq.

«Vremea este a face Domnului...»

5-7. Dar cei trei mari doctori ai teologiei icoanelor sunt:

a) *Sfântul Ioan Damaschinul* (t. 749), cu cele trei celebre *Cuvântări sau Tratatate apologetice împotriva iconomahilor*¹⁰;

b) *Sf. Teodor Studitul* (t. 826), cu cele trei *Antiretice împotriva iconomahilor*¹¹ și numeroase scrisori;

c) *Sf. Nichifor Mărturisitorul* (806-815), cu cele trei *Antiretice împotriva împăratului iconomah Constantin Copronim și Apologia sfintelor Icoane* (două tratate)¹².

Îndeosebi Sfântul Ioan Damaschinul este cel care „construiește cea dintâi teorie dogmatică a cultului icoanelor”¹³. Doctrina expusă de el, în linii mari, în cele trei tratate apologetice împotriva luptătorilor de icoane, influențează și pe teologii antiiconoclaști de după el, ca Nichifor Mărturisitorul și Teodor Studitul. Ea a fost însușită apoi și luată ca îndreptar de căpetenie la Sinodul al Șaptelea Ecumenic, care — precum am spus — a stabilit definitiv teologia oficială a Bisericii asupra icoanelor¹⁴.

8. Vrednică de amintit este și *Scrisoarea celor trei patriarhi răsăriteni* (Iov al Antiohiei, Cristofor al Alexandriei și Vasile al Ierusalimului) către împăratul iconomah Teofil (după 830)¹⁵.

9. Mai târziu, doctrina stabilită de Sinodul al Șaptelea Ecumenic a trecut în cărțile simbolice ale Bisericii Ortodoxe, ca, de ex.: *Mărturisirea Patriarhului Dositeiu al Ierusalimului* (adoptată ca mărturisire oficială a Bisericii de către Sinodul de la Ierusalim din 1672)¹⁶ și *Mărturisirea ortodoxă a lui Petru Movilă*¹⁷,

¹⁰Text grecesc la J.M. Migne, P.G., t. XCIV, col. 1232-1420. Trad. rom. de Pr. D. Fecioru: Sf. Ioan Damaschin, *Cultul sfintelor icoane*, București, 1937. Comp. și *Dogmatica*, de același, IV, 16 (trad. rom. de Pr. D. Fecioru, București, 1938, p. 281-284).

¹¹ Migne, P.G., t. XCIX, col. 328-436.

¹² Migne, P.G., t. C, col. 205-849.

¹³ L. Brehier, *La querelle des images*. ed. a II-a, Paris, 1904, p. 17.

¹⁴ Actele Sinodului VII Ecumenic la J.D. Mansi, *op. cit.*, t. XII și XIII. Vezi și Can. 82 al Sinodului Trulan, Can. 3 al Sinodului local din Constantinopol, 869 (socotit de catolici ca al optulea ecumenic) ș.a.

¹⁵ La J.D. Mansi, *op. cit.*, t. XIV, col. 114-120.

¹⁶Text la I. Mihălcescu, *Qrjaavpdq TjC Op0o&>£/ac*, p. 123 sq.

¹⁷ Partea a III-a, răspuns la întrebările LX și LVI.

precum și în cărțile noastre de slujbă, ba chiar și în Erminiile sau manualele-călăuze ale zugravorilor¹⁸.

Teologii ortodocși din zilele noastre și îndeosebi marii teologi ai Ortodoxiei rusești din diaspora au reluat această doctrină și au dezvoltat-o prin speculații noi, aprofundând-o admirabil în unele puncte rămase mai obscure până aici, pe temeuri filosofice și teologice.

Luând ca temei și îndreptar îndeosebi lucrările Sfântului Ioan Damaschinul și ținând seama și de luminile adăugate de cugetătorii ruși de azi, vom expune, mai departe, teologia ortodoxă a icoanelor, în liniile ei generale. Ne vom ocupa mai întâi de noțiunea de icoană, apoi de rațiunea existenței icoanei, de posibilitatea pictării lui Dumnezeu și a Sfinților îngeri, de legitimitatea întrebuițării icoanelor și a cultului lor, precum și de rostul sau importanța icoanelor în viața religioasă a popoarelor ortodoxe.

I. NOȚIUNEA DE ICOANĂ

Cuvântul grecesc εἰκὼν de la εἰκό (a semăna) înseamnă la origine asemănare (lat. imago, slav. ikona sau obraz) și poate avea astăzi mai multe înțelesuri.

După Sfântul Ioan Damaschinul, „icoana (εἰκὼν) este o asemănare (οἰοῦμαι), un model (7ταπδ5ῖYfxa), o întipăritură (eKTU7rcoua) a cuiva, care arată în ea pe cel ce este înfățișat în icoană (TO eiKOVICoueov)¹⁹.

1. În general, adică în sensul cel mai larg, numim icoană orice reprezentare vizuală a unui lucru, făurită prin diversele mijloace ale artei (desen, pictură, sculptură etc), fie cu creionul sau penelul (pe pânză, hârtie, perete sau zid etc), fie cu dalta (în lemn, piatră sau metal), sau cu alte unelte. Precum se vede, în sfera largă a noțiunii de icoană înțeleasă astfel intră și statuile, sculpturile, gravurile, basoreliefurile etc.

2. Într-un sens ceva mai restrâns, numim icoane numai reprezentările grafice, adică cele făurite prin mijlocul desenului sau al picturii. În acest sens,

¹⁸ Vezi, de exemplu, *Molitfelnicul*, la *Rânduiala pentru binecuvântarea și sfințirea icoanelor*, și *Triodul*, la slujba din Duminică I-a din Postul Mare (Duminică Ortodoxiei).

¹⁹ *Tratatul III apologetic despre sfintele icoane*, 16 (la Pr. D. Fecioru, *Cultul sfintelor icoane*, p. XXXI și 113).

«*Vremea este a face Domnului...*»

putem numi icoane și tablouri religioase și toate operele picturale inspirate de ideea religioasă și puse în serviciul Bisericii, deci zugrăveala bisericească în ansamblul ei (inclusiv pictura murală).

3. În sensul cel mai restrâns al cuvântului, icoana este reprezentarea picturală a unui personaj sfânt sau a unei scene sfinte, făcută de obicei pe o bucată de lemn, pânză, metal sau hârtie (mai rar sticlă), sau chiar pe zidul bisericii și având un chenar sau cadru de lemn ori metalic, sfințită și servind ca obiect de cult²⁰. În înțelesul acesta restrâns, care este totodată înțelesul curent și popular al cuvântului, icoana ortodoxă se caracterizează mai întâi de toate prin aceea că este sfințită, este un obiect sacru, considerat și cinstit în chip vizibil ca atare. Aceasta este, de altfel, deosebirea de căpetenie dintre icoana propriu-zisă și simplul tablou religios. În sensul acesta ultim și restrâns întrebuițăm și noi aici cuvântul de icoană.

După forma și materialul din care sunt făcute, icoanele pot *ii* imobile sau fixe (ca cele de pe pereții bisericii sau de pe catapeteasmă) sau mobile (marea majoritate a icoanelor), iar după destinația sau întrebuițarea lor pot fi:

1. icoane întrebuițate în biserici, sau puse în serviciul cultului oficial public, ca de ex., icoanele de pe catapeteasmă, icoanele mobile sau schimbătoare care se pun pe iconostas (prăznicare), icoanele pentru procesiuni, icoanele votive s.a.;

2. icoane întrebuițate în cultul particular (în afară de biserică): icoane familiale sau domestice (așezate în case), icoane rutiere (așezate la troițele de la marginea drumurilor), iconițe portabile protectoare (care se poartă la gât sau pe piept) ș.a.m.d.

În limbajul teologic și filosofic, cuvântul icoană a avut și poate avea încă mai multe înțelesuri. Astfel, Sfântul Ioan Damaschinul enumera șase feluri de icoane:

1. În primul rând, există o icoană naturală: de ex., fiul cuiva este icoana naturală a celui ce l-a născut. În acest sens, Sfântul Apostol Pavel spune despre Fiul lui Dumnezeu că este icoana Tatălui (Col. 1, 15).

2. Al doilea fel de icoane este ideea care se găsește în Dumnezeu, despre cele ce vor fi, adică sfatul Lui cel mai înainte de veci: înainte de a fi zidit

²⁰ Comp. Th. Becquet, *Les „saintes icones”*, în rev. „Irenikon”, t. VII (1930), p. 429.

lumea, Dumnezeu a avut adică în minte oglinda tuturor lucrurilor zidite, așa cum, de ex., arhitectul, înainte de a construi o casă, își face mai întâi imaginea sau planul ei în minte (ideea platonice sau hotărârile cele de mai înainte, despre care vorbește și Pseudo-Dionisie Areopagitul, în lucrarea *Despre numele divine*²¹).

3. Al treilea fel de icoană este cel prin poziție sau imitare. De ex., omul este icoana Dumnezeirii, în sensul că el e făcut „după chipul și asemănarea lui Dumnezeu” (Geneza I, 26).

4. Al patrulea fel de icoane îl alcătuiesc reprezentările materiale sau corporale pe care noi le facem despre realitățile nevăzute, imateriale, din pricina neputinței noastre organice de a înțelege, fără ajutorul simțurilor, pe cele ce nu cad sub simțuri. Aici intră, de ex., înfățișările omenești ale Divinității și ale îngerilor, în aparițiile lor descrise de Sfânta Scriptură (ca, de ex., viziunile din Apocalipsa Sfântului Ioan). În acest sens, se poate spune despre toate lucrurile create că sunt revelații ale Divinității sau icoane care ne descoperă puterea ascunsă a lui Dumnezeu, după cum spune Sfântul Apostol Pavel: „Cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la zidirea lumii, înțelegându-se din fapte, adică veșnica Lui putere și dumnezeire” (Rom. I, 20).

5. Al cincilea, sunt icoane a ceea ce noi numim astăzi tipuri sau simboluri, adică lucrurile care, în virtutea raportului de analogie sau asemănare, indică, sugerează sau preînchipuie fapte și lucruri viitoare, ca, de ex., Chivotul Legii Vechi ca simbol al Maicii Domnului sau marea, apa și norul simboluri ale Botezului s.a.

6. Al șaselea, sunt icoanele făcute spre aducerea aminte, comemorarea sau înveșnicirea faptelor minunate și a personajelor din istoria mântuirii noastre, care se fac spre folosul celor ce le vor privi: pe de o parte, ca să se ferească de rău, pe de alta, ca să facă binele (să imite virtutea). Acestea sunt icoanele propriu-zise, așa cum le concepem și noi astăzi și în primul rând chipurile bărbaților virtuoși și sfinți²².

²¹ Vezi Dionisie Pseudo-Areopagitul, *Despre numele divine. Teologia mistică*, trad. rom. de Pr. Cicerone Iordăchescu și Th. Simenschy, Iași, 1936.

²² Sf. Ioan Damaschinul, *Trat. III despre sfintele icoane*, 16-23 (la Pr. D. Fecioru, *op. cit.*, p. XXX-XXXIII și 113-117).

«Vremea este a face Domnului...»

În general, icoana nu e identică cu prototipul sau originalul pe care ea îl reprezintă. Între ele există numai asemănare, nu și identitate, zice Sfântul Ioan Damaschinul²³. Sau, precum precizează Sfinții Părinți adunați la Sinodul al Șaptelea Ecumenic (Niceea, 787), reluând doctrina formulată de Sfântul Ioan Damaschinul: „Una este icoana și altul prototipul (originalul). Și niciun om cu mintea sănătoasă nu caută în icoană ceea ce este propriu originalului. Căci în icoană dreapta judecată nu vede nimic altceva decât că ea este una cu originalul după nume, nu și după natură.

Sfântul Teodor Studitul face o distincție între *icoana naturală* (cpuaiKr etKcbv) și cea *artificială sau imitativă* (uiurrtiKf| elKtbv): „Orice icoană poartă asemănare cu prototipul ei: icoana naturală (poartă) o asemănare naturală, iar icoana artificială o asemănare artificială. Cea dintâi este întru totul asemenea atât ca natură cât și ca asemănare (tf| ouaia Kal ouoicoaei) față de original, așa cum e Hristos, după dumnezeire, față de Tatăl, iar după omenire, față de Sfânta Sa Maică. Cea de a doua este identică cu prototipul prin asemănare, dar diferită de el ca natură; așa precum icoana lui Hristos (e diferită) față de Hristos însuși”²⁵.

Ideea aceasta o va dezvolta și mai lămurit, mai târziu, Eftimie Zigaben²⁶.

Distincția între icoană și original (prototip) era necesar să fie accentuată, întrucât — precum vom vedea - ne va servi la determinarea cultului icoanelor (vezi mai departe, pe p. 194).

II. DEOSEBIREA DINTRE IDOL ȘI ICOANĂ

Cuvântul eiScoXov e diminutiv de la £Î6oc, = formă²⁷. În Septuaginta este întrebuințat pentru a indica statuile zeilor falși. Cu acest sens trece și în limbajul creștin (vezi, de ex., I Cor. VIII, 4): idolul este o simplă închipuire, ceva ireal, o aparență, un simulacru, adică imaginea unui lucru real sau ireal, conceput și cinstit în chip mincinos ca Dumnezeu.

²³ **Idem, *Trat. I despre sfintele icoane, 9 (Ibidem, 8-9).***

²⁴ **Mansi, *Sacrorum conciliorum nova st amplissima colectio*, t. XIII, col. 257.**

²⁵ *Antitetitul III împotriva iconomahilor*, cap. 2 (la Migne, P.G., t. XCIX, col. 417 A-B).

²⁶ *Panoplia dogmatică*, tit. XXII (Migne, P.G., t. CXXX, col. 1165).

²⁷ Vezi Tertulian, *De idolatria*, III (Migne, P.L., 1.1, col. 740 C).

Icoana este însă asemănarea unui lucru cu existență reală, care a existat sau există.

Distincția dintre idol și icoană o precizează, în chip lapidar, Sfântul Teodor Studitul: „Icoana este imaginea adevărului, pe când idolul este asemănarea minciunii și a erorii”²⁸. Iar Mărturisirea Ortodoxă dezvoltă astfel această idee: „Mare deosebire este între idoli și icoana. Căci idoli sunt plăsmuri și născociri omenești, după cum mărturisește Apostolul, zicând: Știm că idolul nimic nu este în lume (I Cor. VIII, 4); pe când icoana este o înfățișare arătând un lucru adevărat, ce are ființa sa în lume, cum este icoana Mântuitorului nostru Iisus Hristos și a Sfintei Fecioare Maria și a tuturor Sfinților. Afară de aceasta, elinii se închinau la idoli, ca la Dumnezeu, le aduceau lor jertfe, cum socotea Nabucodonosor, socotind că aurul și argintul ar fi Dumnezeu... Creștinii însă nu cinstesc icoanele ca pe niște dumnezei și nici prin închinarea la ele nu se depărtează de închinarea adevăratului Dumnezeu. Dimpotrivă, printr-însele ei sunt îndreptați spre Dumnezeu, rugându-i (pe Sfinții zugrăviți pe ele) ca să mijlocească pentru dânșii la Domnul...”²⁹.

III. RAȚIUNEA EXISTENȚEI ICOANEI

Pentru ce a fost născocită icoana? Care este rostul ei sau rațiunea ei de a fi?

Precum răspunde Sfântul Ioan Damaschinul, icoana există mai întâi pentru că nu putem avea întotdeauna în fața ochilor originalul (de ex., Mântuitorul sau Sfinții, părinții noștri după trecerea lor din viață etc.) și de aceea trebuie să ne mulțumim cu copia sau imaginea. În al doilea rând, ea este cerută de insuficiențele firii omenești: fiind o ființă limitată în timp și spațiu, credinciosul nu poate avea o conștiință directă a celor nevăzute, nici a celor trecute, a celor viitoare sau a celor depărtate în spațiu. Imaginea văzută a acestora suplinește deci lipsa lor din fața noastră³⁰.

²⁸ *Viața Sfântului Teodor Studitul*, 70, de Pseudo-Mihai (Migne, P.G., t. XCIX, col. 180 B).

²⁹ *Mărturisirea Ortodoxă*, partea a III-a, răspuns la întrebările LV și LVI (ed. I-a, a Sf. Sinod, București, 1899, p. 180-182).

³⁰ Comp. Sf. Ioan Damaschin, *Trat. III despre sfintele icoane* 17 (la Pr. D. Fecioru, *op. cit.*, p. XXXI și 113).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Și apoi, omul e înclinat din fire să-și reprezinte în chip perceptibil (intuitiv) sau sub forme văzute pe cele nevăzute sau lucrurile care nu cad sub simțuri. Nevoia de a avea în față o icoană decurge din caracterul concret al sentimentului religios, care adesea nu se mulțumește cu o simplă contemplație spirituală și care caută să se apropie de Divinitate în chip nemijlocit. Lucru natural, căci omul se compune din suflet și trup. Îndeosebi pentru credinciosul amplu, această nevoie apare ca foarte adânc simțită: el vrea să vadă, să atingă cu degetul, să sărute cu buzele. El vrea să-și umple ochii sufletului cu misterul care îl înconjoară³¹. Mentalitatea aceasta „iconologica”, pe care protestanții o reproșează îndeosebi spiritului grecesc și oriental, este, de fapt, comună omenirii din toate timpurile și locurile, constituind o trăsătură generală a firii omenești.

Rațiunea existenței icoanei stă deci în însăși structura organică a ființei omenești și în psihologia universală a vieții religioase. Cum zice Sfântul Ioan Damaschinul, icoana a fost descoperită ca să servească la călăuzirea cunoștinței (oSrryia v yvibGECoa) și la relevarea sau arătarea (concretizarea) celor ascunse și nevăzute (Ttpdc, cpaveptoai v KCU Snpoaieuaiv TCOV K&Kpuuu&va)v). „In general, icoana a fost făcută spre folos, binefacere și mântuire, pentru ca prin faptul că sunt scoase la iveală și vădite lucrurile, să cunoaștem cele ascunse și astfel pe cele bune să le dorim și să le râvnim, iar pe cele contrare, adică pe cele rele, să le evităm și să le urâm”³².

IV. POSIBILITATEA ZUGRĂVIRII LUI DUMNEZEU ȘI A ÎNGERILOR

1. În principiu, se știe și nimeni nu contestă că poate fi înfățișat în icoane, tablouri sau portrete, tot ceea ce este material sau corporal. Posibilitatea zugrăvirii chipului Maicii Domnului sau a chipurilor celorlalți sfinți nu mai poate fi deci pusă în discuție, întrucât sfinții au fost oameni în trup, ca și noi, cât au trăit pe pământ.

2. Dar când este vorba de Dumnezeu, ființă pur spirituală și imperceptibilă prin simțuri, se ridică în chip firesc întrebarea: Este posibilă

³¹ Comp. Ild. Dirks, *Les saintes icones*, p. 14.

³² Sf. Ioan Damaschin, *Trat. III despre sfintele icoane*, 77 (trad. rom. cit., p. XXX și 113).

înfățișarea sau reprezentarea Lui în forme văzute? Răspunsul la această întrebare ni-l dă tot Sfântul Ioan Damaschinul: Se înțelege că Dumnezeu în Sine nu poate fi zugrăvit, pentru că El este fără formă, fără greutate și dimensiuni, nevăzut și imperceptibil cu simțurile. Posibilitatea reprezentării Lui în formele artei este dată însă în faptul istoric al întrupării. Prin faptul că Dumnezeu S-a întrupat, a luat chip omenesc întru totul asemenea nouă, a devenit o persoană istorică, a trăit într-un anumit timp între oameni și a fost văzut de ei (comp. Ioan I, 14), El poate fi înfățișat sub chip omenesc. „Negreșit, să nu faci icoana lui Dumnezeu Cel nevăzut - spune Sfântul Ioan Damaschinul. Dar când vezi că Cel fără de corp S-a făcut pentru tine om, atunci vei face icoana chipului Său omenesc. Când Cel nevăzut S-a arătat văzut în trup, atunci vei înfățișa în icoană asemănarea Celui care S-a făcut văzut. Când Cel fără greutate, fără calitate și fără mărime, din pricina superiorității firii Lui, Cel care există în chipul lui Dumnezeu, a luat chip de rob (Rlip. II, 6-7), prin această apropiere de calitate și cantitate a îmbrăcat chipul corpului, atunci zugrăvește-L în icoane și așază-L, spre contemplare, pe Acela Care a primit să fie văzut. Zugrăvește coborârea Lui fără nume, nașterea din Fecioară, botezul în Iordan, schimbarea la față de pe Tabor, patimile mijlocitoare ale nepătimirii, minunile, simbolurile firii și lucrării Lui dumnezeiești, minuni săvârșite prin activitatea corpului, mormântul cel mântuitor al Mântuitorului, înălțarea la cer. Zugrăvește-le pe toate, și cu cuvântul, și cu culorile, în cărți și în icoane”³³.

Când privim însă chipul zugrăvit al lui Hristos Cel întrupat, noi vedem în el nu numai pe Iisus-Omul, ci și pe Cuvântul sau Fiul lui Dumnezeu, deoarece, în virtutea unirii ipostatice dintre cele două firi (dumnezeiască și omenească), în persoana divino-umană a Mântuitorului Dumnezeuirea a rămas nedespărțită de umanitate (firea omenească). „Pentru această pricină - zice Sfântul Ioan Damaschinul - plin de încredere zugrăvesc pe Dumnezeu Cel nevăzut, nu ca nevăzut, ci ca pe unul Care S-a făcut văzut pentru noi, prin participarea la corp și sânge (comp. Evrei II, 14). Nu zugrăvesc

³³ *Trat. III despre sfintele icoane*, 8 (trad. rom. cit., p. 107). Comp. și *Trat. I*, 8 (*Ibidem*, p. 7-8) și *Dogmatica Sfântului Ioan Damaschinul*, cartea IV, cap XVI (trad. rom. de Pr. D. Fecioru, p. 282-283).

«*Vremea este a face Domnului...*»

Dumnezeirea nevăzută, ci zugrăvesc corpul văzut al lui Dumnezeu; căci dacă este cu neputință să se zugrăvească sufletul, cu cât mai mult Dumnezeu, Care a dat sufletului imaterialitatea!"³⁴.

Ceva mai mult: chiar pe Dumnezeu în Sine zugrăvim în forme omenești, pentru că omul, în întregimea ființei lui, de trup și suflet, reflectă sau poartă „chipul și asemănarea lui Dumnezeu”, după care a fost făcut (vezi Geneză I, 26-27).

După concepția unor teologi ortodocși mai noi, în Dumnezeu există o corporalitate eternă (care nu trebuie confundată cu materialitatea), asemănătoare cu corporalitatea omenească; ea constituie adevăratul fundament al posibilității de a reprezenta pe Dumnezeu antropomorfic, posibilitate abia presimțită în artele plastice păgâne, voalată din cauza păcatului original și apoi victorios afirmată în creștinism. Această corporalitate divină sau chipul lui Dumnezeu din om a fost restabilit în starea lui originală de curăție și frumusețe de către Mântuitorul. Umanitatea lui Hristos este imaginea cea mai desăvârșită a lui Dumnezeu, din pricina identității dintre Dumnezeu-Tatăl și Fiul și din pricina comunicării dintre cele două firi din persoana unică a Dumnezeu-Omului, Iisus Hristos³⁵.

Ideea aceasta este plastic ilustrată și în imnografia Triodului pentru slujba din Duminica Ortodoxiei, compusă, desigur, îndată după triumful definitiv al icoanelor, în sec. IX: „Cuvântul Tatălui Cel necuprins, din tine, Născătoare de Dumnezeu, S-a cuprins, întrupându-Se; și chipul cel întinat în chipul cel dintâi refacându-1, cu dumnezeiasca podoabă 1-a amestecat. Deci, mărturisind mântuirea, îl închinăm cu fapta și cu cuvântul”³⁶.

3. Cât privește *îngerii și demonii*, ființe pur spirituale în raport cu noi oamenii, pot fi zugrăviți și ei, pentru două motive:

a) întâi pentru că, în raport cu spiritul prin excelență pur al lui Dumnezeu, ei nu sunt cu totul spirituali, fiind circumscriși în timp și spațiu ca și oamenii. Au deci un fel de „corporalitate” spirituală.

³⁴ *Trat. I despre sfintele icoane* > 4 (trad. rom. cit., p. 4-5).

³⁵ Comp. Dom C. Lialine, *Un ideal de l'icone*, în revista „Irenikon”, t. XI, nr. 4 (iul.-aug. 1934), p. 279-280.

³⁶ *Condacul slujbei din Duminica Ortodoxiei*, probabil facerea lui Teofan Graptul, în *Triod*, ed. 1946, p. 233.

b) al doilea, pentru că ei au apărut oamenilor sub forme văzute, în care îi pictăm de obicei³⁷.

Icoanele ființelor pur spirituale n-au deci pretenția de a reprezenta prin culori natura proprie a acestor ființe (cum credeau păgânii idololatni), ci le reprezintă fie analogic (de «.: Dumnezeu sub forma unei lumini curate, pentru a indica strălucirea dumnezeiască, sau ca un bătrân venerabil, sugerând veșnicia Lui), fie în forma în care ele au apărut oamenilor (Sfântul Duh ca un porumbel, îngerii ca niște tineri, frumoși la chip etc.) .

V. LEGITIMITATEA UZULUI (ÎNTREBUINȚĂRII) ICOANELOR

Poate fi îngăduită folosirea icoanelor în viața religioasă? Este adică legitimă întrebuințarea lor și cu ce argumente se poate susține ea?

1. Cu argumente de ordin istoric: icoanele, sub formă de portrete sau tablouri, au fost întrebuințate și le găsim la toate popoarele, creștine și ne-creștine, în viața civilă și familială.

2. Cu argumente de ordin național: dacă uzul icoanelor este atât de vechi și general la toate popoarele în viața domestică și civilă, de ce n-ar fi acceptabil acest uz și în viața religioasă?

3. Dar argumentul de care fac uz cu preferință Sfinții Părinți și teologii apărători ai icoanelor, este argumentul teologic sau biblic. Sfânta Scriptură nu condamnă icoanele, ci dimpotrivă.

Dumnezeu însuși a îngăduit icoanele, El a născut pe Fiul Său, Care, după cuvântul Scripturii, e „icoana naturală a Tatălui” (Col. I, 15). Tot Dumnezeu a făcut pe om, după „chipul și asemănarea” Sa (Gen. I, 26). Dumnezeu este deci întâiul care a făcut icoane, cum zice Sfântul Ioan Damaschinul³⁹.

Nici Legea Veche nu oprește uzul icoanelor, după cum pretindeau iconoclaștii și cum susțin, după ei, protestanții și cultele neoprotestante. Este drept că prima poruncă a Decalogului poruncește să nu se facă asemănarea

³⁷ Comp. Sf. Ioan Damaschinul, *Trat. III despre sfintele icoane, H[^]lAsil'b* (în text rom. cit., p. 115-118).

³⁸ Comp. V. Grumel, art. *Images (Culte des)*, în DTC, t. VII, col. 793-794.

³⁹ *Trat. III despre sfintele icoane*, 26 (în trad. rom. cit., p. 118-120).

« *Vremea este a face Domnului...* »

niciunui lucru care există în cer, pe pământ, în apă sau sub pământ (Exod XX, 4-5). Porunca aceasta avea însă în vedere cunoscuta înclinare spre idololatrie a iudeilor. Se oprește făurirea icoanelor nu pentru că erau rele în sine, ci pentru că, sub influența numeroaselor popoare idololatre cu care conviețuiau în împrejurările de atunci, iudeii ar fi transformat repede aceste icoane în idoli, adorându-le ca dumnezei, cum au și făcut chiar în timpul lui Moise, cu vițelul de aur (Exod, cap. XXXII).

Că icoanele pot fi îngăduite se vede tot din dispozițiile Legii Vechi: Dumnezeu însuși poruncește lui Moise să facă chipurile celor doi heruvimi care străjuiau Cortul Mărturiei (Exod XXV, 18-22, XXXVII, 9; Numeri VII, 89. Comp. și Evrei IX, 5), precum și șarpele de aramă ca semn de izbăvire în pustie, împotriva mușcăturii șerpilor veninoși (Num. XXI, 8). Mai târziu, Solomon împodobește mărțul templu din Ierusalim zidit de el cu chipuri de heruvimi, lei și alte animale etc. (III Imp. VI, 22 seq.; II Paralip. III, 7, 8, 10 seq.; IV, 3 seq. etc).

Interzicerea chipurilor cioplite în Vechiul Testament era deci, precilîn spune Sfântul Ioan Damaschinul, o măsură de pedagogie divină. Ceea ce El nu îngăduia evreilor, pentru că aceștia ar fi înțeles și practicat greșit, ca unii care se aflau în faza copilăriei religioase, o îngăduie acum în creștinism, când omenirea - datorită revelației și harului divin - a ajuns la vârsta maturității ei de cugetare și trăire religioasă⁴⁰.

VI. ROSTUL ȘI IMPORTANȚA ICOANELOR IN VIAȚA RELIGIOS-MORALĂ

Dar ceea ce legitimează și justifică uzul icoanelor este mai ales marea lor importanță practică în viața religioasă-morală. Din punctul acesta de vedere, icoanele nu numai că sunt îngăduite, dar sunt și folositoare.

1. *Rolul instructiv (didactic) al icoanelor.*

Mai întâi, icoanele au un netăgăduit rol instructiv. Ele au fost întrebuințate de Biserică totdeauna ca un excelent mijloc didactic sau catehetic pentru credincioșii ei. Ele sunt un fel de cărți puse la îndemâna tuturor celor

⁴⁰Sf. Ioan Damaschinul, *Trat III despre sfintele icoane*, 7-8 (trad, rom. cit., p. 106-107).

care intră în biserici, dar mai ales a celor neinstruiți și simpli, care nu știu să citească: sunt „cărți pentru cei neștiutori de carte”, cum le numește Sfântul Ioan Damaschinul⁴¹.

După expresia lui Leontie al Neapolei din Cipru, icoanele sunt „cărți deschise spre aducerea aminte a lui Dumnezeu și spre cinstirea Lui, așezate în biserici în văzul tuturor șienerate”⁴², iar Sfântul Ioan Damaschinul adaugă: „Icoana este un obiect care prilejuiește aducerea aminte. Ceea ce este cartea pentru știutorii de carte, aceea este icoana pentru neștiutorii de carte. Și ceea ce este cuvântul pentru auz, aceea este icoana pentru văz, căci cu ajutorul minții ne unim cu icoana”⁴³.

Icoanele sunt deci un auxiliar prețios al Sfințelor Scripturi, al prediciei și al catehezei, adică al cuvântului dumnezeiesc scris și vorbit. În icoane credincioșii văd și învață viața și faptele Mântuitorului, virtuțile, eroismul și jertfelnicia mucenicilor și ale sfinților care și-au dat viața pentru triumful credinței creștine în lume.

Ele sunt totodată pentru noi un mijloc și un prilej de contemplare a realităților celor nevăzute, pe care formele văzute ni le sugerează. „Apostolii au văzut, în chip trupesc, pe Hristos, patimile și minunile Lui, și au auzit cuvintele Lui... — zice Sfântul Ioan Damaschinul. Ei au văzut față către față (I Cor. XIII, 12), pentru că erau prezenți lângă El cu trupul. Noi însă, pentru că nu suntem lângă El cu trupul, auzim cuvintele Lui din cărți... Tot astfel, și prin pictura icoanelor contemplăm icoana figurii Lui trupești, a minunilor și a patimilor Lui și ne sfințim, căpătăm deplină încredințare, ne bucurăm, ne fericim, cinstim, venerăm și ne închinăm figurii Lui trupești. Atunci când contemplăm chipul Lui trupesc, înțelegem, atât cât e cu putință, și slava dumnezeirii Lui. Pentru că suntem făcuți din două părți, alcătuiți din suflet și trup, și pentru că sufletul nostru nu este simplu, ci este acoperit ca de un voal, ne este cu neputință să ajungem la cele intelectuale fără ajutorul celor corporale. Așadar, după cum prin cuvintele pe care le rostim auzim cu urechile corpului și înțelegem cele duhovnicești,

⁴¹ *Trat. II despre sfintele icoane*, 10 (trad. rom. cit., p. 79).

⁴² *împotriva iudeilor, despre închinarea la icoane...*, fragment citat la Sf. Ioan Damaschinul, în *Trat. I despre sfintele icoane* (trad. rom. cit., p. 55).

⁴³ *Trat. I despre sfintele icoane*, 17 (trad. rom. cit., p. 19-20).

care intră în biserici, dar mai ales a celor neinstruiți și simpli, care nu știu să citească: sunt „cărți pentru cei neștiutori de carte”, cum le numește Sfântul Ioan Damaschinul⁴¹.

După expresia lui Leontie al Neapolei din Cipru, icoanele sunt „cărți deschise spre aducerea aminte a lui Dumnezeu și spre cinstirea Lui, așezate în biserici în văzul tuturor și venerate”⁴², iar Sfântul Ioan Damaschinul adaugă: „Icoana este un obiect care prilejuiește aducerea aminte. Ceea ce este cartea pentru știutorii de carte, aceea este icoana pentru neștiutorii de carte. Și ceea ce este cuvântul pentru auz, aceea este icoana pentru văz, căci cu ajutorul minții ne unim cu icoana”⁴³.

Icoanele sunt deci un auxiliar prețios al Sfintelor Scripturi, al predicii și al catehezei, adică al cuvântului dumnezeiesc scris și vorbit. În icoane credincioșii văd și învață viața și faptele Mântuitorului, virtuțile, eroismul și jertfelnicia mucenicilor și ale sfinților care și-au dat viața pentru triumful credinței creștine în lume.

Ele sunt totodată pentru noi un mijloc și un prilej de contemplare a realităților celor nevăzute, pe care formele văzute ni le sugerează. „Apostolii au văzut, în chip trupesc, pe Hristos, patimile și minunile Lui, și au auzit cuvintele Lui... — zice Sfântul Ioan Damaschinul. Ei au văzut față către față (I Cor. XIII, 12), pentru că erau prezenți lângă El cu trupul. Noi însă, pentru că nu suntem lângă El cu trupul, auzim cuvintele Lui din cărți... Tot astfel, și prin pictura icoanelor contemplăm icoana figurii Lui trupești, a minunilor și a patimilor Lui și ne sfințim, căpătăm deplină încredințare, ne bucurăm, ne fericim, cinstim, venerăm și ne închinăm figurii Lui trupești. Atunci când contemplăm chipul Lui trupesc, înțelegem, atât cât e cu putință, și slava dumnezeirii Lui. Pentru că suntem făcuți din două părți, alcătuiți din suflet și trup, și pentru că sufletul nostru nu este simplu, ci este acoperit ca de un voal, ne este cu neputință să ajungem la cele intelectuale fără ajutorul celor corporale. Așadar, după cum prin cuvintele pe care le rostim auzim cu urechile corpului și înțelegem cele duhovnicești,

⁴¹ *Trat. II despre sfintele icoane*, 10 (trad. rom. cit., p. 79).

⁴² *împotriva iudeilor, despre închinarea la icoane...*, fragment citat la Sf. Ioan Damaschinul, în *Trat. I despre sfintele icoane* (trad. rom. cit., p. 55).

⁴³ *Trat. I despre sfintele icoane*, 17 (trad. rom. cit., p. 19-20).

«Vremea este a face Domnului...»

tot astfel și prin contemplarea cu ochii trupului ajungem la contemplarea duhovnicească⁴⁴.

Sfântul *NilSinaitul* (începutul *sec.* V), în scrisoarea sa către Olimpiodor, prefectul de Constantinopol, scria că „cei ce nu cunosc literele și nu pot să citească dumnezeieștile Scripturi, vor lua, prin contemplarea picturii, amintirea faptelor minunate ale celor ce au slujit adevăratului Dumnezeu”⁴⁵.

Numeroși Sfinți Părinți și ierarhi ai Bisericii au accentuat importanța picturii religioase ca mijloc de învățământ creștin. Să cităm, ca exemplu, și un apusean. Iată ce spune Sfântul Grigorie cel Mare, Episcopul Romei (t. 604), într-o scrisoare a sa către episcopul iconoclast Serenus al Marsiliei: „Ceea ce este Scriptura pentru cei ce știu să citească, aceea este pictura pentru cei neînvățați, pentru că în ea chiar și cei neștiutori văd ce trebuie să urmeze, în ea citesc cei ce nu cunosc literele. De aceea, mai ales pentru păgâni, pictura ține locul Citirii”⁴⁶.

Ceva mai mult: Sfântul Nichifor Mărturisitorul, Patriarhul Constantinopolului (806-815), accentuează superioritatea icoanelor ca mijloc sau mod de cunoaștere față de cuvântul vorbit sau scris. Icoana mijlocește o cunoaștere mai directă, mai rapidă și mai clară decât cuvântul (cuvântarea, predica sau cateheza); căci cuvântul prilejuiește auditorului o cunoaștere mijlocită de vorbitor, pe când pictura conduce pe cel ce o contemplă, direct și fără intermediar, la lucrul însuși. Ea frapează, izbește ochiul nostru dintr-o dată, de la prima privire sau intuiție și ne dă o cunoaștere directă, clară, perfectă, a lucrurilor înfățișate. Cu alte cuvinte, ceea ce cuvântul povestește sau descrie, icoana, prin imitație, o arată, o demonstrează. Cunoașterea prin cuvânt are apoi neajunsul că poate da naștere la neclaritate, sensuri obscure sau echivoce, din pricina nepreciziei termenilor, pe când cunoașterea prin desen sau pictură este scutită de ambiguități⁴⁷.

Când este vorba de cunoașterea realităților supranaturale, icoanele nu sunt numai folositoare, ci sunt chiar necesare, indispensabile. Ele sunt re-

⁴⁴ *Trat, III despre sfintele icoane*, 12 (trad. rom. cit., p. 111).

⁴⁵ *Epistole, cart. TVTepist. 61* (Migne, P.G., t. LXXIX, col. 577 D).

⁴⁶ Sf. Grigorie cel Mare, *Epistolarum liber XI, epist. 13* (Migne, P.G., t. LXXVII, col. 1128 C).

⁴⁷ Vezi Sf. Nichifor Mărturisitorul, *Antireticul III împotriva împăratului iconoclast Constantin Copronimul*, 5 (Migne, P.G., t. C, col. 381 C-384 A).

clamate de modul uman de cunoaștere, dependent de simțuri și de limitele impuse de spațiu și timp. „Fiindcă noi suntem legați de simțuri, nu putem ajunge la cele inteligibile decât prin mijlocirea simbolurilor sensibile, fie prin meditarea Scripturii, fie prin reprezentarea iconografică - zic Sfinții Părinți de la Sinodul al Șaptelea Ecumenic. Căci așa ne amintim de toate prototipurile și suntem conduși spre ele: pe unele le percepem prin auz, pe altele le contemplăm prin vedere; amândouă se explică reciproc, fără nicio contradicție, se luminează una pe alta și se bucură de aceeași cinste”⁴⁸.

Icoana și Evanghelia sunt deci în strânsă legătură, se sprijină și se clarifică reciproc, colaborând amândouă la răspândirea învățaturii creștine. După expresia unui mare teolog ortodox contemporan, Evanghelia nu e altceva decât o icoană verbală a lui Hristos, după cum icoana este o Evanghelie în culori.

Sfântul Nichifor Mărturisitorul dezvoltase minunat această idee: „Cine admite (recunoaște) Scriptura, neapărat va recunoaște și icoana; căci dacă nu primește pe una, nu va primi nici pe cealaltă... De aceea era nevoie de acest fel de scriere (Scriptură), mai rudimentară, dar totodată mai limpede, pentru oamenii mai simpli și mai neînvățați, pentru ca și cei necărturari să vadă și să cunoască prin simpla vedere ceea ce ei nu pot cunoaște prin lectură și să cunoască astfel adevărul lucrurilor înseși mai pe scurt (mai concis) și mai clar. Căci adesea, ceea ce mintea nu prinde din auzirea Cuvintelor, văzill intuiește fără greș și lămurește mai limpede. La amintirea celor ce Hristos a făcut și a pățimit pentru noi suntem conduși cu atât mai ușor și mai repede (prin icoane) decât prin ascultarea cuvintelor, cu cât și vederea este mai accesibilă pentru cunoaștere și mai vrednică de crezare decât ascultarea”⁴⁹.

Cu alte cuvinte, puterea revelatoare a icoanelor este cu mult mai mare decât cea a teologiei speculative. Precum se exprimă un mare teolog rus contemporan, „pictura icoanelor ne vorbește despre viața de dincolo și de aspectele ei: ea nu demonstrează, ci arată. Ea nu constrânge prin forța argumentelor; ea convinge și învinge prin evidența însăși”.

Icoanele sunt deci un ajutor pentru aceia care sunt incapabili să se ridice până la înălțimea unei contemplații spirituale, precum zice Sfântul Gherman,

⁴⁸ Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 482.

⁴⁹ *Antiteticul III*, 3 (Migne, P.G., t. C, col. 380 C-381 A).

«Vremea este a, face Domnului...»

Patriarhul Constantinopolului, în scrisoarea sa către Episcopul Toma al Claudiopolului⁵⁰. Ele ne procură o imagine sau o viziune spirituală a lumii cerești, viziune acomodată posibilităților noastre de percepere și de cunoaștere. În general, icoana este un aspect al tradiției bisericești în culori și chipuri, paralelă cu tradiția orală, scrisă și monumentală... Icoana este deci o contemplație religioasă transpusă în imagini, culori și forme. Este o revelație sub aspect artistic: nu mai avem de a face cu idei abstracte, ci cu forme concrete.

Sfinții Părinți accentuează mai ales faptul că icoanele susțin amintirea. „Noi facem icoanele Sfinților... și ale Martirilor, care au suferit pentru Domnul, pentru ca să ne amintim de ei, pentru ca oricine îi vede în icoane, să-și aducă aminte de ei și să slăvească pe Domnul, Care i-a slăvit”, zice Episcopul Adrian I al Romei⁵¹.

Icoana este un memorial (îmouvnua), zice Sfântul Ioan Damaschinul. Ea ne amintește de binefacerile lui Dumnezeu și de misterele Domnului nostru Iisus Hristos⁵². „Icoana este triumf, vădire, inscripție pe coloană, spre aducerea aminte a victoriei celor care au învins și s-au distins și a rușinării demonilor care au fost învinși și doborâți⁵³.”

Prin faptul că le avem totdeauna prezente în fața ochilor noștri, icoanele au avantajul de a mijloci o aducere aminte perpetuă a adevărilor credinței și ale istoriei sfinte. „Prin ele, noi avem totdeauna amintirea lui Dumnezeu. Căci cuvântul Scripturii nu e totdeauna cântat (citit) în sfintele biserici; dar reprezentarea prin icoane este în biserici ca un amvon perpetuu, care seara, dimineața și ziua ne istorisește și ne amintește adevărul celor ce s-au făcut”, cum spun Părinții Sinodului al Șaptelea Ecumenic⁵⁴.

În acest sens, putem spune că pictura iconografică îndeplinește același rol ca și serviciul divin sau că este - în tot cazul - un auxiliar prețios al acestuia⁵⁵.

⁵⁰Textul citat în actele Sin. VII Ecum. (la Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 116).

⁵¹ *Epistola către împăratul Constantin Porfirogenetul și împărăteasa Irina* (între actele Sin. VII Ecum., la Mansi, *op. cit.*, t. XII, col. 1070).

⁵² *Trat. I despre sfintele icoane*, 17, 18 (trad. rom. cit., p. 19-20).

⁵³ Sf. Ioan Damaschinul, *Trat. II, 11 și Trat. III, 10 despre sfintele icoane* (în trad. rom. cit., p. 80, 110).

⁵⁴ Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 331.

⁵⁵ Comp. Dr. Alexej Hackel, cap. *Icoana ca mister cultural*, în voi. *Ut omnes unum sint*, p. 151.

2. Rolul educativ (moralizator) al icoanelor.

Din rolul instructiv al icoanelor decurge în chip firesc și rolul lor educativ sau moralizator. E îndeobște cunoscută înrâurirea profundă pe care o au asupra sufletului credinciosului impresiile vizuale căpătate din privirea sau contemplarea tablourilor în general. „O, prietene - zicea Sfântul Teodor Studitul - cine, după ce a văzut un tablou, dacă l-a examinat cu băgare de seamă și din toate părțile, nu pleacă purtându-i în minte imaginea? - O imagine ziditoare, dacă e vorba de un tablou bun, dar una păgubitoare, dacă a fost un tablou rușinos încât adesea, chiar și acasă, prin cea dintâi poate fi împins la pocăință, prin cealaltă poate fi aprins de patimi”⁵⁶.

Icoanele sunt un mijloc de trezire, de întreținere și de întărire a vieții religioase creștine, un stimulent spre cultivarea virtuților morale și a sentimentelor superioare de iubire, devotament și jertfa pentru Biserica lui Hristos. Contemplarea icoanelor ne face să ne aducem aminte de bărbăția și eroismul martirilor și al sfinților zugrăviți pe ele, iar simpla lor vedere ne îndeamnă la fapte bune, la imitarea virtuții și la evitarea viciului.

„De multe ori — spune Sfântul Vasile cel Mare - și istoricii, și pictorii consemnează faptele vitejești ale războinicilor, unii împodobindu-le cu cuvântul, alții zugrăvindu-le în tablouri, dar și unii și alții au îndemnat pe mulți la vitejie; căci ceea ce cuvântul povestirii prezintă auzului, aceea și pictura prin imitare, arată fără cuvinte”⁵⁷.

Citând aceste cuvinte ale Sfântului Vasile, Sfântul Ioan Damaschinul le comentează astfel: „Ce este mai lămurit decât acestea, spre a dovedi că icoanele sunt cărți pentru cei neștiutori de carte și crainici, care vorbesc neîncetat, ai cinstirii Sfinților, instruind fără cuvinte pe cei care le văd și sfințind vederea? Nu am prea multe cărți și nu am nici prea mult timp liber spre a citi; dar intru în biserică, spitalul obștesc al sufletelor, înăbușit de gânduri ca de niște spini; podoaba picturii mă atrage și mă uit, îmi desfatează vederea ca o livadă și, pe nesimțite, gloria lui Dumnezeu pătrunde în suflet. Am privit răbdarea mucenicului, răsplata cununilor și mă aprind ca prin

⁵⁶ *Scrisoare către Naucratius* (Migne, P.G., t. XCIX, col. 1220 D).

⁵⁷ *Omilia XIX la Sfinții 40 Martiri* (Migne, P.G., t. XXXI, col. 508 D-509 A).

și misterele divine ale creștinismului⁶³. „Adevărații fii ai Bisericii Ortodoxe - zic Sfinții Părinți ai Sinodului al Șaptelea Ecumenic - contemplând cu ajutorul simțului vederii imaginea lui Hristos și a Sfintei Sale Maici..., și ale Sfinților îngeri și ale tuturor Sfinților, se sfințesc, își hrănesc mintea cu amintirea acestora și cred în inima lor într-un singur Dumnezeu spre îndreptare și îl mărturisesc cu gura spre mântuire; tot așa cum aceia care aud cuvântul Evangheliei își umplu simțul auzului de sfințenie și har și înțeleg în inima lor povestirea celor scrise”⁶⁴.

Mărturisirea lui Dositei, Patriarhul Ierusalimului (adoptată de sinodul de la Ierusalim, 1672), repetă această idee, astfel: „Sfinților și sfințelor icoane noi ne închinăm așa precum am zis și le zugrăvim spre înfrumusețarea bisericilor pentru ca ele să servească pentru cei neînvățați în loc de cărți și să îndemne la imitarea faptelor bune ale Sfinților și la amintirea de dânșii, să contribuie la înmulțirea dragostei, la privighere și invocarea neîntreruptă a Domnului, Ca a Stăpânului și Părintelui, și a Sfinților, ca a slujitorilor Lui, *ajutători fi mijlocitori ai noștri*”⁶⁵.

Ideea aceasta a trecut și în rugăciunile Molitfelnicului ortodox. Astfel, în rugăciunea principală din Rânduiala pentru binecuvântarea icoanei unui Sfânt citim: „Doamne, Dumnezeule..., Carele și acum, chipurile și asemănările Sfinților plăcuți Ție nu le lepezi, ci le primești, pentru ca robii Tăi credincioși, privind la ele, să Te proslăvească pe Tine Carele i-ai preamărit și să se sârguiască a fi următori vieții și faptelor lor, prin care aceia s-au învrednicit a dobândi darul Tău și împărăția.. ,”⁶⁶.

3. Icoana ca simbol religios.

Lumea înfățișată în pictura iconografică ortodoxă este orientată integral către cea de dincolo, către veșnicie. Prin simplitatea și schematismul portretelor, prin siluetarea liniară a figurilor, personajele sfinte zugrăvite pe icoane și pe pereții vechilor noastre biserici ne procură impresia unei seninătăți descătuse de viața naturală și a unei depăr-

⁶³ Comp. V. Grumel, în DTC, t. VII, col. 801.

⁶⁴ La Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 249.

⁶⁵ Citat după Melchisedec, *Tratat despre cinstirea și închinarea icoanelor*, p. 20.

⁶⁶ *Molitfelnic*, ed. Buc, 1937, p. 531.

«*Vremea este a face Domnului...*»

țări de lumea aceasta. Spre deosebire de arta religioasă apuseană - mai mult realistă - în pictura bisericească ortodoxă atât natura cât și omul și lumea animală sunt reprezentate nu atât în existența lor terestră cât în una spirituală. Icoana nu este copia fidelă a realității din lumea aceasta, nu este nici portret, nici fotografie, ci mai degrabă imaginea, prototipul și simbolul unei creaturi duhovnicești mântuite prin credința în întruparea lui Hristos. Lumea perceptibilă-sensibilă este reprezentată ca un cosmos transfigurat prin puterea harului Sfântului Duh (comp. Dr. Alexej Hackel, cap. „Icoana ca mister cultural”, în voi. *Ut omnes unum sint*, Miinster, 1939, p. 155-156).

Potrivit acestei concepții de artă, orice icoană constituie o chemare spre regiunile unei sfere superioare, spre o realitate transfigurată de suflul lui Dumnezeu⁶⁷. Icoanele sunt oglinzi în care se reflectă veșnicia, cheile care ne deschide ușile lumii inteligibile, porți sau ferestre deschise spre acel „cer nou și pământ nou”, pe care-l așteptăm, potrivit făgăduinței (Apoc. XXXI, 1 și II Petru III, 13). Icoana se numește ușă care deschide mintea noastră zidită după chipul lui Dumnezeu spre asemănarea cea dinlăuntru a prototipului (originalului), zice autorul unei vieți de sfânt⁶⁸; sau, în cuvintele unui autor modern, icoana este mijlocitoarea sensibilă pentru zborul duhului (Dr. A. Hackel, *artic. și voi. cit.*, p. 153).

Istoricul rus N. Karamzin (t 1826) ne povestește că, la anul 1515, ucenicii vestitului pictor rus Andrei Rubliov terminau de zugrăvit catedrala Adormirii Maicii Domnului din Moscova (încorporată mai târziu în Kremlin). Când Macarie, mitropolitul de atunci al Moscovei, intră pentru prima oară în biserică, toți exclamară entuziasmați: „Noi vedem cerurile deschise și splendorile Dumnezeirii”⁶⁹. Ei adevereau astfel cuvintele uneia din cântările Bisericii: „In biserica slavei tale stând, în cer ni se pare că stăm, Născătoare de Dumnezeu...”⁷⁰.

⁶⁷ în scrisoarea-prefață. la cartea lui Mgr. Dirks, *Les saintes icones*, p. 7.

⁶⁸ Diaconul Ștefan (sec. IX), *Viața Sfântului Ștefan, noul martir* (t 765), în Migne, P.G., t. C, col. 1113 A.

⁶⁹ *Istoria Rusiei* (citat la Mgr. Dirks, *op. cit.*, p. 14).

⁷⁰ Troparul de la sfârșitul Utreniei de luni, I-a săptămână din Postul Mare (Triod, ed. 1946), p. 130.

Prin sfintele icoane ni se asigură astfel posibilitatea unei legături vii și neîntrerupte cu lumea cerească a lui Dumnezeu și a Sfinților⁷¹. Pentru creștinul ortodox, icoana este deci și un mijloc de întâlnire sau de comuniune între cel ce se roagă, de o parte, și Dumnezeu sau Sfinți, de alta⁷². Icoana nu este adică o simplă imagine sacră; ea ne procură sentimentul real al prezenței lui Dumnezeu și a Sfinților. În credința poporului ortodox, icoana este un loc în care Hristos Se află prezent în chip haric sau ideal, este locul unei apariții, al unei prezențe tainice a lui Hristos, a Sfintei Fecioare sau a celorlalți Sfinți, pe care icoana îi înfățișează... Creștinul ortodox se roagă înaintea icoanei lui Hristos, ca înaintea lui Hristos însuși, Pară ca totuși să considere icoana ca un fetiș sau idol. Cu alte cuvinte, icoana constituie un fel de „teofanie” imperfectă sau „spatele” lui Dumnezeu, cum zice Sfânta Scriptură (Exod XXXIII, 23)⁷³.

VIL CULTUL (CINSTIREA) ICOANELOR.

LEGITIMITATEA ȘI NATURA (CARACTERUL) ACESTUI CULT

1. Valoare decorativă, instructivă și educativă au nu numai icoanele, ci și orice tablou religios. Și din acest punct de vedere, chiar unii iconoclaști mai moderați recunoșteau importanța icoanelor.

Pentru noi însă, icoana e ceva mai mult: un obiect de cult. Icoana încetează de a mai fi un simplu tablou religios și începe a deveni un obiect de cult, când o cinstim prin anumite semne externe de omagiu și respect, ca îngenuncherea în fața ei pentru rugăciune, sărutarea ei, aprinderea de lumânări sau candelă, invocarea Sfântului zugrăvit pe dânsa etc. E vorba, bineînțeles, numai de icoanele propriu-zise sau icoanele în sens restrâns, adică acelea care reprezintă chipul trupesc al personajelor sfinte; scenele istorice, chiar religioase, nu pot fi obiecte ale cultului nostru, după teologia catolică⁷⁴, dar teologia ortodoxă nu face nicio distincție în această privință.

⁷¹ Comp. G. Wunderle, *Um die Seele der heiligen Ikonem*, p. 16.

⁷² Comp. Mgr. Dirks, *op. cit.*, p. 45 și G. Ostrogorskij, *Les decisions du Stoglav*, p. 39.

⁷³ Citat după Dom C. Lialine, în revista „Irenikon”, 1934, p. 281-282.

⁷⁴ Comp. J. Tixeront, *Histoire des dogmes*, voi. III, p. 435.

«*Vremea este a face Domnului...*»

Să ne ocupăm deci mai departe de cultul icoanelor, pe care îl combăteau toți iconoclaștii, iar după ei protestanții, începând din sec. XVI și azi sectanții.

Cultul acesta se întemeiază, de fapt, pe o înclinație firească și înnăscută a ființei umane. Să vedem însă cum justifică sau cum legitimează Sfinții Părinți acest cult; să vedem, adică, temeiurile sau motivele teologice ale cinstirii pe care o dăm icoanelor, precum și natura sau caracterul acestei cinstiri.

În noțiunea de icoană trebuie să distingem două elemente deosebite: pe de o parte materia din care e făcută icoana (lemnul, aurul, metalul, pânza și culorile etc), pe de alta chipul sau imaginea persoanei (persoanelor) zugrăvite pe ea. Ori, trebuie să o spunem de la început că „cinstea pe care o dăm icoanelor se îndreaptă nu spre materie, ci spre chipul zugrăvit pe ea”, precum precizează categoric Sfântul Ioan Damaschinul⁷⁵ și precum au accentuat atâția alți teologi răsăriteni atât înainte, cât și după el.

Rațiunea și temeiul cinstirii pe care o dăm icoanelor este deci elementul formal al icoanei, adică chipul zugrăvit pe ea. Nu materia din care e făcută icoana este obiectul venerației mele, ci chipul personajului sfânt înfățișat pe ea. Nu mă închin lemnului sau metalului sau vopselelor cu care a fost zugrăvită icoana, ci Sfântului zugrăvit pe dânsa; la acesta se înalță mintea sau gândul meu, ori de câte ori îi văd chipul. Principiul acesta a fost stabilit în chip lapidar de către Sfântul Vasilie cel Mare, în celebra formulă de atâtea ori repetată după el: „Cinstea adusă icoanei se îndreaptă către prototip (cel înfățișat pe ea)”⁷⁶.

Între figura înfățișată pe icoană și prototipul sau originalul acestei figuri este o legătură morală indiscutabilă, un fel de identitate: icoana este întrucâtva una cu prototipul sau originalul ei. Când mă uit la icoană, gândul meu se suie la original și în mine se trezesc atunci toate sentimentele pe care eu le simt pentru acesta: iubire, recunoștință, respect, venerație etc. Și cum

⁷⁵ *Trat. III despre sfintele icoane*, 41 (trad. rom. cit., p. 1281) și *Dogmatica*, IV, 16 (trad. rom. cit., p. 283).

⁷⁶ H Tr)с, eiKOVoc, Tiuf) ini TO rcoTOTimov Siapcuvei (*Despre Sfântul Duh*, XVIII, 45, Migne, P.G., t. XXXII, col. 149 C). În fond, textul acesta nu se referă direct la cultul icoanelor. Vezi J. Turmei, *Note sur un texte de Saint Basile*, în „Revue pratique d'Apologetique”, 1.1, 1905, p. 449-450 și Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles*, t. III, p. 1215-1216.

sunt o ființă rațională și totodată sensibilă, eu arăt în afară cinstea pe care aș da-o prototipului însuși, ca și cum m-aș afla chiar în fața lui: mă închin sau îngenunchez, sărut icoana în semn de respect ș.a.m.d.

Îndeosebi Sfântul Teodor Studitul relevă identitatea dintre cultul dat icoanei și cel dat prototipului: „Noi nu venerăm materia (*ovoia*) icoanei, ci figura prototipului pe care ea îl arată, materia icoanei rămânând fără venerare. Căci nu materia e cea pe care o cinștim, ci prototipul, odată cu figura lui. Deci cinștirea adusă icoanei este aceeași care se îndreaptă spre prototip, precum și asemănarea e aceeași. Nu e vorba deci de altă cinștire când venerăm icoana, ci de aceeași cinștire pe care o dăm prototipului”⁷⁷.

Cinștirea icoanei nu se poate despărți deci de cinștirea celui ce e zugrăvit pe ea: cine nu cinștește icoana, nu cinștește nici prototipul ei, după cum cel ce disprețuiește chipul sau statuia împăratului disprețuiește pe împăratul însuși, cum zice Sfântul Ioan Damaschinul⁷⁸ și cum repetă, după el, Părinții Sinodului al Șaptelea Ecumenic⁷⁹. Dacă nu te închini icoanei (lui Hristos) — zice Sfântul Ioan Damaschinul — nu te închini nici Fiului lui Dumnezeu, Care este icoană vie a nevăzutului Dumnezeu și chip cu totul asemenea. Mă închin icoanei lui Hristos, ca unul ce este Dumnezeu întrupat; icoanei Născătoarei de Dumnezeu, Stăpâna tuturor, ca una ce este Maica Fiului lui Dumnezeu; icoanei Sfinților, ca unii ce sunt prietenii lui Dumnezeu, care au rezistat păcatului până la sânge (Evrei XII, 4) și au urmat pe Hristos, vărsându-și sângele pentru El, Care își vărsase mai înainte propriul sânge pentru ei; mă închin icoanei acelor care au trăit călcând pe urmele Lui; zugrăvesc biruințele și patimile lor, pentru că prin ele mă sfințesc și mă aprind de râvna de a le imita. Căci cinștea adusă icoanei se îndreaptă către Cel înfățișat pe icoană, spune dumnezeiescul Vasile⁸⁰. Dacă înalți biserici Sfinților lui Dumnezeu, atunci înalță și icoanele lor...⁸¹,

⁷⁷ *Antiteticul III împotriva iconomahilor*, cap. III, 2 și 13 (Migne, P.G., t. XCIX, col. 421 A, și col. 425 C).

⁷⁸ *Trat. III despre sfintele icoane*, 10 (trad. rom. cit., p. 110).

⁷⁹ Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 273.

⁸⁰ Vezi în urmă, nota 58.

⁸¹ *Trat. I despre sfintele icoane*, 21 (trad. rom. cit., p. 23-24).

«*Vremea este a face Domnului...*»

De aici rezultă că cinstea dată icoanelor este proporțională cu vrednicia sau rangul prototipului pe care ele îl reprezintă. Se dă deci mai mare cinste icoanei Mântuitorului decât celei a Sfintei Fecioare, și acesteia mai multă decât icoanelor celorlalți Sfinți⁸².

2. Cât privește natura sau caracterul cultului icoanelor, a fost stabilit în chip dogmatic de către Sinodul al Șaptelea Ecumenic (Niceea, 787), mai ales în hotărârea (opocj sa din ședința a șaptea (13 oct. 787). Iată textul acestei hotărâri: „... .Noi păstrăm fără înnoire toate tradițiile bisericești așezate pentru noi prin scris sau în chip nescris, dintre care una este și închipuirea icoanelor prin zugrăvire, ca una ce concordă cu istoria propovăduirii evanghelice și care ne servește spre încredințarea întrupării adevărate — iar nu închipuite — a lui Dumnezeu-Cuvântul și spre un astfel de folos. Căci cele ce una pe alta se arata, fără îndoială se lămuresc una pe alta. Așa fiind, mergând ca pe o cale împărătească, urmând învățaturii celei de Dumnezeu grăite a Sfinților Părinților noștri și predaniei Bisericii Ortodoxe — căci știm că aceasta este a Sfântului Duh, Care sălășluiește într-însa — hotărâm, cu toată grija și stăruința, ca: .. .întocmai după chipul cinstitei și de viață făcătoarei Cruci, să se înalțe și cinstitele și sfintele icoane, zugrăvite în culori și în mozaic sau (făcute) din alt material cuviincios, în sfintele lui Dumnezeu biserici, pe sfintele vase și veșminte, pe pereți și pe scânduri, în case și pe drumuri: atât icoana Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos și cea a Preacuratei Stăpânei noastre Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, cât și ale cinstiților îngeri și ale tuturor Sfinților și ale bărbaților celor cuvioși. Căci cu cât mai des sunt priviți aceștia prin zugrăvirea icoanelor, cu atâta și cei ce le privesc sunt îndemnați spre amintirea și iubirea prototipurilor și spre a da acestora sărutare și închinăciune cinstitoare (cta7taaudv KCU TiunTiKfjv 7tpoo"Kuvnaiv) - desigur nu adevăratul cult (xr]v &Xn6ivf[V Xcrrpeiav) care, după credința noastră, se cuvine numai Firii dumnezeiești -, în felul în care (ne închinăm) chipului cinstitei și de viață făcătoarei Cruci și Sfintei Evanghelii și celorlalte lucruri sfinte, și (sunt îndemnați) spre a le cinsti prin

⁸²Vezi Fotie, *Epist. VIII*, 20 (Migne, P.G., t. Cil. col. 653). Comp. și *Pidalionul*, trad. rom. Mănăstirea Neamț, 1844, foaia 213, notă. Unii teologi ruși sunt însă de părere contrarie: toate icoanele trebuie socotite la fel de sfinte (așa, de exemplu, Platon al Moscovei, în *Catehismul sau*, citat în *Pidalion*, foaia 213 verso, notă).

aducere (jertfa) de tămâieri și lumânări, precum se obișnuia și la cei vechi, în chip bine cinstitor. Căci cinstea (dată) icoanei se urcă la prototipul ei; iar cel ce se închină icoanei (6 7cpoaK\)\vâ)v rf]V shcova) se închină persoanei zugrăvite pe ea. Căci așa se întărește (păzește) învățătura Sfinților Părinților noștri, adică predania Bisericii Ortodoxe, care a primit Evanghelia de la o margine a pământului la alta"⁸³.

Două lucruri trebuie să reținem din această hotărâre: că icoanelor trebuie să li se dea aceeași cinstire ca și Sfintei Cruci, Sfintei Evanghelii și celorlalte lucruri sfințite și că această cinstire se poate exprima prin anumite semne văzute, ca tămâierea și aprinderea de lumânări.

3. Că cinstirea dată icoanelor nu e idololatrie, pentru că nu se poate confunda cu cinstirea pe care o dăm lui Dumnezeu, ci se deosebește esențial de ea: pe Dumnezeu îl cinstim prin latrie sau adorare (Xatpeia, XarpeuTucf) 7ipoaKUvrjaic,), iar pe Sfinți, icoanele și moaștele lor prin simpla venerare (7ipoaKuvnai(;, Tiurj, Tiun-rucr) rcpoaKuvrjaic;) sau - cum o numește Sfântul Ioan Damaschinul — cinstirea relativă (axetiKf] 7tpoaKV>vr]ai<);> pentru că ea stă în relație cu prototipul sau cu originalul la care se referă: nu cinstim icoanele pentru ele însele, ci din pricina Sfinților care sunt zugrăviți pe ele, după cum, la rândul lor, pe Sfinți îi cinstim nu pentru ei înșiși, ci pentru Dumnezeu, Care i-a încoronat⁸⁴.

Am văzut, atunci când am analizat noțiunea de icoană (în urmă, p. 178 sq.), că între icoană și prototip există asemănare, dar nu identitate de natură. Calitatea asemănării cu prototipul justifică deci și legitimează cultul icoanelor, iar cea de diferență prin natură determină gradul sau esența acestui cult⁸⁵.

În fond, adică, țelul sau sensul ultim al cinstirii icoanelor Sfinților este tot Dumnezeu însuși: cinstirea dată chipului zugrăvit pe icoană este dată de fapt Sfântului însuși, iar cinstea dată acestuia se înalță indirect la Dumne-

⁸³ Mansi, *op. cit.*, t. XIII, col. 377 și la I. Mihălcescu, *op. cit.*, p. 10. Textul grecesc, însoțit de traducere românească, reprodus și la Melchisedec, *op. cit.*, p. 8-9. Vezi și Pidal-tovul, £ 210-212 prolegomena la Sin. VII Ecumenic.

⁸⁴ Comp. Sf. Ioan Damaschinul, *Trad. III despre sfintele icoane*, 40 (trad. rom. cit., p. 126).

⁸⁵ Comp. V Grumel, art. *Images*, în DTC, t. VII, col. 792.

«*Vremea este a face Domnului...*»

zeu, Care a proslăvit pe Sfinți și Care rămâne totdeauna obiectul adevărat și ultim al cultului nostru, orice forme ar îmbrăca el.

Foarte plastic formulează ideea aceasta Leontie, Episcopul Neapolei din Cipru (sec. VII): „Când vei vedea pe creștin închinându-se Crucii, cunoaște că aduce închinăciunea lui Hristos cel răstignit, și nu lemnului. Pentru că, dacă ar cinsti firea lemnului, negreșit ar trebui să se închine și pădurilor și copacilor, după cum tu, Israele, te închiniai odinioară acestora, zicând arborelui și pietrei: Tu ești Dumnezeu meu și tu m-ai născut (Ier. 27). Dar noi nu spunem așa nici Crucii, nici chipurilor Sfinților, căci nu sunt dumnezeii noștri, ci cărți deschise spre aducerea aminte a lui Dumnezeu și spre cinstirea Lui, așezate în biserici în văzul tuturor șienerate. Cel care cinstește pe mucenic, cinstește pe Dumnezeu, pentru Care mucenicul a suferit mucenicia. Cel care se închină apostolului lui Hristos, se închină Celui care l-a trimis pe apostol. Cel care se prosternează în fața Maicii lui Dumnezeu este evident că aduce cinstea Fiului ei, căci nu este alt Dumnezeu decât unul singur, Cel cunoscut și adorat în Treime”⁸⁶.

Doctrina stabilită la Sinodul al Șaptelea Ecumenic în ceea ce privește fundamentarea și natura cultului icoanelor a rămas normativă pentru sinoadele și teologii care s-au ocupat ulterior cu această problemă⁸⁷. Ea a trecut și în cărțile simbolice (mărturisirile de credință) ale Bisericii Ortodoxe, ca,

⁸⁶ Citat de Sf. Ioan Damaschinul, *Trat. Idespre sfintele icoane* (trad. rom. cit., p. 55-56).

⁸⁷ Vezi, de ex., Sin. IV local din Constantinopol, din anul 869 (socotit de catolici ca al optulea ecumenic): „Hotărâm ca icoana sfântă a Domnului nostru Iisus Hristos să fie cinstită cu aceeași cinste ca și cartea Sfintei Evanghelii. Căci precum prin cuvintele cuprinse în această sfântă carte toți dobândim mântuire, tot așa prin mijlocirea culorilor, toți - și înțelepți, și neînvățați - dobândim mare folos. Căci ceea ce Scriptura ne învață prin cuvântul scris, icoana ne învață și ne încredințează prin culori. Deci este drept ca, după dreapta judecată și după o tradiție foarte veche, să fie cinstite și sfintele icoane la fel ca și cartea Sfintei Evanghelii sau chipul cinstitei Cruci. Dacă deci cineva nu cinstește icoana Mântuitorului Hristos, acela să nu vadă fața Lui, când El va veni întru slava Tatălui Său să slăvească pe Sfinții Săi (II Tes. I, 9 sq.), ci să fie străin de strălucirea și împărtășirea Lui. Zugrăvim, de asemenea, și chipul Preasfintei Maici a Domnului și icoanele Sfinților îngeri, așa precum îi înfățișează cuvântul Scripturii, și pe ale Sfinților Apostoli, profeți, martiri și ale bărbaților sfinți, și ale tuturor Sfinților și le cinstim și le venerăm. Cine nu face așa, să fie anatema de la Tatăl și de la Fiul și de la Sfântul Duh” (la Mansi, *op. cit.*, t. XVI, col. 161. Comp. și col. 399-400).

de ex., *Mărturisirea lui Dositei al Ierusalimului*, adoptată de sinodul de la Ierusalim din 1672 ca mărturisire a întregii Biserici Ortodoxe. Combătând îndeosebi afirmațiile protestante din Catehismul calvinesc atribuit patriarhului Chirii Lucaris, care osândește închinarea la icoane, ca și folosirea lor, Dositei spune: „încă ne închinăm icoanelor Domnului nostru Iisus Hristos, al Preasfintei Născătoare de Dumnezeu și ale tuturor Sfinților. Cinstim aceste icoane și le sărutăm și, de asemenea, închipuirile Sfinților îngeri, precum s-au arătat ei unora dintre patriarhi și prooroci; închipuim și pe Preasfântul Duh, precum S-a arătat El, în chip de porumbel. Iar dacă unii, pentru închinarea sfintelor icoane ne înfruntă ca de idololatrie, apoi noi o asemenea înfruntare o socotim deșartă și absurdă; căci noi nimănui altuia nu slujim, ci numai unuia Dumnezeu în Treime... Cinstind pe Sfinți ca pe niște slujitori ai lui Dumnezeu, noi cinstim sfintele icoane relativ, raportând cinstirea icoanelor la prototip; căci cine se închină icoanei, acela prin icoană se închină prototipului, așa că în niciun chip nu se poate despărți cinstirea icoanei de cinstirea aceluia ce se închipuie pe ea”⁸⁸.

Mai departe, Mărturisirea anatematizează atât pe cei ce resping cultul icoanelor, cât și pe cei ce-l exagerează și îl desfigurează, cinstind icoanele ca pe Dumnezeu însuși.

Mergând pe urmele Sfântului Ioan Damaschinul și ale Părinților de la Sinodul al Șaptelea Ecumenic, Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă (partea a III-a, răsp. la întreb. 55) sintetizează astfel doctrina despre esența și caracterul cultului icoanelor: „... Noi, când cinstim icoanele și ne închinăm lor, nu ne închinăm vopselelor sau lemnelor, ci Sfinților ale căroră sunt icoanele. Pe ei îi cinstim cu închinăciune, ca pe niște slugi ale Lui Dumnezeu, înfațișându-ne cu mintea ființa de față a lor, înaintea ochilor noștri. Așa, când ne închinăm Celui răstignit, ne înfațișăm în mintea noastră pe Hristos spânzurat pe Cruce pentru mântuirea noastră. Înaintea Lui plecăm capetele și genunchii cu mulțumire. De asemenea, și când ne închinăm icoanei Fecioarei Maria, ne ridicăm cu mintea noastră la însăși Născătoarea de Dumnezeu, plecând înaintea ei capetele și genunchii și

⁸⁸ Vezi textul grecesc la I. Mihălcescu, *op. cit.*, p. 176. Trad. rom. la Melchisedec, *op. cit.*, p. 19.

«*Vremea este a face Domnului...*»

mărturisind-o pe Dânsa fericită, mai presus de toți bărbații și femeile, cum i-a zis Arhanghelul Gavriil (Luca I, 28). Deci, închinarea sfintelor icoane, ce se face în Biserica Ortodoxă, nu calcă porunca de față (adică porunca I-a a Decalogului); pentru că această închinare nu este tot una cu aceea pe care o dăm lui Dumnezeu; și nu se închină ortodocșii la măiestria zugrăvelii, ci la fețele Sfinților, pe care icoanele le înfățișează. Precum Israelii nu călcau nicidecum această poruncă a lui Dumnezeu când se închinau și cinsteau pe Heruvimii ce umbreau Cortul Mântuirii, deoarece aceștia înfățișau pe adevărații Heruvimi, care stau înaintea lui Dumnezeu, și precum fiii lui Israel, când se închinau Cortului Mărturiei și îl priveau cu cinstea cuviincioasă, nu făceau niciun păcat și nu călcau porunca aceasta a Decalogului, ci mai ales cinsteau slava lui Dumnezeu; tot așa și noi, cinstind sfintele icoane, nu călcăm porunca Decalogului, ci mai vârtos mărturisim pe Dumnezeu, Cel minunat întru Sfinții Săi (Ps. LXVIII, 35). Trebuie să luăm aminte numai ca fiecare icoană să aibă scris pe ea numele Sfântului a căruia este, pentru ca să se îndestuleze cu mai multă ușurință gândul celui ce se roagă..."⁸⁹.

Doctrina ortodoxă despre cultul icoanelor se reflectă și în cărțile noastre de slujbă. Astfel, în mărturisirea (a treia) de credință, pe care o face în chip solemn ipopsifiul (alesul pentru arhiereu) înainte de hirotonia lui întru arhiereu, ea e sintetizată succint, astfel: „Mă închin sfintelor și cinstitelor Icoane, adică a lui Hristos însuși, și a Preacuratei Maicii lui Dumnezeu și ale tuturor Sfinților; nu însă cu închinăciune ca lui Dumnezeu, ci înălțându-mă cu mintea la chipul ce înfățișează; pentru aceea și cinstea cea către a prototipuri .

În rugăciunea principală din Rânduiala pentru binecuvântarea și sfințirea icoanei Domnului nostru Iisus Hristos se accentuează, de asemenea, că noi „am pus această icoană cu cinste înaintea măririi Tale, nu îndumnezeind-o, ci știind că cinstea icoanei se suie la cel zugrăvit pe dânsa”⁹¹.

Tot ideea legăturii dintre icoană și original este subliniată de preferință în imnografia compusă pentru a slăvi triumful icoanelor, din Duminica I-a a Postului Mare (Duminica Ortodoxiei). Unele stihiri din canonul Utreniei

⁸⁹ Citat după ed. I-a a Sf. Sinod, București, 1899, p. 180-181.

⁹⁰ *Arhieratikon*, ed. a III-a a Sf. Sinod, București, 1926, p. 35.

⁹¹ *Molitfelnic*, ed. București, 1937, p. 523.

acestei sărbători (facerea lui Teofan Graptul) definesc adevăratul conținut al cinstirii icoanelor: acesta nu se reduce la o simplă sărutare cu gura, ci presupune un adânc sentiment izvorât din inimă, precum și încordarea voinței spre imitarea prototipului: „Legile pământești ale Bisericii păzindu-le, zugrăvim icoanele lui Hristos și ale Sfinților Lui și le sărutăm cu gurile, cu inima și cu vrerea, strigând: Binecuvântați toate lucrurile Domnului pe Domnul”⁹².

Adăugăm că însăși Erminia (călăuza) zugravilor bizantini cuprinde, în unele versiuni ale ei, o scurtă, dar substanțială expunere a credinței ortodoxe despre cultul icoanelor⁹³.

3. Cultul adevărat al icoanelor - despre care am vorbit până acum — am văzut că se referă de fapt la chipurile celor zugrăviți pe icoană. Se mai poate vorbi însă și de un cult în sens larg, care are ca obiect direct chiar materia icoanei. Fără îndoială, bucata de lemn, de pânză sau de hârtie, pe care e zugrăvită o icoană, este în sine o materie inertă. Totuși, prin faptul că ea

⁹²Canon, stihira I-a, cânt. VIII-a {Triod, ed. București, 1946, p. 236).

⁹³ „De unde am luat noi și am primit a le aduce sfintelor icoane închinăciune: Aceasta, adică ca să zugrăvim sfintele icoane, am luat și am primit nu numai de la Sfinții Părinți, ci și de la dumnezeieștii Apostoli și de la însuși Domnul nostru Iisus Hristos. Drept aceasta pe Hristos deci II zugrăvim ca pe un om, fiindcă pe pământ a fost El și văzut și arătat și împreună cu oamenii a petrecut, făcându-Se om desăvârșit. De asemenea, II zugrăvim și pe Tatăl cel fără de început ca pe un bătrân, precum Daniil II văzu pe Dânsul, și pe Sfântul Duh ca pe un porumb, precum a fost văzut și arătat la Iordan, și încă și pe Preasfânta de Dumnezeu Născătoarea și pe toți Sfinții; și cu cinstirea cea cuviincioasă celor zugrăviți și închipuiți întru ele le aducem lor cinste și închinăciune, nu cu cinstirea și închinăciunea cea cuviincioasă singurei numai Dumnezeirii, adică nu zicem acum că însuși El Hristos este sau Preasfânta de Dumnezeu Născătoarea sau Sfântul acela care este zugrăvit în icoană, ci preacinstirea aceea pe care o facem la icoană, o ducem în sus către întâiul chip. Pentru că, dacă icoana aceea căreia îi aducem închinăciune, este a lui Hristos, cinstea pe care o facem către dânsa, către însuși Hristos, Fiul lui Dumnezeu, o ducem; și nu vopselelor le aducem cinste și închinăciune, ci lui Hristos Carele este în ceruri îi aducem cinste și închinăciune, pentru că cinstirea icoanei trece către întâiul chip, zice Marele Vasilie. Tot pe cea de asemenea o zicem și pentru icoana Preasfintei de Dumnezeu Născătoarea și pentru zugrăvirea și închipuirea tuturor Sfinților. Cu dreptate le închipuim, dar și le aducem închinăciune sfintelor icoane, iar hulitorii și prihănitorii anatemei să fie dați" (la V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, p. 305-306).

«*Vremea este a face Domnului...*»

este purtătoarea chipului unei persoane sfinte și prin faptul că a fost sfințită, ea are drept la respectul nostru, la un respect religios. Ea nu mai poate fi considerată sau tratată ca un lucru de rând, căci indiferența sau disprețul nostru s-ar referi, într-o oarecare măsură, chiar la persoana reprezentată. Ii datorăm, adică, o cinstire *in se*, deși nu *propter se*⁹⁴. Este o formă inferioară a cultului icoanelor, dar destul de larg răspândită, mai ales în rândurile credincioșilor simpli. Biserica nu poate să o admită principial (teoretic), dar o tolerează în practică, deși, precum se va vedea din paragraful următor, ea nu este cu totul lipsită de justificare.

VIII. SFINȚENIA ICOANELOR (ICOANA CA OBIECT DE CULT)

Spre deosebire de teologia apuseană, care s-a mărginit să accentueze rolul pedagogic și anagogic al icoanelor și care consideră cultul icoanelor printre chestiunile indiferente pentru credință, creștinismul răsăritean (și îndeosebi cel rusesc) le acordă ceva mai mult: un rol sau o eficacitate cvasi-sacramentală⁹⁵. În concepția și practica pietății ortodoxe, icoana propriu-zisă e cu totul altceva decât „tabloul religios” al apusenilor. Ea este un simbol religios, un lucru sacru sau cel puțin venerabil, purtător al unei energii sau forțe spirituale miraculoase⁹⁶, ca și Sfânta Cruce, Sfânta Evanghelie, sfintele vase și alte lucruri impregnate de sfințenie, atât prin sfințirea pe care au primit-o de la început, cât și prin întrebuințarea lor îndelungată în serviciul cultului divin.

Icoanele pot fi adică socotite, într-o oarecare măsură, ca sfinte în ele însele, în întregimea lor, de materie și formă (chip), așa cum le concep și le venerază de fapt credincioșii simpli. De unde decurge sfințenia icoanelor? - Dintr-un dublu izvor: pe de o parte din legătura dintre prototip și icoană, pe de alta, din faptul că icoanele sunt sfințite.

⁹⁴ Comp. J. Tixeront, *op. cit.*, t. III, p. 436, notă.

⁹⁵ Vezi J. Tixeront, *op. și voi cit.*, p. 483.

⁹⁶ Comp. C. Emereau, în DTC, t. VII, col. 592 și H. Leclercq, în DAL, t. VII, col. 273, 274.

1. Într-adevăr, legătura metafizică dintre icoană și prototipul (originalul) ei, în virtutea căreia cinstim chipul ca pe originalul însuși, face ca ceva din forța intimă (evspyEia), din sfințenia, vrednicia personală, prerogativele și harurile pe care originalul le posedă din fire (Dumnezeu) sau pe care le-a dobândit prin merite (Sfinții) să treacă și asupra icoanei lui, să împrumute acesteia un nimb de sfințenie, care o face vrednică de cinstire în ea însăși.

„Icoanele sunt sfințite prin numele lui Dumnezeu și umbrite din cauza aceasta cu harul dumnezeiescului Duh”, zice Sfântul Ioan Damaschinul⁹⁷. „Și pe bună dreptate, căci Sfinții, încă de pe când erau în viață, au fost plini de Duhul Sfânt, iar la moartea lor harul Sfântului Duh se află în chip nelipsit în sufletele lor, în trupurile lor din morminte, în chipurile lor și în sfintele lor icoane, nu în chip substanțial, ci prin har și lucrare”⁹⁸.

2. Dar sfințenia intrinsecă a icoanelor se întemeiază nu numai pe legătura supranaturală, indestructibilă, dintre prototip și chip, în virtutea căreia se stabilește o comunicare invizibilă de puteri și haruri transmise de la original la icoană, ci și pe faptul că icoanele sunt sfințite în chip expres, printr-o slujbă specială de binecuvântare și sfințire, slujbă care are tocmai efectul de a scoate icoanele din rândul obiectelor uzuale, comune, și a le așeza în categoria lucrurilor sacre⁹⁹.

Fără îndoială, sfințirea icoanelor nu operează și transformarea sau transfigurarea materiei din care ele sunt făcute și care rămâne tot materie; în această privință, icoana se deosebește profund de Sfânta Euharistie, în care Hristos Se află prezent nu numai în chip simbolic sau mistic, ci real,

⁹⁷ *Trat. Idespre sfintele icoane*, 16 (trad. rom. cit., p. 17).

⁹⁸ *Trat. I despre sfintele icoane*, 19 (trad. rom. cit., p. 21).

⁹⁹ Aici trebuie să precizăm însă că, în această privință, există o sensibilă diferență între Biserica Greacă, de o parte, și cea Rusă, de alta, întrucât numai Biserica Rusă (și după ea și cea Română) admite și practică binecuvântarea și sfințirea icoanelor. Biserica Greacă nu o cunoaște și de aceea în Molitfelnicul grecesc nu există un asemenea ritual. După greci, icoanele n-au nevoie să fie sfințite prin rugăciune sau unse cu mir, ci sunt sfinte prin ele însele, și nu există nicio deosebire între o icoană sfințită și una nesfințită. Ei invocă pentru aceasta faptul că Părinții Sinodului al Șaptelea Ecumenic nu pomenesc nimic despre o binecuvântare sau sfințire a icoanelor. După Dositei al Ierusalimului, practica de a sfinți icoanele prin rugăciune este de origine nouă și împrumutată de la papistași (vezi *Pidalionul*, f. 213, notă. Comp. și Dom C. Lialine, în „Irenikon”, 1934, p. 283-284).

«*Vremea este a face Domnului...*»

substanțial, în însăși natura pâinii și a vinului prefăcute în trupul și sângele Domnului. Totuși efectul sfințitor al slujbei se revarsă asupra icoanei în întregimea ei: figură și materie, racând din ea un obiect sfânt, ca toate obiectele sfinte consacrate pentru serviciul exclusiv al cultului. De aceea, pentru credinciosul ortodox este o mare deosebire între o icoană sfințită și una nesfințită: o icoană nesfințită nu e venerabilă¹⁰⁰.

Venerația sfințelor icoane se întemeiază deci nu numai pe natura subiectelor înseși care sunt înfățișate pe ele, ci și pe credința în această prezență plină de har, pe care Biserica o invocă prin puterea sfințirii icoanei. Ritualul binecuvântării icoanei stabilește o legătură între imagine și prototipul ei, între cel ce este înfățișat și înfățișarea însăși. Datorită binecuvântării icoanei lui Hristos se realizează o întâlnire tainică a credinciosului cu Hristos, tot așa cu icoanele Sfintei Fecioare și ale Sfinților: icoanele lor prelungesc oarecum viața lor aici pe pământ, ca și sfințele lor moaște. Prin forța acestei prezențe harice icoana poate să ne ajute, și în acest sens orice icoană sfințită este în principiu făcătoare de minuni. Bineînțeles că nu toate icoanele suntenerate ca miraculoase, ci numai cele dovedite ca atare prin fapte palpabile.

Virtuțile și efectele taumaturgice ale icoanelor se întemeiază deci atât pe puterea prototipurilor zugrăvite pe ele, cât și pe slujba sfințirii lor, care le împrumută caracter sacru¹⁰¹. Primul loc în acest sens îl ocupă legendarele icoane nefacute de mână omenească (dx&ip07ioirjTai), printre care cele mai celebre sunt cele două rămase de la Domnul Hristos însuși și care ne păstrează chipul Lui omenesc: una pe care El ar fi trimis-o craiului Abgar al Edesei și alta întipărită pe mahrama Sfintei Veronica, pe drumul Calvarului¹⁰². Puterea lor miraculoasă constă în aceea că ele reproduc direct Sfântul Chip imprimat pe ele: ele s-au atins de originalul însuși, adică de

¹⁰⁰ Comp. Dom C. Lialine, *loc cit.*, p. 284.

¹⁰¹ O listă a icoanelor făcătoare de minuni, aflate în bisericile din țara noastră, vezi la Melchisedec, *op. cit.*, p. 26 sq. și *Oratoriu*, București, 1869, p. 420-423.

¹⁰² Despre aceste icoane, vezi și H. Leclercq, art. *Images*, în DAL, t. VII, col. 224-230. Molitfelnicul ortodox pomenește de amândouă, în Rugăciunea principală și în apolisul *Rânduieii pentru binecuvântarea și sfințirea icoanei Domnului nostru Iisus Hristos* (ed. 1937, p. 522, 525). Cea dintâi e sărbătorită în calendarul nostru la 16 august (vezi *Mineiulpe august*, la ziua respectivă).

trupul sfânt al Mântuitorului. Ori, prin slujba sfințirii se stabilește o legătură tainică între icoana respectivă și Chipul cel nefacut de mână. Icoana făcută de mâna omenească devine nu numai o imitație, o reproducere sau o multiplicare artificială a celei nefacute de mână, ci împrumută totodată și ceva din darurile și puterile minunate ale acesteia: tămăduirea de boli, izgonirea diavolilor, izbăvirea din diferite nevoi și necazuri, împlinirea tuturor rugăciunilor noastre și chiar facerea de minuni.

Astfel, în rugăciunea principală din Rânduiala pentru binecuvântarea și sfințirea icoanei Domnului nostru Iisus Hristos și ale praznicelor împărătești ne rugăm astfel: „... Trimite asupra ei binecuvântarea Ta cea cerească și darul Preasfântului Duh și o binecuvântează și sfințește-o, și dă-i ei putere tămăduitoare și de toate meșteșugurile diavolești izgonitoare. Uplete-o de binecuvântarea și puterea Sfântului Chip cel nefacut de mână, care cu îndesulare le-a câștigat prin atingere de preacurata și preasfânta față a iubitului Tău Fiu. Ca printr-înșă să se lucreze puteri și minuni pentru întărirea dreptei credințe și pentru mântuirea credinciosului Tău popor. Ca toți care ne vom închina Ție, Celui întru toate puternic și Unuia-născut Fiului Tău și Preasfântului Duh, și cu credință Te vom chema și ne vom ruga, auziți să fim și mila iubirii Tale de oameni să aflăm și dar să câștigăm...”¹⁰³. Iar în unul din troparele Rânduiei pentru binecuvântarea și sfințirea icoanei Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu, se spune: „De la sfântă icoana Ta, Preacurată Născătoare de Dumnezeu, tămăduiri și vindecări se dau din destul tuturor celor ce năzuiesc la ea cu credință și cheamă din inimă apărarea ta...”¹⁰⁴.

ÎNCHEIERE:

Importanța icoanelor în viața și pietatea ortodoxă

Îndeosebi credința în puterea miraculoasă a icoanelor explică, în mare parte, dezvoltarea extraordinară pe care a luat-o cultul icoanelor în Răsărit și atașamentul profund al maselor credincioșilor față de aceste obiecte sfin-

¹⁰³ *Molitfelnic*, ed. cit., p. 523. Vezi și rugăciunea corespunzătoare din *Rânduiala pentru binecuvântarea și sfințirea icoanei Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu* (Ibidem, p. 527).

¹⁰⁴ *Molitfelnic*, ed. cit., p. 529.

«*Vremea este a face Domnului...*»

te. Iată cum descrie, de ex., un apusean importanța fără egal a icoanelor în pietatea și viața religioasă a popoarelor ortodoxe:

„In ochii credincioșilor bizantini, icoana era privită ca un canal al Harului și al puterii divine, izvorul nesecat de unde curg peste oameni puterea izbăvitoare și toate binefacerile răscumpărării; dacă ele nu transmit harul, ca sfintele taine, ele răspândesc în suflet sentimentele de credință, de iubire, de pocăință și alte dispoziții sufletești care premerg Harului și-l fac să se pogoare în inimi .

Nu se poate concepe Ortodoxie fără icoane. Icoana este un lucru ce pare indispensabil pentru pietatea ortodoxă.

În cea mai sărmană colibă, icoana dă sentimentul mângâietor al prezenței și al ocrotirii lui Dumnezeu sau a Sfinților Săi¹⁰⁶.

Sărbătoarea Ortodoxiei, pe care o prăznuiește Biserica în fiecare an în prima Duminică din Postul Mare, reprezintă astăzi numai o palidă copie și amintire a entuziasmului și pompei de nedescris cu care s-a sărbătorit triumful definitiv al icoanelor în Bizanțul de la mijlocul secolului al IX-lea. De atunci însă, cinstirea sfintelor icoane rămase semnul distinctiv al pietății ortodoxe, încât ziua triumfului ei a putut fi numită și serbată, pe drept cuvânt, ca Sărbătoarea Ortodoxiei, adică a reabilitării adevăratei doctrine a Bisericii.

BIBLIOGRAFIE

IZVOARE

1. *Actele Sinodului al VII-lea Ecumenic* (Niceea, 787), la J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, t. XIII, Florența, 1767 (reproducere în facsimile la Paris-Leipzig, 1902).

¹⁰⁵ Marin, *Les moines de Constantinople*, Paris, 1897, p. 318-321 (citată la H. Leclercq, în DAL, t. VII, col. 223-224).

¹⁰⁶ O ilustrare literară a importanței pe care o au icoanele în casele credincioșilor noștri, vezi la Pr. V. Popescu, *Icoana Maicii Domnului. Fragmente din viața creștină*, București, 1944, p. 5-11.

2. Sf. Ioan Damaschinul, *Cultul sfințelor icoane*, trad. din greșește, cu un studiu introductiv, de Pr. D. Fecioru, București, 1837.

3. Idem, *Dogmatica*, trad. rom. de Pr. D. Fecioru, București, 1938 (Col. „Izvoarele Ortodoxiei”, 1).

4. *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Dositeiu al Ierusalimului (1672), text grecesc la I. Michălcescu, *Qnaavpdc, Tije, 'OproSoțiaq; Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenzeugnisse dergriechisch-orientalischen Kirche*, Leipzig. 1904.

5. *Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă*, ed. I-a, a Sf. Sinod, București, 1890.

6. *Molitfelnicul*, București, 1937.

7. *Arhieraticon*, ed. a III-a, București, 1926.

8. *Triodul*, ed. a V-a, București, 1946.

9. *Mineiulpe* luna august, ed. a II-a, a Sf. Sinod, București, 1910.

10. *Pidalionul*, trad. rom., Mănăstirea Neamț, 1844.

11. Dionisie din Fuma, *'Ep^veia rr\q ZcoypacpiKfjq*, trad. rom. de Arhim. Macarie (1805), la V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936.

LUCRĂRI AUXILIARE

1. Melchisedec (Episcop de Roman), *Tratat despre cinstirea și închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă și despre icoanele făcătoare de minuni din România ortodoxă*, București, 1890 (extras din revista „Biserica Ortodoxă Română”).

2. G. Wunderle, *Um die Seele der heiligen Ikonen. Eine religionspsychologische Betrachtung*, II. Aufl. Wiirzburg, 1941 (Col. „Das ostliche Christentum”, Heft 3).

3. Dom Ildefons Dirks, *Les saintes icânes. Essai de synthese pour les faire comprendre et aimer*, II-emeed., Prieure d'Amay-sur-Meuse (Belgique), 1939.

4. Dom C. Lialine, *Un ideal de l'icone*, în revista „Irenikon”, t. XI, nr. 4 (iulie-august, 1934), p. 270-292.

5. Dr. Alexej Hackel, cap. *Icoana ca mister cultural* (în germ.), în voi. *Ut omnes unum sint* (editat de abația Mănăstirii „Sf. Iosif” din Gerleve-Westfalia), Munster, 1939, p. 147-159.

«Vremea este a face Domnului...»

6. J. Tixeront, *Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne*, ed. a VII-a, t. III, Paris, 1928.
7. Dom Th. Becquet, *Les „saintes icônes”*, în rev. „Irenikon”, t. VII (1930), p. 428-447.
8. C.J. Hefele, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*. Nouv. trad. fr. par H. Leclercq, t. III, part. II, Paris, 1910.
9. Fr. Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München, 1937.
10. V. Grumel, artic. *Images (Culte des)*, în *Dictionnaire de Théologie catholique*, t. VII (Paris, 1922), col. 766-844 (citată DTC).
11. C. Emereau, artic. *Iconoclasme*, *Lbidem*, col. 575-595.
12. H. Leclercq, *Images (Culte et querelle des)*, în *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, t. VII (Paris, 1926), col. 180-302 (citată DAL).
13. R. Aigrain, *Le catéchisme en images des Églises orientales*, în rev. „L'union des Églises” (Paris), mai-iunie, 1926, p. 87-96.
14. L. Brehier, *L'art chrétien. Son développement iconographique et ses origines à nos jours*, ed. a II-a, Paris, 1928.
15. Karl Notzel, *Russische Frömmigkeit*, München, 1931.
16. Lukas Koch, O.S.B., *Zur Theologie der Christusikone*, în rev. „Benediktinische Monatschrift”, Heft, 19 (1937), 20 (1938) și 21 (1939).
17. G. Ladner, *Der Bilderstreit und die Kunstlehren der byzantinischen und abendlandischen Theologie*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte” (Stuttgart) (1931), p. 1 și urm.
18. R. Guardini, *Kultbild und Andachtsbild*, Würzburg, 1939.
19. Prinț Eugen N. Trubețkoi, *Die religiöse Weltanschauung der altrussischen Ikonmalerei*, Paderborn, 1927.
20. L. Baurain, *Le culte des images dans l'Église russe*, în „Revue Augustinienne”, t. IX, p. 641-664.
21. Dr. Hieronymus Menge, *Die Bilderlehre des heiligen Johannes von Damaskus*, Münster i. W., 1938.
22. N.T. Kondakov, *Russkaja Ikona*, Praga, 1931.
23. P. Muratof, *Les icônes russes*, Paris, 1927.
24. G. Ostrogorskij, *Les débuts de la querelle des images*, în voi. *Mélanges Charles Diehl*, 1.1, Paris, 1930, p. 393-411.

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

25. Idem, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929.

26. Idem, *Les décisions de „Stoglav“ au sujet de la peinture des images et les principes de l'icônographie byzantine*, în voi. *L'art byzantin chez les Slaves* (Uspenskij), I, Paris, 1930, p. 393 sq.

27. E. Duchesne, *Le Stoglav ou les cent chapitres*, Paris, 1920.

28. H. Koch, *Die altchristliche Bilderfrage nach den literarischen Quellen*, Göttingen, 1917.

29. W. Eiliger, *Die Stellung der alten Christen zu den Bildern in der ersten vier Jahrhunderten*, Leipzig, 1930.

BISERICA DIN PAROHIA SERBAN VODĂ - BUCUREȘTI*

Duminică, 10 mai 1970 (Duminica a treia după Paști sau a *Mironosițelor*), s-a făcut târnosirea bisericii parohiale cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, a parohiei Șerban-Vodă din București.

Pentru slujba sfințirii a sosit, la ora 9 dim., P.S. Episcop Dr. Antim Nica, vicar patriarhal, însoțit de P.S. Episcop Karekin Sarkisian, din Catolicosatul Armean al Ciliciei, rector al Colegiului Teologic din Antelias (Liban), aflat în vizită la noi ca invitat al Institutului Teologic din București, în cadrul schimbului de vizite xLe^studenți și de profesori (teologi) între Biserica noastră și Biserica Armeană, menit să ducă la cunoașterea reciprocă și la strângerea legăturilor frățești dintre Bisericile Ortodoxe și Bisericile Orientale Necalcedoniene. P.S. sa a fost însoțit de P.C. Pr. Prof. Ene Braniște, prorectorul Institutului Teologic din București, care a făcut și oficiul de interpret.

Încă de dimineață, în jurul bisericii celei noi s-a strâns un mare număr de credincioși din Parohia Șerban-Vodă, ca și din parohiile învecinate, dornici să vadă o sfințire de biserică, slujbă care, prin firea lucrurilor, se săvârșește mai rar, dar este plină de măreție și solemnitate. La sosirea în fața bisericii, P.S. Episcop Dr. Antim Nica a fost întâmpinat de corul liturghisitorilor și al credincioșilor, care au intonat „Pre Stăpânul și arhiereul nostru...”. După intrarea în biserică, P.C. Pr. Dinu Provian, protoiereul Protoieriei a III-a Capitală, a prezentat raportul P.S. Episcop, arătând, conform uzanțelor, numărul bisericilor și al preoților din protoierie, expunând în linii generale

* în rev. „Glasul Bisericii”, XXIX (1970), nr. 5-6, p. 594-596.

activitatea pastorală a preoților și indicând pe scurt realizările cele mai de seamă pe teren social-patriotic din ultimul timp.

A început apoi slujba sfințirii, oficiată de soborul liturghisitorilor, prezidat de P.S. Episcop Antim. Răspunsurile liturgice au fost date de o formație corală condusă de dl Pantelimon Frunză. Actul de fundație a bisericii, care s-a pus la piciorul Sfintei Mese a fost semnat și de P.S. Episcop armean Karekin Sarkisian. La sfârșitul slujbei sfințirii, toți credincioșii prezenți au trecut, după datină, prin sfântul altar, spre a săruta Sfânta Masă de curând sfințită și a primi binecuvântarea P.S. Episcop Dr. Antim Nica, vicar patriarhal.

A început apoi slujba Sfintei Liturghii. Predica zilei a fost rostită de P.C. Pr. I. Hagi, care, în legătură cu pericopa evanghelică a duminicii, a vorbit despre meritele femeii creștine în istoria Bisericii, în viața religioasă a credincioșilor și în viața socială a omenirii în general. La sfârșitul Sfintei Liturghii a luat cuvântul mai întâi P.C. Pr. Alexandru Niculescu, parohul bisericii, care a făcut un scurt istoric al construirii bisericii de curând sfințite, arătând diferitele contribuții bănești aduse la înălțarea sfântului locaș. Biserica s-a ridicat pe terenul dăruit de buna credincioasă Athena-Valentina Popescu, iar sumele necesare au fost adunate din vânzarea altor terenuri dăruite parohiei și din ofrandele benevole ale credincioșilor, la care s-a adăugat ajutorul masiv al Sfintei Arhiepiscopii a Bucureștilor, acordat în mai multe etape. S-au distins, prin contribuțiile personale, prin munca și râvna depusă pentru adunarea fondurilor și pentru înzestrarea bisericii, membrii Consiliului parohial, format din domnii: I. Oană, Prof. N. Stoichițoiu, Ing. Gh. Ionescu, Prof. N. Stanciu, C. Cojocaru, I. Vântu și Ilie Patru. Parohul bisericii și-a încheiat cuvântarea aducând mulțumiri Preafericitului Părinte Patriarh Justinian și reprezentantului Departamentului Cultelor pentru ajutorul dat la construcția bisericii, P.S. Episcop Dr. Antim Nica pentru osteneala de a fi săvârșit sfințirea, soborului liturghisitorilor și membrilor corului care au înfrumusețat slujba sfințirii, membrilor Consiliului și ai Comitetului parohial și tuturor credincioșilor care au contribuit cu ofrande și cu munca lor la această importantă lucrare. a

Din partea parohienilor a vorbit apoi dl Prof. N. Stoichițoiu, membru al Consiliului parohial, care a dat glas bucuriei simțite de credincioși în această zi de împlinire a unui ideal urmărit de multă vreme și îndeplinit azi,

«Vremea este a face Domnului,..»

după atâta muncă, după nenumărate eforturi, jertfe și strădanii. În numele credincioșilor, d-sa a adus mulțumiri conducerii statului și a Bisericii, tuturor ostenitorilor, dăruitorilor și făcătorilor de bine ai bisericii nou-sfințite, precum și P.C. Păr. Paroh Alexandru Niculescu, care, în scurtă vreme de la venirea sa la conducerea parohiei, a îndeplinit întregul program de lucru trasat de Consiliul parohial cu doi ani și jumătate în urmă, pentru terminarea și înzestrarea bisericii.

Seria cuvântărilor a fost încheiată de P.S. Episcop Antim Nica. În cuvinte calde, P.S. Sa a adus preoților și enoriașilor Parohiei Șerban Vodă binecuvântarea Preafericitului Părinte Patriarh Justinian și i-a felicitat călduros pentru osteneala, râvna și stăruințele depuse în construcția și zugrăvirea bisericii. Subliniind însemnătatea spirituală a lucrării săvârșite și aducând laudă tuturor celor ce au contribuit la ea, Preasfințitul Antim urează credincioșilor să se bucure în pace de roadele duhovnicești ale strădaniilor lor și să frecventeze regulat biserica, ascultând sfaturile preoților și ducând în casele și la locurile lor de muncă mesajul Bisericii de pace, de îndemn la muncă și de iubire între oameni și popoare. P.S. Sa a recomandat apoi credincioșilor pe P.S. Episcop armean Sarkisian, subliniind însemnătatea ecumenistă a acțiunii duse de Biserica noastră pentru cunoașterea reciprocă și strângerea legăturilor dintre Bisericele Ortodoxe și cele Necalcedoniene, în vederea începerii dialogului pentru refacerea unității creștinismului răsăritean.

Slujba s-a încheiat printr-un polihroniu pentru conducătorii Patriei și ai Bisericii noastre, pentru cei ce au contribuit la zidirea bisericii nou-sfințite și pentru toți credincioșii prezenți. A urmat apoi agapa tradițională, organizată în casa unuia dintre slujitorii bisericii. Au luat parte P.S. Episcop Antim Nica și soborul slujitorilor, P.S. Episcop Karekin Sarkisian, P.C. Pr. Ene Braniște, prorectorul Institutului Teologic din Capitală, membrii corului care au dat răspunsurile la sfânta slujbă, membrii Consiliului parohial și reprezentanți ai credincioșilor din parohie. P.C. Pr. Paroh Al. Niculescu și P.S. Episcop Antim Nica au rostit scurte toasturi în sănătatea conducătorilor țării și ai Bisericii, pentru credincioșii parohiei și organizatorii agapei. Un scurt cuvânt a rostit apoi (în limba franceză) P.S. Episcop Karekin Sarkisian, exprimându-și, în termeni entuziaști, bucuria de a fi avut prilejul fericit să asiste la o slujbă ortodoxă pentru sfințirea bisericii, precum și frumoasele

PR. PROF. DR. ENE BRANIȘTE

impresii despre țara și Biserica noastră și despre poporul român, pe care i le-a prilejuit vizita făcută la noi. P.S. Sa a adus mulțumiri Preafericitului Părinte Patriarh Justinian și P.S. Episcop Antim Nica pentru călduroasa primire de care s-a bucurat în calitate de oaspete al Bisericii și al teologiei românești, precum și pentru dragostea cu care a fost întâmpinat și primit în mijlocul credincioșilor din Parohia Șerban-Vodă. Îmbogățit în cunoașterea Bisericii și a țării noastre, P.S. Sa se va întoarce în patria adoptivă (Liban) și mai hotărât să activeze mai departe pentru apropierea și strângerea legăturilor frățești dintre Bisericile și popoarele noastre.

Ziua sfințirii bisericii din Parohia Șerban Vodă va rămâne neștearsă în amintirea enoriașilor acestei parohii, atât prin frumusețea și solemnitatea slujbei săvârșite, cât și prin prezența unui ierarh și mare teolog al Bisericii Armene, care a lăsat aici o frumoasă amintire.

SFINȚIREA BISERICII DIN RODNA'

Frumoasa localitate Rodna din raionul Năsăud (Eparhia Clujului) a trăit, în ziua de 15 aug. a.c, clipe de neuitat, cu prilejul sfințirii bisericii celei noi, construite de credincioșii ei.

Rodna (vechi *Rudna*) este o veche așezare românească de mineri, din munții cu același nume, situată nu departe de izvoarele Someșului Mare, într-o regiune încântătoare prin frumusețile ei naturale, care ne-a dat pe doi dintre cei mai mari scriitori ai neamului: George Coșbuc și Liviu Rebreanu. Ea e cunoscută încă din epoca stăpânirii romane, prin minele de aur și argint, de unde vine probabil și denumirea, de origine slavă, a localității {*rudna* = mină de aur, vezi I. Todoran, *Toponimia românească*, Buc. 1963, p. 99), urmele acestor mine se văd până astăzi în apropiere (un vas mare de metal, întrebuințat în vechime pentru topirea minereului, a fost găsit pe locul uneia din aceste mine). Prin veacurile XII-XIII Rodna era un oraș înfloritor și întărit, cu o populație numeroasă și înstărită. Sașii catolici, colonizați prin aceste părți prin veacul XII (vezi *Istoria României*, Ed. Acad. R.S.R., voi. II, Buc, 1963, p. 78), zidiseră aici, în a doua jumătate a sec. XII sau pe la începutul sec. XIII, o mare biserică de piatră, de stil romanic, cu întărituri de cetate și galerii subterane (catakombe) pentru refugiul populației în cazuri de primejdie, așa cum erau și în alte părți ale Ardealului (vezi G. Oprescu, *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal* Buc, 1957).

Dar marea invazie tătaro-mongolă din anii 1241-1242 (descrisă de cronicarul Rogerius, în *Carmen miserabile*, cap. XX-XXV) a pus capăt, pentru

* în rev. „Mitropolia Ardealului”, X (1965), nr. 7-8, p. 624-627.

multă vreme, înfloririi orașului. O parte din ostile tătaro-mongole, sub comanda lui Kadan, plecate din Kiev, după ce pustiesc nordul Moldovei, prin martie 1241 pătrund în Transilvania prin Maramureș, distrug în întregime toate orașele, întărite sau neîntărite, din *calea lor*, dintre care cel dintâi era Rodna (vezi *Istoria României*, ed. și voi. cit., p. 119-120). La 31 martie 1241 — când creștinii sărbătoreau Sfintele Paști — după o scurtă încercare neizbutită de împotrivire a minerilor de aici, năvălitorii pustiesc orașul și dărâmă biserica, din care nu se mai păstrează decât parte din fundamentele de sub pământ (vezi Prof. V. Vatășanu și colab., *Șantierul arheologic Rodna — Raport 1955*, în *Materiale și cercetări arheologice*, voi. IV, Buc. 1957, p. 211 și urm.). Minerii înfrânți sunt puși în fiare și siliți să însoțească pe cuceritori, spre a le servi drept călăuze prin munți, iar parte din populația care se putuse refugia în subteranele bisericii a pierit sub dărâmături (în 1924, cu prilejul săpăturilor pentru subzidirea unui contrafort, au fost descoperite, într-o galerie subterană, circa 60 de schelete umane — de bărbați, femei și copii, morți prin înfometare și asfixiere, probabil în urma prăbușirii căilor de acces și de ieșire din catacombe).

După înfricoșătoarea lovitură primită atunci, Rodna — ca toate celelalte orașe ardelenе pustiite de tătari - avea să-și revină foarte greu. Totuși, pe locul vechii biserici dărâmate, supraviețuitorii au zidit, poate chiar în a doua jumătate a secolului XIII, o altă biserică de piatră, de tip basilical, cu trei nave, care și ea s-a dărâmat cu vremea (descrisă de Prof. V. Vatășanu, în *Istoria artei feudale în Țările Române*, voi. I, Buc, 1959, p. 116-117). Din aceasta au mai rămas, în afară de grămezile de pietre de la suprafața pământului, zidul fațadei de apus, cu o parte din turnul de observație și de apărare din colțul de nord-vest, ziduri care se ridică încă, impresionante prin masivitatea și trăinicia lor, până la înălțimea de aproape 20 m, ca un monument simbolic și comemorativ al pustiirilor și suferințelor care au trecut peste aceste locuri. Pe locul corului acestei basilici credincioșii români au reconstruit, în anul 1859, o biserică cu navă unică (*Halle-Kirche*), lărgită și consolidată apoi prin anii 1924-1925, prin adăugarea unor contraforți masivi. Aceasta a devenit cu timpul neîncăpătoare; de aceea, dornici de a reînvia strălucirea de altădată a târgului lor, rodnenii s-au apucat, prin 1938, să construiască o nouă biserică, alături de cea veche. Survenind războiul,

«Vremea este a face Domnului...»

construcția începută a stagnat, până prin 1953-1954, când a fost reluată, prin stăruința preoților locali, Gh. Miulescu (azi pensionar) și Ilie Opreș, ajutați și de bătrânul preot Căpâlna Gherasim. În cursul anului 1965, visul rodnenilor s-a împlinit; după aproape 30 de ani de stăruințe, jertfe și muncă asiduă, construcția bisericii a luat sfârșit. În afară de contribuțiile și daniile benevole ale credincioșilor locali și din împrejurimi, au contribuit cu diverse sume și ajutoare materiale: Preafericitul Părinte Patriarh Justinian, Departamentul Cultelor și mai toate eparhiile Bisericii Ortodoxe Române. O contribuție remarcabilă a dat, de asemenea, protoieria Năsăudului, prin vrednicul ei protopop, Pr. Adrian Peter.

Biserica nou zidită din Rodna nu este întru nimic mai prejos decât vechea biserică de piatră, distrusă de tătari, acum aproape 724 de ani în urmă. Construită în stil ortodox (neo-bizantin), din piatră de extracție locală (andezit), pe baza planului alcătuit de arhitectul V. Smigelschi, ea este de dimensiuni impresionante, putând încăpea câteva mii de credincioși, datorită interiorului larg, mărit prin cele două mari abside ale corului din pronaos și prin galeriile-etaj din cele două mari abside ale naosului. Absida altarului are lărgimea celor mai mari altare de catedrale, iar la intrarea principală, de la fațada de apus, se ridică un mare exonartex deschis, în formă de estradă semicirculară, mărginită de masive coloane cilindrice și având deasupra un încăpător balcon deschis. La impresia de grandoare, pe care o lasă această falnică biserică a munților Rodnei, contribuie și soclul înalt (de circa 2 m) pe care este supraînălțată clădirea, precum și enorma turlă cilindrică ce se ridică deasupra naosului.

Frumusețea interiorului, bine luminat prin mulțimea și mărimea ferestrelor, e sporită atât prin pictură în culori vii, de stil neobizantin, cu care pictorii Cenan Cornel și prof. Munteanu C-tin au împodobit întreaga suprafață a pereților bisericii, cât și prin mobilierul somptuos de lemn, împodobit cu măiestrite sculpturi, în motive cunoscute ale artei noastre populare, datorite unor meșteri locali, săpători în lemn. Aproape întreaga manoperă a fost executată, prin muncă benevolă și gratuită, de către lucrători și meșteri din localitate și din împrejurimi. S-au distins prin râvna și osteneala lor la ridicarea acestei monumentale biserici consilierii epitropi Gh. Spătaru și Maxim Grapini.

Slujba sfințirii a avut loc în ziua de 15 aug. a.c, ziua praznicului Adormirii Maicii Domnului, care a fost adoptată și ca hram al bisericii. Încă din ajun, după ce se făcuseră toate pregătirile necesare, a sosit în localitate P.S. Episcop Teofil al Clujului, însoțit de Pr. Cons. Onisie Moraru și diaconii Toaxen Petru și Suciu Sever. După un scurt popas în comuna apropiată, Sângeorz-Băi, unde P.S. Episcop a vizitat biserica și a vorbit credincioșilor din localitate adunați acolo, P.S. Episcop a fost primit de soborul preoților îmbrăcați în sfintele odăjdii; Păr. Protoiereu Adrian Peter a ținut o cuvântare de bun sosit, făcând un scurt istoric al localității și al construcției bisericii celei noi. Intrând cu toții în biserica nouă, a început apoi, după rânduială, slujba Vecerniei și a Litiei. După ce a slujit în fruntea soborului, P.S. Chiriarh a vorbit despre însemnătatea locașului sfânt în viața religioasă a credincioșilor, laudând și binecuvântând pe cei ce au contribuit la ridicarea bisericii. La sfârșitul slujbei P.S. Episcop a înșiruit personal pe toți credincioșii prezenți.

A doua zi, dis-de-dimineată, a început, în biserica veche, slujba Utreniei și a sfințirii apei. La ora 8:30 a început apoi slujba sfințirii bisericii noi urmată de Sfânta Liturghie. Soborul slujitorilor, condus de P.S. Teofil, a fost alcătuit din următorii preoți: Prof. Ene Branîște de la Institutul Teologic din București, Consilier Onisie Moraru de la Episcopia Clujului, Protoiereu Peter Adrian (Năsăud), Prot. C. Vîrlan (Vatra Dornei), Prot. Mircea Pop (Vișeu), Gh. Miulescu (pens.), Opriș Ilie și Gherasim Căpâlna (Leșu), T. Cureu și Val. Olariu (Sângeorz), I. Bologși I. Corutiu (Ilva Mare), E. Ciocîrlă (Parva), N. Chintăvan (Feldru), Iuliu Drăgan și Octav Irimieș (Maeru), Dumitru Nan (Biclingiu), V. Rusu (Ilva Mică), I. Buta (Șanț) și diaconii T. Toaxen și Sever Suciu. Răspunsurile la sfânta slujbă au fost date de corul mixt alcătuit din credincioși locali și condus de cantorul Pamfil Pioraș. În cursul Sfintei Liturghii s-a oficiat și hirotonia în preot a tânărului V. Tăutu, licențiat al Institutului Teologic din Sibiu, pe seama Parohiei Cernuc din raionul Dej.

La sfârșitul slujbei au vorbit preoții Gh. Miulescu și Ilie Opriș, care au făcut un scurt bilanț al lucrărilor efectuate, amintind, în accente mișcătoare, jertfele și strădaniile depuse de nenumărați ctitori, mari și mici, ai bisericii nou-zidite. A predicat apoi P.S. Episcop Teofil, relevând frumusețea și însemnătatea faptei săvârșite de cei ce au contribuit la zidirea și împodobirea bisericii și îndemnând pe credincioși la *rugăciune* și muncă pentru fericirea

«Vremea este a face Domnului...»

Patriei și apărarea păcii. S-a dat citire unei frumoase telegrame trimise de Preafericitul Patriarh Justinian, care — reținut în Capitală de alte treburi mai importante - n-a putut participa la sfințirea bisericii al cărei ctitor este. Ca și în ajun, P.S. Chiriarh a miruit apoi pe toți credincioșii, împărtășindu-le arhieresti binecuvântări.

La agapa tradițională care a urmat după aceea au luat cuvântul preoții Ilie Opriș și Gh. Căpâlna, prof. Adrian Peter, prot. C. Vîrlan, Cons. O. Moraru, Prof. Pr. Ene Braniște și P.S. Episcop Teofil; toți vorbitorii au subliniat importanța acestei zile pentru viața religioasă a credincioșilor din Rodna, aducând mulțumiri ostenitorilor cu pregătirile slujbei și ale agapei și toastând în sănătatea conducătorilor Bisericii Ortodoxe Române și ai Patriei noastre dragi.

Ziua de 15 august 1965 va rămâne neștearsă în amintirea credincioșilor din Rodna și a tuturor celor care au participat la această solemnitate și care nu vor putea uita niciodată frumusețea slujbei arhieresti săvârșite.

Cuprins

Prefață.....	5
V. Laudele bisericești.....	13
Istoria și explicarea slujbei Vecerniei.....	15
Litia. Studiu comparativ al rânduiei ei în diferite Liturghiere ortodoxe și manuale de tipic.....	41
Serviciul Litiei.....	60
Slujba Utreniei. Istoric și explicare.....	80
Rugăciune solemnă către Sfânta Parascheva (citită la Iași, cu prilejul solemnităților pentru generalizarea cultului Sfintei).....	111
Rugăciune solemnă către Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș.....	113
Contribuții la problema uniformizării cultului nostru liturgic. Deosebiri de practicași tipic în slujba Vecerniei.....	115
Câteva cuvinte despre „lungimea” slujbelor sfinte ortodoxe.....	123
VI. Cărțile de cult.....	133
Observații și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului românesc. Contribuție la problema revizuirii cărților noastre de ritual (I).....	•
Observații și propuneri pentru o nouă ediție a Liturghierului..... românesc (II).....	•
Noua ediție a Liturghierului românesc în comparație cu cele..... anterioare - studiu comparativ.....	^

Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508. Studiu liturgic.	218
Limba Liturghierului românesc, evoluția și importanța ei pentru formarea și unitatea limbii noastre literare.	266
Cărți de cult tipărite între 1948-1968.	280
VII. Îndrumări tipiconale.	303
îndrumări tipiconale și liturgice pentru anul 1955.	305
Cu privire la slujbele în sobor.	315
Rânduiala slujbei în sobor de preoți fără diaconi.	328
Reguli tipiconale pentru sărbătorirea Sfântului Gheorghe când sărbătoarea Sf. Gheorghe cade în timpul Postului Sfințelor Paști.	376
Reguli tipiconale pentru sărbătoarea Sfântului Gheorghe când slujba Sfântului Gheorghe se cântă în Penticostar (de la Sfintele Paști înainte).	393
VIII. Studii de artă creștină.	401
Iconografia creștină ca disciplină de studiu și cercetare. Obiectul, scopul și importanța ei. Discipline înrudite și auxiliare. Literatura ei principală.	403
Vechi locașuri creștine de cult dispărute: martiriile <i>{martyrid}</i>	432
Programul iconografic al bisericilor ortodoxe. Îndrumător pentru zugravii de biserici.	444
Mai multă grijă pentru forma arhitectonică a bisericilor ortodoxe.	536
Teologia icoanelor.	544
Biserica din Parohia Șerban Vodă - București.	583
Sfîntirea bisericii din Rodna.	587

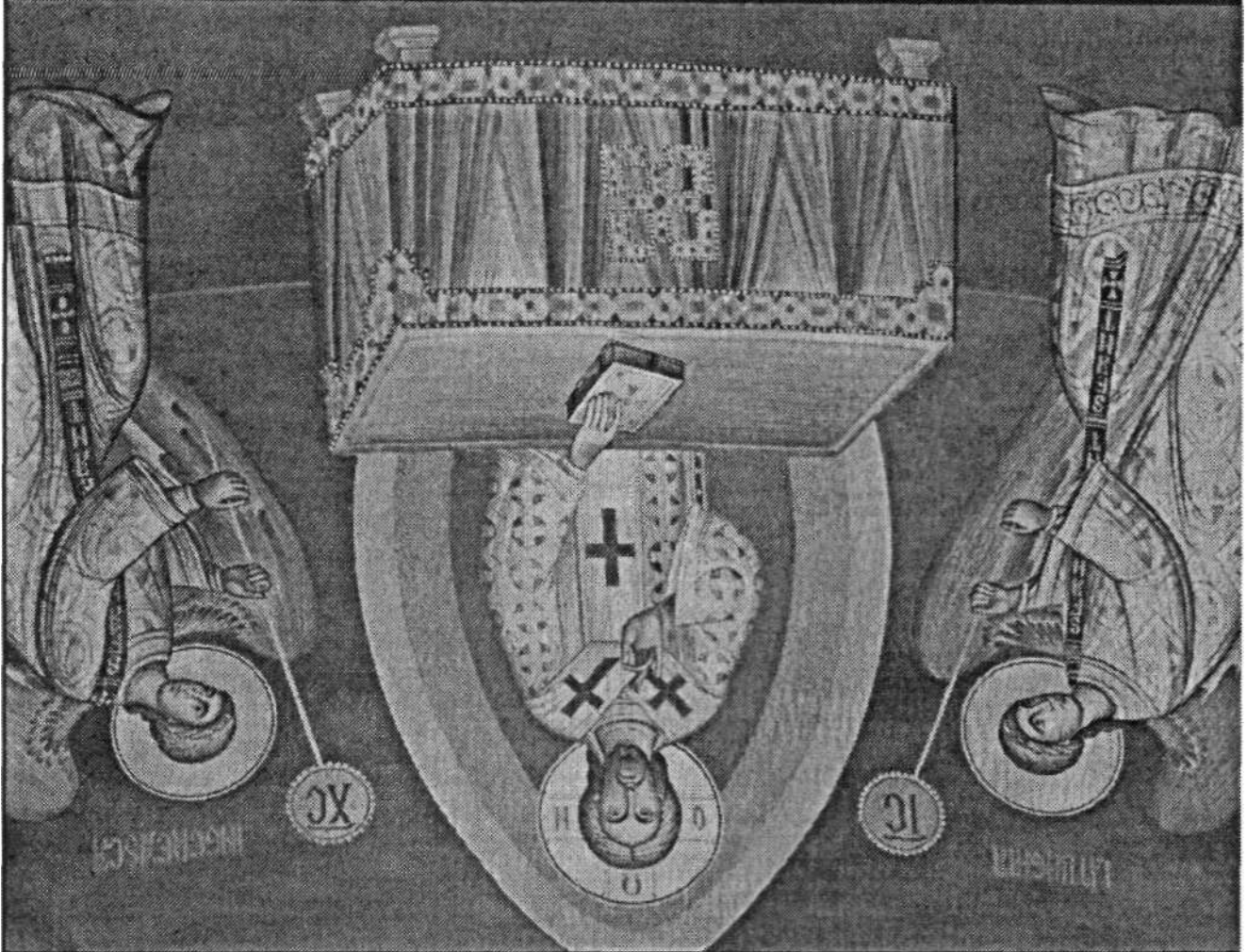
Editura Andreiana

Vol. I

Studii de Teologie Liturgică

sufletul etern al Ortodoxiei în rugăciune -

Liturgia -

Pr. Prof. Dr. Ene Braniște

'4HÂvdy iwiu nv d}iodjoj uvddov uj